

**C. CRISPI
SALLUSTII
OPERA QUAE
EXSTANT
OMNIA, CUM...**

Gaius Sallustius Crispus,
Émile Burnouf, ...

1.3.48

~~1.3.48~~

1. F. 3.

h

CAII CRISPI
SALLVSTII

OPERA OMNIA.

C. CRISPVS SALLVSTIVS

C. CRISPI
et al. in minister

CVM INDICES

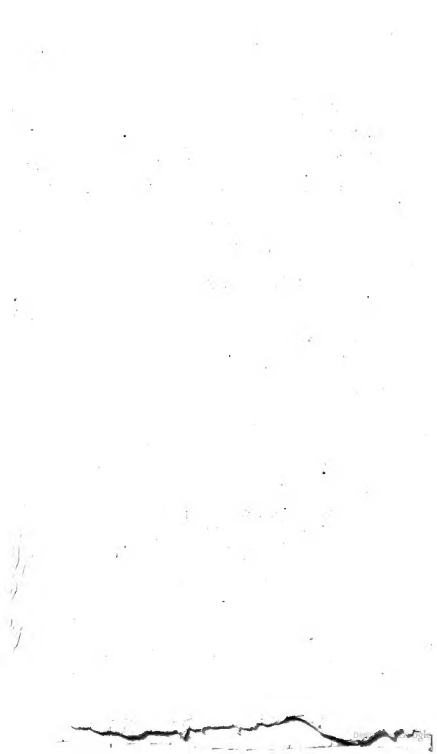
CTRASTE

J. L. BYRNOVF

EX TYPIS IOSEPHI POMBA

AMTD 0000000000

ERVDITO LECTORI ET BENEVOLO

S. P. D.

I. L. BVRNOVF

Non te longa praefatione morari consilium est, lector optime. Imo nihil essem praefatus, nisi te, quae fuerit propositi mei ratio, admonitum voluissem. Quum vir mihi amicissimus et in suscepto opere indefatigabilis Classicae huius Collectionis Editor a me petivit, ut in Sallustio meam qualemcumque operam sibi commodarem, id tantum postulabat, ut selectas aliorum adnotationes novis aliquibus et maxime necessariis supplerem, aliam quodammodo et locupletiores *Variorum* editionem adornaturus. Et hac quidem mente ad illustrandum Catilinam accessi. Sed progredienti mox amplior patuit campus. Nec diu me fugit, ex tot interpretibus Sallustii, quamvis unusquisque propria laude non careat, nullum tamen esse qui promissum legentibus auxilium vere subministret; collectas autem ex universis notas molem addituras operi, non lucem allaturas.

Ne singulos, quod longius sit, recenseam, eminet inter omnes, optimam fide, et sedula opera commendabilis, Cortius. Sed is totus in confir-

manda vocis uniuscuiusque latinitate, et excutiendis codicum lectionibus, saepe nullam, aliquando infelicem, in explanandis sententiis operam ponit. Ad hoc elegantiam negligit saepius, grammaticam interdum. Nec mediocri tamen ille nobis adiumento fuit, praecipue accurata manuscriptorum recensione, et exemplorum copia; hicque profiteri libet multum nos illi debere, quamvis nihil fere ex eo exscribendum duxerimus.

Sequitur hunc ingenti duorum voluminum pondere gravis Havercampus; qui Wassium, non ignobilem illum quidem, sed longe inferiorem Cortio, collecta viginti aliorum suppellectile oneravit. Ibi omnia fere invenias, praeter id quod requires; nihil enim minus pensi habuit tantae molis conditor, quam ut scriptoris sensum legentibus aperiret. Et hinc tamen, inter innumeros veterum recentiorumque locos, qui res a Sallustio narratas nulla ex parte contingunt, pauca exempla ad rem pertinentia expressimus. Sed maxime nobis profuit textus eius editionis, pulcherrimus sane et emendatissimus.

Non amplior fuit usus editionis, quae dicitur *Variorum*: minor etiam illius quam ad usum Delphini paraverat Crispinus, vir maioris, opinor, doctrinae, quam quantum in illa sua opera ostendit. Recentissimus omnium Henr. Kunhardt, paucos ante annos, Catilinam et Iugurtham suis notis ornatos Lipsiae edidit. Ex eo aliquot notulas, in primis Catilinae paginis, mutuati sumus. Sed

quia vir, iudicio ceteroquin et ingenio egregius, ad usum maxime scholarum suae commentationis modum contraxit, inclusa in arcto vestigia oportuit nos deserere.

Rem igitur proprio Marte confecimus; et, si pauculas circa initium notas dempseris, novum omnino tibi, lector, commentarium offerimus. Nam si quando nobis de rebus ipsis cum Cortio convenit, at earum expositio, seu bona, seu mala, certe nostra est. Allatos quidem e latinis graecisque auctoribus locos quis ante nos iam attulisset, nonnunquam supersedimus monere. Quid enim istud ad lectorem? hoc lector desiderat, ut sine errore indicetur, unde locus decerptus sit. Hoc diligenter cavimus. Dedimus operam, quoad saltem in nobis fuit, ut interpretatio nostra et res et verba comprehenderet. Igitur non modo singularum vocum et sententiarum vim, sed etiam ipsarum sententiarum inter se coniunctionem et rerum seriem ostendere studuimus. Item quod ad mores et historiam pertinet notavimus sedulo; qua in laboris nostri parte certissimum doctissimumque ducem habuimus (*le président de Brosses*) de cuius laudibus, licet gallica lingua scripserit, omnis tamen Europae critici consentiunt. Quid multa? Alia aliis temporibus convenire, nec scriptum decimo nono saeculo commentarium similem esse iis oportere censuimus, qui decimo quinto scribebantur.

Huic praefationi subiecimus novam Sallustii vitam, cum publicis illius aevi negotiis magis con-

iunctam, quam quae in ceteris editionibus leguntur. Et in hoc quoque dux scribingentibus praevit *De Brosset*. Praefiximus Catilinae et Iugurthae argumenta capitum, ipsius, ut plurimum, Sallustii verbis compacta, quibus integra utriusque operis epitome continetur. Praeterea chronologicas tabulas, seu fastos belli Catilinarii et Iugurthinii addidimus, qui nulla in editione latina comparerent. Ne quid ad noscendum Catilinam deesset, eius vitam ante coniurationem, ex antiquis monumentis collectam, post Catilinatum bellum exhibuimus. Fragmenta pene omnia, quem ad eventum quodque referre verisimile sit, exposuimus; viam quidem aperiente eodem *De Brosset*, sed quae tamen res, nondum latine tentata, nonnullius certe laboris fuit. Denique duas ad Caesarem Epistolas non grammaticae tantum, sed etiam historice illustravimus, quod nemo adhuc interpretum fecerat. Quid vero tibi meam ego, erudite lector, operam venditem? habes ipse tu, unde iudices. Silebo igitur de geographico et verborum Indicibus, qui omnino tibi novi proponuntur; et de Notitia litteraria, in qua nihil cognitione dignum omisit vir eruditissimus Ant. Alex. *Barbier*, Regiarum Bibliothecarum custos et administrator; veniamque ad ipsum auctoris textum.

Duae mihi occurrebant rationes: una Havercampi, qui primis et vulgatis editionibus et codicibus plurimis propius accedit, sed spuria quaedam et Sallustio perperam obtrusa retinet; altera

Corti, qui, studio adventitia resecandi, genuina interdum et vere Sallustiana recidit. Medium servat iter Bipontinus, Cortio tamen propior, et quaedam ipse audens non feliciter aliquando, vel non necessario: nam ego quidem sic constitui, explicanda, non immutanda Veterum scripta. Haec omnia contuli, et ex quinque antiquissimis Bibliothecae Regiae membranis recensui; qua diligentia, attente legentes aestimabunt. Dicere satis fuerit nihil me, omnino nihil, de meo dedisse; et quoties dubitationi locus fuit, rationem admissae lectionis, vel in nota, vel in Variantium delectu ad calcem reiecto, exposuisse. Sic emendatum habes denuoque recensitum textum, nec ullis tamen occurrentibus alibi lectionibus defraudaris. Si quid opus pergenti melius visum est, quam quod prius receperam (quum typis mandata corrigi non possent), in Variantibus monui; v. g. p. 528, ad illud, *circumveniri innocentes*; et 529, *veluti effeta parente*. Sed rara eiusmodi exempla; et leviora quam haec duo. Dixi ad Catilinae interpretationem accedenti nondum satis patuisse, qui cursus mihi peragendus esset. Quod illi operae meae initio deest, in addendis aliquatenus supplavi.

Neque vero abesse volui, quod in magnis Crispi editionibus legitur, Iulii Exsuperantii, parvi licet ponderis, opusculum. Et illud eo recepi libentius, quod in manibus erat Regiae Bibliothecae codex nondum exploratus, ad cuius fidem lectio-

nes apud ceteros manifesto corruptas emendavi.

Iam quod ad scripturae rationem spectat, magna ex parte sequutus sum quod in Sallustio ab omnibus observari solet. Itaque scripsi *maxumus*, *paullo*, *caussa*, *litera*, *exsul*, *volgus*, *advorsum*; item *quis* et *dis*, sine accentus nota, pro *queis* et *diis*. Dedi etiam *omnis* pro *omnes*, Bipontino duce, quum locus sic exhibetur ab aliquo vetere grammatico. Sed non animus tulit, omnes accusativos in *is* resingere. Nam in ea re, quae, teste Gellio, apud antiquos non certis regulis, sed ad aurium iudicium dirigebatur, quo iure nos aliquid pronunciemus? Non scripsi *conligit*, *conlocat*, *inlecebras*; quae formae quid utilitatis habeant non video, nisi quod aures offendunt. Et quid detrimenti, quaeso, patitur Sallustius, si non obsoleta, horrida, aspera, quam antiquam vocant, scriptura exaratus prodeat? In quibusdam, analogiae rationem habui, ut in verbis *sequutus*, *loquutus*, *quum*, *nunciare* (quod ex eodem fonte est, quam *nuncupare*). Maxima vero diligentia adhibita est, ut semel recepta scribendi ratio ubique sibi constet. Non tamen in re molestiae ac taedii plena fieri potuit, quin operae bis terve aberrarent; et memini ubi relictum sit *paulo* pro *paullo*; *locutus* pro *loquutus*; *Muraena* pro *Murena*. Sed haec indulgens lector eo facilius condonabit, quod confitemur. Restat ut moncam, in notis et quidquid ipsius Sallustii non est, tritam et vulgarem orthogra-

phiam, « quae et ipsa interdum pro illustratione esse potest » (inquit Heynius, praefat. ad Virg. sec. ed.) esse me sequutum. Nam scriptionem ad expediendum quod difficile est susceptam, quid ipsam difficultatibus impedire attinet?

Sed iam vale, Lector humanissime; et ita operam meam acceptam habere velis, si eam pro una tua utilitate suscepi.

*Notae codicum Regiae Bibliothecae, ex quibus textum
Sallustii recensuimus.*

A. n° 5748. Is decimo saeculo exaratus videtur.

B. — 5752. Idem.

C. — 6085. Is undecimo saeculo exaratus videtur.

D. — 6086. Idem.

E. — 6088. Hunc ad tredecimum vulgo referunt.

Ceteri eiusdem Bibliothecae codices recentiores, atque adeo levioris auctoritatis sunt.

VITA

C. CRISPI SALLUSTII

Caius Crispus Sallustius natus est Amiterni, in agro Sabino, ex plebeia gente, anno V. C. 658, ante Christum 86, C. Mario septimum consule Ateium Praetextatum, cognomine Philologum, Atheniensem, qui artem rhetoricam Romae professus est, magistrum habuit iam adolescens; omnis scilicet disciplinae studiosus, et eius praesertim quae in discenda aut scribenda historia versatur. Itaque omnes romanas res in unum quoddam breviarium redactas Ateius ei tradidit, quo paratior historiam scribere volenti materia foret. ¹

Sed iuvenilem animum sollicitabat ingens famae amor, deque ex adeptis honoribus plebeio homini venturum. A literarum igitur studio animum ad reipublicae munia convertit, ambitionis et honorum fasudium mox experturus, literarum vero nunquam. Non defuere tamen petenti quos cupiebat honores. Quaestor fuit; quo aetatis suae anno, parum constat: si legitimo, qui vigesimus septimus erat, contici potest, cum, Caesare et Bibulo cons. quarto post Catilinariam coniurationem anno V. C. 695, hunc magistratum adeptum esse.

Ceterum non multum fuit nomen eius in republica ante annum 701, quo tribunus plebis creatus est. Quo tempore maximis Roma fervere discordiis; cunctis imperii cupidine flagrantibus, dum illi quam habent potestatem retinere volunt, alii habentibus eripere. Nam foris Caesar rempublicam victoriis augendo, domi Pompeius callidiori ambitu, tyrannidem affectabant. Hic nempe, quo certius dictator fieret, dictaturae contemptum prae se ferre; interea discordiarum

1. Suetonius de Illustribus Grammaticis.

causas occultas serere, ut turbulentæ libertatis tædium animos ad unius imperium avocaret. Iam eo conscio atque etiam auctore, iactari voces in vulgus, «nunquam quieturam romanam rem, nisi supra spem simul et metum elatus magistratus studia partium compesceret; nunc populum paucis seditiosis turbarum materiam fieri; terreri senatum; dilacerari rempublicam; esse tamen remedium tantis malis, dictaturam; esse, qui dictator nominatur.» Inter hæc ipse, in suburbano secessu, ut videbatur, otiosus, et quod flagrantissime cupiebat verbis recusans, temporibus reipublicæ insidiabatur. Sed pluribus terrorem iniecerat dictaturæ nomen regno proximum, Syllæque adiutor quondam et quasi discipulus Pompeius.

Igitur Roma quotidianis motibus agitabatur, nec ullas a kalendis ianuariis usque ad quintilem mensem urbi fuerat magistratus. Hinc Clodius præturam, illinc Milo consulatum in annum sequentem petebant. Sed neutro rerum, quas gereret, futurum censorem ferente, magnæ et assidue caedes inter utriusque servos, quos ad iustorum prope exercituum multitudinem secum ducebant, in ipso foro edebantur. Tandem æterius nece his diiudicata est. Decimo tertio die ante kal. februarias anni 702, interficitur a Milone pessimus turbarum concitator Clodius; sed privata, non publica, ultione interceptus, non in finem turbarum occidit, sed in novarum occasionem.

In has Sallustius totum se coniecit, mali sceleris malus castigato et vindex. Dum enim lacrimans Fulvia stantem circum interfecti conjugis cadaver plebem concitaret, cursitabat Sallustius socios et adiutores furori suo quærens; factoque fœgenti concursu, ex rostris, in quibus nudum cruentumque Clodii cadaver aspectabatur, in Milonem atroci oratione invectus est. Sequuta orationem hand impar rabies. Tollitur a plebe Clodii corpus, translatumque in curiam Hostiliam, busto ex senatorum subselliis facto, crematur, corruente inter flammæ tanta aede, et basilicam Porciam, quæ propior incendio erat, contingenti ruina trahente. Fuere tunc una cum Sallustio tribuni Pompeius Rufus, et Munatius Plancus, digni qui talia iuvarent. Huius Munatii Cicero, Milonem iudicio

defendens, intermortuos ambusti tribuni plebis conciones vocat. Et Sallustium quoque, in hac Tullii oratione, multa oblique petunt, sine iudicio nominis. ¹

Initium vero Sallustiani in Milonem odii non Sallustio magis quam Faustae, quae Syllae filia Milonis uxor fuit, probrosum narratur. Scilicet deprehensum in adulterio a Milone Crispum, nec nisi magna pecunia mulctatum, et virgis crudeliter caesum, ab eo dimissum fuisse. ² Haec foeda publici incendii causa. Qui fuerit istius dimicationis exitus, pulsusque in exilium, Tullio frustra dicente, Milonem, nemini prorsus ignotum. Sed brevem victoriae laetitiam tulere mali cives, et in incensae curiae poenam damnati sunt Rufus, Munatius, et Sextus Clodius, Clodiani quondam furoris dux atque signifer. Sallustius poenam in praesentia effugit; sed anno 704, censores Appius Pulcher et Piso eum ob infamiam morum senatu moverunt.

Omnes fere interpretes, et praesertim vir optime inter nostrates de Sallustio meritis (*le Président De Brosses*) existimant Sallustium tunc temporis Catilinarium bellum scripsisse. Quam opinionem firmare videtur tertii capitis finis, quo principum malas artes et invidiam conqueritur. Attamen, quod in hac eadem historia Catonis et Caesaris mores et indolem descripsit, id non nisi utroque mortuo fecisse satis apparet. Sed respondet *De Brosses*, fieri potuisse, ut alio tempore historiam coniurationis, alio eloquentem hunc excursum conscripserit, qui certe non necessario admodum vinculo narrationi cohaeret.

Ceterum ignominiae suae memoria, et iniustae a censoribus notae dolor iratum animum incenderunt. Hinc forsitan vehemens ista temporis sui morum insectatio; hinc tristis et asper in senatores animus, quum nihil istis ignosceret, qui nihil ipsi ignoverant. Sallustius tres et viginti annos natus, Catilinae coniurationi adfuerat spectator, non particeps. Quae licet historiam scribere incipienti optima sit conditio, difficile tamen erat loqui de viventibus adhuc; quum praesertim po-

¹ Asconius, in Milon

² Acro, ad Horat. Sat. 1, 2, 44. Item Serv. Aeneid. vi, 612

sterioribus reipublicae turbis immixtus fuisset, et his plerumque adversus et infensus, quorum facia memorabat. Attamen nullum studii aut irae iudicium in eius narratione apparet, nisi quod parcus et quasi ab invito laudatum Ciceronem merito reprehenderis. Optimum quidem consulem eum vocat; ait luculentam et utilem reipublicae fuisse primam eius in Catilinam orationem: nonne vero parum pro facto laudatus videbitur, qui rempublicam sine ulla caede, praeter quinque patricidarum supplicium, defendit ac conservavit? Patria patriae Ciceronem, audiente frequentissimo senatu, Q. Catulus et M. Cato nominaverunt; actae sunt Ciceroni gratiae verbis amplissimis; quod virtute, consilio, prudentia sua, rempublicam a maximis periculis liberasset. Decreta eius nomine dus immortalibus supplicatio est, qui hos ante togato nemini contigerat, L. Gellius civicam ei coronam debere dixit; statua illum inaurata Capuae decuriones decorarunt, et patronum adoptarunt, propter salutem illius urbis consulatu servatam suo. Haec omnes historici memoraverunt: solus Sallustius nihil ex his refert. Vnde illi in tanto laudum concentu silentium? Nilul quidem narrat Sallustius quod non verum sit; sed non omnia dicit, quae vera sunt; et hoc quoque mendacii genus est, vera reticere.

At enim non iustam historiam et omnium, quae quisque fecerit, curiosam scribere, sed perbreve unius coniurationis imaginem adumbrare instituerat. Cur ergo eum removit ab oculis, quem ante omnes decuit eminere? Nonne, si Catilinam caedes et incendia patriae minitantem ostendere debuit, ostendendus quoque erat patriae servator Tullius? Intueri in promptu est atque odisse Gabinium, Cethegum, Lentulum nefando consilio quasi immortuos et in scelere consepultos suo; nusquam vero tot facinorum spectaculo fessus animus inter meritas bono viro laudes et praemia virtuti debita conquiescet? Scelusne dumtaxat videbimus, nusquam sceleris vindictae mercedem? Fateamur sane isto silentio argui tacitum invidentis odium, et ea, vivente Tullio, reticere volentis, quae Tullio tam grata auditu fuissent. Quae quidem opinio plurimum valebit apud Tullianae iololis memores, nec obli-

tos quanto laudum amore tantus ille vir semper flagaverit.

Vix unum annum a negotiis Sallustius abfuerat, quum inquietum et otii impatientem in medias respublicae procillas novae res immiserunt. Exarserat Pompeium inter et Caesarem civile bellum, et intra sexaginta dierum spatium tota Italia in Caesaris potestatem concesserat. Tam quieti omnino valedixit Sallustius: potiente enim rerum eo qui sibi iamdudum amicus foret, sperabat se brevi ad summa perventurum. Hoc tempore primam Epistolam de ordinanda republica, quam quidam falso secundam vocant, ad Caesarem scripsisse eum recte conicies, si modo has Epistolas, quod non levibus de causis affirmat vir historiae romanae et Sallustiani ingenii peritissimus (*le président de Brosses*), Sallustianas esse credideris.

Igitur favente Caesare, anno V. C. 706, iterum quaestor factus est, patuitque illi per hanc dignitatem ad senatum reditus. Quaesturam Romae tum ille gerebat, quum huius quem vicerat ultor Caesar Pompeianum eadem Niliaca clade vindicaret. Tunc circa Alexandriae obsidionem haerenti Sallustium alteram epistolam scripsisse putant. Sed paulo post, Aegypto victa, Caesar Romam rediit anno V. C. 707, et tunc Sallustius praetor factus. Eo fere tempore, uxorem duxit Terentiam, quam redux ex Pompeii castris Tullius repudiavit, rei familiaris nimis incuriosam, Tulliolamque filiam duris habentem. Eam scilicet ex Tullii thalami non puduit in Sallustii Tullio inimici nuptias prorumpere, recentis forsitan iniuriae memoria, quum voluerit nomen et cubile cum eo consociare, quicum et iras posset. Quamquam non facile intelligi potest tam imparis matrimonii causa; quippe Terentia tanto delecta coniugio in Sallustium devolvebatur; Sallustius affinitatem iungebat cum ea domo, cuius dedecus probrosae immortalitati mandarat ipse, prodito, in historia coniurationis, Catlinae stupro cum virgine vestali Fabia, quae fuit Terentiae soror. Ex quo, ut obiter dicamus, novum sumitur argumentum scriptam ante hoc tempus Catilinariam

coniurationem. ¹ Sin aliter, quomodo de Fabiae dedecore non tacuisset, qui tam multa Catilinae adolescentis flagitia silentio praetermisisset?

Interea Scipio et Cato, auxiliante Iuba Mauritaniae rege, reliquiis partium, quae pro libertate pugnaverant, in Africa collectis, bellum civile de integro instaurabant. Renascentes male sopiti incendii flammam Caesar extincturus iusserat Sallustium aliquot legiones, quarum de fide securus erat, per Capuam ad mare ducere et eas navibus imponere. Sed fessi vulneribus proeliisque milites, ubi pro laborum praemiis novos labores, et pro quiete adeunda rursus maris bellique pericula intellexerunt, despondent animos, et tandem fieri finem oportere conclamantes, in minas et apertam seditionem erumpunt. Cui sedandae impar exercitum relinquere coactus est Sallustius. Milites viam reflexere; nec nisi Romam regressos, iamque stantes in Campo Martio, Caesar ipse *quirites* vocando exauctorandoque sedavit. Qua ignominia ad vetus obsequium revocati mox in Africam transvehuntur. Inde Sallustium ad Cercinam insulam, quam adversarii tenebant, cum parte navium Caesar ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.

«Haec ita imperabat (Bell. Afr. viii, Caesar. Collectionis, vol. II, p. 436,) ut, si fieri posset necne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio.» Nimirum in eo virtutem rei quae militaris peritiam agnovit Caesar, quem considerare vetabat, an res imperata fieri posset. Ceterum ea, nec magno quidem negotio, perfecta est. «Nam (ibid. xxxiv, p. 461,) Sallustii adventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeterat commentui, parvulum navigium nactus concessit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor, a Cercinatibus receptus, magno

¹ Restat tamen adhuc aliquis dubitandi locus, quod Cicero ne verbum quidem ullum de Sallustio fecerit in Bruto, ubi de inimicis etiam suis non reticere se multis exemplis docuit. Nisi forte Sallustium praetermisisset, quod is nullas dasset causas, et, scriptor licet praestantissimus, locum inter oratores non haberet. Ceterum assistunt *Middletou*, *Vol. Cic.*, Sallustiana opera, quorumque tempore composita fuerint, non ante Augusti principatum in lucem edita fuisse. — Non est dubitandi locus, nam Cicero ipse in Bruto monet se de viventibus reticere velle, nec de aliis fere loquitur quam de Marcello et Caesare. (Sic emendari iussit Burnouf V. C. Tit.)

numero frumenti invento, naves onerarias.....complet, atque in castra ad Caesarem mittit. »

Confecto bello Caesar, pacatae Africae Sallustium praefecit. Quod si Lenseo, Pompeii liberto, quem Suetonius contra Sallustium mordacem libellum scripsisse testatur, fides adhibenda sit, in ea hoc tantum reliquit, quod auferre non poterat. Eiusdem criminis reum facit Dio Cassius; neque id temere aut invidiose excogitatum videtur, quum reversus domum, apud Caesarem a Numidis accusatus fuerit. Apud amicum causam agens, nemine mirante absolutus est. Nec defuere qui dicerent eum praedae partem iudici dedisse, ut alteram servaret. Illud enim tunc temporis usitatissimum fuit, ut legati Romam reduces provinciarum spoliis innocentiam emerent, iustissimis provinciarum hominum querelis ne famam quidem spoliatoris laedentibus. Nam adeo vulgare erat crimen avaritiae, ut non impunitum modo, sed vix animadversum transiret. Quamquam id Sallustio praeter alios invidiosum fuisse verisimile est, utpote acerrimo alienorum flagitiorum insectatori; liberatusque sententia Caesaris, graviori librorum suorum iudicio damnabatur.

Sed ille vix poenae ignominiam absolutionis ignominia effugerat, quum Caesar, idibus martiis, anno 710, in senatu confossus est. Tanto destitutus praesidio Sallustius otio se peccitus, et in perpetuum, abdidit. Eo tempore Historiam belli Jugurthini conscripsit; quod iam ante, dum Numidiae praeeset, animo destinaverat. Quod opus longe pulcherrimum Sallustii habetur, et ipso Catilina praestantius. Catilinam eoim legendo, unius tantum et in uno loco initae atque oppressae coniurationis historiam legas. Coniuratio quidem illa in urbem omnium gentium reginam parabatur; locus ille, Roma. Sed Jugurthino in bello, et Romae quoque inter turbulentas populi conciones, et in Africae desertis inter armas et insignes varis Romanorum Afrorumque fortuna pugnas versaris; dumque in senatu publica maiestas auro venundatur, castra duos viros in patriae decus simul et perniciem educant. Scilicet in Numidia primum monstrati fati Marius et Sylla.

Neque quidquam Sallustius omisit ut rerum gravitatem,

non ingenio solum, sed cura etiam assequeretur. Multa enim de Africae populorum originibus ex Numidicis libris collegit, quos rex Hiempsal in unum corpus redigi curaverat. Eodem ferme tempore longiorem Historiam, cui inscribebatur titulus, « Historia rerum in republica romana gestarum, » conscripsit: quo opere quidquid Catilinariam coniurationem inter et Iugurthinum bellum actum erat, continebatur. Sed mutilae tantum eius reliquiae et aliquot fragmenta supersunt, in quibus digna praecipue memoratu invenias quatuor orationes et duas epistolas, unam Pompeii ad senatum, alteram Mithridatis ad Arsacem. Istis adiutus fragmentis, magna ceteroquin doctrina instructus et mira praeditus ingenii sagacitate, vir nunquam satis laudandus *De Brosses*, res Romae septimo saeculo gestas perpetua, eaque accuratissima, narratione exsequutus est.

Iam reliquum vitae Sallustius magnas inter opes circumfusasque delicias traduxit; magnificentissimis aedibus in monte Quirinali aedificatis, ubi et saluberrimus aër, et pulcherrimus urbis patebat aspectus. Simul nobiles istos hortos conserendos curavit, quos iucundissimos in tota urbe veteres memoravere, et mortuo Sallustio habuerunt imperatores; sufficiente gentium omnium dominis ea sede, quae viri privati fuerat: tanta loci amplitudo, tantus ornatus! Itaque Sallustianis in hortis inventa sunt plurima et pretiosissima artium antiquarum monumenta, quae huc seu prioris heri seu Caesarum opes congesserant. Nec minor fuit Sallustio ruri quam in urbe magnificentia. Multa enim praedia et praesertim pulcherrimam villam emit, quam in oppido Tibure xii millibus ab Roma distante Caesar extruxerat. Quae quidem tam effusae impensae non argumento sunt Sallustium cum summa innocentia et abstinentia provinciam Africam habuisse; praesertim si narrantibus credere fas est adolescentem eum omnia disperdidisse bona ita ut ne paternam quidem domum servaverit. Hoc enim ei acerbissimis verbis obicit auctor, quicumque est, huius in Sallustium declamationis, quam sub Ciceronis nomine circumferunt.

Sallustius anno V. C. 718 mortuus est, quinquagesimum

annum agens, relicta uxore Terentia, quae deinde Messalae Corvino celeberrimo oratori nupsit, atque adeo tres maximi fere in illo saeculo ingenii viros habuit coniuges. ¹ Eadem, memorandum longissimi aevi exemplum, quarto etiam marito Vibio Rufo superstes centum et septemdecim vitae annos exegisse fertur. Tacitus (Ann. iii, 30 et passim,) Crispum Sallustium memorat, quem hic noster, sororis suae nepotem, in gentem suam nomenque adsciverat. Ille, « incolumi Maecenate proximus, mox praecipuus cui secreta imperatorum inniterentur », septimo Tiberiani principatus anno obiit.

Iam, ut ad nostrum redeamus, memoriam Sallustii fama sequuta est, ut praecleara de ingenio, ita de moribus turpis et ignominiosa. Et is quidem factiosus et barbarum avidus in tribunatu fuit: an vero tot inquinatus vitiis, tot probis coopertus, quot in eum ingerit Pseudo-Ciceronis declamatio? Id neque affirmare prorsus, neque negare ausim. Ea enim tunc temporis erat publicorum morum foeditas, ut si dempseris quod accusatorie dicentis oratio veritati addere solet, nihil illi exprobetur, quod non et multis aliis, quorum illaesa ad nos fama pervenit, iure potuerit exprobrari? Non igitur mirum adeo fuerit si, acta per luxum et inhonestas voluptates adolescentia, tamen aetate provecior acerbe castigaverit eadem audentes; non mirum si, spoliata, ut plerisque mon erat, provincia, ceteros provinciarum spoliatores iusta censura notaverit. Quippe, quum Africam vexaret, divitiarum avidam stimulabat occasio et certa impunitas; quum in legatorum avaritiam inveheretur, apud quiescentem a libidinibus animum valebat veri et recti conscientia. Nec id reticendum est, primum Sallustii famam laceravisse Lenseum istum, ipsi infensum, de quo supra memoravimus; et quae dixerit ille, seu vera, seu falsa, faciliorem apud homines fidem invenisse; insita ingeniis humanis malitia, quae in eodem homine verba factis, utraque in pravam detorquens, opponere gaudet: hinc praeconceptionem de Sallustio opinionem magis in dies

¹ D. Hieronymus, lib. 1 adversus Iovinianum. Vide infra ultimum de Sallustio Testimonium

ita invaluisse, ut nunc rem integro iudicio perpendere, nemini fere in mentem veniat. An hoc ei in aliquam etiam laudem vertetur, quod cum Catilina non coniuraverit, ardens iuventa, cupiditatibus flagrans, inopia perditus? Certe nulla defensio in eo praetermittenda est, in quem nullis probris abstinerunt. Nobis vero, quibus id tantum de Sallustio superest, unde eum laudamus, satis sit, omissa vitae inquisitione, mirari quae scripsit, fugere quae damnavit, facere quae praecipit.

Pauca de Sallustiano scribendi genere dicemus; quid enim attinet toties audita decantare? Certiorem, quam nostra verba, fidem habebunt testimonia Veterum, quae infra subiungentur. Recentiores vero quamplurimi, inter quos eminent (ut de nostratibus tantum et classicis loquamur) *Rollin* et *LaHarpe*, nihil in aestimandis Sallustianae dictionis virtutibus praetermissae videbantur; nisi vir exstisset, quo tractante, aliquid trito dudum argumento novi nitoris accederet, *Dussault*, *Annales littér.* t. 3; quem adhibet locum, quicunque rerum gravitatem verborum elegantiae coniunctam requirit.

Imitatore Graecorum et praecipue Thucydidis et Demosthenis Sallustium aiunt. Id verum esse interdum agnoscemus; sed ita tamen ut eum ex suo depromere potius, quam ex alieno mutuari dixeris. Et in deperdita historia saepius e graeco fonte hausisse haud absurde conicies; quum plura in Fragmentis imitationis vestigia, quam in toto Catilina et Iugurtha reperiantur. Conciones etiam, inter Fragmenta servatae, multo magis ad Thucydideam rationem, quam ceterae, accedunt. Nam quid pronius intellectu, quid ad verae concionis fidem accommodatius, quam quae Caesar et Cato in senatu, Memmius et Marius apud populum, agentes inducuntur? Quod quis dicat de Lepidi, Philippi, Licinii Macri orationibus? ubi multa occurrunt capta difficilia; totum vero genus (ut solet Thucydides) multo pressius et reconditius est, quam ut vulgi auribus aptum videatur.

Arguitur etiam nova et obsoleta verba usurpasse. Certe proprius illi color est, ac singularis forma et quasi vultus orationis. Sed eruditissimo Commentario egregie ostendit

Cortius, « latinitatem illam, quam olim pro Græca, obsoleta, aspera, habere doctus fuerat, a Cicerone, Livio, Tacito etiam adhibitam esse. » Ceterum plura eiusmodi in Fragmentis, quam usquam alibi, occurrunt; et in Historiis præsertim *multa antiqui Catonis verba furatus esse videtur Crispus*. Quæ ob furta si reprehendendus est, reprehendatur sane; dummodo meminisse nos non pigeat, testem locupletem Quintilianum astis se Livio tribuisse arbitrari, eum Sallustii laudibus æquando.

B. F

DE SALLUSTIO

VETERVM SCRIPTORVM IUDICIA ET TESTIMONIA.

VELLEIUS PATERCVLVS, HIST. LIB. II.

Aemulus Thucydidis Sallustius.

IDEM.

Pæne stulta est inhaerentium oculis ingeniorum enumeratio; inter quæ maxime nostri ævi eminent, princeps carminum Virgilius Rabiriusque, et consequens Sallustium Livi-
us, Tibullusque et Naso, perfectissimi in forma operis,
etc.

SENECA RHETOR, DECLAM. LIB. III.

Orationes Sallustii in honorem historiarum legantur.

IDEM, CONTROVERS. LIB. IX, DECLAM. I,

ET CONTROVERS. IV, 24.

Thucydidis sententia est: *Δεινὰ γὰρ αἱ εὐπραξίαι συγχρύ-
ψαι καὶ συσμίαι τὰ ἐκάστων ἀμαρτήματα*. Sallustius: « Res
secundæ mire sunt vitis obtentui. » Sic quum sit præcipua
in Thucydide virtus brevis, hæc cum Sallustius vicit, et in
suis eum castris cecidit. Nam in sententia græca tam brevi,
habes quæ salvo sensu detrahas. Deme vel *συγχρύψαι*, vel
συσμίαι, deme *ἐκάστων*, constabit sensus, etiamsi non
æque comptus, æque tamen integer. At ex Sallustii sententia
nihil demi sine detrimento sensus potest. Titus autem Livius
tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam sententiam et tan-
quam translatam, et corruptam dum transferretur, obiceret
Sallustio. Nec amore Thucydidis facit, ut illam præferat;
sed laudat quem non timet; et facilius putat a se posse Sal-

lustiam vinci, si note a Thucydide vincatur. (N. B. Quam Seneca Thucydidi tribuit sententiam, in Demosthene, Olynth. II, legitur, qui etiam, pro *ἐλάστων ἀμαρτήματα*, habet *ταυτὰ ἐνσίδη*).

MARTIALIS, LIB. XIV, 191.

Hic erit, ut perhibent doctorem corda virorum,
Crispus romana primus in historia.

QUINTILIANUS, II, 5.

Livius a pueris magis legendus quam Sallustius, et hic historiae maioris est auctor; ad quem tamen intelligendum iam profectu opus sit.

IDEM, III, 8.

Crispus Sallustius in bello Iugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

IDEM, IV, 2.

Vitanda illa Sallustiana, quamquam in ipso virtutis locum obtinet, brevitās, et abruptum sermonis genus; quod otiosum fortasse lectorem minus fallit, audientem transvolat, nec dum repetatur expectat. (Scilicet hoc non in historia vitandum esse, sed in oratoris narrationibus docet Quintilianus).

IDEM, VIII, 3.

Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:

Et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinse conditor historiae.

IDEM, IX, 3.

Ex Graeco translata Sallustii plucima.

IDEM, X, 1.

Neque illa Sallustiana brevitās, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatam variis

cogitationibus indicem, et saepius inruditum captanda nobis est; neque illa Livii lactea ubertas docebit satis cum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerit.

IDEM, *IBIDEM*.

At non historia cesserit Graecis; nec Thucydidi opponere Sallustium veretur; nec indignetur Herodotus aequari sibi T. Livium, quum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam narrari potest, eloquentem; ita dicantur omnia quum rebus, tum personis accommodata, sed affectus quidem, praecipue eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis; ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consequutus est; nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus, pares eos magis quam similes.

IDEM, *IBIDEM*.

Attici praecisis conclusionibus obscuri Sallustium atque Thucydidem superant; tristes ac ieiuni Pollionem aemulantur; otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, iurant Ciceronem ita loqunturum fuisse.

IDEM, x, 3.

Sane manifestus est Sallustii ex ipso opere labor.

CORNELIUS TACITUS, ANN. III, 30.

Crispum equestri loco ortum C. Sallustius, rerum romanarum florentissimus auctor, sororis nepotem in nomen adscivit.

• IUSTINUS, XXXVIII, 3.

Pompeius Trogus in Livio et Sallustio reprehendit, quod conciones directas operi suo interserendo historiae modum exceaserint.

A. GELLIVS, NOCT. ATTIC. I, 15.

Sallustius novator verborum.

IDEM, III, 1.

Sallustius vel subtilissimus brevitatis artifex.

IDEM, IV, 15.

Elegantia orationis Sallustii verborumque facundia et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit; multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere, pleraque et obtrectare; in quibus plura inscite aut maligne vellicant, nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

IDEM, X, 20.

Sallustius quoque proprietatum in verbis retinentissimus, consuetudini concessit; et privilegium, quod de Cn. Pompeii reditu ferebatur, legem appellavit.

IDEM, XVII, 18.

M. Varro, in literis atque vita, fide homo multa et gravis, in libro quem inscripsit, *Pius aut de Pace*, C. Sallustium, scriptorem seriae illius et severae orationis, in quibus historia notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone, loris bene caesum dicit et, quantum dedisset pecuniam, dimissum.

SYNONYMS, DE ILLUSTRIBUS GRAMMATICIS, I.

Asinius Pollio, in libro quo Sallustii scripta reprehendit, ut nimia praecorum verborum affectatione oblita, ita tradit: In eam rem adiutorium ei fecit maxime quidam Ateius Praetextatus, nobilis grammaticus latinus, declamantium deinde adiutor atque praeceptor, ad summam Philologus ab semet nominatus. Coluit postea familiarissime (sc. Ateius) Caium Sallustium et, eo defuncto, Asinium Pollionem; quos historiam componere aggressos, alterum breviarum rerum omnium romanarum, ex quibus, quas vellet, eligeret, instruxit; alterum praeceptis de ratione dicendi. Quo magis miror Asinium Pollionem credidisse antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio;

quum sibi sciat nil aliud suadere, quam ut noto civilique et proprio sermone utatur, viteque maxime obscuritatem Sallustii et audaciam in translationibus.

Idem, xv.

Lenæus Pompeii Magni libertus . . . tanto amore erga patroni memoriam exstitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris improbi animo invereccundo scripsisset, acerbissima satira laceraverit, laetaurum et lurconem et nebulonem popinonemque appellans et vita scriptisque monstrosum; praeterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem.

MACROBIUS, SATURN. II, 9.

Sallustius, gravissimus alienae luxuriae obiurgator et censor.

Idem, v, 1.

Quatuor sunt genera dicendi: copiosum, in quo Cicero dominatur; breve, in quo Sallustius regnat; siccum, quod Frontoni adscribitur; pingue et floridum, in quo Plinius Secundus quondam, et nunc, nullo veterum minor, noster Symmachus luxuriatur.

AVSONIUS, IN PROTREPTICO.

Vide Histor. Fragm. lib. 1, nota 2.

SIDONIUS APOLLINARIS, IN PANEGYRI ANTHEMI AVGVSTI.

Qua Crispus brevitate placet, quo pondere Varro,
Quo genio Plautus, quo flumine Quintilianus,
Qua pompa Tacitus, nunquam sine laude loquendus.

APULEIUS, IN APOLOGIA.

Neque Cato gravitatem requirit, neque Laelius levitatem, neque Gracchus impetum, nec Caesar calorem, nec Hortensius distributionem, nec Calvus argutias, nec parcimoniam Sallustius, nec opulentiam Cicero.

1. Vide Fragm. Incert. libr. pag. 420, ubi probare studium a Suetonio aut scriptum aut scribendam fuisse oris probi.

XXVIII DE SALLUSTIO TESTIMONIA

FESTVS AVIENTIS, IN ORA MARITIMA.

Interrogasti, si tenes, Maeotici⁺
 Situs quis esset aequoris: Sallustium
 Noram id dedisse, dicta et eius omnibus
 Praejudicatae auctoritatis ducier
 Non abnuēbam. Ad eius igitur inclytam
 Descriptionem (qua locorum formulam
 Imaginemque, expressor efficax styli
 Et veritatis, pene in obtutus dedit
 Lepore linguae) multa rerum iunxiimus.

S. AUGUSTINVS, DE CIVITATE DEI, I, 5.

Sallustius, nobilitatae veritatis historicus.

S. HIERONYMVS, LIB. I, ADVERSVS IOVINIANVM.

Cicero rogatus ab Hirtio, ut post repudium Terentiae, sororem eius duceret, omnino hoc facere supersedit, dicens non posse uxori se et philosophiae pariter operam dare. Illa interim coniunx egregia, et quae de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico eius, et tertio Messalae Corvino, et quasi per quosdam gradus eloquentiae devoluta est.

NOTITIA LITTERARIA

DE

C. CRISPO SALLUSTIO

EX IO. ALB. FABRICII BIBLIOTHECA LATINA A IO. AVG.
ERNESTI AVCTIVS EDITA TOM. I, LIB. I, C. 9.

C. Crispus Sallustius ¹ natus Kal. Octobr. an. V. C. 668, secundum fastos Idat. Amiterni, oppido Sabinorum, ab Appio censore an. 704, senatu eiectus, ² a Caesare dictatore senatoriae dignitati restitutus ³ evectusque ad praeturam, et praefectus (sive potius, expilator) ⁴ Numidiae, Iuba victo et occiso: ⁵ vitae ipse profligatae, ⁶ quantumvis in scriptis veritatis

1. Alius Sallustius Crispus, nostri sororis filius, inventor aeris, quod ab eo Sallustianum est appellatum Plin. XXXIV, 2. Ad hunc Horat. lib. II, oda 2. Vide et Lips. ad I. Taciti Annal. nom. 35 Fuit praeterea Crispus quidam Sallustius, qui Apuleii Malesiarum libros et Apologeticum recensuit, ut notatum est in antiquo cod. Florent. De aliis Sallustius vide si placet Suidam et Onomastic. Glandorpai. A Sallustio ludimagistro additam litteram k legas in Vincentii Bellocacensi. Speculo doctrinali, lib. II, cap. 8 Inter rec. Medicos clarus est Sallustius Salvanus, cuius libri III varr. lecti. de re medica prodierunt Romae anno 1588, 6, ut alia eius scripta praeteream.

2. Dio, lib. XL, pag. 150.

3. Adi Hanck. de romanar. rer. scriptoribus, lib. I, cap. 6; quod est de Sallusti vita, et Io. Nic. Putschium de aetate virili linguae lat. parte II, pag. 484 sq. Sallustii effigiem e numo regionae Christinae habes in tom. III. Thes. antiquit. Graecar. Gronoviani, littera ddd.

4. Dio Cass. lib. XLIII, pag. 247.

5. Appian. II civilium bellorum, pag. 490.

6. Scholiast. vetus Horatii ad verba, lib. I, sat. 2, vers. 44, ille flagellia. Haec de C. Crispo Sallustio dicuntur, qui deprehensus ab Aun. Milone in adulterio cum uxore Fausta, Sallae filia, flagellis caesus esse dicitur, ut refert Asconius in eius (Milonis) vita. Adde Gellium, XVII, 18; Suetonium de Grammatic. cap. 15; et Lactant. II, 12.

studiosus et alienorum vitiorum, Catonis ac Thucydidis exemplo, ¹ acerbissimus insectator, obiit quadriennio ante pugnam actiacam, quae commissa est anno Urbis 723, ante Chr. 31. Numum ornatum Sallustii capite imberbi edidit primum Fulvius Ursinus cum inscriptione *Salustius Autor*. Annotat porro Io. Faber, numum illum fuisse contorniatum, *autoris* vero vocabulum aliter accipi quam ab ipso Sallustio, qui c. 3. Catil. auctorem rerum a scriptore distinguit. Inscriptiones etiam antiquiores et aetati Sallustii vicinas apud eundem Ursinum p. 90, sicut et Quintiliani et Marciani Capellae codices, et Horatii, nomen illud non cum simplici, sed geminata litera LL efferunt: ² unde concludit Faber, illum numum diu post Sallustii aetatem ensum fuisse, et fortasse tam, quam aliorum quoque ill. virorum numi eadem forma sunt percussii. Constat autem, eiusmodi numos, quibus memoria veterum clarorum virorum conservaretur, coepisse cudi post Constantium M. et maxime sub Honorio. Dolebat Gisbertus Coperus, non proditam ab Ursino partem numi aversam, nisi nudam fortasse reperit. Etiam Car. Potinus edidit unum, in quo circa caput viri, sed quod male harbatum pro nudo exhibet, legitur *Salustius Autor*. Illum vero neutiquam referendum putat ad scriptorem belli fugurth., sed pertinere ad Sallustium, qui cum Leontio consul fuit an. V. C. 1096, Chr. 344, imperantibus Constantino Iunior, Constantio et Constante, qui consul certe a Zarabella Sallustius autor cognominatur. In aversa parte tres viri togati, e quibus medius manu tenet aedificium, sive, ut Sigebert. Havercampius (qui eundem numum offert in libro de numis contorniatis pag. 149), hydraulicum organon, ad oram adscriptis verbis: PETRONI PLACERAS. Quam Ursinus quoque adiunxit numi faciem tres figurae decorant, sed feminarum, et verba ΜΟΝΗ.....ΟΝΑΣ. Apud Paulum vero Pedrusium, t. V, p. 36, in aversa parte conspicitur figura hominis sedentis, viri, non feminae: unde nec Numidiam, nec cum Pedrusio, p. 39, historiam ab illa denotari

1. Thucydidis aemulum vocat Velleius, II, 36.

2. In Plutarchi, Dion, Stephani Byz. Suidae et aliorum Graecor libris Ζαλευστας.

creditorum. Similis plane figura in numo Alexandri Severi, id. p. 286, ubi iterum historiam Pedrusius vult intelligi parum verisimiliter. Fuit et Crispus Sallustius iunior rhetor, de quo intelligendum, quod in priscis Taciti et Apulei codicibus florentinis sicut reperiri: *Ego Crispus Sallustius legi et emendavi Romae foris, Olybrius et Probus cons. in foro Martus controversias declamans oratori Endeuchio*. Non plane intelligo, quid haec verba sibi velint, nec quo tempore Olybrius cum Probino consulatum gesserit: licet Olybrium consulem fuisse constet an. C. 526, ante Marvortium, quem in emendando Horatio Felix¹ orator urbis Romae adiuvit. Alii Q. Sallustius Hermes et Q. Sallustius Felix in vet. epithaphio ap. Montfaucon. Antiquitatus explicatae Tom. V, supplementi pag. 65, tab. xxviii et xxix. De Sallustio vet. historico conferre licebit Dan. Guil. Molleri dissertationem editam Altdorfi 1684, et orat. Christ. Coleri, Norimb. 1598, 8. Vitam scriptam a Ioan. Clerico et in Wassii edit. obviam servavit in Sallust. suo Caietan. Vulpus: etiam Thyvonius translata gallico suse adiunxit versioni, sed additis animadversionibus, Sallustii famam defendentibus. Citatur Sall. a Graeco scriptore Io. Antiocheno in excerptis Peirescianis p. 793. Καὶ Σαλλούστιος ὁ Ῥωμαῖος συγγραφεὺς ἔφη καλοῖς αὐτὸν (τὸν Σύλλαν) ἐγγιγνόμεσι κακίαις ἐπεπαινεῖσθαι τὸ τέλος. Codicem Ms. Sall. repertum in caenobio Benedictinorum Martisburgensi Io. Rivius utendum se accepisse testatus est a G. Fabricio. Msti sui cod. qui Reinesi olim fuit, meminit Conrad. Sam. Schurzfleisch. praefat. ad orthogr. lat. Quatuor codd. Mss. Sallust. Tegnagelii in biblioth. Caesarea; duodecim Mediceos laudat Norisius in Cenotaphis Pisanis, pag. 463, ternos etiam nuper habebat bibl. Rostgaardiana, p. 464. Habeo et ipse binos Sall. codd. non contemnendos, scriptos in membrana, atque in his unum antiquissimum. Ambo nactus sum e bibl. V. C. Marquardi Gudii. Ex eadem ad me pervenerunt quoque² lectiones duorum codd. meni-

¹ Vid. Pet. Relandi fustos consulares, pag. 696

² Tota haec codd. anno 1722 libenter mihi ad Gottl. Curtium, qui illis usus est ad praeparandam suam edit. Sallustii adornandam

branaceorum Cathedralis eccles. Remensis, quas enotavit idem vir doctissimus, testatus priorem formam oblongiorem, ut quartam paulo excederet, scriptum anno MCLXVIII, indictione prima. Librarius nomen suum prodidit his verbis: *Omnes qui lecturi estis, orate pro Matthaeum scriptorem, ut Deum semper habeat propitiorem.* Alter membranaceus in quarto, annorum amplius septingentorum. Omnino nullius alius scriptoris veteris tot codd. scripti exstant, quam Sallustii, et auctoris librorum ad Herennium: unde patet, eos libros a multis lectos esse, ut opinor, propter brevitatem et acumen orationis et πᾶσις: sed ea frequentia exemplarium peperit multitudinem mendarum, glossarum, interpolationum, quae et in edd. primis reperiuntur. Laudat Quintil. X, 1, pag. 886, *Sallustianam brevitatem*, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas possit esse perfectius: et pag. 914, *immortalem Sallustii velocitatem*, quam diversis virtutibus Livius sit assequutus: tamen Conciones a Crispo frequentiores longioresque, atque, ut ipsi quidem videtur, insipidiore historie inspersas moleste fert V. C. Nic. Hieron. Gundlingius praefat. ad Nic. Burgundi hist. belgicam. Fuit hoc ab aliis etiam reprehensum, sicut notum illud Senecae patris praef. lib. III controvers. *Ciceronem eloquentia sua in carminibus suis destituit: orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur.* Sed notum iudem est, quid excusando illi mori eloquentiam in historia ostentandi, lectoremque delectandi vel morandi, ab aliis responsum fuerit. Sane licebit prope-ranti tetrico et fastidioso lectori illas orationes veluti scopulos praeternavigare, dum interim alii, quibus lectu dignae et insignium documentorum plenae videntur, ex iisdem voluptatem capere et fructum permiserint.

Exstant Thucydidea gravitate et acuta brevitate stili, Ca-tonianaeque¹ colore orationis ab nobilissimo hoc historico² descripta:

1. Vet. epigramma ap. Quintil. VIII, 3. *Et verba antiqui multum fuisse Ca-tonis, Crispo, Iugurthinæ conditur historiae.*

2. Augustin. Ep. V, ad Marcell. cap. 16, edit. novae. T. II, Ep. 138

1. *Bellum Iugurthinum*, contra Iugurtham Numidiae regem anno Urbis 643 sq. gestum, de quo consulendi sunt viri docti ad Flor. III, 1, ubi in editione Graeviana Iug. quoque imaginem in numo Sullae contemplari poteris. Ex libris puniceis *Hiempsalis* nonnulla de situ Africae tradit Sallustius belli Iug. cap. 17 sq. Orationem ex cap. 10, qua Micipsa filios ad pacem et concordiam hortatur, Severus imp. morti vicinus commendavit Bassiano filio suo nato maiori, ap. Spartianum c. XXI.

2. *Bellum Catilinarium*, sive de coniuratione Catilinae, liber, quae incidit in an. V. 691, quo Cicero consul fuit. Hunc librum, quem separatim cum comment. suo edidit Theodorus J. F. Graswinkelius Lugd. Bat. 1642, 12, prius scripsisse Sallustius videtur; sed Iugurthinum, quia prius gestum est, praemittere placuit.

3. *E sex libris Historiarum** populi romani, a morte Sullae, quae contigit M. Lepido et Q. Catulo cons. anno V. 676, usque ad Catilinae coniurationem, *fragmenta* collecta a Lud. Carrione in sua Sall. edit. et ab Ant. Riccobono ad calcem libri de historia, Venet. 1568, 8, et Basil. 1579, 8, p. 163-216, et ab Aldo Manutio, Pauli F. Sed Carrionis praestat industria, quam fere editores operum Sall. sequuntur. Isaac Vossius epist. ad Nic. Heinsium data a. 1651, Holm. d. 12 Iul. *Hoc ipso die, quo haec scribo, incidi in duo folia stupendae antiquitatis: quae postquam diligentius adspexi, statim conieci esse fragmenta deperditarum Sall. historiarum. Continent illa bellum servile Crixi et Spartaci. Ob hoc potissimum opus, Lucullo inscriptum, Sallustius Martiali XIV, 191, audit Romana primus in historia. Reperiuntur fragmenta et in ed. Cortii.*

4. *Duae orationes* (sive epistolae potius) de Rep. ordinanda ad Caesarem missae, quum in Hispanias proficisceretur contra Petreium et Afranium, victo Ca. Pompeio. Has Sallustii esse Lipaius lib. I Var. lect. c. 8, dubitavit, citra magnam causam negavit Carrio; ceterum tam de Sall. meri-

* Male alii libros XI, vel IX, computant.

tas haud male, quam non bene Iul. Pompon. Lactus. Quid-
quid enim ferme adversus codd. fidem in Sall. immutatum
est, id Pomponio huic tribui debere notat Vossius de Hist.
latinis, lib. III, pag. 615. Duas hasce orat. separatim notis
illustravit *Christoph. Colerus*, Ambergae, 1599, 8, *Io. Loc-*
cenius, Lips. 1673, 8, et cum oration. in *Cicer.* Ciceronisque
responsoria gallice vertit Petr. Saliat, Paris. 1537, 8, ap.
Sim. Colinaeum. Hanc in *Cicer.* quam cum declamatione in
Catil. Porcio Latroni vel Vibio Crispo alii tribuunt (conf.
Pet. Victorium XV, 3, Var. lect. et Io. Sichardum in Quint.
V, 13, p. 474), ad Sall. auctorem ex Quintil. IV, 1, Institut.
Orator. refert Paulus Colomeaius. Eidem sine controversia
tribuunt Sanctius, et ad eius Minervam p. 387 Perizonius.

5. *Declamatio in Catil. et alia in Cic.* Porcii Latronis po-
tius, aut Vibii Crispi, vel alterius non insulsi rhetoris antiqui,
quam Sall. esse creditur a viris doctis. Vide Lips. Orat. VII,
Voss. lib. III, de vitiis sermonis c. VI. In cod. Ms. Vlm. Ray-
mundi de Kraft exstat hoc titulo: *Sallustii in Ciceronem*
controversia et huius in illum. Minime tam despicibilis,
quam Carrioni videtur, qui ineptissimum sophistam vocat,
etsi tam antiquus non est, quam videri cupit iudice Barthio
XXXIV, 16 *Adversar.* Veterem interpretem in Sall. Catili-
nariam ex membran. Paul. Stephani, laudat Goldastus notis
ad Eginhard. p. 175.

Sallustii historias e vet. gramm. illustraverant *Asper* et
Statilius Maximus, laudati a Charisio. Historiar. praeter
libros et bellor. Iug. et Catil. (ita enim intelligo vocab. βέλων)
Graece interpretatus est Zenobius, Suida teste. Sed haec
omnia hodie desiderantur, perinde ut Asini Pollionis liber,
quo Sallustii scripta, ut nimis praeorum verborum affecta-
tione oblita, reprehendit, teste Suet. in Gramm. c. 20, *Iu-*
nium Maximum Sallustii historias in compendium misisse,
innuit Statius IV, 4 *Silvar.* Graeca Sallustii versione usus est
Stephanus Byz. in ἀξιδος.¹

¹ His adde. *Titus Rufi Apronianus* notis ex antiq. lib. scripto insertas
notis in Sallust. *Angelo Marzio Peveraro* separatim editis Ferrae 1731, 4

Anglice Sallustium vertit Elisabetha, Angliae regina, teste Guil. Cambdeno, et in praef. ad opera regis Iacobi I Richardo Montacutio. *Gallice* Io. Balduinus, Paris. 1617, in-4°, post Ambrosium Giraldum, Paris. 1539, in-8°, et Petrum Maegretum, ibid. in-fol., et Lugd. 1556, in-12. Ne dicam de orationibus ad Caesarem et adversus Cicer. quas interpretatus est Petrus Saliat, Paris. 1537, in-8°, et Stephan. Leblanc, ibid. 1545, in-12. Crucimannii bibliotheca gallica *gallicos* Sallustii interpretes memorat Andream Bovivum, Antonium Divinuta, et p. 295, Ludovicum Maegretum. Io. Bauduin sive Balduini gallica interpretatio prodiit etiam Paris. 1629, in-4°, 1663, in-12. Exstant et recentiores Sallustii versiones gallicae plures, una Teilli, altera Iacobi Cassagnesii Academiae regiae Gallicae socii, Paris. 1675, in-12, et tertia saepius iam excusa, abbatis Massoui, Paris. 1716, in-12, 1720 et 1724 recognita. Vide Ephemerides parisienses a. 1716, mense Iunio, p. 670, et Memorias Trevoltinas, a. 1717, p. 665, a. 1724, p. 952. Quarta abbatis Vergerii cum notis recusa a. 1727. Journal des sçavans, a. 1724, p. 360. Denique novissima, eaque melior Thyvonis Abbatis, Paris. 1730, in-12, duobus Voll. et Amstelod. cum notis et vita sive apologia Sallustii dissertationibusque de agricultura, venatione etc. nec non Sallustii fragmentis et duabus politicis sive de rep. ordinanda ad Caesarem epistolis. Eruditus auctor huius versionis etiam latinum Sallustium notis illustratum iubet a se expectare. Versiones *germanicae* Wilhelmi de Chaleum Lohansenii, Breae 1629, in-4°, cum notis; altera, Balthasaris Kindermannii, Witteb. 1662, in-8°; tertia Danielis Albini, Hamb. 1663, in-8°; quarta Casparis Gottschlingii, additis notis, Halae Sax. 1719, in-12. *Belgice*, Roterd. 1657, in 12. *Hispanice*, Emmanuel Sveiro, Antwerp. 1554, in-8°, et 1615, in-4°. *Italice*, Augustinus Ortica, Venet. 1518, 1523 et 1545, in-8°; Io. Bernardinus Bonifacius Marchio de Oria, Florent. 1550, in-8°; Laelius Caranus, eodem anno Florent. in-8°. *Graece* etiam Sallustium vertisse et Celsum traditur eruditus vir Benedictus Averanius Florentinus in vita praemissa eius operibus, Florent. 1717, in-fol.

ELENCHVS

PRAECIPVARVM SALLVSTII EDITIONVM

OMISSIS GALLICIS OBSERVATIONIBVS,

*quas Cl. BARBIER titulis interseruit.*1470. *Venetis, Vindelini Spirensis*, in-fol.

C. Crispi Sallustii coniuratio Catilinae et bellum Iugurthinum. (prima et rarissima editio).

1470 *circiter, sine loco et anno*, in-4°.Caii Crispi Sallustii de Lucii Catilina coniuratione liber.
— Eiusdem de Bello Iugurthino contra populum romanum liber.1470 *circiter*, Sallustius, in-fol.1507. *Venetis in aedibus Aldi et And. Asulani soc.* in-8°.

Sallustius, de coniuratione Catilinae, de bello Iugurthino, oratio contra M. T. Ciceronem, M. T. Ciceronis oratio contra C. Crispum Sallustium.

1537 *circiter. Parisiis, ex typographia Petri Fldovaei*, in-8°.

C. Crispi Sallustii de L. Sergii Catilinae coniuratione et bello Iugurthino historiae, cum reliquis orationibus: his accesserunt Philippi Melanthonis (et Iac. Bononiensis) adnotationes. Praeterea flosculorum Sallustianorum, ac rerum notatu dignarum index.

1634. *Lugd. Batav. ex officina Elzeviriana*, in-12.

Sallustius cum veterum historicorum fragmentis.

1653. *Roterodami*, in-8°.

Sallustius cum notis Iohannis Min-Ellii.

1674. *Parisiis, Leonard*, in-4°.

Sallustii quae exstant in usum Delphini; diligenter recensuit et notas addidit Daniel Crispinus.

1690. *Amstelodami*, in-8°.

Sallustii quae exstant cum notis Variorum. Accedunt huic editioni Iani Melleri Palmerii spicilegia in eundem auctorem.

1710. *Cantabrigiae*, typis academicis, in-4°.

C. Crispi Sallustii quae exstant, cum notis integris Glauceni, Rivii, etc. et selectis Castillionaci, C. et A. Popmarum, Palmerii, etc. recensuit, notas perpetuas et indices adiecit Iosephus Wasse, collegii regin. apud Cantabrigienses socius; praemittitur Sallustii vita, auctore Iohanne Clarico.

1713. *Londini*, Tonson in-12.

Sallustii quae exstant, cum indice (edente Mich. Maittaire).

1718. *Rhotomagi*, apud Nic. Lallemand, in-12.

C. Sallustii Crispi opera, cum notis selectissimis Variorum (curante Nic. Lallemand).

1722. *Paduae*, Comino, in-8°.

Sallustii quae exstant; accedunt Iulius Exsuperantius, Porcius Latro et fragmenta historicorum veterum (edente Gaetano Volpi).

1724. *Lipsiae*, apud Io. Frid. Gleditschii filium, 2 vol. in-4°.

C. Crispi Sallustii quae exstant, recensuit diligentissimo et adnotationibus illustravit Gottlieb. Cortius. Accedunt fragmenta Veterum historicorum, Constantius Felicius Durantinus de coniuratione Catilinae, et index necessarius.

1729. *Parisiis*, apud Ioan. Desaint, in-12.

C. Crispi Sallustii opera quae exstant, ad usum scholarum Universitatis Parisiensis.

1737. *Venetis*, Pasquali, in-4°.

Sallustii quae exstant, ex recensione et cum annotationibus Gottl. Cortii; accedit Constantius Felicius de coniuratione Catilinae.

- 1739 vel 1744. *Edinburgi, Guillelmus Ged, aurifaber Edinensis, non typus modicis, ut vulgo fieri solet, sed tabellis seu laminis excudebat.*
C. Crispi Sallustii belli Catilinae et Iugurthini historiae.
1742. *Amstelodami, 2 vol. in-4°.*
Sallustii opera, cum notis Variorum, accedunt Iul. Exsuperantius et Porcius Latro, cura Sigeb. Havercampi.
1744. *Lutet. Parisiorum, David, in-12.*
Sallustii opera, ex recensione Stephan.-Andr. Philippe.
1761. *Parisiis, Barbou, in-12.*
Sallustii opera (ex recensione Natalis-Francisci DeWailly).
1773. *Birminghamiae, ex typis Ioan. Baskerville, in-4°.*
Sallustius et L. An. Florus.
1778. *Norimbergae, in-8°.*
Sallustii bellum Catilinarium et Iugurthinum, ex recensione Cortii, cum praefatione Harlesii, qui textui subdidit lectiones varr. 2 codd. Tegernseensis et Erlangensis.
1779. *Biponti, in-8°.*
C. Crispi Sallustii opera, novissime recognita, emendata et illustrata. Praemittuntur vita a Io. Clerico scripta, et notitia litteraria, studiis societatis Bipontinae.
1789. *Londini, Payne, in-8°.*
Sallustii opera omnia, excusa ad editionem Cortii cum editione Sigeb. Havercamp. et Gab. Antonii collatam (curante Henrico Homer).
1790. *Berolini, in-8°.*
C. Crispus Sallustius. Accedunt recensio novissimae versionis hispanicae, examen variarum lectionum, interpretatio locorum, index latinitatis (curante S. V. Telleri).
1796. *Parisiis, Renouard, 3 vol. in-18.*
C. Crispi Sallustii opera cum M. T. Ciceronis et P. Latronis orationibus in Catilinam.
1799. *Lubecae, in-8°.*
C. Sallustii Crispi bellum Catilinarium ad exemplar S.

V. Telleri, edidit, notisque maximam partem suis illustravit M. Henricus Kunhardt Ph. D. Gymnasii Lubec. subrektor, etc.

1799. *Parmae*, Bodoni, 2 vol. gr. in-4°.

Sallustii opera.

1807. *Francfurti ad Moenum apud Varrentrap. et Wener.* 1 vol. in-12.

C. Crispi Sallustii bellum Catilinarium et Iugurthinum, variantibus et notis illustravit A. Winding. Brorson, M. Conrector scholae illustris Herlovianae.

1811. *Schneberg*, in-8°.

C. Crispi Sallustii historiarum lib. III fragmentum cum quinque aliis in Bibliotheca Parisiensi olim repertum; edidit I. Theop. Kreyssig

1812. *Lipsiae*, in-8°.

C. Crispi Sallustii opera, exceptis fragmentis, omnia edidit et prooemio quadripartito, argumentisque capitum praemissis, eam quae in scholis legi solet partem notis illustravit M. Henr. Kunhardt. Gymn. Lubec. prof.

1820. *Londini*, curante et imprimente A. I. Valpy, 2 vol. in-8°.

C. Crispi Sallustii opera omnia, ex editione Gottlieb Cortii, cum notis et interpretatione in usum Delphini, variis lectionibus, notis Variorum, notitia litteraria, recensu editionum et codicum et indicibus locupletissimis accurate recensita.

VERSIONES ITALICAE.

1518. *In Vinegia*, per Bernardino Vinitiano de' Vitali, in-4°.

Sallustio con alcune altre belle cose volgarizzate per Agostino Ortica della Porta, Genovese.

1550. *In Firenze*, per Lorenzo Torrentino, in-8°.

L' historia di C. Crispo Sallustio, nuovamente per Lelio Carani tradotta. (vel ex hoc titulo corrigi potuit Laelus Carani nomen in edit. Parisiensi, pag. XL fere in

*fino; male namque exaratum est Lactius Cavanus.
At similia fortasse nobis obici possunt. Ergo indul-
geamus. Typ.)*

1763. *Napoli*, in-4°.

La congiura di Catilina, tradotta da Sallustio, dal marchese Francesco-Eugenio Di Guasco, con note.

1790. *Firenze*, *Iacopo Grazioli*, in-8°.

Di C. Crispo Sallustio, della congiura Catilinarie e della guerra Giugurtina, libri due, volgarizzati da frate Bartolomeo da S. Concordio, dell'ordine de' Predicatori, scrittore dell'aureo secolo XIV, ora per la prima volta stampati.

1806. *Brescia*, 3 vol. in-8°.

Opere di Sallustio in italiano recate dall'abbate Bartolomeo Nardini, col testo a fronte.

1810. *Firenze*, in-8°.

Sallustio tradotto in italiano da Vittorio Alfieri da Asti.

BELLVM CATILINARIVM

C. CRISPI SALLUSTII

CATILINA

SINGVLORVM CAPITVM

ARGVMENTA

- I. Prooemium. Decet homines gloriam quærere, sed ingenii potius quam corporis viribus.
- II. Et in bello et in aliis omnibus, virtus animi plurimum potest; iique vere non vivunt, qui voluptatem, neglectis bonis artibus, sectantur.
- III. Pulchrum est et bene facere reipublicae, et egregia aliorum facta scribere. Et ipse quidem Sallustius initio ad res gerendas se contulit.
- IV. Mox periculis molestisque a rerum tractatione absterretus, statuit res gestas populi romani maxime memorabiles scribere. Initium facit a coniuratione Catilinae. (Hic finis est prooemii).
- V. Catilinae indoles; pessima quidem, sed peior etiam propter corruptos civitatis mores.
- VI. Origo et initia urbis Romae. Ea primo reges habuit. Deinde, regio imperio in superbiam dominationemque converso, annuos binosque magistratus sibi fecerunt.
- VII. Recuperata libertate ad grandia certatim eriguntur animi, moxque civitas in immensum crescit.
- VIII. Reddit rationem obiter, cur Graecorum facta magis tamen celebrentur quam Romanorum.

- IX. Ad propositum redit, optimosque priscorum Romanorum mores delineat.
- X. Sed Carthagine subacta, primo pecuniae et imperii cupido, deinde cetera vitia, quasi pestilentia, invasere.
- XI. Primo tamen ambitione magis quam avaritia laborabant; sed post Syllae victoriam, nullus modus divitiarum cupiditati et rapinis fuit.
- XII-XIII. Describuntur vitia quae, ubi primum honos divitiis haberi coepit, civitatis speciem foedum in modum deformaverunt.
- Sic confirmatur quod in cap. V dictum est *Civitatem ex pulcherrima pessumam ac flagitiosissimam factam esse.*
- XIV. In tam corrupta civitate, corruptissimus quisque Catilinae familiaris erat. Ipse adolescentes omnibus corruptelarum illecebris sibi devincebat.
- XV. Digressio de primis Catilinae facinoribus. Is mortem filio suo intulisse creditur.
- XVI. Juventutem edocendo mala facinora, sibi socios parat ad opprimendam rempublicam.
- XVII. Catilina socios convocat. Eorum nomina.
- XVIII. Narratur per digressionem prior coniuratio, in qua Catilina, cum Autronio et Pisone, de consulibus in Capitolio trucidandis deliberaverat.
- XIX. Piso quaestor in Hispaniam citiorem missus in ipso itinere a barbaris interficitur.
- XX. Ad secundam coniurationem revertitur Sallustius, et inde repetit, ubi subatiterat in fine capitis XVII. Catilina convocatos socios alloquitur.
- XXI. Interrogatus a coniuratis quae praemia belli futura sint, summa quaeque pollicetur, eosque confirmatis animis dimittit.
- XXII. Catilina socios iureiurando adigit, quod eum infando quodam ritu confirmasse quidam dictitant.
- XXIII. Q. Curius coniurationem Fulviae detegit. Evulgata re, Ciceroni consulatus mandatur.
- XXIV. Creatis consulibus Cicerone et Antonio, Catilina bel-

lum parat, compluresque, etiam mulieres, in coniurationem adaciscit.

XXV. Scampronia coniurationis socia. Eius iudoles.

XXVI. Catilina petit consulatum in annum sequentem (V. C. 692), struitque insidias Ciceroni consuli. Quum utraque res irrita fuisset, constituit bellum facere.

XXVII. Catilina audaciae suae satellites in diversas Italiae regiones dimittit. Coniurationis socios apud Laecam noctu convocat, consiliumque necandi. Ciceronis aperit.

XXVIII. Duo coniureti Ciceronem interficere tentant, sed frustra. Manlii in Etruria molitiones.

XXIX. Res per Ciceronem ad senatum refertur, qui periculi depellendi causa summam consilibus potestatem permittit.

XXX. Romae nuntiatnr arma cepisse Manlium. Copiae in Apuliam agrumque Picenum mittuntur. Proponuntur praemia iis qui de coniuratione indicaturi essent.

XXXI. Ingens Romae pavor ac trepidatio. Catilina in senatum venit, ubi a Tullio vehementi oratione castigatur.

XXXII. Vrbe egressus Catilina in Manliana castra proficiscitur, relictis Romae Cethego Lentuloque et ceteris, qui caedem et incendia pararent.

XXXIII. Epistola Manlii ad Q. Marcium regem.

XXXIV. Respondet Marcus. Catilina falso nuntiat se Massiliam in exsilium proficisci.

XXXV. Epistola Catilinae ad Q. Catulum.

XXXVI. Catilina et Manlius hostes a senatu indicati. Simul, quae ad reipublicae defensionem pertinent, praeparantur.

XXXVII. Explicantur causae, cur tam multi omnium ordinum cives Catilinae consilia probarent.

XXXVIII. Narratur quomodo sopita diu inter ordines discordiae flamma, rursus excitata fuerit.

XXXIX. Quamquam data Pompeio potestas plebis opes imminuerat, res tamen in certamen revocatur Catilinae coniuratione.

Fulvius a parente necatus, ne Catilinae se socium adiungeret.

- XL. Lentulus Allobrogum legatos per Vmbrenum sollicitat ,
eisque coniurationem patefacit.
- XLI. Allobroges rem Fabio Sangae aperiunt.
- XLII. Galliam Italiamque perturbant ii quos Catilina dimi-
serat.
- XLIII. Coniurati Romae consilium capiunt Ciceronem op-
primendi , urbem incendendi , erumpendique ad Catili-
nam.
- XLIV. Allobroges a coniuratis iniurendum scriptum acci-
piunt. Epistola Lentuli ad Catilinam T. Vulturcio com-
missa.
- XLV. Vulturcius et Allobroges in ponte Milvio deprehen-
duntur.
- XLVI. Consul principes coniurationis in aedem Concordiae
venire iubet , eoque advocato senatu , Vulturcium et le-
gatos introducit.
- XLVII. Senatus , patefactis omnibus , iubet principes coni-
urationis in custodiis haberi.
- XLVIII. Plebs Ciceronem laudibus extollit. Novus conjura-
tionis index L. Tarquinius M. Crassum inter coniuratos
nominat.
- XLIX. Catulus et Piso frustra dant operam , ut Caesar inter
coniuratos nominetur.
- L. Molitiones fiunt in urbe ad eripiendos e custodiis coni-
uratos. Cicero consulit senatum quid de iis fieri placeat.
- LI. Oratio C. Iulii Caesaris.
- LII. Oratio M. Porcii Catonis.
- LIII. Senatus decretum fit in sententiam Catonis. Digressio:
Pauca civium virtute in tantum crevisse rem roma-
nam ; Catonem vero et Caesarem illius aetatis hominibus
virtute multo praestitisse.
- LIV. Catonis et Caesaris indoles.
- LV. De Lentulo , Cethego , Statilio , Gabinio et Coepario in
carcere supplicium sumitur.
- LVI. Interim Catilina pugnam detrectabat , sperans faciliorem
sibi victoriam fore , si Romae omnia prospere cessissent
coniuratis.

- LVII. Audito tristi rerum eventu, in Galliam fugere parat.
Montibus vero et copiis Antonii Metellique inclusus
statuit quamprimum configere.
- LVIII. Oratio Catilinae ad milites suos.
- LIX. Catilina et Petreius Antonii legatus suam quisque aciem
instrunt.
- LX. In proelio Catilina fortiter dimicans confoditur.
- LXI. Cernere fuit post proelium quanta fuisset Catilinae
militum sudscia, omnibus adverso pectore vulneratis.
Multos quoque milites amisit populi romani exercitus.

C. C. SALLUSTII BELLVM CATILINARIVM

SIVE

DE CONIVRATIONE CATILINAE

L.

Omnis homines,² qui sese student³ praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet vitam silentio ne

CAP. I. 1 In quatuor primis capit. exponit Sallustius, qua ratione ad scribendas historias impulsus fuerit: scilicet hominem decet aliquam sui memoriam relinquere, quod quidem certius rectiusque sit ingenii quam corporis vires exercendo. Porro vel res genere, vel ab aliis gestas scribere, utrumque et ingenii opus est, et gloriam affert. Quum vero et ipse olim publica monera obierit, iam molestiis abstergitus, otium suum ad perscribendas res gestas populi romani conferre statuit. His autem omnibus multa intererit sapientissime quidem excogitata et egregie dicta, sed quae non hinc magis quam alii cuiuslibet historiae cohaerent. Itaque dicit Quintilianus VII, 8: « Crispus Sallustius in bello lugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis ornatus est. Quae res utcumque sit, nos felicem culpam, si culpa est, iudicemus, ex qua nobis tam praecleara legere contingat.

2. *Omnis homines*, pro omnes ho-

Sallust.

mines. 1 pro e vulgo usurpat in accusativo plurali tertiae declinationis antiquitatis amator Sallustius. Hoc 1 natum est e diphthongo ei. Imo per diphth. scribi vult Terentianus *omnes*, ad pluralium graecorum imitationem. Priscianus, lib. VII. « Omnia quae tam nominativum quam genitivum similem habent, eorum accusativus raro in *es*, frequenter in *is*, solet terminari, ut *haec et haec omnis, haec omnis, haec et haec omnis*. Sall. Cat. 1. *Omnes homines qui sese student*. Terentius in *Andria*: *Omnes nos gaudere*. Quae tamen aliquanto latius patet regula. Nam Virgilius, teste Gellio XII, 20, « *diversis in locis urbes et urbis dicit*, arbitrio consilioque usus auris. Georg. I, 25: *Vires ne omnes caecur*. Aen. III, 406: *Centum vias habitant magnas*. »

3. *Sese student praestare*. Poterat quoque dici, sine personis. *student praestare*. Scias efficere cupient ut ipsi praesent. — *animalibus*. Nonnulli, *animantibus*.

D

transseant,⁴ veluti pecora, quae natura prona⁵ atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio,⁶ corporis servitio magis utimur. Alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur ingenii quam virium opibus gloriam quaerere, et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est; virtus clara aeternaque habetur.⁷ Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi,⁸ res militaris magis procederet. Nam et, prius quam incipias, consulto,⁹ et, ubi consulueris, mature facto¹⁰ opus est. Ita utrumque, per se indigens, alterum alterius auxilio¹¹ veget.¹²

4 *Vitam silentio ne transseant.* Ne vitae curriculum circumsilantur et quasi trans vitam eant, nisi ipsi et nulli memorabiles, atque ita, nullo sentiente, et vivant et moriantur. Eodem fere sensu Tacitus, Agric. 103.

5 *Exemplis e media vita tot annis, quibus iuvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos per silentium venimus.*

6 *Prima.* Ovid. Met. 1, 84: *Pro-naque quam spectent animalia cetera terram.*

7 *Animi imperio.* Animo ut dux et domino, corpore autem ut servo utimur. Sic initio Iugurthae, 1 sed dux atque imperator vilas mortalium animus est. Item Senec. Ep. 114. *Rex noster est animus.* Haec vero Sallustius ex Aristoteli desumpsit, Politic. 4, 5 to δὲ ζῷον πρῶτος συνδεσμένος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος. ὥς το μὲν ἄρχον ἐστὶ ψυχή, το δὲ ἄρχόμενον.

7. *Haebetur.* Possidetur, clara et

aeterna possessio est. Hoc loco omnem animi vim retinet verbum *haebetur*, nec sonat, ut saepe alias, *videtur*, quod prorsus sententiae repugnaverit.

8 *Virtute animi.* Vi animi, quam Graeci ἀρετὴν dicunt ΚΥΒΗΝΤΟΥ.

9 *Consulto.* ..opus est. Diligenter consulendum et deliberandum est.

10 *Mature facto opus est.* Perficendum celeriter quod decreveris. Sic Isocrates ad Democritum. *Εὐλαρίῳ μὲν ἐπαύσης, ἐπιτελεί δὲ ταχέως τὰ δέξαντα.* Et Demosthen. Philipp. 1. *δεῖ εὐλαρίωςθαι ἐν ἡσυχίᾳ, ποτεὶν δὲ τὰ δέξαντα μετὰ σπουδῆς.*

11 *Alterum alterius auxilio.* Sic Horat. in arte poetica: *Alterius no Altera potest opem res et contrivat amicos.*

12 *Veget.* Antiquum, pro viget. Nunc vegetus, et verum vegeto. Cor-tus et alii quidam legunt *cyet*. Sed monne, ut Dahlbus observat, frigide dictum sit *utrigens cyet*?

II. Igitur initio ¹ reges (nam in terris nomen imperii ² id primum fuit) diversi, ³ pars ingenium, alii ⁴ corpus exercebant: etiam tum ⁵ vita hominum sine cupiditate agitabatur; ⁶ sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, ⁷ in Graecia Lacedaemonii et Athenienses, coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi ⁸ causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculo ⁹ atque negotiis ¹⁰ compertum est in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum ¹¹ animi virtus in pace ita uti in bello valeret, ¹² aequabilis ¹³ atque constantius sese res humanae haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his arti-

CAP. II, 4. *Initio*. Primis illis temporibus quum civitates conderentur. *hvs.*

2. *Nomen imperii*. Sic vocati sunt qui primi in terris imperium habuere. Item Cicero de Legibus, III. «Omnes antiquae gentes regibus quondam pa-
ruerunt.»

3. *Diversi*. Diversa sequentes, alius aliam viam ingressi.

4. *Pars* — *ali*. Haec voces semper sibi invicem ab auctore nostro opponuntur, nequaquam autem *pars* — *pars*, nec etiam *ali* — *ali*. *Kvn*

5. *Etaui* tum illis adhuc temporibus. Haec dicta sunt ab Sallustio ut suae aetatis, antiquis illis temporibus dissimilissime, cupiditatem et avaritiam obiter carpat. Male igitur Curtius et iam tunc, quod contrarium prioris sensum efficit.

6. *Agitabatur*. Frequentissime occurrit apud Sall. vox *agitare* pro *agere*. Sic Fanius (Cic. in Bruto, xv).

Qui tum vivebant homines atque vitam agitabant.

7. *Cyrus*. Prior Cyrus, Cambysis et Mandanes filius, qui imperium Medorum ad Persas transtulit. Cyri vero potentissimum meminit Sallustius, quia antiquiores historiae pro fabulis haberi solent.

8. *Lubidinem dominandi*. Propter solam dominandi cupiditatem bella gerere, et gloriam ex magnitudine imperii aestimare.

9. *Periculo*. Experimento. Nota eandem utriusque vocabuli radicem esse: *πιπρω*, *επειρω*, seu *μακρυν* *σοειν*.

10. *Negotiis*. Ipa negotiorum tractatione.

11. *Imperatorum*. Intellige omnes eos qui, seu in bello, seu in pace populis imperant.

12. *Valeret*. Vigeret, omnem suam vim haberet atque expromeret. Non enim hoc loco *valeret* idem significat, quod paullo ante in finit. *posse*.

13. *Aequabilis*. Magis aequum et eundem statum obtinerent.

bus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi
 46 pro labore desidia, pro continentia et aequitate lu-
 bido¹⁴ atque superbia invasere,¹⁵ fortuna simul cum
 moribus immutatur. Ita imperium semper ad opti-
 mum¹⁶ quemque a minus bono transfertur. Quae
 homines arant,¹⁷ navigant, aedificant, virtuti omnia
 parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque so-
 mno, indocti incultique,¹⁸ vitam sicuti peregrinantes¹⁹
 transegere; quibus, profecto contra naturam, corpus
 voluptati,²⁰ anima oneri²¹ fuit. Eorum ego vitam mor-
 temque iuxta aestumo,²² quoniam de utraque siletur.
 Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui
 anima videtur, qui, aliquo negotio intentus,²³ prae-
 clari facinoris²⁴ aut artis bonae famam quaerit. Sed

14. *Lubido*. Prurigo facienda quod-
 cumque animo habet. Hoc vitium op-
 ponitur continentiae, qua quis intra
 recti honestique fines constituit.

15. *Invasere*. Sunt enim quasi hostes
 reipublice desidia, lubido atque su-
 perbia. Nota *invasere* absolute positi sunt;
 suppleri potest *causas* hominum uni-
 versarumque res humanas.

16. *Ad optimum*. Haec vox non
 eum hoc loco significat, quem italice
 vocamus. *et pib onest' uomo*; sed eum
 qui plus pollet ingenio, industria,
 viribus animi *et pib capace*.

17. *Quae homines arant*. Sensus est:
 ne ipsa quidem agricultura, navigatio,
 architectura, siue *virtute*, i. e. sine
 vi mentis, prospere procedunt.

18. *Indocti*. Qui animum non exco-
 luerunt.

19. *Sicuti peregrinantes*. Quasi ho-
 spites et peregrini verarentur inter
 homines, nec ullum sui vestigium
 relinquere curarent.

20. *Corpus voluptati*. Corpus fuit in
 deliciis, ideo illud solum fuerunt et

curae habuerunt.

21. *Anima oneri*. Anima fuit oneris
 loco, ideo illam neglexerunt et quasi
 aegre tulerunt. Quomodo autem anima
 oneri esse potest? quia *animae* propria
 est actio quaedam et motus illi im-
 portunus qui, ut dictum est, *dedita*
ventri atque somno desidia et inertia
 torpere consueverunt.

22. *Iuxta aestumo*. Vitam non pluris
 aestumo quam mortem.

23. *Aliquo negotio intentus*. Vulgaris
 usus postulare videtur *aliquo negotio*.
 Hicne Sallustius ablativum intelligi
 voluit? An *aliquo* est antiqua forma
 dativi, ut *nullo*, apud Cic. pro Quintio
 t. quod *in te* *uideri* *nullo* *praesidio*
fuisse *videre*? Recte enim, inquit
 Donatus, veteres *nullo*, *solo*,
solo, declinabant. Certe adverbium
 quo natum est ex veteri dativo quos,
 huiusque casus semper aliquam retinet
 significationem. Idem hic esse potest
 de *aliquo*.

24. *Præclari facinoris*. *Facinus*
 (ex verbo *facere*) est *vox media*, hoc

in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicae; etiam bene dicere haud absurdum¹ est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere,² et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum,³ tamen in primis arduum⁴ videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exaequanda;⁵ dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores,⁶ quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea,⁷ veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus⁸ initio, sicuti plerique, studio ad rempu-

est, quae in utranque partem accipitur, et, prout cum hoc vel abo adiectivo iungitur, praeclara aut turpia significat. Sensus est, qui praeclaris fortis imitescere, aut in aliqua studiorum artiumque liberalium parte eminere cupit.

CAP. III, 1. *Admodum*. Hae voce ad significandos ingratos attributos aetnos saepissime utuntur Latini. Deinceps vero omnia, quae hominem ratione praeditum non deceat, dicuntur absurda. Kvy.

2. *Et qui fecere*. Dignus est qui comparetur locus apud Plinium similitudinis, Ep. vi, 16. «Veni quibus datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda.» Kvy.

3. *Auctorem rerum*. Alii auctorem, quia voce usus est Cic. de Orat. iii, 15. «ut illum efficeret oratorem verborum auctoremque rerum.» Sed dicitur quoque auctor rerum, qui eas manu, hortatu, consilio gessit. Vell. ii, 120. «Praeclari facinoris auctor fuit Calpurnius Coelius, qui, complexus

catenarum, quibus vincitus erat, acriem, ita illas illius capiti suo, ut protinus exspiraret.» Ne tamen lector nesciat esse nonnullos, qui auctorem rerum eundem h. l. esse ac scriptorem velint. Et quidem non semel auctor rerum, apud Tacitum, pro historico usurpatur. Sed hic oppositio clare sensum indicat.

4. *In primis arduum*. Arduum in illis quae maxime arduae sunt.

5. *Facta dictis sunt exaequanda*. Verbis ita rem exprimere oportet, ut neque nimis laudentur honesta, nec turpia nimis vituperentur, utique lector, quid et qua ratione aliquid factum sit, statim intelligat. Kvy.

6. *Memores*. Quam praeclara bonorum virorum facta refera.

7. *Supra ea*. Id est, quae facilitatem malevolorum superant. Totus hic locus de scribendis historiae difficultate et Thucydide de promptus est, quem vide I II, 35, in funebri Periclis oratione.

8. *Adolescentulus*. Admodum iuvenis.

blicam⁹ latus sum, ibique¹⁰ mihi advorsa multa fuere.

¹² Nam pro pudore, ¹¹ pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigeant. Quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium, ¹³ tamen inter tanta vitia imbecilla aetas, ambitione corrupta, tenebatur; ac me, quum ab reliquorum ¹³ malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium¹ contere; neque vero

⁹ *Ad rempublicam.* Ad capeſſenda reipublicae munera.

¹⁰ *Ibique.* In obeundis muneribus.

¹¹ *Pro pudore,* etc. Haec, ordine paulum immutato, sic intellige, ut opponatur pudori audacia, abstinentiae avaritia, virtuti largitio, *largitio* enim est pecunia pro suffragiis data, ut aliquis sine virtute honores adipiscatur. Si tamen nullum volueris interpretando verbum transponere, opponi poterit *largitio abstinentiae*, quia ubi sunt qui largiuntur, sunt etiam qui accipiunt, idemque non viget abstinentia. Denique contrarium erit *avaritia virtutis*, eius scilicet quae animos ad pecuniae contemptum erigit, et, ut ait Horatius, *Carm. II, 2: Ingenuos oculo irretito Spectas aervos.*

¹² *Insolens malarum artium.* Non solitus exercere malas artes. Vnde hic genitivus? quia idem valet *insolens*, quod non habens consuetudinem.

¹³ *Quam ab reliquorum.* Hic a Bip. editione recedimus, quae habet; *Quum ab reliquis malis moribus dissentirem*, nihilominus honoris cupido, eadem quae ceteros, fama atque

invidia vexabat (sexto casu eadem fama atque invidia). *Sequitur vero Havercumpum*, et sic interpretamur: eadem, quae ceteros, honoris cupido vexabat me fama atque invidia (hic item in sexto casu, sed eodem in primo). Kunhardt coniicit legi posse, si quis vulgatae lectionem mutandam censeret, *et me. honoris cupidum eadem*, quae ceteros, fama atque invidia vexabat, *et quod certe optimum sensum eliceret.* Sed et in nostra lectione nihil ambigui est: *et quamvis et ceterorum vitis abhorrerem, tamen quum eadem, quae illi, ambitione laborarem, ea ambitio hominum rursus (sic famam intelligi oportet) atque invidiam in me concitabat.* Id mirae congruit cum sequentibus verbis et cum iis quae paulo supra dicta sunt. *ibi mihi advorsa multa fuere.* Haec autem scribit, ut monet clarissimus Sallustii interpres (*le président De Brosses*), ut, quoniam recens *et* sensu eiectus erat, honestam probabilemque huic ingenuitatem causam praetextat, quasi bonus ipse malis per invidiam amarus fuerit.

CAP. IV. *1 Bonum otium. Otium*

agrum colendo, aut venando, servilibus² officiis intentum, aetatem agere; sed a quo incepto studio³ me ambitio mala⁴ detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi romani carptim,⁵ ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae, animus liber erat. Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissime poterō, paucis absolvam.⁶ Nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. Lucius Catilina,¹ nobili genere natus,² fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque.³ Huic ab adolescentia⁴ bella intestina, caedes,

hic intellige vacationem a publicis muneribus.

2. *Servilibus.* Servilia officia vocat Sallustius quae ad corpus solum pertinent, *cuius*, ut antea dixit, *servitio utimur*. Sine causa agitur illuc quidam reprehenderunt, quasi inter inhonesta per se et libero viro indigna venationem et agriculturam per contemptum reieciasset.

3. *A quo incepto studio.* Regressus sum ad idem literarum studium a quo, quom iam inceptum esset, me ambitio mala revocaverat.

4. *Ambitio mala.* Cuius mali sunt effectus.

5. *Carptim* ita ut eligam singula historiae fragmenta. Nam reiiciendum iure censuit Tellerus quod in aliis quibusdam legitur *stratum*, quod plane, inquit, non convenit proposito Sallustii. Rvw

6. *Absolvam* Scilicet narrationem.

Cap. V, t. L. *Catilina*. Multa de eius indole Cicero 1 et 111, in Lat., quae huc transferre longius sit. Ipsae

adeantur orationes. Conferatur quoque eiusdem oratio pro M. Coelio, ubi, esp. v et vi, vividis admodum coloribus Catilinae effigies adumbratur.

2. *Nobili genere natus.* Scilicet e patricia Sergiorum gente, ut patet ex Plinio, vii, 28. Neque tamen, ut hoc obiter monemus, il soli *nobiles* erant, qui *patrioti*. Nobiles habebantur etiam *plebei*, quorum maiores summis in republica honoribus, consulatu nempe vel praetura, vel dignitate curuli functi fuerant. Ias erat nobilibus maiorum suorum imagines in auro collocare, et, ubi quis ex eadem familia obisset, in funeribus praefereudas curare. Verum, ut ad Catilinam redeamus, is (teste Ammiano xrv) ultimus fuit nobilissimus illius gentis, de cuius antiquitate etiam meminit Virgil. Aen. V, 121: *Sergentisque, domus tenet a quo Sergia nomen*.

3. *Malo pravoque.* Malus opponitur bono, pravus recto. Malum ingenuum

¹¹ rapinae, discordia civilis, grata fuere; ibique inventutem suam exercuit. Corpus patiens⁵ inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus, varius,⁶ cuinslibet rei simulator ac dissimulator,⁷ alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis loquentiae,⁸ sapientiae parum. Vastus animus⁹ immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem¹⁰ Lucii Sullae lubido maxuma invaserat reipublicae capiendae; ¹¹ neque id quibus modis adsequeretur, dum

malas res appetit, pravum recta et rationi consentanea reicit

4. *Ab adolescentia.* Quum h. l. adolescentia iuventuti opponatur, haec aetate prior, illa teneram aetatem significat, ut sensus sit: simul ac togam virilem sumpserit, gaudere copii bellis intestinis, ibique (atque in his) maturiorem quoque aetatem (iuventutem) exercuit. Non autem aetate finita erant adolescentiae iuventutisque tempora, quamvis Ausonius Popma (De differentiis verborum) docent Veronem haec ita distinxisse, ut *adolescentiam* tribueret na qui trigimum, *iuventutem*, qui quadragimum aetatis annum nondum exarserint. Sed neque verisimilis est illa significationum distinctio, neque prieco loquendi usui convenit. Nam Iulius Caesar, infra, eo tempore quo pontificatum sibi ambiret, adolescentulus fuisse dicitur, quum ad minimum tamen xxxvi annos natq. esset. Quid? quod Cicero illud tempus iuvenis, quum iam consulatu fungeretur, diceret (Philipp. II, 46). *adolescens reipublicam* adolescentis. Kvs.

5. *Patiens.* Cum genitivo, qui vel quod habet vim patiendi

6. *Varius.* Qui varias induit for-

mas, aut multiplices ad artes recurrit

7. *Simulator ac dissimulator.* Res ficta simulatur; res vera dissimulatur.

8. *Satis loquentiae.* Vulgo *eloquentiae*. Gellius autem I, 15, Valerium Probum, grammaticum illustrem, dixisse refert suis demum temporibus legi coepisse vocem *eloquentiae*, Sallustium vero scripsisse *loquentiae*, « quod loquentia novatori verborum Sallustio maxime congrueret; *eloquentia* cum insipientia minime conveniret. » Vide etiam Plinium, l. v, ep. 20, ubi dicit: *Iulius Cordus non inermis solet dicere aliud esse eloquentiam, aliud loquentiam*. Porro loquentia est quaedam dicendi facultas cum sapientia non coniuncta, Graecis *λολα*.

9. *Vastus animus.* Qui non facile expletur. Kvs

10. *Post dominationem.* Non idem est hoc loco, quod *finis dominationis*, sed ob eo tempore quo dominari coeperat.

11. *Reipublicae capiendae.* Id est temp. invadendi, servandi et quasi captivam faciendi, qui sensus confirmatur sequentibus verbis: *dum sola regnum pararet.*

sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat.¹² Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque^{13 15} his artibus¹⁴ auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.¹⁵ Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit,¹⁶ supra repetere,¹⁷ ac paucis instituta maiorum¹⁸ domi militiaeque, quomodo rempublicam habuerint,¹⁹ quantamque reliquerint, utque paullatim immutata, ex pulcherrima²⁰

12. *Pensi habebat.* Pensum fit a *pendo*, quod translatim significat *oculoribus*, *curare*. Itaque, *nichil pensi habere*, est *nichil curare*.

13. *Quae utraque.* Scilicet inopiam et conscientiam scelerum.

14. *His artibus.* Id est moribus, studiis, animi propensionibus.

15. *Quos — vexabant.* Quos mores certatim corrumpere et pessumdarum studebant. Actio enim verbi *vexare* non in homines tantum, sed et in res cadere potest, et male Cortius relativum quod ad civitatem (pro civis positam) refert. Luxuriam vero et avaritiam *diversas inter se mala* dicit, quod altera profundit, rapit altera.

16. *Tempus admonuit.* Illud scilicet tempus de quo memorare incipit; vel potius, *ocasio*, et (ut vertit Dottenville) *la circonstance*. Quidam, nec bene, ut mihi quidem videtur, tempus hoc loco interpretantur praesentem rempublicae statum.

17. *Supra repetere.* Alius *repetere*.

18. *Instituta maiorum.* Italice: *la maniere dei maggiori*. In sequentibus, usque ad XIV, capitulis, adumbrat Sallustius mores romanorum in di-

versis aetatibus imaginem, eo praesertim consilio, ut legentes rectius iudicent de Catilinae temporibus, ea cum praeteritis comparando; deinde ut cognitis eorum temporum pessimis moribus facilius intelligant et tam scelestum hominem, et tot sceleris auctor, in civitate existeri potuisse.

19. *Quo modo rempub. habuerint.* Series est: res hortatur discere instituta maiorum (scilicet) quomodo illi habuerint, id est administraverint rempublicam... Sic Tacitus Ann. iv: *congruens credideram recensere ceteras respublicae partes, quibus modis ad eam diem habuerint*. Harum vero est *disserere* cum accusativa. Occurrit quidem apud Cic., sed hoc duntaxat modo: *multa disserere, quod disserui*; et similia. Et hic forsitan non dixerat Sallustius *instata* *disserere*, nisi intercederet quomodo et quae sequuntur. Nam dum illa leguntur, obliquo subito *disserere instata* minus grammaticae duci.

20. *Ex pulcherrima.* Hinc unus est, illuc duo adiectivi. Idcirco addidit quidam et *optima*, ut singula singulis responderent. Sed non est in MSS.

pessuma ac flagitiosissima²¹ facta sit, disserere.
 46 VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi,¹ condidere
 atque habuere initio Troiani, qui, Ænea duce, pro-
 fugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Abori-
 gines,² genus hominum agreste, sine legibus, sine im-
 perio,³ liberum atque solutum. Hi postquam in una
 moenia convenere, dispari genere,⁴ dissimili lingua,
 alius alio more viventes,⁵ incredibile memoratu est
 quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum⁶
 civibus, moribus,⁷ agris aucta, satis prospera satisque
 pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur,⁸
 invidia ex opulentia orta est. Igitur reges po-
 pulique finitimi bello tentare;⁹ pauci ex amicis auxi-
 lio esse: nam ceteri metu percussi¹⁰ a periculis aberant.
 At Romani domi militiaeque intenti festinare, para-

21. *Flagitiosissima*. Flagitiis vilis-
 que turpissima plena.

Cap. VI, 1. *Sicuti ego accepi*. His
 verbis satis indicat nihil certum esse
 de origine urbis Romæ. Conferatur
 Liv. 1, Lucanus 12, 111, Dionys. Hal. 1,
 qui omnes eam ad Trojanorum pro-
 geniem referunt.

2. *Aborigines*. Dicti esse videntur
 quasi ab ipso loco originem ducentes,
 seu, ut aliis placet, quasi ab ipse ori-
 gine. Dicuntur quoque latine indige-
 nae (inde = geniti), græce ἀυτοχθόνες
 (ex ipsa terra oriundi). Quamquam
 hoc nomen peculiare est primis Latii
 incolis, omnibus tamen iis convenit,
 qui ante certam hominum memoriam
 regionem quamlibet incoluere.

3. *Sine imperio*. Sine magistratibus
 qui eis imperarent.

4. *Dispari genere*. Quamvis essent
 disparis origine, et dissimili lingua
 loquerentur.

5. *Alius alio more viventes*. Quam-
 vis suo quisque more, ab aliis diverso,

viveret. *Viventes*, in plurali, quis de
 omnibus: alius in singulari, quia de
 unoquoque loquitur.

6. *Res eorum*. Ipsa civitas.

7. *Moribus*. Sensus est ubi mores,
 agrestes prius et feræ, legibus, disci-
 plina, humanitate usculi sunt. Eo-
 dem sensu legas apud Virgil. Aen. 1,
 268: *Moræque vires et moenia ponet*.

8. *Sicuti — habentur*. Id est, se ha-
 bent. ut plerumque fit in rebus hu-
 manis.

9. *Bello tentare*: lacessere, vires
 eorum experiri, supplere: coeperunt.

10. *Metu percussi*. Alii *perculi*,
 quod sæpius quidem occurrit. Kun-
 hardt retinet *perculi*, quod, inquit,
 percussus non minus quam *percellere*
 vehementiorem animi motum signi-
 ficit. Nos hunc et Bip. sequuti sumus.
 Legimus quoque apud Ciceronem ep.
 ad Div. 12, 25, simili, sed non eo-
 dem, ex omni parte, sensu: *repente*
percussus est atrocissimum luteria.

re; ¹¹ alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post, ubi ¹² pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; ¹³ magisque dandis ¹⁴ quam accipiendis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, ¹⁵ nomen imperii ¹⁶ regum habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicae consultabant. ¹⁷ Hi vel aetate, ¹⁸ vel curae similitudine, Patres appellabantur. Post, ubi regum imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat, ¹⁹ in superbiam dominationemque ²⁰ convertit, ²¹ immutato more, annua imperia, binosque imperatores ²² sibi fecere. Eo modo minime posse putabant per licentiam inolescere ²³ animum humanum.

VII. Sed ea tempestate ¹ coepere se quisque extol-

11. *Parare*. Scilicet ea quae defensionis aut bello usui essent. *Utr.*

12. *Auxilia portabant*. *Mensus* usitata est haec loquendi ratio. Plerumque *auxilium ferre* dicunt optinae notae scriptores. *Kvs.*

13. *Magisque dandis*. Sic Thucyd. II, 48: οὐ παύροντες εὖ, ἀλλὰ ἐπαύτως, ἀνέμεβα τοῖς φίλοις. Non accipiendis, sed praestandis beneficiis amicos nobis conciliamus. *Kvs.*

14. *Imperium legitimum*. Legibus circumscriptum, quod opponitur dominationi nullo legum freno coercitae.

15. *Nomen imperii*. Qui imperabant, reges appellabantur.

16. *Consultabant*. Consilium solabant. Nam saepe consuetudinem indicant verba frequentanda.

17. *Vel aetate etc.* Vel quia senes erant, vel quia patrum instar civium salutem curabant. *Kvs.*

18. *Conservandae libertatis* — fuerat.

Supple ratio, causa, vel aliud quodlibet. Haec ellipsa non semel occurrunt apud Livium Tacitumque.

19. *Dominationem*. *Adiuncta* est huic vocabulo odiosa tyrannidia iniustae notio. Derivatur enim ex voce *dominus*, quae proprie significatur, qui *seus* imperat.

20. *Convertit*. Pro, ac convertit, vel *conversum* est.

21. *Imperatores*. Qui scilicet *conules* vocati sunt. Legitimum illam, quae potestas consularis definita est, *fortoulam* citavit Tullius de legibus III, 4.

22. *Regio imperii duo sunt, utque praecedendo, utramque, consulendo, praetores, iudices, conules appellantur; imperium autem ut habent, nemini pueris; ultra salus populi suprema lex esto*. *Kvs.* Hinc intelligere est omnium, qui deinde creati sunt, magistratum potestatem initio habuisse consules.

23. *Inolescere*. Scinsolentius efferre.

Cap. VII. t. Sed ea tempestate En

¹⁸ lere, ² magisque ingenium in promptu habere. ³ Nam regibus ⁴ boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas; incredibile memoratu est, adepta ⁵ libertate, quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae inceserat. ⁶ Iam primum iuventus simul laboris ac belli patiens erat, in castris usu ⁷ militiam discebat; magisque in decoris armis et militaribus equis, ⁸ quam in scortis atque conviviis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos ⁹ insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat; sic quisque ¹⁰ hostem ferire, murum adscende-

vis est hoc loco particulae *sed*, non ut *superiori* propositioni adversetur, sed ut transitionem a regio dominatu ad dissimilem prorsus reipublicae statum expressus notet ac significet. — *Ea tempestate*, eo tempore.

2 *Se — extollere*. Ad maiora se erigere.

3 *Ingenium in promptu habere*. Virtutes animi proferre. *Ite*.

4 *Nam regibus* etc. Sensus est: sub regibus, non idem ad grandia et exaltata animorum impetus esse poterat, quia reges timent ne privati homines nomen supra principis attollatur (ut ait Tacit. Agr. xxix), ideoque illis boni suspectiores sunt etc. Porro aestimabant Romani universos reges ex Tarquinio Superbo, regni quoque imperium ex Asiaticarum gentium avaritia. Nesciebat tunc temporis, vel oblitum erat humanum genus, nunquam ampliorem egregius virtutibus veraeque libertati campum patere, quam sub regis imperio legibus moderato. Scilicet, *Follitur egregio quisque sub principe erodit*. Servitum. nunquam libertas gratior existat, Quam

sub rege pro. Claud. Silic. iii, 114.

5 *Adepta*. Passiva hoc loco est huius participii significatio, quam saepe mox deponentibus subicit. Item Iugurth. Cl.: *Dom prope iam adeptam victoriam retinere cupit*. Sic Horat. Od. 1, 4: *„Bellaque multibus Detastata*. Kvs

6 *Inceserat*. Animos invaserat.

7 *Per*. Vulg. *per laborem*, nam; ubi certe *per laborem* glansima est. Corripius, *periculis*. Vtique sensus constat.

8 *Militaribus equis*. Hocce equos ad usum militem comparatos distinguit ab his, quos infra, c. lx., voluptuaria omnia Caeciliano socii emptos esse narrat. Kvs

9 *Labos*. Ita semper scripserunt Sallustium, nunquam *labor*, Servius ad Virg. Aen. 1, 253, adnotavit. Io.

10 *Sic quisque*. Plerique codd. *ne se quisque*. Al. *se quisque*. Al. *ut ne se*, nec *se* habent. Colerus (apud Haverc.) proponit *ne pro se quisque*.

Vtique sensus est: quisque properabat hostem ferire, murum adscendere; et conspici, dum illud faceret, cupiebat.

re, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; ¹ eas divitias, ² eam bonam famam ³ magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas ⁴ volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas hostium copias populus romanus parva manu fuderit, quas urbes natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto ¹ fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas, ex lubricae magis quam ex vero, celebrat ² obscuratque. ³ Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. ⁴ Sed quia provenere ⁵ ibi scriptorum magna ingenia, ⁶ per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere ⁷ extollere praeclara ingenia. At populo romano nunquam ea

* (1. *Eas divitias, etc.* Talia facinora fecisse divitias putabant. Hoc illis pro divitiis erat.

(2. *Eam bonam famam.* In eo (scilicet in praeclara faciendo) bonam famam nobilitatemque ponebant.

(3. *Divitias honestas.* Mediocres, et quae virum honestent.

Cas. VIII. 1. Sed profecto Rerum gestarum famam atque gloriam a scriptorum cuiusque gentis ingenio, interdum magis, quam ab ipsa factorum magnitudine, pendere hoc loco docet Sallustius, ceterum igitur gloriam popularum ex parte citius fortunae tribuendam esse. Sic respondetis qui possent quaerere, cur tanta minorum virtus incertis laudibus non sit celebrata. *h. v.*

2. *Celebrat.* Nobiles facit. Sic lug.

LXXXV: Haec atque talia maiores vestri faciundo, atque remque publicam celebrare.

3. *Obscurat.* Oblivione obruit. — Ex vero. Ex ipsorum rerum natura.

4. *Quam fama feruntur.* Quam fama eas esse refert.

5. *Provenire.* Metaphora e frugibus sumpta. magnus provenus, magna seges ingeniorum exsistit.

6. *Scriptorum magna ingenia.* Elegantius quam scriptores magni ingenia. Sic Curtius, III, 2: robora virorum pro robore viri.

7. *Quantum verba ea potuere, etc.* Ea scilicet facta Coriis, nam scilicet virtutem; eodem propterea sensu virtutes eorum tanta videtur, quantum verbis eas facere potuerunt praestantissima scriptorum ingenia.

copia fuit,⁸ quia prudentissimus quisque⁹ negotiosus
 20 maxume erat; ingenium nemo¹⁰ sine corpore exer-
 cebat; optimus quisque facere quam dicere, sua ab
 aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare,
 malebat.

IX. Igitur¹ domi militiaeque boni mores coleban-
 tur. Concordia maxuma, minima avaritia erat; ius
 bonumque² apud eos non legibus magis quam natura
 valebat. Iurgia,³ discordias, similitates, cum hosti-
 bus exercebant; cives cum civibus de virtute certa-
 bant. In suppliciis deorum⁴ magnifici, domi parci,
 in amicis⁵ fideles erant. Duabus⁶ his artibus, audacia
 in bello, ubi pax evenerat,⁶ aequitate, seque remque

8 *Nunquam ex copia fuit.* Nunquam
 id contigit Romanis, scil. ut tales
 gloriae suae praecones haberent. Copia
 enim hic est facultas, non multa-
 tudo, ut putat v. docet Kuehardi.

9 *Quia prudentissimus quisque, etc.*
 Id est, quoniam ii qui prudentia et
 ingenio reliquis praestabant, negotiis
 publica intenti, ideo res gestas scri-
 bere non poterant.

10. *Ingenium nemo, etc.* Nemo, ut
 apud Graecos, ingenium solum exer-
 cebat. Stipendia quoque faciebant;
 domi militiaeque rebus curabant.

CAP. IX. 1. *Igitur* Haec conianctio
 antiquam legentis refert ad ea, quae
 dicebantur in cap. VII, et a quibus,
 in toto cap. VIII, auctor digressus
 est.

2 *Ius bonumque.* Iustum et hone-
 stum non legibus coacti, sed natura
 duce et sponte sua colebant. Haec lo-
 quendi forma a non legibus magis
 quam natura a omnino Thucydidea
 est. Graece vertetur, οὐ νόμοι;
 μάλλον (seu το πλείον) ἢ φύσις. Si-
 milita protulere de moribus Germani-
 cum Tacitus, xix. *Plus ibi boni*

mores valent, quam alibi bonae leges.
De moribus Scytharum Iustinus ii, 2;
Iustinus gentis ingratum colit, non le-
gibus; et denique de Latinis, Virgil.
Aeneid. vii, 202: Nunc igno-
rate Latinos, Saturni gentem, haud
vinculo nec legibus aequam, sponte sua,
veterisque dei ac more tenentem. Quia
 ipse Thucydides, ii, 39, de virtute
 Atheniensium: εἰ μὴ μὲν νόμων
 το πλείον ἢ νόμων ἀνδραί; ἐβλάμην
 πισθυμύων. *Si . . . non legibus magis*
quam generosis moribus pericula subire
velimus.

3. *Iurgia* — cum hostibus exercebant.
 Videl. non, ut nunc, cum civibus.

4 *In suppliciis deorum* In cultu
 deorum. *Supplicia* (a supplicando da-
 cta) et hic et saepe alias pro victimis
 et sacrificiis et supplicationibus su-
 muntur.

5 *In amicis.* Havercamp. in amicis.
 Hoc magis usitatum; illud magis Sal-
 lustianum videtur. Sic, e. LII. *Mi-*
sericordes in finibus oritur.

6 *Post pax, etc.* Non simpliciter
 in pace dixit, sed ubi pax evenerat,
 ut intelligere sit, Romanos non bellum

publicam curabant. ⁷ Quarum rerum ego maxima documenta haec habeo, quod in bello saepius ⁸ vindictum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, praelio excesserant, ⁹ quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficium magis quam metu imperium agitabant, et, accepta iniuria, ignoscere quam persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; saevire fortuna ¹ ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, ² oneri miseriaeque fuere. ³ Igitur primo pecuniae, deinde imperii ⁴ cupido crevit: ea ⁵ quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque

refugere nec pacem quacere; sed eas, ubi forte venerat, quasi fructum laboris et bellorum requiem accipere.

⁷ Curabant. Et sibi et respublicae consulabant.

⁸ Quod in bello saepius, etc. Haec opponuntur iis quae infra in pace vero quod, etc. Male igitur Corioli daret in bello.

⁹ Proelio excesserant. Corioli bella exco, quod minus aptum videtur. — Sensus totius loci est: Romanos in bello audaces, in pace acquiescentes fuisse, duo argumenta sunt: 1° in bello plures milites poenis dederunt, quia iniussu ducis pugnaverant, aut tardius proelio excoerant a duce revocati, quam quia signa relinquere aut loco cedere, ab hoste pulsi, sustinerant; 2° in pace, beneficiis magis quam metu subditos populos

in officio retinebant, et, accepta iniuria, ignoscere, quam poenas repetere malebant.

Cap. X. 1. Saevire fortuna. Hic incipit secunda pars periodi (nempe apodans Tyr.) Cetera omnia coniectura ubi substernunt.

2. Optandae aliis. Quae aliis quibusdam populis bona sunt.

3. Oneri. — fure. Eandem sententiam fusius explicat Florus, III, 12. Syria prima non victa corrupta, mox Anatolia Pergamoni regis haereditas. Illae opes atque divitiae afflixerant totum moris, mensamque vitis auit, quasi sentina, respublicam perimderet.

4. Primo pecuniae, deinde imperii, etc. Sic etiam, loco citato, Florus: illa ipsa principatus et domus cupido unde, sua ex sumis opibus, venit? 5. Ea. Haec duae cupidines.

artes bonas⁶ subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere,⁷ omnia venalia habere, edocuit.
 22 Ambitio multos mortales falsos fieri⁸ subegit; aliud clausum⁹ in pectore, aliud in lingua promptum¹⁰ habere; amicitias¹¹ inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque vultum quam ingenium bonum habere. Haec primo¹² paullatim crescere, interdum vindicari: post, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit,¹³ civitas immutata;¹⁴ imperium¹⁵ ex iustissimo atque optimo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat; quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bo-

6. *Artes bonas*. Virtutes. Multum valet apud Latinos vis vocabuli *ars*, praesertim in plurali, ita ut nunc ad manus ingenique opera; nunc ad animum moresque pertineat.

7. *Neglegere*. Autiquum, pro negligere. Hic et sequens infinitivus tam verbo edocuit reguntur, quam accusativi superbiam et crudelitatem.

8. *Falsos fieri*. Fallaces et fraudulentos. — *Subegit*. Impulit.

9. *Aliud clausum*, etc. Resperisae videtur ad luce Hom., II ix, 312: *Εὐβοῆς γὰρ παὶ νῆρος ὅμῳς Αἰθῶς πόλιν, ὅς χ' ἔρεπον πῦρ νῆδον ἐνὶ σπῆτιν, ἄλλο δὲ εἶχεν ἄνεμον* cum ille mihi, velut inferorum porta, qui aliud quidem claudis in pectore, aliud verum loquar.

10. *Promptum*. Idem quod *promptum*, ex verbo *promere*, i. e. *proferre*. Semel utopiasae satis sit, in vocabulis *promptum*, *emptum*, aliisque talibus, litteram *p* non necessariam, sed euphoniae causa adiectam esse, ideoque hic negligi

11. *Amicitias*, etc. In amicitia inimicitiaque non rem ipsam (scil. amorem et odium), sed utilitatem considerare.

12. *Haec primo*, etc. Lenta primo fuisse horum vitiorum incrementa, atque etiam nonnunquam poenis coercerentur.

13. *Vbi contagio* — *invasit*. Vbi contagio vitiorum, pestilentiae similia, latius pervasit. Cortius. ubi, contagio quas, pestilentia invasit; contagio in anxio cap, ut apud Flor. i, 15: *Sedem, quodam contagio belli, se Latinis aduaxerunt*.

14. *Civitas immutata*. Reipublicae administrandae ratio alia fuit.

15. *Imperium*. Scil. in gentes subactas. Duplicem igitur notat Romanorum mutabilitatem, tum inter ipsos, tum erga ceteros.

CAP. XI. Propius virtutem Alii, propius virtutem. Vtrumque bene. Sensus est ambitionem, licet vitium sit, minus a virtute remotam esse, quam

hunc et ignavus / aequè sibi exoptant; sed ille vera via nititur; ³ hunc quia bonae artes desunt, dolis atque ¹³ fallaciis contendit. Avaritia ⁴ pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat; ⁵ semper infinita, ⁶ insatiabilis est; neque copia neque inopia minuitur. ⁷ Sed postquam L. Sulla, armis recepta ⁸ republica, ex bonis initiis ⁹ malos eventus habuit, rapere ¹⁰ omnes, trahere; domum alius, ¹¹

avaritiam. Quippe est etiam in bonis studium et cupiditas honorum.

3. *Nititur.* Pervenire studet — *Vera via.* Id est, ea quae decet virum bonum, rectissimeque ducit ad finem optatum. *Kvz*

4. *Avaritia.* Haec est altera pars, quasi picturae. Exhibuit ambitionem honorum cupidam: nunc avaritiam soli pecuniae studentem exhibet.

5. *Corpus animumque virilem effeminat.* Quia scilicet totum in quaerenda pecunia, non corpus laboribus, non animum bonis artibus exercent, idemque omnis utriusque vigor elanguescit. Sed non omnem, hercle, Salustianae sententiae vim assequatur, qui hac communem et levi interpretatione contentus est. Hic est hyperbole potius quam metaphora. Intelligit Salustius non modo corrupti hominem avaritia, sed et in hac vitio malum aliquid venenum et quasi magicum vim inesse, quae quodam modo terrum et viris officiat. Hoc satis ostendit harum vocum coniunctio, *virilem effeminat* (Multa de hoc Salustii loco disserit Gellius 13, 1, quibus, salva tanti magistri auctoritate, haec, quae non dicta, addenda putamus.)

6. *Infinita.* Nullos fines habens; non certos intra terminos contenta.

Nam, inquit Iuven. xiv, 139 *Crescit amor nummi, quantulus ipse pecunia crevit.*

7. *Neque copia neque inopia minuitur.* Locus hic multisarum veritatis est ab interpretibus, quorum coniecturas referte longum sit. Sensus mihi quidem satis patere videtur: copia non magis quam inopia minuit avaritiam, id est: non minus cupit qui multa, quam qui nihil, possidet, atque ut inopia accendit, sic copia non restringit habendi sitim.

8. *Recepta.* Recuperata, et Mario, Cinnae, Castrisque erepta.

9. *Ex bonis initia.* Alii, *bonis initis*, qui alibi absolutus esse possit. Opponentur mali eventus, id est, castra. Boni enim Syllae initia fuerant, qui pro senatu et republ. pugnare videretur, mali exitus, qui victor dominum pro liberatore egreditur, civitatemque crudelissimis proscriptionibus vesaverit. Conferatur Florus epit. Liv lib. lxxxiii: *Recuperata republica, pulcherrimam victorem crudelitute, quanta in nullo hominum unquam fuit, insuperavit etc.*

10. *Rapere.* Ad hunc et sequentes infinitivos, supple cooperiant — *Trahere.* Dona, non sua, ad se quisque trahere.

11. *Domum alius etc.* Alludit ad

Sallust.

E

- alius agros cupere; neque modum neque modestiam¹²
 21 victores habere; foeda crudeliaque in civibus¹³ faci-
 nora facere. Iluc accedebat, quod L. Sulla exerci-
 tum, quem in Asia ductaverat,¹⁴ quo sibi fidum fa-
 ceret, contra morem maiorum, luxuriose nimisque
 liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria, facile
 in otio feroces militum animos molliwerant. Ibi pri-
 mum insuevit exercitus populi romani amare, pota-
 re; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari: ea pri-
 vatim¹⁵ ac publice rapere; delubra spoliare, sacra
 profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, post-
 quam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere.
 Quippe secundae res sapientium animos fatigant; ¹⁶
 ne illi, corruptis moribus, victoriae temperarent. ¹⁷

proscriptiones; ac ubi quis domum
 aut agros contempnerat, curabat do-
 minum inter proscriptiones referri.

12. *Neque modum neque modestiam.*
Morus est certus rerum finis; *mode-*
stus, qui modum servat, *modestia*,
 actio ipsa modum servandi. In victo-
 ria non modum habebant, quia nullus
 erat finis eorum avaritiae et crudeli-
 tati; non *modestiam*, quia iam modo
 et pudore acriebant.

13. *In civibus.* Vulgo *in cives*.
 Wasse protulit ex codice aliquo, *in*
civibus; elegantius et a vulgari usu
 remotius, quam quod librarii manus
 intruserit. Sic Virg. Aen II, 540:
At non ille, satum quo te menturis,
Achilles Talis in hoste fuit Priamo.

14. *In Asia ductaverat.* Cui in Asia
 praefuerat. Cortius, in *Anum*, non
 recte. Nam hic dicere non vult Sal-
 lustius Syllam in Asiam ductum exerci-
 tum, sed in Asia solitum fuisse du-
 cere seu regere illum exercitum, quod
 indicat verbum frequentandi, *ducta-*
verat. Vid. Var. lect. p. 519.

15. *Ea privatim* etc. Privatos civi-
 tatesque iis rebus spoliare. Sic Tul-
 lius, initio ultimae in Verrem ora-
 tionis: *Nemo video dubium esse,*
quam Porres sacra profanaque omnia,
et privatim et publice, spoliavit. Non-
 nulli tamen intelligunt *privatum*, ut
 privato cuique libelati; *publice*, rei-
 publicae nomine.

16. *Fatigava.* Overant, labefactant,
 a sede sua disjoveni. Sic Cato Ma-
 ior (Gell. VII, 3): *Secundae res trans-*
porum trudere solent a recte consulendo
atque intelligendo.

17. *Ne illi — temperarent.* Ne, ex-
 dem sensu ac nedum, quod habent
 Bip. et alii quidam. Sed ne magis
 Sallustianum videtur. Sic Plautus,
 Amph. I, 1, 174 *Vix incedo inuras,*
ne ut posses cum ovis existimes. Sic
 et Livius III, 52 *Novam inexpectam-*
que eam potestatem (tribunatiam) cri-
puere patribus matris; ne namque,
dulcedine actus capti, ferunt denderium.
 Et re quidem vera, *nedum* (ut ne
 nunc admonet) non est aliud ac ne

XII. Postquam divitiae¹ honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur; hebescere vir-
 tus, paupertas probro haberi, innocentia pro mali-
 volentia duci coepit.² Igitur ex divitiis iuventutem
 luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rape-
 re, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere;
 pudorem, pudicitiam,³ divina atque humana promi-
 scua, nihil pensi atque moderati habere. Operae pre-
 tium est,⁴ quum domos atque villas cognoveris in
 urbium modum exaedificatas, visere templa deorum,
 quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere.
 Verum illi delubra deorum pietate, domos sua glo-
 ria decorabant, neque victis quidquam praeter ini-
 iuriae licentiam⁵ eripiebant. At hi contra ignavissimi
 homines, per summum scelus, omnia ea sociis adime-
 re, quae fortissimi viri victores hostibus reliquerant;
 proinde quasi iniuriam facere, id demum esset impe-
 rio uti.

XIII. Nam quid ea memorem quae, nisi iis qui vi-
 dere, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus
 subversos montes, maria constructa⁶ esse? Quibus

tem, ut *novum*—*non tum*; *vix dum*
vis tum; *agedum* — *age tum*; littera
 T in D propter euphoniae mutata.
 Sensus vero est. sapientes etiam pro-
 spera fortuna moderate uti via pos-
 suos, tantum abest ut corrupti Syl-
 lae ducis indulgentia milites modum
 in victoria tenuerint.

Cap. XII. 1. *Postquam divitiae etc.*
Animadvertite mutationem temporis.
postquam coepere et postquam atqueba-
tur. Secundum hoc verbum in im-
 perfecto est, quia hoc tempus iterum
 saepius vii continuatam actionem
 indicat.

2. *Innocentia pro malivolentia duci*
coepit. Id est, si quis integer et inno-

cens esset, ceteri sibi malo velle eum,
 et inimicum esse ducebant. Bonus
 enim inter malos ex alia factione
 esse videtur.

3. *Pudorem, pudicitiam.* Pudor et
 pudicitia differunt inter se, ut genus
 et species. Pudor est metus rerum tur-
 piarum; pudicitia, continentia a libidine.

4. *Operae pretium est etc.* Hic tem-
 pla a maioribus condita cum privatis
 suorum aequalium domibus confert,
 ut recentiores luxuriam antiq. sim-
 plicitatis exemplo arguat.

5. *Praeter iniuriae licentiam.* Prae-
 ter facultatem iniuriae populo romano
 inferendae.

Cap. XIII. 1. *Maria constructa.* Al.

26 mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste habere² licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, ganeae,³ ceterique cultus⁴ non minor incesserat; viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere;⁵ vescendi crassa, terra marique omnia exquirere;⁶ dormire prius quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubricinibus carebat: eo profusus omnibus modis quaestui atque sumtui deditus erat.⁷

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque

contracta; quidam etiam *contracta*. Vtrumque male. Quippe, cap. XX, rursus loquitur noster de *extruendo muri*, id est, extruendis in mari aedificiis. Praeterea oppositio est inter *subverfos mores* et *constructa muria*, quae perit, si aliter legeris. Conferatur Horatius Od. III, 6. *Contracta puces aequora sentiunt*, lactic in altum molibus. *Huc frequens Caementa demittit redemptor*. *Cum famulus, domusque terrae Fastidiosa*.

2. *Quas*—habere. Turpiter abuti divitiis, quibus honeste frui poterant.

3. *Ganeae*. Convivorum et perpotationis.

4. *Cultus*. Hic in malam partem accipitur, pro sumis sollicita corporis curatione.

5. *In propatulo habere*. Propatulum (ex verbo *patere*) est quod omnibus patet, omnibusque promiscue expulsum est.

6. *Terra marique*—exquirere. Hunc

luxum multis in locis reprehendunt quum aliis, tum Lucan. IV, 373: *O prodigia rerum! Luxuries, nunquam parvo contenta parata*, Et quaestiorum terra pelagoque ciborum *Ambitiosa famem, et lentas gloria mensae!* — *Antecapere*. Vid. Var. lect. p. 519.

7. *Quaestus atque sumtus deditus erat*. Memineris lector quid dictum fuerit circa finem c. V. *Instabant praeterea (Catilinam) corrupta civitatis mores, quos pessima ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia vexabant*. Avaritiae respondet *quaestus*, luxuriae, *sumtus*.

CAP. XIV. 1. *In tanta tamque corrupta etc.* Delinsecta civitatis imagine, eodem rudis oratio, ubi subsulerat circa finem c. IV, Catilinaeque iuventutem teterrimis illis hominum foedissimorum exemplis corruptam, antequam coniurasset, multis flagitiis inquinatam fuisse ostendit.

facinorum² circum se, tamquam stipatorum,³ catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu,⁴ ventre, pene, bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret;⁵ praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti iudiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua⁶ periurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes quos flagitium, egestas, conscius animus exagitant; ii Catilinae proximi⁷ familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat,⁸ quotidiano usu atque illecebris facile par similisque⁹ ceteris efficiebatur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpetebat; eorum animi, molle et aetate fluxi,¹⁰ dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cuiusque studium ex aetate flagrabat,¹¹ aliis scorta

2. *Omnium flagitiorum atque facinorum.* Alii, *hominum flagitiosorum atque facinorosorum*; eodem prorsus sensu; nisi quod in priori lectione substantiva pro adiectivis elegantius ponuntur; ut apud Terentium, *Eunu* IV, 3, 3, *seelus*, pro *scelero hominis*.

3. *Stipatorum.* Stipatores sunt commites et satellites, quibus aliqua stipatus, id est, circumdatus incedit.

4. *Manu.* Alea. Nam Haverc. protulit e codd. *alea manu*, quorum prius interpretatio secundi videtur.

5. *Quo—redimeret.* Vi flagitii aut facinoris poenam effageret, scilicet iudices pecunia corrupendo.

6. *Quos manus atque lingua.* Manus ad sanguinem civilem, lingua ad periurium pertinet, qui ex periuriis et civium caedibus questum faciebant. Cf. ex secunda Cic. in Catil. oratione, tum alia tum haec: *Quas tota Italia veneficus, quis gladiator, quis lupo,*

quis noxius, quis parricida, quis bestiamicitorum subceptor, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor honestatis, quas corruptus, quas perditus juvenis patet, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur?

7. *Proximi.* Intimi, arctiori necessitudine connecti.

8. *Inciderat.* Apposite dicit *inciderat*, quasi in insidias et retia, aut, si malis, in gurgitem aliquem et abyssum.

9. *Par similisque.* Non redundant. *Par* enim gradum nequitiae, *similis* genus ipsam notat.

10. *Aetate fluxi.* Qui propter aetatem facile labuntur, et quasi fluent ad nequitiam.

11. *Quis cuiusque studium ex aetate flagrabat.* Pro ut ardor sciatis alium alio rapiet.

praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita aestumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id comperitum¹² foret, haec fama valebat.

- 28 XV. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili,¹ cum sacerdote Vestae,² et alia huiusce modi contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae,³ cuius praeter formam nihil unquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum⁴ adulta aetate,⁵ pro certo creditur, necato filio,⁶ vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res⁷ mihi

42. *Id comperitum.* Sic Bip. et Horv. Alii delent id. Si id retineas, quod (ut coniunctio) sonabit quia, si tollas, quod erit relativum et resolvitur in quia illud. Vtroque modo sensus est. haec fama invaluerat magis propter cetera Catulinas flagitia, quam quia id ipsum alicui comperitum esset.

CAP. XV 4. *Cum virgine nobili.* Quoniam haec fuerit non satis constat, sunt qui putent eam hic significari, quae postea fuerit Catulinas sacerdos, quamque, parentes generis nobilitati, dominare noloerint historici. RVR.

2. *Cum sacerdote Vestae.* Virgo haec vestalis, teste Paediano (ad Ciceronis Catilinarias), Fabia fuit, soror Terentiae, uxoris Ciceronis, quam hoc crimine accusatum iudices tamen absolverunt. — Alii legunt sacerdote Vestae, deletio cum, ita ut virgo nobilis et sacerdos Vestae una et eadem sit. Sed unum quoque esset scelus,

quem de duobus loquitur Paedianus. — et alia huiusmodi. Abest et a codd. Paris. quod expunctum vellet Cl. Burmann. T.

3. *Aureliae Orestillae.* Haec fuit soror aut filia Cn. Aurelii Orestis, qui praetor fuerat A. V. C. 677; (ea notis De Brontes).

4. *Privignum.* Filium Catulinae ex priori coniuge natum, qui novorac Aureliae privignus futurus erat.

5. *Adulta aetate.* Alii, adulam aetate, eodem sensu.

6. *Necato filio.* Idem narrat Val. Max. ix, 1, quem vide; et Cic. in Cat. 1, 62. Quod vero nuper, quam morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuum fecerat, nunc etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulat, quod ego praetermitto et facile patior neri, ut in hac civitate tanti facinorae immunitas aut existitiae, aut non vincta esse videatur.

7. *Quae quidem res.* Scilicet mors allata filio.

in primis videtur causa fuisse facinoris⁸ mortificandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus,⁹ neque vigiliis neque quietibus¹⁰ sedari poterat: ita conscientia mentem excitam¹¹ vastabat.¹² Igitur colos exsanguis, foedi oculi; citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque¹³ vecordia inerat.

XVI. Sed iuventutem,¹ quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos² commodare;³ fidem, fortunas, pericula vilia habere;⁴ post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat. Si causa peccandi in praesens minus suppetebat,

8. *Facinoris*. Coniurationis in patriam. Scelus enim ex scel. nascitur.

9. *Dis hominibusque infestus*. Id est: deus hominesque infestus habens. Quippe *infestus*, inquit Gell. ix, (2), *anipeli significatane est. Nam et is infestus appellatur, qui malum infert capuum; et contra, uti aliunde inciperet malum, is quoque infestus dicitur.*

10. *Neque vigiliis neque quietibus*. Neque vigilans, neque per somnum.

11. *Excitam*. Al. *excitatum*, al. *exagitatum*. Bene *excitam*. Ovidius, Met. ii, 669: *Nec frater somno vigilans, excita curis*. Et vero quidquid de sua sede motum est, dicitur *excitum*.

12. *Vastabat*. Alii *verabat*; alii etiam *verabatur*. Non displicet *vastabat*. Scelerum enim conscientia, in perturbata mente, tanquam tempestas in agris, aut victor hostis in urbe capta, debacchatur.

13. *In facie vultuque*. *Facies* distinguitur a *vultu*, quod illa naturalis sit ora species, quae eandem semper manet, vultus vero habitus quidam fa-

ciens, qui pro motu animi et voluntate mutatur. *Facies* etiam interdum dicitur forma et *facies* quaedam totius corporis, ut nō Gell. xiii, 28.

CAP. XVI. 1. *Sed iuventutem*. Haec coniungi debent cum fine capituli XIV, toto capite XV digressionis, ad aetnam Catilinam pertinentis, vicem obtinente.

2. *Signatores falsos*. Qui fictis seu testamentis, seu scriptis quibuscumque, falsa signa imponerent, falsaque subscriberent nomina.

3. *Commodare*. Si quis falso teste falsove signatore indigeret, unum aliquem ei commodabat de suo grege Catilinae.

4. *Fidem — vilia habere*. Eorum fidem, fortunas, pericula ipse pro nihilo putare, scilicet ut idem illi facere consuescerent. Non enim necesse est, nec verborum series potius, hanc vocem, *habere*, ad ipsos adolescentes, non ad Catilinam referri, ut vult vicedoct. Kun Immo infinitivi *commodare* et *habere* eadem subauditio verba subseruire debent, nec hac ulla modo sententiae repugnet.

nihilo minus insontes,⁵ sicuti sontes, circumvenire, iugulare;⁶ scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus,⁷ gratuito⁸ potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confusus Catilina, simul quod acs alienum⁹ per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi,¹⁰ rapinarum et victoriae veteris¹¹ memores, civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris¹² bellum gerebat; ipsi consulatum petundi magna spes;¹³ senatus nihil sane intentus;¹⁴ tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae.¹⁵

5. *Innocenti*. Id est, qui Catilinae inimici non erant, illeque nullas ab eo potestas meruerant.

6. *Iugulare*. Scil. manu et opera sociorum.

7. *Manus aut animus*. Suppl. eorum.

8. *Gratis*. Sine causa atque emolumento.

9. *Acs alienum*, etc. Multi mortales, in universo imperio, ingenti aere alieno premebantur, i. e. maximas pecunias debebant; quae res animos ad concupiscendam rerum mutationem proclives facit.

10. *Largius suo usi*. Quam sua profudissent.

11. *Victoriae veteris*. Quam de Mariinis reportaverant.

12. *In extremis terris*. In Asia, contra Tigranem et Mithridatem.

13. *Petundi magna spes*. Alij legunt *potenti*; non exim, inquit, erat *petendi spes* (petebat enimvero), sed adipiscendi. Verum non necessaria est emendatio, et hoc intelligi debet *petendi*, quasi esset *petitio*. Consulatum petebat, et magna erat *spes eius petitionis*.

14. *Nihil intentus*. Quia scilicet ni-

hil tale metuebat.

15. *Opportuna Catilinae erant*. Alii omittunt *erant*, alii contra legunt *idebantur*. Vtrumque liqua credit ex aliqua glossa in textum irrepsisse (et abest a Codd. Paris. ideoque, auctore Burnouf, illud expunxi. Tyr.)

Iam vero, quod ad ipsam rerum seriem auctorisque propositum attinet, exhibuit hoc usque Sallustius, primo hominem ita aulium atque educatum, ut nullum scelus opprimendae patriae causa refugeret (cap. V); deinde eos civitatis mores, ut nefario homini adulescentes sociique non deessent (X-XIII); mox illum, quidquid in corrupta civitate corruptissimum erat, ad se vocantem, sibiq. flagitiorum scelerumq. omnium praesidis comparantem (XIV-XVI); postremo (in fine cap. XVI), ostendit multos homines novarum rerum cupidos, rempublicam praevideam destitutam, senatum nihil providentem, omnia denique Catilinae opportuna. His ita enarratis, ut nemo iam miretur usum hominem, eumque privatum, tantam remp. in ultimum di-

XVII. Igitur circiter kalendas iunias, ¹ L. Caesare ² et C. Figulo ³ consulibus, primo singulos ⁴ appellare; ⁵ hortari alios, alios tentare; ⁶ opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia coniurationis docere. Vbi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo ⁶ et plurimum audaciae inerat. Eo convenere ⁷ senatorii ordinis P. Lentulus Sura, ⁸ P. Autronius, ⁹ L. Cassius Longinus, ¹⁰ C. Cethegus, ¹¹ P. et Servius Sullae ¹² Servii filii, L.

scriben adduxisse, pergit ad ipsius facti narrationem.

CAP. XVII. 1. *Kalendas iunias*. Primum diem Iunii, A. V. C. 690, ante Christum, 64.

2. *Lucio Caesare*. Cuius soror nupta erat Lentulo, infra nominatio, quem ipse postea duxerunt. Conferatur Cic. Oratio IV in Cat. cap. 6. Hic L. Caesar, C. Iulii Caesaris propinquus, triumviri quoque M. Antonii avunculus erat.

3. *C. Figulo*. C. Marcii Figulus, antequam in Marcionem gentem adoptatus esset, Minucius Therminus nominatus est. Conferatur Cic. de Legibus, II, 25, ad Att. I, 2. Kvs.

4. *Singulos*. Secusim scilicet ac privatim. Opponitur enim sequentibus: *omnes in unum convocat*. Kvs.

5. *Tentare*. Experiri utrum consiliorum facinororumque socii esse vellet, nec ne. Sic Cicero, III in Catil. 7. *Omnia norat, omnium aeterna trebat; appellare, tentare, sollicitare poterat, audebat*. Ia.

6. *Necessitudo*. Per necessitudinem hic intellige inopiam, aca alienum, rei familiaris angustias.

7. *Eo convenere*. Hoc factum est xvi fere mensibus, antequam separatim Catil. hostem iudicaret. Per tantum temporis tempore confuraverunt!

8. *P. Lentulus Sura*. Is e patricia gente Cornelia ortus, a censoribus electus senator, postquam consulatum gessisset, postea tamen, ut in dignitatem restitueretur, praetoratum petiit adeoque est. Praetor igitur erat, quum perniciem patriae cum Catilina moliretur. De eius interitu vide cap. LV.

9. *P. Autronius*. Ciceronis in pueritia condiscipulus, in quaestura collega. Primo post confurcat. anno, V C. 682, lege Plautia, de vi publica, accusatus, in exilium actus est. Item de Cassio, Louca, Vargunteio, Servio Sulla, et C. Cornelio.

10. *L. Cassius Longinus*. Qui, Cicerone teste, procuratorem incendendae urbis sibi postulaverat; homo corpore pingui, adeo ut *Cassius adeps* in proverbium abierit. Kvs.

11. *C. Cethegus*. Et is quoque erat e gente Cornelia. In bellis civilibus primo Marium, deinde Syllam, rursus Lepidum, nusquam stabili fide, sequutus fuerat. (*De Bruto, Hist. de la rep. rom.* I, 40).

12. *P. et Servius Sullae*. Publius Cornelius Sylla, et Servius Cornel. Sylla, filii Servii Corn. Syllae, qui erat frater dictatoris, ut scribit Dio lib. xxxvi. Ex his, Publius coniurationis participes non fuisse videtur. Eo

Vargunteius, ¹³ Q. Annius, ¹⁴ M. Porcius Laeca, ¹⁵ L. ¹² Bestia, ¹⁶ Q. Curius; ¹⁷ praeterea ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, ¹⁸ L. Statilius, ¹⁹ P. Gabinus Capito, ²⁰ C. Cornelius: ²¹ ad hoc multi ex coloniis ²² et

enim nomine accusatus, non multo post Ciceronis consulatum, ab ipso Cicerone defensus et liberatus fuit. Consecratur Orat. Cic. pro P. Sylla.

13. *L. Vargunteus*. Qui, cum C. Cornelio equite, constituerat cum utrimque hominibus arbitratum ire Ciceronem, et cum in lecto suo confodere, et narratur initio cap. XXVIII. Pauci de Vargunteia gente apud historicos leguntur. Ille iam antea ambitus accusatus fuerat, et ab Hortensio defensus (Cicero pro Sylla, 11).

14. *Q. Annius*. Eundem fuisse patet *De Bruto*, qui Marco Antonio oculos caput abscidit, obiciamque Mario tulit.

15. *M. Porcius Laeca*; alii *Laeca*. In cuius domum Calpurnia noctu convenit cum sociis, ut postea narrabitur. Is erat ex eadem gente Porcia deterrimus homo, qua optimi viri Catones, sed ex alia eius gentis familia.

16. *L. Bestia*. E gente Calpurnia, ultimo Ciceroniani consulatus mensis, tribunus plebis erat. Is capite non mansuetus est. Iuuno accidit fuit anno 696, praeturaeque exinde petivit. Ambitus vero damnatus abiit in exilium, unde a Caesare rerum posito revocatus consulatum petere, sed frustra, amicus est. Vid. *De Bruto* (*Suite de l'histoire*, etc. XLIV), qui semper hunc hominem *Bestiam*, non *Bestiam* vocat.

17. *Q. Curius*. E nobili, quatenus plebea, M. Curii Dentati, qui Pyrrhum vicit, gente; adestor vero tunc

temporis notissimus. Illi, quum primus coniuratorum consilia detexisset, munera publice decreta sunt; quas tamen non obtinuit, obscurante Caesare quem inter socios Catillae nominaverat, teste Suetonio, in vita Caesaris, XVII.

18. *M. Fulvius Nobilior*. Ille non idem est qui infra, cap. XXXIX, A. Fulvius nominatur, et quens, quum ad Catilinam professeretur, pater ex itinere retrartum vocari iussit. Fulvius Nobilior exilio tantum, A. 699, damnatus est Cicero, Ep. ad Att. IV, 16.

19. *L. Statilius*. Statili iam secundum Punici belli temporibus noti erant. De hoc non aliud memoriae proditum est, quam quod ad commutationem pertinet (*De Bruto*, *Catiline*, v). Capitis poenam dedit; vide cap. LV.

20. *P. Gabinus Capito*. Hunc *Clodius* cognominat Cicero in Catil. III, 3. Hic quoque supplicio peccatus est. Eius propinquus fuit A. Gabinius, quo consule, in exilium pulsus est Cicero.

21. *C. Cornelius*. Duas gentes Corneliarum fuerunt, altera patricia, ex qua Scipiones, Syllae, Lentuli, et alii complures; altera plebea, ex qua quum alii, tum hic Cornelius.

22. *Ex coloniis*. Colonia erat pars aliqua civium romanorum vel scilicet latinorum publico censu missa, seu in agris bello captis, ubi novam urbem emularent, seu in urbes imperio subditas, ubi sedem haberent, itaque sub populi romani legibus remansurum.

municipiis, ²³ domi nobiles. ²⁴ Erant praeterea complures paullo occultius consilii huiusce participes nobiles, ²⁵ quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum inventus ple- ²⁶ raeque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat. Quibus ²⁷ in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, ²⁸ incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum ²⁹ non ignarum eius consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse ³⁰ contra illius potentiam crescere; simul confisum, si coniuratio valisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea ¹ item coniuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. De qua ² quam verissime potero dicam. L. Tullio, ³ M. Lepido ⁴ consulibus, P. Autronius et P. Sulla, ⁵ designati consules,

²³ *Et municipia.* Municipia vero dicuntur urbes in ius civitatis romanae receptae, et suis tamen legibus utentes, nec magistratibus romanis subiectae. Vid. Gellium, xvi, 13, et Braufort, *Rép. rom.* tom. v.

²⁴ *Domus nobiles.* Notissimi in suis quoque civitate.

²⁵ *Participes nobiles.* Alii omittunt *nobiles*, ne usurpatum modo vocabulum tam cito recurrat. Sed quod sequitur (*quos magis dominationis, etc.*) illud formae non inutile esse ostendit.

²⁶ *Quibus.* Supple *homines*, ut sit nominativus verbo *malebant*.

²⁷ *Copia erat.* Facultas erat.

²⁸ *M. Licinium Crassum.* Qui iam praeturae et consulatus gesserat, et aliquanto post (A. 693) cum Pompeio et Caesare societatem iit, quae triumviratus nomine dicta est, et denique ad versus Parthos bellum gerens

(A. 700) occisus est.

²⁹ *Crassus opes voluisse.* Ut est: fuere qui crederent Crassum voluisse civem aliquem Pompeio potentiores fieri, quia ipse sperabat, si res coniuratis bene cederet, se apud illos mox potentissimum fore.

CAP. XVIII. 1. Sed antea. Hic per digressionem prior coniuratio narratur.

2. De qua. Sic Mss., scil. coniuratione. Haverc. *de quo*, sc. facinore.

3. L. Tullio. L. Volcatius Tullius tribunus plebis fuit A. V. C. 679, consul anno 688.

4. M. Lepido. M. Aemilius Lepidus, A. 676, praetor, pontem Sublicium saxum fieri curaverat. Non idem est ac Lepidus ille, qui fuit cum Caesare et Antonio triumvir, V. *De Brouter, Hist. de Catil.* v.

5. P. Autronius et P. Sulla. De his

legibus ambitus⁶ interrogati⁷ poenas dederant.⁸ Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum⁹ reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies¹⁰ profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso,¹¹ adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter nonas decembres¹² consilio communicato, parabant in capitolio kalendis ianuarii¹³ L. Cottam et L. Torquatium¹⁴ consules interficere, ipsi,¹⁵ fascibus correptis,¹⁶ Pisonem cum exercitu ad obti-

vide quod paulo ante dictum est. P. Syllam prioris coniurationis socium non fuisse defendit Cicero, pro Sylla, IV, sed auctoritate potius Horientis quam ipso facto; quippe se illorum expertem temporum et sermonum falsae affirmat.

6. *Legibus ambitus*. Quibus cautum erat, ne quis iniusta ratione, blanditiis, largitionibus, amicorum studiis, ad honores eveheretur.

7. *Interrogati*. In iudicium citati. Reus enim apud praetorem interrogatur, num obiectum sibi facinus admisisset.

8. *Poenas dederant*. Multa damnati fuerant et consulatu exclusi.

9. *Repetundarum*. Iudicium repetundarum est, quo repetuntur pecuniae, quas magistratus in provincia per vim aut dolum extorsit. Catilina autem accusatus est a P. Clodio, quum ex Africa, ubi praeturam gesserat, redisset. Quare, quum reus esset, non poterat consulatum petere, antequam se hac accusatione purgasset.

10. *Intra legitimos dies*. Legitimum i. e. lege statutum erat tempus, intra quod candidati petitionem suam pro-

fiteri, i. e. publice fateri debebant, nomen suum inscribi iubendo, per magistratum qui comitia habebatur erat. Hoc vero tempus unius ferme mensis ante comitia fuisse videtur. Quippe comitia centuriata in *trium-duum*, quod viginti septem dierum spatium est, iudici solebant. V. *Boete fort. Rep. rom. lib. III, cap. 4*.

11. *Cn. Piso*. E clarissima gente Calpurnia, cuius praecipuae familiae fuerunt, *Pisonum frugis*, et *Pisonum Censorum*. Non ad hunc pertinet, quam habemus Cie. in *Pison* oratio.

12. *Circa nonas decembres*. Diu quanto minus decembri anni 688. Corlius et nonnulli alii omittunt tria haec verba. Alii pro *decembres* legunt *decembris*, seu i sit pro e, seu *decembris* ait in genitivo singulari. Quippe et substantiva et adiectiva esse possunt mensium nomina.

13. *Kal. ian*. Quo die consules magistratum tunc temporis sive solebant.

14. *L. Cottam et L. Torquatium*. Qui consules affecti fuerant in locum Autronii et Syllae, viribus dammalorum.

15. *Ipsi*. Catilina et Autronius.

16. *Fascibus correptis*. Consulari

nendas duas Hispanias ¹⁷ mittere. Ea re cognita, ¹⁸ rursus in nonas februarias ¹⁹ consilium caedis trans- ²⁰ tulerant. Iam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni ²¹ Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res ²² consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore ¹ missus est; adnitente Crasso, quod eum infestum Cn. Pompeio ² cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a re publica procul esse volebat; simul, quia

potestate, cuius fasces insignia erant, per rem sibi vindicata. Suetonius, in vita Caesaris, ix, id consilii coniuratis fuisse docet, ut dictator fieret Crassus, magister equitum Caesar, consules vero Autronius et Sylla, non, ut hic legimus, Autronius et Catilina.

Leviter quoque a Sallustio dissentit Cicero (in Cat. i, 6), quum dicat Catilinam pridie kalend. ian. stetit in comitio cum telo. Quamquam intelligi potest, coniuratos ad facinus patrandum iam telis instructos fuisse, pridie quam patraretur.

17. *Duas Hispanias.* Vide Indicem geographicum

18. *Ea re cognita.* Coniurati rem non perfecerunt, quia Crassus, die ad caedem destinato, non adfuit, ideoque Caesar signum, quod ab eo dari convenerat, non dedit. Suetonius, in Caesare, ix

19. *Nonas februarias.* Anni 689.

20. *Quod ni, etc.* Quod si Catilina ritus non dedisset signum ante curiam. — curia vero est omnis locus

quo senatus convocabatur. Nam operae pretium est scire non id moris fuisse, ut semper eadem in locis haberetur senatus.

21. *Ea res.* Scilicet eos nondum frequentes convenisse. — *Diremit,* dissolvit, irritum fecit.

CAP. XIX. 1. *Quaestor pro praetore.* Id est, quum esset quaestor, tamen cum praetoria potestate *extra ordinem* missus est. Vid. Suet. in Caes. ix. *Diximus extra ordinem;* non enim mos fuit, ut quis aut propraetor aut proconsul prius fieret, quam praetor aut consul fuisset. Quamquam id aliquando factum esse videre est, quum aliis exemplis, tum in M. Calpurnio, qui (teste Velleio, ii, 45) in Cyprum quaestor cum tunc praetorio missus est.

2. *Cn. Pompeio.* Adulteratur dabitque operam Crassus, ut Hispaniam provinciam, ideoque exercitum, haberet Piso; semper ut eius opes contra Pompei potentiam creperent, quem admodum in hoc capitulo XVII dictum est.

boni quam plures³ praesidium in eo putabant:⁴ et iam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provincia ab equitibus hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui
 36 ita dicant, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate eius Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea⁵ tale facinus fecisse, sed imperia sueva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio⁶ relinquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat,¹ tamen in rem fore² credens universos appellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit:

«Ni virtus fidesque vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; ⁴ spes magna, dominatio,⁵ in manibus frustra fuissent; ne-

3 *Boni quam plures*. Vulgo *complices*, eodem sensu. Atqui observat Curtius in pluribus MSS. esse *quam plures*, et hoc probat latine dici, quum aliis exemplis, tum hoc Plauti, Stich. 4, 3, v. 44. Sed curiam *sunt* quam plures *mali*. Putat etiam ex hoc profectum esse vulgarem formam *complices*, quae tamen aliis nata videri possit ex eum et *plures*.

4. *Præcūquam in eo putabant*. Scil. adversus formidolosam Pompeii potentiam. Ergo ut *fidelis* homo procul a republica sit, ei potestas et provincia mandatur? Et ei dant arma quum timent, qui alterum timent magis!

5. *Praeterea*. Aliis temporibus.

6. *Rem in medio*. Id est, iniudicatam relinquentes.

Cat. XX. 1. *Multa saepe egerat*. Multos sermones de consiliis suis habuerat.

2. *In rem fore*. Utile coniurationi fore.

3. *Omnibus arbitris*. Omnibus testibus.

4. *Opportuna res cecidisset*. Opportuna occasio se obtulisset.

5. *Spes magna, dominatio*, etc. Frustra spem magnam habuerimus; frustra dominationem in civibus teneremus. Alii *spem* *dominationis*que. Alii *spem* *magna* *dominationis*.

que ego per ignaviam,⁶ aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus⁷ vos cognovi fortes fidosque mihi; eo animus ausus⁸ maximum atque pulcherrimum facinus incipere; simul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque intellexi. Nam idem velle atque nolle,⁹ ea demum firma amicitia est. Sed, ego quae mente agitavi,³⁷ omnes iam antea diversi¹⁰ audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum ius atque ditionem concessit,¹¹ semper illis reges, tetrarchae¹² vectigales¹³ esse; populi nationes stipendia¹⁴ pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles,¹⁵ vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, po-

6. *Per ignaviam.* Per haminis ignavos, et vani, id est, levis ac mutabilis ingenii. *Ignavia* viciuſi, vana ingenia ſidei opponuntur.

7. *Tempeſtatibus.* Tempeſtas hic, ut ſaepe, uſurpatur pro tempore, rerum articulo, et eo quod italicè dicimus, *circonſtanza*, *congiuntura*.

8. *Eo animus ausus.* Ob eam cauſam ausus ſum. Hic eo non eſt aliud quam ideo. Eodem ſenſu ſaepe occurrit apud Homerum, τῷ.

9. *Idem velle atque nolle.* Habes eandem aliis verbis ſententiam, ap. Cicer. pro Plancio, 11: *Negus eſt illiſi certis amicitiae vinculum, quos conſenſus et ſocietas conſiliorum et voluntatum.* Apud Liv. xxxvi, 7: *Communis utilitas, quae ſocietatis maximum vinculum eſt.* Habes quoque apud noſtrum, lug. xxxi: *Eodem capite, eadem oſiſſe, eadem ſocietas*—

inter bonos amicitia eſt, inter malos ſactio.

10. *Diversi.* Singuli.

11. *Concessit.* Venit, delapsa eſt.

12. *Tetrarchae.* Tetrarcha (a τετράρχης et ἀρχή) proprie eſt, qui partem regni quartam deſinet. Poſtea vero pro quovis gubernatore; unde *reges et tetrarchae* ſaepe coniunguntur. Roſ. STREUMER, in Theſ. l. lat.

13. *Vectigales.* Vectigal (a vehendo) proprie dicitur tributum, quod e portariis, decumis aut paſcuſis publicis exigitur; vide Cic. pro lege Manilia, vi.

14. *Stipendia* (ſtipem pendere). Tributa quae certa ac deſinita pecunia ſolvuntur.

15. *Nobiles atque ignobiles.* Seu nobiles, ſeu non nobiles, aequè pro ignobili vulgo habitus ſumus.

tentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt; ¹⁶ repulsas ¹⁷ nobis relinquere, pericula, indicia, ¹⁸ egestatem. Quae quousque tandem patiemini, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem ¹⁹ praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, ²⁰ pro deum atque hominum fidem! ²¹ victoria in manu nobis est. Viget aetas, animus valet; contra illis, annis atque divitiis, ²² omnia conseruerunt. Tantummodo incepto opus est; cetera res expediet. ²³ Etenim quis mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare, ²⁴ quas profundant in extruendo mari ²⁵ et montibus conquandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; ²⁶ nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, torumata ²⁷ emunt, nova dicunt, ²⁸ alia aedificant, postremo omnibus modis per-

46. *Ubi illi volunt.* Apud quos illi volunt.

47. *Repulsas.* Repulsam pati dicitur, qui candidatus magistratum non obtinet. Ia enim quasi repellitur atque excluditur.

48. *Iudicia.* Accusationes, iniustas videlicet.

49. *Emori per virtutem.* Mori aliquid fortiter audiendo.

20. *Verum enimvero.* Oppositionem indicat, quasi esset: sed quid ego dico emori? Non moriuntur profecto, sed vincimus.

21. *Pro deum — fidem.* Pro aut probi, intercessio. Deum, decorum, Fidem, supla testor.

22. *Annis atque divitiis.* Quotum aetatescentes, tum luxuria, quae divitias sequitur, fracti sunt.

23. *Cetera res expediet.* Ipsa res cetera expedita et facilia reddet.

24. *Superare.* Superfluere.

25. *Extruculo mari.* Aedificiis in mari extruendis, vid. c. XIII.

26. *Continuare.* Continui et continuas habere. Continua enim sunt, quae nullo separantur intervallo. Livius, xxiv, 3: *Ingenia capulo agras continuandi.*

27. *Torumata.* Torumma (a *topelus*) dicitur opus caelatum, cuius modi sunt pocula et alia id genus. Cicero in Verr. de Signis, xviii: *Verris dicitur habere cum (Diodorum) perborum torumata, in his pocula duo quaedam, etc.*

28. *Nova dicunt.* Aedes recens constructas dicunt.

comiam trahunt, vexant; tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt.²⁹ At nobis domi inopia, foris aēs alienum; mala res,³⁰ spes multo asperior, denique, quid reliqui habemus, praeter miseram animam?³¹ Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas: praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt! fortuna omnia ex victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio mea, vos hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini. Neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut³² spero, vobiscum consul³³ agam; nisi forte me animus fallit,³³ et vos servire magis, quam imperare,³⁴ parati estis.»

XXI. Postquam accepere¹ ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla; tametsi illis quietam movere,² magna merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret, quae praemia armis pete-

29. *Praviam trahunt, vexant* — vivere nequeunt. Sensus est: divitias nunc omni modo disperdunt et profundunt, nec tamen exhaustire possunt. Sed miram attende verborum gravitatem. Quasi hostes et praedones propriarum fortunarum sint, eas diripiunt et lacerant, nec tamen efficere possunt, ut pecunia insanis sumptibus desit. Divitiis suis quasi bellum indueunt, et eas vincere nequeunt.

30. *Mala res*, etc. Praesens conditio mala, expectatio futuri multo peior.

31. *Animam*. Vitam, vel potius spiritum illum, qui hac vita mortalis continetur.

32. *Vobiscum agam*. Haec ipsa vobiscum mox agam, non privatus, ut

nunc sum, sed consul, ut me futurum spero. Iam enim dictum est Catilinam tunc temporis consulatum petire. Mox videbimus frustra petisse. Vulg. *videtur una consul*.

33. *Nisi forte me animus fallit*. Cortius et Haverc. *delect me*; quo tamen sublato, perit oppositionis gratia: *non fallit*; *vos parati estis*.

34. *Servire magis, quam imperare*. Cortius hellenismum connectens *delect magis*. Quod monemus, ut haereat lector, si forte in libro aliquo hanc lectionem offenderit.

CAP. XXI. 1. *Accipere*. Audire.

2. *Quietam movere*. Quietum et tranquillum civitatis statum turbare, hoc illis pro satis ampla mercede erat.

rent, quid ubique opis³ aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas,⁴ proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert; praeterea esse⁶ in Hispania citeriore Pisonem,⁷ in Mauretania⁸ cum exercitu P. Sittiam Nucerinum,⁹ consilii sui particeps; petere consulatum C. Antonium,¹⁰ quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum;¹¹ cum eo se

3. *Quid ubique opis.* Quam opem, et ubi haberent. Sic XXIII. quae quoque modo.

4. *Tabulas novas.* Sic Latini vocant quod Graeci *χρῆμα ἀποκτάς*. Tabulae enim sunt codices accepti et expensi. Quum vero debita, vel tota vel ex parte, abolerentur debitoribusque condonantur, tum novas de integro rationes constitui, novasque confici tabulas necesse est. Sumuntur ergo *tabulas novae* pro re ipsa, propter quam fiunt.

5. *Proscriptionem locupletium.* Ex quorum bonis aut divites fierent. Proscriptio autem dicitur ex eo, quod *proscribuntur* (si affligentur) nomina eorum, qui cedi aut exilio destinabantur.

6. *Præterea esse.* Supp. decobet.

7. *Pisonem.* De quo paullo ante mentio fuit.

8. *In Mauretania.* Africae parte, ad maria mediterranei atque Atlantici oram sita, orientem versus Numidiam vicina. Kxx

9. *P. Sittiam Nucerinum.* P. Sittius, eques romanus, Nuceriae (vel in Campania, vel in Umbria, vel denique, nam tres fuisse huius nominis urbes, in Gallia Cispadana) natus, qui, in iudicium vocatus, paullo ante patrefactam coniurationem, cum turba

suorum in Africam profugerat, ibique Mauritaniae regi adversus Antiochum tetrarchas auxilium tulit. Appian. de Bello civili, iv, 55 Kxx.

10. *C. Antonium.* C. Antonius Hybrida, M. Antonii oratoria filius, M. Antonii triumviri patris, vir moribus parum honestus, qui tamen, coniuratione detecta, Tullio non defuit, exercitumque etiam contra Catilinam duxit. Consul enim fuit, non vero Catilinam, sed Ciceronis collega.

11. *Necessitudinibus.* Quam necessitas omnibus vinculis circumdabat, coniurationique alligabat. Necessitudines autem illas erant inopia rei familiaris, res alienum, mali mores. Quod attinet ad vocem ipsam *necessitudinibus*, duo cognata sunt vocabula *necessitas* et *necessitudo*, utrumque ex verbo *nectere*. Ex his *necessitas* saepius est, quod gallice vocamus, *nécessité*; *necessitudo* autem, *raison*, sive amicitiae, sive affinitatis, sive sanguinis. Sed alterum pro altero usurpatur. Cic. pro Syl. 1: Si nostram necessitatem familiaritatemque violaverit. Noster inf. XXXIII: *nosse eam nosse necessitudinem improbitas*. In eadem sententia est Gellius, xii, 3. Originem vero horum verborum, qua cognita utriusque significationis facillime ratio redditur, nemo, quem sciam, adhuc

consulem ¹³ initium agendi facturum. Ad hoc ¹³ maledictis increpat omnes bonos; suorum unumquemque nominans laudare; admonebat ¹⁴ alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae ¹⁵ Sullanae, quibus ea praedae fuerat, Postquam omnium animos alacres videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, ¹⁶ conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, ⁴¹ oratione habita, quum ad iusiurandum populares sceleris ¹ sui adigeret, humani corporis ² sanguinem vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, quum post execrationem ³ omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, ⁴ aperuisse consilium suum; atque eo, ⁵ dictitare, ⁶ fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris ⁷ consoli.

protulit. Nam in ea re prorsus caecutiunt et Festus, et Vossius, et mox etiam *Court de Gabelin*.

12. Cum eo se consulam. Alii, eum eo se consule. Nullo sensu discrimine. Agere incipit, quum ambo uos consules erunt.

13. Ad hoc. Alii ad hanc, id est praeterea.

14. Admonebat. In memoriam revocabat; alii admonere.

15. Multos victoriae, etc. Multos, quibus victoria Sullana praedae fuerat, eius victoriae commonefaciebat.

16. Curae haberent. Catilinam in petitione consulatus adiuvarent.

CAP. XXI. 1. *Populares scelera*. Socios et consocios scelerum contritionis.

2. *Humani corporis*. Dio Cassius, XXXVII, memorat puerum a coniuratione excutatum, superque eius viscera iusiurandum conceptum esse. Eux

Idem fere narrat Plut. in Cicerone, Florusque IV, 1: *additum est pignus coniurationis sanguis humanus, quem circumdantem pateris hiberi; munus nefas, nisi amplius esset propter quod haberent.*

3. Post execrationem. Postquam se execrationibus obstrinxissent.

4. *Consuevit*. Consuetudo est. Varro, de lingua latina IV, 26. *Flux (pateris) etiam iussu ut publico convivio potio circumferretur, et in sacrificando diis hoc poculo magistratus dat deo vinum.*

5. *Eo — fecisse, quo*. Idem — fecisse ut.

6. *Dictitare*. Dictitabant, scilicet iidem qui priora dixerat. Male Wasse ductura ad Catilinam refert. Non enim est Catilina, qui ista dictitat.

7. *Tanti facinoris*. Quod nempe horum sanguinem bibissent.

Nonnulli ficta et haec, et multa praeterea, existimabant ab his, qui Ciceronis invidiam ⁸ quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est. ⁹

XXIII. Sed in ea conventionione ¹ fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores ² senatu probri gratia movebant. Huic homini non minor vanitas, ³ quam audacia ⁴ inerat; neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque facere ⁴ quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui quum minus gratus esset, quia inopia ⁵ minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; ⁶ postremo ⁷

8. *Ciceronis invidiam.* Invidiam in Ciceronem conflantem, propter assumptionem de principibus coniurationis supplicium.

9. *Nobis ea res—parum comperta est.* Neque ipse Cicero hoc scelus coniurationis obicit, nisi forte hanc rem tangat in Cat. 1, 6: *Quae quidem (alica) quibus a te iniuncta sacris ac devota sit nescio, quod eam nescire putat consules in corpore defigere.*

Cap. XXIII, 1. *Conventionione.* In eo concilio. Haver. *conjuratone.* Sed prius defendit Corlius, et melius esse probat ex MSS. Praeterea iam dictum est Curium unum e coniuratis esse, Vid. cap. XVII.

2. *Censores.* Gellius et Lentulus, A. V. 684, illum propter flagitia senatu moverant, seu amoverant, quod vulgo legitur et defendit Corlius. Sed movere amatu, multis utilitius est. Bip. sequuti sumus.

3. *Vanitas.* Levitas, inconsiderantia. Docet Gell. xviii, 4, vana propria dici mendaces et infidos et levia inanusque pro gravibus et veris — *componentes.* Sed vni quoque vicariatur, ut ex h. l. patet, homines inconsiderati, temere aut agentes aut loquentes, et quorum fidei et silentio nihil tuto credideris. Illic vanitas opponitur veritati; hic gravitati et constantiae. Quum autem vanitas saepe iactantiae et gloriationi coniuncta sit, hinc traximus, paulum deinde sensu, vocabulum nostrum, *vanité.*

4. *Neque dicere, neque facere etc.* Nec quid diceret, nec quid faceret, quidquam pensi habebat, id est, considerabat.

5. *Inopia.* Propter inopiam.

6. *Nisi obnoxia foret.* Nisi obsequium praestaret sibi. Xvii.

7. *Postremo.* Vno verbo, ut breviter dicam.

ferocius agitare, ⁸ quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae ⁹ Curii causo cognita, tale periculum reipublicae hand occultum habuit; sed, sublato auctore, ¹⁰ de Catilinae coniuratione quae quoque modo ¹¹ audierat, compluribus narravit. Ea res inprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Cicero. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat; et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus ¹² adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere. ¹³

XXIV. Igitur comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo populares coniurationis concusserat. ¹ Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura agitare; ² arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, sua aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ³ ad Manlium ⁴ quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciendi. ⁵ Ea tempestate plurimos cuiusque

8 *Agitare*. Agere, se gerere.

9 *Insolentiae*. Insolitae superbiae.

10 *Sublato auctore*. Celato nomine eius, qui rem ipsi devexerat, suppresso Curii nomine.

11 *Quae quoque modo*. Quae et quo modo. Sic XXI, quid ubique opes.

12 *Homo novus*. Citius maiorum nemo nec consulatum, nec aliud magistratum curulem obtinuerat. Appianus de bello civili II, 2. καλεῖται οὕτως τοὺς ἀπ' ἐαυτῶν, ἀλλ' οὐ τῶν προγόνων γυναικῶν. Sic vocant homines per se, non per maiores, cognita. Vid. Velleium II, 31, ubi hoc de Cicerone: *M. Cicero qui omnia incrementa sibi debuit, vir novitatis nobilitatae, et ut vita clarus, ita ingenio illustratus*.

13 *Postfuere*. Posthabuisse fuere.

CAP. XXIV, 1. *Concusserat*. Particeps coniurationis terruerat.

2. *Plura agitare*. Plura consilia volvere, et novas res usque moliri.

3 *Faesulas*, Nunc Fiesoli in Etruria.

4. *Manlium*. Rectius scribitur *Malvum*, Plutarchi, Dionis Cassii, Appiani et Inscriptionum antiquor auctoritate. Hic olim in exercitu Syllano strenne pugnaverat, teste Plutarcho in vita Cic: sed immoedia luxuria perditis bonis, ad Catilinae partes transierat. Kyr.

Cartius Manlium esse in melioribus MSS affirmat.

5 *Princeps fuit belli faesulas*. Qui primus bellum incepit.

gen⁶eris homines adscivisse ⁶ dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentes sumtus stupro corporis toleraverant, ⁷ post, ubi aetas tantummodo quaestui, neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana ⁸ sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, ¹ quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis, ² satis fortunata; literis graecis atque latinis docta; psallere, ³ saltare elegantius, quam necesse est probae; multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile ⁴ decerneres, ⁵ lubricine sic accensa, ⁵ ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, ⁶ caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. ⁷ Verum ingenium eius haud absurdum: ⁸ posse versus facere, iocum movere, ⁹ sermone uti vel modesto,

6. *Adscivisse*. Alii addunt *sibi*, quod si abiit, subaudiatur.

7. *Ingentes sumptus* — *toleraverant*. Turpissimo quaestui sumptus, quamvis ingentes, olim sustinuerant.

8. *Servitia urbana*. Servos qui in urbe erant.

CAP. XXV, 1. *Sempronia*. Ex antiqua Semproniorum gente, ex qua Mian et duo Gracchi, et alii viri illustres.

2. *Viro, liberis etc.* Haec superat D. Iunio Bruto, qui fuit consul a. 677, filiumque habebat D. Brutum, unum ex interfectoribus Caesaris (ex notis gallicis *De Bruto*).

3. *Psallere*. Fidis (aut fidibus

simul et voce) canere. *Psallere, solvere*, et mox accusativus *multis alia*, pendens e participio *docta*.

4. *Decerneres*. Iudicares. Havere, discernere.

5. *Lubidine sic accensa*. Iunge cum *parceret*, ut in recto casu sit *accensa*, et referatur ad Semproniam. Corlius praefert: *lubido sic accensa*.

6. *Creditum abiuraverat*. Creditam pecuniam cum iurciurando negaverat.

7. *Praeceps abierat*. In summam miseriam quasi praeceps deciderat.

8. *Haud absurdum*. Non inelegans.

9. *Iocum movere*. Ea loqui, quae alios ad iocandum invitarent.

vel molli, vel procaci; prorsus ¹⁰ multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, ¹ Catilina nihilo minus in proximum annum ² consulatum petebat, sperans, si designatus ³ foret, facile se ex voluntate Antonio ⁴ usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias ⁵ parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiae ⁶ deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, ⁷ effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae ⁸ perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. Circum ⁴⁵ se praesidia amicorum atque clientium occulte habe-

10. *Prorsus*. Eodem sensu, quo supra postremo, id est, uno verbo. Conferatur Poppae Sabinae indoles, apud Tacitum Annal. xiii, 45.

Cap. XXVI. 1. *His rebus comparatis*. Quam scilicet in cap. XXIV dixit, arma, pecuniam, socios, in quibus quum aliae feminae, tum Semprobia, cuius mores obiter, superiori capite, delineavit.

2. *In proximum annum*. V. C. 792, qui Ciceronis consulatus proxime sequenturus erat.

3. *Designatus*. Sic vocabatur consul in annum sequentem electus. Is nullum imperium habebat, utpote nondum consul; magnam vero auctoritatem, utpote mox consul.

4. *Antonio*. Qui cum Cicerone consul erat, homo, ut supra dictum est, Catilinae familiaris.

5. *Insidias*. Conferatur Cic. Orat. 1 in Cal., ubi *Quoties, inquit, tu me designatum, quoties me consulem interficere voluisti etc.?*

6. *Dolus, aut astutiae*. Invidiosum aliquid haec duo vocabula subleptè videntur. Certe amicior Ciceroni scriptor prudentiam, diligentiam, consilium, vel aliud quid dicere potuisset.

7. *Multa pollicendo per Fulviam*. Sic illa iungenda sunt, non vero: *effecerat per Fulviam*. Quippe Fulvia Ciceronis promissa ad Curium referebat.

8. *Pactione provinciae*. In sortitione provinciarum obliterat Antonio Gallia Cisalpina, Ciceroni vero Macedonia. Hic, facta permutatione, Macedoniam ultro collegae reliquit, equestriam provinciam, ideoque homini egenti et avaro peropportunam. Et illam quidem Antonius, quum, anno consulatus exacto, praetoratum obtineret, suum in modum vetavit. Ipse Cicero (Ep. 1, 2 ad Metellum, et Orat. in Pisonem 11) provinciam Galliam in concione deposuit, sibi quoque Q. Metellum Celerem, qui tum praetor erat, suffici curavit.

bat. Postquam dies comitiorum⁹ venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas consuli in campo¹⁰ fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.¹¹

XXVII. Igitur C. Manlium¹ Faesulas atque in eam partem² Etruriae, Septimium quemdam Camertem³ in agrum Picenum,⁴ C. Iulium⁵ in Apuliam,⁶ dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum⁷ cre-
debat. Interea Romae multa simul moliri; consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere;⁸ ipse cum telo esse,⁹ item alios iubere;¹⁰ hortari, uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare,¹¹ vigilare, neque insomniis,

9. *Dies comitiorum.* In quibus eligi debebant in annum sequentem consules. Habita sunt hoc comitia die xxi mensis octobris, consulesque electi D. Iunius Silanus, et L. Licinius Murena. Vid. notam 4, ad c. XXIX.

10. *In campo.* Ad Martio, ubi comitia centuriata haberi solebant.

11. *Aspera foedaque evenerant.* Asperos foedosque ipsi Catilinae exitus habuerant.

CAP. XXVII. 1. *C. Manlium.* Manlius hic idem est qui, capite XXIV, princeps belli facienda fuisse dicitur. Si quaeras cur nunc in Etruriam militatur, quem iam in Etruria fuisse videmus, Plutarchus, in vita Ciceronis, rem expedit, narrando eum cum nonnullis Syllanorum militum Romanam venisse, ut Catilinae petitionem adjuvarent.

2. *In eam partem.* Scilicet in qua Faesulae sitae sunt.

3. *Camertem.* Ex Camerino Umbriae urbe. Non aliter notus est ille Septimius.

4. *Picenum.* Hodie la Marca d'Ancona. Vid. Ind. Geogr.

5. *C. Iulium.* Varissimile est hunc non fuisse ex nobilissima Iuliorum Caesarum gente, ex qua si fuisset, eum inter principes conjuratos nominasset Sallustius.

6. *Apuliam.* Italiae regionem mari Adriatico contterminam, inter Dauniam et Calabriam. Krx.

7. *Quem ubique opportunum.* Prout quisque, in quoque loco, utilem operam navare poterat. *Viden,* inquit Cicerro 1 in Catal., cui *Apulia sit attributa, qui habent Etruriam, qui agrum Picenum, qui Gallicum, qui sibi has urbanas insidias caecis atque incendiorum depopaverit.*

8. *Obsidere.* Occupare.

9. *Cum telo esse.* Romae innotetum, ubi etiam militarium viris arma in publico habere non licebat.

10. *Iubere.* Scil. ipsos quoque cum telo esse.

11. *Festinare.* Cato apud Gellium xvi, 14, verbi *festinare* vim indicat

neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitantinihil procedit, rursus intempesta nocte¹² coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam; ibique¹³ multa de ignavia eorum questus, docet, se Manlium praemis-
sisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus¹ ceteris, C. Cornelius, eques romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator, constituere, ea nocte³ paullo post, cum armatis hominibus, sicuti sa-
lutatum,⁴ introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intelligit, quon-

hinc loco satis congruentem: *Alia est properare, impit, aliud frastinare. Qui nomen quod vivere transigit, is properat. Qui multa simul incipit neque perficit, is frastinat.*

12. *Intempesta nocte.* Intempesta nos dicitur, quando quidpiam agendi non tempus est, et omnia sopore quiescit. Sed quoniam haec hora noctis in mentem venire non possit, quin tenebrarum quoque meminimus, ideo exponitur interdum non intempesta, *alta, densa, crassa, nimium obscura*, ut Servius in Virgilio interpretatur ad Georg.^{iv}, 367: *...aut intempesta nilt nox*; et *Aeneid.* iii, 587: *Et lunam in nubilo nox intempesta tenebat.* Sed hic valet prior sensus.

13. *M. Porcius Laecam; ibique etc.* Significat opera M. Porcii, et in eius domum convocatos fuisse. Hoc nunc factum est ea nocte, quae consepata est posterum diem novarum novembrium; Cic. pro P. Sylla xviii.

CAP. XXVIII, 1. *Dubitantibus.* Scilicet interficere.

2. *Cornelius eques* — *Vargunteius senator* Cicero duos equites fuisse dicit, in Cat. i, 4; sed nihil obstat quin Vargunteius, quamvis senator, ex equestri ordine oriundus esset. Plutarchus duos percussores Marcium et Cethegum vocat. Sed fides habenda est Ciceroni, pro Sylla xviii, qui Cornelio filio hoc patris scelus obicit.

3. *Ea nocte.* Cetero: *Et ut illa ipsa nocte, paullo ante lucem, me meo in lectulo interfectorum pollicerentur.*

4. *Salutatum.* Mos erat proceres et patrones, suae quoque domi, primo mane salutatum ire; nec insulatum ante fores opperiri, nondum exorta luce, donec potens vigilaret amicus. Invenialis Sat. v, 19, salutatores irridet, quibus ob hoc antelucanum officium misere somnus rumpitur. Sed hi ad caedem vigilabant.

tum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant.

Interea Manlius⁵ in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriarum⁶ novarum rerum cupidam, quod, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis,⁷ quibus libido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur; ancipiti malo⁸ permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio⁹ longius tueri poterat, neque exercitus Manlii⁴⁹ quantus, aut quo consilio foret,³ satis compertum habebat, rem ad senatum refert,⁴ iam autem vulgi⁵ ru-

5. *Interea Manlius.* Hic Sallustius res paullo altius repetit, et ea narrat quae tum in Etruria, tum Romae gesta fuerant, priusquam tentarent Ciceronem in faesto suo interficere.

6. *Dolore iniuriarum.* Scilicet quanti a Sylla acceperant Etrusci, quum hic eorum agros suis militibus diviserat.

7. *Colonis.* Quos Sylla in Etruscorum agros induxerat. Conferatur Cicero in Cat. II, 9: *hi sunt homines ex illis colonis quos Sylla constituit*, et locus iste locus, qui mihi ad hunc Sallustii explicandum facit.

CAP. XXIX. *Ancipiti malo.* Partim ab illis qui in urbe erant, partim ab exercitu Manliano.

2. *Privato.* Id est, suo minus consilio. Nam usque ad hoc tempus per se obsisterat Catilinae, et illius nefarius conatus amicorum praesidio compeverat, nullo publico auxilio adiutus, ut ipse dicit in Cat. I, 5.

3. *Quantus aut quo consilio foret.*

Quantus esset, aut quid consilii haberet.

4. *Rem ad senatum refert.* Testatur Cicero, pro Muræna XXV, his habitum esse de ea re senatum. Primo decretum est ut comitia eligendis consulibus postero die haberentur, ut de his rebus in senatu agi posset. Postridie, quo dies, ut legimus in Cat. I, 3, fuit duodecimus ante kalendas novembrias (24 octobr.), omnia conurbationis consilia, frequenti senatu, Cicero perfecit, rursusque Catilinam respondere. Eo die factum est decretum illud, darentur opibae etc. quo, in gravissimis reipublicae periculis, dictatoria fere potestas consulibus permittebatur. Tunc demum habita sunt, postero scilicet die, octobr. 22, comitia illa (vid. cap. XXVI) in quibus Catilina, etiam tum consulatum petere ausus, homines coniuratos cum gladiis in campum deduxit, Tullius vero lorica indutus, fortissimo-

moribus exagitata. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSVLES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAVERET. Ea potestas ⁶ per senatum, more romano, magistratui maxima permittitur: exercitum parare, bellum gerere; coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter, sine populi iussu, nulli earum rerum consuli ius est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu literas recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, « C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem VI kalendas novembris. » Simul, id quod in tali re solet, alii portenta ² ⁴⁰ atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati ⁴ decreto Q. Marcius Rex ⁵ Faesulas, Q.

rumque virorum praesidio sepius venit, ut ait ipse, pro Muræna xvi.

5. *Vulgi.* Pro *vulgi.* Donatus ad Ter. Andr. 1, 2, docet nulla littera vocali geminata effici syllabam; legi ergo debere *Davos non Davos*. Nam utrumque U antiquitus inter vocales censebatur. Ex eadem causa proficiascitur, quod hic scribere *vulgas*, non *vulgus*. Sed legimus ap. Quintilianum 1, 4, illius iam temporibus, v consonantis officio fungi, et scribi *vulgus*, *cervus*, et alia similia. Antiqua utique scriptura in Sall. retinetur.

6. *Ea potestas* — *maxima permittitur*. Hic locus mire ab interpret. versatus est. Sensus tamen patet. ea est maxima potestas, quae apud Romanos magistratus per senatum permittitur. Ea nempe potestas est, *exercitum parare, bellum gerere* etc.

Car. XXX. 1. *Ante diem sextum kalendas nov.* Id est die xxviii octo-

bris. Conferatur prima Cic. in Cat. 3: *memoratus* etc.

Hae autem dicendi formula, *ante diem sextum kalendas vel kalendas*, idem est ac *sexto die ante kalendas*. Notandum est ipsas kalendas in numero comprehendi, sic:

VI kal. nov.	— octob. 27
V	— 28
IV	— 29
III	— 30
Pridle . . .	— 31
Kalend. nov.	— nov. . 1

2. *Portenta.* De his quoque meminit Cicero in *tertia* adversus Cat. oratione §. Item *Phin Hist. Nat. x, 51*.

3. *Servile bellum moveri.* Servos ad rebellandum concitari; scilicet a G. lulio, quem in Apuliam missum esse supra vidimus.

4. *Senati.* Pro *senatus*. Nonius Marcellus cap. viii, *de mutata declinatione*, plures genitivos in i pro ut citat, in

Metellus Creticus⁶ in Apuliam circumque loca missis
(ii utrique ad urbem⁸ imperatores⁹ erant; impediti,
ne triumpharent, calumnia paucorum,¹⁰ quibus omnia
honestata atque inhonestata vendere¹¹ mos erat:) sed
²⁰ praetores¹² Q. Pompeius Rufus¹³ Capuam, Q. Metellus
Celer¹⁴ in agrum Picenum; iisque permissum,¹⁵ uti

quibus hunc Sallustii locum: *igitur senati decreto* etc. Quintilianus etiam 1, 6, docet incertum esse utrum *senatus* faciat *senatus*, *senatus*, an *senatus*, *senatus*. Optimi interpretes, ex Nonii auctoritate, hoc loco, *senatus* reponunt, quamvis tredecim codd. ab Havere. laudati habeant *senatus*.

5. Q. Marcius Rex. Rex cognomen gentis Marcinæ, quæ ab Anco Marcio, quarto Romanorum rege, orta ferebatur. Confer. Suet. in Caes. vi. La fuerat in Cilicia proconsul, triumphumque petebat.

6. Q. Metellus Creticus. Consul fuit cum Q. Hortensio, anno ab urbe condita 685. Cretam inde proconsul in populi romani potestatem redegit; unde Creticus est appellatus.

7. Circumque loca. Loca circum Apuliam sita.

8. Ad urbem erant. Oportebat enim triumphum petentes ostra urbem subsistere et ibi decretum senatus expectare, quod qui expectabant, ad urbem esse dicebantur. REX.

9. Imperatores. Imperator est honoris nomen, quod aut a militibus, re prospere gesta, ductibus tribuitur; aut a senatu, certo iudicium numero octavo. Hoc nomen suo nomini adscribunt duces, donec triumphaverint. (Ernesti index Ciceronianus.)

10. Calumnia paucorum. Calumnia moti semper idem prorsus sonat, quod italice dicimus calunnia. Sed saepissime, ut hic, calula. Scil. nonnulli

malitiae et per astutiam moras innotabant, quominus Marcius et Metellus triumpharent.

11. Omnia honestata atque inhonestata vendere. Nempe triumphum si emere voluissent imperatores, tam libenter vendidissent hi avari et factiosi homines (quod est honestata rem vendere), quam alii vendebant peccandi facultatem (quod est inhonestata rem vendere). Illi enim ex iusto et infusio pariter quantum faciebant.

12. Sed praetores. Repele ex antecedentibus: *nam aut.*

13. Q. Pomp. Rufus. Duas fuerunt Pompeiae gentis familiae; una Strabonum, ex qua Cn. Pomp. Magnus; altera Rulorum, ex qua 1.º Q. Pompeius Rufus consul anno 643; 2.º Q. Pompeius Rufus, consul cum Sylla A. 666, cuius filius, Syllae gener, filium habuit Pompeium, uxorem C. Iulii Caesaris; (Suet. in Caes. vi). 3.º A. Pomp. Bithynicus, pater huiusce nostri. (Ex nota De Bracara.)

14. Q. Metellus Celer. De hoc iam dictum in nota 8, ad c. XXVI. Is erat e nobilissima gente Caecilia, Metelli nepos, qui consul fuerat anno 656, filius. Ipse consul fuit A. 684. Celer cognomine dictus est ob celeritatem, qua funebres post mortem patris ludos apparavit et populo exhibuit. Plut. in Romulo.

15. Permissum. Mandatum; sed vox permissum maiorem latioreque potestatem indicat.

pro tempore ¹⁶ atque periculo exercitum compararent. Ad hoc decrevere, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rempublicam facta erat, praenium servo libertatem et sestertia centum; ¹⁷ libero impunitatem eius rei et sestertia ducenta; itemque, uti gladiatoriae familiae ¹⁸ Capuam et in cetera municipia distribuere-
tur, pro cuiusque opibus; ¹⁹ Romae per totam urbem ⁵¹ vigiliae haberentur, hisque minores magistratus ²⁰ praessent.

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immuta-
ta urbis facies; ex summa laetitia atque lascivia, ¹ quae
diuturna quies ² pepererat, repente omnes tristitia in-

16. *Pro tempore*. Provi tempus et periculum poterant; unde patet non definitum fuisse comparandorum militum numerum.

17. *Sestertia centum*, id est centena millia sestertium, seu septentorium. Singula enim sestertia (in neutrali genere) mille sestertios complectuntur. Haec autem erat Romanae pecuniae ratio:

ASSES VVXXI.

as, initio libra, tunc semuncia aeris.

ASSECTI VVXXI.

assectus, initio 10 (unde et nomen), tunc 16 asses;

quatuordecim, init. 5, tunc 8 asses;

assectivus (q. *semis-tertius*) init.

2 1/2, tunc 4 asses; semper quarta pars denarii.

Item vero ex accuratissima aestimatione Cl. V. Lacroix (*Considérations générales sur l'évaluation des monnaies grecques et romaines*), DENARIUS, ex anno urbis 336 ad 220, ad nostrae pecuniae rationem est fore 82 centim. (paulo minus);

SEPTENTIVS, fere 20 cent. 1/2;

100. millia cent, 20458 fr. 33 c.

18. *Gladiatoriae familiae*. Servi gla-

diores qui, vel a quibusdam civibus magno numero possidebantur, vel eserebantur apud lanistas, venales deinde proponendi. Illi vero in municipia distributi fuerunt, ne, si Romae tantus esset humani generis numerus, emigratos iuarent. Hoc testatur Cic. in Catil. II, 12. *Gladiatores, quamvis sibi ille maximam manum ac certissimam fore putat, quam pars patriciorum, potestate tamen ex nostra continetur.*

19. *Pro cuiusque opibus*. Provi quodque municipium ad gladiatores continendos opibus valeret.

20. *Minores magistratus*. Maiores magistratus sunt consules, praetores, censori; ceteri, minores. Quae de re V. Cell. XII, 15.

CAP. XXXI. 1. *Lascivia*. Lascivium et oblectamentum studio; eodem sensu, quo apud Lucretium V, 1398: *Tum caput atque haeceros plexu colimur coenae, Floribus et fidus, lascivia lacta movebat.*

2. *Diuturna quies*. Nam post cruentam Syllae victoriam, usque ad hoc tempus, id est per viginti fere annos,

yasit. Festinare, trepidare; neque loco,³ nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine,⁴ belli timor insolitus, afflictae⁵ sese; manus supplices ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogare;⁶ omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriaeque diffidere.⁷ At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat; tametsi praesidia⁸ parabantur, et ipse lege Plautia⁹ interrogatus¹⁰ erat ab L. Paulo.¹¹ Postremo¹² dissimulandi causa, et quasi sui expurgandi,

intestini motus et discordiae civiles quieverant.

3. *Neque loco etc.* Nullum locum tutum, nullum hominem fidum putare.

4. *Reipublicae magnitudine.* Quidam, pro *resp. magnitudine*, eodem sensu. Tempus enim et tam potens erat imperium romanum, ut non facile ipsi urbi Romae bellum innuocere posse videretur.

5. *Afflictae.* Freq. ex verbo *affligere*, quod est proprio ad terram prostrare. Translate: animum decere et despondere. Eadem fere translatione Horatius de Art. poet.: *Aut ad humum macerare graui deducit et angit.*

6. *Rogare.* Frequenter et auxie percontari, ut in maximo metu publico fieri solet, numquid novi evenit. Quidam habent *rogare deos*, quod a sensu prorsus abhorreere videtur.

7. *Diffidere.* Timere, malam spem habere.

8. *Praesidia.* Scilicet armatorum hominum.

9. *Lege Plautia.* Hanc tulit M. Plautius Sylvanus, tribunus plebis,

A. 605, de vi publica, i. e. adversus eos qui invidias senatui fecissent, magistratibus vim intulissent, cum telo fuissent in publico, seditious causa loca superiora occupavissent, alienam domum cum armis oppugnassent. Poena erat exilium. Hac lege actum est postea in eos conscriptos, qui morte multati non fuerant.

10. *Interrogatus.* In ius vocatus, sc. non multo post comitia illa, in quibus cum telo fuerat.

11. *L. Paulo.* Lucius Aemilius Lepidus Paulus, frater Lepidi qui triumvir postea fuit cum Caesare Octaviano et M. Antonio, pater illius Aemilii cui immortalitatem asseruit, praefura Cluene tragedia, poetae neuter. Vixit ille fuit ex tribus (cum Cicerone et L. Caesare) quod, facta ad Mutinam pace, triumviri sibi invicem necandos permisissent. (Ex notis De Brouck.)

12. *Postremo.* Hoc seriem factorum repetit Sallustius, quas coetum in M. Laecae domo noctu habitum, tentatamque Ciceronis caedem sequuta sunt. Vide c. XXVIII, ad voces: *Inter eos Mardus.*

sicnti¹³ iurgio lacessitus¹³ foret, in senatum venit.¹⁴ Tum M. Catilius consul, sive praesentiam eius timens,¹⁵ seu ira commotus, orationem¹⁶ habuit luculentam¹⁷ atque utilem¹⁸ reipublicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare, « Patres conscripti ne quid de se temere¹⁹ crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona²⁰ in spe haberet; ne aestumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem romanam essent, ²¹ perditam republicam opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis²¹ urbis Romae. » Ad hoc ma-

13. *Iurgio lacessitus.* Quasi non gravi aliqua percusatione, sed iurgio tantum et leviori contentione provocatus. Hunc iurgi sensum confirmat Cicero pro Coelio, xiii. *Omnia autem alia non crimina, sed maleficia iurgii petulantius magis, quam publice quaestiois.*

14. *In senatum venit.* Quem Cic. in Iovia Statoris aedem convocaverat, die sexto ante idus novemb. (8 nov.), postridie quam institutas salutatorum insidias effugerat. Vide Cic. in Catil. ii, 6. *Hesterno die, quam domi meae pene interfecit error, senatum in aedem Iovis Statoris convocavi etc.* Item in Cat. i, 4 et 4.

15. *Praesentiam eius timens.* Ne, videlicet, aut consiliorum sensuorum ope in facinus aliquod statim erumperet, aut saltem ab insidiis impudentibusque innocens haberetur, quippe qui in curiae lucem prodire non dubitaret.

16. *Orationem.* Haec prima est, quam habemus, in Catilinam.

17. *Luculentam.* Splendidam, praec-

claram; vel, ut quidam volunt, apertam et quae omnia in lucem proferret. Est enim *luculentus* a luce ut *opulentus* ab ope, et cetera similia. Sed prior sensus magis arridet.

18. *Luculentam atque utilem.* Vera quidem, sed frigida et pene obtruncata laudatio; quoniam extemporanea haec, ideoque magis admiranda oratio Catilinam velut fulminis ictu perculerit, patriamque a certa et imminenti pernicie revocaverit.

19. *Temere.* Leviter.

20. *Omnia bona.* Nihil non boni. — *In spe haberet.* Speraret; id est, nullas nisi bonas spes haberet; ita nempe, ut nihil mali sibi metuens, nihil reipublicae perniciosum concupiscere posset. Dixit coniuratus: *mala res, spes multo aspersor.* Dicit senatus: *omnia bona in spe habeo.* In utroque servit causae et temporis.

21. *Inquilinus civis.* Inquilinus proprius est, qui in aliena et conductitia domo habitat (a verbo *uscolare*). His vero latius patet, Ciceronemque hospitem Romae esse, et urbis non suae

Iedieta alia quum adderet, obstrepere omnia, hostem atque parricidam²² vocare. Tum ille furibundus: « quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis praeceps agor, incendium meum²³ ruina restinguam. »

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidiae consuli¹ procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factum credens, exercitum augere, ac prius quam legiones scriberentur,² antecapere³ quae bello usui forent, nocte intempesta⁴ cum paucis in Manliana castra profectus est.⁵
 54 Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque, quorum co-

elivem, utpote natum Arpini, invadere arguit Catil. Idem fere narrat Appianus Bell. civ. π. 1. ἐξ ἡνὶ ἀγανατίζοντες γένους, ΚΑΙΣΟΝ ἀναγκάζον· ἐξ δὲ τῆς αὐτῆς τοῦ πόντου, ἸΓΚΟΤΤΑΙΝΟΝ, ὃ ῥήματι καλοῦσιν τοὺς δουλοῦντας ἐν ἀλλοτρίαις οἰκίαις.

22. *Parricidam.* Quippe qui patrias, communi omnium parenti, perniciem moliebatur. Item Cicero in Cat. 1, 7: *Te patria odit ac metuit, et iamdiu se nihil habere nisi de parricidio suo cogitare.*

23. *Incendium meum* etc. Non illo die, et ne Cicero quidem responsum hoc est a Catil; responsum vero est Caloni, paucis diebus ante comitis eligendis consulibus, die xxv octobris, habita. Quod quidem patet ex Cleer orat. pro Muraena xxv, ubi, postquam senatusconsulti, quo summa potestas consulibus permittebatur, fecit mentionem, haec adiecit. *Tum eripit e cruenti triumphans gaudio, quem consulis vivum illinc exire non oportuerat; praesertim quum idem ille, in eodem cruce, paucis diebus ante, Catoni iudicium instanti ac demer-*

cianti respondisset, si quod esset in suas fortunas incendium excitatum, id se non aqua sed ruina restincturum. Errat igitur nonnihil Sallustius et, cum sequenti, Florus et Val. Maximus. — Est scilicet incendium ruina restinguere, diruere aedificium ut ignis opprimatur. Aedificium verò quid? hanc republica.

Car. XXXII. 1. *Insidiae consuli.* Id est, adversus consulem paratae.

2. *Legiones scriberentur.* Scilicet adversus se, a praetoribus Pompeio Rufo, et Metello Celere; v. c. XXX.

3. *Antecapere.* Ante providere quas bello gerendo necessaria forent.

4. *Nocte intempesta.* Ea nocte quae fuit inter octavum et nonum diem novembria. De verbo *intempesta* vid. cap. XXVII.

5. *Cum paucis* — *profectus est.* Narrat Plutarchus in Cleer, eum cum 300 armatis profectum esse. Bracerant flectores cum fasciis acutibusque, et ipse proconsulis, ut vult Appianus, consulis, ut narrat Dio Cassius, sibi nomen assumpsit.

gnoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ⁶ ad Marcium Regem mittit, cum mandatis huiusmodi:

XXXIII. « Deos hominesque testamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus; sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum, plerique patriae, ¹ sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit, more maiorum, lege uti; neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: ² tanta saevitia foeneratorum atque praetoris ³ fuit. Saepe maiores vestrum, ⁴ miseri plebis romanae, decretis suis inopiae opitulati sunt; ⁵ ac novissimum

6. *Ex suo numero.* Vulgo additur *legatus*; quod nisi scribitur, saltem subaudiendum est.

Car. XXXIII, 1. *Pleriq. patriae, sed omnes fama etc.* Nota duplicem casum cum uno adiectivo *expertes*; non insolita apud nostrum casus mutatione. «Infra XLVI. *Poenam tibi queri, impunitatem perdunt*» respicitur fore. Iug. VII. ubi videt neque per vim, neque inuidia opprimi posse. Ibid. LXXXIV. *plerumque militiae, paucos fama onustos necare.* Item Plautus, *Astio* III, 2, 31: *Vt meque, teque, atque ingenio nostro decuit.*

2. *Liberum corpus habere.* Scil. a vinculis et carceribus. Nam antiqua lege in tabulis confirmata, debitores creditoribus addicebantur, debitum, quod solvere non poterant, servili opera

compensaturi. Sed C. Poetelio et L. Papirio cois., A. V. G. 428 (teste Livio VIII, 28), lege cautum est ne debitores in posterum necerentur; rursusque bona tantum, non corpus obnoxium esse. Quia lex non impedimento fuit, quia postea quoque creditores et bona et libertatem debitoribus eriperent. Quocirca dicit hic Manlius non licuisse more maiorum lege uti.

3. *Praetoria.* Quia per praetorem nisi addicebantur.

4. *Maiores vestrum.* Ut graece dicitur *οἱ πρόγονοι ὑμῶν*. Caelius XX, 6, affirmat sinceram hanc esse huius loci scripturam, et importunissime fecisse, qui vestrum obleverunt, et vestri superscripserunt.

5. *Inopiae opitulati sunt.* Scil. diminuto foenore

Salust.

G

memoria nostra, ⁶ propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. ⁷ Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. ⁸ At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus quonam modo, ulți maxime sanguinem nostrum, pereamus. »

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: « Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium petiverit. » At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optimo cuique, literas mittit: « Se falsis criminibus
 36 circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius esset;

6. *Memoria nostras* Recentis tempore, et cuius ipsi memurue possumus.

7. *Argentum aere solutum est* Id est, qui nummum argenteum debebat, reddebat aereum Verbi gratia, sestertius erat argenteus, as aereus. Pro sestertio as dabitur Atque tunc temporis, teste Plinio xxxiii, 3, sestertius (qui prius duorum assuum et senariis fuerat), quaternis assibus permutabatur, ita ut esset as quarta pars sestertii. Quam vero cuiuslibet rei quarta pars quadrans vocaretur, Velleius ii, 23, narrat quadrantem so-

lutum fuisse creditoribus, legem ferente L. Valerio Flacco, qui post mortem C. Marii septimum consulis, A V 568, successus est. *Argentum aere solutum est* perinde igitur valet, ac si dixisset. *quarta solimmodo pars delictorum soluta est*

8. *Secundum* Ter id factum est, 1.º in sacrum montem, ab aere alienum, Liv. ii, 32. 2.º in Aventinum, inde in sacrum montem, App. Claudii decemviri iustitiae causa, Liv. iii, 50. 3.º in laticulum, curvis ab aere alienum, Liv. epistola xi

sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur. » Ab his longe diversas literas Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditae dicebat. Earum exemplum infra scriptum.

XXXV. « L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides re cognita¹ gratam in magnis periculis² fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem³ in novo consilio non statui parare; satisfactionem⁴ ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi; quam, me Deus fidus,⁵ veram licet cogno-

Cap. XXXV, 1. *Fides re cognita.* Id est, explorata, quam tu ipsa, non verbis solum, praestitisti. Nam Catuli fidei expertus erat, quum accusatus incesti, quod cum Fabia virgine vestali commiserat, Catuli gratia fultus evasisset, ut narrat Paulus Orosius (Ex notis Varior.)

2. *Gratam in magnis periculis.* Hav. *grata mihi magnus in meis periculis;* ita ut *grata fides* sit; non, ut cum Cortio legimus, *gratam fiduciam.* Sensus vero quem acquiritur hic est: perspecta mihi tua fides iucundam in magnis periculis versanti fiduciam inficit, fore ut commendationis meae rationem habeas. Orestillam autem, coniugem suam, Catulo commendat, ut ex line appareat.

3. *Quamobrem defensionem etc.* Nolo me excusare ob novam hoc, quod cepi, consilium.

4. *Satisfactionem etc.* Quasi diceret: si satisfactionem volui debeo, ea satisfactio erit, quod nullius mihi cul-pae me conscire esse assero. Haec autem mutata est bonis scriptoribus et, dubio procat, ipsius Catilinae, non Sallustii, locutio: *proponere satisfactionem ex nulla conscientia*, et

praesertim, *ex nulla conscientia in culpa*, pro eo quod est: *ex nulla culpa conscientia*, vel potius *ex nullius cul-pae conscientia*. Hoc est, ut obiter monemus, antiquissimum certe et notabile *propositum* pro *quo*, quemadmodum fieri solet in nostris recentiorum dialectis, usurpatus vestigium. Nec concidere absurdum fuerit, multas eiusmodi locutiones fuisse in vulgari et minus polito sermone, etiam in aere litterarum romanarum temporibus.

5. *Me Deus fidus.* Vulgo *modus fidus*. Iuramentum per deum *fides praesidem*: *me deus fidei* adiuvet. Plaut. Aem. 1, 1, 8 *Per deum fidum quaeris; nuncio mihi video necesse esse eloqui, quidquam roges.* Ex hoc loco videtur *dius* idem esse ac *deus*, vel *divus*; *fidus* autem adiectivus a *fide* derivatus. Graeci *Δία κέρταται* vocant; Dion. Halic. iv et 13. Hunc Varro, de Ling. lat. iv, 10, nunciat esse *Sannum* ab *Sabina lingua*, *Heracleum* a *graeco*; ita ut *me dius fidus* idem prorsus sit ac *me heracles*. Atque ob id ipsum Festo videtur *dius* esse quasi *Διός* (Iovis); *fidus* quasi *φίλων*, D pro L. Sed male, ut patet ex antecor-

- 57 scas. ⁶ Iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae privatus, ⁷ statum dignitatis non obtinebam, ⁸ publicam miserorum causam, pro mea consuetudine, suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ⁹ ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus ¹⁰ liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret; sed quod non dignos homines ¹¹ honore honestatos videbam, meque falsa suspitione alienatum ¹² sentiebam. Hoc nomine ¹³ satis honestas pro meo casu ¹⁴ spes reliquae dignitatis conservandae sum sequutus. ¹⁵ Plura quum scribere vellem, nunciatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado. Eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto. ¹⁶»
- 58 XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud

dentibus et praesertim ex Plautio exemplo.

6. *Veram licet cognoscas.* Licet te illam satisfactionem vix agnoscere Servius in Aen. iv, 201; hunc locum citat his verbis: *quae magis fidus vera licet mecum recognoscas.* Sed forsitan in Servio memorias lapsus est.

7. *Fructu — privatus.* Respicit ad consulatum quem frusteu petierat.

8. *Statum dignitatis non obtinebam.* Non eum locum, quo dignus sum, in republica tenebam.

9. *Meis nominibus.* Alii addunt *sumptus*, ut sit *pecunia natus sumptus meo ipsius nomine.* Sed nihil addendo sensus idem constat. Quum enim *nomina* eorum, qui mutuo accipiebant pecunias, a creditoribus in tabulas referrentur, *meis nominibus solvere* proprie est, ea solvere quae meo nomine inscripta sunt, et a me ipso debita.

10. *Alienis nominibus.* Ea quae ab aliis debita sunt. Sensus totius loci

est: non ideo miserorum causam suscepi, quod ipse nimio aere alieno oppressus sim. Imo et mea ipsius debita ex meis possessionibus solvere possum, et aliorum debita, pro quibus nempe meam fidem interponui, Orestilla, mea uxor, sua et filiae suae copiis persolvit.

11. *Non dignos homines.* Ciceronem notat, hominem novum.

12. *Alienatum.* Remotum et a spe consulatus depulsum.

13. *Hoc nomine.* Eam ob causam.

14. *Satis honestas pro meo casu.* Quae satis honestae sunt in tanta calamitate. Honestum est enim publicam misericordiam civium accipere.

15. *Spes — sum sequutus.* In tanto meo casu spes honestae mihi affluerunt reliquae dignitatis conservandae; eas spes sequutus sum; eam viam ingressus sum, quam spes illae mihi indicabant.

16. *Haveto.* Antiquum pro *aveto*

C. Flaminium Flammam ¹ in agro Arretino, ² dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat; cum fascibus atque alus imperii insignibus ³ in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta, senatus Catilinam et Manlium hostes indicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude ⁴ liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. ⁵ Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant; ⁶ Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi romani multo maxime

CAP. XXXVI, 4 C. Flaminium Flammam. De quodam Flaminio Flamma meminit Cicero ad Atille XIV, 16, item ad Divit. XII, 24. An hic idem sit, incertum.

2. In agro Arretino. Arretium seu Arretinum urbs fuit Etruriae, a Graecis condita, hodie Arrezzo. Vulg. legitur Reatino. Oppidum Reate in Sabina, hodie Rieti. Sed, inquit Bip. edit quam contendere via Aurelia ad Manlium, seque Massilam proficisci dicitaverit, verius est quod ex aliis codd. et ead. veteribus rescripsit Corrius, Arretino.

3. Cum fascibus atque alus imperii insignibus. Conferatur Cic. in Cat. II, 6. Quam haeritaret, quam teneretur, quacum quid deditares proficere eo, quo unquam pararet; quam arma, quam securis, quam fasces, quam tubas, quam signa militaria, quam equitum illam argenteam, cui ille etiam sacrorum aeternam domum fecerat; sciret eae praerogativa.

4. Sine fraude Ita ut vili sine fraude sit; non fraudi et crimini detur arma sumptuose; quod, effectum pro causa ponendo, uno verbo reddere possit impune.

5. Praeter — condemnatis. Condemnatus, in dandi casu, pendet a verbo *liceret*. Praeter adverbii loco positum est, quasi esset praeterpositum. Hoc non ita saepe occurrit, sed occurrit tamen. Iustinus XII, 5. Alexander epistolas in Graeciam scripserat, quibus omnium civitatum erant, praeter eandem damna, restituebantur. Suet. in Claudio IV. reliqueret cum nullo, praeter auguralis sacerdotis, honore imperitum. Sic apud Graecos πλὴν enim omnibus casibus coniungitur.

6. Dilectum habeant. Vulgo dilectum. Sed dilectum antiquis dictum fuisse tum multis exemplis, tum hoc Festi apparet. Dilectus molitum, inquit, et ita qui significatur amicus, a legendo dicti sunt. Dilectum autem, seu dilectum habere est mulierem consorere; quod faciebant consules, universos aetatis militaris cives in Capitolium, vel in campum Martium convocando, et viros ad tolerandum militiam maxime idoneos occasionem deligendo. His qui vocati responderent, et nomen militiae dare recusabant, poena irrogabatur seu publicatio honorum, seu servitus, seu infamia.

59 miserabile visum est. Cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, affluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat. Tanta vis morbi, 7 uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena 1 mens erat, qui conscii coniurationis fuerant; sed omnino cuncta plebes, 2 novarum rerum studio, Catilinae incepta probabat. Id adeo 3 more suo videbatur facere; nam semper in civitate, quis 4 opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; 5 vetera odere, nova exoptant; odio

7. *Tanta vis morbi.* Hic morbi nomine indicat funestam illam qua, velut gravissimo morbo, laborabat civitas, novarum rerum cupiditatem. — *uti tabes:* velut contagio.

Car XXXVII, 1. *Aliena.* Sc. a republicae commodis et quieto rerum statu.

2. *Omnino cuncta plebes.* Quidquid plebs erat in toto imperio. Mox separatim loquitur de ea plebe, quae urbem ipsam incolebat. — *Omnino, italice, in generale.*

3. *Id adeo etc.* Adverbium adeo, cuius propria notio est *sic, ita*, hic maiorem quandam vim habet et quasi *ἐποπτεῖ*. Idem est ac si dixeret: *Id, ita enim se res habent, more suo videbatur facere.*

4. *Quis.* Quis, quibus.

5. *Bonis invident, malos extollunt.* Hic bonorum nomine designantur, qui seu opibus, seu alio vitas ornamentis aliquem in civitate locum obtinent. *Boni* dicuntur, quia in eo praesertim

civium ordine inveniantur homines moribus et humanitate excelsi, pacis quietisq. amantes, ocores barbarum, unde nihil ipsa nisi periculum et luctura. Sic gallica locutio, *les honnêtes gens*, graeca, οἱ ἀγαθοί, tum ad mores, tum ad fortunam aliquando pertinent. Sic et latine *optimates* dicuntur bonae conditionis et animi cives (Cic. pro Sext. xiv). Porro quotiescumque movetur aliquid in republica, statim in duas scinditur partes civitas, unam bonorum, duplicem quae disimus aenna, alteram inopum et egentium, quibus turbidae res damno nunquam, saepe quaestui esse possunt. Hoc igitur hominum genus *bonis* invidet, quia *boni* possident, quia amant otium, quia etiam probi sunt; extollit *malos*, quia proci ad seditiones, quia audaces, quia saepe et ipsi inopia laborantes. Prior Sallustianae sententiae pars, *quis opes nullae sunt, bonis invident*, et apud Plautum occurrit, Capt. iii, 4, 51: *Est munerum, ut malevolen-*

suarum rerum, mutari omnia student; turba⁶ atque^{6a} seditionibus sine cura aluntur. quoniam egestas facile habetur sine damno.⁷ Sed urbana plebes,⁸ ea vero praeceps ierat⁹ multis de causis. Primum omnium,¹⁰ qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant; item alii, per dedecora¹¹ patrimoniis amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam,¹² confluerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mer-

itas aut atque invadeant bonis. Et in Sallustio quoque, *invadere* non solum est aliena ubi capere, sed etiam alii male velle, eum *iniquus* aspiciere oculos.

6. Turba. Rerum perturbatione.

7. Egestas facile habetur sine damno. Facile est egestatem a damno et iactura tueri. Quippe ubi nihil est, inde nihil aufertur. Sic ap. Petron. *Inops opulencia tuta est*. Itaque, ut ait ipse Sallustius lug. LXXXVI. *Homini potentiam quaerenti egestas minus quicquam opportunissima; cui neque non curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum periculo honesta videntur*. — Plenus quidem civilis prudentiae totus hic locus est, et dignus profecto qui memoriae penitus insigatur.

8. Sed urbana plebes, ea vero etc. Quod ad plebem urbanam attinet, illa vero etc. *Urbana* autem est, quae ipsam Romam incolit. Animadvertite quoque verba haec, ea vero, quae, quamvis sententiae nihil addere videantur, multum certe ad vim conferant. Moneant enim legentem, praeter causam egestatis numero plebi con-

venientes, alias quoque esse urbanae plebi proprias et peculiares, cur novas res cuperet.

9. Praecepta ierat. In pessima quaeque consilia se praecipitem egerat. Haec ad ea referuntur quae paulo ante dicta sunt: *Pueri — qui neque remque publicam — perditum irerant*.

10. Primum omnium. Hoc referri debet non ad item et postremo, quae legas in eadem periodo; sed ad deinde, quod sequentem periodum incipit. Cicero quoque in Cat. II, §—10, varia hominum genera enumerat, quae Catilinae favabant.

11. Per dedecora. Verbi gratia, per luxuriam, vel negligentiam, vel turpi qualibet ratione.

12. In sentinam. In impurum aliquod receptaculum, quales sunt in navibus sentinae (seu cloacae in urbibus). *Sentina* vero est iostina pars navis, quo sordes confluant. Cicero in Cat. I, 5. *Exhauretur ex urbe turrium comitum magna et pernicio sentinae republicae*.

cede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus ¹³ excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios omnes ¹⁴ malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, reipublicae iuxta ac sibi consuluisset. ¹⁵ Praeterea quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis inminutum ¹⁶ erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat. ¹⁷

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta ¹ est; homines

^{13.} *Privatis — largitionibus.* Quae est. a privatis fiebant, promerendae gratiae aut captandorum suffragiorum causa. — *Publicis.* Num singulis mensuras donationes frumentariae in populum fieri solebant. V. Suet. in Aug. xi.

^{14.} *Eos atque alios omnes.* Iuventutem illam, et alios omnes qui ante dicti sunt.

^{15.} *Reipublicae iuxta ac sibi consuluisse.* Non melius reipublicae consuluisse, quam ipsi sibi consuluerant; non maiorem publicae, quam suae ipsorum salutis curam habuisse. Sic fere infra LIII. *Coniecti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant.*

^{16.} *Ius libertatis inminutum.* Sylla proscriptorum liberis magistratus petendi ius ademerat, iniusta quidem lege, sed quae viginti annorum mai confirmata, sine reipublicae clade rescindi non poterat. Itaque ius illud recuperare tentantibus consilii obstabat Clecto, ut ipse narrat, in Plancium, ¹⁷ *Ego adulescentes bonos et fortes,*

sed uos eo condicione fortunae ut, si essent magistratus adepti, reipublicae statum convulsuri viderentur, in eis circumcitus, nulla senatus mole gratus, comitorum rabie privas. Eisdem postea Caesar, dictator creatus, admisit ad honores.

^{17.} *Id adeo malum — reverterat.* Exstinctae multos ante annos, Syllana victoria, bellorum civilium caesae rursus exarserant; et, quasi re integra, armatae plebs et senatus factiones velut in acie stabant.

CAP. XXXVIII. 1. *Tribunicia potestas restituta.* Nam Lucius Sylla, quum rempublicam armis oppressisset, tri honorum potestatem valde minuit, immo fere ausulit, lege lata A. V. 672, ne, qui tribunus plebis fuisset, alium deluceps magistratum caperet, neve ea ius esset excoionandi, vel leges ferendi, neve ad eos provocaretur; sed saltem ei nudam intercessionem ipsius reliquit. Verum A. V. 679 Cotta consul ius magistratus capendi iis restituit, et reliqua omnia,

adolescentes summam potestatem ² nacti, quibus aetas et animusque ferox erat, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie,³ pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque republicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi iura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxima foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. Neque modestia,⁴ neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum ¹ atque Mithridaticum ² missus est; plebis

A V. 683, Pompeius Magnus, atque ita hoc usque ad lul. Caesarem perstitit. Haec Nieupoort.

2. *Summam potestatem.* Tribuniciam acil. Hic per *summam*, maritimum intellige. Et tribunatus quidem eo potentior resurgebat, quo densetum dia avidius arripiebant, ferociusque exercebant.

3. *Senati specie.* Simulando se tueri iura senatus. — *Pro sua magnitudine.* Sed re ipsa ut suam potentiam augerent.

4. *Neque modestia, etc.* Vide eadem verba in cap. XI. Hic vero sic intellige: non modestia contentionis erat, id est sine ulla moderatione ulloque pudore contendebant. — *Non modus, id est.* nullus finis contentionis, nisi prius altera factio opprimeretur.

Cap. XXXIX. 1. *Maritimum.* Maritimum bellum etiam paratice a dicitur. Quam enim Graeci piratae orbem classibus terrent et quandam

etiam Italiae urbes diripissent, Pompeius ad eos opprimendos missus est, legem ferente A. Gabinius tribuno plebis, A V. 687, tantumque et per omnes tractus diffusum bellum intra quadraginta dies confecit. Vide Vell. 2, 31 et 32; Florus, III, 6; Cic. pro lege Manilia, Plut. in vita Pompeii.

2. *Mithridaticum.* Bellum cum Mithridate, Ponti rege, hoste Romanorum crudelissimo, septem prope annos administravit L. Lucullus, qui quum a senatu revocatus Romam redisset, rogatione ad populum C. Manilius, plebis tribunus, assenti, ut ei bello Cn. Pompeius, qui praedones brevi tempore debellaverat, praeficeretur. Quam Manilian legem quam Catulus et Hortensius consulares, propter crescentem Pompeii potentiam, dissuasissent, Ciceronis eloquentia factum tamen est, ut Pompeius cunctis suffragiis imperator deligeretur. Kyn

63 opes imminutae; 3 paucorum potentia crevit. Illi magistratus, provincias, alia omnia tenere; ipsi innocui,⁴ florentes, sine metu aetatem agere; ceteros⁵ iudiciiis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum, dubiis rebus,⁶ novandi spes oblata, vetus certamen⁷ animos eorum arrexit.⁸ Quod si primo praelio Catilina superior, aut aequa manu discassisset,⁹ profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset;¹⁰ neque illis,¹¹ qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin

3 *Plebs opes imminutae* Tantia scilicet uni viro delata potestate.

4 *Innocui* Quamquam vulgo innocui active dicitur, qui aliis non nocet, hic tamen passiva significatione innuuntur sunt, quibus non nocetur. Sic Lucanus ix, 894: "... Gens unius terras Incolit a sacro serpentum innuuntia moras. Et Curtius, ix, 11: *Leviora (noxia)*, quam et ipsa negarent regi, in ripam tamen innuuntia expulsa sunt.

5 *Ceteros*. Eos scilicet qui ipsorum potentiae ob stare potuissent. — *Iudiciis*. Accusationibus et iudiciorum periculis.

6 *Ubi dubius rebus, etc.* Postquam discrimine, in quo propter Catilinae coniurationem respublica versabatur, oblata est novarum rerum spes. Ceterum Curtius et multi alii legunt ubi... *dubius rebus novandis spes oblata*, quod, eodem praesens sensu, interpretari poteris. ubi spem habuerunt res novandi, id est, immutandi, dum dubiae, id est, in discrimine erant, ita tamen, si prius Curtio assensu duci posse, in dandi casu, *opes novandis rebus*, ut dicitur *causa novandis rebus*.

7 *Vetus certamen*. Quod semper plebem inter et optimates fuit.

8 *Arrexit* Exarscitavit atque in se convertit; eodem sensu quo ap. Tac. Hist. iii, 48: *advertis ea res Vespasiani animum*. — *Animos eorum*. Animos plebis; quae motu repeti debet ex illis, quae modo dicta sunt: quo plebem placidius tractarent. Nam eorum optime refertur ad plebem, quae vox per se multitudinem hominum indicat.

9 *Aequa manu discassisset*. Sic Tac. Ann. i, 63: *Et manibus aequis abstersum*, eodem sensu quo, *veribus aequis*, arguo morte. Sed *arguo morte* magis proprie dici cum verbis contendere, pugnare; *aequas manus*, enim verbo discedere, recte innotet Curt.

10 *Magna clades — rempublicam oppressisset*. Quia scilicet, quam li essent plebis animi, vel relata vel sperata victoria maximam illi multitudinem adunasset.

11 *Neque illis, etc.* Et quicumque sive boni, sive mali, victoriam deum adepti essent, non illa victoria sua deo uti licuisset, *quam*, id est, ita ut non aliquis potentur defensas et exsangues opprimeret. Nota vana singularem verbi *exsangues*, quod qui multum sanguinis, atque adeo roboris inter proelia et certamina amisissent, ideoque faciliorem praedam offerrent potentiori.

defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium⁶¹ atque libertatem extorqueret. Fuere tamen⁶² extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his A. Fulvius,⁶³ senatoris filius: quem retractum ex itinere parens necari iussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo usui foret.⁶⁴

XL. Igitur P. Vmbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum¹ requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque² aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Vmbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus civitatum⁴ notus erat, atque eos

42. *Fuere tamen.* Aduento civitatis statu, ad narrationem factorum redit.

43. *A. Fulvius.* Idem narrat Val. Max. v, 8: *A. Fulv. vir senatoris ordinis, euentum in aciem filium retractum; euentum ingenio et literis et forma inter aequales nitentem, in medio itinere abstroctum, mortis supplicio affecti, praefatus non se Catilinae illum adversus patriam, sed patriae adversus Catilinam gemasse.*

44. *Quod modo usui foret.* Dummodo illud ad perficiendam rem utile esset. Alii legunt *bello casu foret*.

CAP. XL. 1. *Allobrogum.* Allobroges in Gallia Narbonensi, iuxta libidinum amnem, degchant. Tunc temporis Romae fuisse narrat Plutarch in Cicerone, duos bulis gentis legatos, quae tum maxime a Romanis versabatur, eorumque dominationem

aegre tolerabat. Per hos tentavit Lentulus totam gentem spe libertatis, in societatem belli pellicere.

2. *Publice privatimque.* Et civitatem Allobrogum, et privatos.

3. *Gens gallica bellicosa.* Meritam sane laudem, et de qua nemo degenerasse veterum Gallorum posteros insimulabit. Illic addere licet, quod de hisdem nostris maioribus dicebat Censorius ille Cato in Originibus: *Pleraque Gallia duas res inlustrosissime persequitur, rem militarem et argute loqui.* Tertia denique laus ea ipso, quod hoc narratur, existit. *Gallus semper utilitatem cum fraude coniunctam aspernat esse.*

4. *Civitatum.* Sic Gruterus ex melioribus Max. pro vulg. *civitatum.* Et Varro quidem, de Ling. lat. vii, 57, hanc ipsam vocem *civitatum* pro exemplo bifrenis casus proferi —

⁶⁵ noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens eius casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare: «At ego, inquit, vobis, si modo viri esse vultis, ⁵ rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.» Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Vmbrenum orare, uti sui miseretur: nihil tam asperum, neque tam difficile esse, quin cupidissime facturi essent, ⁶ dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti ⁷ perducit; quod foro propinqua erat, neque aliena consilii, propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat. ⁸

Vmbrenus igitur notus erat plerisque principibus gallicarum civitatum, et quibusdam Allobrogum civitas.

5. Si — viri esse vultis. Si animos et fortitudinem virorum exlubere visitis. Nemo nescit virum, per se et sine adiectivo, saepe virum fortem indicare. Sic Liv. 1, 44. *Tison est, Servi, si vir es, regnum.* Sic Sall. inf. LVIII: *fortis atque intoleraunda viris.* Et alia passim. A vero deducitur veritas, quo nomine comprehenduntur, quaecumque dolos viros efficiant.

6. Quam cupidissime facturi essent. Quam pro quod non, quae verba etiam in vulgatis leguntur. Sed quam e cod. Venet. Rivinus protulit, quem postea doctissimi interpretes sequuti sunt. Et a vero quidem non abhorret quod non invecium esse ab aliquo librario, cui non satis planum utriusque usitatum videbatur quia. Sed quam res in ambiguo est, praeferrí debet lectio minus vulgaris, ut quae elegantior

et antiquior esse soleat. Nam verisimile non est librarium aliquid in deteriori saeculo, vulgatum natamque sibi vocem rejecisse, minusque usitatum adscivisse. Hoc autem loco elegantissimum est quam; et, si resolves, idem valet ac quod non, omni, ut illud non. Eadem prorsus ratione resolvimus in super capite.

7. D. Brutus. Cui dissimula, c. XXV, nuptiam fuisse Semproniam.

8. Ab Roma aberat. Plures Mas Roma aberat, omissa praepositione. Sed Priscianus lib. xv. *Invenimus tamen, inquit, et cum praepositionibus nomina correlativa neque prolata, et maxime apud historicos.* Livius: *venerant et ab Lavinio Antioque auxilia.* Sallust. in Cat. *nam tum Brutus ab Roma aberat.* Cicero modo omittit praepositionem, ut in epistolis: *quod video omnes bonos abesse Roma;* modo addit, ut in Verrem, *absque ab domo Riv.*

Praeterea Gabinium arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit: nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios,² quo legatis animus amplior esset: dein eos, *ss* pollicitos operam suam, dimittit.

XLJ. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae: at in altera maiores opes,¹ tuta consilia, pro incerta spe certa praemia.² Haec illis volentibus,³ tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae,⁴ cuius patrocinio⁵ civitas⁶ plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecipit, studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manifestos habeant.⁷

XLJL. Iisdem fere temporibus, in Gallia citeriore¹

9. *Innoxios.* Coniurationis non participes.

Cap. XLJ. 1. *Maiores opes.* Maiores scil. erant opes ipsius reipublicae, quam coniuratorum.

2. *Certa praemia.* A senatu pro coniurationis iudicij proposita. Vid. cap. XXX. Kvv.

3. *Haec illis volentibus, etc.* Quam diu hoc mente agitassent, tandem fecit secunda reipublicae fortuna, ut consilium aperiendas coniurationis caperent.

4. *Q. Fabio Sanga.* Hic ab illo Fabio ducebat originem, qui ob devictos primum Allobroges, Allobroges cognomen acceperat.

5. *Cuius patrocinio.* Id moris fuit ut singulae nationes aliquem flosore patrum haberent, sub cuius clientela

tutelaque esset universa civitas. Et ius illud patrocinij non ipsius patroni vita definebatur, sed a patre ad liberos transibat. Sic Marcellum Syracusarum victorem et ipsius deinceps nepotes, Syracusani; sic Fabium Allobrogicum et ortos ex ipso Fabios, Allobroges patronos habuere.

6. *Consil.* Vix operae pretium est, ut in re notissima, monere per civitatem non intelligi urbem vel oppidum, sed universam civium conjunctionem sub iisdem legibus viventium; quo sensu Graeci accipiunt *σύνειν*.

7. *Vt — manifestos habeant.* Vt omnia eorum consilia nota habeant.

Cap. XLJL 1. *Citeriore.* Citra Alpes sita, respectu Romae. Caespianam quoque dicunt. — *Uteriore.* Ultra Alpes. Vid. lud. geogr.

atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam, cuncta simul agere; 67 nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer praetor, ex senati consulto, caussa cognita, in vincula coniecerat; item in ulteriore Gallia² C. Murena,³ qui ei provinciae legatus praeerat.⁴

XLIII. At Romae Lentulus,¹ cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant,² uti Catilina in agrum Faesulanum quum venisset, L. Bestia³ tribunus plebis,

2. *In ulteriore Gallia.* Sic scripsimus post Curtium Bip. et recentiores optimaee notae edd. Nam veteres, et MSS. omnes habent *exteriori*. Atqui, teste Cicerone, in Cat. 11, 12, teste ipso Sallustio, supra XXX, in agrum Picenum, qui est pars Italiae, praemus fuerat Q. Metellus Celer Caium vero Murenam in Transalpinis Gallia legatum tunc temporis suae testatur idem Cicero, pro L. Murena xlii. Manifestus agitur est error librarii alicuius, qui scripserit *exteriori*, et quum omnes demum sequi fuerint.

3. *C. Murena.* Is frater erat L. Murenarum, consulis designati. Per e., non ac, scribi testatur Curt. in MSS.

4. *Legatus praetor.* Legatus proprie dicebatur qui consulis, proconsulis, aut imperatoris, seu in copiis ducebatur, seu in administranda provincia, vicem gerebat, gallic, *lieutenant*. Sic in bello Catilinario Petreius Antonio consuli legatus fuit, sic Cn. Pompeio adversus piratas bellum gerenti legati fuere ad quindecim (*Plut. in Pompeio*), qui illius iussa exsequerentur. Sed et legati quoque nonnumquam

dicti sunt, qui pacatae provinciae ipsi, populi romani nomine, praesent, nec ullum supra se magistratum aut imperatorem haberent.

Cap. XLIII. 1. *At Romae Lentulus.* Narravit modo Sallustius quid extra Romanam foret, post discessum Catilinae. Nunc redit ad urbem, et quae fuerint consilia coniuratorum exponit. Scil. postquam sat multos homines in societatem acheris pellexisse sibi vixis fuerat Lentulus (vide cap. XXXIX, circa finem), iam constituerat ut, quum Catilina cum exercitu foret in agro Faesulano, L. Bestia tribunus plebis in Caecronem invaderetur, in eamque concitati civis belli crimen conferret, quae I. Bestiae concilio urbane credita et incendii signum esse debebat.

2. *Constituerant.* Nota hanc dicendi formam Lentulus cum ceteris constituerant. Sic Liv. xxi, 60 *ipse ille, cum aliquot principibus, capiuntur*. Et quidem, *Lentulus cum ceteris*, idem est ac, *Lentulus et ceteri*.

3. *L. Bestia.* Is, teste Plutarcho in vita Ciceronis, creatus erat in annum

concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, ⁴ 68
bellique gravissimum invidiam optimo consuli imponeret; ⁵ eo signo, proxima nocte ⁶ cetera multitudo
conurbationis suum quisque negotium exsequerentur.
Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna
loca urbis incenderent, ⁷ quo tumultu facilius aditus

provinciarum tribunus plebis. Tribuni vero magistratum habent die decembris decimo, ut docet Livius, XXXIX, 52.

4. *De actionibus Ciceronis.* De rebus quas Cicero gesserat. Eodem sensu occurrit vox *actiones*, apud Ciceronem tuus ubi, tum in ep. 10, ad Appium, lib. 111: *Qui denique stultitiae, quae humilitate tulit (Pompeius) contentione meam pro Milone, adversante interitum actionibus suis?*

5. *Invidiam optimo consuli imponeret.* Invidia et odio publico Ciceronem preperet, quasi, pulso urbe Catilina, gravissimum belli flammam accendisset. Magna vis est verbi *componeret*: prae grave nimirum onus invidia et odium populi. Nec vero susceptum Ciceronem insectandi provinciam reliquit Bestia, sed mortuis iam coniuratis insectatus est, ut narrat Plutarchus, loco citato. Et ipse Cicero, pro Senilio, v, testatur novos tribunos plebis, *extrema consulatus sui diebus*, res quas gesserat, revocare et labefactas voluisse. Qui locus, cum Plutarcho comparatus, abunde confirmat, contra Cortium et quosdam alios, suscipere tunc temporis, non deponere tribunatum L. Bestiam. — *Optimo eundem.* Pulvere nonnulli verba haec non ex animo laudantis, imo suam consuli gloriam pene detractantis esse; nihil enim de tanto viro posse dici frigidius. Et quidem, quum Brutus, in suo de Laudi-

bis Catonia libro, Ciceronem *optimum consulem* vocavisset, haec ipse Tullius ad Atticum, XII, 21, scribebat: *Hic autem se etiam tribuere multum mihi potest, quod scripserit optimum consulem. Quis enim tenuius dixit inimicus?* Neque alibi, in toto hoc opere, Ciceronem laudat Sallustius, nisi quod, cap. XXXI, *laudemque et utrem disit* orationem eius. Ceterum aequum est hoc animadvertere, historiam scribi, non laudationem; ideo factis ipsis laudari Tullium, *optimumque* non magis honore causa vocari, quam veritate. Quod nisi esset, quid *inimicos* addere Sallustium coegit? Homos ergo illi consuli habeatur, quem *optimum* dixerit vel inimicus!

6. *Proxima nocte.* Noctem unam ex astutissimis perpetranda rei destinatam fuisse tradunt Plutarchus, ubi supra, et Cicero in Catil. XII, 4. Saturnalia autem incipiebant celebrari die XVII decembris, ita ut paucis post initium tribunicatum diebus, Bestia concessionem illam habiturus esset. Sed quinto eiusdem mensis die, supplicio affecti sunt coniurati.

7. *Duodecim simul opportuna loca urbis incenderent.* Hic est de numero locorum Plutarchus, in Cicerone *Centum*, inquit, viri ad singulas urbis partes singuli destinati, ut certis intervallis simul accensa urbs undique conflagraret; alii ordinati, qui aquae

69 ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret, eum vi aggrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata⁸ atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando⁹ magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adiuuarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maxumum bonum in celeritate putabat. \

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant;¹ Cassius semet eo brevi venturum pollicetur,

ductus obliuarent, et aquam petentes necarent.

8. *Parata*. Gladii enim, stupa, sulphur, ceteraque tum ad caedem, tum ad incendium opportuna, in Cethegi domum comportata fuerant. V. Plutarch. l. c.

9. *Dies prolatando*. Roma enim profectus erat Catilina nono die novembris, diemque incendendae urbi defuierant xvi decembris. Itaque Cethego numquam id longum videri, et hanc ei cum ceteris controversiam fuisse ait Cicero in Catal. iii, 4. Atque etiam quaeri possit, quomodo tam longa mora cum his congrua, quae paulo supra dixit noster: *Catilina in agrum Parthum quem venisset* → Ergone tanti temporis iter fuit in Etruriam?

Minime quidem, et ob id ipsum simpliciter dixit, *quem venisset*, non *statim ut venisset*. Nam aliquot absumi dies necesse fuit, dum Lentulus socios et adiutores sibi Romae compararet, et ipse Catilina, vires undique colligendo, Faculanus copias in apicem iusti exercitus augeret. Atqui tertia die decembris, vigesimo quarto post discessum Catilinae, oppressa est coniuratio, deprehensusque coniurati Frusta igitur tuli Corina aliam diem caedis initio constitutum fuisse, deinde usque ad saturnalia dilatum, quem hunc saturnalem diem, iam ante initium decembris, designatum fuisse constat.

Cap. XLIV. Ceteri nihil suspicantes dant. Confer Cicero, in

ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus⁷⁰ cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit; uti Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide societatem confirmarent. Ipse Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum² infra scriptum:

« Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites in quanta calamitate sis, et memineris te virum; consideres, quid tuae rationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.³ »

Ad hoc mandata verbis dat:⁴ « Quum ab senatu hostis indicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit; ne cunctetur ipse propius accedere. »

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco¹ et C. Pomtino² praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio³ per insidias Allobrogum comitatusprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant.⁴ Homines militares,⁵ sine tumultu praesidiis

Cat. m, 5: *Tabellas proferri iussurus, quae a quoque dicebantur datas, etc.*

2. *Quorum exemplum.* Eodem sensu, sed non fisdem omnibus verbis, relatum legas apud Ciceronem, loco citato. *Qui aut, ex eo quem ad te misi, cognosces.* *Cura ut tuus sis, et cogita quem in locum sis progressus, et vide quid iam tibi sit necesse.* *Cura ut omnium tibi auxilia adiungas, etiam infimorum.*

3. *Etiam ab infimis.* His verbis indicat, ne servorum quidem operam repudiandum esse.

4. *Mandata verbis dat.* Mandat Volturcio, sed verbum tantum, ut Catilinam interroget quo consilio etc.

Sallust.

Cat. XLV. 1. *L. Valerio Flacco.* Eodem omnino narrat Cic. in Cat. m, 2, qui locus conferatur Valerius ille Flaccus a Valerio Publicola regnum expulso originem dicebat. Pro eo habita est Cic. oratio, quae pro L. Flacco inscribitur.

2. *C. Pomtino.* Ille ex urbe Pontetia ornatus, post praeturam in Gallia transalpina C. Murense successit. Deinde Ciceronis in Cilicia legatus fuit.

3. *Mulvio.* Antiquum, pro *Milve*.

4. *Ita agant.* Supple *permutat*, quod etiam addit Cortius. Sed glossa certa est, et melius subaudiatur.

5. *Homines militares.* Flaccus et Pomtinus, homines rei militaris periti.

11

7, collocatis, 6 sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, 7 sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pontinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo 8 timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, 1 omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, coniuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis cavibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, 2 impunitatem perdundae reipu-

6. Praedictis collocatis. Militibus ex utraque pontis parte dispositis. Nemo eodem, inquit Cic. in Gal. III, 2, et ipsi sine cuiusquam suspicionem multos fortes viros eduxerunt; et ego ex praefectura Reatus complures delectos adolescentes, quorum opera utrorumque in reprobis praesidio, cum gladius miscram.

7. Cito cognito consilio. Putant, et post eam Bip. delent cito, quod reliquit Coriut. Tres omnino voces damnat Gruterus quippe Gallus, notet, qua proficiscerentur, ideo indicavisse consuli, ut deprehenderentur. Nos, talium interpretum pace, dixerimus tres voces, non unam minus, nobis necessaria videri. Cur enim se tradiderunt Allobroges? Quia ubi impetus in eos factus est, consilium animi cognoverunt, id est, intellexerunt, sciabant eum se de-

prehensum iri. Iam vero si tantum dixisset Sallustius, cognito consilio, quaerere posuisset aliquis an incognitum huc usque, tum demum cognovissent. Addit igitur, cito, ut sciat lector rem eos per se statim intellexisse, non ab aliis didicisse.

8. Volturcius primo —, deus —; postremo etc. Primo strenue pugnat; deinde salutem precatur, denique sine conditione se deditum tradit.

CAP. XLVI. 1 Quibus rebus confectis. Haec gesta sunt ex nocte, quas est inter secundum et tertium diem decembris.

2. Sibi oneri. Scilicet invidiam factionis hominum in se concitatum iri. Itaque ipse scribit in libro 1 de Orat. 1. Et comendatu devenit in medium rerum amicum certamen atque discrimen, et hoc tempus ante post consulatum oleumque in fluctibus qui,

blicae³ fore. Igitur confirmato animo, vocari ad sese¹² iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitiâ proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius paullo ante domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens⁴ perducit; ⁵ reliquos cum custodibus in aedem Concordiae⁶ venire iubet. Eo senatum advocat, magnaue frequentia eius ordinis, Volturcium cum legatis⁷ introducit: Flaccum praetorem scrinium cum literis,⁸ quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere, de literis, postremo quid, aut qua de causa,¹ consilii habuisset, primo fingere alia,² dissimulare de con-

per nos a consensu pene depulsa, ut nemine ipsos retardarent.

3. *Perducendae republicae.* In genitivo, quemadmodum in fine cap. VI. *Quod conservandae libertatis atque augendae republicae fieret.* Habent etiam codd. a Cortio laudati, *perducendae republicae causam fore.* De hac diversorum eorum consensum hanc, vide notam ad cap. XXXIII.

4. *Ipsa manu tenens.* Honoris causa, dum ceteros, utpote minoris dignitatis, custodibus traderet.

5. *Perducit.* Sc. in aedem Concordiae, quo senatum advocabat.

6. *Concordiae.* Pulcherrimum Concordiae templum fuit, in eo montis Capitolini latere, quod forum spectat. Hoc templum, cuius nunc etiam exstant octo columnae, initio vox erat consideratae dictator Furii Camilli, ob restitutam, plebem inter et senatum, concordiam, restauraverat deinde et ornaverat L. Opimius, post

C. Gracchi necem. In hoc templo, quod in media fere urbe positum esset, saepe senatus habebatur. Plura vide in gallico notis CLV *De Bronea*.

7. *Volturcium cum legatis.* Narraat ipse Cicero in Cat. III, 4, ac primo Volturcium sine Gallis, deinde ipsos Gallos introduxisse.

8. *Scrinium cum literis.* Scrinium, hoc loco, est capsule servandis gerendisque tabellis seu epistolis. Cic. pro Flacco 22. *Tu tum, Flacce, praetor, communis exitii montis caput; tu inclamans in literis republicae perniciem apprehendens; tu periculis indicis, tu solutus anxietate nil me et ad senatum attulisti.* Quod propter admirandam vim splendoremque verborum huc adscripsimus.

CAP. XLVII. *Quid aut qua de causa.* Quid consilii habuisset, aut qua de causa habuisset.

2. *Fingere alia.* Scilicet alia quam quae ad coniurationem pertinebant.

73 iuratione; post ubi fide publica³ dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos; tantummodo audire solitum⁴ ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter literas, sermonibus, quos habere solitus: «ex libris Sibyllinis⁵ regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea;⁶ se tertium, cui fatum foret urbis potiri;⁷ praeterea⁸ ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haraspices⁹ respondissent

3. *Fide publica.* Dedit ei Cicero fidem publicam, iussu senatus, sive pollicitus est, rei publicae nomine, ei impune fore, dummodo verum confiteretur.

4. *Audire solitum.* Saepius audivisse. Totus hic locus confegatur cum Cic. in Cat. iii, 4, qui fidem historici nostri abunde confirmat.

5. *Libris Sibyllinis.* Sibyllas vocavit antiquorum superstitio mulieres quasdam oracula canere solitas, quas decem Varro fuisse dicit. Ignota vero mulier, quae harum una fuisse credita est, Tarquinio Superbo (alii dicunt Priamo) tres libros Sibyllarum vaticinia complectentes vendidisse narratur Qui libri in subterranea templi capitolini cella, per nobilissimos custodes religiose asservati, in publica calamitatibus, aut ubi quid portentum eveniret, consulebantur. Incenso paullo ante Syllae dominationem Capitolio, quum libri quonque perissent, alia Sibyllarum oracula ex omnibus imperii vicinarumque nationum regionibus conquisita et collecta,

amissorum vicem obtinuerunt. Vide Dionys. Ital. lib. iv; Gellium i, 49; item Plinium xiii, 43, qui unum dumtaxat librum vendidisse Tarquinio Sibyllam refert.

6. *Cinnam atque Sullam antea.* Se. regnum habuisse. Cinna Marium exulem ex Africa revocavit, et cum eo urbe potitus, illam caedibus et rapinis vastavit. Uterque, Cinna et Sylla, e gente Cornelia fuerant, ex qua et ipse Lentulus.

7. *Potiri potiri.* Sic dicitur rerum potiri, cum genitivo, quod non mireris, si resolves *potiri in potentem esse*, ut apud Virg. Georg. i, 37: *temperatumque potentem*, id est, dominum. Sed saepissime quoque dicitur *urbe potiri*.

8. *Praeterea, etc.* Vide Cic. in Cat. iii, 4.

9. *Haruspices.* Vel sint aspiratione, *anaspices*, e victimarum extis futura praedicabant. Tres a Romulo constituti sunt, deinde, ut ceterorum sacerdotum, numerus ductus. Hi minori dignitate quam augures fuere, com-

bello civili cruentum fore. » Igitur perlectis literis, ⁷⁴ quum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicatus magistratu ¹⁰ Lentulus, item ceteri in liberis custodiis ¹¹ haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, ¹² qui tum aedilis, ¹³ Cethegus Q. Cornificio, ¹⁴ Statilius C. Caesari, Gabinus M. Crasso, ¹⁵ Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio ¹⁶ senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad coelum tollere; ¹ veluti ex servitute crepta

pluresque etiam suam operam privatis vili pretio locabant. Sic dicti plerisque videntur, quod hostium in ora implescent. Ceterum *Huruspex* eandem esse quam *Haroldi* radicem ammalverte

10. *Abdicatus magistratu*. Alii legunt, *abdicato magistratu*. Et utrumque convenit romanae linguae ingenio. Sed si cum Cortio legimus *abdicatus*, facilius intelligitur *deemptum* ei esse magistratum, non sponte depositum ab ipso.

11. *In liberis custodiis*. Rei nobiliores ante iudicium custodiendi seu magistratibus, seu etiam privatis tradebantur. *Libera* dicitur huiusmodi custodia, quia *non vinclis* asservantur. Ideo et Plutarchus vocat *ἀδελφῶν φυλάξιν*. Exempla petantur apud Livium *xxix*, 14, Tacitum Ann. vi, 3, Sueton in Vitellio *it*.

12. *P. Lentulo Spinther*. *Spinther* cognominatus est, quia *Spintheri* eundem histrici ore simillimus. *Consul* fuit anno 697 cum Metello Nepote, qui alterum histricum Pamphilum, mirum in modum, vultu referebat, (Val. Max. ix, 14, 4.

Plin. vii, 12.) *Spinther* omnes opes consulatus sui ad revocandum essilio Ciceronem contulit. In bellis civilibus Pompeium, Caesare interempto, Brutum et Cassium sequutus est, ibi semper visus, ubi ius et libertas erant.

13. *Aedilis*. Errant igitur Plutarchus et Appianus, qui eos praetoribus traditos fuisse dicunt.

14. *Q. Cornificio*. Ille est qui consulatum petens cum Cicerone, repulsum tulerat. Neque hic praetor illo anno fuit. Nam praeturam inter et petitionem consulatus tempus aliquod interfoisse necesse est.

15. *C. Caesari — M. Crasso*. Magnae enimvero sapientiae fuit, his etiam coniuratos custodiendos dare, quamvis nonnihil suspicionis ad nos quoque perveniret. Sic bonos et fideles credere simulando, bonos esse et fideles coegit senatus.

16. *Cn. Terentio*. Is anno posteriore praetor fuit.

Cap. XLVIII, 1. *Ad coelum tollere*. E senatu egressus, nocte iam appropinquante, cum orationem habuit Ciceo, quae tertia est in Catilinam; et qua verum ornatum, quae gestas

²⁵ gaudium atque lactitiam agitabant. Namque alia belli facinora praedae magis ² quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ³ ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae ⁴ in usu quotidiano ⁵ et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset; iussus a consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium senatum edocet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex coniuratione deprehensi terrerent; ⁶ eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existimabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis ⁷ leniunda magis, quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, ⁸ con-

ant, populo rationem reddît. Tunc cognovit plebes quanto periculo erepta fuisset; eumque virum animis laudibus extulit, quem mox ob eundem causam in exilium erai electura]

2. *Praedae magis.* Praedam magis quam detrimentum sibi allatura putabat.

3. *Immoderatum.* Omnem modum excedens. Scilicet interficere, rapere, praedari, id plebi non admodum displicuisset; urbem vero incendere, hoc erat ultra modum progredi, quia neque pauperibus flamma parceret.

4. *Omnes copiae.* Omnia vitae sub-
sidia, omnes oes et facultates.

5. *In usu quotidiano.* In iis quibus quotidie utantur, nempe domus suppellectili et artium instrumentis.—*Cultu corporis.* Vestitu. De his omnibus consule Cicer. in Cat. iv, 8.

6. *Ne—terrerent.* Scilicet Catilinam. Ne ille desponderet animum, quia nonnulli conturbati deprehensi fuerant.

7. *Tanta vis hominis.* Homo tamis pollens viribus. At vero, iam prope est ut dominum agnoscat ea civitas, in qua civis est aliquis, quem leniendum potius quam plectendum censeant, vel qui nocentem credunt.

8. *Ex negotiis privatis obnoxii.*
Nempe quos pecunia vel mutus dala,

clamant indicem falsum, deque ea re postulant uti referatur.⁹ Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus¹⁰ decernit: «Tarquinii indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem¹¹ faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem mentitus esset.» Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum,¹² quo facilius, appellato¹³ Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo,¹⁴ suscepto malorum patrocinio rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audiui, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.¹⁵

XLIX. Sed iisdem temporibus Q. Catulus^{*} et C.

vel gratis suppeditata, vel aliis officiis Crassus sibi devinisset, obnoxiosque fecerat.

9. De ea re — uti referatur. Consulatur senatus verumne an falsum indicium videatur

10. Frequens senatus. Senatores, qui frequentes, id est, magno numero conveniunt.

11. Potestatem. Supple indicium.

12. Machinatum. Configitum. Nota participium hoc passive sumptum, quamvis machinor active dicatur.

13. Appellato. Accusato, in causam vocato. Eodem sensu usurpatum est verbum appellare in hoc Ciceronis loco de Officiis I, 25: *Coveritulum est etiam, — ne iudex de consiliis alii placeantur, alii ne appellentur quidem.*

14. More suo. Narrat Plutarchus, in vita Crassi, quum Pompeius peraspe, et Caesar, et Cicero nonnullas causas tanquam se indignas repudiarent, eorum patrocinium suscipere solitum fuisse Crassum, ideoque ma-

gnam sibi apud populum gratiam conciliavisse, quod suae vocis auxilium nulli potentis recuset.

15. Impositam. Eodem sensu Liv. IV, 32. *Qui labem dictaturae non imposuerint. Impositam vero dixit, non inastam, quia falsa contumelia imponi tantum et infici alicui potest, non nari et adhucrescere.*

Quod ad rem ipsam attinet, dixit Sallustius, supra XVII. *Fuerit ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consilii fuisse.* Idem narrat Plut. in vita Crassi; huncque addit Tullio fuisse inimicum, quod crederet ab eo subornatum esse quendam e contrariis, qui ipsum falso nominaret. Quae inimicitia ne palam erumperet, impedimento fuit Pub. Crassus, Marci filius, qui, quod esset philosophiae studiosissimus, idcirco Ciceronem vehementer diligebat.

Cap. XLIX, 4. Sed. Hoc particula ad excusandum Ciceronem uti vide-

27 **Piso**³ neque gratia, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem C. Caesar falso nominaretur.⁴ Nam uterque tum illo graves inimicitias exercebant: Piso oppugnatus⁵ in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani⁶ supplicium iniustum; Catulus ex petitione pontificatus⁷ odio incepsus, quod extre-

ter Sallustius, quasi diceret: Haec de Crasso, verane an falsa, acceperimus. Sed de Caesare compertum est nulla ratione impelli potuisse Ciceronem, ut cum inter coniuratos nominari iuberet.

2. **Q. Catulus.** Q. Lutatius Catulus, qui consul fuerat cum M. Aemilio Lepido, A. 676, tunc autem erat princeps senatus. Non dubitat V. Cl. *De Brutis* Sallustium mendacii arguere, quod spectatissimae probitatis virum ad has pessimas artes, Caesaris perdendi causa, descendisse inanimat. neque enim tale quidquam narrare Plutarchum, qui tantummodo dicit, in Caesare, Catulam et Pisonem culpam Ciceronis postea reprehendisse, qui, in vindicando coniuratorum scelere, Caesari pepercisset et indicibus accusatis. Sed amicus Caesari Sallustius eum invidioso crimine purgare, quacumque ratione quaerit. Ea quidem adhuc dubium est an Caesar particeps coniurationis fuerit. Testatur quidem, in vita Crassi, Plutarch. hoc scelus Crasso et Caesari nominatim olēcisse Ciceronem in aliqua oratione, quae tamen post uterque mortem vulgata est, nec ad nos pervenit. Et ipse Cicero satis aperte declarat, quid de Caesare sibi videretur, de Offic. II, 24. *At vero hic noster motor (Caesar) et sic quidem viatus, quae cogitavit (de indicibus nominis agitur, quas sociis Catilina promi-*

serat), tum ea perfecit, quam cum iam nihil interesset. Verissima porro coniectura est, Caesarem, si ipse cum Catilina non coniuraverat, at saltem Catilinae consiliis cognovisse, eisque favisse, si coniuratio valuisset, belli civilis spolia erepturum.

3. **C. Piso.** C. Calpurnius Piso, qui consul fuerat A. 687, et postea in Gallia citeriore proconsul, ut ea Cicerone notum est, ad Att. I, 1.

4. *Nominatur.* Narrat Suetonius, cap. XVII, Caesarem, anno sequente, inter coniuratos nominatum fuisse a Curio in senatu, et a L. Vettio apud Novium Nigrum quaestorem, sed iudicio creditum non fuisse.

5. **Oppugnatus.** Scilicet a Caesare. Nam rediit a Gallia C. Piso repetundarum reus factus est, et a Cicerone tum consule defensus, ut patet ex Cic. oratione pro L. Flacco XXXX. Piso iudicio liberatus est.

6. **Transpadani.** Galli trans Padum incolentes, respectu Romae. De huius hominis supplicio nihil in scriptoribus reperitur. Nam quid narrat *De Brutis*, ex Seneca (de Ira I, 16), de alio Pisonē intelligi debet.

7. **Ex petitione pontificatus.** Ex quo tempore una cum Caesare pontificatum petierat. Narrant enim in Caesaris vita Plutarch. et Suetonius, mortuo Metello pontifice maximo, Caesarem, non sine profusissima largitione, pontificem creatum esse, posthabitis cla-

ma aetate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare⁸ victus discesserat. Res autem opportuna⁹ 78 videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Voltarcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eo, ut nonnulli equites romani, qui praesidii caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate¹⁰ impulsus, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.¹¹

L. Dum haec in senatu aguntur,¹ et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur; liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus opifices atque

risimis viris et multum aetate superantibus Q. Catulo et Servilio Isaurico. Id ipso anno coniurationis factum est.

8. *Ab adolescentulo Caesare.* Qui vixit annos xxxvii natus, cum Catulo comparatus, adolescens videri poterat.

9. *Res — opportuna.* Ipsa res opportunam Caesarem accusandi occasionem praebere videbatur, quod ille, tum egregius in privata liberalitate, tum magnificentia in publicis muneribus, id est, ludia, quae, teste Plutarcho, omnes aediles superavit, res alienam grande conflaverat, ideoque novarum rerum, et novarum praetium tabularum, appetens eas credebatur. Vocat autem Sallustius egregiam liberalitatem, quod magis vere

Suetonius, *profusissimum largitionem.*

10. *Animi nobilitate.* Excelsitate, magnitudine. Eodem sensu ap. Ovid Metam. vii, 44: *Non ea nobilitas animo est, ea gratia formae, Vt tamen fraulem.*

11. *Gladio minitarentur.* Hoc factum est eo die quo damnati sunt coniurati. In senatu sedenti hoc Caturo accidisse narrat Suetonius cap. xiv. Sed Plutarchus, in Caesare, cum Sallustio consentit.

CAP. L. 1. *Dum haec aguntur.* Omnia haec trium dierum spatio gesta sunt. tertio ante nonas decembris, deprehensi et in custodiam traditi duces coniurationis; pridie nonas praemia indicibus decreta, nonis vero (5 decembr.) coniurati affecti supplicio. Vide Cic. in Cat. ii, 3.

servitiis in vicis² ad eum eripiendum³ sollicitabant;
 79 partim⁴ exquirebant duces multitudinum,⁵ qui pre-
 tio⁶ rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per
 nuncios familiam⁷ atque libertos suos, lectos et exer-
 citatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis
 ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit,
 dispositis praesidiis, uti res atque tempus monebat,
 convocato senatu refert, quid de his fieri placeat,
 qui in custodiam traditi erant. Sed eos paullo ante
 frequens senatus iudicaverat contra rempublicam fe-
 cisse.⁸ Tum D. Iunius Silanus, primus sententiam
 rogatus, quod eo tempore⁹ consul designatus erat,
 80 de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L.

2. *In vicis.* Vicus est via in urbe,
 e graeco οἶκος, domus, quia sit series
 domorum.

3. *Eripiendum.* Sc. e custodia. Do-
 cet Cicero in Cat. iv, 8, quomodo sol-
 licitati sint animi egentium atque im-
 peritorum, nullis inventis esse tam
 furiosos miseros aut voluntate perdi-
 tos, qui non pacem et otium malue-
 rint. Appianus tamen narrat ipsos non
 decembris, quem senatus de
 supplicio conspiratorum deliberaret,
 magnam mutinam prope curiam facturus
 esse ab opitibus turba, qui in domos,
 ubi custodiebantur, irrumperere tenta-
 bant, egressumque foras Ciceronem,
 sedato tumultu, rediisse in senatum,
 ut reorum dominationem urgeret.

4. *Partim.* Id est, pars, seu alii ex-
 quirebant. Partim proprie est vetus
 vocabuli pars accusativus. Pro ad-
 verbio usurpari coepit in huiusmodi
 locis, ubi accusativi sensum retinet:
Quam amici partim decrevissent me,
partim etiam prodiderint. Cic. v ad
 Q. Fratrem 3. Deinde ad nominativi
 etiam usum translatus est, ut hic et
 in Jug. XL. *Hinc rogationi partim* (id

est alii) *consensu alii* etc. Custodiendi
 alia pericula, et in coatro, et in Ci-
 cotone, exempla occurrunt. Ceterum,
 de toto hoc vide Gellium x, 13.

5. *Duces multitudinum.* Nota mul-
 tudinum, non multitudinis, quod
 alium sensum efficeret. Duces multi-
 tudinum idem sunt, quos Liv. iii, 68,
turbarum ac seditionum duces vocat.

6. *Prætio.* Accepta ab hominibus
 potentioribus, ad turbas concitandas
 resandamque rempublicam, pecunia.

7. *Familia.* Servos.

8. *Contra rempublicam fecisse.* Haec
 formula uti solebat senatus, ubi quid
 factum fuerat, quo quietus civitatis
 status turbaretur. Cuius rei aliud quid
 exemplum habere si velis, vide Cic.
 pro Milone v et vi.

9. *Quod eo tempore* etc. Solebat
 primus sententiam dicere, nondum
 electi anni sequentis consulibus, prin-
 cepto senatus. Quam vero aderat con-
 sul designatus, hic primus sententiam
 rogabatur, sive honoris causa, sive
 quia aeternis ei exsequenda per suum
 consulatum incumbant, quas sena-
 tus anno priori decrevisset.

Cassio, P. Furio, P. Vmbreno, Q. Annio, si deprehensi forent,¹⁰ supplicium sumendum¹¹ decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberii Neronis iturum¹² se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referendum censuerat. Sed Caesar,¹³ ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, huiusmodi verba loquutus est.

LI. «Omnes homines,¹ patres conscripti, qui de

10. Si deprehensi forent. Scil. hi nondum in custodiis tenebantur.

11. Supplicium sumendum. Hoc morte plectendos esse.

12. *Pedibus* — *iturum*. Postquam orationes aliquot in utramque partem habitae fuerant, iubebat magistratus, qui senatus praerat, *discessionem fieri*, id est, a sede sua discedere, et in eius partem *itrare*, cuius sententiam quisque probaret. Hinc *pedibus ire in sententiam aliquis*, nihil aliud est quam eam probare, et qui ipsi non dicebant sententiam, sed ab alio dictam comprobabant, senatores *pedarii* vocabantur. Vide Plin. Ep. II, 44; Cic. ad Att. I, 19 et 20; A. Gell. III, 18 — *Tiberii Neronis*, qui fuit avus Tiberii imperatoris. Ille acilicet, teste Appiano, Bell. Civ. II, custodiendos reos censuerat, praesidiis additis ne eripi possent, donec Catilina debellaretur, negotiumque totum diligentius perpenderet, quo facto, tum deum ad P. C. referendum esse.

13. *Sed Caesar*. Non modo Silanus, sed et Murena, alter consul designatus, et multi consulares viri (Cic. ad Attic. XII, 21) supplicio afflicendos censuerant. Solus dissemavit Tib. Claud. Nero. Quam vero Caesar, praetor designatus, sententiam dixisset, plurimi senatores magna Caesaris quod plebem auctoritate permoti, veluti sunt ne se verius iudicium atrocem

Ciceroni invidiam condaret, sollicitique et hesitantes consulem aspiciabant. Tum Cicerone divinam illam habuit orationem, quae est quarta in Catilinam. Qua oratione non bene tamen confirmatis senis, plerisque, ne excepto quidem fratre Ciceronia, in Caesaris partes abibant, et ipsae suam sententiam leniori interpretatione retractabat Silanus. *concrevit* scilicet, non *morietur*, quum *extremum supplicium* diceret, intellexisse.

In eo res erant, quum M. Porcius Cato, tribunus plebis designatus (Cic. pro Sexto XVII), et post dies quinque magistratum initurus, vehementer et digna gentilitiae virtutis oratione, sicarius parricidaeque patris iusto supplicio damnavit. Cuius sententiam sequutus est senatus. Vide Plut. in Cicerone, Caesare et Catone Virc.; Sueton. in Caes. XIV, Vellicum II, 35; Appianum de Bell. Civ. II, et deinde gallicum commentarium Cl. V. De *Brouses*.

CAP. LI. 1. *Omnes homines*. Patet De *Brouses* has esse non eandem modum, sed eadem etiam verba quae dixit Caesar. Et quidem narrat Plut. in Catone, celeritatem quasdam scriptores a Cicerone dispositas, qui ignis quibusdam et notis brevibus, multarum literarum vim habentibus, dicta omnia diligenter, quod initium fuit illius artis, quam *sténographem* seu

rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos² esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiant;³ neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit.⁴ Vbi intenderis ingenium,⁵ valet: si lubido possidet, ea dominatur; animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsus, male consuluerint;⁶ sed ea malo dicere, quae maiores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine⁷ fecere. Bello Macedonico,⁸ quod cum rege Perse⁹ gessimus, Rhodiorum civitas,¹⁰ magna atque

zephygraphum vocamus. Ab his quidem excipi potuit et Caesaris et Catonis oratio; nec dubium est quin Sallustius res omnes, quae tunc dictae sunt, apprime cognoverit. Sed verba certe suo modo protulit. Nam primo, ex narrationibus Plutarchi in Catone, et Velleii II, 35, constat quandam diisae Catonem, tum laudandi Ciceronis, tum criminandi Caesaris causa, quae hic non leguntur. Adde quod huiusmodi verba, huiusmodi orationem dicendo, Sallustius non pollicetur eadem omnia verba se relaturnm. Denique quis non hic quoque Sallustianum dicendi genus agnoscit? Sic igitur statuimus, non sententias Caesaris et Catonis, Sallustii autem verba ob oculos habere.

2 *Ab odio* — *vacuus*. Haec Demosthenes (de Chersoneso) imitari videtur: *ἔδω μὲν τοὺς Μάρτυρας ἀπειρῆτας ἐν ἡμῶν, μὴτε πρὸς ἑχθροὺς ποιεῖσθαι Μάρτυρας μὴδέ τινα. μὴτε πρὸς φίλους.*

3 *Officiant*. *Officere* seu *obficere* dicitur, quicquid ob oculos ponitur impedimento est ne alia videamus.

4 *Parui paruit*. Nemus unquam libidini simul et utilitati inservit.

5 *Intenderis ingenium*. Ingenii, quasi arcus, nervos intenderis.

6 *Male consuluerint*. Funesta consilia ceperint.

7 *Recte atque ordine*. Secundum rectum legitimumque ordinem. Haec verba saepe coniunguntur, ut in Cic. pro Quincto VII. *Si hoc — recte atque ordine factum videtur*. Item pro Roscio AM. XLVIII. *Laudabunt omnes, si recte et ordine iudicaveris.*

8 *Bello Macedonico*. Illo scilicet quod conficit Aemilius Paulus, A. V. 585. *Qui fons fuit*, inquit Liv. XLV, 9, *velut per Europae plerumque, atque Asiae omnem, regnum*.

9 *Rege Perse*. Dicitur et *Perseus*, *Perseus*, abl. *Perseo*; et *Perseus*, *Persis*, abl. *Perse*, et *Perseus*, *Peru*, abl. *Perse* (Gell. VII, 3). Hic ab Aemilio ductus in triumphum Romam cum liberis, Albae, iussu senatus, asservatus est, et ibi moerore confectus interit.

10 *Rhodiorum civitas*. V. Livium XLV, 44, XLV, 29 et seq. Nec tamen Rhodii adversus Romanos arma ceperant; sed, ut ait Velleius I, 9. *Fidelissimi antea Romani, cum dulcis fide*

magnifica, quae populi romani opibus creverat,¹¹ infida atque adversa nobis fuit; sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis, quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere.¹² Item bellis punicis omnibus, quum saepe Carthaginienses et in pace, et per inducias, multa nefaria facinora fecissent; numquam ipsi per occasionem¹³ talia fecere: magis, quid se dignum foret,¹⁴ quam quid in illis iure fieri posset,¹⁵ quaerebant. Hoc idem vobis providendum est, patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas; neu magis irae, quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur,¹⁶ novum consilium approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat,¹⁷ iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,¹⁸ composite atque magnifice casum reipublicae miserati sunt:¹⁸ quae belli saevitia,¹⁹ quae victis acciderent,

speculati fortunam, praenioris regis partibus fidere vixunt.

11. Quae P. R. opibus creverat. Accepta scilicet a Romanis, quos in bello adversus Antiochum adjuverunt, magna parte Lyciae et Cariae. Liv. 33. viii, 55.

12. Impunitos dimisere. Bellum Rhodium non intulerunt Romani; sed datas olim provincias eripuerunt. Leguntur in Gellio vii, 3, fragmenta pulcherrimae orationis, quam pro iis habuit in senatu Cato Maior.

13. Per occasionem. Data occasione.

14. Magis quid se dignum foret. Sic fere Cicero, pro Baberio Postumo 7. *Quid deceat vos, non quantum liceat vobis, spectare debetis.* Et Val. Max. vi, 5: *Se tanto rematus, non eos*

quibus hoc praestabatur, asperis.

15. In illis fieri posset. Vulgo in illos. Vide notam ad cap. XI, in etibus.

16. Nam si — reperitur. Si aliqua poena reperiri possit non minor eorum scelere, non recuso quin novum consilium probetis, id est, recedatis a more maiorum, per quem non licet morte mulctare civem romanum.

17. Sin — exsuperat. Nisi calliditas oratoris, qui ex ipsa sceleris magnitudine argumentum petit, quo levior irrogetur poena, et atrocitatem facinoris in salutem nocentium convertit.

18. Miserati sunt. Hunc miserationis locum egregie tractavit Cic. in Cat. iv, 6. Sed non hoc Iunius Cae. i

enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortales, quo illa oratio pertinuit? An, uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet²⁰ quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet? Non ita est: neque cuiquam mortalium iniuriae suae²¹ parvae videntur; multi eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia,²² patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent,²³ si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere.²⁴ Ita in maxuma fortuna,²⁵ minima licentia est; neque studere,²⁶ neque

nisi post illum loquutus est consul.

19. *Quae belli saevitia.* Scil. dum geritur — *Quae tactis acciderent.* Se post cladem Putant alii vocem servituti esse in sexto casu et ad verbum *acciderent* referri; alii intelligendum esse, *quae belli saevitia esset.*

20. *Schloet.* Ironice Sensus est. Non certe eum oratio accendit, cuius iram non inflammavit tam atrox coniuratio.

21. *Iniuriae suae.* Iniurias quas ipsi inferuntur. In toto hoc loco orator antiqua proposita quaestione avocari, sic disserendo quasi omnes senatores irati atque insensu coniuratis essent. Sed hoc ipsum erat reipublicae vulnus, quod nimis multi etiam faverent Favelat et ipse Caesar, quam, haec quasi sapientiae oracula proferendo, metumque famae et futuri hominum opinionis ostentando, semel et illic saevitate abstercebat.

22. *Aliis alia licentia.* Quod licet aliis, aliis non licet.

23. *In obscuro vitam habent.* Alii vitam agunt. Sed in libertatem varietate, habent magis placeat, quia actionem non indicat; dum contra aetatem agere maxime dicuntur, qui imperio praediti, et ob id ipsum actum mori.

24. *Eorum facta — novere.* Sic Plin. Paneg. 83. *Habet hoc magna fortuna, quod nihil secretum, nihil occultum esse possit.* Item Iuvenalis viii, 140: *Unus enim etiam tanto conspectus in se Crimen habet, quanto maior, qui peccat, habetur.*

25. *In maxuma fortuna etc.* Praeclara certe sententia, et digna quae meliorem causam adiuvaret. Aliquid simile habet Seneca, de consolatione ad Polybium xvi. *Magna arctus est magna fortuna — Coram quoque ipse, cum omnia licent, propter hoc ipsum multa non licent.*

26. *Neque studere.* Nec ulli favere.

odisse, sed minime irasci decet. Quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego²⁷ sic aestumo, patres conscripti, omnes cruciatus minores, quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere;²⁸ et in hominibus impiis sceleris obliti, de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere. Eos mores,²⁹ eam modestiam viri cognovi. Verum sententia eius non mihi crudelis, (quid enim in tales homines crudele fieri potest?) sed aliena a republica nostra³⁰ videtur. Nam profecto aut metus, aut iniuria³¹ te subegit, Silane, consulem designatum,³² genus poenae novum decernere. De timore³³ supervacaneum est disserere, quum praesenti³⁴ diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint es

27. *Equidem ego.* Non compositum est, ut quidam falso putant, *equidem ex ego quidem*; quod si esset, hae voces (*equidem ego*) non iungerentur. Sed *equidem* est *et-quidem*; ideoque non cum prima tantum singulorum sententia iungitur. Cicero ad Atticum, XIII, 26, *equidem credibile non est*. Et iuxta Sallustium, *possumus equidem*.

28. *Postrema memorare.* Ingens argumentum, cur victos clementer habeant, vel iustissimi bellorum civilium victores. Sed hic res erat adhuc in discrimine, et si acciperent mortem concurati, dabant.

29. *Eos mores etc.* Illius mores atque modestiam tales esse cognovi, ut in tanta re, neque amicitia neque odio moveatur.

30. *Aliena a republica nostra.* Contraria nostrae reipublicae institutis videtur.

31. *Iniuria.* Sceleris gravitas.

32. *Consulem designatum.* Non abundat haec vox, ut putat Virgilius. Multum enim intererat *consulis designati*, metum a republica tolli, affectum iuxta poena sentibus; ideoque non senatoris tantum, sed mox futuri consulis animo dixisse sententiam videri potest.

33. *De timore.* Duo momenta elevat, quae Silani sententiam ad severitatem inclinarunt. Primo timorem solvit, fingendo nihil esse timendum.

34. *Praesens.* Vulgo *praesertim*. Quod non displicet. Sed Putsch. eruit e veteri codice, *praesens*, quod etiam delendit Corvius, et sequitur bapontinus editor. Est autem *praesens* diligentia, ea quae ad defendendam rempublicam accipit prompta atque parata sit.

in armis. ³⁵ De poena possumus equidem dicere id, quod res habet: in luctu atque miseris mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae³⁷ neque gaudio locum esse. Sed per deos immortales, quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia³⁸ vetat? At aliae leges³⁹ item condemnatis civibus animam non eripi, sed exsilium permitti iubent. An, quia gravius est verberari, quam necari? Quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius; qui convenit, in minore negotio⁴⁰ legem timere, quam eam in maiore negle-

35. *Tanta praecidia sint in armis.* In idine dictum in Ciceronem, quasi tantus media in urbe virium apparatus inutilis esset.

36. *De poena.* Quae scilicet tantam iniuriam tantumque facinus sequi debet. Transiit est ad secunda momenti confutationem.

37. *Ultra neque curae, etc.* Hocne credit, an se credere simul? Caesar? nescio; certe dixit. Nam Cicero in Cat. iv, 4: *Alter (Caesar) intelligit mortem a diis immortalibus non esse supplicii causa constitutam, sed aut necessitatem naturae, aut laborum ac interituum quietem esse.* Ceteram impium hanc Caecaris sententiam graviter reprehendit Cato in sequenti oratione.

38. *Lex Porcia.* Lata anno V. C. 454, a tribuno plebis P. Porcio Laeca, quae civem romanum verberari aut necari vetabat Liv. x, 9. Cic. pro Rabirio perduellionis reo, iii et iv; in Verrem de suppliciis xxiii. — Porcius Laeca, unus e conjuratis, a Porcii illius familia, ut monet cognomen, oriundus erat.

39. *At aliae leges.* Docet Polib. vi, apud Romanos potestatem fuisse capitis accusatis, dum eorum fiebat iudicium, utaque tribus supererat, quae suffragia mandum tulisset, abeundi potam, et in voluntarium accedendi exsilium. Exsiliis autem impune degere licebat Neapoli, Tibure, Praeneste; item in aliis urbibus, quibus hoc iure foedus intercedebat cum Romanis. Est etiam operae pretium scire, Valer Publicolam (Liv. ii, 8), Valer Potitum (Liv. xii, 55), et M. Valerium (Liv. x, 9) leges tulisse, ne qui ad populum provocasset, eum virgis caedi acurique necari liceret. Denique C. Gracchus (Plutarch, in Gracch.), tulit ne civis romanus, inuissu populi, morte plecteretur, quae lex Sempronia dicta est. Eam hic innuisse Caesarem intelligere est, ex Cic. in Catil. iv, 5.

40. *In minore negotio.* Legem revereri, civem verberibus non caedendo. — *In maiore,* Legem negligere, civem necando. — *Timere.* Votum protulit e codice aliquo tenere, quod multo magis valde placet. Haec etiam

xeris? At enim⁴¹ quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna,⁴² cuius lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet,⁴³ quidquid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis,⁴⁴ considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos⁴⁵ pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur.⁴⁶ Lacedaemoni devictis Atheniensibus,⁴⁷ triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Illi primo coepere pessimum quicunque et omnibus invisum indemnatum necare: ea populus laetari⁴⁸ et merito dicere fieri. Post, ubi paul-

lectionem adjuvat, quod in quibusdam legitur *observare*, merum certo glossema; sed verbi tenere potius, quam *tamere*, glossema.

41. *At enim*. Objectionis formula.

42. *Tempus, dies, fortuna*. Scilicet repellendum. Nam optatus consiliorum factorumque iudex, *tempus*. Longa vero *dies* itas lenies animusque mutabit. *Fortuna* deoque affert multa, quae provideri non possunt.

43. *Illis merito accidet*. Concessio, ne consuratis favere videatur.

44. *Quid in alios statuatis*. Dicit non ad consuratis tantum pertinere quod decreverit senatus, sed exemplum inde in alios reos aliquando petendum. Porro exempla, quae in iusto bona erant, saepe in pessimam imitationem detorquebantur. — *Ex bonis, sc. exemplis*. Alii volunt *initis*, sed nulla Mas. auctoritate.

45. *Ad ignaros aut minus bonos*. Ad eos qui aut non sciunt (*ignaros*), aut non velint (*minus bonos*) commissis magis bene uti. Quidam tamen le-

gunt *ad ignaros*; in quo facilis fuit error librarii.

46. *Ab dignis — transfertur*. Exemplum datum in hominibus poena dignis, et in quos hanc aevitatem est, transfertur ad viros nil tale merentes, et in quos iniusta est illa severitas. *Idoneus* hic in malam partem sumitur, ut apud Ciceronem pro Cluentio, xxvii. *Per hominum idoneorum ignominiam* item apud Terentium, And. iv, 4. *Adleoni* volus videtur esse *idoneus*, in quibus nec illudatus?

47. *Devictis Athenensibus*. Qui finis fuit belli Peloponnesiaci, *act. ann. serv. consulat. urbis (Romae) cccxvii*, inquit Gellius, xvii, 21. De triginta tyrannis vide Iustinum, i, 8 et seq. — *Imposuere*. Nota vim huiusce verbi. Sic Tac. Agric. xv: *Singulos ubi olim reges fuisse, nunc leviore imponit*.

48. *Ex populo laetari*. An ea re; alii eo. Frustra. Nam recte dicitur aliquod laetari Cic. Ep. vii, 1. *Utrumque laetor et meo dolore corporis te fuisse, et animo valuisse*. Sallust. Jug.

Sallust.

I

latum licentia crevit, iuxta bonos et malos libidinosè interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae graves poenias dedit. Nostra memoria, victor Sulla quum Damasippum⁴⁹ et alios huiusmodi, qui malo reipublicae creverant, iugulari iussit; quis non factum eius laudabat? Homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit; nam uti quisque domum aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam uti in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur;⁵⁰ neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus verebr; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit,⁵¹ falsum aliquid pro vero credi. Vbi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit; quis finem statuet, aut quis moderabitur? Maiores nostri, patres conscripti, neque consilii, neque audaciae umquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria⁵² ab Samnitibus, insi-

XIV: *Laetandum magis quam dolendum puto casum tantum.*

49. *Damasippum* Id, C. Mario filio, et Ca. Carboe consulibus, praetor urbanus clarissimos senatores, iussu C. Marci paullo ante Syllae victoriam interfecerat. Vide Vell. ii, 26.

50. *Trahebantur* Subiecti ad supplicium.

51. *Cui item exercitus in manu sit.* Hic iterum versutus orator a vero et praesenti periculo, ad incerta et futura pericula averit animos. Fracte-

rea obscure Ciceronem in invidiam vocat, quod in manu habeat exercitum. Nihil, inquit, vereor a M. Tullio. Sed alius consul, cui, ut M. Tullio, exercitus in manu erit, poterit falsum aliquam condonationem pro vera credere, atqui si consul ille, Ciceronis exemplum sequutus, gladium eduxerit, quis illi modum statuet?

52. *Arma atque tela militaria.* Arma hic vocantur quae ad defensionem usui sunt, ut scutum, tela vero, qui-

gnia magistratuum⁵³ ab Tuscis pleraque sumserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostes idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quam invidere bonis⁵⁴ malebant. Sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvertiebant in cives; de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit, et multitudine civium factiones valere,⁵⁵ circumvenire⁵⁶ innocentes, alia huiusmodi fieri coepere. Tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego causam,⁵⁷ patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, inpri-

bus hostis impetitur, ut gladii, pila, hastas.

53. *Insignia magistratuum.* Duodecim securae cum fascibus, tunicam purpuream sellamque curuleam. Nam Tuscii, ut refert Dionysius, quum bello novennali a Tarquinio Prisco fracti essent, pacemque impetrassent hac conditione, ut eum agnoscerent suorum civitatum principes, insignia suorum regum ad eum desulerunt. Ornatum vero triumphalem ac consularem a Tarquinio Romam fuisse translatum Strabo testatur, lib. v. Quum Tarquinii legem de recipiendis insignibus illis populus inuisset, tum deusum corona aurea, sceptro, sellaque eburnea, toga picta purpurea, lictoribusque duodecim, per omnem deinceps vitam, usus est. Espolia regibus, ornamenta isthaec, excepta corona togaeque picta, ad comites translata sunt. Confer Florum 1, 5. Kvv

54. *Imitari, quam invidere bonis.* Cod. a Cortio laudatus habet *imitari bonos, quam invidere bonis*. Sed ipse Cortius intelligit *imitari bona insti-*

tuta, quam his invidere malebant.

55. *Multitudine* — *valere.* Nam in magna, quam in parva civitate, multo uberior est seditionibus materia, multoque plures ambulos hominibus duobusque turbarum adiutores et socii.

56. *Circumvenire.* Innocentes falso accusari, et per molis fraudes damnari coepere. — *Circumvenire.* Sic plerique Cortiani, et omnes Paris. Nonnulli *circumveniri*.

57. *Hanc ego causam.* Narrauit quomodo et institutus et sublatas fuerit mos verberibus et morte aortes plectendi. Ex hoc colligit standum esse his quae constituta sunt. Totius loci sententia est: nostri maiores, quumvis consilium in inveniando, audacia in agendo eis non defuerit, aliena tamen instituta imitari non dedignati sunt, inter quae fuit, ut verberibus et morte in cives condemnatos animadverterebatur. Sed, ut hoc Graecis, ubi utile visum, sumptuerant; sic, ubi perniciosum innocentibus, repudicaverunt. Ergo, quod ultimum placuit sapientibus illis viris maioribus nostris, servandum est.

mis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur⁵⁸ eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minime. Sed ita censeo:⁵⁹ publicandas⁶⁰ eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,⁶¹ quae maxime opibus valent; ne quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat:⁶² qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum. »

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo,¹ alius alii varie assentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusmodi orationem habuit.

« Longe mihi alia mens est,² patres conscripti,

58 *Placet igitur.* Supple *docet aliquis*

59. *Craeco.* Proprium et solemne verbum, ut qui sententiam dicunt

60. *Publicandas.* Publici iuris faciendas et in aerarium redigendas eorum pecunias, quo nomine, non numerata solum pecunia, sed omnia bona comprehenduntur. Atque innotam illam et crudelium honorum publicationem (*la confiscation*), apud nos publica ratione et optimi regis edicto feliciter abrogatam, usurperunt Romani in crimine perduellionis, ut patet ex Livio, iv, 45, et aliis locis. Eam deinde ad alios comemosos transtulit C. Julius Caesar. Suet. in Caesare, xiii

61. *Per municipia.* Specie, ne per seditionem, si Romae sint, custodia eripiantur, re, ut facilius eripiantur; quia, ut max ostendit Cato, *ibi plus potest malicia, ubi ad defendendum opes minores.*

62. *Cum populo agat.* Cum populo

agere, inquit Gellius, xiii, 45, *est rogare quod populum, quod suffragia eius aut tubat aut vetet; concionem autem habere, est verba facere apud populum sine ulla rogatione.*

De tota hac Caesaris sententia, vide Cic. in Catil. iv, 4, qui locus Ciceronis huic Sallustiano maximam lucem affert.

CAP. LII. 1. *Ceteri verbo.* Id est, uno tantum verbo, non, ut Cato, habita oratione assentiebantur. — *Alius alii.* Silano nempe, aut Neroni, aut Caesari. — *Varie,* varialis sententia, Porro ne memunt quidem Sallustius Ciceronianae orationis, in qua tamen vel maxime enituit consilia publicorum periculorum memoris, suorum oblii, fortitudo. Tacet quoque quod docet Plutarch. in Cicerone primum, atque adeo ante Catonem, adversus Caesaris sententiam surrexisse, et graviter dissiisse Q. Lutatium Catulum.

2. *Longe mihi alia mens est.* Longe

quum res atque pericula nostra considero, et quum 90
sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi
disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae,
parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res
autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in illos
statuamus, consultare. Nam cetera³ tum persequare,
ubi facta sunt: hoc, nisi provideris ne accidat, ubi
evenit, frustra iudicia implores: capta urbe, nihil sit
reliqui victis. Sed, per deos immortales, vos ego ap-
pello,⁴ qui semper domos, villas, signa, tabulas
vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista,
cuiuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere,
si voluptatibus vestris otium praebere vultis; exer-
giscimini aliquando, et capessite rempublicam. Non
agitur⁵ de vectigalibus, non de sociorum iniuriis:

alia mihi veniunt in mentem, quam
pericula nostra considero, alia quum
sententias nonnullorum mecum ipse
reputo. Haec fere ad verbum expres-
sa sunt ex Demosth. in Olynth., initio
exordii Οὐχὶ ταῦτά παρίσταται παρ
γενομένων, ἀλλὰ τὰ εἰς τὰ πράγματα
ἀποβήσεται, καὶ ἔστιν πρὸς τοὺς λόγους
οὗς ἀκούω. Eadem fere similitudo in
sequentibus apparet Cato. Illi multa
disseruisse videntur de poena eorum,
etc. Demosth. Τοὺς μὲν λόγους περὶ
τοῦ τιμωρῆσθαι φιλοῦντες ὁρῶ γε-
νομένων. Cato. Res autem monet ca-
vete ab illis magis, etc. Demosth. Τὰ
δὲ πράγματα εἰς τοῦτο προήκοντα,
ἵνα, ὅπως μὴ παροῦμεθα αὐτοὶ πρό-
τερον λήντες, ἀνίστασθαι δεῖν.

Vnde novum argumentum peto
haec Sallustii, non ipsius Catonis esse
verba; quibus tamen Catonis mores,
et ingenium, et principum, credo,
sententiae aptissime repraesentantur.

3. Nam cetera. *Finicari possunt oc-
cisa maleficia, ubi eveniunt. Hoc vero*

*providere oportet ne accidat, alioquin
vindictam iam nullo modo possit. Ac-
cideret autem, si eveniret in contumacia.*
Sic reducit animus ad verum rei pro-
positum, quibus Caesar, locis comu-
nibus et callida oratione, tenebras
offuderat.

4. Vos ego appello. Non ad stre-
nuos fortesque cives orationem con-
vertit, hī non egent adhortationibus.
Eos appellat, quibus suae deliciae,
magis quam republicae, curae sunt.
Oratio haec amittit, quae tanto so-
lent studio, nī capessant rempubli-
cam, id est, nī libertatis et salutaris
communis causam animose suscipiant.
— Cuiuscumque modi sunt. Vere Ca-
toniani ingenui verba, rugas istas
contemnentis.

5. Non agitur, etc. Magnitudinem
periculi subiecit oculis. Non agitur
nunc, ut, verbi gratia, in bello Mi-
thridatico (Cf. Cic. pro lege Man-
ii), utrum vectigalia amissuri, so-
ciorumque indefensas relieturi simus,

24) libertas et anima nostra in dubio est. Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci: saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum; multosque mortales ea causa adversos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubricini malefacta condonabam.⁶ Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma;⁷ opulentia negligentiam tolerabat.⁸ Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi romani; sed, cuius haec cumque modi,⁹ nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat!¹⁰ Iampridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus;¹¹ quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia,

nec ne. Libertas et vita nostra in discrimine sunt.

6. *Haud facile — condonabam.* Hic totus est Cato, acque sibi et aliis severus. Quamquam verius et humanius illud P. Syri: *Ignoscito saepe alteri, nunquam tibi — Gratiam faciasse.* Hoc interpretatione non indiget, quoniam gallice quoque dicitur, *faire grâce*, pro eo quod est *ignoscere, condonare*.

7. *Respublica firma.* Supple erat, quod etiam in vulg. legitur.

8. *Opulentia negligentiam tolerabat.* Opulentia negligentiae damna resarciebat. Aliqua tamen vis est in tribus Sallustii verbis, quae perit in interpretatione. Dicit infra, *LII: Respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat.* Seneca de Consol. ad Helv. x: *Maioribus nostris, quorum virtus etiam maiores nostrae vias sustentat.* Livius xxvi, 41:

Haec saeculae res illas adversus sustinerent. Eodem fere sensu, hoc loco, opulentia negligentiam tolerare, id est, *sustentare* dicitur, ne sentiantur eius damna. Nam *tolerare* dici aliquando pro *sustentare*, vel ex hoc Virgilli patet, *Aen' viii, 409: Cui tolerare colo vitam terribemque Minerva.*

9. *Cuius haec cumque modi.* Agitur an haec (sc. urbs, imperium, etc.), cuiuscumque modi sint, nostra futura sint; an et ea, et nos ipsi, in hostium potestatem veniamus.

10. *Ho mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat!* Exclamatio indignantis. Quam haec ita sint, nobis quisquam indulgentes et misericordes esse suadebit! (Hoc loco mirum est quantum erraverit vir doct. Kunhardt, quem toties iam honoris causa neminavimus).

11. *Nos — vera amisimus.* Sic fere Thucydides, vi, 82: *Τῶν ἀληθινῶν*

fortitudo vocatur; eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis; sint misericordes in furibus ¹² aerarii: ne sanguinem nostrum largiantur; ¹³ et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant. Bene et compoſite ¹⁴ C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit; falsa, credo, existumans quae de inferis memorantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. ¹⁵ Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia habendos ¹⁶; videlicet ne, aut a popularibus coniurationis, aut a multitudine conducta ¹⁷ per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. ¹⁸ Quare vanum equidem hoc consilium, si pe-

ἀξίωσιν τῶν ἐνομάτων ἀντάλλαξιν
... Τέτρα μὲν γὰρ ἀλόγιστος, ἀνδρῶν
ψιλύκαρος ἐνομοθεσία.

12. *In furibus.* Erga fures. Vid. c. XI, in civibus.

13. *Ne — largiantur.* Ita tamen ut non sanguinem nostrum largiantur.

14. *Bene et compoſite.* Hic, ut in vehementi oratione decebat, oratoris potius ironia, quam philosophica disputationis refellit Cato, quod Caesar de morte dixerat.

15. *Habere.* Habere. Cf. Cic. Tusc. I, 30.

16. *Ipsos per municipia habendos.* Vulgo h. l. inseritur *in custodia*; quod, quam a vetustissimo MSS. Commelinismo abesse notet Grueterus, pro glossennate habendum. Et sane Cato lenius dicere voluit, ut, quam incepta sententia Caesaris sit, ostenderet. Similiter absolute verbo utitur Tac. Ann. I, 62: *Et Maroboduus quidem Rutenos habuit.* Breve. Corūm ta-

men et Haver. retinuerunt *in custodia*, idque in omnibus nostris legitur. Nec nos obstat, quia olim repozitur.

17. *Conducta.* Pretio concitata. — Quasi vero. Haec formula respondet dictioni *videlicet*, per quam Caesaris consilium, non sine irrisione quadam, interpretatur.

18. *Opes minores.* Nam opes minores in municipiis quam Romae erant, ad vim repellendam coniuratos libere tentantium.

19. *Vanum equidem, etc.* Dilemma. aut metuit Caesar, aut non metuit. Si metuit, vanum et inutile est illius consilium; nam et extra urbem sunt scelesti. Si non metuit, eo magis et ego mihi, et vos vobis, timere debemus. Ergo ubique repudiandum est illius consilium. — *Sed non timet.* Oblique suspectum facit Caesarem, quam coniurationis particeps sit.

riculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert, mihi atque vobis timere.

Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos attentius¹⁹ ea agetis, tanto illis animis infirmior erit. Si paullulum modo vos languere viderint, iam omnes
93 feroces aderunt.²⁰ Nolite existumare,²¹ maiores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrimam²² eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, maior nobis copia,²³ quam illis. Sed alia fuere,²⁴ quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo²⁵ liber, neque delicto, neque lubrici obnoxius.²⁶ Pro his nos habemus lu-

19 *Attentius*. Intento magis et firmo animo. Mox opponet, *a* vos languere viderant — *Ea agatis*. De sorte coniuraturus doceretur.

20 *Aderunt*. Vobis instabunt, adversus rempublicam insurgent.

21 *Nolite existumare*. Necessitatem ostendit fortiter decernendi, admonendo non armis solum, quod quis credere posset, sed civibus quoque virtutibus, et praesertim libertate in consulendo, maiores rempublicam ex parva magnam fecisse.

22 *Multo pulcherrimam*. Saepe iungitur superlativis, ad vim augendam, adverbium *multo*, seu *longe*. Supra XXXVI, *multo maxime mirabile* lug. IX, *longe maxima virtus*.

23 *Quippe* — *maior nobis copia*, etc. Sic Demosth. Philipp. III, 4. *Εἰσι καὶ τριπλασι γὰρ καὶ ὀσπράτων πλείους, καὶ χειρῶν πρὸς πόδας, καὶ*

τῶς ἄλλος κατασκευῆς ἀφθονία, καὶ τ' ἄλλα εἰς αὐτὴν τις ἰσχύειν τῆς πόλεως χροίσι, οὐκ ἀπαντα καὶ πλείω καὶ μείζων ἐστί τῶν τότε πολλῶν.

24 *Sed alia fuere*. Ibidem, paullo supra ἦν τι τότ', ἦν, ὡ ἀνδρες Ἀθηναῖοι, ἐν ταῖς τῶν πολλῶν διαβολαῖς, ὃ οὐκ οὐκ ἔστιν. Cuius loqui totius et sententias, et formas dicendi, et vim admirabilem in hunc Catoianum, magna ex parte, transiit videlicet, quisquis utroque conferet.

25 *In consulendo*. In dando de negotiis publicis consilia.

26 *Neque* — *obnoxius*. Cuius libertas non delicti aliorum conscientia, aut prava cupiditate allecta sit. In monuimus dictum, qui aut ipsi consulationis participes, aut novarum rerum cupidi, libere considerare non poterant.

xuriam atque avaritiam; publice egestatem,²⁷ privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam;²⁸ inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia²⁹ ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim³⁰ sibi quisque consilium capitis,³¹ ubi domi voluptatibus, hic pecuniae, aut gratiae servitis; eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam.³² Sed ego haec onitto. Coniuravere nobilissimi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissimam nomini romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est:³³ vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia apprehensis hostibus³³ faciatis? Misereamini, censeo;³⁴ deliquere³⁵ homines adolescentuli per ambitionem; atque etiam armatos

27. *Publice egestatem.* Respublica pauper est, privati, divites, contra quam de piscis canit Horat. Carm. II, 15. *Privatus illes cespis erat brevis, Comune magnus.*

28. *Sequimur inertiam.* Datus nos inertiae; stultum! quum laudemus divitias, quae sola industria parantur. Opponuntur invicem laudamus et sequimur, ut proba et sequor, in hoc Ovidii Met. VII, 20: *Proles moliora proboque; Deteriora sequor.*

29. *Virtutis praemia.* Scilicet magistratus, imperia, honoresque omnes.

30. *Vbi vos separatim, etc.* Quum quisque propriae, non publicae utilitati consulat.

31. *In vacuam rempublicam.* Translatio a re militari ducta. Impetus fit in rempublicam, quasi in vacuam defensoribus arcem.

32. *Dux hostium* — supra cognat est. Catil. vestris capitibus imminet. Sic Liv. III, 47: *Quum hostes supra caput nos, discedi ab armis et leges ferri*

placet. — Cortius delet cum exercitu, quod abest a M. quodam.

33. *Apprehensis hostibus.* Vulg. *Deprehensis.* Cortius ex opt. codd. *Adprehensis* (scilicet *apprehensis*); quod insignificantius videtur non deprehendere est incautum opprimere, *apprehendere* autem, manum inicere alicui. Intellige vero non absolutum absolutum, sed quid succedet hostibus, i. e. de hostibus, ut in Cic. pro Cluent. LXVI: *Quid ultra hostibus factum est, Stratonem et Nicistrato? Quae ab te, Oppianus, seruo tuo Nicistrato quid factum esse dicis.*

34. *Misereamini, censeo.* Permissio ironica.

35. *Deliquere.* Cum urtione eorum facinus elevat, ut reipsa augeat. — *Deliquere.* — Non erat delictum, sed parricidium. — *Adolescentuli* — Ea aetate erant, ut quid hominum, quid malum sit, dignoscere. — *Per ambitionem.* Miram sane ambitionem, patriam incendere, cives trucidare!

dimittatis. Nae³⁶ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est;³⁷ sed vos non timetis eam. Immo vero maxime; sed inertia et mollitia animi, alius alium expectantes cunctamini; videlicet dis immortalibus³⁸ confisi, qui hanc rempublicam in maximis saepe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis³⁹ mulieribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi securitiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores;⁴⁰ irati infestique sunt. Apud maiores nostros T. Manlius Torquatus⁴¹ bello gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit; atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit. Vos de crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini!⁴² Videlicet vita cetera eorum⁴³ huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite

36. *Nae*. Adverbium affirmandi, ex graeco, vul. Bipont. tamen scribitur *ne*, quod omnes suos Nas habere docet Curtius. — *Vertet*, pro *vertetur*, ut supra *convertit*, capite VI, n.º 20.

37. *Scilicet res aspera est, sed vos non timetis eam*. Dicitur fortasse rem asperam quidem esse, sed vos eam non timere. Timetis vero, et maxime timetis; sed inertia atque mollitia animi cunctamini, expectantes quisque donec alius agere incipiat. Sic Tacitus, Hist. I, 55: *Ceteri silentio proximi cuiusque audaciam expectantes, tanta mortalibus natura, propere sequi, quae piget inchinare*.

38. *Supplices*. Supplicationibus, ut supra, IX, n.º 4. — *Mulieribus*. Quae mulieres, non viros, deest.

39. *Nequidquam*, etc. Verba quae-

dam Metelli Numidici refert Gell. I, 6, in eandem sententiam, memoratu dignissima. *Quid ergo nos a diis immortalibus divinitus expectemus, non melis rationibus finem faciamus? His denique deus propitius esse atque est, qui ubi adveniam non auit. Di immortales iracundiam apprehendere, non audere debent*.

40. *T. Manlius Torquatus*. Vide Livium, VIII, 7, qui hoc in bello non gallico, sed latino, factum esse testatur.

41. *Vos* — *cunctamini*. Argumentum a fortiori, cuius prima pars est, *apud maiores nostros*, etc.

42. *Videlicet vita cetera eorum, etc.* Ironice. Ostendit ex reliqua eorum vita presentem sceleri excusationem peti non posse.

Cethegi adolescentiæ, nisi iterum⁴³ patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent.

Postremo, patres conscripti, si mehercule peccato locus esset,⁴⁴ facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget: ⁴⁵ alii⁴⁶ intra moenia,⁴⁶ in sinu urbis sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occulte potest: quo magis properandum. Quare ita ego censeo; ⁴⁷ quum nefario consilio sceleratorum civium republica in maxima pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, eadem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in cives patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis⁴⁸ rerum capitalium, more maiorum supplicium sumendum, »

43. *Nisi iterum, etc.* Primum Cethegus patriæ bellum fecit cum Mario. Vid. c. XVII, n.º 41. *Ignoscite adolescentiæ*, ironice dictum est. Male enim se ætatis imperiis tuctur, qui viginti ante annos, patriæ iam bellum intulit.

44. *Si — peccato locus esset.* Si nisi certa pernicie aliquid in hac re peccare, id est, minus bene consilium possetur.

45. *Faucibus urget.* Male aliqui libri, in faucibus; unde nonnulli interpretantur: Catilina in faucibus Etruriæ est, et nos urget. Perperum. *Faucibus urgere*, est aliquem premere et cum faucibus apprehendere. Sic Val. Max. v, 3, 2: *Qui protifera Tib. Gracchi manu faucibus apprehensum compedibus strangulanti poena non est.* Item Cicero, pro Cluent. 223.

Quum faucibus prematur, id est, quum vehementer urgeretur. Ille ergo faucibus urget, transisse dicitur, ut paullo ante, *supra equus est*.

46. *Alia intra moenia, etc.* Item fore, alia verba, Cicero pro Mar. 22312: *Hostes enim cum non apud Anconem, quod bello Punico gravissimum namq. ea, sed in urbe, in foro (dii immortales!) sine gemitu hoc dici non potest).* non nemo etiam in illo sacro reprobo, ut ipse, inquam, curis, non nemo hostis est.

47. *Quare ita ego censeo.* Ille incipit ipsa sententiæ pronuntiatio; simul paucis aperit, cur ita censeat.

48. *Sicuti de manifestis certis capitalium.* Censeo supplicium sumendum de his qui talia confessi sunt, sicuti sumi æquum est de hominibus criminum capitalium manifesto convi-

LIII. Postquam Cato assedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad coelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant: Cato magnus atque clarus habetur; senati decretum sit, sicuti ille censuerat. Sed mihi ⁹⁷ multa legenti,¹ multa audienti, quae populus romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxime tanta negotia sustinisset.² Sciebam,³ saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse: ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine

etia. — *Manifestum hoc sensu non raro dicitur lug. XXXV: At Iugurtha manifestatus tantis scelera. Tac. Ann. xiii, 26 At criminum manifestos merito ad amicitiam retrahi. Plaut. Trucul. i, 2, 10 Manifestum mendacii, mala, te tenet.*

CAP. LIII 1. Sed mihi multa legenti. Digressio, quam malit abesse lector ad eventum festinans, nisi unum e praestantissimis Sallust. locis ea contingeret. Scilicet quum Caesaris et Catonis orationes exhiberet, hinc animum arripit eorum quoque indolem conferendi, haecque transitio est (quam si quis longius tractam iudicaverit, nil repugno): Magnorum virorum virtus respublicam initio parvam amplificavit, diuque servavit. Sustinet nunc, in penuria virtutum respublicae magnitudo imperatorum

atque magistratuum inertiam. Quamquam duos viros haec veritas protulit ingenti virtute, Catonem et Caesarem, quorum ego naturam et mores aperiam

2 Quae res — sustinisset. Quae res potissimum Romanis vires succulisset, ut tanta negotia sustinerent

3 Sciebam. Enumerat quot et quanta obstiterint populo romano, ne ad tantum gloriae apicem evaderet. 1.º Paucis militibus adversus multos pugnabat. 2.º Parvis copiis cum regibus opulentis bellum gerebat. 3.º Saevitiam fortunae non acruel passus est. 4.º Graecia facunda, Gallis gloria belli, inferior fuit. Quid igitur eum in tantam procevit magnitudinem? Egregia scilicet paucorum civium virtus.

sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ⁴ ac, veluti effeta parente, ⁵ multis tempestatibus

4. *Sustentabat*. Vide not. 3, ad cap. I, II. Non iam viri respublicae, sed respublica viris adimento est, ne suis ipsi vitia corrumpant.

5. *Veluti effeta parente*. Quasi secunda virorum mater Roma, tandem effeta sit, nec ullos iam possit parere. Hoc vero, *effeta parente*, quod post Bip. dicitur, Curtius monet in uno tantum codice inveniri, et ex reliquis omnibus legit, *veluti effeta parentum*, neque interpretatur: sicuti *effeta parentes* (inter parentes) *esse habere solent*. Sed paulo durior videtur ellipsis. Ceterum interpretes omnes de lectione *effeta parentum* sine fine disputant, neque ullus nodum solvit. Gronovius (spud Hav.) coniicit cum voce *effeta*, subaudiendum esse *tempestate*, quod peti ex sequentibus verbis, *multis tempestatibus*. Sed nihil inde anni elicit, ut postea se ipse damnat. Quid tamen? ut, quam relinquit ille, coniecturam non sequens, sic intelligamus: *veluti effeta parentum tempestate*; id est quasi patrum nostrorum *tempestatibus* (scu actis) tot magnorum virorum partibus exhausta fuisset, multas deinceps *tempestatibus* virtutibus caruerunt. Et hoc quidem sic intellecto, qui *effeta parentum* reponere voluerit, ei libenter suffragabimur. — At Vir Cl. in Additamentis, hac reiecta sententia, sic inquit: «Fortan multis errasse videbimur, quod Bipontini, Glareani Riviique auctoritate permoti *effeta parente* dederimus, quum M. fere una voce clament, *effeta parentum*; quod nostri quoque habent, relinueruntque Curtius et Havercam. Salvis fuisse lectionem difficilem explorare, et si quidem in noia, hunc loco adscri-

pta, tentavimus. Sed sciemus non ita nunc nobis arridere coniecturam, *effeta parentum tempestate*. Neque vero magis placet secunda Gronovii sententia, *effeta parentum virtute*. Certe urbs Roma est, quae hic *effeta*, et non apta generando, dicitur; nec, quae fuerit mens auctoris, in dubium venit. Sed primò an sextus casus sit *effeta*, et quomodo vox ea ad genitivum *Romae* referri possit, deinde quo sensu iungi debeat cum alio genitivo *parentum*; ex demum quaestio est. Ac primum, ut nunc quidem mihi videtur, Roma hic dicta est *effeta parentum*, eodem modo ipso (ligneth LXXIX) quaedam Numidiae loca dicuntur *suda gignentium*. Vi enim ibi *gignentia* vocantur quae terra fert, ideo quod similia sui *gignendi* vim habeat, ita hic *parentes* nominantur, ut vim habentes prolem sui similem *parendi*. Et attende auctorem plus dialiss, quam si scripisset, *effeta virorum*. Nam si quae civitas parentes generosam prolem dantes non iam procreat, in ea certe fons ipse vitulorum exaruit. Iam vero *effeta* nominativum esse arbitror; hacque eandem esse structuram, quam explanavimus lug. I, n. 7; ubi, similiter admodum, nominativus suo verbo caret. Sic orationem insinuat, ut si dicere voluisset *eo*, *veluti effeta paritum (respublica)*, *multis tempestatibus haud sane quomquam virtute magis exaret*. Nisi multis ellipsis existimare, quae ita suppletur: *ne veluti effeta parentum ea fuerit o T* — *Effeta*, vel *efforta* pronuncie scribitur. Curtius dicit suos omnes libros e, non oe habere. — *Ac veluti effeta parente A*, *veluti*. Ceteri omnes, *nunc*

98 haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar: quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin⁶ utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus,¹ aetas,² eloquentia prope aequalia fuere: magnitudo animi³ par, item gloria;⁴ sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo;⁵ Cato nihil largiundo⁶ gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis perniciēs; illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo

6. *Silentio praeterire*—*quam, etc.* Consilium non fuit illos silentio praeterire, ita ut non utriusque naturam — aperirem.

CAR. LIV. 4. *Genus*. M. Porcius Cato, dictus post mortem Vicensis, pronepos erat M. Porcii Prisci, qui censor fuit, atque ob sapientiam Cato dictus, hoc cognomen liberis transiit. Porcia gens plebeia erat, Iulia vero patricia. Sed quum nobilitas ex gestis honoribus censeretur, non minus erat illustre Catonis quam Caesaris genus.

2. *Aetas*. Coniurationis tempore, natus erat annos XXXIII Cato, circiter XXXVI Caesar.

3. *Magnitudo animi*. Magnus utriusque et elatus et excellens animus. Sic intelligi debere *magnitudinem animi* apparet ex Cic. de Offic. 4, 19 et 20.

4. *Item gloria*. Sebaudi par.—*Alia* alii. Illic, quamvis de duobus dicitur non altera alteri, sed alia alij videlicet quia *differentiae* notio, ad-

iectivo alius inhaerens, praecipue exprimenda erat Sic. Liv. 4, 24: *Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitates auceant.*

5. *Ignoscendo*. Indulgentem se praebendo, et iniuria conalia studendo, ut erga coniuratos fecerat. Hoc verbum Kunhardt, post Curtium, emittit, ratus, opinor, supervacuum. Non tamen idem omnino significat quod *miseriordia*; quae parit ipsa quidem reo, quem punire potest.

6. *Nihil largiundo*. Nec dando quidquam, nec ullius delicti gratiam faciendo. Latius enim patet verbum *largiri*, quam ad pecuniae largiendos; hincque tribus simul antecedentibus opponitur. Graece diceret, *οὐδὲν χαρίσμενος*.

7. *Facilitas*. Animus flecti facilis, aliquid de suo iure et de sua sententia libenter cessitens, et rebus et hominibus se accommodans.—*Constantia*. Animus semper sibi constans, firmus et propositū tenax.

Caesar in animum induxerat⁸ laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum⁹ esset; sibi magnam imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus ehistescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxime severitatis¹⁰ erat: non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente¹¹ abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus malebat;¹² ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.¹³

8. *In animum induxerat.* Secum ipso constituerat. — *Vigilare.* Translate: animum attentum, atque oculos apertos semper habere.

9. *Dono dignum.* Dignum quod daretur. Non enim omnia honeste et decore dari possunt, et, ut ait Seneca, de Benef. ii, 15. *Quaedam minus aut, quam ut exire si magnus visis debeant; quaedam accipiente minoris aut.*

10. *Modestus, decorus.* — *severitas.* In omnibus rebus modum et decus servare, sed praesertim mores severos colere studebat. *Severitas* enim, hoc loco, non ad alios (ut supra, ubi oppositur misericordiae et mansuetudini), sed ad ipsum pertinet.

11. *Cum innocente.* Cuius integro et abstinente. Nam et *innocentia* quoque pro *abstinentia* dicitur, et oppositur *avaritiae*. Vide Cic. pro lege Manil. xiii.

12. *Esse quam videri bonus malebat.* Ante Sallustium dixerat Aesch. Sept. contra Thebas, v. 593: Οὐ γὰρ δόξῃ δοῦντο, ἀλλ' ἔσται θῆλυ. Maxima certe laudatio, nisi minus sit quod de eodem Catone dicit Velleius ii, 35. *Huius virtutis amulitudo, et per*

omnia ingenio diu, quam hominibus, propior: qui nunquam recte fuit, ut facere videretur, sed quae aliter facere non poterat; cuius ut solam vitam est rationem habere, quod haberet iustitiam, omnibus humanis vitis communis, semper fortunam in sui potestate habuit.

13. *Eo magis sequebatur.* Eo magis gloria eum sequebatur. Sic quidem non est utriusque propositum idem subiectum. Sed neque omnino desunt huius mutationis exempla. Curt. iv, 14. *Effugit mortem, quinquis contempnit; temerissimum quemque cognoscitur (scilicet mors).* Et gloria sequi vicum iam dicta est ab Sall. supra, III. Male ergo hic legunt alii *illum*, alii *illam* adsequebatur.

In egregia hac dissimulorum virarum comparatione, ingenium scriptoris certe mireris; historici fidem forte requiras. Multus est in laudanda Caesaris humilitate Sallustius. At, hercle, facile fuit Caesari liberalem esse ex alienis fortunis; qui, quanta ex praetura in provinciam Hispaniam proficisceretur, aere alieno obstrictus, retinentes creditores, non nisi interventus sponsorum removit; (Suet. in Caes. xviii). Eiusdem facilitatem

400 LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit,¹ consul optimum factum² ratus notem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros³ quae supplicium postulabat, parare iubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris⁴ per praetores. Est locus⁵ in carcere, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes,⁶ atque insuper camera, lapideis fornicibus

multum iactitat, et Catonis severitate ita opponit, ut qui ex hoc utrumque aestimaverit, Catonem non minus fortasse miretur, Caesarem certe magis delegat. At Caesar tamen patriae libertatem oppressit, oppressae Cato non superfluit. Ex hoc uno iudicavit ambo aequa posteritas.

CAP. LV 4. *Discessit*. Vide not. 43, ad cap. L.

2 *Optimum factum* Vulg. *optimum factu*. Sed *Cortius factum*, ex optimis MSS. protulit, pluribusque confirmavit exemplis. Satis erit hoc Plauti scripsisse, Pseud. 1, 2, 52. Nunc ideo hoc factum est optimum, ut nomine quovisque appellem suo. Iam vero notissima res est, praetores, boni omnia causa, haec duo verba bonum factum, omnibus edictis praeponeo solita fuisse. (vid. Suet. in Caes. 1333, in Vitell. xrv; Plautum in prologo Poenuli), unde hoc, ortivum factum, mansisse non absimile vero coniectura fuerit.

3. *Triumviros*. Triumviri capitales dicebantur minores quidam magistratus, quibus cura carceris et suppliciorum mandata erat. Supplicia vero non ipsi, sed per ministros, sumebant, ut patet ex Valer. Maxim. v, 4, 7. Idem tribunal habebant ad co-

lumnam Maeniam, ubi servos et infimae conditionis homines iudicabant. Cic. pro Clu. xiii.

4. *Idem fit ceteris*. De Ceteris. V. cap. LII, not. 33.

5 *Est locus*—quod Tullianum appellatur. Carcer publicus ab Anco Martio exstructus erat in declivitate collis Capitolini, foro immixtus. In hoc, inquit Varro, de Ling. lat. iv, pars quae sub terra Tullianum, ideo quod additum a Tullio rege. Huius loci ingressus est, ubi paululum ascenderis ad laevam, et ipse locus circiter duodecim pedes in altitudinem depressus. — Cortius, pro *ascenderis*, legit *exenderis*, eodem sensu. Aliqui *de-ascenderis*; male. Nam quum carcer in declivi staret, quidni ascendendum fuerit, priusquam ad depressi illius loci ingressum venires? Narrat Ulpianus De Brogis in Tullianum se de-ascendisse, quod nunc est sacellum Sancto Petro (San Pietro in carcere) dictum, facileque descriptum ab Sall. locorum positionem agnovisse.

6 *Parietes*. Nempe et ipsi subterranei. — *Fortius*, hoc loco, sunt arcus qui cameram sustinent, contra gnathum voc. Saepe tamen pro ipsa camera sumuntur.

vincta; sed incultu, tenebris, odore, foeda atque¹⁰⁴ terribilis eius facies est; in eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere.⁷ Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium⁸ Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet:⁹ dein, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos²

7. *Laqueo gulam fregere.* Illum strangulaverat. Notat Certe morem fuisse in carcere necari, qui aliquis nominis aut dignitatis essent; in homines humilioris fortunae potius animadverti. Vide Val. Max. v, 4, 7; Tac. Ann. iii, 54, Hist. i, 16. Sed de his occultum sumi supplicium, propter coniurationis participes, etiam necessarium fuit.

8. *Consulare imperium.* Nempe quamvis tunc praetor, antea tamen consul fuerat. Vid. not. 8 ad c. xvi.

CAP. LVI. 4. *Cohortes, pro numero militum, complet.* Decem in legione cohortes erant, quarum singulae vulgo militum 420, idcircoque legio 4200. Qui numerus tamen non semper idem fuit. Nam legionem sex millium, teste Festo, prius conscripuit Marius. Iam vero, quum duo tantum milia hominum Catilinae essent,

duas tamen legiones, id est, viginti cohortes instituit, quae scilicet iustum numerum non habebant, mox antea novis undique sociis advenientibus, expletæ sunt. (De legione et cohortibus vide, seu Nieupoort, seu Adam, *Antiq. rom.*) — *Voluntarius.* Qui se ultro belli socium adiungebat. — *Ex sociis.* Ex his qui iam ante coniurationis participes erant. Nam frustra voluntarios intelligi vult Curtius veteres romanos milites, stipendia iam emeritis, aut iuvenes in delictu non scriptos (quasi delectum habere potuisset Catilina!) socios vero, non coniurationis participes, sed populi romani socios.

2. *Sparos.* Incertum quæ huius telii forma fuerit. Servius, ad Aen. xi, 682. *Telum rusticum in modum pedis (vel potius pedi, ut vult Rob. Steph.)*

Sallust.

K

aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus³ castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum, ⁴ si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius⁵ initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus⁶ existumans, videri causam civium cum servis fugitivis⁷ communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae coniurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris quos supra memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem¹ abducit; eo consilio, uti per tramites occulte profugeret² in Galliam. At Q. Metellus Celer

returum. Nonnius. *Spora*, nimum generis *locula*, a *spargendo* dicta.

³ *In Galliam versus*. Kempe Cisalpinam. — *In et versus* saepe coniunguntur Curt. iv, 7: *In meridiem versus Arabes spectant*.

⁴ *Sperabat propediem magnas copias se habiturum*. Sic in Haverc. etc. vulgaris legitur. Cortius uniuscodicis auctoritate delet *magnas copias*, et intelligit: *Sperabat Catilina opportunitatem pugnandi occasionem, quam hostes non dedisset, ipsam se mori habiturum*. Quum enim haec duo vocabula, magnae copiae, statim recurrant, ea Sallustio addita ille arbitrat. Sed minima haec antiquos non curavisse, sat multis exemplis apparet, veteremque lectionem Cortianae conjecturae praetulimus.

⁵ *Servitia repudiabat*, *causa*, etc.

Causa servitii. Causa enim, hoc loco, ad rem, non ad verba, referri debet, ut docuit Priscianus, xviii. *Servitium* autem nomen collectivum est, quo servi designantur.

⁶ *Alienum aas rationibus*. Suae utilitati contrarium.

⁷ *Cum servis fugitivis*. *Fugitivus* dicitur servus, qui ab heri domo confugit. Graece, *δραπετης*.

Cap. LVII. 1. *In agrum Pistoriensem*. Vbi erat urbs Pistorium, nunc Pistoia, in Etruria.

2. *Profugeret*. Ipse scilicet et socii Cortius, *perfugerent*. — *In Galliam*. Nimirum Cisalpinam. Longius enim iter in Transalpinam erat, quam ut primum eo fugam directam credatur. Recte igitur Cortius reiecit *Transalpinam*, quod in quibusdam legitur

cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ³ ex difficultate rerum eadem illa existumans ⁴ Catilinam ¹⁰³ agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat. ⁵ Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui ⁶ magno exercitu, locis aequioribus, expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis ⁷ hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optimum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, huiusmodi orationem habuit.

LVIII. «Comptum ego habeo, milites, verba virtutem non addere; ¹ neque ex ignavo strenuum, ² neque fortem ex timido exercitum oratione impera-

Sed quo tandem errore deceptus Allobrogas ponit in Cisalpia?

3. Praesidebat. Praesidio erat, ut Catilinae motus observaret.

4. Eadem illa existumans, etc. Ex Catilinae periculo existimabat Metellus, cum haec ipsa animo destitueret; scilicet ut clam fugeret in Galliam. Post existumans, vulgo additur quae supra diximus; quod, auctore Grutero, delevit Bip.

5. Qua illi decensus erat. Scilicet in Galliam. Nempe agro Piceno contermina est Gallia Cisalpina, in quam ex Apenninis iugis Catilina descendere parabat. Et hic quoque additur, in Galliam properans, quod, ut inutile glossema, uncinis includit Curtius, omnino reiecit Bip.

6. Utpote qui, etc. Antonius non longe aberat, quia magnum quidem, sed locus aequioribus, exercitum ducens, Catilinarius, licet in fugam expeditus, tamen sequebatur. — Locus

aquioribus. Iter habebat per planam Antonius, Catilina per montes asperos. — Expeditos in fugam. Sine impedimentis fugientes. Quae omnia quam non videret Curtius, alium sensum quaerens, textum sic corruptit utpote — locis aequioribus expeditus, in fugam sequeretur.

7. Montibus atque copiis. Antonii copiae, in Etruria, Catilinam a tergo urgebant Metellus in Gallia, sub radicibus Apennini, stabat fugientem excepturus. Itaque mox dicit Catilina: Exercitus huiusmodi duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstat.

CAP. LVIII. 1. Verba virtutem non addere. Supple meliusque, seu etiam viris, quod addunt aliqui sine MSS. auctoritate.

2. Strenuum. Strenuus est, qui sponte ad agendum vel audendum fertur; fortis, qui in ipso periculo non timet. Recte ergo priori ignavus, posteriori timulus opponitur.

toris fieri. Quanta cuiusque³ animo audacia natura
 104 aut moribus inest, tanta in bello patere solet: quem
 neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam
 hortere; timor animi auribus officit.⁴ Sed ego vos,
 quo pauca monerem,⁵ advocavi; simul uti causam
 consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia
 atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque
 attulerit; quoque modo,⁶ dum ex urbe praesidia op-
 perior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero
 quo in loco res nostrae sint, iuxta mecum omnes
 intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,⁷
 alter a Gallia, obstant: diutius in his locis esse, si
 maxime⁸ animus ferat, frumenti atque aliarum rerum
 egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro iter
 aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti
 atque parato animo sitis; et, quum praelium inibitis,
 memineritis⁹ vos divitias, decus, gloriam, praeterea

3. *Quanta cuiusque, etc.* Quam qualis-
 que audaciam seu a natura accipit,
 seu ex consuetudine trahit, ea in
 bello patere solet.

4. *Auribus officit.* Timor animi im-
 pedimento est, ne aures verba impera-
 toris excipiant.

5. *Quo pauca monerem.* Non ergo
 vos advocavi, ut ad fortiter pugnandum
 hortarer; sed ut pauca admonerem,
 quid vobis faciendum sit, et
 cur ego nunc conflegendi cum Antonio
 consilium ceperem.

6. *Quoque modo, etc.* Et quomodo,
 qui ex urbe praesidia expectabam,
 ea non solum frustra expectaverim,
 sed ne puterim quidem in Galliam
 proficisci. Obvius sane videtur hic
 sensus. Omnes tamen, quos quidem
 legerimus, sic interpretantur, quasi
 velonorum auxiliorum expectatio
 quilibet morata fuisset, quominus

in Galliam proficiaceretur. Sed in Gal-
 liam ire prius non destinaverat
 Imo promiserat, c. XXXII, *seae prope-*
ditionem cum magno exercitu ad urbem
accensurum. Haec igitur illius querela
 esse debet, non quod, vana expecta-
 tione detentus, iter in Galliam facere
 nequiverit; sed quod ab ipsa quoque
 Gallia arceatur, nedum ab urbe sub-
 sidia habuerit.

7. *Unus ab urbe.* Antonii scilicet.—
Alter a Gallia. Metelli.

8. *Si maxime, etc.* Etiam si maxima
 id cupereamus.

9. *Memineritis, etc.* Hic eos hortatur
 per quidquid mortales maxime
 movere solet. Sic Darius ap. Curt.
 iv, 14 *In dextris vestris iam libertatem,*
opem, opem, opem futuri temporis geritis.
 Ea autem omnia in dextris portant,
 quia virtute, gladio, manibus
 deusque ea sibi asserere possunt.

libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus, omnia tuta erunt; commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt: ¹⁰ neque locus, neque amicus ¹⁰⁹ quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est ¹¹ pugnare pro potentia paucorum; quo audacius aggredimini, ¹² memores pristinae virtutis. Licuit nobis ¹³ cum summa turpitudine in exilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes expectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi ¹⁴ decrevistis. Si haec relinquere vultis, ¹⁵ audacia opus est; nemo,

10. *Eadem illa advorsa fiunt.* Quae victoribus tuta fuissent, eadem fiunt victis infesta: deerunt commeatus; coloniae atque municipia portas claudunt. Tac. Agr. xxxiii: *Omnia prona victoribus, atque eadem victis advorsa. Et mos: Ita fugientibus periculosa summa, quae hodie prosperitas aut.*

11. *Nos pro patria — certamus, illis supervacaneum est, etc.* Plena et iusta esset oppositio, si dixisset: *nos pro patria — certamus; illi pugnant pro potentia paucorum.* Sed multa paucis complexus, haec intelligi voluit: Nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; quod necessarium maxime certamen est, illi pro potentia paucorum pugnant, quod profecto supervacaneum. Atqui remissius pugnat, qui causam pugnandi non habet. Iustinus, v, 9: *Sed quem hunc pro patria summis viribus, inde pro aliena dominatione securus pugnaretur, tyranni vinctur.*

12. *Aggredimini.* In imperandi moda, quo semper in huiusmodi

adhortationibus, non subiunctivo, ut Sallustium admonet Curtius.

13. *Licuit nobis.* Revocat illa in memoriam, quas contumelias fugientes arma sumpserint; ne forte eos suscepti consilii poeniteat.

14. *Haec sequi.* Bellum scilicet atque arma. Nota oppositionem, quia illa foeda — videbantur, nunc sequi decrevistis.

15. *Si haec relinquere vultis.* Reposuit haec, Curtio et Bip. sine causa reiectum. Non enim sic displicet: *haec sequi decrevistis.* Si haec relinquere vultis. — Nam vocula haec non sola pronomen vice hoc loco fungitur. Illa una voce Catilina designat et coniurationem, et bellum quod inceptum, et pericula quae consilium hoc sequuntur. Haec partes, inquit, hanc fortunam amplexi estis, turpitudinis vitandae causa. Nunc si ab incepto desistere vultis, id sola audacia potestis efficere. Non enim in vestra potestate est, bellum an pacem habetis. Habetis bellum, quod nemo, nisi victor, ubi vult, finire potest.

nisi victor, pace bellum mutavit. ¹⁶ Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quis corpus legitur, ab hostibus averteris, ¹⁷ ea vero dementia est. ¹⁸ Semper in praelio his maximum est periculum, ¹⁹ qui maxime timent: audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, et quum facta vestra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra hortantur; ²⁰ praeterea necessitudo, ²¹ quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete inulti animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis. »

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus, signa

16. *Pace bellum, etc.* Pro bello pacem habuit. Sic fert lug. LXXXIII: *Omne bellum manu facile, ceterum argerrimum deinceps; non in eisdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuius, etiam ignovo, licere, depom, quam victores velint.*

17. *Quum arma* — ab hostibus averteris. Quum arma, quibus pectus tegitur, eo converterteris, unde non veniunt hostes, versoque tergo indefensum corpus tela abscideris.

18. *Ea vero dementia est.* Eximia latini sermone elegantia, pronomen demonstrativum ad id quod sequitur, non ad id quod praecedit, refertur. Dicitur poteral. *In profecto dementia est.* Maluit dicere: *Ea vero dementia est;* ut c. VII. *Eas distatias, tam bonam famam putabant.* Item XX: *Idem velle atque nolle, non demum firma amicitia est.* — *Vero.* Adverbum affirmandi, cuius unum hoc pro melioribus exemplis sit, Cic. de Offic. III, 1.

Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna.

19. *Maximum est periculum, etc.* Curtius, loco iam allato, IV, 14: *Effugit mortem quasque contempnit; timidiisimum quousque conatque.* Hor. Carm. III, 2. *Mors et fugacem persequitur virum, Nec parens umbellis nocentes Populibus timidoque tergo.*

20. *Hortantur.* Sc. ut bonam spem habenti. Vulgo, me hortantur, sed Curtius ex MSS. delevit me.

21. *Praeterea necessitudo.* Iam dixit: non eadem nobis et illis necessitudo impendit. Sed illic loquebatur de ea necessitate, quae sociis suis arma induerat; hic, de ea necessitate, quae victoriam inter et mortem nil medium relinquit. Eodem hoc sensu Curtius, I, 4: *Ignoriam quoque necessitas acuat, et sepe desperatio spes causa est.* Liv. IV, 28. *Virtute parva, necessitate, quae saluum ac maximum tribuit est, superiores ceteris.*

canere¹ iubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes² exercitum, pro loco atque copiis, instruit.¹⁰⁷ Nam, uti planities erat³ inter sinistros montes, et, ab dextera, rupes aspera, octo cohortes in fronte constituit; reliqua signa⁴ in subsidio artius collocat. Ab his centuriones omnes lectos et evocatos,⁵ prae-

CAP. LIX. 1. *Signa canere.* Nam tabulae et buccinis signum dabatur.

2. *Ipsae pedes,* etc. Ipse, dimisso equo, pedesque factus, ut ceteri omnes, exercitum instruit, prout vel loci natura, vel militum numerus postulat. Modo dixit. *instructos ordines in locum aequum deducit*, nunc *instruit exercitum*, Scilicet priusquam exercitus instruitur, varios, quibus constat, ordines instructos esse oportet.

3. *Uti planities erat.* Quam planities esset, quae a sinistra montes, a dextera rupem asperam habebat. — *Sinistros montes.* Nempe Catilina pedem e fuga referre coactus, ne in Meteli exercitum incideret, simulque ut persequenti resisteret Antonio, Roman frontem obverterat, ideoque sinistros habebat Apenninos montes. — *Rupes aspera.* Hoc repetimus ex Havercamp. Nam Cortius, *rupe aspera*, Bip. *rupes aspera*; nec necessaria, nec satis fulta auctoritatibus mutatione. Quidam velint: *inter sinistros montes, et ab dextera, rupem asperam*; ut media sit duarum rerum praepositio inter. Sed postquam dictum est. *planities erat inter sinistros montes*, statim subdicitur pro secundo membro: *et, ab dextera (erat) rupes aspera.* Et sensus sic quoque patet.

4. *Reliqua signa.* Reliquae cohortes, militum metonymia. Sic Tacit. Agric. XVIII: *Contractis legionum ve-*

xillis, pro contractis legionum vexillariis. — *Artax.* Idem quod *arctius*. Sic dicitur *artare pro arctare*; *mutare pro mutare.* — *In subsidio.* Sic vocabatur extrema acies ad ferendam laborentibus opem constituta. *Subdebant* nisi genibus, unde *subsidium* dictum. Plaut. Fragmentorum vs. 90. *Subdebete omnes, quia solent triari*.

5. *Evocatos.* Peculiariter dicuntur *evocati*, qui, emeritis stipendius, non poterant in *delectu* scribi, sed sponte militum resumebant. Ea, hoc quoque loco, sic voluit Cort. et Bip., et plerique gallici interpretes intelligi *evocatos*, eoque nomine designari veteranos et nullum exercitatos homines, qui cum Catilina erant. Vixne vero dici possunt *evocati*, hoc est, extra *delectum* adsciti, ubi *delectus* esse non potuit? Si *evocatus*, miles *voluntarius* est, omnes voluntarii sunt in rebellis duci exercitus. Si *veteranus*, cur veteranos non dixit? *Evocatos* hic potius pro participio simpliciter acceptum, ut et *lectos*, hoc sensus: *Centuriones omnes ab his, qui in subsidio erant, legati et evocati*; simulque, cum optimis gregariis militem, ut primum motus subducat. Bip. legit. *ab his centuriones omnes, electos, et evocatos* — *subducunt*; adnotatque ex Veg. II, 6: *Electi erant legionis caput, prima cohors, quae opulam inspiciebat, et in primum acie locabatur.* Sed mon-

terea ex gregariis militibus optimum quemque armatum⁶ in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum⁷ quemdam in sinistra parte curare iubet; ipse cum libertis⁸ et colonis propter aquilam⁹ adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger,¹⁰ quod praelio adesse nequibat, M. Petreio¹¹ legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti¹² causa conscripserat, in fronte; post

videlicet, non cum illis prope aquilam assistisse Catilinam. Gruterus centuriones omnes lectos interpretatur, lectissimos quoque centurionum: Nam, inquit, inoptum fuerat cogitare omnes centuriones ablatos. Nomen vero alii erant, qui centurionum vicem explere possent? Nos in legendo, Havercampum et Corium, in interpretando Kunhardt, sed multo magis rationem, ducem sequimur.

6. *Armatum*. Ex iis qui armis militaribus instructi erant. Vide supra cap. LVI.

7. *Faesulanum*. Hominem ex Faesulis. Plutarchus Porium vocat. — *Curare*. Omnium rerum curam gerere. *Curare*, inquit Curtius, proprium verbum. Iug. LVII: *Legatus imperat, ubi quaeque curaret*. Et alibi saepe.

8. *Cum libertis*. Nempe suis. Nam si universe intelligeret libertinam conditionis homines, diceret *cum libertis*, quod quidem habent codices nonnulli. — *Et colonis*. Recte Gronovius intelligit veteranos Syllae milites, in colonias deductos. Quid de iis, qui probant, quasi veram lectionem, *colonibus*? quasi ex villis suis militum servus praetoriam cohortem Catilina sibi fecisset. *Colonis* etiam esse potest, qui agros alienius colit

9. *Sed, inquit Curtius, non tam late posset debet Catilina, ut famulum colonorum haberet.*

9. *Propter aquilam*. De ista aquila Cicero in Cat. 1, 9, quem vide.

10. *Pedibus aeger*. Dio XXXVII, testatur Antonium simulasse morbum, verum ne alienae ipsius ceptantem Catilina probis incesceret, quem socium aliquando confurationis habuisset. Curt.

11. *M. Petreio*. Idem ille Petreius in Hispania primus, deinde in Africa Pompeianis legiones contra Cuesarem duxit. Attritis vero ap. Thapsum suis partibus, Petreius, eiusdemque belli socius tuba, res Mauritaniae, ne vivi ab hoste caperentur, inter se ferro dimicaverunt, rexque, occiso Petreio, ipse sibi mortem, servi cuiusdam ani manu, concevit (Ex notis gallicis *De Brutis*, qui auctorem Africani belli sequatur; nam rem paulo aliter narrat Seneca, de Providentia, II, et Florus IV, 2.)

12. *Tumultu*. Pro tumultu. Ut senatus, pro senatu; vid. not. 4, ad cap. XXX. — *Tumultus* autem vocabatur seu repentinus Gallorum impetus, seu populorum Italorum rebellio. *Maiores nostri*, inquit Cic. Philipp. VIII, 4, *tumultum italicum*, quod erat domesticus, *tumultum Gallicum*, quod

eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse ¹³ equo ¹⁰⁹ circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos, ¹⁴ pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortes paullatim incedere iubet. Idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis ¹ praelium committi posset, maximo clamore cum infestis signis ² concurrunt: pila ³ omitunt; gladiis res geritur. Veterani, ⁴ pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi

erat Italos finitimus, praeterea multum tumultum timebant. Porro ubi tale aliquod periculum imminerebat, tumultus decernebatur, delectusque habebatur, sublata omni militiae vacatione (Cic. Phil. v, 12), et quando singulos interrogare non vacabat, qui convenerant, simul iurabant, et dicebatur ista militia, consensu, ut docet Servius in Virg. Aen. viii, 4: Exemplo turbati animi; simul omne tumultu. Consensu trepido Latium.

¹³ Ipse. Et hoc quoque pronomen Petreium designat, quamvis in re tam expedita haerent Waase, Glareanus, et alii, quibus oppositionem videre libet inter hoc. *ille cohortes veteranas...*, et hoc ipse equo circumiens. Nonne vero ea res luce clarior: Antonius Petreio exercitum permittit. Ille Petreius etc.? et rursus Petreius suum cuique cohorti locum assignat; ipse, equo circumiens etc.?

¹⁴ Inermes. Antiqui pro inermes. — Cernere. Certare.

CAP. LX. 1. *A ferentariis.* Ferentarii erant milites levis armaturae, qui proeliū initium facere solebant, pila atque missilibus pugnantes. Veget. 1, 20 (Ex Costris).

2. *Cum infestis signis.* Aliqui deleri volunt non, quod tamen in omnibus MSS. vidit Cortius. Et forsitan non abundat. Indicare enim videtur eos non eminens periculum, ut solet, et circum signa stantes, certavisse; sed statim, cum ipsis signis, ad manus miscendas concurrisse.

3. *Pila.* Pilum erat telum missile, proprium Romanis, ligneum, ferro armatum, quod manu contorquebatur. Vide Lucanus I, 364: *Et dum pila valent fortes torquere laerti*.

4. *Veterani.* Ex exercitu romano. — Illi. Catiliani.

resistunt. Maxima vi certatur. Interea Catilina⁵ cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcescere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire. Strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat,⁶ magna vi tendere; cohortem praetoriam⁷ in medios hostes inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes⁸ interficit; deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt.⁹ Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero cerneret,² quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque pugnando locum³ ceperat, eum, amissa anima, corpore tegerat.

5. *Interea Catilina.* Attendant lectores ad rapidum orationis fluxum, quo Catilinam promptissime agentem velut corripimus videmus. Plures infinitivi eleganter excipiuntur verbo fluente, exsequebatur, in quo legentis animus adpinescit. KVV.

6. *Contra ac ratus erat.* Praeter opinionem. Modo enim dixit rem esse adversus latrones inermes.

7. *Cohortem praetoriam.* Sic dicebatur delectorum ex omni exercitu militum cohaes, quae a praetore, id est, duce non discedebat. Hoc institutum ad Scipionem Africanum refert Festus.

8. *Alios alibi resistentes.* Id est, non iam confertes, et in ordine pugnantes; sed alium hic, alium illic resistentes.

9. *In primis pugnantes cadunt.* In

primis ad eandem refer, non ad pugnantes; ita ut sensus sit: fuere ex primis qui pugnantes ceciderunt. Ad laudem enim eorum dicitur, *pugnantes cecidisse.* Sed vix laudatio esset dicere, eos pugnasse in primis (vel, quod magis latinum, inter primos). Qui enim aliter in tali certamine facere poterant?

CAP. LXI. 1. *Tum vero cerneret* etc. Quasi diceret non solum in medio ardore pugnae apparuit quanta audacia esset in exercitu Catilinae. Tum praesertim id cernere fuit, quam proelium confectum est.

2. *Quem quisque* -- locum etc. Quam graviter, quam nove dixit, neminem loco pulsum retro cessasse! Quanta vis in hac opposuit, animam animam, corpore tegerat! Quasi mortuus elians assignatum sibi locum defenderat.

Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, ³ paullo diversius, ⁴ sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium ¹¹¹ cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, ⁵ quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremo ex omni copia neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus ⁶ captus: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi romani laetam aut incruentam victoriam adeptus; nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, ⁷ amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia ⁸ agitabantur.

3. *Quos medios—disiecerat*, Quos disiecerat, in *medias* irrumpendo. Quorum agmen *medium* pertulerat. Obvius quidem sensus; qui si Cortio se obtulisset, non ille vocabulum, *medius*, hic ferri non posse affirmans, arbitrio suo delevisset.

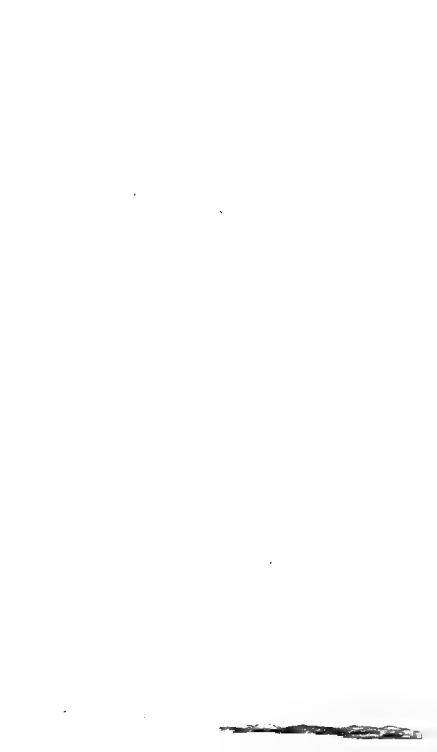
4. *Paullo diversius* Magis distincti, ut qui aliis aliis restituerent; ut paulo ante dictum est. — *Adversis vulneribus*, in pectore, quod ad hostem vertitur, exceptis.

5. *Ferociamque animi*, ita Silius v, 673 *Fronte muras durant, et statui in vultibus irae* Idem xiii, 733: — *Qua fronts nec morte remissa* *Iranus servat ruborem*.

6. *Ingenuus* Liber et ex parentibus liberitatis. Opponitur servo aut libertino homini.

7. *Volventes hostilia cadavera, amicum alios etc.* Si ex omni opere, et praesertim ex historia documentum aliquod existere oportet, quantum documentum, ut mortales bella civilia horrent! et quam apta huiusmodi historiae conclusio!

8. *Laetitia, moeror, luctus atque gaudia*, *Gaudium* animi votorum compotis interior et placidus affectus est. *Laetitia*, gaudium effusius et foras effluens. *Moeror* et *luctus* saepe coniunguntur, utraque vox pro dolore animi exterius prodito. Differentiam tamen notat Cicero, Tusc. iv, 8: *Luctus est aegritudo ex cuius, qui carnis fuerit, interitus acerbo; moeror, aegritudo stultus*. Sic ergo moeror laetitiae, gaudio luctus opponitur.

CATILINARIUM

· BELLUM

EX L. ANNAEI FLORI LIBRO IV, CAP. I. *

Catilinam, luxuria primum, tum hinc conflata egestas rei familiaris, simul occasio, quod in extremis finibus mundi arma romana peregrinabantur,² in nefaria consilia opprimendae patriae suae compulere: senatum confodere, consules trucidare, distringere incendiis urbem, diripere aerarium, totam denique rempublicam funditus tollere, et quidquid nec Annibal videretur optasse.³

Quibus id, o nefas! socius aggressus est? Ipse patricius; sed hoc minus est: Curii, Porcii, Sullae, Cethegi, Autronii, Vargunteii, atque Longini; quae familiae! quae senatus insignia! Lentulus quoque

1 Non ingratum fore lectori putavimus, et, post Sallustianam coniurationis historiam, hanc velut epitomen haberet, summam et paucis comprehensa verbis recognoscitur, quae fusius explicata perlegit.

2 *Peregrinabantur*. Sall. xvi: *In Italia nullus exercitus, Cu. Pompeius in extremis terris* (scilicet adversus Tigraem et Mithridatem) bellum gerbat.

3 *Et quidquid nec Annibal videretur optasse*. Perperam nonnulli sic interpretantur, ut hoc cum sequentibus

iungatur, hoc modo: *Quibus, o nefas! socius aggressus est senatum confodere, consules trucidare, — et quidquid nec Annibal videretur optasse?* Sed quis non videt, nihil magis contrarium esse Flori ingenio? Nonquam Florum intellexit, qui non intelligit, senatum confodere, et reliquis, appositionem tunc, declarantem quae sint nefaria illa opprimendae patriae consilia; utamque illud, Flori more (qua mos saepe in vitium vertit), sententia nova et inexpectata concludi.

quum maxime praetor. Hos omnes immanissimi facinoris satellites habuit.

Additum est pignus coniurationis, sanguis humanus; quem circumlatum pateris bibere: summum nefas, nisi amplius esset, propter quod biberunt. Actum erat de pulcherrimo imperio, nisi illa coniuratio in Ciceronem et Antonium⁴ consules, incidisset; quorum alter industria rem patefecit, alter manu oppressit.

Tanti sceleris indicium per Fulviam emersit, vilissimum scortum, sed parricidii innocens.

Tum consul, habito senatu, in praesentem parricidam, in praesentem reum, Cicero peroravit: sed non amplius profectum, quam ut hostis evaderet, seque palam professo incendium suum restincturum ruina minaretur.

Et ille quidem ad praeparatum a Mallio in Etruria exercitum proficiscitur, signa illaturus urbi. Lentulus, destinatum familiae suae sibyllinis versibus regnum sibi vaticinans, ad praestitutum a Catilina diem, urbe tota viros, faces, tela disponit; nec civili conspiratione contentus, legatis Allobrogum, qui tum forte aderant, in arma sollicitatis: et isset ultra Alpes furor, nisi altera proditione Vulturcii, praetoris litterae tenerentur. Statim Ciceronis imperio iniecta est barbaris manus: palam praetor in senatu vincitur. De supplicio agentibus, Caesar parcendum dignitati, Cato animadvertendum pro scelere censebat: quam sententiam sequutis omnibus, in carcere parricidae strangulantur.

⁴ In Ciceronem et Antonium. Hic Florus, immerito sane, et vix brevitatis necessitate excusandus. Antonium Ciceroni prope aequavit, quorum alter ultro et sua periculis ser-

vavit patriam, alter e sena pene coniurationis ad consulatum evectus, non nisi apud opulentissimae provinciae induci potuit, ne contra rempublicam sentiret

Quamvis parte coniurationis oppressa, tamen ab incepto Catilina non destitit; sed infestis ab Etruria signis patriam petens, obvio Antonii exercitu opprimitur. Quam atrociter dimicatum sit, exitus docuit: nemo hostium bello superfuit; quem quisque in pugnando ceperat locum, eum, amissa anima, corpore tegebat; Catilina longe a suis inter hostium cadavera repertus est: pulcherrima morte, si pro patria sic concidisset.

L. CATILINAE

GENVS, ET VITA

ANTE CONIVRATIONEM

L. V. 2

Quamvis in luculenta Sallustii historia, egregiaque Flori epitome, nihil desiderandum sit, quod ad coniurationem pertineat; curiosum tamen antiquitatis lectorem fortasse non pigebit pauca hic invenire, tum de Catilinae maioribus, tum de acta eius ante ultimum illud facinus vita. Sic demum intelligetur, quibus gradibus ad summum ille pervenerit nefas, patriae paricidium.

Nomen eius fuit Lucius Sergius; cognomen Catilina; quod unde petatum sit, inter doctos ambigitur. Si credamus sagacissimo etymorum indagatori *De Brossets*, CATILINA idem sonat, quod gallica vox *pillard*. Nititur ille Festi auctoritate, in quo haec: « CATILATIO grave opprobrium hominibus generosis obiiciebatur, si qui provincias amicas populi romani exspoliassent. » Viderint periti an recte *Catilina* a *catillatione* derivetur; certe congruere hominis moribus interpretationem nemo inficias iverit. Nec congruet minus, si *Catilinam* pro *Cati* seu *Catonis* diminutivo accipias; ut *Cato* prudentem, *Catilina* subdolum significet.

Gens Sergia, quae dedecus hoc pulcherrimi nominis progeniuit, auctorem generis sui ferebat *Sergestum*,

Aeneae comitem, de quo Virgilius, *Aeneid.* V, 121 :

Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen.

Ex ea gente, quum Romulus centum creavit senatores, unus adscitus est; praeterea una ex rusticis tribubus Sergia nominata. Multi vero ab anno post V. C. circiter trecentesimo Sergii exstiterē, domi militiaeque nobiles; nullus nobilior M. Sergio, de quo, ne semper in scelere et conurationibus versemur, egregium Plinii locum referemus (lib. vii, cap. 28) :

« Marco Sergio, ut quidem arbitror, nemo quemquam hominum iure praetulerit, licet pronepos Catilina gratiam nomini deroget. Secundo stipendio dexteram manum perdidit; stipendiis duobus, ter et vicies vulneratus est; ob id neutra manu, neutro pede satis utilis; uno tantum servo, plurimis postea stipendiis debilis miles. Bis ab Annoibale captus (neque enim cum quolibet hoste res fuit) bis vinculorum eius profugus, viginti mensibus, nullo non die, in catenis aut compedibus custoditus. Sinistra manu sola quater pugnavit, duobus equis insidente eo suffossis. Dexteram sibi ferream fecit, eaque religata praeliatus, Cremonam obsidione exemit, Placentiam tutatus est, duodena castra hostium in Gallia cepit; quae omnia ex oratione eius apparent, quum in praetura sacris arceretur a collegis, ut debilis. Quos hic coronarum acervos constructurus, hoste mutato? Etenim plurimum refert, in quae cuiusque virtus tempora inciderit. Quas Trebia, Ticinusve aut Trasymenus civicas dedere? Quae Cannis corona merita? unde fugisse virtutis summum opus fuit. Ceteri profecto victores hominum fuere, Sergius vicit etiam fortunam. »

Huius tanti viri abnepos¹ fuit Catilina, cuilibet

1. *Abnepos.* Pronepotem dicit Plinius, sed, opinor, non stricto sensu.

Sallust.

Nam omnes ordine maiores Catilinae enumerat *De Brutis*, in quibus ab.

L

maiorum gloriae, scelerum suorum fama, caliginem inducturus. Patrum habuit senatorem Q. Sergium,² quem inter sicarios damnatum memorat, nulla alia re addita, Cicero in oratione quam praetor habuit pro Cluentio, apud collegam suum Voconium Nasonem.

Natus est anno V. C. circiter 646, si tempus aestimatur, quo magistratus petivit. Syllae quaestor in bello civili, eiusdem in proscriptionibus adiutor et minister, vere in caedibus et rapinis, ut ait Sallustius, iuventutem suam exercuit. Praefectus enim, Syllae iussu, barbarae Gallorum multitudini, qui proscriptorum civium capita demebant,³ ne eorum quidem opera indigebat; sitiens ipse sanguinis, et parum ratus si tantummodo supplicia iuberet. Itaque suis ipse manibus hominem optimum, Q. Caecilium sororis suae virum, equitem romanum, nullarum partium, occidit; videlicet ut sibi maiorem cum propria sorore⁴ stupri licentiam faceret.

Quid? quod M. Marium⁵ Gratidianum, avunculum

maum eius fuisse apparet Marcum illum Sergium. Abavus autem est quartus pater, ut constat ex hoc Plauti versu, Pers. I, 2, 5: *Pater avos, proavos, abavos, atavos, tetavos*; quibus respondent, eadem serie, *Illius, nepos, pronepos, ulonepos, adnepos, trinepos*. — *Nota bene.* Avos, correpta ultima, nominativus est, ut avus. Item de ceteris. — *Tetavus* est quasi *tertius avus*, sive *sextus pater*, item *trinepos*, *tertius nepos*, sive *sextus filius*.

2 Q. Sergium. Cic. pro Cluentio, vii. Ceterum hic interpretis iam laudati De Brosse coniecturam sequimur. Nam Q. Cicero, de Petitione Consulatus, ii, tantummodo de Catilina dicit, *natus in patris egestate*; nec de condemnatione loquitur.

3 *Capita demebant.* Q. Cicero, de Petit. Consul. 41. — Q. Caecilium. Ibidem.

4 *Cum propria sorore.* Q. Cicero, ibid. *Elucatus in sororis stupre*.

5 M. Marium. Ibidem. Adde Val. Max. ix, 2. Praeterea Lucanum, Pharsal. 41, 173, et seqq.: *Quid sanguine mance Placatos Catula referam? cui vestigia tristes Inferius Maritus, forsas valentibus umbris, Pendit, ut expleto non funda puacula busto: Quam laceros arvis, aequataque vulnera membris Vidimus, et toto quatuor in corpore carso Nil animae letale datum, maremque nefandas Dirum satelles, percussis parere morti Avulsa recidere manus, exspectaque lingua Palpat, et multo votivum ferit aera motu. Illic aures, alium spiracula*

Ciceronis, hominem populo romano gratissimum, extractum latebra, virgis per totam urbem cecidit, egitque ad Lutatiae gentis bustum, Q. Catulo, in C. Marii septimum consulis victoria interempto, minime gratas inferias missurus, mitissimi viri crudelissimus ultor. Non prius enim M. Marium vita privavit, quam oculos erueret, linguam, aures, manus amputaret, crura perfringeret, totum denique corpus paulatim et per singulos artus laceraret. Quin etiam vivi adhuc caput arreptum capillis gladio suo resecuit, resectumque sua manu per ora vulgi, a Ianiculo ad Apollinis templum, prope portam Carmentalem,⁶ Syllae detulit, stillante inter ferentis digitos sanguine; mox addito religionum ludibrio, lustrali Apollinis aqua manus abluit cruentas.⁷

Nefanda illa quidem; restat tamen aliquid, quod inter tot nefanda horreas. Ille M. Plaetorium,⁸ quod ad Marii supplicium exanimis ceciderat, continuo ibi mactavit; ut misericordiae expers, ita miserescere queminquam non passus.

Sed iam antea, id facinus patrauerat, quod ne sic quidem aequavit. Nam interfecto ante confectum bel-

naris aduocat Ampulatus, ille caris excolit sedibus coctus, Pliniaeque effudit spectatus lumina membris. Vix erit ulla fulcis, tum suum cruentis unum Tot poenis corpore caput.

6. *Prope portam Carmentalem.* Vid. Asconii Commentationem in Cic. Or. in Tugis Candida.

7. *Manus abluit cruentas.* Plut. in vita Syllae Μάρκον τὸν Μάριον τῶν ἐκ τῆς ἐπαστίας οὐκ ἄνευ ἀποκτείνων, τὴν μὲν κεφαλὴν ἐν ἀγορᾷ καθήμενον τῷ Σύλλᾳ προσέειπεν, τῇ δὲ περιβραχίῳ τοῦ Ἀπολλωνίου ἑγγὺς ὄντι προσελθὼν, ἀπετέμνε τὴν χεῖρα.

8. *M. Plaetorium.* Hoc de L. Sylla narrat Valerius Maximus, ix, 2; cuius haec verba sunt. *At ille (Sylla) etiam M. Plaetorium, quod ad Marii supplicium exanimis ceciderat, continuo ibi mactavit, necnon pariter misericordiae, apud quem usque animo scelus utique, scelus admittere fuit. Idem necem Gratidiam Syllae quoque adscribit. Sed utrumque scelus Catilinae manus patrum esse constat tum ex Plut. et Q. Cicer., tum ex Seneca, de ira, iii, 18, qui de supplicio Marii loquutus (quod statim consecuta est rex Platorii), haec adicit. Quis*

lum fratre⁹ germano, cum inter proscriptos quasi vivum referri curavit, in uno homine, quoad licuit, bis parricida.

Haec qui fecerat adolescens, nil mirum si vir ad filii caedem,¹⁰ filiaeque nuptias¹¹ veterem atque usu corroboratam amētiā converterit. Nam quod Orestillae vacuam domum fecerit, morte alterius uxoris, in tali portento mediocris et fere iam vulgaris immanitatis videtur. Illa enim iam non unius aut paucorum scelera fuere. Stupet animus cogitando quot venefici, quot sicarii, quot parricidae, quot testamentorum subiectores, quot perituri falsique testes vulgo, tunc temporis, in Italia et in ipsa urbe versarentur, impudentissimique oris, nullis vindicatam iudiciis, ignominiam circumferrent.¹² Quo minus mireris civitatem, in qua tot privatis facinoribus impune erat, publicam aliquando pestem genuisse.

Sed Catilina tempus, quod mortem Syllae sequutum est, egit, ut consueverat, inter exoletos et gla-

erat huius imperii minister? quis, nisi Catilina, iam in omne facinus manus exercens?

9 *Interfecto* — *frater* Plutarch. in Sylla Οὗτος γὰρ, οὗτος τῶν πραγμάτων ἀκροβύλιον, ἀνεγκύλιος ἀδελφὴν, ἀδελφὴν τοῦ Σύλλα τότε προσηλάφει τοῦ ἀνδρῶπων, ὡς ζῶντα καὶ προσηλάφει.

10 *Ad filii caedem* Sallust. Cat. xv Item Cic. in Catil. 1, 6.

11 *Filiaeque nuptias* Cicero, in Toga Canidula. *Ex eodem* supra tibi et uxorem et filiam inveniisti. Quae verba ita interpretatur Asconius: Dicitur Catilina adulterium commisisse cum ea quae ei postea sorora fuit, et ex impro ductae uxorem, quam eius filia erat. Haec Laccina quoque

Catiline obicit in orationibus, quas in eum scripsit. Nomina harum mulierum nullam invenit. Ex his potest sine satis firmo argumento putare quoddam mulierem illam, quae eadem Catilinae et filia fuit et uxor, ipsam Orestillam fuisse. Nec minus incertum est quot uxores habuerit Catilina.

12 *Ignominiam circumferrent*. Si aliter scelerum omnium exemplar, ipsi non impar Catilinae, intueri libeat, Ciceronem adi, pro Cluent. v, et aequi quidquid sceleris excogitari possit vix credas vel a multis nefariisque hominibus, ab uno Oppianico effectum et patratum videbis; simulque intelliges quid audaciae tunc temporis impune liceret.

diatores; quorum ministerio¹³ tum ad libidines, tum ad facinora, utebatur. Magnum certe malum reipublicae fuit, hunc talem hominem in civitate omnino existere; maius multo, ad honores accedere. Sed eum summa generis nobilitas commendabat, nec ad postulandum calliditas et astutiae deerant. Igitur quaestor fuit anno V. C. 676; post quaesturam legatus Curionis in Macedonia, strenue et acriter militiam obiit; quippe iam adolescentulus consueverat labores, inedia, insomnia pati, nuda humo iacere, noctes totas sub dio tolerare, dum vel ad scelus, vel ad stupra vigilaret. Praetura functus anno 686, dein Africam provinciam obtinuit; cuius quum praedo potius quam praefectus fuisset, Romam redux, postulantibus Afris, in iudicium vocatus est. Accusatorem vero habuit, quod memoratu sane haud indignum est, P. illum Clodium,¹⁴ qui post eius mortem, dux et signifer barbarum civilium, id pro virili parte effecit, ne vexandae reipublicae deesset alter Catilina.

Eodem ipso tempore quo reus erat repetundarum, prioris coniurationis consilia iniit cum Autronio et Pisone; quae si non irrita cecidissent, primum omnium neci dabat consulem Torquatum, ipsi et tunc amicum, et postea in illo iudicio advocatum.¹⁵ Nam adfuerunt

13. *Quorum ministerio — utebatur.* Q. Cic. de Petitione Consulatus, 111. Qua postea cum histronibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidines, alteros facinoris adulescentes haberet.

14. *P. illum Clodium Asconius, Comm.* in Cic. Cornelianam. Fuit autem Catilina patricius, et eodem illo tempore erat reus repetundarum, quum provinciam Africam obtinisset, et consulatus candidatum se ostendisset.

Accusator erat eius P. Clodius, adulescens ipse quoque perditus, qui postea cum Ciceroe iuvenis genit.

15. *In illo iudicio advocatum.* Cic. pro P. Sylla, 2212. Quam etiam patrem suum, Torquate, consul reo de pecuniis repetundis Catilinae fuit advocatus, improbo homine, at supplice; fortasse audaci, at aliquando amico. Cui quam adfuit post delectam ad eum primum illius coniurationem, indicavit se audire aliquid, non credidit.

Catilinae ¹⁶ multi et praeclari viri, sive illum adversus patriam coniurasse non crederent, sive nonnihil credentes, dissimularent tamen; invalescente iampridem apud Romanos more, ut iniustam civis, quam iustam externorum causam vincere mallerent. Nec longe abfuit ipse Cicero, quin hominis defensionem susciperet. «Hoc tempore, inquit, Catilinam competitorem nostrum defendere cogitamus. . . . Spero, si absolutus fuerit, coniunctionem illum nobis fore in ratione petitionis; sin aliter acciderit, humaniter feremus. ¹⁷ » Quanquam consilium mutavit Cicero, nec eius nomen ¹⁸ haec macula adhaeret, ut pro Catilina dixerit. Qui tamen non ideo minus absolutus est. Nam patrocinium aliquod habebat, omni certius et efficacius eloquentia: ereptam provinciae pecuniam, paratos corrumpenti iudices, praevaricantem accusatorem. ¹⁹

¹⁶ Nam adfuerint Catilinae. Cicero, ibidem. Si tunc parvus (consul Torquatus) etiam in illa suspitionis periculi sui, tamen humanitate adductus ad defensionem hominis improbi sumus, ac illa curula atque ornamenta et suis et consulatus, honestavit; quod est quomodo consulares, qui Catilinae adfuerint, reprehenduntur?

¹⁷ Humaniter feremus Cicero Ep. ad Attic. 1, 2. — Tunc, anno 689, Cicero et Catilina consulatum, in annum 691, simul petebant.

¹⁸ Nec eius nomen, etc. Etiam hoc Asconii verba referemus: *Defensus est Catilina, ut Fruetella tradit, a M. Cicerone. Quod ego ut addubium haec ipsa Ciceronis oratio facit; maxime quod is nullam mentionem rei habet, quam potuisset invidiam facere competitori tam turpiter adversus se vocanti.* Et mox in haec Ciceronis verba: *Nam ut te illi (in provincia)*

gracris, non audeo dicere, quoniam absolutus ex Mentibus esse equos romanis, solum finis tabellas honestissimus civitatis existimo, mentium Q. Metellum Pium, mentium Africam fuisse nescio quid, apud illos iudices qui te innocentem iudicaverint. O muer, qui non sentias illo iudice te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum! In haec, inquam, Asconius *Verius ergo amile est haec cum Catilinae obducere, a illo defensione absolutus est?* etc. Asc. in Cic. Orat. in Toga Candida.

¹⁹ Praevaricantem accusatorem. Cicero, de Harusp. resp. 13. *A Catilina praevium accepit, ut turpissime praevicaretur.* Praevaretur iudex accusator, quum mercede aut alia causa inductus, ita artificem suam instituit, ut reum adinvenit potius, quam impugnet.

Igitur Clodii et iudicum infamia hoc iudicio liberatus,²⁰ quum malis artibus et summa ambitus licentia consulatum peteret, contra eum et alterum competitorum C. Antonium, in toga candida, orationem apud senatum habuit Cicero, qua commemoratis utriusque flagitiis petitionem eorum labefactaret.

Paucis vero postquam repulsam tulisset mensibus, Catilina reus factus est inter sicurios a L. Lucullo²¹ propter Syllani temporis caedes, iterumque absolutus.²² Sic ad ultimum, quod iam tum parabat, contra patriam facinus, felici ad hoc tempus audacia, et praetitorum scelerum impunitate confirmatus accessit.²³

20. Hoc iudicio liberatus Q. Cicero, de Petit. Consul. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens ducatur, quam quidam iudicis eius ante stultitiae iudicium fuerint, deinde tam invidiosus, ut aliud in eum indictum quotidie flagitaretur.

21. A L. Lucullo Asconius in Cic. Orat. in Toga Candida.

22. Iterumque absolutus Cic. Ep. ad Attic. 1, 16. *His absolutus esse Lentulum, his Catilinam.* Ceterum Orosius, vi, 3, ait Catilinam, iam ante duas illas accusationes, in iudicium vocatum fuisse ob corruptam virginem vestalem (Sall. Catil. xv), Catilinae gratia fuit evasisse. Sed Cicero, in Toga Candida, Catilinam alloquens, hoc tantum dicit. Quum ita verum, ut non esset locus tam sanctus, quo non adveniret tuus, etiam quum nulla culpa adesset, crimen offerret. In quae verba Asconius Fabia virgo vestalis causam incesti dixerat, quum ex Catilina obnoctaret, eratque absolutus. Haec Fabia quia porci erat Terentiae Cicerois, ideo sic dicit. Etiam si nullae culpae adesset. Ita et

ans peperit, et nubilo levius tumore animi approbris turpitudinem obiect. Ex hoc loco, cum ante dicta epistola collato, apparet primi illius criminis reum ipsam Catilinam factum non fuisse, ideo his tantum capitulis causam ditiare.

23. Hic addimus, ne quid de Catilinae moribus desit, eius indolem a Cic. descriptam, pro Coello, v:

Habuit ille permixtus maxime non expressa signa, sed adumbrata virtutum. Vexabat hominem improbus multitudo; et quidem optimus se vitiis dedidit esse amabat. Erant apud illum illecebrae libidinum multae. erant etiam industriae quidam stimuli ac labores. Plagabant vitia libidinis apert illi; vigebant etiam studia rei militaris. Neque ego usquam fuisse tale monstrum in terra ullum puto, tam ex contrariis diversaeque, inter se pugnantibus, naturae studiis cupiditatibusque confectum.

Quis clarioribus vitiis quodam tempore acutior? quis turpioribus conunctor? quis civis meliorum partium aliquando? quis tetrior hostis huius civitatis? quis in voluptatibus iniquior? quis in laboribus patientior? quis in

rapacitate avarior? quis in largitione effundit? Illa vero, iudices, in illo homine mirabilia fuerunt comprehendere multos amicitia, tueri obsequio, cum omnibus communicare quod habebat, servare temporibus suorum omnium pecunia, gratia, labore corporis, sceleris etiam, si opus esset, et audacia: versare suam naturam, et regere ad tempus, atque hoc et illuc torquere et fleetere cum tristibus acere, cum renuissu iucunde, cum senibus graviter,

cum iuventute comiter, cum facinorosis audacter, cum libidinosis luxuriose vivere. Hac ille tam varia multiplexque natura, quam omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque ecollegerat; nam etiam multos fortes viros et bonos specie quadam virtutis amulatae tenebat. Neque unquam ex illo delendi huius imperii tam consceleratus impetus exstitisset, nisi tot virtutum semina immensus quibusdam facilitatis et patentiæ radicibus interretur

SERIES

RERVV ET VERBORVW

AD HISTORIAM CONIVRATIONIS PERTINENTIVW

SEV FASTI CONIVRATIONIS

A CL. V. DE BROSSES GALLIGE CONSCRIPTI,
IN LATINVM SERMONEM LIBERE CONVERSI.

ANNI VRBIS CONDITAE

686.*

CONSVRES. *L. Caecilius Metellus. Q. Marcius Rex.*
Catilina praetor.

687.

CONSVRES. *C. Calpurnius Piso. M. Acilius Glabrio.*
Catilina in Africa praeturam gerit.

688.

CONSVRES. *L. Volcatius Tullius. M. Aemilius Lepidus.*
Catilina profitetur se petere consulatum.
Postulantibus Africae legatis, a P. Clodio repetundarum accusatur.

* *De Brosse*, 685; item de omni annorum serie. Nos receptam hodie apud doctos rationem sequuti sumus; quae annus urbis conditae 754, primus aevi Christiani numeratur, Ciceronisque consulatus in annum 691 incidit. Item infra, uno aut altero die, his terve, ab auctore nostro discedimus, Cicerone duce. Nec non et aliqua, praesertim circa finem, quae paucissimis illis verbis exhibuerat, paulo apertiora ostendimus, ex eiusdem appendice, cui titulus. *Suite de l'histoire de la conjuration.*

Tullus consilium publicum habet, an Catilinae
consulatum petendi potestas facienda sit.

Catilina desistit a petitione.

Nov. dec. Prioris coniurationis consilium imitar,

689.

CONSVLES. *L. Manlius Torquatus. L. Aurelius Cotta.*

Kal. ian. Frustra novos consules interficere tentat Catilina.
Clodius in Catilinam legibus repetundarum agere
pergit.

Nov. feb. Iterum frustra tentatur consulum multorumque
senatorum caedes.

XVI kal. Catilina repetundarum reus absolvitur, rursusque
sext. in annum 691 consulatum ambit.

Piso quaestor pro praetore mittitur in Hispaniam.

690.

CONSVLES. *L. Iulius Caesar. C. Marcius Figulus Thermus.*

Kal. ian. Catilina secundae coniurationis socios convocat.

Candidati consulatus in annum 691:

L. Sergius Catilina, C. (C. coniurationis, S. se-
natus partes indicat.)

P. Sulpicius Galba; S.

C. Antonius Hybrida; designatus: C.

C. Licinius Sacerdos;

Q. Cornificius; S.

L. Cassius Longinus; C.

M. Tullius Cicero; designatus: S.

Sextus Aufidius;

C. Aquilius Gallus;

M. Caesonius;

M. Lollius Palicanus.

Catilina repulsam patitur. Accusatur inter sicarios
a Lucullo. In annum 692 desuo consulatum
ambit.

691.

COSULES.	<i>M. Tullius Cicero S.—C. Antonius Hybrida. C.</i>
PRÆTORES.	P. Cornelius Lentulus Sura, prætor urbanus; C. Q. Caecilius Metellus Celer; S. C. Pomptinus; S. L. Valerius Flaccus; S. Q. Pompeius Rufus; S. C. Sulpicius Gallus; S. C. Cosconius; S. L. Afranius.
ÆDIL. CVR.	P. Cornelius Lentulus Spinther; S. L. Iulius Caesar. S.
ÆDIL. PLR- REG.	L. Scribonius Libo; C. Memmius Gemellus.
TRIBVNI PLB- RUM, usque ad decimum diem decem- bris.	P. Servilius Rullus; C. T. Attius Labienus; C. L. Caecilius; C. T. Ampius Balbus; M. Iunius Brutus; S. M. Domitius Calvinus; L. Apuleius; P. Licinius Crassus; S. C. Verginius; P. Silius Nerva.
TRIBVNI PLB- RUM post de- cimum diem decembris.	Q. Metellus Nepos; C. M. Porcius Cato; S. L. Calpurnius Bestia; C. Q. Minucius Thermus; S. P. Nigidius Figulus; S. L. Aelius Tubero; M. Nonius Sufenas, Q. Titinius Varus, Q. Lucretius Vespillo.
QUÆSTORES.	Q. Caecilius Metellus Pius Scipio, quæstor ur- banus; C. Claudius Marcellus, idem; T. Fadius, quæstor Ciceronis; P. Sextus, quæstor Antonii; S. P. Vatinius; C. Sext. Atilius Serranus; C. Servius Sulpicius Galba, quæstor Pomptini; S.

Candidati consulatus in annum 692.

- L. Sergius Catilina ; *C.*
 L. Licinius Murena , *designatus* ; *S.*
 Servius Sulpicius ; *S.*
 D. Iunius Silanus , *designatus* ; *S.*

Prætores designati.

- C.* Iulius Caesar , prætor urbanus ; *C.*
Q. Tullius Cicero ; *S.*
C. Virgilius ;
M. Attrus Balbus ;
M. Valerius Messala ; *S.*
M. Calpurnius Bibulus ; *S.*
L. Caesellius Bassus ;
L. Luccceius Hirrus.
CENSORES. *L.* Aurelius Cotta ; *S.*
P. Servilius Isauricus. *S.*
PRINCEPS CE-
NATUS. *Q.* Lutatius Catulus ; *S.*
SYNKRATORUM. *Q.* Caecilius Metellus Pius, *S.* ; et post eius mortem.
C. Iulius Caesar. *C.*

Exercituum duces.

- Cn.* Pompeius Magnus , Pontum et Bithyniam
 provincias obtinens ; *S.*
C. Antonius Hybrida , *C.* , Macedoniam post con-
 sulatum habiturus , quam post eum habuit.
C. Octavius , Caesaris Octaviani pater ; *S.*
Q. Marcius Rex , imperator , in Etruria ; *S.*
Q. Caecilius Metellus Creticus , in Apulia ; *S.*
Q. Caecilius Metellus Celer , *S.* , in Piceno et Gallia
 Cisalpina , quæ primam sortitus fuerat *M.*
Tullius Cicero ;
C. Licinius Murena , in Gallia Transalpina ;
Cn. Calpurnius Piso , in Hispania ; *C.*
P. Orbilius , in Asia ;
Q. Pompeius Rufus , in Campania ; *S.*
C. Pomptinus apud Allobrogas ; *S.*

- Q. Tullius Cicero, in Bruttio; S.
 M. Calpurnius Bibulus, apud Pelignos; S.
 M. Petreius, Antonii legatus; S.
 C. Maenius, seu Mallius, Catilinae legatus; C.
 P. Furius (apud Sallust. *Faesulanus*), idem; C.
 Piso in Hispaniam profectus interficitur.
- Incerto mens. Catoni respondet Catilina *se incendium suum ruina*
extincturum.
 octobris illic.
- XIII kal. Cicero de coniuratione ad senatum refert.
 nov. Senatus-consultum, ne postero die comitia ha-
 beantur.
- XII kal. nov. Nunciantes magnum periculum litteras Crassus
 noctu ad Ciceronem affert.
 Senatus in aede Concordiae habetur. Cicero Cat-
 linam palam interrogat, iubetque respondere.
 Alterum senatus-consultum, DARENT OPERAM CON-
 SVLES, NE QUID RESPVBLICA DETRIMENTI CAPERET.*
- XI kal. nov. Eliguntur consules Silanus et Murena, Catilinaque
 repulsam patitur.
- X kal. nov. Catilina *lege Plautia de vi* a L. Paulo accusatur.
 VI kal. nov. Manlius arma caput in Etruria.
- V kal. nov. Dies ad eadem optimatum a Catilinae destinatus.
 (C.c. in Catil. I, 3).
- Kal. nov. Catilina Praeneste occupare nocturno impetu tentat.
- VIII id. nov. Catilina socios apud Laccam convocat, ea nocte
 quae sextum diem novembris a septimo dividit.
- VII id. nov. Vargunteus et Cornelius mane ad Ciceronem
 eunt, illum in lecto suo confossuri.
- VI id. nov. Cicero senatum in aedem Iovis Statoris convocat.
 Prima Ciceronis in Catilinam oratio.
 Catilina Roma se proripit, nocte quae consequuta
 est octavum diem novembris
- V id. nov. Secunda Ciceronis Catilinaria, ad Quirites. Habe-
 tur senatus.

* De hac rerum serie, in qua sequimur *De Brouss*, vide notam 4, ad c.
 xxiv. Neque tamen negamus, et ex iis Sallustio et ex Plutarcho (in Cice-
 rone) colligi posse, decretum illud factum fuisse non ante, sed post comitia
 convulsus obsequens, die octob. xxii, habita. Sed Cicero in Catil. I, 2, de hoc
 decreto, apud senatum, die nov. xiii, dicebat: *vacuum iam diem patimur*
habere aciem bonam auctoritatis, quod cum exhibita hic temporum ratione
 optime congruit. Quod si Plutarchum sequamur, id alium quaque diem,
 post comitia, referri debebant litterae a Crasso ad Ciceronem delatae. Hoc
 mutandum credidimus, ne quid in utramque partem lector ignoret.

- XIII kal. dec. Tercio senatus-consulto, Catilina et Manlius hostes indicantur.
- Circa finem novembria. Cicero Murenam ambitus reum defendit. Coniurati legatis Allobrogum rem omnem aperiuot, in domo Semproniae.
- Kal. dec. vel circiter. Coniurati, vocante Lentulo, concilium habent. Antonius Etruriam petit. Cassius Roma aufugit.
- III non. dec. Allobroges in ponte Milvio, cum litteris totius rei indicibus, per noctem, quae hunc diem praecedat, deprehenduntur. Introducti in curiam coniurati, praesentibus legatis, interrogantur. Quarto senatus-consulto, traduntur in custodiam coniurati, supplicationesque, Ciceronis nomine, decernuntur. Tertia Catilinaria, ad Quirites, incuncta nocte habita.
- Pridie non. decemb. Decreta coniurationis indicibus praemia.
- Non. dec. Quarta Ciceronis adversus Catilinam oratio, in aede Concordiae, ad senatum. Senatus de coniuratis supplicium sumi iubet, amplissimisque honoribus Ciceronem decorat. Equites romae Caesari gladio militantur. Supplicium sumitur de Lentulo et ceteris.
- XVI kal. ian. Dies ille ad urbem caedibus et incendio vastandam a Lentulo destinatus fuerat.
- Prid. kal. ian. Cicero magistratum deponit, iurisque verissimum pulcherrimumque iniurandum: rempublicam atque urbem Romanam sua unius opera esse salvam.

692.

- CONSVL. D. Iunius Silanus. L. Licinius Murena.
- Kal. ian. Cicero, in senatu, tribunum Metellum Nepotem vehementi oratione insectatur.
- III non. ian. Metellus Nepos adversus Ciceronem e rostris concionatur.
- Non. ian. Praelium Pistoriense. Mors Catilinae. Atutiae in Gallia Cisalpina a Metello Celere reliquiae coniuratorum.
- Metellus Nepos Pompeium cum exercitu ex Asia Romam advocare vult. Ex urbe fugit.

Ciceronem inter et Metellum Celerem iurgium intercedit.

Lege *Plautia de vi* accusati, damnantur exilio Cassius, Laeca, Serv. Sylla, Vergunteius, Cornelius, et Autronius

Reus factus P. Sylla, et a Cicerone defensus, absolvitur.

Prid. non.
dec.

P. Clodius in G. Caesaris domo, muliebri vestitu, apprehenditur.

693.

CONSVLES. *M. Pupius Piso. M. Valerius Messala.*

Bellum adversus Allobrogas gerit Pomptinus.

694.

CONSVLES. *Q. Caecilius Metellus Celer. L. Afranius.*

Pompeius, Caesar, et Crassus societatem ineunt, quae TRIVIRATUS nominis dicta est.

965.

CONSVLES. *C. Julius Caesar. M. Calpurnius Bibulus.*

III non. ian. Metellus Celer veneno necatur ab uxore sua Clodia, P. Clodii sorora.

Octavius veteres Catilinae et Spartaci socios, novos in Macedonia motus cientes, profligat. (Suet. in Aug. IV.)

C. Antonius accusatur, quasi Catilinae coniurationis particeps. A Cicerone defensus, et hoc crimine purgatus, damnatur tamen ob pessimam administratam Macedoniam.

P. Clodius, a Fonteio plebeio adoptatus, ad plebem transit.

Valerius Flaccus, Catilinae factioni ob deprehensos in ponte Milvio Allobrogas invisus, repetundarum accusatur ex Asia redux, quam ex praetura obtinuerat, defendentibusque Cicerone et Hortensio, quaestione liberatur.

Iulio dec. P. Clodii tribunatus.

696.

- CONSVLES. *L. Calpurnius Piso Caesonius. A. Gabinus.*
 Circa finem Clodianorum vi et furoribus pulsus, in exilium
 metuis mart. abijt Cicero.

697.

- CONSVLES. *L. Cornelius Lentulus Spinther.*
Q. Caecilius Metellus Nepos.
 Kal. ian. Spinther de revocando Cicerone ad senatum refert.
 Prid. id. Habetur in Capitolio senatus, Ciceronemque de-
 creto revocat.
 Redijt Cicero Romam ingreditur.

698.

- CONSVLES. *Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus.*
L. Marcius Philippus.
 Ambitus accusatus a Caecilio, Calpurnius Bestia
 exilio damnatur.

699.

- CONSVLES. *Cn. Pompeius Magnus. M. Licinius Crassus.*
 Fulvius Nobilior exilio damnatur. Nec quisquam
 praeterea Catilinae sociorum poena mulctatus est.

700.

- CONSVLES. *L. Domitius Ahenobarbus. Appius Clodius Pul-*
cher.
 Prid. kal. Pomptinus, idem qui cum Flacco legatos Allo-
 brogum in ponte Milvioprehenderat, de hac
 ROY. gente exspectatura per quinque annos trium-
 phum agit.

BELLVM IVGVRTHINVM

Sallust.

M

C. CRISPI SALLUSTII

IVGVRTHA

SINGVLORVM CAPITVM

ARGVMENTA

- I. **P**rooemium. Falso queruntur homines, quod natura imbecilla et aevum breve sit. Si viribus et tempore bene uterentur, gloria aeterna fierent.
- II. Quum bona corporis fluxa sint, animi opera immortalia; eorum pravitas admiranda est, qui dedit corporis gaudiis, ingenium ignavia torpescere sinunt.
- III. Gloriam tamen quaerere ex rerum publicarum tractatione, in tam turbidis temporibus, non sapientis est.
- IV. Porro ex omnibus negotiis, quae ingenio exercentur, historiam scribendi monitus elegit Sallustius, ratus utilem eum laborem fore, propositis in corrupto saeculo virtutum exemplis. (Hic finis est prooemii.)
- V. Iugurthinum bellum scripturus, magnum et atrox, et cum civilibus discordiis coniunctum, res ab initio repetit: Masinissam, Numidarum regem, in amicitiam receptum a P. Scipione; Iugurtham a Micipsa, Masinissae filio, eodem cultu quo liberos domi habitum.
- VI. Iugurthae adolescentia, optimis artibus dedita, amorem Numidarum ipsi conciliat; mox Micipsae suspicionem movet, ne talis vir in sui et liberorum perniciem crescat.
- VII. Igitur Micipsa Iugurtham, periculo mortis obiecturas, praeficit Numidis, quos in Hispaniam Romanis adversus Numantinos mittebat. Sed ibi Iugurtha gloriam, non mortem, invenit.

- VIII. Spes imperii Numidarum potiundi Iugurthae inlicitur; inuentibus nonnullis, illud a paucis Romae potentioribus emi posse; monente vero Scipione regnum illi ultro venturum, si publice potius quam privatim amicitiam populi romani colere velit.
- IX. Iugurtha cum honorificentissimis litteris ad regem dimittitur; qui virtute vini permotus eum adoptat, haereditemque pariter cum Adherbale et Hiempsale filiis instituit.
- X. Micipsae morientis oratio, qua Iugurtham filiosque ad pacem et concordiam hortatur.
- XI. Mortuo Micipsa, reguli conveniunt, de summis regni rebus deliberaturi. Quo in concilio, gravi contumelia provocatus ab Hiempsale Iugurtha, ulionis consilia secum agitat.
- XII. Hiempsal a Iugurthae satellitibus nocte per dolum interficitur.
- XIII. Scissa, ob tantum facinus, in duas partes Numidia, plures Adherbalem, bello meliores Iugurtham sequuntur. Praelio victus Adherbal Romam contendit. Iugurtha nobilitatis animos pellicit, missa per legatos pecunia.
- XIV. Oratio Adherbali ad senatum contra Iugurtham.
- XV. Legatorum Iugurthae breve responsum. Diversae senatorum sententiae.
- XVI. Senatus Iugurtham inter et Adherbalem Numidiam dividit. Pars agro et viris opulentior Iugurthae traditur.
- XVII. Brevis Africae descriptio.
- XVIII. Gentium Africae incolentium, ac praecipue Numidarum, origo.
- XIX. Urbes a Phoenicibus in Africa conditae. Africae status initio belli Iugurthini.
- XX. Iugurtha repentino impetu Adherbali sues invadit, et cum multa praeda in regnum suum revertitur. Mox aperte totius Numidiae insperium petit.
- XXI. Necessitate coactus Adherbal arma capit, pugnat, victusque in oppido Cirta obsidetur. Senatus legatos in Africam mittit, qui reges ab armis discedere iubeant.

- XXII. Legatis respondet Iugurtha se iure gentium uti, adversus hostem vitae suae insidiatum. Ceterum de omnibus rebus se brevi Romam missurum legatos.
- XXIII. Iugurtha Cirtae obsidionem urget; unde duo impigri homines noctu evadunt, Adherbalis querelas Romam delaturi.
- XXIV. Adherbalis literae ad senatum.
- XXV. Missi iterum legati, in quibus M. Scaurus princeps senatus, Iugurtham in provinciam romanam evocant. Quo ille quum, tentato prius in Cirtam impetu, tandem venisset, multis verbis utrimque consumptis, legati frustra discedunt.
- XXVI. Adherbal suadentibus Italicis, qui urbem defendebant, se Iugurthae dedititium tradit, moxque ab eo excruciatum necatur.
- XXVII. Et huic quoque sceleri impune fuisset, ni Memmi, tribuni plebis designati, conciones senatui metum iniiecissent. Igitur copiae parantur, quas Calpurnius Bestia consul in Africam transvehat.
- XXVIII. Iugurtha, his auditis, filium et duos familiares Romam mittit, addito praecepto, *omnes mortales pecunia aggrediantur*. Quibus intra decem dies Italia excedere iussis, Bestia cum Scauro traiecit in Africam et urbes aliquot pugnando capit.
- XXIX. Mox corruptus pecunia regis, particeps et socio consiliorum Scauro, Iugurtham in simulatam deditionem accipit, Romamque revertitur.
- XXX. Cunctante senatu tantum flagitium vindicare, plebis animos accendit Memmius.
- XXXI. Oratio Memmi ad Quirites contra optimatum crudelitatem, superbiam atque avaritiam.
- XXXII. Cassius pætor, iussu populi, ad Iugurtham missus, eum interposita fide publica Romam adlucit, quo facilius, eius indicio, Scauri et ceterorum delicta patefiant.
- XXXIII. Statim Iugurtha C. Baebii, tribuni plebis, auxilium magnam mercede parat. Interea C. Memmius regem in concionem producit, iubetque sceleris sui socios aperire.

- XXXIV. C. Baebius regem tacere iubet, populusque ludibrio habitus e concione discedit.
- XXXV. Massiva, Masinissae nepos, ex Africa ob metum Iugurthae profugus, surgente Sp. Albino consule, regnum Numidiae petit a senatu. Quo, iussu Iugurthae, Bomilcaris opera, interfecto, accusatus Bomilcar, clam in Numidiam abit; Iugurtha iubetur Italia decedere.
- XXXVI. Albinus, renovato bello, maturat in Africam proficisci. Sed ille quoque, sive Iugurthae dolis elusus, sive ipse non satis fidus, infecta re, Aulo fraire in castris relicto, ad comitiorum diem Romam revertitur.
- XXXVII. Dilaus vero, propter tribunicias seditiones, per totum annum comitiis, ea mora in spem adductus Aulus aut bellum conficiendi, aut pecuniam ab Iugurtha terrore exercitus eliciendi, oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant, media hieme obsidere parat.
- XXXVIII. At propria imperitia, regis calliditate, centurionum prodicione, in insidias adductus, nocturnoque oppressus impetu, ignominiosum foedus cum Iugurtha facit: ut subiret iugum, et decem diebus Numidia decederet.
- XXXIX. Consul Albinus copias parat, quas ne in Africam secum portaret a tribunis plebis impeditus, solus proficiscitur. Sed corruptis licentia atque lascivia militibus, bellum renovare nequit.
- XL. Lex Mamilia, ut in fautores Iugurthae quaeratur. Tres quaesitores creantur, inter quos idem ille M. Scaurus, qui legatus Bestiae fuerat.
- XLI. Digressio de factionum origine, causa et effectibus. Post Carthaginem deletam, otio et abundantia plebs in licentiam, nobilitas in dominationem abutuntur. Potentior nobilitas. Plebis inopia et misera servitus.
- XLII. Vindictae libertatis Gracchi ferro necantur. Inde nobilitas evadere magis ac magis; quae res in posterum studia partium accendit potius, quam restinxit.
- XLIII. Creatus consul Q. Metellus, vir acer et divitiis invi-

ctus, parato novo exercitu, magna spe civium in Numidiam proficiscitur.

XLIV. Ibi Sp. Albini exercitum accipit, omnibus ignaviae luxuriaeque probis inquinatum; quem, priusquam bellum attingat, disciplina coercere instituit.

XLV. Metelli diligentia, prohibendo a delictis magis quam vindicando, exercitum confirmat.

XLVI. Fama viri territus Iugurtha veram tum demum deditionem facere conatur. Cuius promissis diffidens Metellus legatis persuadet, ut cum vivum necatumve sibi tradant. Ipse infesto exercitu Numidiam ingreditur. C. Marius equitatum ducit.

XLVII. Metellus, imposito urbi Vaccae praesidio, novos ab rege legatos, ut priores, ad proditionem illicit. Regi pacem neque abnuit, neque pollicetur.

XLVIII. Iugurtha, ubi se suis aribus tentari animadvertit, statuit armis certare. Ideo romanum exercitum per occultos tramites antevenit; et non procula flumine Muthul, post montem, in colle minus edito, considet.

XLIX. Ignarus insidiarum Metellus, inspectis, dum monte degreditur, hostibus, aciem, ut tempus posecbit, instruit et in planum deducit.

L. Rutilius legatus cum expeditis ad flumen praemittitur, locum castris antecapturus. Metellus cum Mario paulatim procedit. Mox eorum agmen Iugurtha transversum invadit, ordinesque conturbat.

LI. Incerto, fere usque ad vesperam, eventu pugnatur. Ordines restituit Metellus. Duces utrimque suos hortantur.

LII. Tandem Romani Numidas in colle considentes adversos aggressi loco pellunt. Interea Bomilcar, dum Rutilius ad flumen castra ponere festinat, a tergo eius aciem instruit, moxque ad castra procedit.

LIII. Commisso in ea parte praelio, Romani victores obviam Metello contendunt, ignari quid eius iter moraretur. Venienti occurrunt obscura nocte, laetique suos agno-

scunt, postquam alteri alteros pene invasissem, hostes rati

- LIV. Metellus in castris quatrduo moratus, ubi per exploratores comperit, Iugurtham novam exercitum cogere; ipse Numidiam vastare, loca munita incendere coepit. Quem per avia sequutus cum delectis equitibus Iugurtha, improviso impetu, Romanos palantes aggreditur.
- LV. Gaudium ingens Romae exortum, cognitis Metelli rebus. Ipse intentius ab insidiis regis cavere, qui per colles sequens variis cum dolis eludit.
- LVI. Metellus Zamam oppugnare statuit. Quo cognito, Iugurtha oppidum praesidio firmat, et inde profectus Marium in urbe Sicca pene opprimit.
- LVII. Metellus Zamam vi expugnare aggreditur.
- LVIII. Dum acerrime pugnatur apud Zamam, Iugurtha ex improvise castra romana invadit. Vade a Mario expulsus, multis amissis, in loca munita se recipit.
- LIX. Postero die Zamae murum aggreditur iterum Metellus. Iterum Iugurtha Romanos ex occulto invadit, multumque perturbat.
- LX. Dum fervet utrimque pugna, simul ad castra, simul apud urbem; muros, appositis scalis, superare tentans Marius repellitur.
- LXI. Relicta obadiione, Metellus exercitum in provinciam romanam, hiemandi causa, deducit. Ibi affecto ad colloquium Bomilcaris persuadet, ut sibi vivum necatumve tradat Iugurtham,
- LXII. Precibus Bomilcaris evictus Iugurtha Metello per legatos nunciat, sese regnumque suum in illius fidem se tradere. Et traditis quidem, quae Metellus imperaverat, ipse tamen supplicii metu venire dubitat, bellumque de integro sumit.
- LXIII. C. Mario, quem ingens cupido tenebat consulatum adipiscendi magis omnis portendit haruspex. Marii initia et indoles.
- LXIV. Ille haruspis responso confirmatus missionem a Metello rogat, consulatus petendi gratia. A quo quum su-

perbum responsum tulisset, cum in invidiam apud milites negotiatoresque vocare studet.

LXV. Gaudam Numidam, Masinisse nepotem, Metello insensum, spe regni, multos Romanos, spe pacis impellit, ut Romam ad suos necessarios asperere in Metellum scribant, Marium imperatorem poscant.

LXVI. Interim bellum Iugurtha strenue parare; cuncta per Africam agitare; multos mortales ad defectionem pellere; ex quibus Vaccenses praesidium romanum crudeliter trucidant.

LXVII. Continuata caedis descriptio; ex qua, unus ex omnibus Italicis, Turpilius praesidii praefectus aufugit, salva vita, non fama.

LXVIII. Vlturus tantam iniuriam Metellus ad Vaccam propere contendit, equitibus Numidis in primo agmine collocatis.

LXIX. Quibus visis Vaccenses rati Iugurtham adventare, aetheri obviam effundunt. Eorum magna strages oritur. Verbs diripitur. Turpilius capite plectitur.

LXX. Bomilcar de rege interficiendo coniurat, assumpto in societatem consilii Nabdalsa. Qui quum magnitudine facinoris percussus remaggradi cunctaretur, eum per literas confirmare nititur Bomilcar.

LXXI. Epistola in pulvino dormientis Nabdalsae forte deprehensa, ad regem perfertur. Quem confestim adit ille, veniam precaturus.

LXXII. Nabdalsae Iugurtha placide respondet; Bomilcarem aliosque insidiarum coescios interficit. Mox ipse vecordi formidine exagitatur.

LXXIII. Metellus, cognito casu Bomilcaris, omnis tanquam ad integrum bellum parat. Marium fatigantem de profectione, domum dimittit. Mario, homini novo, consulatus et Africam belli cura mandatur.

LXXIV. Interim Iugurtha, dum copias huc illuc traducit, inops consilii, nec loco nec homini cuiquam satis fidens, Metello non sponte obviam factus, pugnat et vincitur.

LXXV. Victus in solitudines, dela Thalami pervenit; quo

Metellus cum mature consequitur, loca deserta feliciter emensus.

LXXVI. Iugurtha ex urbe noctu profugit. Ea potiuntur post quadraginta dierum obsidionem Romani; postquam perfugae, qui in oppido erant, sese cum divitiis concremaverunt.

LXXVII. Leptim praesidium, cum C. Annio praefecto, mittit rogatus ab incolis Metellus.

LXXVIII. Leptis a Sidonis condita; sita inter duas Syrtis, quae breviter describuntur.

LXXIX. Narratur per digressionem Philaenorum fratrum, memorabile facinus, qui se ultro vivos obcui passi sunt, quo patriae suae Carthagini fines longius proferrent.

LXXX. Amissa Thala, per magnas solitudines cum paucis profectus Iugurtha pervenit ad Gaetulos, e quibus novam exercitum cogit. Praeterea regem Mauritaniae Bocchum ad belli societatem pellicit.

LXXXI. Postquam utriusque regis exercitus in destinatum locum convenire, et Iugurtha Bocchi animum in Romanos accendit; ad Cirtam iter constituunt, ubi Metellus praedam, captivos et impedimenta locaverat.

LXXXII. Dum Metellus castris muniis reges opperitur, ubi commodum foret pugnam facturum, provinciam Numidiam Mario datam, non sine summo animi dolore, comperit.

LXXXIII. Igitur stultum ratus alienam rem suo periculo gerere, Bocchum regem ad pacem cum populo romano servandam hortatur. Ita, missis ultro citroque legatis, bellum intactum trahitur.

LXXXIV. Romae interea Marius simul nobilitatem quotidianis dieteris lacessit, simul omnia parat, quae bello opus sunt. Animi plebis ad militiam, duce Mario, capessendam arrecti; praesertim oratione quam ille, omnibus quae postulaverat decretis, apud populum habuit.

LXXXV. Oratio C. Marci contra nobilitatem, de novitate sua, et de bello Numidico.

LXXXVI. Marius, Maudio legato cum onerariis navibus prae-

misso, milites promiscue, vel ex infima plebe, scribit. Ipse profectus in Africam, paucisque diebus Uticam advectus, exercitum a P. Rutilio legato accipit.

LXXXVII. Marius in agrum fertilem exercitum ducit, multisque et levibus praeliis novorum militum virtutem confirmat. Reges, cognito adventu Marii, diversi in locos difficiles abeunt.

LXXXVIII. Metellus Romanum revertitur, praeter spem etiam plebi acceptus. Interea Marius, impiger acque et prudens, Iugurtham frequentibus praeliis fatigat. Deinde illius urbes singulas circumvenit.

LXXXIX. Aliquot oppidis potitus, urbem magnam et valentem Capsam, inter ingentes solitudines arte et situ munitam, expugnare statuit, Metellum aemulatus Thalsae expugnatorem.

XC. Igitur extrema aestate, omnibus, quantum licebat, provisus, Manlius ad oppidum Laris ire iubet, simulans se propediem eo sequenturum. Sed ipse pergit ad flumen Tanum.

XCI. Sexto die ad flumen, inde multis utribus aqua repletis, tertia nocte (nam noctu solum faciebat iter) prope Capsam pervenit. Quam ex improviso captam ferro et incendio delet.

XCII. Gloria auctus, suis carus, hostibus terribilis, omnibus vi aut metu subiectis, castellum in praerupto undique saxo positum, ubi erant Iugurthae thesauri, oppugnare aggreditur.

XCIII. Quum vero multis diebus et laboribus consumptis secum deliberaret, an omitteret inceptum; invento per Ligurum militem tramite, quinque tubicines, cum Ligure et quatuor centurionibus, in summam rupem evadere iubet.

XCIV. Quibus huc egressis, dum pugna ex altera parte fervet, repente canentibus a tergo signis Numidae terrentur. Tum Marius scrius instat, Romanique murum sperant.

ACV. Interim L. Sylla quaestor in castra venit cum magno

equitatu, quem ut ex Italia cogeret, Romae relictus erat. Syllae natura et indoles.

XCVI. Ille optimis artibus Marii et militum gratiam brevi sibi conciliat.

XCVII. Eodem tempore dubium cunctantemque Bocchum Iugurtha, tertium pollicitus Namidiae partem, illicit ut ad se cum magna multitudine veniat. Ambo, iunctis viribus, sub vesperam Mario ingruunt.

XCVIII. Ibi, atroci edito praelio, conturbatisque omnibus Romanis barbarisque, Marius duos colles inter se propinquos occupat. Iluc milites paulatim in unum contractos subducit. Colles barbari circumveniunt.

XCIX. Adventante luce, in Mauros Gaetulosque, incautos et somno deincepsos erumpunt Romani, pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus, interficiunt.

C. Marius in hiberna tendit, victor, nec minus ideo adversus hostilem impetum cautus.

CI. Haud procul ab oppido Cirta iterum hostes apparent. Praelium ingens, in quo Sylla, Bocchus, Marius, Iugurtha atrox decertant. Denique hostes undique fusi.

CII. Marius Cirtam ingreditur. Ibi per legatos a Boccho rogatus, ad eum mittit Syllam et Manlium de pace acturos. Verba Syllae ad Bocchum; qui mox ab amicis, Iugurthae pecunia corruptis, ad aliud consilium trahitur.

CIII. Interea Marius cum expeditis ad obsidendam turrinam regionem in deserta loca profisciscitur. Simul Bocchus, iterum mutata mente, novos ad hiberna Romanorum legatos de pace mittit. Quos liberaliter habet Sylla, quaestor pro praetore a Mario relictus.

CIV. Reversus Cirtam re infecta Marius, advocato concilio, legatis eundi Romam potestatem facit. Hi responsum se habet: Boccho veniam dari; amicitiam datam iri, quum mox verit.

CV. Marius petenti Boccho Syllam mittit, de communibus negotiis acturum. Hic cum equitum peditumque praesidio profectus, Bocchi filium Volucem cum armatis, quinto die, obvium habet.

- CVI.** Quum Volux se a patre miasum obviam Romanis docuisset, simul iter faciunt. Post biduum nunciatur Iugurtham duum millium intervallo consedisse.
- CVII.** In tanto discrimine Sylla suos hortatus, obtestatusque Iovem ut Mauri perfidiae testis adesset, Volucem castris abire iubet. Quo tamen doli suspicionem deprecante, seque comitem offerente, Sylla per media Iugurthae castra incolumis evadit.
- CVIII.** Bocchus Daborem Numidam, ex gente Masinissae, sibi cerum, fidumque Romanis, praemittit a Sylla petiturum, ut colloquio locum et diem constituant.
- CIX.** Bocchus et Sylla, coram Aspare, qui a Iugurtha missus Bocchi consilia speculatum venerat, pauca loquuntur. Dein per noctem Sylla a Boccho occulte arcessitur.
- CX.** Bocchi oratio, qua gratum erga Syllam, benevolam erga Romanos animum declarat.
- CXI.** Sylla Boccho, primum reluctanti, persuadet ut Iugurtham Romanis tradat. Dein, dolo ad simulandam pacem, cuius Numida avidus erat, composito, digrediuntur.
- CXII.** Iugurtha contra, per Asparem, a Boccho postulat, ut Sylla sibi per dolum tradatur: ita enim fore, ut iussu senatus populi que romani foedus fiat, ne talis vir in hostium potestate relinqueretur.
- CXIII.** Hoc quoque Maurus pollicetur; dolo an vere, incertum. Numidae tamen insidias tendit; qui Syllae traditus, ab eo ad Marium deducitur.
- CXIV.** Romae, postquam bellum confectum, Iugurthanique victum adduci nunciatum est, Marius iterum consul absens creatur, ei que decernitur provincia Gallia in qua male a Mallio et Caepione pugnatum erat. Marns kalendis ianuariis triumphat.

C. C. SALLVSTII

IVGVRTIA

SEV BELLVM IVGVRTIIVM

I.

¹ Falso queritur de natura sua genus humanum, ¹⁴⁵ quod imbecilla atque aevi brevis ² forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, ³ neque maius aliud, neque praestabilius invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator ⁴ vitae mortalium

CAP. I, 1. Iam in *argumentis* ostendimus quae rerum series quatuor his primis capitulis continetur. Hic quoque, ut in Catilina, non pauca praestitit doctor de plurimarum hominum socordia et pravis libidinibus; de infirmitate corporis, et animi praestantia, de suo consilio aetatem procul a negotiis publicis habendi, glorioseque ex conscribenda rerum gestarum memoria querendi. Qua tantum conclusum proemium cum opere proposito connectitur. Nam reliquis de moribus, praeclara illa quidem, sed quae non hic magis, quam alio quolibet loco niteant. Adde, quod in Catilinae proemio iam dicta hic eisdem fere verbis recurrunt. Quamquam id minus ostendere debuit illius aevi lectores, ut in duobus nec simul editis, nec ullo neque continetis operibus. Neque illud adeo

mirum est, otium enim saepius excusare, publicos mores accusando, Sallustium, qui olim in medias republicae procellas tam vehementer studio sese coniecerat.

2. *Imbecilla atque aevi brevis.* Scilicet naturae hominis, id est, ipse homo. — *Forte.* Fortuito rerum atque eventuum nexu. Nam saepe *fars* pro derivato suo, *fortuna*, dicitur.

3. *Nam contra reputando.* Res stante considerando, invenies nihil maius aut praestabilius esse, quam hominis naturam — *Industriam.* Diligentiam et laborem. Sic Quint. 1, 1. *Manifestum est naturam non defecisse, sed curam.*

4. *Sed dux atque imperator, etc.* Haec verba eos refellit qui homines forte potius quam virtute regere queruntur. Non fortuna, inquit, sed animus dux atque imperator vitae mortalium est.

446 animus est; qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunae eget: quippe probitatem, industriam, alias artes bonas, neque dare⁵ neque eripere cuiquam potest: sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est;⁶ perniciose lubidine paulisper usus,⁷ ubi per secordiam vires,

Ille imperio suo bene utatur; omni fortuna potentior erit. — *Grassatur* *Grassor*, frequent a *gradior*, acipius in malam partem, hic tamen in bonum accipitur. — *Pollens* potensque. *Pollens* proprie ad ipsas vires pertinet, *potens* magis ad eorum usum. Protriusque tamen, multis locis, usurpantur.

5. Neque dare, etc. Senec. de Constant. v: *Nihil eripet fortuna, nisi quod dedit*. Sil. Ital. xv, 105 *Nec bonis occidendum, quae fers infida dedisse, Atque eodem capuisse valet*.

6. Pessum datus est. De vocis *pessum* etymologia nullae sunt coniecturae, quarum nulla universè probatur. Quoniam mihi ipseque meam proferre licet. Ac primum huic vocabulo inhaeret *pervertendi* ac *deprimendi* notio. Plaut. Rud. ii, 3, 64 *Nunc eam cum non scilicet abuisse pessum in altum*. Lucret. lib. xi, vs. 588 *Et multis per noxam pessum subactere nos pariter cum coebris urbes*. Et in hoc quoque Sallustij loco, *pessum* datus exponitur, *decretus*, *depressus*. Nunc si attendas ex multis particulis adverbialia derivari, quae in *sum* exeunt, et g. ex quo, quorum (*quonversum*), ex ore, *orsum*, (*susversum*), ex ore, *deorsum* (*deversum*), ex mo, *prosum* (*proversum*) obviū erit deducere ex *sum*, *pessum* (*perversum*), etiam *r*, *euphemias* causa, ut in, *prosum*, (*prosum*), *sumum*,

(*sumum*). Et verissime quidem et *perversum* *pessum*, quae in profundum interpretatur. Inde vero facillime transitur ad *perniciem* notionem, quae huic quoque vocabulo subest. Nam et *pessum-dare* est *perdere*, *pessum-ure*, *per-ure*, in quibus compulsiis verbis, *pessum* et *per* eandem vim habentia, nomine aliquatenus declarantur eandem quoque originem habere?

7. *Primordia lubidinis paulisper usus*. Sic incipit perinde pars secunda, quasi dicere voluisset, *perniciosa lubidinis paulisper usus* — *naturae infirmitatem accusat*. Sed abrupta, dum interponitur *ubi per secordiam*, etc. aene verborum, et mutata constructione novus inducitur nominalivus, *infirmitas*, atque *usus* caret suo verbo. Hoc Graeci dicunt *δυσκολοσύνη*. Sic Polyzen i, 18 *Οἱ πολέμοι το δέσποτ ἀνδράς, καὶ τὸν αὐτὸν ἐν παραγγελίαις ἐν ταῖς μάχαις ἀνίσταται ἡδίστου*. Sic ex Latina, Auctor Vel Afr. xlv *Dum haec ita fierent, rex Iuba, cognitus Caesaris de silentibus cognatumque paucitate, non est in manu duci apertum convalescendi, auguraturumque eius opum*. Si Sallustiana verba ad normam latinae dictionis reducere volueris, sic intellige *namquam perniciose lubidine paulisper usus est*. Sed haec ellipsis minus etiam latina est, quam ille hellenismus. Ellipsin quidem et hellenismum vitat Sipi. sic distinguendo. Sin ad inertiam et

tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accu- 147
satur; suam quique culpam auctores ad negotia
transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum⁸
tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profu-
tura, multumque etiam periculosa petunt: neque
regerentur magis,⁹ quam regerent casus; et eo ma-
gnitudinis¹⁰ procederent, ubi pro mortalibus gloria
aeterni fierent.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima¹
et corpore: ita res cunctae² studiaque omnia nostra,
corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur
praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis,

voluptas corporis passim datus, est
perniciosa lubricine paullisper usus,
etc. Sed sensum turbat; qui ut bene
constet, necesse est primam periodi
partem ad verbum *perum datus est de-*
scribere.

8. *Bonarum rerum* Scilicet probi-
tatis, industriae, omniumque bona-
rum artium. — *Aliena*. Non vero ad
hominem pertinentia — *Malignae*
etiam periculosa. Et quae multum
etiam habent periculi. Cortius expo-
nit *multum etiam, arripe etiam*; et
auctoritatem affert Plin. Ep. 1, 9,
multum incipias labores. Sed procul
dubio Plinius ipseque intellexit labo-
res qui multum habent ineptiarum,
non, qui saepe inepti sunt.

9. *Neque regerentur magis, etc.*
Supple *casibus*. Sic incipit periodi
apodosis, ac solvendum est neque in
et non, propter sequens et et non
regerentur —, et procederent. Hoc au-
tem refertur ad hominum querelam,
quod forte potius quam virtute re-
gantur. Iam si ipsam dicendi formu-
lam respicias, non regerentur magis
quam regerentur, Thucydeae illa quo-
que est, ut in Catil. IX, n. 2, *tu*

bonumque, etc.

10. *Eo magnitudinis*. Ad eam ma-
gnitudinem procederent, quam asse-
quuti, licet naturae lege mortales,
gloria tamen aeterni et immortales
fierent.

CAP. II. 1. *Ex anima*. De voce
anima vide Catil. II, n. 22. Mox se-
quitur *anima*, nec multo post recur-
rit *anima*; et rursum *anima*. Vnde
patet hic saltem utraque voce idem
significari. Quamquam nescio quid
legentem subsonare videatur, cuius
bene usum fuisse Sallustium *anima*,
ubi usus est *animus*. Non enim apte
diceretur, *anima rectrix humani ge-
neris agit atque habet cuncta, neque
qua habetur*. Nec sine consilio *ducem
vitae nostrae animam fecit, non ani-
mam*. Sed verum adeo similis di-
scrimen cogitatione potius quam ver-
bis assequaris.

2. *Ita res cunctae*. Scilicet quae ad
nos pertinent — *Studia*. Ea omnia
quibus studemus, quibus vitam no-
stram impendimus, graece *ἐπιτηδεύ-
ματα*; quo nomine comprehenduntur
omnia vitae agendae ratio, omnis-
que nostrarum facultatum usus.

Sallust.

N

448 alia huiusmodi omnia brevi dilabuntur: at ingenti
egregia facinora,³ sicuti anima, immortalia sunt. Po-
stremo⁴ corporis et fortunae bonorum, ut initium,
sic finis est; omniaque orta occidunt, et aucta sene-
sunt: animus incorruptus, aeternus rector humani
generis, agit atque habet cuncta,⁵ neque ipse habetur.
Quo magis pravitas⁶ eorum admiranda est, qui, dediti
corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem
agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque
amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque
secordia torpescere sinunt: quantum praesertim tam
multae variaeque sint artes animi, quibus summa cla-
ritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo
omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac
449 tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti

3. *Ingeni egregia facinora.* Quid-
quid praeclearum ingenio, i. e. animi
viribus efficitur. Quo in numero sunt
non modo scripta egregia, aliaque
huiusmodi; sed etiam verum publica-
rum cura et bene gesti magistratus,
ut ostendunt mox sequutura: *Quam
praesertim tam multae variaeque sint
artes animi.* Verum ex his magistratu-
tus et imperia, etc.

4. *Postremo.* Vno verbo. — *Vt ini-
tium,* etc. Corporis et fortunae bona,
quae initium, sic etiam finem habent.
Atque corporis et fortunae bona sunt,
quae iam dicta praecleara facies, ma-
gnae divitiae, via corporis, et alia
huiusmodi. Itaque *finis* est, non
idem omnino sonat, quod *bona dila-
buntur.* Hoc indicat tantum bonum illa
caduca esse, et facile hominibus eripi.
Nam qui hodie pulcher, dives, reba-
tus est, cras potest deforsis, pauper,
infirmus esse. *Finis* est autem mo-

net, etiam si omnia haec homini quum
diutissime supersint, tamen eorum
finem fere, quia sunt initium. Nam
quidquid nascitur, occidit, quidquid
augetur, ubi auctum est, senescit.
Haec ultima habes pluribus verbis in
Senecae Consol. ad Marc. xxix: *Quid-
quid ad summum pervenit, ad exitum
prope est. Nam ubi incrementum locus
non est, vicinus occidit est. Et ap-
petit finis, ubi incrementa consumpta
sunt.*

5. *Agit atque habet cuncta.* Agit
cuncta. Omnia dirigit, movet, regit-
que arbitrio suo. — *Habet.* Possidet,
sub ditione tenet. Sic Iupiter, Ovid.
Met. i, 197 *Quam mihi, qui fulmen,
qui vos habeoque regoque.* — *Neque
ipse habetur.* Neque ipse possidetur,
nec alieno imperio subiectus est.

6. *Pravitas.* Perversa et naturae
repugnans agendi ratio.

honus datur; ¹ neque illi, quibus per fraudem ius fuit, ² tuti, aut eo magis honesti ³ sunt. Nam vi quidem ⁴ regere patriam aut parentes, ⁵ quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; quum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem

CAP. III. 1. *Neque virtuti honos datur.* Debitum virtuti honorem denegasti, ei magistratus et imperia non committendo.

2. *Quibus per fraudem ius fuit.* Qui per fraudem potentiam adepti sunt. Frustra verba conamittit Coriutius, dum contendit intelligendum esse ius honorum. quasi per se ius non satis plenum sensum habeat. Ius, quomodo a iudendo, optime denotat potentiam inbeendi quidquid velis, id est, potentiam atque imperium. Eas autem carpit Sallustius, quicumque ad honorem vis viis gravioribus sunt, quas se dedignatum esse innotuit.

3. *Horatio Honorati.* Sic Cicero Ep. 21, 3. *Non in hac sententia sumus, ut te cupimus in libera republica magnam et honestam esse.*

4. *Nam vi quidem, etc.* Vis fraudi oppositur. Hoc ergo non de iisdem dicitur, quos superioribus verbis notavit. Verba haec, *quamquam et possis, et delicta corrigas*, indicare videntur de Caesare sermonem esse, qui quidem vi regere patriam potuit, et delicta corrigendus dedit operam. Quamquam arbitratr De Brones, nec forsitan sine causa, haec de Sylla dici. Sed verius fortasse, qui de utroque, et Sylla et Caesare, intellexerit. Nam quod in genere dictum est, nil mirum si pluribus conveniat. Nec quia obicit non eum fuisse Sallustium, qui Caesarem carperet. Si quid enim

in tota sententia invidiosum est, id corrigitur hisce verbis, *et delicta corrigas*.

5. *Patriam aut parentes.* Haec verba tam saepe coniunguntur et apud Sallustium et apud ceteros, nunquam debio sensu, ut hic quoque *parentes* vel aliquid esse possint, quam qui nos genuerunt. Frateres illud a Platone expressum videtur, qui hoc habet in Epist. ad Dionis propinquos: Παιτέρα δὲ ἢ μητέρα οὐχ ὅσον ἑαυτοῖς προσέειχασθαι. . . Βίαν δὲ πατρίδι πολυτέρας μεταβολῆς μὴ προσέειπαι, ὅταν ἀνταγωνίζῃ. καὶ σφραγὶς ἀνδρῶν, μὴ δυνάμεν ἢ γυμνασθαι τῇ ἀριστερίᾳ. Item in Crition: Βιάσασθαι δὲ οὐχ ὅσον οὔτε πατέρα, οὔτε μητέρα, πολὺ δὲ τούτων εἶναι ἥττον τῆς πατρίδος. Quasi locum Cic. top. 1, 9, sic imitatur. Id eum iuxta idem ille Plato . . . non neque parenti neque patriae afferre oportere. Errant igitur, qui *parentes* intelligunt populos Romanos obediētes. Sed quid sibi vult Sallustius huc intrudendo *aut parentes*? Ille, opinor, ita scripsit consuetudine ductus, ea simul mente, ut comparationem inter similia institueret, quasi diceret. Patriam, non secus ac parentes, vel, vi parentes, sic patriam vi regere importunum est. — *Importunum* Res et alius odiosa, et ipsi impetrant gratia. — *quam praesertim, etc.* Hoc est, ad verbum, quod ex Platone allatum modo. ὅταν ἀνταγωνίζῃ, etc.

150 niti,⁶ neque aliud se fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est: nisi forte quem⁷ inhonesta et pernicioſa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, imprimis magno usui est memoria rerum gestarum: cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existimet memet, studium meum laudando, extollere. Atque ego⁸ credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxima industria videtur, salutare plebem, et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus⁴ magistratus adeptus sim, et quales viri

6. *Frusta enim niti* Ad honores et imperium. Hoc oppositum est antecedentibus, *quam et posui*; probatque abunde eos negari, qui posui in *propos* mutare voluerunt.

7. *Nisi forte quem, etc.* Quatuor genera hominum notat. 1° eos quibus per fraudem via fuit, 2° qui per vim imperium habuere, 3° qui frustra illud assequi conati sunt; 4° qui potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificantur, ut ipsi dominantur in ceteros. De hisce dicit Lepidus in *Pragm. Satellites quidem eius (Syllae) dominantes in vasa servitutem suam incredem dant.*

CAP. IV. *Memoria rerum gestarum* Res gestas memoriae mandandi cura. — *Causa de virtute.* Virtus hic est praesentia, efficacia, utilitas. — *Memet extollere.* Ne quis existimet me, extollere memet per insolentiam, studium meum laudando. Ellipsis sit primi pronomini *me*, ut in Catil. III: *Eo magis refert mehi atque vobis*

timere; quod sic intelligendum est. *eo magis refert me mihi, et vobis vobis timere.*

2. *Atque ego.* Idem fere, quod attamen ego. Ter. Andr. I, 3, 20: *Atque ipse commentum placet* In quod Donatus, atque, pro tamen, etc.

3. *Certe quibus.* In certe, quibus, etc. Eos homines notat, qui non virtute et bonis artibus, sed ambitione et blanditiis gratiam plebis aucupati, ad honores grassantur. *Industria* opponitur *avertiae*. — *Salutare.* Candidati per nomenclatores civem quemque salutabant, nec id vituperio erat. Sed eos damnant, qui hanc solam industriae noverant.

4. *Quibus ego temporibus.* Quaestor fuit Sallust paucis post coniurationem Catilinae annis, eo fere tempore quo Clodius Pulcher civitas exagitabatur, tribunus plebis A. V. C. 701, quo Clodius a Milone occisus est; praetor vero anno 702, victore iam Caesare. Turbulentissima autem illa

idem assequi nequiverint, et postea quae genera ho-¹⁵¹
minum in senatum pervenerint;⁵ profecto existima-
bunt, me magis merito, quam ignavia, iudicium animi
mutavisse, maiusque commodum ex otio meo, quam
ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe
audivi, Q. Maxumum,⁶ P. Scipionem, praeterea civi-
tatis nostrae praeclaros viros, solitos ita dicere, quum
maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi
animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram
illam,⁷ neque figuram tantam vim in sese habere;
sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis
viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam
virtus eorum famam⁸ atque gloriam adaequaverit.
At contra, quis est omnium his moribus, quin divi-
tiis et sumptibus, non probitate, neque industria,
cum maioribus suis contendat? Etiam homines novi,
qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem ante-¹⁵²
venire, furtim et per latrocinia ad imperia et honores

reipublicae tempora fuerunt. — *Quales
viri* Intelligit maxime Catonem, qui
praeturam petens, repulsam tulit. Hic
porro sensus est Ego ad honores
perveni tum, quam clarissimi etiam
viri idem assequi nequiverunt. Nunc
vero assequuntur etiam infimi Quo
facilius mihi esset, nisi utile otium
praeponerem, me publicis quoque
negotio immiscere.

5. *Quae genera hominum in senatum
pervenerunt* Cæsar quippe dignos,
indignos, ut sua utilitas ferebat, in
senatum legi — *Merito* Ex iustis
causis. — *Iudicium Animi* propositum,
quo antea honores quaesierat.

6. *Q. Maxumum*. Fabium illum,
de quo Ennius *Finis quæ nobis con-
cedendo restituit rem: Non poterat erum*

rumores ante salutem. — *P. Scipionem*
Africanum maiorem, qui Hannibalem
vicit apud Zannam

7. *Scilicet non ceram illam* — *Sup-
ple, arbitrabatur*. Nam haec non Fa-
biorum Scipionumque, sed scriptoris,
eorum sententiam interpretantis, ver-
ba sunt. — *Ceram*. Illam nempe, qua
elictae erant maiorum imagines.

8. *Quam virtus eorum famam, etc.*
Ordo est Quam sua ipsorum virtus
adaequaverit famam atque gloriam
eorum, scil. maiorum. Inde colligit
Sallustius se operas pretium facturum,
si res gestas populi romani memorias
mandaverit. — *His moribus* His tem-
poribus, ubi tanta est morum pravi-
tas. — *Homines novi*. Vide notata ad
Caes. XXIII, vº 13. — *Nobilitatem*
antevenire. Homines nobiles superare.

nituntur: proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia huiusmodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur,⁹ ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego¹⁰ liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit: primum quia magnum et atrox, variaque victoria fuit;¹ dein quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est: quae contentio² divina et humana cuncta permiscuit; eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam huiusmodi rei initium expedio, pauca supra repetam;

9. *Ac non perinde habentur.* Et quasi magistratus illi non aut magni, aut nullum homini honorem afferant, prout magna, aut nulla est hominis virtus. — *Sustinent.* Gerant, administrant. Sed magis proprium, *sustinent.* Nam *onus* quoddam viro imponitur praetura vel consulatus. *Iustin. vi, 8, de Epaminonda: Honores ita gerat, ut ornamentum non accipere, sed dare ipse dignatus videretur.*

10. *Verum ego.* Agnosci ipse, quod initio diximus: paulo longius a proposito re prooemium evagari. — *Altius.* Vi dicitur, *res ex alto repetere*, ita dicit, *altius procedere.* Nisi forte metaphorice et nave in altum procedente ducta sit. — *Dum me — piget taedetque.* Id est, longius proventus sum, propter dolorem et taedium, quod mihi afferunt publici mores. — *Iam vero prooemium illud, quantumvis longum et narrationi potum cohaerens videatur, tamen negari non potest ita legentis animum afficere, ut auctoris propositum maxime convenit,*

non res tantum in Africa gestas et externa bella, sed civiles etiam procellas et natas ex varietate et ambitione dissensiones narraturi.

Cap. V 4 Parva victoria fuit. Victoria nunc huc, nunc illic inclinavit.

2. *Quae contentio.* Sc. plebem inter et nobilitatem. Contentiois autem notio latet in antecedentibus, obviam itum est. Neryse vero tum primum post urbem conditam, sed tum primum post Graecorum caedem, euentamque nobilitatis victoriam, eius superbiae obviam itum est. Nam aliter Graecorum Caius, anno V. C. 633, occisus est; ex quo tempore nihil iam potentiae nobilibus obstitit, donec, anno 643, plebem in senatum concitaverit tribunus C. Memmius. Vide infra, XXX et XL. — *Bellum atque vastitas Italiae.* Inde enim exarsero seditiones Apuleiana Drusianaque; inde bellum sociale, inde bellum civile Marianum; inde ultima illa et foedissima sanguine civium et proscriptionibus Syllae victoria, quae

quo ad cognoscendum omnia illustria magis,³ magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis romani,⁴ Italiae opes maxime attriverat, Masinissa⁵ rex Numidarum, in amicitium receptus a P. Scipione, cui postea Africano⁶ cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat: ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace,⁷ cuius in Africa magnum atque late imperium valuit,

studius civilibus, saltem ad tempus, finem fecit

3. *Illustria magis.* In clariori luce posita. — *Ad cognoscendum.* Passiva: ut cognoscatur. Vid. inf. LXII, 4.

4. *Post magnitudinem nominis romani.* Ex quo ad magnum gloriae et potentiae fastigium Roma provecta erat, nullus magis quam Hannibal Italiae, i. e. ipsius Romae et sociorum Italicorum opes attriverat. Nam male Teller interpretatur primo *magnitudinem nominis romani*, deinde *Italicos opes* attrivisse Hannibalem. *N. B.* Monet *De Brussa*, semper cum *aspirat*, scribendum esse nomen *Hannibalis*; sique scribunt Curt. et alii.

5. *Masinissa.* Massylorum, gentis Numidicae, rex, Galus filius, Micipsae pater, avus Iugurthae. In septemdecim annos notus, iussus a patre suo, bellum gessit pro Carthaginiensibus adversus Syphacem, Romanis amicum, eumque atroci praefato vicit (Livius xxiv, 49). Deinde eorundem Carthaginiensium socius in Hispania bellavit adversus Scipionem (Liv. xxvii, 19), cum quo demum (Liv. xxviii, 16 et 35) amicitiam iunxit, non tam evidenti eo tempore subito mutatae causa, inquit Livius, nam id ante factum est, quam privata in Poenos odia gereret, ob nuptum Sy-

phaci Sophonisbae, quae ipsi prius desponsata fuerat. Exinde ille ad extremam vitae sedem permansit Romanus. Narrat Livius (xxx, 29 et seqq.), quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque palerno regno Masinissa, qui *maximus*, inquit, *omnium aetatis suae regum fuit, plurimumque iuxta rem romanam.* Confer etiam Iustinum xxviii, 6, et Cic. de Senect. x. Ille sexaginta annos regnavit, et centum fere vixit, morbus intactus, et vix iunioris corporis viribus.

6. *Africano.* Livius xxx, 45. *Primus hoc imperator nomine victor a se gentis est nobilitatus.* Item Silius xvii, 626. *Devotus referens primus cognomina terrae.*

7. *Syphace* Syphax, Massylorum in Numidia, occidentem versus, habitantium rex, primo Poenia inimicus fuit (Liv. xxiv, 48), deinde isdem amicus (Liv. xxviii, 47), iterum fidem mutavit, sedesque iunxit cum Scipione. Denique accepta in matrimonium Sophonisba, filia Asdrubalis, a Romanis ad Poenos rursus descivit (Liv. xxix, 23), tandemque a Masinissa et Laelio Scipionis legato captus (Liv. xxx, 11), ductusque in Italiam, Tibure mortuus est (Liv. xxx, 45).

136 populus romanus, quascunque urbes et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit.⁸ Sed imperii vitaeque eius finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus⁹ obtinuit, Manastabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Iugurthaque, Manastabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat,¹⁰ eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed,

8 Bona atque honesta nobis permansit. Bona dicitur amicitia Masinissae, quia fidelis; honesta, quia honorem ipsi apud Romanos conciliavit. — Sed imperii vitaeque etc. Sed mortuus est, imperii vitaeque eundem finem habens. Habuit autem, quia populo romano fidelis permanserat. Reposuimus sed, Sallustianam omnino confusionem, quam unius tantum cod. quicquid deleverat Cortius. Suppleta ellipsi, facile est videre, quid ad sensum ea conferat.

9 Micipsa — solus. Numerosam ex concubinis sobolem (quam xlv liberos habuisse dicitur) reliquerat Masinissa, tres tantum legitimos ex coniuge filios, Micipsam, Gulussam, Manastabalem. De his vide Estro-
pium iv, 3, Appian. Pun. Bel. cvi. —

Manastabale. Sic nostrorum codd. antiquissimus et plerique edd. Quidam, *Manastabale*. In Punicis istis nominibus, quae retro versus in linguas vernaculae leguntur, facilius fuerit transpositio syllabarum. Appianus hunc vocat *Manastabam*; Egit. Liv. I, *Manastabalem*. *Manastabal*, inquit *De Brousses*, est quasi *Manasses-Roal*, i. e. *Manasses-Iupiter*. Et *Manussa* quidem non aliud nomen esse quam *Manasses*, videtur.

10 Quem Masinissa — privatum reliquerat. Quem, sc. Iugurtham. Nam Iugurtha, non Manastabal, ex concubina ortus erat. Imo Manastabalem legitimum fuisse Masinissae filium affirmat Appian. Huc ex Cortio transferimus Masinissae familiae stemma.

MASINISSA

Ex uxore.			Ex concubina.	
1 Micipsa.	2 Gulussa	3 Manastabal	Manuagrada.	
Adherbal. Hiempsal.	Masiva. cap. 35.	Iugurtha. Gauda. cap. 65.	Dehar. cap. 108.	

uti mos gentis illius est, equitare, iaculâri, cursu cum aequalibus certare: et quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem, ¹ exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. Terrebat eum natura mortalium, ² avida imperii et praecepta ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocres viros ³ spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa; ⁴ ex quibus si talem virum interfecisset, ⁵ ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

CLF VI. 1. *Hominem adolescentem* Iugurtham adolescens erat, ideoque animo et corpore validus; ipse senex, ideo mortis proximus, liberi vero etiamnum parvi, ideo debiles et ad omnem iniuriam expositi — *Magis magisque crescere* Novam in dies famam gratumque sibi conciliare. — *Negotio permotus* Ea re permotus. — *Cum animo suoolvebat* Posset quidem abesse cum; neque tamen magis hic redundat, quam quum dicitur, multa secumolvebat.

2. *Terrebat eum natura mortalium* Hic explens, quod antecedentibus indicavit tantum. — *Præcepta* Quae primo et præcipiti impetu fertur ad ad rapidum, quod amicus cupit.

3. *Mediocres viros* Hic mediocres intellige, homines animi moderati, nec maiora alioquin per se cupien-

tes. Sic infra VIII: *Qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant*. — *Transvorsos agit* In consilia a recto abhorrentia dat præcipita. Sic infra XIV: *Ne quis proinde amicus Iugurthae parum cogitavit transvorsos agit* Item Seneca Epist. VIII: *In præceptis animi isto deducit.... Deinde ut renatere quodam licet, quum coepit transvorsos agere felicitas*.

4. *Sustia in Iugurtham accensus* Pro Iugurtha, ut dicit Liv. xxx, 19. Perrogari eo de sententia, accensus studiosus pro Scipione, et adversus Scipionem, non potuit.

5. *Si talem virum interfecisset* Dignus sane barbaro homine se metu exsolvendi ratio fratris filium, nullius criminis, imo nimis virtutis reum interficere. Quid ergo fecisset rex ille tam providus futuris, si juvenis ne-

156 VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et appetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino,¹ Micipsa, quum populo romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostendendo virtutem, vel hostium saevitia² facile occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat evenit: nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam³ P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, et praelio strenuus erat, et bonus consilio: quorum alterum,⁴ ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnes fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum

ipsum et perditus fuisset? Et tamen Micipsa magnus bonusque rex habetur. Imo, fere evicit sceleribus Iugurtha, ut cogitatum ab eo parricidium minus oderei posteritas.

CAP. VII. 1. *Bello Numantino.* Quod gessit in Hispania Scipio Aemilianus, seu Africanus minor. Huius belli narrationem vide apud Florum II, 47, 48.

2. *Hostium saevitia.* Virtute in iram accensa. Virgil. XI, 940. Et saevum Aeneam agnovit Turnus in armis. Vbi Servius et forte et iratum interpretatur.

3. *Naturam.* Impigri nempe et acri ingenii fuit, ut studere ut imperatorem suum hostemque nosset, ita providere et gesturus, ut alteri placeret, vincret alterum.

4. *Quorum alterum.* Scilicet consilio bonum esse, quae res cum providentia, id est, periculum ante videndi facultate, coniuncta, idcirco saepe gignit timorem. — Alterum. Scilicet praelio strenuum esse; quod ex audacia natum, saepe in temeritatem inconsultam vertit.

frustra erat. Huc accedebat munificentia animi⁵ et ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis famulari amicitia coniunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles,¹ quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti:² qui Iugurthae non mediocrem³ animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperii Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem; Romae omnia venalia esse.⁴ Sed postquam, Numantia deleta,⁵ P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit; donatum atque laudatum⁶ magnifice pro concione Iugurtham in praetorium adduxit; ibique secreto monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi romani coleret,⁷ neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset: si per-

5 *Munificentia animi.* Animus ad danda beneficia pronus. — *Ingenii sollertia.* Blandum et aptum conciliandis amicitis ingenium.

CAP. VIII. 4. *Novi atque nobiles.* Non solum novi, sed etiam nobiles.

2 *Clari magis quam honesti.* Magnam potius quam bonam famam habentes. Eadem fere verba leguntur apud Liv. viii, 47. *Quidam Lucanorum pretio alacrit, clari magis inter populares, quam honesti.* Vtrobique intelligit doct. interpret. Dureau Delamotte, quasi honesti iidem sint ac boni, probi. Sed leve discrimen esse videtur inter duos locos; ita ut in Livio honestus bene vertatur iustitiam, in Sallustio autem iustus. Nam utrumque vim habent adiectiva passivae significationis in his locis.

3. *Non mediocrem animum.* Per se iam inflammatum et cupidum.

4. *Romae omnia venalia esse.* Ideo emi posse a populo romano Numidiae regnum. Iam tum Romani regnum aliena, tanquam sua, pro arbitrio dare aut adimere aequum censebant.

5. *Numantia deleta.* A. V. C. 621.

6. *Donatum atque laudatum.* Praemia et laudes, pro concessis, id est, praesente exercitu, Iugurthae tribuit imperator; memorabilem sane militiae exitum, quam fatalem ei fore Micipsa speraverat: inique ludibrium fortunae, Iugurtham astollentis, quae passum iherus credebatur! — *Praetorium.* Tabernaculum imperatoris, ex eo dictum, quod omnes in eo exercituum duces praetores, a praecando, vocabantur.

7. *Potius publice — coleret.* Amicitiam populi romani coleret, universae potius civitatis, quam privatorum gratiam quaerendi.

158 manere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

IX. Sic loquutus, cum literis, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat: « Jugurthae tui bello Numantino longe maxima virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa. » Igitur rex, ubi, quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri,¹ tum gratia permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere aggressus est:² statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur huiusmodi verba cum Jugurtha habuisse:

X. « Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi;³ existu-

CAP. IX. 1 Quam virtute viri. Sic Virg. Aeneid. IV, 3. Multa viri virtus animo multumque recurat. Gentis haec; haerent infixi pectore vultus. Vbi, ut hic et passim, vox viri eleganter ponitur pro eum. — Gratia. Honore in quo erat iuvenis apud Scipionem. Scilicet permovit senem virtus Jugurthae, quae spem, incertam quidem, sed spem demum aliquam faciebat, cum in bonis artibus permansurum. Permovit etiam Scipionis favor, quem laedere, gratiosum ipsi iuvenem laedendo, periculum erat. Itaque flexit animum, i. e. animo suo quasi vim admovit, ut Jugurthae in-

senatus esse desineret.

2 Beneficiis vincere aggressus est. Nam, quamvis animum ipse flexisset, supererat tamen aliqua suspicio et metus, ne quid in proterum moliretur Jugurtha. Igitur ille quoque vincendus et quasi expugnandus erat, si forte animum armatum haberet. Itaque Micipsa eodem timore Jugurtham adoptat, quo prius miserat ad necem.

CAP. X. 1 In meum regnum accepi. Te solio meo admoveo, scilicet aliquando regnaturum. Ita enim loquitur, ut in hanc spem se ab initio assumptum credat Jugurtha, quamvis tres tantum ante adoes in filium ado-

mans, non minus me tibi, quam liberis, si genuis-
sem,² ob beneficia carum fore; neque ea res falsum
me habuit. Nam ut alia magna et egregia tua omittam,
novissime rediens Numantia neque regnumque meum
gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis
amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiae re-
novatum: postremo, quod difficillimum inter mortales,
gloria invidiam vicisti.³ Nunc, quoniam mihi natura
vitae finem facit, per hanc dextram,⁴ per regni fi-
dem⁵ moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere
propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; 160

plius sit. Vide infra XI. *Nam ipsum illum trobas hic proutinus in sua adopta-
tione in regnum pervenisse.*

2. *Non minus me tibi quam liberis, si genuissem, etc.* Sic omnes codices. Crispinus tamen et alii nonnulli expungunt vocem *liberis*, sicque intelligunt: *Non minus quam si te genuissem.* Sed hoc iniuria, MSS. repugnantibus, et vulgata optimum sensum efficiente. *Exultans me non minus carum fore tibi, quam liberis meis, si quos geniturus essem.* Nam Micipsaam liberos nondum habuisse, quoniam Iugurtham accepit, vel ex eo conicere licet, quod Iugurtha, qui parvus accepius est, minor tamen ait Adherbale et Hiempsale. Nec ipsis obiciat *genuissem*, quod ad futurum referimus, formam praesentii temporis esse. Nam natus nondum, quoniam Iugurtham in regiam adiecit, liberos genuisse patrem necesse erat, priusquam ipsis corpus esset: recte igitur dicit, si *genuissem*: nec minus recte dicere poterat, si *geniturus essem*.

3. *Gloria universae vicisti.* Sic Dem. Olyth. iii. Μόνοι δὲ ἀνθρώπων, κρείττω τῶν ἄλλοις ἔργους δόξαν τῶν φθονούντων κατέλαβον. Sic quoque,

sed minus simpliciter, atque adeo minus bene, Claud Söllich iii, 39: *Solus hoc invidiae finis virtute reliquit, Humanumque modum.* Acute vero animadvertit Corlius hoc (victam scilicet Iugurthae gloria invidiam) in ipso Micipsa probari. Quod certe, quoniam vis de se non intelligi velit Micipsa, in animo tamen, dum scriberet, habuisse Sallustium conicere licet.

4. *Per hanc dextram.* Validissima per dextram obtestatio, quae apud omnes gentes pignus fidei est habita. Plaut. Capt. ii, 3, 82: *Hanc per dextram tuam, in dextram retinens manum, obsecro.* Virg. Aen. iv, 344: *Per ego has lacrymas dextramque tuam te Oro, si quae adhuc precibus locus, etc.* Non ergo per manum, sed per Iugurthae dextram, illam rex obtestatur. Sed dextram invenis apprehendens, suam ei simul Micipsa protendit, quod quid ad commovendum vehementius, praesertim iamiam morituro aene?

5. *Per regni fidem.* Per tuam, regis nos futurum, idem. Per eam fidem, quam colere debet vir regio montium decoratus. Vel etiam vocem regni ad Micipsam simul et Iugurtham refe-

neui malis alienos adiungere, quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri⁶ praesidia regni sunt; verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior,⁷ quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; si mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat,⁸ providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est,⁹ etiam si accipit iniuriam, quis plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et entimini, ne ego meliores liberos¹⁰ sumpsisse videar, quam genuisse. »

161. XI. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta loquutum

tendo: Per fidei quam tu rex mihi regi praestare debes.

6. Non exercitus neque thesauri. Sallustius Xenophontem imitatus est, Cyrop. viii, Οὐ τῶς τὸ χρηστὸν σκῆπτρον τοῦ τῶν βασιλείων διαπύξεν ἱκνῶς· ἀλλὰ οἱ πολλοὶ βίῳι καὶ πλεῖστον βασιλεύουσιν ἀλεῖσταις καὶ ἀσφαλδέταις. Sallustium vero Herodianus 1: Οὗτοι γὰρ χρημάτων πλεῖθος οὐδὲν αὐταρχίας, οὐδὲ δεινότητα φρουρὰ ἐπέκεινται τὸν ἀρχόντα, εἰ μὴ προὔπάρχουσιν ὁ τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ. Omnino conferatur apud priorem Cyri, apud alterum M. Aurelii moerentis oratio.

7. Quis autem amicior. Wasse ex Menandro simulam propterea sententiam atulit ὁμοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ἀδελφού & αὐτοῦ.

8. Ne aliter quid eveniat. Nempe aliter quam cupio et moneo, ex quo exponere possis. ne quid luncatum

eveniat. Sic Liv. ii, 37: *Intuitus quod equus ut de crebris meis loquor.* Vbi equus (comparativ. ex sensu, id est, aliter) dicit, ne contumeliosum diceret. Et hic quoque Micipsa rem orationis mollice voluit.

9. Qui opulentior est. Viribus opibusque praestantior. — *Facere videtur.* Insula humano animo natura, qui, ut ait Senec. Phoen. 385, semper infirmo favet.

10. Liberos. Neminem certe morabitur, quod *liberos*, de uno Iugurtha, dixerit. Sic apud Liv. iii, 50, Virginius, Iuliae intersector, comminationes orabat ut se ut parvulum *liberum* (*liberulum*) *averteretur*. Nimirum *liberulus* nomen unicam progeniem nobonem habet, nulla aut numeri aut sexus habita ratione. Num notavit, sed nullo qualisvis argumento Gellius ii, 13.

intellegebat,¹ et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus post moritur.² Postquam illi, in ore regio, iusta magnifice fecerant,³ reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat,⁴ despiciens, dextera Adherbalem adsedit; ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre,⁵ vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, 462 Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsa parum animo valuisse.

Car. XI. 1. *Ficta loquutum intellegebat.* Dixit scilicet Sallustius Micipsam *fletum* autem *num*, et *aggressum* esse vincere beneficia, quum dolo perdere non potuerit. Inde manifestum est, ea quae de laudibus Iugurthae dixit, non ex animo magis, quam prudentiae causa dixisse. Et ille quidem expressa necessitate senis beneficia non nesciebat nec poterat quia ficta quoque verba intelligeret. Dissimulat ergo veros animi sensus, adversus dissimulantem.

Ceterum nollet Kuchardt *fictum* *mutatamque boni utriusque rationem* *ut dicere*. Nec nos certe vellemus, nisi res ipsa cogeret. Sed ut bona, sic mala videre legentes oportet. Nec unus est mortalium Micipsa, qui virtutem probitatemque suaserit, apud aliquam aut utilitate ductus. Satis fuerit, si non gratiam apud nos; ut apud Iugurthum, praecipitis deroget occulta praecipientis voluntas.

2. *Moritur.* Cirihae mortuus est An. V. C. 636, postquam triginta annos regnavisset.

3. *Iusta magnifice fecerunt.* *Iusta* *facere*, Latinis idem est, quod Graecis τὰ νόμιμα ποιεῖν. Scilicet omnia illa rite peragere, quae legibus, more, et religione in mortuorum honorem constituta sunt. — *Reguli.* Adherbal, Hiempsal, Iugurtha. Non ob juvenilem aetatem, sed propter divinum inter tres regnum, *reguli* vocantur.

4. *Quia materno genere impar erat.* Scilicet ortus ex concubina, ut supra dictum est, V — *Dextera.* Ab dextera. — *Adherbalem adsedit.* Sedit ad Adherbalem, desumpta e verbo, ad regendum nomen, praepositione. Sic Silius, ix, 623. *Ut qui castra per altus Oppugnat munita locos atque adulect arces*

5. *Fatigatus a fratre.* Implendo evictos. Sic Horat. Carm. 1, 2: *Proce quo fatigant Virgines iunctae minus molentem* *Coronata Vestem?*

Tam idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus his proxumis annis adoptione in regnum pervenisse; quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit.⁶ Itaque ex eo tempore ira et metu anxius⁷ moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finesque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernatur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris,¹ alius alio, concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmita sorte eius domo utebatur, qui proximus lictor Iugurthae,² carus acceptisque

6. *Altius — descendit.* *Mya* verborum vis, quam hic Virgiliis comparari queunt: *Manet alta mente repotum*, etc.

7. *Ira et metu anxius.* *Anxius*, ut hiocipites, non semper ilem est quod *moliturus*, sed pro vehementi quolibet affectu usurpatur. *Anxius* enim petus et prematur maxime ira et metu.

Cap. XII. 1. *In loca propinqua thesauris.* Videntur isti barbarorum Africarum reges pluribus in oppidis locisque munitis thesauros habuisse. Nam hic, XXXVII, memorat Sallust oppidum Suthul, ubi *regis thesauros erant*. Item LXX, Thalam, ubi *plerique thesauros*. Praeterea XII, castellum aliquod in saxo pontum Marius, *quasi ibi regis thesauros erant*, summum vi capere intendit. Denique Strabo, VII, Capasem *τὸ γαστροπιδιον τοῦ Ιουρδοῦδα* nominat. Non mirum igitur si, quum *mya* distribuenda esset

pecunia, quisque regulorum eo se contulerit, ubi erant thesauro, vel custodias causa, vel quod sic inter eos constitutum fuisset.

2. *Proximus lictor Iugurthae.* *Lictorem* intellige familiarem Iugurthae ministrum, vel fidissimum satellitem. Nam solent scriptores romani nomina suis usitata etiam ad externa gentes transferre, quemadmodum v. g. Livius seniores Carthaginienses, more romano, potius conscriptos vocat. Porro verisimile est hunc Iugurthae ministrum domum habuisse in oppido Thirmita, ubi ipse nota habitabat, eaque domo, ut diversorio, usum fuisse, absente domino, Hiempsalem. — *Cum ministrum oblatum.* Lictor ille, in cuius domo erat Hiempsal, minister cogitati scelera Iugurthae a fortuna oblatum videbatur.

ci semper fuerat: quem ille casu ministrum oblatum 163
promissis onerat impellitque, uti tamquam suam vi-
sens domum eat, portarum claves adulterinas parat; 3
nam verae ad Hiempsalem referebantur: ceterum, ubi
res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. 4
Numida mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat,
noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in
aedes irrupere, diversi regem quaerere; dormientes
alios, alios occursantes interficere, scrutari loca ab-
dita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia mi-
scere: quum Hiempsal interim reperitur, occultans
sese tugurio mulieris ancillae, 5 quo initio pavidus et
ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi
erant, ad Iugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam
brevis divulgatur; Adherbalem omnesque, qui
sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit. In duas
partes discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed
illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam
maximas potest copias aruat: urbes partim vi, alias
voluntate 1 imperio suo adiungit: omni Numidiae im- 164

3 *Portarum claves adulterinas parat.*
Hic quidquam notare supersedisse-
mus, nisi cavillaret doct. interpres
Dureau Delavalle, de oppide portus
sermone esse. Sed omnia, quae se-
quuntur, vincunt de domo duntaxat
39) Et quidem, quamvis diei soleant
urbis portae, domus fores, quidam por-
tus quoque dicerentur magis et mu-
nitae domus, qualem suspicari licet
eam fuisse, in qua regulus diverti-
tur — *Adulterinas Adulterinus* op-
ponitur vero; ut *adulterinus munus*,
adulterinus literae, *adulterinus color*,
Et ad et aliter

4 *Cum magna manu venturum* In

Sallust.

cam urbem, ubi Hiempsal erat —
Occursantes — *occursantes*. Scilicet fa-
mulos Hiempsalis.

5 *Tugurio mulieris ancillae* *Tugu-*
rium a tegendo dictum est. Hoc loco
idem esse videtur ac *cella*, quo no-
mine dici solet servorum aedes intra
habet domum. Et in cellam quoque
servi confugit Vitellius, unde ad
mortem extractus est. Suet. in Vitell.
xvi.

Cap. XII 4 *Partem vi, alias vo-*
luntate Scil. vi, quam ipse adhibebat,
voluntate urbes inveniuntur. Iamvis
videtur graecam dictionem, à *ὑπό-*
μαρ, ἢ *ὑπομαρ*, Thucyd. i, 77,

perare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex praelio profugit in provinciam,² ac deinde Romam contendit. Tum Iugurtha, patratis consiliis,³ postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum romanum, neque advorsus iram eius usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos acquirant; postremo quaecumque possint largiundo parare,⁴ ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, et, ex praecepto regis, hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret: quorum⁵ pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu am-

ubi etiam γυνή ad socios, θυγάτηρ ad Athenienses refertur

2 *In provinciam Romanam*, quae ex omni illa regione, quam tenebant Carthaginienses, constabat.

3 *Patratis consiliis*. Occiso utroque altero fratre, victo altero — *Postquam omni Numidia potiebatur* Hoc in *trapaianum* glossam damnos et extrudis Curtius, conjecturis, non Mss. fretus. Nos ex nostris codicibus reposuimus. His expressis notat affectum animi votorum omnium compotis, metu tamen et conscientia scelerum exagitati *Omni Numidia potiri soluerat*, et ex eo ipso, quod potiebatur, maximus oritur tumor. Ita ambitio-

nis et sceleris fructum invenit. Haec notitia addenda propter sententiarum similitudinem, Iuv. sat. 237: *Quos sociis arbitrantur, speres constatat. Quid fas. Alique nefas tandem incipiat sentire peractis Crimibus.*

4 *Quaecumque possint largiundo parare*. Quaecumque pretio emere possint. Alii *quaecumque*. Sed *quaecumque* est in Mss. Et melius quidem. *Necesse* enim universum aliquid significant, eosque et homines comprehendunt.

5 *Quorum*. Sc. Nobilium; quae notio repetenda est ex antecedentibus.

biundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur.¹⁶⁵ Igitur, legati ubi satis confidunt,⁶ die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo loquutum accepimus.

XIV. « Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam; ¹ ceterum ius et imperium penes vos esse: simul eniterer, domi militiaeque quam maximo usui esse populo romano; vos mihi cognatorum, vos in affinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habere. Quae quum praecepta parentis mei agitare, ² Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet, sceleratissimus, contempto imperio vestro, Masinissae me nepotem, et iam ab stirpe socium et amicum populo romano, regno fortunisque omni-¹⁶⁶

6. *Pla satis confidunt* Quem legati satis multos e sensu sibi conciliatis credunt. Eo nempe reciderat senatus, maiestas, ut arbitrio Numidiae romani postea haberent consilium aut differrent. — *Vtraque senatus datur.* Vtraque, scil. legati Iugurthae et Adherbal, in senatum admittuntur suam causam acturi.

CAP. XIV. *Regnum Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam.* Sic codex A. Ceteri omnes *regni*, etc. Cortius, ex sua conjectura, *regnum . procuratione . meum.* Vique *regnum* Numidiae intellige non ipsam Numidiam, sed regiam in Numidia potestatem. *Regnum Numidiae*, inquit, tantummodo procurationem meam existimo. Placent Sall. huiusmodi appositiones. Infra LXXXV. *Neque gloriam meam laborem illorum fecimus.* li Frag. I, Orat. Lepid. *Donationibus in vos servitum suam mercedem dant.* Etiam infra, in hac ipsa

oratione: *Regnum eius sceleris me praedam fecit.* *

2. *Quae quum praecepta parentis mei agitarum.* *Praecepta parentis mei*, ut multi glossata damnant Cortius. Ego, fateor, non video quid reliqui foret scriptoribus, si quisque pro suo arbitrio, quae sibi displicerent, recideret. Si scriptorum istis purgatoribus et calumniatoribus verborum crederemus, periret dimidia pars Sallustii. Audiamus Gruterum paucas sententiae erunt, ubi, seu librariorum, seu auctoris, si deo placet, culpa, verba aliqua non reducent. Ausim equidem contendere damnatas hoc loco voces propterea necessarias esse, et cum seq. verbo *agitarum* non minus congruere quam in hoc Virgilio ix, 45. *Obstunc portas tamen et praecepta facessunt.* *Agitare* enim ab *agendo*, ut *facessere* a *faciendo* derivatur; et *agitare praecepta*, hoc loco est assiduam operam dare, ut praeceptis pareas.

bus expulit. Atque ego,³ patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea, quam ob maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere; ac maxume deberi mihi beneficia a populo romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit,⁴ Iugurtha qualis foret; ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod miserrimum, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt: familia nostra cum populo romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides eius, quam fortuna petenda⁵ erat. Quorum⁶ progeniem vos, patres con-

3. *Atque ego.* Sensus totius loci. Quoniam erat in salis, ut ego a Iugurtha regio fortunisque spoliaret, vellem a vobis auxilium petere posse, non ob maiorum, sed ob mea ipsius in rempublicam beneficia. Atque omnino, primo voto, optarem debitores esse mihi Romanos collatorum illis antea beneficiorum, quae repetere necessitas me non cogeret, secundo, si repetere cogeret, vellem certe tanquam debita, non tanquam precaria et gratuita, ut nunc, ea postulare. Adverbium *maxime* opponitur vocibus *secundum ea*. *Maxime* idem valet quod *ante omnia*. Ideo exponitur, primo voto optarem. *Secundum ea*, intellige, post ea: deinde, ideo diximus, secundo voto. Hæc sere expressa sunt ex Thucyd 1, 32. *Μακρὸν, ὡς Ἀθηναῖοι, τοὺς, μὴτε εὐεργετίας, μὴτε θυμωχίας προσηλωμένους, ἔκοντες παρὰ τοὺς πύλας ἱπποαρχαί, δημοφύλους, ἀνασθεῖσαι πρῶτον, μάλικα μὲν (maxime)*

ως καὶ ἑμμορὰ δόματα, εἰ δὲ μὴ, ὅτι γε οὐκ ἐπιζήμιον ἔμετα δὲ (secundum ea), ὡς καὶ τὴν χάριν ἔδειξαν ἔχοντες. Beneficia debere Thucydideum est εὐεργετίας προσηλωμένους. Vnde patet quam immerito Corneius deleverit beneficia. Delitum porro beneficium quasi thesaurus intelligi debet, repetendus in tempore. Quod si Thucyd. Ruporto et alii venisset in mentem, obscurissimum hunc locum non iudicasset.

4. *Neque mihi in manu fuit.* Neque penes me fuit, bonus an malus foret Iugurtha, ideoque non prohibere potui, quia ex me miseriarum adigeret, ut a vobis nondum debita beneficia postularem.

5. *Magis fides eius quam fortuna petenda erat.* Adherbal, quo maiorem alio gratiam comeliet, probare vult nulla suavitatē ductum Masiniano inusitatæ amicitiam cum Romanis. Ideo revocat illos in mentem initium huius amicitiae in adversus reipubli-

scripti, nolite pati me [nepotem Masinissae] frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causae haberem, 7 praeter miserandam fortunam; quod paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat maiestatis populi romani, prohibere iniuriam, neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. Verum ego 8 his finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus romanus dedit; unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi crepta sunt, patres conscripti: vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, uti quem tu parem cum liberis, regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extirpator sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses 9 incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes 100

ear temporibus factum fuisse. Sed ne parum luenda recedatione laedat animos audientiam, fidem fortunae callide opponit, ita ut societas Romanorum, si quando propter ipsorum fortunam prope fugienda, semper tamen propter fidem capienda fuisse videatur.

6. Quorum. Scilicet maiorum, quae notio in antecedenti *favilla* constituitur. — *Me nepotem Masinissae*, uncinis inclusionis, quia omnibus fere glossa videtur repetita ex ante dictis, *Masinissae me nepotem et iam ab atropae socum*. Et tamen est in omnibus MSS.

7. Si — *nihil causae haberem*. Etiam ideo tantum ad vos confugerem, quia miser sum. — *Tamen erat* Esset tamen dignum vestra maiestate etc.

Illic ad Romanos provocat, tanquam ad propugnatores aequi, vindices iniuriarum, datoque omnibus omnium terrarum populis arbitros. Quae oratio, facile intelligere est, quam grata populo veniat orbis universi imperium affectanti.

8. *Veni ego* Argumentum, quod vocant, *a fortuna*. Non solum eam tutelam mihi debetis, qua omnes miseros complectimini, sed etiam illata vobismet ipsis iniuria vos in propriam ultionem excitulare debet.

9. *Dum Carthaginienses*. Miram oratoris calliditatem, qui ex odio Romanorum in Poenas quærit suae causae subsidium, et gratiam famulae suae conciliat, quasi multa pro populo romano perpessat.

omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce autem ex improvviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese elferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam fecit: post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus¹⁰ quam vim aut bellum expectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miserius effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem.

«Ego sic existumabam, patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit uti in omnibus bellis vobis adessent: nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis suis ratus nobis coniunctum fore. Alter eorum necatus, alterius ipse ego

10. *Nihil minus, etc.* Effecit ut ego vim et bellum, in regione quae sub imperio vestro est, minime expectans, patria tamen ei domo, ut videtis, extorris, inops, coopertus miserius, tutius ubivis tutius, quam in regno meo. *Alia effecit ut essem, pro, effecit ut ego essem.* Sic Cic. Ep. ad Quint. 11, 11: *Hoc me, ut confidam, faciunt* Plaut. Poen. 11, 5 *Sed immolari agnos, nec potui tamen propitiari Venereum facere, uti cuncti mihi; pro, facere ut Venus propitiata esset mihi.* Et Hor. El. p. 409 *Ἰδὲ γὰρ κατὰ θυρὰς ἀδελφῶν, ὡς ἐνοικίω, pro ἰδὲ ὡς ἀδελφῶν ἐνοικίω.* Sic Latini saepe; Graeci saepissime.

11. *Eos multum laborem suscipere.* Significat ille potius suos, non ut inertias consulere, laboremque fugerent, amicitiam Romanorum amplexos fuisse. Igitar quum strenue bonorum sociurum, in omni Romano bello, munera oblarent, iusta vice postulat, ut nunc tutus in regno suo, corundem auxilio Romanorum esse possit. — *Quod in familia nostra fuit.* Familia nostra praestitit quod pater ipsam fuit, scilicet ut in omnibus bellis vobis adesset (seu adesset, plurimum quia familia plures homines complectitur). — *Per otium.* Quum nulla pro vobis bella gerenda sunt.

manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissimum infelix accedam? Generis praesidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minime decuit, propinquus¹² per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis obiecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviores vitam exigunt. Si omnia,¹³ quae aut amisi,¹⁴ aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent; tamen, si quid ex improvise accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, ius et iniurias¹⁵ omnes curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos appellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta¹⁶ plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo¹⁷ Masinissa nos ita 170

12. *Fratri, quem minime decuit, propinquus.* Ordo est: Propinquus, quem minime decuit (scilicet hoc facere), fratri vitam eripuit.

13. *Si omnia etc.* Incipit argumentum a fortiori, cuius altera pars est, nunc vero exsul. Etiam si, inquit, nec regno, nec omnibus praesidiis orbatus essem, tamen adversus quolibet iniurias, si quae ex improvise acciderent, vos implorarem. Nunc quanto magis debeo vos implorare, exsul et omnibus egens?

14. *Quae — amisi.* Scilicet pater, frater, affines, amici, propinqui, dentque regnum ipsum. — *Quae ex necessariis advorsa facta sunt.* Ipse Iugurtha, qui, quum Adherbali necessarius,

i. e. naturae vinculis conatus (necessarius enim ex necessitate) esset, ei adversus et inimicus factus est. Plurali numero et neutrali genere utitur, quia sic inceperat. Praeterea sic latius patere videtur oratio.

15. *Ius et iniurias.* Ius, ut suum cuique constet: iniurias, ut violencetur.

16. *Hostilia monumenta.* Monumenta bellorum, quae ibi pro vobis gesserunt maiores mei.

17. *Postremo.* Sententia est Auxilium ab aliis regibus expectare aullo modo possum. Atque etiam si possem, non liceret potere; quoniam Masinissae praeceptis ausi cavet, ne quem socium, nisi populum romanum, ha-

instituit, patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum romanum; ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet. Tantum illud veteor, ne quos privata amicitia Iugurthae, parum cognita,¹⁸ transvorsos agat: quos ego audio maxima ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuatis: fingere ne verba; fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam¹⁹ illum, cuius impio facinore in has miseras proiectus sum, eadem haec simulantem videam! et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortales rerum humanarum cura oriatur! Nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciat, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum graves poenas reddet. Iam iam frater²⁰ animo meo carissime,

heremus. Ergo vestrum est nobis succurrere. Et id potestis quidem, quoniam imperio vestro omnia secunda et obedientia sunt.

18 *Parum cognita.* Cuius inconscientiam et levitatem parum noverrunt. — *Transvorsos agat.* A recte consulendo dedecet.

19 *Quod utinam.* Dicitur quod utinam, ut quod si, et quod ne. Dictio integra foret: quod utinam videam, nempe illum eadem haec simulantem! His autem verbus refellit, quod obliuiscunt inimici, se fugam simulare. Utinam, inquit, illi simulent, quemadmodum ego simulo! Tum patet deos non negligere humana, salique et meae, et fratris, et parentis vin-

dictae datum erit. — *Aut apud vos, aut apud deos immortales.* Illandum auribus flonaturum, quibus, una cum diis, arbitrium rerum humanarum tribuit. — *Cura oriatur.* Insitus humanis error, dei somnum incussare, quoniam miseri sunt.

20 *Iam iam frater.* Quoniam fratris mentio incidit, carissimum illum fratrem, tanquam praesentem alloquitur, sive et fraternae pietatis imagine movet animos audientium, et suas amplificat aerumnas, mortem fratris suae vitae anteponeudo. — *Vnde monne decuit.* A quo minime decuit tibi vitam eripi. *Vnde enim de personis quoque dicitur.* Sic Liv

quamquam tibi immaturo, et unde minime decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum: non enim regnum, sed fugam, exilium, egestatem et omnes has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam, tuasne iniurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet? Utinam emori²¹ fortunis meis honestus exitus esset; neu vere contemptus viderer, ²² si, defessus malis, iniuriae concessissem: nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres

xvi, 40: *Vide ius statat, ei victoriam dedit.*

21. *Utinam emori* Utinam mors fortunae meae, ut est, nihil ex fortunae ulento, honestum exitum panderet.

22. *Neu vere contemptus viderer* Utinam non merito a Iugurtha contemptus fuisse viderer, si defessus malis, illius iniuriae concessissem, vitam relinquendo! Obvium hunc sensum unius adhuc vidit Dattenville, quum multi de hoc loco infinire diasserunt. Erroris causam, textus in plerisque MSS corruptus: *Ne vere contemptus viderer*. Sed Gruter in uno codice invenit *neu vere*, Wasse in alio, *ne iure* eodem sensu. Sed praestat *neu vere*; 1.º quia neu haec antecedentibus iungit, 2.º quia ex *neu* iure (ut tum scribebant) facilior mutatio in *nevere*; 3.º quia *vere* pro iure eleganter dicitur. Plaut. Capt. v, 2, 7: *Sed neque vere*, neque recte *ullius fecisse* unquam. Horat. Epist. 1, 7, 97 *Metui se quomque suo modico ac pede verum est*. Nos ergo reponere non dubitavimus *neu vere*. Nam quum quaeratur

Adherbal sibi non licere honeste mori, causam cuius rei statim afferre debet, ne vanum asseriverit. Atqui haec causa est: quod, si mortem sibi concesserit, iniuriae cedere per maiorum impatientiam, ideoque hunc ac merito a Iugurtha contemni, ut ignavus, videretur. — Nunc neque vivere lubet. Nunc neque vita me iuvat, propter miserias, neque mori licet sine dedecore, quia mors animi malis defessi iudicium foret. Operae pretium est animadvertere, ut us maxime verbus tumidum ingenium prodatur, unde constantiae famam quaerit. — Sic nos totum locum interpretamur. Si quis vero malit *ne vere*, hic esse potest sensus *Utinam honestas rerum mearum exitus esset voluntarie mori, ne scilicet viventem in contemptu me viderent homines; in quo certe viverem, si defessus malis iniuriae victoriam creassem*. Sed neque vita me iuvat propter contemptum illius; neque mori licet sine dedecore. Et sic quidem patet, cur *vere* non libeat. Cur vero non licet mori sine dedecore?

conscripti, per vos, per liberos atque parentes vestros, per maiestatem populi romani, subvenite misero mihi: ⁶⁷² ite obviam iniuriae: nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere. ²³ »

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam caussa freti, paucis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam facere nequivisset. Iugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset: neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, praeterea magna pars, gratia depravati, ¹ Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniendum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant: sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, ² homo nobilis, impiger,

23. *Tabescere.* Per scelus dissolvitur, et exhausto Masinissae sanguine interire. Metaphora ducta a corporibus, quae dicuntur *tabescere*, quam interiori consumpta moetho, delicentiisq; sensum viribus et sanguine, postquam defluunt, et tandem morte solvantur.

CAP. XV. 4. *Gratia depravati.* Praeter amicos et fautores legatorum, multi etiam senatores *gratos* in praevidu abstracti. Nempe fautores Iugurthis suam gratiam interposuerant, ut ab eis ad suas partes traherent. Vulgo legitur *depravati*, quod iure damnat

Corinius. Supra XIV: *Pars in cruce macti.* Inf. XVI: *Pars illa quae anteferrebat.* Item LVIII: *Magna pars voluerat aut occidi.*

2. *Aemilius Scaurus.* Princeps senatus, pater filius Scauri cuius aedilitas, profusa magnificentia et huius antea inauditi exemplis, maxime prostravisse mores cosles Plinio videtur (XXXVI, 45). Si eidem Plinio creditur, M. Scaurus pater, *Mariusus aedilitis capientium provincialium natus fuit.* Verum ille vir, Sallust. et Plinio damnatus, adeo contra suis civibus probatus fuit, ut, quum acceptae ad pro-

factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ce-
terum vitis sua callide occultans. Is postquam videt
regis largitionem famosam³ impudentemque; veritus,
quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam ac-
cenderet, animum a consueta lubricitate continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero pre-
tium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, uti de-
cem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter
Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis
princeps fuit L. Opimius,¹ homo clarus, et tum in
senatu potens; quia consul, C. Graccho et M. Fulvio
Flacco interfectis, acerrime victoriam nobilitatis in
plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in

dendam rempublicam pecuniae accusaretur, satis habuerit rem negare, statimque populum accusatorem ab illa demonstrationis actione, perituae clamore, depulerit, inquit Val. Max. III, 7 Idem V, 8, Scaurum vocat lumen ad deos patriae. Nec de Scauri laudibus Cicero conticescit, tum aliis in locis, tum etiam in lib. de Offic. I, 22 et 30, in Ep. ad Lentul. I, 9, in Bruto, XXIX, in Orat. pro Murena, VII, pro Pontico, VII, ubi haec: *Ecquid hominem videmus, patrem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, honoris, ingenti, rerum gestarum ornamentis, M. Aemilio Scauro fuisse? Laudat alter, alter vituperat: utri credendum? Nisi forte Scauri potius auctas a Cicerone virtutes, a Sallustio vitia, utrumque ob unam causam, quod fuisset perperator nobilitatis?*

3. *Famosam.* Omnibus famae rumoribus exagitata. *Famosus* enim dicitur, de quo multa *fama* est, pleurumque in malam partem. — *Impudentem* Palam et sine ullo pudore

querentem, qui acciperet — *Polluta licentia* (in recto casu). Licentia, quae quasi prostrata ad accipiendam pecuniam aperto se dedecori offerebat. Iam supervacaneum est monere, a quam turpi genere quaestus hae metaphorsae ducantur.

CAP. XVI. L. Opimius. Is privatus inimicis gerebat cum C. Graccho, qui tribunus eum, A. V. C. 634, de petitione consulatus depulerat. Consul autem Opimius, A. 633, quum, adversus Gracchum multa in civitate molientem, iussus esset a senatu consulere reipublicae, graviter saevit, ut suarum quoque irarum ulcisceretur. Occisi sunt enim Gracchus, et Fulvius Flaccus, et inuicem tria amplius hominum milia. Quare postea accusatus a Q. Decio tribuno plebis, quod civis romanos indicta causa necavisset, a populo absolutus est. Tandem, quod a Iugurtha pecunia corruptus esset, accusatus demonstratque in exilio et dedecore consenuit. Liv. Epit. IX et XXI; Cic. in Brut. XXXIV, Plut. in Gracch. Vell. II, 6, Flor. III, 42.

amicis habuerat, ² tamen accuratissime recepit: dando et pollicitando perfecit, uti fama, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferet: reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur: illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes, ob calorem aut asperitatem, item solitudines, minus frequentata sunt, ¹ de his haud facile compertum nar-raverim: cetera quam paucissimis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam ² Africam posuere: pauci tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europa. Ea fines habet ab occidente fretum nostri maris ³ et Oceani: ab ortu

2. *Tertia Romae in amica habetur.* Scilicet amicum tam habebat, amicitissimum vult facere. Male Bip. in margini.

CAP. XVII 4. *Minus frequentata sunt.* Minus culta et habitata ab hominibus, ob calorem, asperitatem et solitudines. Eodem sensu Suetonius, Aug. XLVI: *Italiam duodeviginti coloniarum numero deductarum ab se frequentavit.* — *Haud facile.* Difficile est aliquid certi et comperti de his narrare.

2. *In partem tertiam.* Alii, in parte tertio. Me movet ut accusativum retineam, praeter allatas a Corio auctoritates, duasque nostrorum codicum, primum, quod quaedam motus

nolui subest, quoniam aliquid in partes distribuitur; deinde, quod iam unus ablativus est, in divisione. — *Pauci tantummodo Asiam et Africam esse.* Supp. voluerunt. In his M Varro, de L. L. IV. *Et omnis natura in coelum et terram divisa est, sic coelum in regiones, terra in Asiam et Europam.* Non mirum, quoniam antiqui littora tantum Africae, quae in Europam spectant, nota haberent.

3. *Fretum nostri maris et Oceanum.* Gaditanum, seu Herculeum fretum. Nunc *lo Sretto di Gibilterra.* Nostrum vocabant Romani, mare mediterraneum (Mela, I, 1). — *Oceanus.* Eius scilicet partis magni Oceani, quae mare Atlanticum dicitur.

solis declivem latitudinem; quem locum Catabathmon ⁴ 175 incolae appellant. Mare saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: caelo terraeque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, ⁵ nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud saepe quemquam superat; ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint; quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, ⁶ diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis ⁷ dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, ¹ asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, ² uti pecoribus. Ili neque moribus, neque 176

4. *Catabathmon*. Graeca vox, quae *descensum* significat, e verbo *καταβαίνω* Mela 1, 8 *Cotabathmos*, *vallis deversa in Aegyptum, fuit Africam* Idem, 1, 12 *Ante prima pars inter Catabathmon et Arabas*. Unde liquet veteres Aegyptum in Asia, non in Africa ponere.

5. *Senectus dissolvit*. Aptissime coniuncta verba. Nam senectute non subito frangitur, sed aegrum et lenius dissolvitur corporis quasi compages.

6. *Quae plerosque obtinet*. Quae vulgarissima est. Nam fama obtinere (quasi odioris tenere) dicitur eos apud quos valet. Aliquando absolute ponitur, *fama obtinet*, *supple fidem*, *animos*, aut aliud quid.

7. *Regis Hiempsalis*. Eius qui Iugurthae successit. Is erat Mastulbae

nepos, Gulussa filius, poter habae. Quo luba ad Thapsum occiso, Caesar Numidiae in provinciam reductae Sallustium praefecit. Hic ergo idoneus Africanarum rerum auctor est, qui et eam regi suam administraverit, et scripta vernacula lingua libris adiecit. — *Interpretatum*. Passive, ut in Catil. VII, *occisa libertate*. — *Finque*. Atque uti. — *Fides eius rei*. Veritatem narrationis ipsa praesentit auctores.

Cap. XVIII. *Gaetuli et Libyes*. De his ceterisque nationum nominibus, amplius in indice geographico. Gaetuli Libyesque hic indigenae et quasi aborigines Africae populi feruntur. Ostendit mox, qui advenae his accesserint.

2. *Humi pabulum*. Scilicet radicibus et herbis vescantur.

lege, neque imperio cuiusquam regebantur: ³ vagi, palantes, qua nox coegerat, ⁴ sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, ⁵ sicuti Afri putant, interit, exercitus eius compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quisque, ⁶ imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armeni, ⁷ navibus in Africam transvecti, ⁸ proximos nostro mari locos occupavere: sed Persae

3 *Neque moribus — regebantur.* Moribus regi dicuntur gentes, apud ipsas vetustate sanctas maiorum consuetudines legum auctoritatem habent, quamvis literarum monumenta desint.

4 *Qua nox coegerat.* Vbi sub adventum noctis forte congregati erant, ibi percontabant, ut quibus nulla certa sedes esset. De his Silius lib. III, v. 280: *Nulla domus; planctus habitant, augere per arva. Mors, atque errantes circumvectare priores.*

5 *Hercules.* Plures Hercules antiquis memoratos fuisse nemo negat. Cic. de Nat. Deur. III, 16, sex numerat Varro tres et quadraginta, ut notat Servius ad Aeneid. VIII, 564. Virgilius Herculem, Geryonem in Hispania victorem, venisse narrat in Iainam, haecque fama apud Romanos obtinebat. Sed haec omnis historia apia caligine involuta est. Vero similis videtur coniectura duct. De *Broues*, nomen Herculis punicum fuisse *Harokel*, quo appellari solebat quicumque, inveteratae causa, in externas terras peregrinabantur, hunc autem unum ex illis qui Phoenicia profectus, deductusque ad Gades colonia, ibi interit. Hoc adiuvat, quod dicitur Apollonius in Iberia, II, Hercules sanum, quod est apud Columbas, a Phoenicibus extructum sibi videri: coll enim tunc quoque Phoenicio ritu, detum-

que ipsum Thebanum non esse, sed Tyrium. Suffragatur Arrian. II Item Diodor. I; Philiste VII Apoll. II, 33 (Lips. Ed.), Mela, III, 6, qui tamen Aegyptium hunc Herculem vocant.

6 *Multis, sibi quisque, imperium petentibus.* Nominativum sine verbo quaque regulae damnant, ruto absolutum. Quum enim dixit auctor, *multis praesentibus*, habebat in animo, quous *nullo petere*, sensumque potius quam verba respexit. Iam plura, cap. I, contra vulgares regulas dicta notavimus. Adde Liv. I, 29 *captum quibus quaque poterat elatu*, ubi non quaque, sed quibus contra grammaticam peccat. Cave igitur ne in nostro Sallustii loco quaque esse pro quibusque arbitreris.

7 *Medi, Persae, et Armeni.* Omnes hi navibus Tyrus in Hispaniam, inde in Africam adrecti fuerant, videlicet colonias condituri. Quum vero facile corrumpi potuerint, in librorum iniqua interpretatione, haec gentium nomina, existimat De Broues, socios illius Herculis Tyrii Phoenicium accolae fuisse, non veros Armenios, Persas et Medos. Vid. Ind. Geogr. praesertim ad vocem *Persae*.

8 *Proximos nostro mari locos.* Vicina mediterraneis mari locis incoluerunt tres illae nationes. Sed, ex tribus, Persae ultra Occidentem magis, id est, orientem versus, in locis ab Occaso, seu Atlantico mari, longius remotis,

intra Oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat: mare magnum ⁹ et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos sibi miscuere: et quia, saepe tentantes agros, alia, deinde alia, loca petiverant, ¹⁰ semet ipsi Numidas appellavere. Ceterum adhuc ¹¹ aedificia Numidarum agrestium, quae

sodem ponere. Nam intra saepius poni pro extra confirmat Gellius, xii, 43. Is ex Cicerone affert (Ep. iv, 4) *Molue hoc faciam, aut etiam intra modum*, id est, ut ipsius Gellii verbis utar, non ad ipsius modum, sed retro paululum, et extra modum. Quoniam etiam affert ex eodem, *extra Oceanum*, quod exponit extra vel ante Oceanum. Quibus exemplis hoc addiderim, Plin. Pan. xxi. *Neque solum . . . oceanus (Nileus) intra unipata semper collum ambulerat atque horuerat, sed signum etiam ac elementis solo, non placido se nulloque lapso refugum abtulerat; et necdum suis humentes terras addiderat arenibus.* Intra igitur significat in interiore vel exteriore parte; ita ut *intra Oceanum* sit in interiore Africae parte quoad Oceanum; et quod idem est, in exteriore, quoad Romam. Vox *intra* notat Persas usque ad Oceanum non petingere, et augere extra, eos minus illic petingere, quam Medos et Armenios. Hoc firmabunt scq., errantque vehementer et Curtius et quicumque intelligunt loca quae ab Oceano ambulant et ei non proxima.

⁹ *Mare magnum*. Perperam Curtius intelligit Oceanum. *Magnum* hic est, latum, vastum. Mare enim mediterraneum in latitudinem extenditur, quum in orientem a freto Gaditano recedis. Mox dicit Medos et Armenios, qui occidentem versus habila-

bant, freto tantum ab Hispania divisos esse. — *Ignara lingua*. Ignorata, incognita, quam alter alterius non intelligit. Sic infra Lii, *Regio hostibus ignara*, i. e. ignota. Item Tac. Annal. xv, 62: *Cum cum ignaram fuisse aevum Neronia?*

¹⁰ *Alia, deinde alia loca petiverant*. Hic interpretandum est, quod non dicit expressè. eos a mari paulatim recessisse, et in sueridem esse evagatos. Hoc confirmabitur eo quod mox de Gaetulia dicitur — *Numidas*. Numidae vulgo dici creduntur, quasi *vequidit*; pastores, et *visus*, pauci. Sed praeter *xatathapua*, quod nomen recentius videtur, omnia usurarum locorum nomina a Phoenicis sermone trita sunt. Non est ergo verisimile Numidarum nomen graecum esse. *Leclerc*, Genes. x, 6, Numidas interpretatur *Nemouan*, errantes. Sed forte eadem et graeci et punici verbi origo esse possit.

¹¹ *Aedific.* Illo etiam tempore, quo Salustius scribebat — *Mapalia Gallicae, hutes* — *Incurvis lateribus tecta*. Pro tecto habentes ipsae caesae latera, quae non, ut in nostris aedibus, recta surgebant, sed inclinata inter se et incurvata in summo coibant. Curtius, de Parapamisadarum tuguriis, vii, 3. *Structura later ab imo, paulatim incremento operis in arcibus oritur: ad ultimum in carinae marinae modum*

mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes ¹² (nam hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus): hique mature oppida habuere, ¹³ nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant: nomen eorum paullatim Libyes corrumpere, barbari lingua Mauros, pro Medis, ¹⁴ appellant. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea, nomine Numidae ¹⁵ propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxime Carthaginem Numidia appellatur: dein utrique alteris freti, ¹⁶ finitimos arpis aut metu sub imperium cogere; nomen gloriamque

oet. Si quis miretur aedificium *auspice lateribus tectum dici*, attendat *incurvis lateribus* idem esse ac *curvumque laterum*; etque simplex addendum et facili videbitur. Non nesciendum tamen quondam ita distinguere: *Ceterum adhuc aedificia..... oblonga, incurvis lateribus, tecta quam navium carinae aut.* Sed in eiusmodi tuguriis totum a reliquo aedificio non separari, satis testatur Curtii locus. Sunt etiam, qui *lateribus a later*, non a *latus*, deducant. Absurdum!

12. *Accessere Libyes.* Libyes se Medis et Armeniis commercio et consuevit mittere, ut Gaetuli se Persis iniuxerant. — *Nam hi se Libyes.* Libyes prope mare erant: prope mare Medi et Armeni, quippe freto tantum ab Hispania divisi. Inter hos ego et illos coniunctionem fieri necesse fuit. — *Mare Africum.* Hoc de mediterraneo mari, quod Africam a septentrione claudit, accipiendum esse moment opposita. *Gaetuli sub sole magis.* Voces enim, *sub sole*, merulium et ardeatis sonae continuum indicant. —

Gaetuli sub sole magis. Ergo ut cum Gaetuli miscerentur, in interiores terras, Persae, Numidae facti, errantes penates transulerant. Mox videlicet eorum partem ad mare remigrasse.

13. *Hique mature oppida habuere* Medi et Armeni, cum Libyis coniuncti.

14. *Mauros pro Medis* Nimia certe mutatio. Multo probabilius est quod putat doctiss. Bochart, *Mauros esse* punicum nomen *Masaurum*, id est, ultimos terrarum. Nam post Mauros, hanc Oceanus, illinc solitudo.

15. *Nomine Numidae.* Numidae, non iam Persae, appellati. — *A parentibus digressi* iam ad orientem erant, respectu Maurorum. Haec colonia magis etiam ad orientem processit. Praeterea mediterraneum versus, ad septentrionem regressi sunt. Quocirca mos dicit, qui ad nostrum mare processerant.

16. *Utrique alteris freti.* Et priores Numidae, et ii qui ab illis digressi erant, propius Carthaginem habitaturi.

sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant, ¹⁷ quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi. Denique Africae pars inferior ¹⁸ pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque impetrantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, ¹ alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe aliisque novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus ² praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, ³ qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, ⁴ prima Cyrene est, colonia Theræon, ⁵ ac deinceps

¹⁷ *Magis hi, qui ad nostrum mare processerant. Magis ea colonia, de qua modo mentio fuit — Quia Libyes, quam Gaetuli, etc.* Obscure indicat Numidas maritimos rem habuisse cum Libyis, qui et ipsi maritimi, ceteros vero Numidas, cum Gaetulis, qui interiores terras habitabant Atqui Libyes, utpote minus bellicosi, facilius vincebantur. Ideo colonia Numidarum, clarior facta est, quam priores, qui Gaetulos, superiores hostem, habebant. Ne quem moretur, quod dixit hos se Gaetulis principio miscuisse. Max exhibet Gaetulos ut diversam, suis etiam temporibus, a Numidis nationem.

¹⁸ *Africae pars inferior.* Pars, quae propius mare mediterraneum est, in quod omnes huius regionis delinunt. — Omnis hoc locus, propter brevissimam, nostrisque veterum illarum migrationum ignorantiam, ambulosus est. Quod probabilius

mihî vixim est, exponi, interpretem Salustii Salustium ipsam, quoad potui, faciendo.

Cap. XIX 1. Postea Phoenices. Distinuit omnes hos, de quibus in superiori capite sermo fuit, e Phoeniciâ armatos videri. Hic de recentioribus Phoenicum coloniis loquitur.

² *Originibus.* Civitatibus unde originem duxerunt. *Μητροπόλιν.*

³ *Igitur ad Catabathmon.* Summatim recenset, quae iam memoravit; totamque Africam, quoad nota erat Romanis, brevi descriptione comprehendit.

⁴ *Secundo mari.* Simarintinas oras, scil. ad occidentem pergens, sequaris.

⁵ *Theræon.* Genus, græcus. Latine dixerit, *Theraparon.* Theræi, qui Cyrenem condiderunt, ex insula Thera, in Aegeo, profecta erant. Hi, opem, declivem planitiem, quae est inter Cyrenem et Aegyptum, græco nomine Catabathmon appellaverunt.

Salust.

P

180 duae Syrtis, 6 interque eas Leptis; dein Philaenon
 arae, quem Aegyptum versus, finem imperii habuere
 Carthaginienses: post aliae Ponicae urbes. 7 Cetera
 loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxime
 Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam 8 Gaetulos
 accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos
 agitare: post eos Aethiops esse: dein loca exusta solis
 ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicia
 oppida et fines Carthaginiensium, quos novissime
 habuerant, 9 populus romanus per magistratus ad-
 ministrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia
 usque ad flumen Mulucam sub Iugurtha erant: Mauris
 omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, ce-
 tera ignarus populi romani; itemque nobis neque bello,
 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis
 ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa disces-
 sere, et Iugurtha contra timorem animi 1 praemia sce-
 leris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis
 apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia
 21 esse; simul et illorum pollicitationibus accensus, quos

6. *Duae Syrtis.* Earum descriptionem vide infra LXXVIII, ubi etiam de oppido Lepti mentio est. — *Philaenon.* Graeco, pro Philaenorum. Vide LXXIX, qui fuerint Philaeni et eorum arae. Adverbum *deinceps*, monet maiorem Syrtim (qui sinus maris est) Cyrenalicum mare contingere et continere. Maior vero Syrtis, simul et minoris aduocet, et oppidi Leptis, in medio inter ambas spatia positi. Sed, his notatis, scriptor ad inceptum ordinem redit, addendo: *dein Philaenon arae.* Intellige ergo: prius Cyrenae, dein (id est, post Cyrenam) Philaenon arae. Nam haec sunt loca

Syrtim maiorem.

7. *Ponicae urbes.* A Phoenicibus conditae, Adrumetum, Hippo, et ceterae, quarum nomen non refert.

8. *Super Numidiam.* Ultra Numidiae, meridiem versus.

9. *Fines Carthaginiensium, quos novissime habuerant.* Quidquid possidebant Carthaginienses, novissimis ante urbis suae excidium temporibus.

Cap. XX. 1. *Contra timorem animi.* Contra id quod timebat. — *Praemia sceleris.* Impunitatem, et dimidiam, pro tertis, melioremque simul Numidiae partem.

paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbaleis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae,² metuens magis quam metuendus. Igitur ex improvise fines eius cum magna manu invadit: multos mortales cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit: dein cum omni multitudine in regnum suum convertit; existumans dolore permotum Adherbalem iniurias suas³ manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit: qui tametsi contumeliam dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere, quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat.⁴ Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere: ceterum, quae pergebat, urbes, agros vastare, praedas agere: ⁵ suis animum, terrorem hostibus augere.

2. *Opportunus iniuriae.* Male totas adversus iniuriam, et quasi ad omnes letus potens. Senec. de Clem. 1, 8: *Adiice mano, quod privatus hominum ad accipiendas iniurias opportuniores acceptarum patensia facit: regibus tertius est ex mansuetudine securus.*

3. *Iniurias suas iniurias sibi illatas.* — *Eam rem belli causam fore.* Speratebat scilicet a se prius oppressum iri Adherbalem, quam Romanorum opem implorare posset ceterum se impunitatem novi quoque secleris pretio empturum.

4. *Animo iam invaserat.* Nonnum arvis et castris tenebat Adherbalem regnum, sed animo iam invaserat. Nonnum mansus, sed animus avulus et cupax fratrem spoliaverat.

5. *Praedas agere.* Hoc proprie de illa praeda dicitur, quae potest agi et incendere, ut sunt pecora, mancipia, captivi. De reliqua dicunt *ferre*; unde visitata illa, *agere et ferre hostilia* (Graecis *ἀγίσαι καὶ φέρειν*) Ioc. XLIV. *Pecora et mancipiorum praedas certantes agere.* Liv. xxxv, 20: *Cunctis*

182 XXI. Adherbal ubi intelligit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum; necessario ¹ copias parat, et Iugurthae obuius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus: et quia diei extremum erat, praelium non inceptum; ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, ² milites Iugurthini, signo dato, castra hostium invadunt, semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque. ³ Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: et ni multitudo togatorum ⁴ fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptam atque contratum bellum foret. Igitur Iugurthia oppidum circum sedet; vincis ⁵ turribusque ⁶ et machi-

Sumus gravius devastatus; - praedae pendulum hominumque aetate.

CAP. XXI 1. *Necessario.* Necessitate coactus. Ea via est huiusce vocis, ut in mentem lectoris revocet, omnia prius possum fuisse Adherbalem, quam arma sumeret, nec nisi necessitati cessasse. Quod non monuisse minus, nisi quidam scripissent posse eam, salva sententia, deleri.

2. *Obscuro etiam tum lumine.* Quum diei adveniantis obscurum adhuc lumen esset.

3. *Fugant funduntque.* Viriusque horum verborum, quae coniuncta saepissime occurrunt, sedulo observandus est sensus. *Fugare* est in fugam vertere; hostem cogere ut loco cedat. *Fundere* est ordinem diuturnum, et quasi confusione quadam exercitum miscere. Fieri potest aliquando, ut *fusus* exercitus non fugiat, *fugatus* non fundatur. Ille ordinem redintegrat; hic retro cedit, non turbatis ordinibus. Neutra vox ergo redundat.

4. *Togatorum.* Romanorum socio-

rumque, ibi mercaturae faciendae, aut alia causa, sedem habentium. *Togata* omnino dicebatur romana gens, propter usum togae, qua vel in aliena terra inducebantur. Praeterea vox *togatorum* hic indicat eos cives fuisse, non milites, quamvis hostem a moenibus prohibuerint. Videlicet arma instante periculo ceperant. Vid. infra XXVI.

5. *Vincis.* Vineae quibus quaedam casulae erant, lignae, mobiles, quibus tecti ad urbis oppugnationem moenia possent accedere. Machina, quo facilius moveretur, et lignis levioribus compacta, alta pedibus octo, lata septem, longa sexdecim, tabulatis eratibusque lecta, lateribus adversus tela saxaque vimine contextis extrinsecus, ne immisso cremaretur incendio crudis ac recentibus corporis operiebatur. Quum vero plures fortiae fuerant, iungebantur in ordinem, sub quibus subsidentes tui ad subruendos muros penetrarent. Vid. Veg. iv, 15; Caesaris B. G. ii, 12.

6. *Turribusque.* Turres quoque sedi-

nis omnium generum expugnare aggreditur; maxime ¹⁸³ festinans tempus legatorum ante capere, quos, ante praelium factum, Romam ab Adherbale missos audierat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit; tres adolescentes 7 in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populique romani verbis nuntient, velle et censere, eos ab armis discedere: de controversiis suis iure potius quam bello disceptare: ita seque illisque dignum fore.

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Ingurtha accepta oratione respondit, sibi neque maius quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optimo quoque probaretur: virtute, non malitia 2 P.

fiabantur ambulatoriae, ex trabibus tabulatiq; compactae, in tantum saepe altitudinem, ut non solum muros, sed turres lapideae superarent. Hae moles quam, subditiis rotis, motibus admotae erant, tunc ex inferiori parte creta impingebatur; & media fere altitudinis ligatus pons, subito prolatus, turrii muroungebat; denique ex superioribus tabulatis telorum saxorumque in urbis defensores imber depluebat. Veg. iv, 47. Lij. Poliorc. ii, 4.

7. Tres adolescentes. Haec duo verba a sculo quodam efficta arbitrat Coriis; ideo unguis includit, non auius delere. Sed si librarius quidquam de suo addidisset, quidvis aliud potius addidisset, quam tres adolescentes. Nostri omnes MSS. hoc habent. Imo hoc acripisse Sallustium mendici dubium est, qui ingert infra XXV, maiores aut, mobiles, amplius

honoribus; altera legatione iocundis esse. Et quidem legatio ab adolescentibus non ita bene gesta fuerat. — Ita neque. Senatus populoque romano. — Illaque. Numidis regibus.

Cap. XXII. 1. Sed is rumor clemens erat. Alii interpretantur famam infra verum fuisse, et quodammodo ipsam rem lenioram, alii, parum firmam constantemque. Quod posterius magis probos. Nam si rumor in vulgus emanatus davisio comparatur, (et videtur quidem dictus a p̄ter rumor), ut amnis clemens est, qui non praereps, ita rumor clemens erit, qui non cito impetu omnium ances inuadet, neque magnis hominum lacrimis factabitur, utpote dolus adhuc, necdum pro vero constans.

2. Non auidum. Non fraude et astutia. Vule, lector quia calido animos a praesentium seclerum cogitatione auertat, ea memorando quae,

Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artes a Micipsa, non penuria liberorum,³ in regnum adoptatam: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum romanum neque recte, neque pro bono⁴ facturum, si ab ure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur.⁵ Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa⁶ moenia circumdat, turres exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare: defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnes suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum

aliis temporibus, bene et ordine fecit.

3. *Non penuria liberorum.* Hoc non refellit quod coniecit supra, X, n. 2: Iugurtham a Micipsa, nondum matris liberis, in zulum adactum. Nam parvus quidem adscitus fuerat, sed tribus tantum ante Micipsae mortem annis adaptatus, ut regno succederet.

4. *Pro bono.* Bene; ut dicitur, pro vero constat, pro comperto fuit. Suet. in Tito, VII: *At ille ex fama pro bono erat, contrariaque erat in maximas laudes.* — *Ab ure gentium.* Nempe ab iniuriis vindicandis, quod gentes omnes pro iusto habent.

5. *Utrique digrediuntur.* Hinc Romanorum legati, hinc Iugurtha. —

Adherbalis appellandi. Cum Adherbale colloquendi facultas non fuit.

Cap. XXIII. 1. *Vallo atque fossa.* Quam vi et impetu urbs capi non posset, diuturnaue fiebat obsidio, tam obsidentes fossas et aggeres urbem circumungebant, ne quis ex egredi aut eam intrare posset, simul ut ipsi se adversus erumpentes tutarentur. Ideo etiam aggeres turribus instructant, his quidem, non ut sup. XXI, ambulatoriis, sed immotis et stabilibus. *Vallem,* neutr. genere, intellige aggerem ipsam, sive aggestam in fossae marginem terram, sudibus et palis (qui et valli dicuntur) munitam. Veg. IV, 28; Lips. Polior. II, 2: Caesar. B. G. VII, 72.

trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, ² confirmat, uti per ho-¹⁸⁵ stium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus inssa efficiunt: literae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

« Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscripti; sed vis Iugurthae subigit: quem tanta lubido extinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortales: in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malis. Maque quantum iam monsem, socius et amicus populi romani, armis obsessus, meor: neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur: ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum, ³ parum fidei miseris esse: nisi tamen intellego, ³ illum supra, quam

2. *Miserando casum suum.* Ita casum suum memocundo, ut miserationem moveret.

CAP. XXIV 1. *Neque vos, neque deos immortales.* Romanos sibi conciliat eos prope diis sequendo. Simul accendit in Iugurtham, qui Romanorum iura ac deorum voluntatem negligat. — *Socius et amicus populi romani.* Is igitur quem nemo laedere possit, ita qui vestram simul maiestatem contemnere audeat. — *Micipsae patris beneficia.* Iugurtham ingratum quoque ostendit, quo munus ei facit invidiam.

2. *Etiam antea expertus sum.* Scilicet quum Romam venit, viceruntque in senatu, qui vero peritum aut gratiam anteponebant; ut dictum est super

XVI. — *Parum fidei miseris esse.* Tum nempe intellexit, fidem non facile miserorum querelis haberi, quoniam in Iugurtham pro sceleribus non ammadversum est. Haec vero, *parum fidei miseris esse*, quamvis aliqui auctoritas recordationis habeant, non duriora tamen exprobrantia verba sunt. Miserram sortem dolet, quae verba suis fidem demit. Suam fortunam, non Romanos accusat.

3. *Nisi tamen intellego.* Quum dixerit suam fortunam dehortari se plura de Iugurtha scribat, umen tamen addit, scilicet se intelligere Iugurthae ambitionem non in invadendo ipsius regno consistere, sed altius ascendere, Romanosque ipsos, qui longe super Adherbalem potius sunt,

ego sum. petere; neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: utrum gravius existimet, ⁴ nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem ⁴⁸⁵ fratrem meum: dein patrio regno me expulit. Quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. ⁵ Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, ⁶ et haec quae scribo, et illa quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem; ⁷ non

petere. *Non figura, contraria sententia, Liv. vii, 30: Pique ad nos contempsit Scamandius pervenit, nequa non acrius dicit.*

⁴ *Utum gravius existimet.* Ruperius et ceteri, gravius existimare accipiunt pro maxime facere, ita ut vox gravis in bonam partem sumatur: quod fieri non posse multis contendit Corinius, gravisque interpretatur, aperte, intolerabilem, hoc modo: *Utum (amicitiam vestram, et regnum meum) vox sperare ipsi intolerabilem sit, omnes sciunt.* Et sic quidem optima sensus constat: sed paulo durior ellipsis, non sperare. Ego sic intelligendum puto: non sperat ille se et vestram amicitiam et meum regnum simul habere posse. Sed utrumque rem quasi trifida ponderavi; gravisque ut visum est regnum meum. Ideo hoc eligit. Sic gravis proprio maxime sensu accipietur.

⁵ *Quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos.* Olyvius maxime sensus: *Patet nihil ad vos pertinere, quae ille mihi fieri iniurias.* Si vero sic distinguas: *Quae sane fuerint nostrae*

iniuriae nihil ad vos. Hic erit sensus: *Quae iniuriae (scilicet fratrem occidisse, me regno expulisse) nostrae, ut est, tibi unus propriae fuerint: illes nihil ad vos pertinent; hoc sane concedo.* Verum nunc armis tenet Iugurtha regnum quod vestrum est, quoniam illud ego a vobis accepi. Et huic quidem sententiae Corinius suffragatur; qui quam alia, tum hoc affert similibus concessionis exemplum, infra, LXXI: *Sed sane fuerit regni paratio plebi meae restituere.*

⁶ *Nam ego quidem vellem.* Hic est sententiarum ordo: *Nihil, nisi vis vestra, Iugurtham movere poterit. Nam verum nunc est, quod nunc scribo et ardeat quantum sum in amato, nam omni praedicto destitutum. Quod utrumque verum non erat! Non tantum ego miseris premeris. Ippo vero dixi ut suis querelis fidem faciat, et omne occupet quae in contrariis illis poterant. Similem fere confirmandi formulae invenimus apud. XIV, l. 19: Quod utinam illum eadem haec amulatum valeam!*

⁷ *Ut Iugurthae scelerum ostentui*

iam mortem, neque aërumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. ⁸ Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per maiestatem imperii, ¹⁸⁷ per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria avi mei Masinissae. »

¹ XXV. His literis recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniendum: de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis factoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam maiores patrum, nobiles, amplis honoribus: in quibus M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum in senatu princeps. Hi, quod in invidia res erat, ¹ simul et ab Numidis obsecrati, tri-duo navim ascendere: dein brevi Uticam appulsi literas ad Iugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam accedat: seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; ² primo commotus, metu atque libidine divorsus

esse. Vt ostenderetur in uno quid sceleris patiari posset Iugurtha.

⁸. *Non iam mortem — deprecor.* Decretum propere nec precari ut aliquid a se depellatur; aliquid precibus amovere. Non, inquit, mortem deprecor, si mihi necesse est: precor tantummodo, ne a crudelissimo carnificis exercitatus moriar. Non recuso aerumnas, si regno et patria in aeternum orbatus sum. Miser sum, et ultem inimici imperium fastusque superbo non perferam.

CAP. XXV. *In invidia res erat*

Res gravem invidiam indignationemque movebat, tum propter crudelitatem Iugurtham, tum quod legatis ille non parvisset.

². *Contra inceptum suum venisse.* Fuisse ut ipsum ab incepto suo prohiberent. — *Diversum agebatur.* In diversum agebatur. Hinc metus, illic libido eum in contrariam partem trahebant. — *Porro, ex altera parte.* Eodem sensu, Cap. XLVI. *Longatulus . . . civitatem periculis creptum esse; porro autem avarus erat, etc.* — *Vixit tamen* Novum Iugurthinæ iudicii

agitabatur. Timebat iram senati, ni paruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravam consilium. Igitur, exercitu circumdato,³ summa vi Cirtam ir-
 188 rumpere nititur; maxime sperans, diducta manu ho-
 stium,⁴ aut vi aut sine dolis sese casum victoriae in-
 venturum. Quod ubi secus procedit, neque, quod
 intenderat efficere potest uti, prius quam legatos
 conveniret, Adherbali potiretur; ne amplius morando
 Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet,
 cum pacis equitibus in provinciam venit. Actametsi
 senati verhis minae graves nuntiabantur; quod op-
 pugnacione non desisteret; multa tamen oratione con-
 sumta, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt; Italici,⁵
 quorum virtute moenia defensabantur, confisi, dedi-
 tione facta, propter magnitudinem populi romani⁶
 inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et
 oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam pe-
 ciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille tametsi

exemplum, praesenti libidini indul-
 gentis, quidquid in posterum intelli-
 geret.

3. *Exercitu circumdato.* Virumque
 latine dicitur, exercitu circumdare
 moenia (vid. sup. XXIII), et circum-
 dare moenia exercitus; quemadmo-
 dum Virgilius, Aen. II, 792. *Ter*
conatus ubi collo dare brachia circum.
 Idem, III, 89: *Circumdat lorica*
lunera.

4. *Diducta manu hostium.* Divisis
 hostium copiis, ut ab omni murorum
 parte resisterent. — *Casum victoriae.*
 Opportunam victoriae referendae oc-
 casionem. Sic inf. LVI: *Paratum*
proclari faustioris casum dare.

Ca. p. XXVI. 1. *Italici.* *Idēti* sunt
 quae supra, XXI, vocavit *agatos*,
 infra, *negotatores*. Differentia quidem
 erat inter cives romanos, Latinos et
 Italicos. Sed hae generationes designari
 videntur, quicumque ex Italia oriun-
 di Cirtam incolabant. — *Defensan-*
teur. Videlicet non ii soli, sed ii
 potissimum moenia *defendebant*; id-
 que, suo more, verbo frequentandi
 Ballentinus indicavit.

2. *Propter magnitudinem populi ro-*
mani. Arbitrabantur nihil contra ipsos
 Iugurtham suum, quia Romani
 aut Italici erant. Sed iam intenderat
 Iugurtha se maiestatem nominis ro-
 mani parvi ducere.

futuris consudiis, Numidia atque Italia, decretæ: consules declarantur P. Scipio Nasica, ⁴ L. Bestia Calpurnius; ⁵ Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui Romæ omnia venum ire ¹ in animo hæserat; filium et cum eo duo familiares ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, præcipit, omnes mortales pecunia aggrèdiantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, placeretne legatos Iugurthæ recipi moenibus; ñque decrevere, nisi regnum, ipsamquo deditam venissent, uti in diebus proximis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedant. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi ³ homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate

turi consules imperium haberent. Decretis a senatu provincias inter se sortiebantur consules, ut dictum est Catil. XXVI. Vid. etiam Cic. pro Domo sua, 12, et de provinciis consularibus 11.

4. *P. Scipio Nasica*. Pronepos eius qui vir optimus a senatu iudicatus est; filius autem eius, qui privatus Tili. Græchum interemit. Hic Scipio cum L. Bestia consul fuit anno V. C. 643, et in consulatu mortuus est. Vid. Cic. in Brut. 22217.

5. *L. Bestia Calpurnius*. Calpurnia domus auctorem generis sui ferebat Calpum, tertium regis Numæ filium (Plut. in Numæ). Luc. Calpurnius Piso Bestia, de quo hac mentio est, pro nobilitate contra Græchorum factionem steterat, ob id senatus carus. Post consulatum, lege Mamulia (infra.

XL), ob acceptam a Iugurtha pecuniam accusatus et damnatus est (Cic. in Brut. 22217). Notat *De Proserpina* eius nepotem fuisse Bestiam, qui cum Catillina coniuravit.

CAP. XXVIII. 1. *Venum ire*. Venalis esse. Hic tantum notissimus, verum non æquum esse ab aliquo verbo, sed nominativum nominis, cuius dativus quoque usurpatur, *venum*. *Venum ire* igitur, est *ire ad venum*, *venundare*, *dare ad venam*. Inde per syncopen, *ven-eo*, *ven-ire*, *ven-do*, *ven-deret*. — *In animo hæserat*. Illud auditiu apud Numantiam, et iam semel usque perceptum, non animo exciderat. Hanc intelligere est, cur tam audax in sceleribus, et tam parum vindictæ metuens fuerit.

3. *Legat sibi*. Legatos sibi assignavit.

quae deliquisset, munita fore sperabat, in quis fuit Scaurus, cuius de natura et habitu ¹ supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant; quos omnes avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli laud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis convectibus, acriter Numidum ingressus est; multos mortales, et urbes aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit; animus, aeger avaritia, facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus. ² Qui tametsi a principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrime regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravam abstractus est. Sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat; existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum. Postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maximam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea, fidei causa, mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vaccam: ³ cuius

¹ De naturae et habitus. *Natura* ingentis, *habitus* comparatus et usu sequitur; dotes significat. *Natura* intelligitur, qui modo quae natus sit, habitus, quemadmodum se vita et moribus habeat. Vnde Tacitum de Invent.

1, ubi haec habitus morum commendat. Cap. XXIX. 1. Scaurus. Vnde quod supra, XV, de Scauro dictum fuerit

In hoc Iugurtham quoniam romani imperii mores exiguasse dicitur hoc m. 1.

² Oppidum—Vaccam. Sic vulg. et nouerit codic. Cor. 1563 in rescriptis Vaccam. In hoc parum a m. m. habet, nil ille certo adhibere potest quippe quoniam clementia plerumque nulla Latini litteis satis commode re-

rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palem legatis imperaverat,³ quoniam deditiois mora induciae agitabantur. Igitur rex; uti constituerat, in castra venit, ac pauca, praesenti consilio,⁴ loquutus
 192 de invidia facti sui,⁵ atque in deditioem uti acciperetur; reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit; dein postero die, quasi per saturam⁶ exquisitis sen-

presentari possint. Magis usitatum scripsimus. V. indicem.

3. *Palem*—*imperaverat*. Scil. ne qua auspicio apud milites oriretur, frumentum *palem*, pretium pacis, imperaverat consul; alia vero omnia *alibi* moliebatur. — *Induciae agitantur*. Dum deditio fieret, induciae erant, ut *mos*, *pax* *agitabatur*, i. e. *pax* erat. Dicitur enim *agere otium*, *pacem*, *propter* *esse in otio*, *in pace*. Sallustianum autem, *agitare*, *pro agere*.

4. *Praesenti consilio*. Praesentibus *eo* quos Bestia, de morte, in consilium vocaverat. Nonnulli scribunt *consilio*. male. In quo potissimum differant *consilium* et *consilium*, paucis notandum. Virque coetus hominum declaratur. *consilio*, homines ad *consulendum* seu deliberandum vocati; *consilio*, homines, vel ad deliberandum, vel alia qualibet causa in *unum* coacti. Senatus dicitur *consilium publicum*, quatenus reipublice *universis*, *patrum* *sacram* *consilium* (Hor. Carm. iv, 5), quatenus patrum *contenitus* est. Nunquam dici potest, *prout* *de consilio* *sententia* *pronuntiaret*, sed *de sententia* *consilii*, i. e. *indiciem*, qui praetori *consiliores* *caudent*. Verum de *eadem* recte dicitur, *prout* *consilium* (id est coetum), vel *consilium* (i. e. *consiliores*) *denunt*. *Consilium* *denunt* a *consilando*; *consilium*, a *consilando*, i. e. *consilando*. *Hinc* patet *interrogare* *consilium*, seu

per consilium *dici*, quum *de sententia* *aliqua* *aut proposito* *agitur*. Ex *consilio*, *consilii*. Ex *consilio*, *consilium*.

5. *De invidia facti sui*. Testat verba amari invidia, quas Adherbalis et aliorum *causes* *et* *consiliorum*.

6. *Quam per saturam*. *Satura*, ab adiectivo *satur*, erat, teste Dionede ut, *lana* *conjugum* *frugum* *primis* *referta*, quas Cere et Baccho offerebatur. Hinc *usurpationi* *coepit* *pro cibi* *genere* *ex variis* *rebus* *condito* (vid. Fest. in hac voce); deinde *pro carmine* *varis* *metrorum* *generibus* *composito*, quibus scripserunt Pacuvius, Ennius, et Varro, qui etiam *prosa* *mensur* *carmini* (et hac quidem *institio* *fuere* *saturae*, quas postea Lucilius et Horatius *unis* *hexametris* *scripserunt*). *Festus* *denique*, *sine* *scriptorum* *auctoritate*, *aliquam* *legem* *saturarum* *fuisse* *credidit*, *ex multis* *aliquibus* *scriptis*. Certe *vos* *saturae* *substantive* *ponitur*; et dictus, *per saturam*, in proverbium abiit, quo aliquid *permixtum* *et* *ex variis* *rebus* *confusum* *indicaretur*. In *supra* *dicto* *Festi* *loci*, *imperium* *quod* *plebes* *per saturam* *derelicta*, est *imperium* *rogatione* *alias* *quoque* *res* *complectente* *concessum*. Iustinianus, in *praefatione* *prima* *digestorum*, *opus* *dicit* *imperium* *et* *quum* *per saturam* *collectum*, *utile* *cum* *sanctibus* *iusibus*. Quapropter, *quae* *hic* *dicuntur* *quae* *per sa-*

tentiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephantum triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos⁷ proficiscitur: in Numidia et exercitu nostro pax agitatabat.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo¹⁹³ actae forent, fama divulgavit; Romae per omnes locos et conventus¹ de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia: patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat; ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediabat. At C. Memmius, cuius de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum² hortari: monere, ne reipublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii facundia clara polansque fuit; decere existumavi unam ex tam multis orationem perscribere,³ ac potissimum, quae in concione post reditum Bestiae huiusmodi verbis disseruit,

magis exquiritur sententia, eas nullo ordine, et de conditionibus congestim propositis, collectas interpretari possumus.

7. *Ad magistratus rogandos.* Ad comitia eligendis magistratibus habenda. Nam, ut supra vidimus, eius collega Scipio mortuus erat. Atqui non haberi poterant ab uno praetorum comitia consularia; quia, teste Caelio, *III, 45, a minore Imperio*

maius rogari non potest.

Cap. XXX. 1 Per omnes — conventus. Conventus proprie dicitur, ubicumque conveniunt homines seu privati, seu publice.

2. *Perscribere.* In historiam hanc referre; quemadmodum aliquid in tabulis perscribitur seu refertur dicitur. Ne quis tamen inde colligat hanc esse, ad verbum, orationem Memmii. Quid si casus, forsitan dixisset *exscribere*,

XXXI. « Multa me dehortantur a vobis,¹ Quirites, ni studium reipublicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, nus nullum; ac maxime, quod innocentiae plus periculi, quam honoris est. Nam illa: 194 quidem piget dicere, his annis quindecim² quam ludibrio fueritis superbiae paucorum; quam foede, quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus³ sit: qui ne nunc quidem, obnoxiiis inimicis,⁴ exsurgitis, atque, etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quamquam haec talia sunt; tamen obviam ire factionis; potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar:⁵ verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor,⁶ quod saepe maiores vestri

non perorare; his verbis, non *humiliorum* verba. Praeterea Sallustianum continuo dicendi genus, et usurpatae iam ab Sallustio dictiones et sententiae hic agnoscuntur, quales sunt: *Obnoxii ire*; *Pars*—*alii*; *Inulti perierint*; *Principatus eant*; *Honesta atque inhonesta omnia quaevis aut*; *Quis curas caeteris capere, eandem odium, eadem nativum in unum coegit*; *Ne ignominioso malis, bonos curas perditum entis*; et alia multa.

Cap. XXXI. 1. *Multa me dehortantur a vobis*. Multa me deterrent, ne apud vos verba faciam, scilicet opes factionis (neque nobilium), potentia quae omnes iniurias perfertis, iuria unius miscratio etc.

2. *His annis quindecim*. Anni erant a caede Tiberii Gracchi 2211, a caede Cato, x, modicum tempus notat, ne in subtiliori annorum computatione haerere videatur. Ceterum variant codices. Ceterus, qui scribit xv, mallet tamen x.

3. *Animus ab ignavia—corruptus*. Possit abesse praepositio *ab*. Sed et alibi sanctorum occurrit; Lucretius iii, vs. 831. *Quod luctibus ab rebus munita tenetur*. Ille Sal. i, 4, vers. 26: *Aut ab aversis aut misera ambicione laborat*.

4. *Obnoxii inimicis*. Quorum inimici vestri vos in se vobis ipsi fecerint, maxime ubi curas capitis pro rebus in Africa gestis debeant. — *Tenetur*. Scilicet anilibus. Eodem sensu, in Catilina, XX. *His obnoxii, quibus, si reipublica valeret, formidum casuere*.

5. *Certe—experiar*. Id est, si frangere potentiam factionis non possumus, at saltem experiar libertatem meam. Illam ego, libertatem a parente meo accepi, illa mea hereditas est, meum bonum illa utar, quantum in me erit. — *Ob rem*. Cum utilitate, non frustra. Eodem sensu, Ter. Plutus iii, 2, 40. *Non posset vacuotus? maxime, dum ob rem*.

6. *Neque ego hortor*. Potiusquam di-

fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessionem opus: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho,⁷ quem regnum parare aiebant, in plebem romanam quaestiones habi-¹⁹⁵tae sunt. Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem,⁸ item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum rabido eorum sinem fecit. Sed sane fuerit regni paratio,⁹ plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,¹⁰ iure

xit peca populum esse, ut libertatis defensionem ipse non frustra ausceperit, eos hortatur a facilitate rei. Non armis opus erit. Nihil turbarum orietur in republica. Illi suismet sceleribus pessumdati corrumpent. Hoc eveniet fato non evitabili, hoc *necesse* est. Sed quemodo sua illis scelera permittent asferent? Id dicit infra si quaestiolibus et indicio ipsius Iugurthae in eos animadvertatur. Sed ante, scelera ista enumerat, quo maiorem in eos plebis invidiam concitet.

7. Occiso Tib. Graccho. A facione nobi iam, dicit Scipione Nasica Serapione, Nasicae optum viri tempore, anno V. C. 621, quod, inquit Vell. 11, 3, initium in urbe Roma civilis sanguinis gladiumque impulsit fuit. — *Quaestiones habitae sunt.* Velleius, 11, 7, docet Rutilium Popiliumque consules (A. V. 622) asperrime in Tib. Gracchi amicos sagessisse. *Quaestiones* intellige *uoluntate*. Quilam addunt *graves*, quod postorum codd. antiquissimus non habet.

8. Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem. Vide sup. XVI, n. 1, Plut. in Gracchi, et praesertim Appian. Bell. Civ. 1, 3, qui docet Lam. et Fulvii amicos in carcerem coniectos, et ibi stragulatos esse, iussu Opulii consulis.

Sallust.

9. Sed sane fuerit regni paratio. Concessio ironica et invidiosa in nobilitate. Sed concedo Gracchos regnum affectavisse, quia, sua plebi restituebant. Volo iure factum videri, quidquid facto nobilitatem fecerit, quoniam si eorum iniurias ulcisci velletis, rursus sanguis nocentium quidem, sed tamen civium effunderetur. Sed alia facinora fuere, quae omni excusatione careant, quoniam ea aequo animo toleravistis. Indignabamur quidem, sed *tantu indignabamur* aerarium expolari etc. Illa tamen haec impune fecisse parum fuit, si leges quoque, maiestatem vestram, divina et humana omnia Iugurthae, hosti vestro, traderent. — *Regni paratio.* Paulo ante dixit, *regnum parare aiebant*. Proprie igitur et aptissime hic. sed sane fuerit regni paratio.

10. *Placet nequitur.* Nequitum et nequitur pro non posse dicebant. — Plautus in daturone. *Retrahi nequitur, quousque progressus est semel.* Haec et alia Festus. Adde Lucretium, lib. 1, vers. 1045. *Dum veniant aliae, et suppleta minora quotur.* Nil ergo dubium est, quia idem valere possunt *nequitur* ac *nequit*. An vero passive sumitur *ulcisci*? Affirmat quidem Corvus, sed nullum aliud proferi exemplum. Nec huius verbi mentio A. Popina,

Q

190 factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere. Itaque postremo leges, maiestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt per ora vestra magnifici,¹¹ sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes; perinde quasi ea honori, non prae-dae habeant. Servi aere parati¹² imperia iniusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati,

de *Vna antiquae locutionis*, xi, ubi multa notat passivae accepta, quae vulgo auctuntur active. Inprudens, credo, amiserit. Ceterum non ego ex hoc exemplo affirmare ausim, verbum illud passivam quoque vim habere. Neque passivam (cum Pupina) dixerim loqui in hoc Coelli ad Ciceronem. De *demonstratione frequenter loqui* est exceptum. Vis passiva hinc formis, nequitur et *corruptum* est adhaeret; nec eam infinitivis quoque ulcuset et loqui adhaerere necesse est. Ne quem moveat, quod in hoc Plauti, *retrahit* nequitur, me iudice, *his passivae* forma est. Sit sane, quantum per usum licuit, sed non ideo minus assueverit semel fuisse in *ulcuset* nequitur, loqui *corruptum* est. Quid? si aliqua lingua esset, ubi nullus adeo infinitivus passivae formam haberet. At est, et antiquissima illa quidem, et ex qua in aboriginum Italicorum sermonem non pauca defluerint, *Sanskrita* lingua. In ea si vis dicere, non potest vinci, necesse est dicat, na *sakare* dictum, id est, nequitur vincere. Quidni eadem ratio fuerit dictionum, nequitur *alar-*

ari, et loqui *corruptum* est? Nam humanum ingenium eodem, iisdem causis, vel inaeclum ducitur.

11. *Incedunt per ora vestra magnifici*. Quam graviter et invidiose nobilium superbiam notet his verbis, intelliget quicumque meminert. Virgilium non melius misistatentem humonis carmine assequi potuisse, quam si eam haec dicentem induceret. *At ego, quae divas incedo regina* etc. Adde, *per ora vestra*; quasi praesentibus civibus contumeliam facere velint. Adde, *ostentantes*, quae haec omnia praedam suam fecisse non satis fuerit, nisi male parvis honoribus eorum populo gloriantur.

12. *Servi aere parati*. Haec comparatio, qua pudorem eorum stimulat, a Catone desumpta videtur, quem citat Gell. i, 3. *Servi vulvarum nimis aere ferant, quod illis bono genere gignat, magna virtute praeditos, opumque amem habuisse, atque habituros, dum vivunt?* — Imperio nati. Nati ad imperandum. Ne quem hic offendas tertius causa. Tac. Agric. 31: *Nati servituti municipia*. Et ceteri passim.

aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi,¹³ qui rempublicam occupavere? Homines sceleratissimi, cruentis manibus, inhumani avaritia, nocentissimi, 197 iidemque superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita quam quisque pessume fecit, tam maxime tutus est: metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere: quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit: sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur; et beneficia vestra¹⁴ penes optimos, non audacissimos, forent. Maiores vestri, parandi iuris et maiestatis constituendae gratia, bis, per secessionem,¹⁵ armati Aventinum occupavere: vos pro Libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitimini? atque eo vehementius, quod maius dedecus est,¹⁶ parta amittere, quam omnino non para-

13 *At qui sunt hi.* Ostendit quam turpe sit utriusmodi hominibus parere. Simul vehementius accendit indignationem — *Pro munimento habent* Scilicet his ipsis sceleribus adversus iram vestram muniri sunt, quibus tam vivere. Ipsa peccandi audacia impunitatem redemerunt, et qui propter famem suam meliorem debent, ipsi propter ignaviam vestram metuantur — *Transdere* Eandem dicendi formam vide supra 1 — *Eandem cupere, eandem odisse* Vid. Catil. XX

14 *Beneficia vestra* Consulatus, sacerdotia, praetoria, alique honores.

15 *Per secessionem.* Vid. Catil.

XXXIII, et quae ibi notavimus. Item L. Ampelium xxv, qui quatuor secessiones memorat, et Flor. 1, 23 et atque qui de tertia leviter a Livio dissensit, quartamque addit: ut plebs quoque magistratus (consules) crearentur; quae seditio potius quam secessio fuisse videtur. Ceterum non constat plebem *per Aventinum* occupasse (vid. Liv. II, 32), sed Aventinum an Sacram montem occupaverit, nil ad rem. Satis est oratori in mentem revocasse plebi fortitudinem maiorem.

16 *Maius dedecus est.* Sic Thucyd. II, 62: *ἄλγους ἔργους ἀπαριθμῶν,*

visse. Dicit aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos,¹⁷ qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi, quod magis vos fecisse, quam illis accidisse indignum; verum quaestionibus et iudicio ipsius Iugurthae. Qui si deditus est,¹⁸ profecto iussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet aestumabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos maxumae divitiae, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet; et illa, quam haec tempora, magis placeant,¹⁹ quam regna, provinciae, leges, iura,²⁰ iudicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc est, populus romanus,²¹ invicti ab

ἡ ἀστυφίῃς ἀντιθέται; turpius habentes spoliarī, quam quaerentes non obtinuisse.

17. *Vindicandum in eos.* Vide quae supra notavimus n. 7. — *Quod magis vos fecisse.* Hanc sententiam illustrat, quod dicit Caesar, in Catil. L1: *Atque quid se dignum foret, quam quod in illis iura fieri posset, quaerebant.* Nempe maxime digni sunt illi, in quos vi et manus avariatis. Sed ista in paucos sceleratos facere tanto populo indignum est. Legibus et iudiciis animadverteri oportet, et Iugurtham evocari, ut eos, stipendiarios ministrosque suos, testimonio opprimat.

18. *Qui a deditus est.* Utemur. Aut vera, aut falsa deditio est. Si vera, veniet Numida, vobis iubenibus, si falsa, non veniet; sed reus eo ipso arguet, quod non venerit.

19. *Nisi forte — illa, quam haec, tempora magis placeant.* Illa. tempora Gracchurum necem consequuta, quae per tyrannidem nobilitatis plebique servilem transierat. Haec: tempus hoc, quo plebs erigit animos, liber-

tatemque usurpare coepit. Iam enim libera est, quam tribus sui vocem exaudire possit.

20. *Leges, iura.* Vbi coniuncta sunt haec duo vocabula, *leges* intelligi, quae ad reipublicae administrationem pertinent; *iura*, quae ad privatas civium utilitates, et quicquid iuris civilis nominis comprehenditur. — *Bella, paces.* Belli et pacis arbitrium. *Paces*, plurali numero. Varro, apud Nonium. *Animadvertendum primum*, quibus de causis et quemadmodum constituerint paces, secundum, quae fide et iustitia eas coluerint. Horat. Epist. 1, 3, 5. *Quis tibi res gestas Augusti scribere aures? Bella ipsae et pacem longum diffundunt in annum?*

21. *Vos autem, hoc est, populus romanus.* Plebem alloquitur, sed quoque maiores illi addat animos, alloquitur tanquam totus populus ea sit. Qualis vero populus? Romanus scilicet. Ergo Romani illi, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, ipsi serviunt? Serviunt, imo obnoxium inimicis aut, quam vis retinent!

hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego,²² tametsi viro flagitiosissimum existamo, impune iniuriam accepisse, 499 tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur: et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quum intelligetis, aut serviendum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi iniurias; vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est,²³ neque per vim sociis creptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur. Hosu acerrumo prodita senatu auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae

22. *Atque ego* Transito ad periculum quod imminet, ne ocolesi plebentur — *Nisi misericordia* Sic fere Cato, in Catal. LII. *Nas ita vobis munusculum et misericordia, in misericordiam vertet.* — *Quantum importunitatis habent* Pro importuna ista libidine, quae scelus in omne rapuntur. — *Parum contenti male factorum impunitate, nova facient, nisi prohibueritis.* — *Et vobis* Sibi invicem respondent, et illis — *et vobis.* — *Quum intelligetis* Atque illud intelligetis, quum usu vobis compertum erit, nihil eos de su-

perbo et impotenti dominatione remittere. Nunc legibus agere licet; tum vi et manu agendam erit.

23. *Non peculatus aerarii factus est.* Quantum sit Bestiar et Scarii scelus per comparisonem delictorum ostendit, quae, licet per se gravissima, leviora tamen sunt. Eodem mente dixit Cato, in Catal. LII: *Non agitur de vestigalibus, non de socorum iniuriis.* — *Tamen consuetudine iam pro nihilo habentur.* Cato ibidem. *Sint autem, quoniam ita se moris habent, liberales ex socorum fortunis, etc.*

nisi quaesita erunt,²⁴ ni vindictam in noxios: quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obediētes vivamus? nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor,²⁵ ut malitis cives vestros perperam, quam recte fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica²⁶ multo praestat beneficii, quam maleficii immemorem esse: bonus tantummodo signior sit,²⁷ ubi negligas; at malus improbius. Ad hoc, si iniuriarum non sint,²⁸ haud saepe auxilii egeas.»

24. *Quae non quaesita erunt.* Nisi de his rebus quaestiones habeantur. — *Obedientes vivimus.* Servi sumus; illi reges.

25. *Neque ego, Quirites, hortor.* Ita loquitur, ut non vehementer accusator, neque poenarum avidus esse videatur. Nunc vos hortor, inquit, ut crudeliter quaestiones extorqueas, malisque nocentes quam innocentēs invenire. Imo ignoscitis libenter, laudabitis etiam, si qui recte, non perperam, fecerint. Sed cave ne ignoscendo malis, bonos omnes perditum eatis.

26. *Ad hoc in republica ite.* Verum esse hanc sententiam, brevi paulo duriorem, negari non potest. Sublata enim esset omnia ex civitate securitas, si scelus impunitum eum fleret. Quapropter idem fere dixit, quamquam mollioribus verbis, Cicero, pro Rosc. Am. 22. *Innocens si accusatus sit, absolvere potest, nocens, non accusatus fuerit, condemnari non potest. Nullus est autem absolvere innocentem, quam nocentem causam non dicere.* Bene tamen dixit Memmius, in republica. Nam quia privatus se malefactorum prius quam beneficiorum memorem dicere auit?

27. *Bonus — signior fit.* Nec hoc quidem, minus quam illud, verum est. Et iure pronunciat Livius IV, 2. *Causa res praestantem ut in civitate, cum meritis scriptis auctoribus crederet, ne per hunc, ut bello fieri. Quam igitur, teste Cicerone, Ep. ad Brut. xv. Sola dixerit, reipublicam duobus rebus custodiri, paucitas et poena;* optima reipublica erit, in qua nec virtus sine praemio, nec scelus sine poena, servato tamen utraque rei modo, et inquitur. Sed hic scelus manifestum erat. Ideo hanc tantam sententiam partem ostendit tribunus, quae est severitas.

28. *Ad hoc, si iniuriarum non sint.* Novum argumentum addit, cor beneficii, quam maleficii, immemorem esse civitatem praestet. Si enim plectantur auxilii, pauciores iniuriarum erunt. Si vero pauciores iniuriarum sint, minus saepe honorum auxilio ad eas vindicandas populus egebit. Minori igitur reipublice detrimento boni negligantur, quam mali non plectuntur. — *Auxilia.* Cave ne cum quibusdam intelligas, tribunos. De honorum auxilio universae agitur, quo caret fortasse reipublica, sublatis praemiis, non vero indigebat, sublatis iniuriis.

XXXII. Haec atque alia huiuscemodi saepe dicundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, ¹ qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque, interposita fide publica, Roman duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcescebant, ² delicta patescerent. Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictī a Bestia exercitui praeerant, sequuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissima facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent: alii perfugas vendere, et pars ex pacatis ³ praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata rogatione ⁴ a C. Memmio, ac percussa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur; ei-que timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam, experiri mallet: privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

Parum liberalis certe sententia, sed tribuni proposito conveniens, cuius tota oratio in probanda puniendi necessitate versatur.

Cass. XXXII. 1. L. Cassius. «Is qui a Tigrinis Helicilis, non multo post, occisus est, (Liv. Epit. xlv) De hoc Cicero meminit in Bruto, xxv, diciturque, pro Rosc. Am. xxx. L. Cassius ille, quem populus romanus verummun et sapientissimum iudicem putabat, identidem in causis querere solebat, cui boni fuisset. Et Val. Max. iii, 7. Eius tribunus propter iustitiam severitatem, scopulus reorum dicebatur. Nunc patet cur ille potissimum in Numidiam missus fuerit.

2 Quos pecuniarum captas arcescebant. Quos propter crimen acceptas a Iugurtha pecuniae in ins vocabant.

3. Ex pacatis. Sc. regionibus, quas hostiliter occupantur — Vendere... agebant. Similem modorum diversitatem vide in Catil. XXI, incipit. Laudare, admonere.

4 Perlata rogatione. Accepta a populo lege, quam tulerat Memmius. Legis enim rogatio dicitur, quia rogatur, seu interrogatur populus, velle ne ac iuberet, quod propositum erat. Perferre autem est, usque ad constitutum finem ferre. De lege ac rogatione, vide Gellium x, 20.

XXXIII. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam maxime miserabili, ¹ cum Cassio Roman venit. Ac tametsi in ipso magna vis aniqui erat; confirmatus ab omnibus, ² quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius impudentia contra ius et iniurias ³ omnes munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci iubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more maiorum, de hoste supplicium sumi; dignitati, quam irae, magis consulens, sedare motus, et animos mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. ⁴ Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, ⁵ verba facit: Romae Numidiaque facinora eius ⁶ memorat; scelera in patrem fra-

CAP. XXXIII. 1. *Calis quam maxime miserabili.* Qualis solet esse reorum, aut deprecantium, quando misericordiam movere volunt veste squalida, barba capilloque pronisus. En ille qui duos fratres occidit, regnum per scelus occupavit, romanam potentiam, futuri securus, contumaciter elusit!

2. *Confirmatus ab omnibus.* Ille incipit, quidquid in contrarium disputet Curius, secunda pars periodi, haecque verba praecedentibus opponuntur. Nempe iam per se ipsum Iugurtha magnam vim animi habebat, sed super confirmatus ab omnibus suorum scelerum ministris (qui docent illum, unius tribuni intercessionem, omnibus quaestionibus obviari posse), Baebii praesidium magno pretio comparat.

3. *Contra ius et iniurias.* Non minus contra ius quam contra iniurias. Et ius quidem, id est, iudicia debitasque

illis meritis vices, multo magis quam iniurias timebat.

4. *Fidem publicam per sese inviolatam fore.* Se (Memmius) datum operam, ut, quantum in se erit, inviolata maneat publica fides, quam Cassius Iugurthae dederat.

5. *Producto Iugurtha.* Poterant enim tribuni, quem vellent, in concionem producere, ubi coram populo interrogatus responderet.

6. *Romae Numidiaque facinora eius.* Monet Kunhardt omnem provinciam, h. l. eodem casu quo urbium nomina, contra vulgares regulas, significatam esse, et Curius, Numidae dici pro in Numidia. Exempla profert quam alia, tum haec: Auct. Bell. Gall. VIII, 1. *Conaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, et oct. Plur 1, 48: Lucituae suprema pugna ad Aruana, quos vocant, campus Claud. Lais Serten. 26. Terrar pelagique labores* (sc. ad Vlyse-

tresque ostendit; quibus iuvantibus quibusque ministris egerit, quamquam intelligat populus romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere; si vera aperiret, in fide et clementia populi romani magnam spem illi sitam: sin reticent, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, re-²⁰³ gem tacere iubet. Ac tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum: clamore, voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat;² vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitat, animi augescunt.

XXXV. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos; qui, quia in dissensione regum, Iugurthae adversus fuerat, dedita Cirta, et Adherbale interfecto, profugus

tolerati). Sed quis non videt, nisi qui grammaticam refingere velit, vocabula *Romae Numidaeque*, et *Galliae*, et *Lucaniae*, et *terrac pelagique*, in genitivo esse, non quia nomina locorum sunt, sed quia pendunt e vocibus, *foenora*, rerum gestarum, *agrima* pugna, labores?

Cap. XXXIV 4 *Terrebat eum*. Sc. tribunum. — *Impetu*. Sic ei minando, ut impetum in eum facturi viderentur.

2. *Quae ira fieri amat*. Quae peritiam fieri solent. Quintil. 12, 3, citat ex Sallustio, ut hellenismi exemplum, *ωσπερ amat fieri*. Et quidem apud Graecos verbum *φιλει* saepe consue-

tudinem designat. Thucyd. III, 81: *ολος πελει εν τω τοσούτω γένεσθαι*, *sicut amat in tali re fieri*. Sed non dixit Sall. quae in ira fieri amant. Non ergo dictum est graecum ex omni parte imitatus est, neque hic, neque inf. XL4. *Ea quae aculeus reserant*, *lasciva atque superbia nocere*. Non tamen dubitari potest, quin hic consuetudinis nullo verbo *amat*, ut graeco *φιλει*, inhareat. Item Horat. Carm. III, 16: *Aurum per medias ire satelles*. *Et perurpere amat saxa*.

Cap. XXXV 4 *Massiva*. Vide supra V, n. 40, quae fuerit Masinissae progenies.

ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, ² qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurthamque ob scelera invidia cum metu ³ urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi ⁴ movere, quam senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia ²⁹⁴ venerat. ⁵ Quae postquam Massiva agitare ⁶ coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat; Bomilcari, ⁷ proximo ac maxime fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxime occulte: sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur: et per

2 Sp. Albinus. Consul anno urbis conditae 644

3. *Invenit cum metu.* Odium publicum, propriusque metus.

4. *Avidus consul belli gerendi.* Scilicet ipso non sine bello induci posset Masinissam in regnum a Iugurtha possumum — *Movere.* Malebat ipse movere, perturbare viam, quam omnia *senescere*, id est, per otium languere. Frustra quidam nesciunt, quod *acturus* verum est movere, *senescere* vero, *anescere*. Sed nec id a Sall. ingenio abhorret, et facile suppletur ellipsis ac *movere* regis accusatio subauditum omnia, et vox, *omnia*, quae expressa legitur, subiectum est infinitivi *senescere*. Similis fere constructio est infra XLVI, n. 7, ubi tunc. Item CXIV *Romani ne habere, alio animo virtute autem prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria certare;* ubi subauditur *se*, subiectum verbi *certare* et Male igitur Bip induxit ex uno eod. *novare*. Nostri omnes

movere. — *Senescere.* Eodem sensu, Liv. v, 21. *Multa iam edita ordo, pugna staret.*

5 *Minucio Macedonia venerat.* Sorte obtinuerat. Hic contra Scordiscos et Triballios Thracas prospere pugnavit; Liv. Epitom. lxx, Flor. lib. iii, cap. 4.

6. *Agitare.* De ea re agere, et Numidiae regnum a senatu petere.

7. *Bomilcari.* Bomilcar ille postea Iugurthae copias dux praefuit (infra XLII), Iugurtham ad deditionem impulit, evadente Metello (LXI et LXII), regem interficere tentavit (LXX), ipseque, re patefacta, ab eo interfectus est (LXXII). Dignus sane rex, cuius latus ab eo peteretur. per quem ipse cognatum suum necaverat, dignus minister, qui poenam ultimi sceleris ab eo ferret, qui primum iusserat — *Proximo.* Familiarissimo. Catil. XIV. *Is Catilinae proximum familiarisq. erat*

homines talis negotii artifices, ⁸ itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paullo inconsultius Massivam aggreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis ²⁰¹ Albino consule, indicium profitetur. ⁹ Fit reus magis ex aequo bonoque, ¹⁰ quam ex iure gentium, Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, ¹¹ supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse.

8. *Talis iugurtha artifex.* Rem vere ad gratiam notari! In illo lecturum capite, ubi Roma, si cui opus erat insidiatore, sicario, venefico, in certos quosdam homines appellabat, et praesto erant, qui pacta mercede rem suscipere. Haebeas hinc interfectorem, sicut apud nos fabri vel aulicis artificum. Augerebat quippe facilitatem patrandi sceleris ingens et in audaciam exercitata servorum gladiatorumque multitudo praeterea impensas, quod nullus magistratus erat investigandis delictis et amittibus in iudicium astendens publice praepositus. Non temere enim ad accusandum descendebant privati, nisi propria utilitas aut querenda facina impelleret. Inde multa obscura et quasi plebeia scelera negligebantur, et silentio tecta praeteribant.

9. *Indicium profitetur.* Indicium profiteri non est futuri se indicaturum, ut quidam interpretantur; sed re ipsa indicare suamque malignitatemque facinoris. Tac. Annal. vi, 2. *Suum nuntius nupulionem diceretur, ut profraus indicium foret.*

10. *Magus ex aequo bonoque.* Acquum

bonumque stricto iuri opponitur. Haec est igitur Sallustii mens. *Quamvis ex stricto gentium iure innotatus esse deberet comes eius, qui Romam fide publica venerat; tamen, aequitate naturali, utpote tanti sceleris auctor, acquatus est.* Et quidem res est iactantia gentium. Sed eo male se tuetur, qui violavit prior. Nec iuris gentium est, quodlibet apud externos impune facere. Iure ergo, si verum vel dissensiente Sallustio dicere licet, non minus quam aequo et bono, in iudicium vocabatur Bomilcar. Ceterum hic locus mire torset quosdam interpretes. Si Glareano et Bip. credamus, sensus erit. *Quoniam Bomilcar, fides publicae, qua cum Iugurtha venerat, violator extemplo comprehendi et damnari ex iure gentium deberet; tamen clementer et ex aequo bonoque in eum actum est.* Igitur vades accepti, libertasque pro permissa. Hunc sensum, quem clarius multo quam ipsi auctores expressimus, quia non falsum et longius petium videt?

(1). *Animum advortit.* Animum revertit. — *Invidiam facti.* Publicam indignationem, tali facto excitata.

Igitur quamquam in priore actione¹² ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos populares metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret: et ipse paucis diebus profectus est, iussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur
 206 saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commectum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditioe, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia; et alias, deinde alias, morae causas facere: polliceri deditioem, ac deinde metum simulare; instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existarent, neque ex tanta properantia¹ tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tri-

¹² In priori actione. Quam primum reus ad dicendam causam vocatus est. — Regno magis quam vadibus consulens. Magis vel id intentus, ut quid de sua in Numidia potentia minueretur, quam ne multa damnerentur vades, absente Bomilcare. Sic quinquaginta innocentes, eosque alii amicos, deserit, ut unum nocentem periculo eripiat. Sed multum inter-

erat Iugurthae, ut, quaecumque sceleris iussisset, illis impanis in perpetuum paria crederetur.

XXXVI 1. Ex tanta properantia. Post tantam festinationem. Scilicet non credebant eum, qui tanto tantopere properasset, tam facile bellum tracturum fuisse, nisi dolo potius quam aecordia subesset.

huniis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quae dissensio totius anni comitia ¹ impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum ² supra diximus, aut conficiendi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, ³ milites ²⁹⁷ mense ianuario ex hibernis in expeditionem evocat: magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat; nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planities lixiosa hiemalibus aquis paludem fecerat: tamen, aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ⁴ ob thesauros oppidi potjundi, vipeas ⁵ agere, aggerem

XXXVII *t* Totius anni comitia. Ea non solum quibus tribuni, sed etiam ceteri magistratus eligendi erant. Itaque consules anni 645, Metellus et Silanus, non ante designari, sed iam inito sui magistratus anno, creati putuerunt.

2. *Pro praetore in castra relictum.* Quidam, *propraetorem*. Nostri codd. *pro praetore*, ut in line superioris capituli. Item Catul. XIX. *Prao quoniam pro praetore missus est.* Ad quem locum abinde probat Curtius unitatum fuisse antiquis, divisim scribi *pro consule*, *pro praetore*; unde nata sunt composita *proconsul*, *propraetor*. Ita Cic. in Verr. de hirs. Sicil. xxx. *In scriptura Siciliam pro magistro est quidam L. Cornutus.* Ascon. Idyll. xxx. (pl. ii). *Ille ego et nunc et generum pro equite vidi.* Atqui *pro praetore* est, loco praetoris. Praetor putari hic *pro* dicitur possit.

3. *Terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae.* Propter terrorem, quem exercitus romanus Iugurthae incutebat, pecuniam ab eo se accepturum sperabat. — *Ob regis thesauros erant.* Vide quae, ad Cap. XL, de hac re notavimus.

4. *Aut cupidine caecus.* Operae pretium est vim horum verborum animadvertere. Dualis tantum causis in obsidione huius oppidi haerere poterat. Scilicet aut spem simulabat, aut revera sperabat, se tandem urbe potiturum. Atqui sola pecuniae cupiditas illum obsecrare poterat, ut huc speraret. Miror equidem Curtium et eius aseclos pro arbitrio recidisse voces, ob thesauros oppidi potjundi, quae multum ad sensum conferunt, legunturque in omnibus nostris MSS.

5. *Vipeas.* Vid. Sup. XXI, n. 5. — *Aggerem.* Aggerem urbem versus producebant, non modo ut fossas

incere, alia, quae incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Iugurtha, cognita vanitate¹ atque imperitia legati, subdolus augere amentiam; missitare supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis² perpulit, uti relicto Suthule, in
208 abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur; ita delicta occultiora fore.³ Interea per homines calidos die noctuque exercitum tentabat; centuriones⁴ ducesque turmarum, partim uti transfugerent corrumpere; alii, signo dato, locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruxit; intempesta nocte, de improvviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis:⁵ vis magna hostium, caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps: postremo fugere an manere tutius foret, in

explerent, sed etiam ut sequerent insurorum altitudinem. Inde, et ex turribus super aggere exstructis, oppidanis telis petebant, dum interea vincat ceteraque machinae admovebantur Lips. Poliore II, 3

CAP. XXXVIII. 4 *Vanitate*. Inconsiderantia, levitate. Vide quae ad hoc verbum notavimus, Catilin. XXIII. — *Legiti* Auli, quem pro praetore relictum dixit. *Legatus* enim, in genere, dicitur, qui ducis vicem gerit.

2 *Spe pactionis perpulit*. Fugit. licet pactionis, quae Aulo, non publicae, commoda foret.

3 *Ita delicta occultiora fore*. Verba sunt, quibus Iugurtha (videlicet per homines talium rerum interpretes) Aulo suadet, ut se quasi fugientem in abditis loca sequatur, uti paction occultius fiat, nec, si quid de-

liquerit legatus, tam facile vulgetur. — *Fore*. Nos fore rescripsimus ex Haverc. Variant codi. Nostri, *fuere*; et sic edidit Dip. Sed *fuere* ferri non potest. Nam nec occulta *fuere* Auli delicta, ut fore speraverat, nec talia praesertim *fuere*, quae voluerat. libal pactionis *capturas*; exercitum prope amisit.

4. *Centuriones*. Ordo est: *Corrumperet centuriones ducesque turmarum, uti partim (i. e. alii) ad se transfugerent; alii, signo dato, locum custodias perire commissum, desererent*. Partim nominativi loco iam positum est, Caui L, ubi vide notata. Infra, XI, opponuntur, ut hic, *partim* . . . *alii*.

5 *Trepidare omnibus locis*. *Trepidare* est discurrere, huc illuc se vertere, sine consilio festinare.

6. *Periculum anceps*. Sc. a tergo et

incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, 7 cum duabus turnis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili⁸ tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, 109 locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: Tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet; tamen se humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumes omnes sub iugum missurum: 9 praeterea, uti diebus decem Numidia

a fronte, quoniam circiter venti erant.

7. *Cohors una Ligurum.* Ligures in Romanorum exercitiis militabant, socii ex hostibus facti, post multas clades, de quibus Flor. II, 3 Item Thracas; de quorum bellis vide eundem Flor. III, 4 — Cohors a peditibus 420 constabat. Turma erat triginta equitum (Varro de L. Lat. IV, 48); et decem turmae, seu trecenti equites singulis legionibus addebantur. Sed hic de auxiliariis copis, non de Romana legione, sermo est.

8. *Centurio primi pili.* In omni legione erant tria genera peditum: *Hastati*, qui prima in acie stabant; *Principes*, qui *reservanda*, *triarii* seu *pilarii*, qui *insecutus*, vel *subsidii* (Liv. VII, 8). Singulorum autem generum erant manipuli decem in duos quatuor ordines, vel *contubernia* divisi, unam priorem, seu dextram, alteram sinistram, quibus singulis una praerant *contubernia*. Horum qui priorem centuriam primi manipuli hastatorum ducebat, *primus hastatus* dicebatur;

principum, *primus princeps*; triariorum, *primipilus*, vel *primi pili centurio* (Liv. XLII, 34). Haec omnes alias centuriones honores antebat, eique proximus ascensus erat ad gradum *tribuni*. Iam vero viginti *hastatorum* et *principum* manipuli, qui communis nomine *contubernia* quoque vocabantur, centum et viginti quatuor militibus constabant; decem vero triariorum, tantummodo sexaginta. Sed post eos in extrema acie locabantur *corarii* et *velites*, utrique eodem numero (Liv. VII, 8). Ceterum, ut monuimus ad Caes. LVI, non eodem semper numero milium legio fuit. A Mario etiam dividi coepit in decem cohortes, cohors in tres manipulos, manipulus, ut ante, in duas centurias (A. Gell. XVI, 5); ita ut in legione semper sexaginta peditum centuriae cum totidem centurionibus fuerint.

9. *Sub iugum missurum.* Haec omnia nota, fugam fieri tribus hastis, humi suis duabus, superque eas transversa una deligata; subterque

decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant; tamen, quia mortis metu mutabantur,¹⁰ sicuti regi libuerat, pax convenit.

- 210 XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt; metus atque moeror civitatem invasere; pars dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxime, qui bello saepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum¹ timens, senatum de foedere consulebat;² et tamen interim exercitus supplementum scribere, ab sociis et nomine latino³ auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat,⁴ decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a tribanis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus

emitti victos milites. Hoc praemium avaritiae tulit Aulus, dignus qui ab hoste proderetur, reipublicae proditor.

10. *Mutabantur*. Hoc e quinque nostris Mss., et alios quos laudat Cortius, reponere non dubitavimus. Senatus patet. *Haece foeda et gravis cessat; gravior tamen mortis metus, cuius loco haec accipiebantur*. Nam mutare, saepe est nostrum *prendre en échange*; quo sensus Horat. Carm. 3, 17 *Vrlos amoenos saepe Lucretiam*. *Mutat Lycoo Faunus*. Si tamen cum Cortio legere malis, *mutabant*; accipies non, ut ille, senas passivo, sed subaudias, *Romani*. Passivae quidam, *mutabantur*, quidquid pro hoc verbo disputet Bip.

CAR XXXIX. *Invidiam ac deinde periculum*. Odium civium, deinde accusationem. Quippe, quam ipse Romanum redire festinans, fratrem rei

militaris ignarum in Numidia reliquisset, aliquatenus affinem se culpa non ignorabat.

2. *De foedere consulebat*. An ratum aliud senatus haberet, necne.

3. *Ab sociis et nomine latino*. Socii autem Italici, extra Latium antiquum positi, nomen latinum, sunt Latini.

4. *Senatus, uti par fuerat, etc.* Eadem causa, vel potius fraude, Caudium foedus reclusum (Liv. ix, 40); eadem Numantinum (Plor. ii, 18). At saltem et Numantini, et Samnitibus auctores foederum erant; huiusmodi senatus. Nunc haec res cum Iuditha fides reliquias videatur, quum de tradendo Aulo nulla mentio sit. De foedifrago hoc gentium iure, quod ubi Romani fecerant, vide praestantissimum iuris auctorem, ipsarumque Iudicem legum, *Montesquieu, Granel, et Dicaud. des Romains*, vi.

in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia⁵ hiemabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae⁶ animus ardebat; cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio,⁷ licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum⁸ statuit, nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus¹ tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias acceperant; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi, partim conscii sibi,² alii ex partium invidia pericula

5. *In provincia.* Scilicet romano, de qua supra XIX.

6. *Mederi fraternae invidiae.* Invidiam, fratris sui turpi pace confictam, victoris et re bene gesta lenire vehementer cupiebat.

7. *Praeter fugam, soluto imperio.* Licentia et lascivia corruperat milites, non solum quia fugerant, sed quia dux disciplinae habenas remiserat. Fugam videlicet velut inconditam multitudinem pro exercitu fecerat, et Iugurtham, quod adherant, prostraverat animos. Iam ipse dux pari, immo peiori, utpote cladis auctor, ignominia notatus, quia vi imperii atque auctoritatis lascivientes coërcere poterat? Hinc *licentia atque lascivia.* Licentia enim quidlibet facienda patitur lasciviam.

8. *Ex copia rerum.* Ex praesenti rerum copia. Idem eodem sensu vocabulum recurrit infra LIV. *ex copia* = *consilium copis*; XC, *pro rei copia*; XXVIII, *ex copia rerum consilium*.

Sallust.

trahit; quod est, alii verbis, pro re et tempore consilium capere. Etenim copia non necessario multitudinem aut abundantiam notat. Copia est, in genere, quod appetit, sive magnum, sive parvum, sive multum, sive parum. Inde notio *facilitas*, quam habemus aut non habemus; *occasus*, opportunitas, aut non opportuna. — *Agitandum.* Agendum, movendum.

Car. XL. C. Mamilius Limetanus. Hoc habebat cognomen ab avo suo Matilio, qui legem tulit de *hominibus agrorum* Auctorem generis sui ferebat Mamiliam, filium Telegoni, qui Telegonus, Vlams filius, Tusculum condiderat, (ex notis gallicis et v. De Bruns).

2. *Partim conscii sibi.* Totius loci sensus est *Nobles*, alii delictorum de quibus quaerendum erat, sibi consci, alii metuentes ne, flagrantibus partium studiis, invidia plura sibi pericula conflaret, rogationi Mamiliae adversi erant. Sed quoniam ea rogantur,

R

metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos, ac maxime per homines nominis latini et socios italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intenta fuerit,³ quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae: tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu percussis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae supra docuimus, inter laetitiam plebis, et suorum fugam,⁴ trepida etiam tum civitate, quam ex Mamilia rogatione tres quaesitores⁵ rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.⁶ Sed quaestio exercita aspere violenterque,⁷ ex rumore et lubidine plebis. Ut saepe

quibus adversari nemo poterat, quin se illa et talia eammodi delicta probare profiteretur, non audebam aperte resistere, sed per Latinos et Italicos, eos delictis quibus ius erat suffragii, impedimenta parabant.

3. *Quam intenta fuerit* Quam intentis animis, et quanta studiorum alacritate tribunum suum advenit — *Iusserit*. Proprium verbum, quo eumenum populi romani imperium esse declaratur. Quidam, *iusserit*, *deceverit*, *voluerit*, inutili congerie, nam *iusserit* plus significat, quam duo alia. Nostrorum codd. A, *rogationem iusserit*; et supra lineam, *inquaestorem deceverit*; *voluerit*. Quod quomodo sit manifestum utriusque vocis glossa, nihilque inter lineas huius membranae, nisi textus explicandi gratia, scriptum fuerit, ut apertum recidere non dubitavimus. Iam deleverat Bip.

4. *Suorum fugam*. Recte fugam dixit pavorem nobilium, qui delictorum conscientia terribi, et unanimes

illo civium consensu percussis, plebis conspectum et fori lucem sustinere iam non poterant.

5. *Tres quaesitores* Tres viros qui exercendis quaestionibus praesentent. Quamvis enim quaestiones perpetuae ante triginta circiter annos constitutae fuissent, singulisque praetoribus attributae, saepe tamen, quum grave aliquod crimen ineludisset, extraordinaria iudicia constituebantur.

6. *Effecerat, ut ipse — crearetur* Mirum profecto, quum Scaurum quoque corruptum dixerit Sallustius. Sed monere non omittit eum quaesitorem creatum fuisse, quum trepida adhuc civitas, et plebs propter victoriae laetitiam parum cauta esset. Ad hoc, quum ceteri omnes percussis latitarent, audacia facile suspicionem amovebat. Ceterum vide quid de Scauro dictum sit supra XV.

7. *Sed quaestio exercita aspere violenterque*. Si Scaurus is vere fuit, quem vult Sallustius, eum non sponte saevitiae verisimile est. Sed quaesitor

nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLi. Ceterum mos partium popularium et senati²¹³ factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis² Romae ortus, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant:³ neque gloriae, neque dominationis certamen inter cives erat:

iudicio tantum praeerat, quod ferebant iurati iudices. Tunc vero lego Sempronius C. Gracchi, iudices ex equilibus nobilitati insensu legebatur Cicero in Brui xxviii C. Galba Servii filius eloquentissimi filius, rogatione Manlia, Iugurthinæ coniurationis iudex oppressus est. Paulo post, xxv. Nam convictus lego Manlius, C. Gallum avaritiam, et quatuor consules, L. Bestium, C. Catoem, Sp. Albiuum, ceterosque praetoriussum L. Opuntium, Gracchi interfectorem, a populo abolutum, quam is contra populi studium retinebat, Gracchanos iudices autulerunt.

Cae. Xli. t. *Mos partium popularium et senati factionum.* Multas quidem a prima plebis in montem sacrum secessionem usque ad tempora Gracchorum, ortas fuerant plebem inter et senatum dissensiones. Sed facile et sine sanguine civili pax conciliabatur, necdum discordia ordinum in consuetudinem et morem verterat. Invaluit deum pessimus ille mos post Carthaginem deletam. — *Factionum.* Plurali numero usus est, non ea mente, ut diceret plures fuisse in plebe partes, plures in senatu factiones: sed saepius civitas esse adversas senatum partes populares, saepius in factiones coalitas, adversas plebem, senatam. Nam

sequentibus ostendit, non intestinis laborantes discordiis vel senatum vel plebem, sed hinc plebem, illinc senatum mutuis odiis hostiliter decertantes. — Iam non operae pretium ducō Gruterum refellere, qui addita putat a librariis verba *popularium et senati factionum*, ut glossam vocis *partium*, vel *Cortium*, qui saltem *factionum* recedere velit.

2. *Pauca ante annis.* Deleta fuerat Carthago A. V. C. 606, annis ante bellum Iugurthinum 55. Quae interiora mala everiam Carthaginem ultra sint, iam dixi, Catil. X, quem locum vide, item Florum, ii, 12, Lucanum, 1, 162 et seqq; Vell 11, 4, et praesertim Tacitum, Hist. 11, 38, ubi hunc locum emulatur.

3. *Placide modesteque inter se rempublicam tractabant.* Populus et senatus una rempublicam administrabant, moderati utrique et pacem inter se agentes. — *Neque gloriae* — certamen inter ipsos erat. In Catilin. VII dixi *Gloriae maximum certamen inter ipsos erat.* Sed illi veram gloriam intelligit, quae virtute paratur; hic falsam illam, quam ex honoribus etiam male partis habere se existimant factioni. — *Magna hostilia.* Flor. 11, 12. *Poenorum hostium immensus metus disciplinam interem continebat.*

metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit;⁴ scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia,²¹⁴ incessere. Ita, quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit.⁵ Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubricum vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt:⁶ respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat;⁷ plebs vis,

⁴ Sed ubi illa formido mentibus decessit. Non solum varietatis, sed etiam proprietatis causae formidinem dicit. Formido enim notionem habet terribilis alicuius formae visu obversantis. Verbo decessit, infra respondet incessere. — Scilicet. Particula affirmandi et rationem reddendi, quasi diceret. Tum vero, nec ut nunc est, lascivia et superbia incessere. Frustra ergo deleri vult Cortius vocem scilicet, et Bip. movet in illud. Quod ad sententiam attinet, ea non melius explanari potest, quam supra dicto Velleii loco, II, 1: Potentiae Romanorum prior Sapiens viam aperuerat, huiusmodi posterius operatur. Quippe, remoto Carthaginis metu, sublataque impetu armata, non gratia, sed praecipiti cursu a virtute descivimus, ad vitia transivimus. Vitia disciplina deserta, nova inducunt, in communem a singulorum, ab armis ad voluptates, a negotiis in otium conversam mentes.

⁵ Asperius acerbiusque fuit. Scilicet quoniam ipsae res adversae.

⁶ In duas partes abstracta sunt. Hic partes non intelligit factiones. Vix proprie sumitur scilicet, quoniam hinc populus, hinc penitus contractio in diversum seu ad se trahant omnia, sua summa in duas partes divelli atque

discendi necesse est. Nunc si tempus illud in mente, inter obstantes hunc inde factiones positam tibi tinaxeris, quomodo non dilacerabitur? Ita fere, sed minore vi, quia pluribus verbis, Livius II, 57. Dum tribuni consulesque ad se quaque omnia trahant, nihil relictum esse virum in medio; distractam dilaceratamque conspiciunt. — Ceterum hoc, nihil relictum esse virum in medio, multum abest, ut eandem imaginem menti offerat, quam, respublica, quae media fuerat, id est, expressa velut in campo, ubi infestae acies concurrebant.

⁷ Factione magis pollebat. Potentior erat nobilitas, utpote quae factio esset; factio autem consensu praeveritum et virum omnium conspiratione valet. Contra plebs, quamvis maior esset eius multitudo, minus poterat, quippe cuius vis soluta atque dispersa, id est, communi quasi nexu et vinculo carenti, se totam concordiae viam exprimere nequibat. Nec alia causa toties in discordiis civilibus pauci plures vicere, quam quod, quae maior numerus pars est, ea in commune non consuevit. — In multitudine minus poterat. Haec ita iunge; non, dispersa in multitudinem, et multo minus, in multitudinem, quod perperam voluerat

soluta atque dispersa, in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur;⁸ penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae⁹ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur. Praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea parentes,¹⁰ aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaeque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt,¹¹ qui veram

aliqui. *In multitudine*, est pro quibus multa essent. Sic in his Curtii, IV, 14 *Gravior in paucitate iactura est*; *In paucitate* dicitur pro quam pauci sunt.

8. *Agitabatur* Res administrabantur. Male Bip. *amantissima agitabatur*; quod ne ellipsi quidem suppleri debet. Nam *agitabatur* abundante positum est, eodem modo quo Latini dicunt *vivitur*, *curritur*, *ambuletur*, *pagantur*, etc.; quorum verborum nominativus in ipsa laet. Nemp. terminatio passiva movet rem aliquam fieri, pars autem quae radiosa est, indicat quae res ea sit. Itaque hic allota verba nihil aliud sunt quam *fit actio vivendi, currendi, ambulandi, pagandi*: *agitabatur* autem, si ita loqui fas esset, *staret actio agendi*. Sed quia id minus clarum est, attende idem quoque esse *curritur*, *movetur*, ac *currit*, *movet*: ergo pro *agitabatur*, dicere potuisset *agitabatur*, hoc accusativo, ut supra, XVIII: *Fit propius mori* — *agitabant*. Ergo per se et sine ellipsi, *paucorum arbitrio agitabatur*, idem valet quod *paucorum arbitrio vivebatur*, id est, *regebatur, gubernabatur*.

9. *Gloriae* *habe*, sed recte, dixit *gloriae*, in plur. num. Ita enim signi-

ficat nullum non eos sibi solis vindicare gloriae et splendoris genus.

10. *Interea parentes, etc.* Idem spoliationis genus daturus Horat. Carm. II, 18 *Quid quod tuque proximis Revelles agri terminos, et ultra Latentes clientum Salis avarus? Pellitur paternus In una fereus deos Et quod et vir, mordidusque iustus*. Aemulatur Quintilianus (sive quisquis auctor est) Declam. XII *Quod ceteris placebat, cum deus unius horum est*. Postquam propterea quicquid revellendo terminos ager locupletis latius inundavit; acquiescit solo villae, et exuviae patris sacra, et cum conjugibus parvisque liberis respectantes patrum lares magnarum veteres coloni, et late solitudinis indurata unius facta est. — Pollere. Scil. templis decorum rebusque sacris, non magis quam profanis, parere. — *Vastare omnia*. Hoc rursus explicant aequalitate solo villae, et facta circa potentium domos solitudo.

11. *Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt*. Sc. duo Gracchi, qui quum, utpote nobiles, iniustae potentiae participes esse possent, libertatis vindices esse maluerunt.

gloriam iniustae potentiae anteponerent; moveri ci-
 216 vitas, et dissensio civilis, quasi permixtio terrae, ¹²
 oriri coepit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quo-
 rum maiores ¹ Punico atque aliis bellis multum rei-
 publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem,
 et paucorum scelera patefacere coepere; nobilitas
 noxia, atque eo perculsa, ² modo per socios ac nomen
 latinum, interdum per equites romanos, quos spes
 217 societatis ³ a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus
 obviam ierat: et primo Tiberium, dein paucos post
 annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum,
 alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio
 Flacco ⁴ ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine

12. *Dissensio civilis, quam permixtio terrae. Mente potius assequenda, quam verba enarranda sententiae gravitas. Ea fuit dissensio civilis eorumque perturbatio, ut omnes reipublicae partes inter se tumultuosa iactatione colliderentur. Non aliter convelli terram miscerique ima summis, et rerum omnium subversionem permutationemque fieri crederes, si chaos in antiquum elementa redirent.*

Cap. XLII. 1. *Quorum maiores. Patrem enim habere Tiberium Sempronium, clarissimum virum; matrem Corneliā, patris Africani filiam. De his vide Vell. 11, 2, 3, 6, Flor. 14, 15, sed praesertim Plutarch. in Gracchiis.*

2. *Atque eo perculsa. Ob id ipsam, quod noxia erat, terrore perculsa.*

3. *Quos spes societatis. Mediū plebem inter et senatum equites romani societatem nobilitatis appetebant, humani ingenii natura, aliorum semper affectu. Eos autem a senatu disiecit C. Gracchus, lege Semproniae, qua ad*

equites iudicia transtulit. Dissensio-
 nem auferat Sylla, rursus ad senatum
 ea transferendo. Tandem ad primi
 ordinis concordiam et societatem Ca-
 tillianum periculo et diligentia Cicero-
 nis revocati sunt. Cic. Catil. 17, 7. —
*Gracchorum actionibus. Eodem sensu
 dixit in Catil. XLIII, actionibus Cae-
 cionis, ubi quae notavimus, vide. —
 Eandem ingredientem. Eandem popu-
 larem viam ingredientem; eandem
 res molientem. Eadem, quarto casu,
 non sexto, ut volvere quidam. —
 Tribunum alterum. Tiberium scilicet.
 — Alterum triumvirum. Caium. De
 coloniis vide supra Catil. XVII, n.
 22. C. Gracchus, inquit Vell. 11, 6,
 dividet agros; — nova coloniis repe-
 dit provinciae. Igitur ille ad soliqua
 istas deducendas, coloniisque dividen-
 dos agros se triumvirum creati cura-
 verat.*

4. *Cum M. Fulvio Flacco. Fulvius
 consul fuerat A. V. C. 629, simulque
 triumvir agris dividendis, App. Bell.
 Civil. 1, 3. Iam ante graves in eum*

victoriae, hanc satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius est,⁵ quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua usa, multos mortales ferro, aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris,⁶ quam potentiae, addidit. Quae res plurimumque magnas civitates pessum dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatum, aut pro magnitudine parem disserere; tempus, quam res, maturius deseratur. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus¹ et M. Silanus consules designati

suspiciones insulerant propter mortem Scipionis Aemiliani. Fulvius, homo iniquus et turbulenter, consiliorum C. Graechi, sed non virtutum particeps fuisse videtur. Is longe absit ut eundem, qua Caius, moderatione ageret in ultimo illo et fatali ambohus adversus nobiles certamine. Sed quidquid ille nefarie fecerit, multo magis nefarie fecit consul Opimius qui, compressa iam seditione, Fulvii filium, puerum adhuc, legatum a patre de conditionibus missum, crudeliter interemit. Maior eiusdem filius paulo ante cum patre iugulatus fuerat. Vell. II, 6, 7.

⁵ Sed bono vinci satius est, etc. *Bono acil more*; non, ut quidam arbitrantur, *bono viro*; neque in bono negotio, quae insolens esset dicendi forma. Hic iudicium suum aperit Sallustius de Graecorum interitu. Nempe vincendi cupiditas eos ultra moderationis finem abripuit; sed hoc non absolvit eorum iniquitatem. Nam quicunque esset Graecorum iniquus, tamen bono more vinci, quam

malo vincere satius est. Ergo nobilitati, quamvis repulsa iniuria videri possit, honestius fuisset in eo certamine vinci, quam malis artibus et civium caede vincere. Hoc vere liberum et aequum iudicium est. Nec bona tacet, nec mala dissimulat, nec victos damnat. Appianus multo plus culpas confert in Graecos, et vim ab iis ortam innuit. Sed Plutarchus cum Sallustio consentit.

⁶ Plusque in reliquum sibi timoris. Quo magis enim plebis odium in se commovit, victoria crudeliter abutendo, eo plures timendi causas, pluraque pericula sibi confavit. Hoc aptius videtur quam quod quidam intelligunt: *Plus terroris incutit ad inimicos, quam sibi verae potentiae addidit*. Hoc enim si dicere voluisset, non addidisset, in posterum. Nulla res enim terrore praeventior. Confer egregium de Graeciae factionibus locum (Thucyd. III, 82) quem hic imitatus esse videtur Sallustius.

Cap. XLIII. 1. Q. Metellus, 2. devicto Iugurtha

provincias inter se partiverant; Metelloque Numidia
 evenerat, acri viro, et quamquam advorso populi
 partium,² fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi
 219 primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum
 collega ratus,³ ad bellum, quod gesturus erat, ani-
 mum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites
 scribere, praesidia undique arcessere: arma, tela,⁴

*Numidicus dictus, vir acer et animus constantior. Qui censor, quem in leges Appuleii Saturnini iurare nolle, in exilium missus est, quod adven-
 furius tulit, ut non nisi praetibus et
 lareymis illi (qui propterea Pii co-
 gnomen adeptus est) victus Romam
 redierit. Cic. pro Sextio, xvi, Flor.
 iii, 16, Senec. Ep. xxiv — M. Si-
 lano. M. Iunius Silanus, idem qui
 paulo post adversus Cimbrum, in Gal-
 lia, male pugnavit. Liv. Epit. lxxv;
 Vell. ii, 12, Flor. iii, 3.*

*2 Advorso populi partium. Adver-
 sum interpretare ut adversarium; nec
 miraberis genitiv. cum eo contruigi
 Item est de graeco πᾶρτις, et de
 latino contrarius. Cic. de Fin. iv, 24:
 Vita... quae aut virtutis contraria.
 Frustra igitur Bip. reponit partibus.
 Partium est in omnibus nostris codd.
 — Fama tamen aequabili. Fama ae-
 quabilis non est, ut Corio placet,
 fama aequalis apud plebem atque no-
 bilitatem; sed fama semper eadem,
 semperque sua similis et sibi constant.
 Nec alius esse potest adiectivi aequa-
 bilis sensus. Cic. Offic. i, 1. Aequabile
 et temperatum oratorius genus. Id. de
 Orat. ii, 15: Genus orationis suum
 atque tractum, et cum lenitate quendam
 aequabili profusus. Idem de Nat. Deor.
 ii, 9. Quod autem aliter et errescit,
 non quodam vitio certo et aequabili*

*3 Alia omnia sibi cum collega ra-
 tus. Haesitante sibi sola, non collegae*

*mo, totam incumbere belli Numidici
 curam. Voces eum, alia omnia, idem
 valent ac nequaquam hoc. Testis illa
 formula, qua dicitur senatus rei pro-
 positae non assensit. Senatus in alia
 omnia dissensit. — Sibi cum collega
 (esse). Eadem locutio quam haec:
 quid tibi tenes? Quia propter inutile
 est cum quibusdam addere communis,
 quod non habet Mss. Metellus igitur,
 nequaquam hoc sibi cum collega ratus,
 id est, nullam collegae operam sibi
 ad hoc bellum expectandam esse
 putans (quia nempe videbat quid sti-
 bulmet officii impositum esset), ad id
 diligenter animum intendit. Hic est
 loci difficultas, necdum ab ullo, quem
 secum, explanati sensus. Nam certe
 Sallustius non fuit consilium dicere,
 ut putant Cortius et Crispinus, Me-
 tellum reliqua consulatus munia mi-
 nus curavisse, quia sibi cum collega
 communia erant, quae herede parum
 honesta laudata fuerit. Quid? quod
 Rupert alia intelligit, diversa, con-
 traria, quia scilicet Silano Gallia,
 Metello Numidia obvenerat. Erroris
 causa, quod non attenderunt for-
 mulam esse alia omnia, de qua vid.
 Plin. Ep. viii, 14, Cic. Epist. i, 2.*

*4 Arma, tela. Vbi haec voces con-
 iunguntur, arma potius notant quae
 ad defendendum; tela, quae ad vul-
 nerandum vni sunt. Vid. Catil. Li.
 ii 52 — Instruenda militum. Quid
 quid ad instruendum rebus neces-
 saria*

equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commestum affatim, denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda, senati auctoritate⁵ socii nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere; postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, quum propter bonas artes, tum maxime, quod advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritia magistratum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostium-²²⁰ que auctae erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua, quam manu, promptior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus.¹ Ita imperatori novopius ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut bonae spei accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat,² et expectatione eventum civium animos intentos putabat, non prius bellum

riis exercitum opus est.—*Bello vario.* Cuius multiplices sunt vices, ob locorum hostisque naturam

5. *Senati auctoritate.* Videlicet senatus Latinus, sociisque Italiae auxilia imperabat; socii reges ultro mittebant.—*Mittere ... adnitebatur.* Sabuliana modorum permutatio, ut Cat. XXI, *laudare ... admonebat*; sup. XV, *contemnere, extollere ... autobatur.*

CAP. XLIV. 1. *Sine imperio et modestia habitus.* Ita habitus ut non duci imperio parecet, neque ipse miles molestante ullum et verecundiam ha-

beret. Confer Catilin XI: *L. Sulla exercitum ... contra morem modorum laetissime remque liberaliter habuerat.*

2. *Aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat.* Ad cap. XXXVII notavimus, inito iam anno 645, Metellum consulem creatum fuisse. Atqui primis eiusdem anni menses consumpserint Auli clades, factum et rescissum foedus, militum ceterarumque rerum comparatio et transvectio in Africam. Ea igitur mora brevius fecit tempus aestivorum, id est, rerum in bello per ardentem gerendarum.

attingere, quam, maiorum disciplina, milites laborare coëgisset.³ Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit,⁴ plerumque milites stativis castris habebat; nisi quum odos,⁵ aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque muniebantur,⁶ neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae⁷ permixti cum militibus die noctuque vagabantur; et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum⁸ vendere; panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque pro-

3. *Laborare coëgisset.* Grui in tribus Mss., Cert. in duobus, invenimus *labore*, unde proponunt, *labore coiretisset* Quidni scrivetur, *labore coëgisset*, eodem prorsus sensu, quo, *coercescet*, in officium et disciplinam redequat? Nostri omnes, *laborare*.

4. *Quantum temporis aestivorum in imperio fuit.* Nempe Albinus anni superioris consul, quem supra XXXIX in Africam rediisse post fratris cladem legimus, imperium, donec advenisset Metellus, retinuerat, et in provincia romana remanserat. — *In stativis castris.* Stativa castra dicuntur, in quibus diutius commoratur, et quasi fixam stationem habet exercitus.

5. *Odos.* Qui, congregatis in eodem loco multis hominibus, mementis pecoribusque, oriri et morbos gignere solet.

6. *Neque muniebantur.* Vid. var. lect. ad hoc caput.

7. *Lixae.* Lixae sunt qui exercitum

sequuntur quæstus gratia, inquit Festus. Notulus vero: *Lixarius proprius hæc est, quod officium nutriendi multibus aquæ velendor. Lixarii namque aquam vittæ vocaverunt; unde clixum dicimus, aqua coctum.* Et Voësius quidem ab clixando, seu coquendo cibum militibus, malit deducere. Vixque lixae servorum ministerium in exercitiis præstabant. Quod ad etymologiam attinet, ne mirremur aquam *lixam* dictam fuisse, quum ab eodem origine sit *Liquor* cum omnibus derivata.

8. *Frumentum publice datum.* Scilicet, non panem quotidie militibus distribuebant, sed in singulas plerumque menses admetiebantur quatuor uncis cuique pediti frumenti modios (Lip. ad Polyb. v, Dial. xvi), id est octoginta fere libras romanas (Plin. xviii, 7); seu nostrorum librum, ex aestimatione clar. viri Læroune, tres et quinquaginta, paulo amplius.

bra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.⁹

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum.¹ Namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse; ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut iumentum haberet: ² ceteris arte modum statuisset.³ Praeterea transvorsis itineribus quotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere, et ipse cum legato circumire: item in agmine, in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse; ne quisquam ordine egrederetur, uti cum signis frequentius incederent, miles cibum et arma por-

9. Et alia amplius. Et alia, quae nec dici, nec fingi possunt. Imitatur Thucyd. III, 81 καὶ ἄλλαν ᾧδεα ἐν τοῖς τοιοῦτοις γέγενησθαι, οὐδὲν δ' ἐν οὐ ζῶντι, καὶ ἐν παρσέπῳ.

CAP. XLV 1 Inter ambitionem — moderatum. Ne hic ambitionem intellige imperii cupiditatem, sed aucupationem militaris favoris, quae sit nimis indulgentia et delictis ignoscendo Eodem sensus Tullius, Ep. ad Quinct. 1, 1: Quia si mores tantum iam ad nimiam lenitatem et ambitionem succubuerint. Igitur Metellus magna temperantia, id est sapientia temperamento medium iter tenuit, nimiam saevitiam inter et ambitionem favoris lenitatem.

2 Servum aut iumentum haberet. Salmasius ad Spart. Adrian. XIII, servorum, inquit, in castris relictis magna multitudo, colorem, inquam, flavumque. Hi per curiam duc-

plinae magno numero in castra semper induci, quae munera facerent, vallum portarent, fossam ducerent. Procorum sane temporibus, et stante illius disciplina rari in castra servi, nec non digitarum ducenti tribunorumque; postea vero labantibus moribus plures pene servi quam milites, ita ut ne gregarius quidem ullus sine servo. Antea quoque hoc maluit e castris suis reuocari, immoque cuncta, ne excoercent militem, vendiderat Africanus vinos, teste Livii epitomae, LVII.

3 Ceteris arte modum statuisset. Aliis quam gregarius militibus, arcum modum statuit servos et iumenta secum ducendi, id est, providit ut quam paucissimos ducerent. Arte, pro arte, usurpare solet Salustius. Catil. LIX: Reliqua signa artius collocant. Et posim. Mirus eorum error, qui interpretantur arte, ducere aditum.

taret. Ita prohibendo a delictis, magis quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Iugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit, simul de innocentia¹ eius certior Romae factus, diffidere suis rebus: ac tum demum veram deditonem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis² mittit, qui tantummodo
 223 ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo romano. Sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos, alium ab alio divorsos,³ aggreditur; ac paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxime vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent: ceterum palam,⁴ quae ex voluntate forent, regi nunciare iubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu,⁵

CAP. XLVI. 1. *Innocentia*. Pecuniae ablutimenta. Opponatur *avaritia*. Vide Catil. LIV, n. 11.

2. *Cum supplicis*. In Catil. LI *supplicis* dixit supplicantium preces. Hic interpretes omnes intelligunt non amodo preces, sed etiam omnem supplicum apparatus, in quo praecipue erat ramus olivae lana candida circumdatus, Graecis, *κατεργος*; κατεργος. Vid. Soph. Oedip. Tyr. vers. 3, ubi Scholiastes. *Ἰνέπεια δὲ ἔστι τὸ πρὸς ἐλπίδας ἔργον τοῦ θεοῦ*. Vnde Virgil. Aen. xi, 400 *Itaque oratores aderant ex urbe latina Veluti ramus olivae venantibus rogantes*. Idem *γῆ*, 237. *Proferemus murebus vitas et verba precantum*. Item Liv. xxix, 46 *Decem legati Locrenum, olivae aquae fore et soribus, in comitio sedentibus omnibus velamenta supplicum, ramos olivae, ut Graeci mos est, porrigentes,*

ante tribunal cum stobis vociferatione hunc precabantur.

3. *Alium ab alio divorsos*. Singulos separatim. — *Opportunos*. Suis consiliis inservire potatos. Sup. XX, *opportunum vivarae dixit, qui patet injuria*; hic *opportunos* dicit, qui possent corrumptelae. — *Maxime vivum*. Praesertim vivum. Vid. quod de adverbio maxime notavimus, XIV, n. 3.

4. *Ceterum palam, etc.* Scil. alia cum legatis pariscitur, alia Iugurthae renuntiari iubet. Ergo regi mortem aut vincula secreto machinatur, palam condonationes pacis imperat optimus fere Romanorum illis temporibus. Certe non ad has artes descendunt Fabicii et Camilli, nati sed enim melioribus annis.

5. *Intento atque infesto exercitu*. *Intentus* dicitur exercitus, in quo omnia ad rem repellendam et cavea-

in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, turguria plena hominum, pecora, cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus⁶ praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, comqueatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa⁷ ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum⁸ delecta manu apud primos erat: in postremo C. Marius⁹ legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum¹⁰ et praefectis cohortium dis-

das insidias paratis, militumque animi ad rem strenue gerendam intenti sunt. Insensu vero, qui hostiliter aggredditur

6. *Ex oppidis et mapalibus.* Supr. XVIII, n. 14, *mapalia* vocavit castra Numidarum. Hic quoniam *turguria*, *oppida* et *mapalia* coniungantur, *turguria* intellige singulas castra, *oppida*, urbes munitas, *mapalia*, vicos agrestes et spertos.

7. *Illud deditionis signum, etc.* Metellus credere, id est, credebatur illud deditionis signum non vera, sed ostentui tantum esse, et Numidas *inducere locum tentare*, id est, occasionem querere Romanis in insidias adducendi. Gronovius et Bip. contra *Metellum tentare*. Sed, ne te moveat durior ellipsis, vide quas notavimus ad c. XXXV, n. 4. Adde Liv. 1, 1. *In ceteris servitum esse: Trosianos, „Acuta Autemque omni in belli Achivos abstinuisse.* Similis fere constructio; nisi quod Sallustius subaudisset *Achivos*. Adde Catul. LI: *Plu facientes volare, circumvenire innocentes; alia*

huiusmodi fieri corpore; quam verum esse lectionem ostendimus in variis lectionibus. Atque illic habent omnes nostri *Metellum*, *circumvenire*, ut hic *tentare*, et infra, CXIV, *certare*.

8. *Funditorum et sagittariorum.* Funditores lapides aut glandes plumbeas funda iaciebant. Si Romanis erant inter auxiliares copias; plerique ex insulis Balearibus desumpti, de quibus vide Liv. XXVIII, 37. — Sagittarii quoque auxiliares post secundum bellum Punicum fuisse, e Cretensibus, Thracibusque et aliis gentibus collecti.

9. *C. Marius.* Hic primum nominatur vir ille qui consul hoc bellum perfecit, Italiam Cimbrorum Teutonumque metu liberavit, nobilium potentiam prostravit, mox ipse a Sylla proterendus, qui legatus Mario, ut Metello Marius, in bello lugartino fuerat. — *In postremo ... curabat.* Extremum agmen ducebat. Curare proprium verbum esse notatum est ad Catil. I, IX, n. 7.

10. *Tribunus legionum.* Vidimus supra, XXXVIII, n. 8, qui sint cop-

pertiverat, uti cum his permixti velites, " quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca,
 225 forum¹ rerum venalium totius regni maxime celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant italici generis multi mortales. Huc consul, simul² ten-

taurones, eosque singulis ordinibus sex centuriis praefuisse. Tribuni vero tres a Romulo creati, deinde sex in legione fuerunt, quorum hui per alterius duos menses tota legioni imperabant, (Lapsius, Mil. Rom. II, 9). — Praefecti cohortium. Praefecti auxiliorum cohortiarum eiusdem apud eas digesti sunt erant, cum in legionibus tribuni

11 *Velites*. Genus militum levis armaturae in auxilium equitatus inventum. Sedebant hi post equitem, pernixerque signo dato dentibant, prout res praestabat, equites vicissim idemque pedites. Institutum ut velites in legionibus essent, quam Capua obsideretur in secundo bello Punico; Liv. XXV, 4. Memorat quidem Liv. XXV, 34, velites, in obsidione Syracusarum. Sed illis intelligendi sunt, latius patente sensu, *levis armaturae milites*.

Car. XLVII. 4. *Forum*. Porum dicitur non modo pateus in urbe locus, sed ipsa urbs vel oppidum, quo vel in sua cuncti, vel mercaturae faciendae, vel omnino negotiorum causa frequentes homines conveniebant.

2. *Huc consul simul, etc.* Hunc locum misere venalium et varie corruptum ab interpretibus, a verbis *huc*

consul, usque ad *momento fore*, integre expressimus, qualis est in nostrorum MSS. antiquissimo, nisi quod habet *commentum*, nos vero dumtaxat *commentum*, cum uno e Cortianis. Haverc. *commentum*, reliqua ut in nostro D, C, D, E, ut Haverc. Tres e Cortianis, *commentum*. Sensus est. Huc consul, simul Iugurtham tentanda gratia, *an hoc locus spectaret*; et simul, si paterentur opportunitates loci, praesidium *imponendum*, *ducere* *exercitum*, *procedendumque* *imponit*. Facile est videre in animo habuisse auctorem, quod typus italica suppleverimus. Ita curri vel celeritate stylus, ut *indem* simul *consulium imponendi praedictis* et *procedendum imponendum* declarat. Similis fere ellipsea exemplum ex Orat. Philipp. Fragni 1. *Vos moventes et retractantes, verbes et vatum carminibus, pacem optatis magis, quam defenditis*; ubi dicere voluit *Vos .. verbis tantum et vatum carminibus pacem defenditis*; imo, *optatis magis quam defenditis*. Et in Catil. LVIII: *Nos pro patria .. certamus; illis impervacantur est, etc.* ubi adnotata vide. Sed similis hoc Lepidi, Fragni. I, contra Syllae tyrannidem: *Verrone, alius aliam principem expectantes, ante optamus, etc.*; quae etiam vide.

tandi gratia, et si paterentur, opportunitates loci, praesidium imposuit: praeterea² imperavit, frumentum, et alia quae bello usui forent comportare; ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commenantium iuvaturum exercitum, et iam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha impensius modo³ legatos supplices mittere, pacem orare; ²²⁶ praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere: quos item, uti priores, consul illectos ad prodicionem domum dimittebat: regi pacem, quam

Sed ad Metellum redeamus. Ille praeterea imperavit victuque regionis incolis frumentum — huc comportare. Non videmus cur hic infinitivum comportare recidat Corlius. Quum enim Vaccae praesidium imponeret, rationi consentaneum est, huc advehi iussisse frumentum. Praesidium autem Vaccae imposuit ratus frequentiam negotiatorum, qui hic habitabant, et commenantium, ut est, ceterorum mercatorum qui huc frequentes alensulo commenebant, usum exercitu futurum, res quibus carebat suppeditando, et praeterea hoc expeditum munimento fore rebus iam paratis.

Nunc duo restant offendicula in uno verbo *imperatorum*; 1° quod rarum est. At certe occurrit in Plin. Epist. IV, 15. *Pl. illum — omni ope, labore, gratia in usus usatori*. 2° Quod non in feminino genere, propter frequentiam. Sed infinitivus est, ab omni necessitate generum absolutus, qualia plura colligit Gell. I, 7, infra quae hoc Cic. ex Orat. V in Verrem. *Hanc ubi rem praesidio aperuit futurum*; et C. Gracchi. *Credo iumentos meos hoc dicturum*. Vbi affirmat ille bonos liberos volare, quicumque rescribant futurum et dicturum. Ceterum qui malit commene-

bant; eodem fere modo, quo commenantium, possit intelligere, sc. *dominus commentes et res ab us advectas*. Etiam commenant ferre posses, sic interpretanda frequentiam et commenantium negotiatorum — ita ut sit commeneatus, coactusque hic commeneandi, et hoc quidem modo usaturum accusativus nasei gen. foret. Vtique sensus idem est. Elige, lector, et ignosce longiorem in re multis tentata, necdum ulli explanata, notam.

3. *Impensius modo* Sic inf. LXXV, *Ea fuga Iugurtha impraeus modo rebus suis diffidens*. *Impense* exponitur valde, admodum. Ter. Adelph. V, 9, 36. *Magna impense cupitis*. Ovid. Met. II, 412. *Arandae tamen est impensae illi Cura suae*. *Impensius modo* eadem fere analogia iungi videtur, qui tantum modo, solum modo, dum modo, non modo; nec adduci possum ut credam, *impensius modo* esse, ut vult Curtius, pro *impensius*, quoniam modus esset Ablativus modo, adverbialiter sumptus, aliquid addit adiunctis adversus, quod non alia lingua, et ne alius quidem eiusdem linguae verbis, facile repraesentaret. Et certe multa emendandi sunt in omnibus linguis.

postulabat, neque abnoscere, neque polliceri; et inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvertit (quippe cui verbis pax nuntiabatur; ceterum re bellum asperum erat, urbs maxima alienata,¹ ager hostibus cognitus, animi popularium tentati); coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maximas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme
227 millia passuum XX,² tractu pari,³ vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio⁴ quasi collis orie-

Cap. XLVIII. 1. *Alienata*. Pacta hostium, ideoque aliena, quae prius sua esset.

2. *Millia passuum xx*. Quae confluant, gallico metro aestimata, 11830 braes, i. e. septem fere leucas, (v. *Adan. Aut rom*). Existimant multi, in quibus *De Braes*, lapsum esse librarum in notis quae numerum indicant. difficile enim esse Rustilium, tunc die, transisse montem, viginti millia passuum emensum esse, castra posuisse, et cum Bomilcare pugnasse, ut dicitur inf. LIII. Respondet autem Curtius, ex Veget. 1, 9, militari gradu xx millia passuum, hōis quinquē iunatas aestivis (quae longiores hibernis sunt) confici, non amplius ergo tantandam esse Rustilii celeritatem, qui praesectionem cum expeditis coharibus et equitata praemissurus fuisset Adde rem in noctem, idque aestivo tempore, protractam fuisse. Iudicat

lector rei militaris peritus.

3. *Tractu pari*. Sc. mons in eandem partem extendebatur, qua flumen decurrebat, sive, mons et fluvius inter se paralleli erant. — *Vastus* Vacuus et nudus. — *Ab natura et humano cultu*. Quod ad naturam et ad culturam attinet. Sic. Cic. Ep. x, 15, *ab explorata firmus*.

4. *Ex eo medio*. Hoc *De Braes* interpretatur, ex *media illo spatio*, quod est flumen inter et montem. Melius, *ex medio monte*, dummodo non intelligas medium montis altitudinem, quod absurdum foret, neque dimiduum longitudinis, quam videlicet decempeda non permensus est auctor, sed locum quemlibet e latere montis ad flumen verso. Igitur ex eo montis latere intus capiebat quaque collis, i. e. locus in collis modum editus, qui a monte ad flumen recta procedens in immetuum porrigebatur.

batur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso¹ gigauntur. Media autem planities deserta, penuria aquae, praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transverso itinere² porrectum docuimus, Iugurtha, extenuata suorum³ acie,⁴ consedit: elephantis et participiarum pedestrium Bomilcarem praefecit; eumque edocet, quae ageret: ipse propior montem⁵ cum omni equitatu pedites delectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant; cum his certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint,⁶ omnia suis provisa: locum superiorem, uti

5. *Hum arido atque arenoso.* In ea parte, vel in eo humi, quod aridum et arenosum est. Ita dicitur, ardua montium, opaca vnum (Virg. Aen. vi, 633); *lubrico vase* (Tac. Hist. ii, 88). Subintelligi potest solo, ut vult Schoppa ad Sanctii Minerv. iv, 4. Sed ne id quidem necessarium est, quoniam adiectivum, in neutrali genere positum, non minus aptant, et latius potentem, quam substantivum quodlibet, notionem exhibeat. — *Media* — planities. Planities quae inter montem a tergo, collem a dextra, et fluvium a fronte extenditur.

CAP. XLIX. 1. *Transverso itinere porrectum.* Transversim a monte ad flumen procurrentem, mediumque spatium rectis fere angulis secantem. Vox ita dicta est sine ullo respectu iter facientium, nec aliud valet trans-

verso itinere, quam transverso tractu; contra quod de monte dixit, *puri tractu*.

2. *Extenuata suorum acie.* Diducta et latius extenta fronte, quae res tenuiores et minus confertos ordines facit. Livius, v, 38, nullum de hoc verbo dubium relinquit: Nee tamen anquam fronte poterant, quam extendendo infirmam et vix cohaerentem mediam aciem habere.

3. *Propior montem* Sappie, ad. sic Catil. xi. Quod tamen vitium propius virtutem erat.

4. *Turmas atque manipulos.* Scite notat De Brouss. haec romana nomina parum proprie dici de Numidarum copiis. De hoc vide quae notavimus supra, cap. xii.

5. *Quae ab imperatore decuerint.* Supp. provideri. Providet nomen, ut

Sallust.

S

prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum consererent. Proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. Ad hoc viritum, uti quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cuiusque ingenio, pollicendo, minitendo, obtestando, ²²⁹ alium alio modo excitare: quum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu, conspicatur.⁶ Primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset; ⁷ quum natura

Numidia laevis superius esset; ut *prudentes cum imperitis*, id est, scientes locorum cum ignavis pugnarent; denique ut hostibus seu numero, seu belli peritia, inferiores non essent. Hoc enim sibi vult, *ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus etc.* Unde coniectare licet non modo multos, sed etiam veteres exercitus totaque milites in hanc expeditionem secum duxisse.

6 *Quum interim Metellus — conspicatur.* Hoc usque ostendit Sallustius Iugurtham suos in insidiis collocantem, universos adhortantem, monentem singulos, omnia denique ad opprimendos ex improbo hostra parantem. Nunc alteram veluti picturam parietis exhibet Metellum nempe, dum hostium ignarus e monte degreditur cum exercitu, *conspicantem* aliquid in subercto colle, dubium primo quid illud sit, mox cognoscentem insidias, utique pro re ac tempore instruendum. Rursum dicit, *conspicatur*,

sine accusativo. Nesciebat enim adhuc Metellus, quid conspicatur. Ceterum habent omnes MSS. *conspicatur*. Sed Donatus ad Terent. Eum II, 3, 92, *disperatam* aut esse ab eo verbo quod est *desperare*, ut *conspicatur*. Deinde, ut verum *conspicatur* exemplum afferat, hunc Sallustii locum excussit. Atque Donatus, qui in quarto saeculo scribebat, auctoritatem habet, omnibus Sallustii MSS. antiquiorum Adde verbum *conspicatur* ad universam rei descriptionem multo accommodatius esse, quam *conspicatur*. Nam non assensit Crispian, qui vult, *conspicatur* passivè intelligi.

7 *Incerti, quidnam esset.* Vocem *incerti*, non ad Romanos sed ad Numidas refer, eam videlicet passivè sumendo, quasi esset, *ignoranti*, mox una. Certus enim a *certo* deducitur, perque *incerti*, res est non *certa* et *distincte una*, ita ut vera et prima huius adiectivi significatio patens sit, nec nisi per hypallagen active sumpta.

loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati⁸); dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus,⁹ in dextero latere,

tur Ceterum hoc Sallustiana locutio *graton fonde cadit parce detorta* Graecum enim est ἀδελος τέρεος αἰών, incerti quoniam arietis; pro quo dixit, incerti quoniam arietis, ἀδελος τέρεος τέρεος αἰών. Sic Graecos ex parte tantum hostis est, cap. XXIV quae ira fieri amat, pro eo quod gratoe esset, εἰς αἰὼν ἐν ὄργῃ γήγασθαί.

B. Ipsi et signa militaria obscurati. Quia propter dolum loquacitatem, et homines et signa militaria non nisi obacure contempnebantur — Constat. Constatere inquit.

9 Commutatis ordinibus. Ex cap. XLVI, colligere licet exercitum uno agmine incedere. Igitur cuiusque legionis ordines, 1° hastatorum, 2° principum, 3° triariorum, ad planitiem fluxumque conversi, et se invicem subsequentes, prodibant. Sed ero, conspectus Numidis, commutat Metellus, i. e. a fronte ad dextrum latus, quia ab dextra hostis erat, convertit. Sic conversos ita instruit, ut omnes hastati¹⁰ prima acies essent, omnes principes, secunda, omnes triarii, tertia, (v. Lapsium, de Milit. Rom. v, 12, et ibi locum Polybii). Hoc est quod v. 13 triplicibus subuodis.

Praeterea levis armaturae milites in manipulorum intervallis, equites partim in dextro cornu, montis cacumen versus, partim in sinistro, propius planitiem, collocat. Denique sic aciem instruit, quam illico pugnandum foret, hostesque e regione instructi essent. Nam, ut rursus procedat agmen, unumquemque nullitem ad laevam converti iubet, planitiemque spectare. Ita exercitus omnis, triplici agmine incedens, monte du-

greditur, ita etiam quae frons erat stantis et quasi ad pugnam instructi exercitus, incedentis latus fit. Ideo dixit *transversus principum*. Et quidem, ut paulo ante subuodis (quae voc vulgo notatur, quod est post primam aciem); sic hoc loco *principia* (quae proprie sunt prima acies) non stricto sensu accipi debent. Imo quoniam *transversus principia* agmen incedit, tum intelligendum est a fronte ad laevam obverti non primam tantum aciem, sed secundam quoque et tertiam. Haec vero omnia sic disposuit ex consilio, ut, postquam in campum colli Numidisque subiectum devenerit, unoquoque homine se in dextram rursus convertente, frons ut ante foret, quod in agmine latus erat, acque simul gradum valeret, simul acies ad pugnam instructa foret.

In hac difficultatis rei interpretatione sequuti sumus, quod ad rem bellicam attinet, doctissimam adnotationem, quoniam ad usum gallice interpretis *De Brosses* conscripsi vir fortissimus, et in romanae militiae historia, ut qui maxime, versatus, *M. le lieutenant colonel de dragons Conton de Charmilles*. Ceterum quod diximus, milites in eusmodi agmine nunc ut dextram, nunc ad sinistram, ubi quid hostile ingrueret statim converti et uno modo in instam aciem instrui, confirmat, loco iam dicto, Polybius ipsiusmodi verbis. Επειδὴ προσέστη τε τῶν διωδόν, καὶ μὲν παρ' αὐτῶν κλισαντες, ποτὶ δ' ἐπὶ δόρυ. Et paulo inferius: Αὐτῶν ἐν τραχὺ χρόνῳ καὶ μετ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ οὐκ ὀλίγῳ λαβδάνει παρὰ ταύτης διαβάνει.

230 quod proximum hostes erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios dispertit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transversis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit; veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium¹ legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostes crebro impetu et transversis praeliis² iter suum remoratorios, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere: Marium post principia habere:³ ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes⁴ facti erant. At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli

Cap. L. 4. *Rutilium*. P. Rutilius Rufus, Mucii Scaevolae iurisconsulti, et Panastii stoeici discipulus, in corrupto saeculo vir innocentissimus fuit. De eius laudibus multa Cicero, in Brut. xix, et de orat. 1, 53. Quam quaestor in Asia provinciales homines a publicanorum iniuriis defendisset, ipse repetundarum accusatus damnatusque est. Quippe accusatores simul et iudices habuit equites romanos, qui vestigalia in provincia, Romae iudicia exercebant. Rutilius exul Smyrnae reliquam aetatem egit, revocatusque a Sylla redire noluit, ne, quae tum nefaria sehaant, comprobare videretur (Senec. de Prov. iii). Is Mitylenis erat, crudelitatemque Mithridatis, vestitu graeco indutus, fecellit, quum ille legatos omnes, uno die, tota Asia, interfecti (Cic. pro Rab. Post. 2).

2. *Transversis praeliis*. Agminis incedentis latus transversum aggrediendo, ita tamen ut cum tota copia in aciem non descendant.

3. *Marium post principia habere*. Verisimile est principia, hic ut alibi, esse aciem hastatorum quae, quamvis hosti latus obiceret transversum incedens, non ideo minus prima acies, simul ac frontem vertere iuberetur, futura erat, Marium igitur inter hastatos et principes, in medio fere erectum incedere, dum imperator ipsum Metellus toti agmini praeciret. Sunt tamen, qui *principia* h. l. intelligant, *la tête des colonnes*.

4. *In agmine principes*. Hic princeps non intellige id militum genus, cui hoc nomen erat, sed eos qui primi incedebant.

primos suos⁵ praetergressum videt, praesidio quasi²³² duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret. Dein, repente signo dato, hostes invadit. Numidae alii postremos caedere;⁶ pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare. Quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto praelio,⁷ ipsi modo eminus sauciabantur; neque contra feriundi, aut manum consequendi copia erat: antea iam docti ab Iugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime divorsi. Ita numero priores,⁸ si a persequendo hostes deterrere nequiverant, disie-

5. *Primos suos.* *Primi* Iugurthae erant, quos propius montem positis primos praetergredebantur Romani, seu, alia verbis, laevum barbari exercitus cornu. Nam si *primos* intelligeres dextrum cornu, longius a monte remotum, irritae essent insidiae, et illaesus transisset Romanus. — *Quaum duum millium.* Fere duum millium; quo sensu Suet. Calig. xviii *hora quasi septima.*

6. *Postremos caedere.* Numidae cedunt eos, qui in agmine postremi erant. Nam incedebant adhuc Romani, quum sit a barbaris impetus. — *Pars a sinistra ac dextra tentare.* Hic intelligendum est, quod non dicit Salustius: scilicet Romanos illico substituisse frontemque colli obvertisse, ita ut de repente acies adversus hostem instructa fuerit. Sic sinistra ac dextra hic erant, laevam ac dextram iam statim et pugnantis exercitus cornu.

In toto hoc loco, interpretari super cap. laudatum sequimur. Ceterum

querere posset aliquis, cur omnibus locis Romanorum ordines conturbentur, quum omnia a Metello provisae fuerint. Nec ego quidem video quid responderi possit, nisi, quod modo dictum est, Metellum quidem existimasse hostes iter suum credere impetu remanuros, sed subitum universi exercitus impetum maxime exspectasse, nec mirum esse, si tanta vis tam vasti incursum Romanos commoverit. Adde martem communem et eventus belli varios.

7. *Incerto praelio.* Incertum vocat praedium, quia nullus ordo pugnandi ab hostibus servabatur, qui instantes vicissim et fugientes, modo eminus, modo communis ferebant.

8. *Numero priores.* Numidae, quorum numerus amplior erat quam Romanorum. — *Directos a tergo sua ab latere.* Hic *tergon* et *latas*, non totius exercitus dicitur, sed eorum duntaxat, qui Numidas persequerentur.

ctos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant; ea vero consueti⁹ Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

Ll. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi; fors omnia regere. Itaque multum dici processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minus instare; paulatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias¹ quatuor adversum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse,² neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, 234 certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus: nam

9. *Et vero consueti.* Ea, ablativ. adverbii loco positus, ut alibi *huc*: ea via ire consueti. Nisi malis pro accusativo accipere *ad ea loca consueti*. — *Evadere.* Evadebant.

CAP. LI 1. *Cohortes legionarias.* Proximis ad c. XXXVIII, cohortes in legione fuisse decem. Sed eam per cohortes divisionem a Mario tantum, et post hoc bellum inductam fuisse

notat *De Broues*; Sallustium igitur, et Livium, quod ante hoc tempus cohortes nominant, ex more duntaxat sui temporis loqui. Ceterum cohortes quatuor, manipulos duodecim, seu quatuor et viginti centurias complectuntur.

2. *Neque illis castra esse.* Vox illis, ut res ipsa indicat, ad Romanos referenda est.

Metello virtus militum erat, locus adversus; Iugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, (et iam die vesper erat; ¹) adverso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt.² Amisso loco, Numidae fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara³ tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi cum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat; neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedissee iam, et animo vacuum ⁴ accepit, simulque ex Iugurthae praelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arte statuerat,⁵ quo hostium itineri officeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

Car. LII. 1. *Die usque erat. Die pro diei*, ut in hoc Virg. Georg. 1, 288: *Fabra die monique parēs uli fuerit horis*. Vbi Servius notat hanc veram et antiquam esse genitivi formam, et Sallust. etiam divisse, dubitavit acceperat. Adde Gell. 12, 14, qui se testatur in Sallustii summae fidei et reverentia evadente libro, tunc, easo patrio (i. e. græcivo) scriptum invenisse, scilicet *ex decima parte die reliqua*, Inf. XCVII. Praeterea testatur Corlius se in pluribus MSS., hoc ipso loco legisse *die*. In nostris quidem est *diei*.

2. *Adverso colle* — evadunt. Adversum collem concedunt. Adversum collem aggreſſi, ex imo in summum vadunt. Evadere enim sic non est ef-

fugere, sed inde, ubi sis, in superiorem locum ascensu pervenire. Sic Virg. Aen. 11, 458: *Evado ad summi fatigas culmina*. Item Livius 5, 47, de Gallis Capitolium ascendentibus: *Tanto silentio in summum evadere*. Sic etiam noster Inf. XCIII. *Prope ad summum montis egressus est*.

3. *Regio hostibus ignara*. Ignota. Vide sup. XVIII, eodem sensu, *ignara lingua*.

4. *Animo vacuum*. Securum, nihil insidiarum timentem.

5. *Aciem quam arte statuerat*. Arte pro arte; vide Caill. LIN, n. 4. — *Quo hostium itineri officeret*. Latius aciem porrigit, ut Rutilio reditum

- 235 **LIII.** Romani ex improvise pulveris vim magnam animadvertunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat.¹ Et primo rati humum aridam vento agitari: post, ubi aequabilem manere,² et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt: deinde, ubi propius ventum, utrumque magno clamore concurritur. Numidae tantummodo remorati,³ dum in elephantis auxilium putant: postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abiectis armis, collis, aut noctis quae iam aderat, auxilio integri abeunt. Elephantum quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et praelio fessi laetique erant;⁴ tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique ob-
- 236 viam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte,

praecudat, si hic ad Metellum regredi velit.

Cap. LIII. 1. *Nam prospectum* — prohibebat. Hoc notat, ut intelligamus, cur non exercitum Bomilcaris, sed pulverem duntaxat, eumque ex improvise viderint.

2. *Aequabilem manere*. Nubem illam pulveris aequabili motu ferri, quod non accidisset, si vento tantum excitaretur. De voce *aequabilis*, vide sup. XLIII, n. 3.

3. *Remorati*. Supple sunt, quod in duobus nostris MSS. legitur *Remorati sunt*, sine casu; id est loco steterunt, oppositam sequentibus, *fugam faciunt*. — *Impeditos*, sc. elephantos.

4. *Fessi laetique erant*. Sic Haverc. Cort., nomenque nostri MSS. Frustra

quidam sine auctoritate proferant, *fessi laetique*; quod, inquit, laetitia eos morari non debebat, quin obviam Metello procederent. Sed initio consilium non fuerat Rutilianis obviam Metello procedere. Immo illi in castris expectaturi erant, si praelium intervenisset. Ad hoc manere suadebat, simul quod itinere, opere castrorum, et praelio *fessi*, simul quod victoria *laeti*, idemque securi erant. At vero eos permovit longior Metelli mora, ne *gaudio et laetitiae* indulgerent. Processerunt igitur. — *Nam dolus Numidarum*. Haec rationem continent, non cur instructi utraque, sed cur omnino processerint. Dolus Numidarum non patiebatur eos, quamvis *fessi*, languore, quamvis laetos, gaudio remitti.

postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: ⁵ et pene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt: ⁶ suae quisque fortia facta ad caelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversae res etiam bonos detrectant. ⁷

LIV. Metellus in iisdem castris quadriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in praелиis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum; reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim trans- ²³⁷ fugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium ¹ ant quid agitare, cum paucisne esset, an exercitum

5. *Strepitu* — *facere*. Rutillii et Metelli milites sibi invicem metum faciunt, eo *strepitu* qui auditur, adventantibus hostibus. Dicere poterat, *strepitu* velut hostium adventantium: sive, *strepitu*, velut hostes adventarent. Infinitivum maluit, vel quia suspexit alius infinitivus, vel quia modus ille habet aliquid magis incerti, ideoque ad rem accommodatior est. Sic etiam interpretare, si velis: *strepitu*, qui monere videtur hostes adventare; hanc enim notionem continet particula *velut*. Denique quum nomen cuiuslibet casus sit infinitivus, *strepitu* adventare posuit esse, *strepitu* adventandi, praелиo adventare, propter adiunctum accusativum *hostes*. — *Facinus miserabile*. Sc. Romani adversus Romanos prope pugnaverunt.

6. *Acta edocent atque audiunt*. Conf. Tac. Agr. xxy: *Quem ... saepe usdem nostris pedes equesque et nauticus miles, mixti copius et laetitia, nec quisque fortis, nec comu attollerent etc.*

7. *Etiam bonos detrectant*. Etiam bonorum, id est, fortium virorum famam elevat. Simili forma expressam, quamvis non omnino re similem sententiam in Tac. Agr. xxvii: *Atque illi modo cuncti ac sapientes, prompti post eventum ac magniloqui erant. Insuper haec bellorum condicio est: prospera omnes sibi vindicant; adversa uni imputantur*. Verissima certe utriusque auctoris sententia, sed attende quantum vim, quantumque gravitatem hoc habeat, *adversae res etiam bonos detrectant*.

haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natara munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliore, sed hebetem² infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia³ eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur; ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem, bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine,⁴ geri non posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiae loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita⁵ aut sine praesidio, capit incenditque; puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum, et alia, quae²³⁸ usui forent, affatim praebita; ubicumque res postu-

Cap. LIV 1 *Vbi gentium* In quo tandem loco terrarum.

2 *Hebetem* Hebes dicitur, qui ad rem non est exercitatus, nec promptus, nec aptus.

3 *Ea gratia* Eius rei causa. Sic Plant Truc Prol 9 *Sed hoc agimus, hoc qua ventum est gratia*; id est, propter quod huc ventum est Graece, οὗ χάριν. Nec alius est sensus dictionis quo movere, Virg. Georg. lib. iv, vers. 520 *Speratae Ciconum quo movere matres*, id est, causae rei causa (scilicet quod, uti ulla animorum flexere hyemum) Thraciae mulieres, ab Orphoe speratae, Descriptum laetae iuvenem quare per agros. Quod notavimus, ut sciret ac conferretur, ea gratia, qua

gratia, οὗ χάριν, et illud quo movere, quod tantopere torsit interpretes, nec ab ipso omnino doctissimo Heyne intellectum est.

4 *Quod nisi ex illius lubidine etc.* Quia maxima celeritate in loca invia, atque, non Romaia. nota se recipiens, copiam pugnandi hostibus non faciebat, nisi quoniam atque ubi liberet. — *Iniquum certamen.* Non aequum; cuius rei causam statim subiungit: quia scilicet Numidae minore detrimento vincuntur, quam Romani vincunt.

5 *Tenere munita.* Munita quidem, sed levi et tumultuaria opera, sine arte et consilio.

labat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam praelium male pugnatum ab suis, regem terrebant: quippe, cui spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur;⁶ et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia,⁷ quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri iubet: ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantes⁸ repente aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos colles discedunt.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque et exercitum more maiorum gereret; in adverso loco,¹ victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Iugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine aut fuga coë-

6. *Sequi cogebatur.* Non iam fugere, et quocumque liberet, Metellum trahere poterat; sed ipse Metellum, omnia hinc inde vastantem, sequi cogebatur. Ita consilio ducis mutatae erant vires, et ab Numidis ad Romanos transiit bellum ex libidine quiescentis facultas. — *Qua sua loca defendere iniquaverat.* Sua loca sunt sibi opportuna, et quae vel optaverit ipse, vel elegerit ad pugnam. Infra LXX: *Neque Iugurtham non ex iustitia sua suo loco pugnare suocere.* Horat. Epod. ix, 30. *Venit citius non aia.* — *In alienis.* In lucis non sibi, sed hosti, opportuna non a se, sed ab hoste, ad pugnam electis.

7. *Tamen ex copia.* Ex satietate rerum statim. Vide supra XXXIX, n. 8. Absurde quidam. *Ex copia;* quod

tamen in plurimas membranas irrepsit, librariorum incisia, quorum caput superat verus copiae sensus, quique semper credunt esse *moderatum, abundantiam.* Noster etiam A. h. l. habet *ex copia*, sed, quod errorem arguit, idem habet supra dicto loco, et infra ACVIII, *ex copia Roman.* — *Exercitum plerumque.* Non adverbium, sed adiectivum est *plerumque*, ut Catil. XXIII, *plerumque nobilitas.*

8. *Romanos palantes.* Non totum videlicet Metelli exercitum, sed eius, qui per agros praedandi causa vagabantur.

Car. LV. 1. *In adverso loco.* Sc. in itinere a monte ad flumen Mithal. — *Magnificum.* Superbientem.

239 gisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia² decernere; civitas, trepida antea et sollicita de belli eventu, laeta agere:³ fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare; cavere tamen, necubi⁴ hosti opportunus fieret; meminisse, post gloriam invidiam sequi: ita quo clarior erat, eo magis anxius. Neque, post insidias Ingurthae, effuso exercitu praedari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes⁵ cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat: sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. Eo tempore Ingurtha per colles sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere; qua venturum hostem audierat, pabulam et aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi; rursus aliis, post aliis minitari; neque praelium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

2. *Supplicia*. Supplicationes, quibus, bello feliciter gesto, gratiae diis agi solebant. De supplicationibus, multa Cicero, in Catil. iv.

3. *Laeta agere*. Civitas laeta esse; quo sensu agere et agitare, tam saepe usurpat.

4. *Necubi*. Ne alicubi, ut dicitur ne quis, pro ne aliquis. Sed non est, ut putat Curtius, alicubi, pro aliquo ubi. Alii ubi eiusdem formae est, quoniam, tibi, tibi, ubi, ubi, alicubi, nullibi. Nec dubitabit omnia haec ad antiquam dativi

formam referre, qui ubi, pro et legitur in hoc Virg. Aen. ii, 792. *Ter cunctus ubi collo dare brachia caecum*. Et *ubus*, pro *eis* (ut quibus, quibus) apud Plautum, quem alibi, tum in Mil. Glor. i, 4, 74. *Et ubus dinumerem stupendum*. Sed de hoc longius disputandi non hic locus.

5. *Cohortes*. Sociorum scilicet; sin aliter legiones dixisset, vel, ut Eli, cohortes legionariae — Praesidium agitabant. Praesidio erant frumentum aut pabula quaerentibus.

LVI. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine 240 Zamam, statuit oppugnare; ratus id, quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur, moenia defendant; additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant,¹ firmissimum: praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum² cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam³ ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, et iam egredientibus Romanis,⁴ in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare. Si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa inferre⁵ atque evadere oppidum

CAP. LVI. 1. *Quia fallere nequibant.* Propter metum supplicii, si in Romanorum manus venirent. Atqui in transfugas crudelissima supplicia constituebantur. Narrae Val. Max. 11, 7, transfugas a Q. Fabio manibus truncatos esse; a superiore Africano, cruci affixos aut aeterni percussos, obiectos feris ab Africano minore; elephantorum pedibus substratos a L. Paulo Aemilio. Unde hoc quoque patet, poena imperatorem arbitrium poenae fuisse.

2. *Frumentatum.* Frumentari est frumentum suis advehendum colligere.

hic dicitur *aquari*, aquam, *lignari* et *materiari*, lignum quaerere. Inf. XCIII: *Castra aquatum egressus.* Calo, Orig. 11. *Qui aquatum aut lignatum videntur ire.* Caesar, Bel. Gall. vii, 73: *Erat vero tempore et materiari et frumentari necesse.*

3. *Post malam pugnam.* Quae commissa erat inter montem et flumen Muthul.

4. *Iam egredientibus Romanis.* Nempe ex urbe Sica, quo frumentatum iverant.

5. *Signa inferre.* In eam partem signa inferebantur, in quam acies

111 properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Iugurthini paullisper ab rege sustentati,¹ postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam² pervenit. Id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit; legatus imperat, ubi quisque curaret; deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent. Praedium incipitur.³ Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi; cupere praedium in manibus facere.³ Contra

convertenda erat. Caesar, *Bel. Gall. vii, 67* Si qua in parte nostri laborant aut gravius premuntur, eo signis inferri Caesar, atque converti iubet. Oppido igitur exeunt, et signa adveniens aggredientem Iugurthem inferunt. — *Excolere oppidum* Curtius cum ceteris legit, *excolere oppido*, sed se nullo nisi *oppidum*, quarto casu, ut in *hist. Fragm. I. Gens rursus egressa frons sua*. Atque *oppidum* legitur in nostro A. Hoc igitur, tali auctoritate et Curtii sententia freti, repare non dubitavimus.

1. *Paullisper ab rege sustentati*. Inf. Cl: *Deum Iugurtha sustentare nos et prope iam adeptum victoriam retinere cupit*. Milites sustentare est eos exemplo, et voce, et omnibus modis retinere, ne fugiant.

Cap. LVII. 1. *Ad Zamam*. tam notum, ad Catil. XI., praepositum

nes inveniri etiam cum nominibus urbium. Ceterum hic interpretari potes ut, quasi esset *apud*.

2. *Praedium incipitur*. Eodem verbo ulitur Tacit. *Hist. v, 17* *Sua glaudibusque, et ceteris munibus, praedium incipitur*. Nec certe passivum istud est contra grammaticum. Nam ut recte dicitur, *praedium incipitur*, quidni recte quoque, *praedium incipitur*? — *Glande*. *Gila* militaris est globulus plumbeus, quem funda aliusque machinis iaciunt. — Ante verba, *aliis succedere*, habent nonnulli, *excolere alii*, quod morte Curtius exagitat, nec ullus nostrorum credi audeat. *Succedere* nempe, id est, appropinquare ad murum.

3. *Praedium ut manibus facere*. Communis pugnare. Uctio enim, ut *manibus*, oppositur voci *omnibus*, quae proprie est, et *manibus*, ut *Cominus*

ea oppidani in proximos saxa volvere; sudes, pila, 242 praeterea picem sulphure et taeda mixtam, 4 ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula, tormentis aut manu emissis, vulnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improvise castra hostium 2 cum magna manu invadit: remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam praelium expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repente metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis romani, grege facto, locum cepere paullo, quam alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: 3 sin Numidae propius accessissent, ibi

est, cum manibus *Praelium in manibus succre, graeco dicit Thucydides* γαυρὸν δ' ἐν χειρὶ τῆς μάχης.

4 *Picem adpurre et taeda mixtam* Hanc lectionem multis laetatur Lortius, et habent nostrorum C et D. Taeda, sing. numero, hic sumitur non pro una aliqua face, sed pro materia ipsa, qua fauces seu taedae fiunt. — *Ardentia*. Refer simul ad *sudes, pila, picemque sulphure et taeda mixtam*, itaque huic voci C glossam superponit, *haec omnia*. — *Pila ardentia* intellige maliferos, vel potius salaricos, de quibus Liv. xxi, 9. Ceterum A totum hoc sic exhibet: *Praeterea picem, sulphure et taeda mixtam ardentia, mittere*. Item E; nisi quod exhibuit olim, et erasum est signum litterae M, in voce *picem*. De hac lectione meminit etiam Viruternus, qui tamen edidit *Praeterea*

cu picem et sulphure tandem mixtam, ardentia mittere; sed, ut ait ipse, sequitur ingenu non iudicium. Nil moramur, quin et ipsa suum leclior sequatur, quum ulique sensus constat.

Cap LVIII. 1. *Castra hostium* Certe Romani hostes Iugurthae erant. Ille tamen locus inter paucissimos notandus est, ubi Sallustius *noce cives, hostium* nomine, significet. — *Remissus*. Minus intentis, et negligentes castra custodientibus.

2. *Pauci in pluribus minus frustrati* Quum pauci essent, et minus ipsi vulnerabantur, et certius in pharea confertosque hostes tela intercepta remittebant. — *Frustrati* Passive sumitur, quamvis active saepius *frustrari*. — *Ibi vero*. Haec affirmandi particula, vero, indicat fortes illos ubique viros, maiorem etiam fortitudinem tunc

243 vero virtutem ostendere, et eos maxima vi cadere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrime rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se versus fieri; quae res indicabat, populares³ esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; cumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire⁴ sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha munimento castrorum impeditus, quum alii super vallum praecipitarentur,⁵ alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet; portas¹ et proxima loca tribunis dispergit; deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proximo locati fuerant,² paullisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque

ostendere, quam Numidae propius accedebant.

3. *Populares.* Suos ipsius milites. — *Ac statim.* Nempe quia res urgebat, primo equitatum, sed statim post equitatum, cohortes sociorum ad castra mittit. Statim ergo non abundat, ut leviter attendentibus videri posset.

4. *Inultos abire.* Inultos passim sumpsit, ut Horat. Carm. 1, 2: *Non minus Merlos equitare inultos Te duce, Caesar.* Contra active, Catil. LVIII.

Cavete inulti veterem amicitiam.

5. *Super vallum praecipitarentur.* Super vallum, procedentes, e vallo praecipitarentur.

Car. LIX. 1. *Portas.* Scil. castrorum.

2. *Qui in proximo locati fuerant.* Qui adveniunt Iugurthae proximi fuerant. Hoc monemus, ne quis putet illud de iisdem dici, de quibus supra: *Portas et proxima* (portis videlicet) loca tribunis dispergit.

diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum²⁴⁴ equitibus permixti³ magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere,⁴ implicare ac perturbare aciem: ita expeditis pedibus suis hostes pene victos dare.⁵

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur: ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrime niti;¹ neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. Oppugnare, aut parare omnibus locis:² avidius alteri alteros sau-

1. *Pedites cum equitibus permixti.* Nempe pedites Numidarum, inter equitum turmas, pugnantes. Pedites hos De Broese, et quidam alii putant vectos fuisse post singulos equites, velitum more, de quibus vide sup. XLVI. Hoc tamen ita fuisse non hic dicit Sallustius, nec credere audent Auctor Belli Afric. qui de simili pugna LXIX: *In Caesaris legationis impetum faciunt Numidae loricis armatae, mirabili velocitate praediri, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant.*

4. *Sei adversus equis concurrere.* Recta via, nec unquam terga vertentes, in hostem inveli.

5. *Expeditis pedibus aut hostes pene victos dare.* Quam equites Numidae aciem Romanorum impressione sua perturbassent, eam pene victam trahebant expeditis pedibus suis, sive illi qui inter turmas pugnabant, sive forsam ceteris pedibus, quos post equitatum sequutos fuisse verisimile est. Sic intelligunt victos dare gallici interpretis. Curtius vero intelligi malit: *per expeditos non pedes, hostes pene mactabant. Victum dare, inquit, pro*

vincere. Terent. Phorm. v, 7, 84: *Haec ego illam ductus, ita tibi inveniam dabo.* Plaut. Cistell. ii, 3, 51: *Perfectum hoc ego dabo negotium.* Virgil. Aeneid. xii, 437: *... Nunc te mea dextera bello Defectum dabit.* Senec. Med. 528: *Scythas Pelagis iungo, demeram dabo.* Haec et alia Curtius. Magis tamen placere fateamur priorum sententiam. Nam quod *victum dare* accipi potest pro *vincere*, inde non sequitur, ut accipi nunquam possit pro *victum tradere alieno*.

Cap. LX. 1. *Eo acerrime niti.* Sc. romani milites.

2. *Oppugnare aut parare omnibus locis.* Sedulo animadvertendum est, quomodo diversas huius quasi picturae partes disponat Sallustius. Post transitionem (*eodem tempore apud Zamam — certabatur*), ostendit primo Romanos acerrime nitentes, et pro se quemque eadem vi pugnantes, qui si ab unoquoque victoria penderet; deinde oppidanos pariter exhibentes ex altera parte fortitudinem. Eadem partitio in sequentibus. Infine Romani oppugnare; illinc oppidani defensionem parare; obsessi obidentes, obvidentes obessos *videtur* *vincere* *quomodo*

Sallust.

T

- 245 ciare, quam semet tegere: clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum, ad caelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes³ paullulum modo pugnam remiserant, intenti praelium equestre prospectabant. Eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pauidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent,⁴ monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus; et huc illuc, quasi vitabundi, aut iacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat); consulto, lenius agere, ac diffidentiam rei⁵ simulare:
- 246 pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum

armis tegere. Illis vero separatim exhibitus, ut *ut opus simplex illustraret et vivum*, aliquid subiecit pictor totum *pauca* callidus, quod utrumque conveniat *Clamor ad caelum ferri; tela utrimque volare.* Hic mos est Sallustii. Exemplum vide inf. LXXVI. *At Metellus—Contra haec oppidum—Proptus ab utraque.* Et alibi passim. Hoc vero monemus ne quis ab his deludatur, qui, quia *oppugnare* et *obsidere* non ita commode diceretur, *pugnare* aut *propugnare*, contra MSS. omnes reponunt. Ceterum nostrae sententiae Corbium quoque auctorem habemus. — *Adversus alteri altius etc.* Sic Liv. II, 6: *Neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendis corporis meminit.*

3. *Ubi hostes.* Romani muros oppugnantes. — *Praelium equestre.* Quod per castis committeretur.

4. *Sicuti videtur a suis aut cerni possent.* Vox *sicuti* non posse eos audiri aut cerni satis indicat. Sed vis affectus hominis extra se rapit, sensitque

ibi esse, ubi non est. E muris non spectant magis, quam praelio interant. Imo ipsi pugnare sibi videntur, idque faciunt vacuo corporis motu et inani significatione, quod suis maxime facere cupiunt, ipsaeque se facturos arbitrantur, si starent in acie. Sed subito oblitus, alienaeque intentos periculis max. ad propriae salutis curam Maenius revocabit. — *Sicuti.* Haec, quae ante dicta sunt, satis monemus nihilum errare, qui sine fide codicum, et magis sensus detrimento, *sicuti* in *secundis* mutant. — *Niti corporibus.* Sic corpora movere, ut in hostem mili et impetum facere videretur. — *Agitare.* Intelligi *rursus corpora.*

5. *Diffidentiam rei.* Desperationem urbis occupandae. — *Flare Spectare.* Glossa cod. E, non absurda sane *videre* cum *desidero.* — *Adstrictis.* Non intentis modo ad spectaculum, sed toto animo affixis, et studio suorum, quasi vinculo quodam, *adstrictis.*

aggreditur: et iam scalis egressi⁶ milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae⁷ comminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri quoquomodo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt: denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Iugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco⁸ pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit: et in his urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit: ceterum exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae,⁹ hie- mandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat, et inde, vadibus datis,³ clam Massivae de nece iudi- 247

6. *Scalis egressi*. *Egressi*, eodem sensu (scilicet ex uno in summum gradum), quod supra LII, *evadunt*; ubi vide quae notav. Igitur ablativus *scalis*, non est *e scalis*, sed *scalarum* operis. Reliquum est ut moneamus quosdam legere *aggredi*. Nostri A, B, C, *egressi*. Item Curtius e. a. s. s.

7. *Unae atque alterae scalae*. Vulgo *scala* (sing. num.) est quod dicimus, *escalles*; *scalae* (plur. num.), *sca- mae*. Sed interdum promiscue utuntur. Hic ergo disit, *unae scalae*, pro, *una scala*; ut Terent. Eun. II, 3, 75. *In una aculeis*, pro, *in una domo*. — *Comminutae*. Confractae. — *Adflicti*. Interram praecipites dati

8. *Ceteri*. Qui super scalis nondum comminutis steterant.

Cap. LXI. 1. *Suo loco*. Loco sibi opportuno. Vid. sup. LIV, II 6.

2. *In provinciam, quae proxima est Numidiae*. In eam provinciae romanae partem, quae Numidiam contingit; numirum ut inde Iugurthae propius immineret. Verba, *quae proxima est Numidiae*, ut otiosa damnat Curtius, quod, inquit, sciunt omnes provinciam Romanorum in Africa fuisse proxime Numidiam. Ideo Bip. legit, non absurda coniectura, quia *proxima est*. Sed quae eundem sensum efficit, si resolvas in, *ut ea*, vel, *quoad ea*.

3. *Vadibus datis*. Quamvis vades dedisset. Vide sup. XXXV.

cium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia ⁴ concederet, facile Numidae persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium tradetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit: monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merita, provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortales captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe iam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante, ¹ Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus prope cunctos senatorii ordinis ² ex hibernis arcessiri iubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum, ex consilii 248 decreto, per legatos Jugurthae imperat argenti pondo

4. *Sua omnia*. Quaecumque bona possideret Bomilcar, hinc ea avertendum pollicetur. — *Persuadet*. Scilicet ut sibi tradat Jugurtham.

CAP. LXII. 1. *Illo cunctante*. Illo ad Jugurtham refer, quasi esset ipso.

2. *Cunctos senatorii ordinis*. Eos scilicet qui in exercitu erant, sive legati, sive quaestores, sive etiam tribunus militum. — *Quos idoneos ducebat*. Constat ex Caesare, Bell. Gall. v, 28,

primorum quoque ordinum centuriones ad eiusmodi consilium vocari solitos fuisse. — *Arcessiri*. Velut, pro *arceci*. Eiusdem, quo *arcessiri*, coniung. est *arcessiri* et *arcessitum*. *Arceci* autem melius quam *arcesso*, quod idem est, scribi docet Vossius Etym. Deducitur enim ab *ar-cio*, pro *ad-cio* (*advoco*), littera *d* in *r* mutata, ut in *ar-vena* pro *ad-vena*, *ar-vocatus* pro *ad-vocatus*, apud Priscianum.

ducenta millia, ⁴ elephantos omnes, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnes perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut iussum erat, adducti: pauci, quum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus, quum ipse ad imperandum ⁴ Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumtis, quum modo, ²⁴⁹ taedio rerum advorsarum, omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat. ⁵

3. *Argenti pondus ducenta millia.* Parado antiquus ablativus est, pro pondere. Subintel. ergo libras. Atqui iuxta accuratam doct. viri Letronne (ex Instituto Gallico) aestimationem, libra romana nobis est 6160 grana, sive 10 unciae, 6 gros, 40 grana. Igitur 200,000 librae argenti sunt, ut nos computamus, 267 364 marces.

4. *Ad imperandum.* Vt ei, quod Metello placeret, imperaretur. Tam enim passive, quam active sumuntur gerundia, ut multis probat Curtius, et docet Saneel. Minerv. III, 8, cuius rei haec sufficient exempla. Noster sup. V: Quo ad cognoscendum (i. e. ut cognoscatur) omnia illustra magna, magisque inscripta sunt. Iustin. XVII, 3. Athenas erudiculis (ut erudiretur) gratis missa. Vell. II, 45: Ut cives, romanos ad censendum (ut censerentur) ex provinciis in Italiam revocarint. Cic. Equat. II, 25: Numm. adesp.

ad imperandum, vel ad parandum potius; ne enim antiqui loquebantur. Denique Servius, ad hunc Virg. verbum, *Eccl. VIII, 74: Frigidus in campos exstans* non minus augustinus, postquam interpretatus est *castando*, dum ei *incantatur*, subiit. *Tale est illud in Salustio*, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, i. e. ut ei imperaretur. Caeus ergo voluntarius est, qui videre non vult hanc veram esse lectionem, quam etiam nostri omnes habent, textumque sine ulla necessitate corrumpit Teller, qui legi velat, *ad imperatorem*; et Bip. qui ex sua coniectura offert, *ad oppidum*. — *Flectere animum suum.* Animum a re constituta deflectere. — *Multa magna* et *magisque praevius.* Scilicet pecunia, equi, armis, elephantis.

5. *Numidiam Metello decreverat.* Videlicet prorogato in annum sequentem, quod habuerat consul, imperio.

LXIII. Per idem tempus Vitaeae forte C. Mario per hostias dis supplicanti, magna atque mirabilia portendi¹ haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret: fortunam quam saepissime experiretur; cuncta prospera eventura.² At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat. Ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus,³ ludi-
 230 dinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus,⁴ et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciendis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis

CAP. LXIII. 1 *Magna etque mirabilia portendi* Superstitionibus et absurdum iacuspicum deliriis supra modum aut deditus fuit, aut deditum se Marius simulavit, gnarus ingenii hominum, rerum mirabilium avidi, et falli se magis quam doceri volentis. Itaque, teste Plutarcho, sagam quamdam ex Syria, nomine Martham, secum in expeditionibus ducere solebat; quae purpura induta, hastam manu tenens vitiis scripsitque redimitam, omnibus sacrificiis praeerat. Ludibula illa religionum credulitatem vulgi pasciebant simul, atque augebant. Sed maximus ipsi votus erat animus honorum et potentiae cupidine per se aestuans, accessus insuper valitimo P. Scipionis, qui olim, apud Numantiam, in convivio interrogatus equum sibi parem Romae relicturus esset, huic adolescentem, inquit, Marium iuxta recumbentem leviter manu percutiens. Scilicet Carthagini et Numantiae victor futurum Cymba-
 2 Teutonumque victorem (utrum non legum quoque et libertatis everterem) praesago animo longo

ante interpretabatur.

2 *Cuncta prospera eventura* Adiectus, loco adverbii, ut in Catilin. XXVI. Quae occulte tentaverat, aperta foretque evenirent.

3 *Domus modicus*. Haec in pace modestia cum defecit, postquam, ut infra dicitur, ambitione praecorpi datus est. Igitur non sine causa Velleius, II, 41, de eo dicit: *Huius (Metelli) legatus fuit C. Marius, natus equestri (Vossius legit agresti) loco, hirtus atque horridus, utraque amictus; quantum bello optimus, tantum pace pessimus; inmodicus gloriae, inextinguibilis, impotens, semperque iniquus*. Ruricius, II, 23: *Secundum deinde consulatum Cinna, et septimum Marius, in priorem deleceus, quia; cuius vitio, morbo oppressus decessit vir in bello hostibus, in otio civibus infestissimus, quodque impotentissimus*.

4 *Sed is natus, etc.* Ordo est: sed is Arpini natus et per omnem pueritiam altus, i. e. nutritus. — *Arpini*. Arpinum erat oppidum Latii, ubi etiam nati sunt Plautus et Cicero.

sese exercuit: ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit.⁵ Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus,⁶ facile notus per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum⁷ talis vir (nam postea ambitione praeceptus datus est) consulatum petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat: novus nemo tam clarus,⁸ neque tam egregiis factis erat, quin his indignus illo honore, et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspici dicta¹ eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab

⁵ *Integrum ingenium brevi adolevit* Omnium virtutum exercitatione integrum usque remansit, brevique in summum vigorem crevit Marus ingenium. Similia fere narrat de Agricola Tacitus, IV, quem vide.

⁶ *Plerisque faciem eius ignorantibus.* Nempe quod extra urbem natus educatusque, et semper in castris versatus erat. — *Facile notus* Primo nesciant quis esset ille petitor, sed ubi *Causam Marium* esse auditum est, cum omnes, utpote iam fama clarum, facile agnoverunt. — *Per omnes tribus.* Tribus erant eo tempore quinq; et triginta, ut patet ex Livio, XXXII, 25. Atqui (lege Atillia, A. V 443, lata) per cornelia tributa tribuni eligebantur seni dem in quatuor legiones; reliqui octo ab imperatoribus creabantur (Liv IX, 36) — *Eo modo agitabat.* Ita se gerebat.

⁷ *Ad id locorum.* Ad id tempus. Eodem sensu inf. LXXII: *Neque post*

ad locorum Lugurtho dies aut nox ulla queta fuit. Item Liv XLII, 5. *Neo se ad id locorum auro,* propter quam causam cotinui pro hostibus fuerunt. Vide etiam Plaut. Casin. I, I, 32; et Trucul. III, I, 16.

⁸ *Novus nemo tam clarus.* Eadem fere de Ciceronis petitione dicit in Catil. XXIII. Scilicet Syllana victoria res in eundem locum reduxerat, quod erant post Gracchorum caedem. Praeterea, miris prorsus horum humanorum exemplo, duo Arpinates, homines novi, sanguine inter se coniuncti, alter xxv post alterum annis, mobilitati multum invitas consulatum erpuerunt. Sed hi similem viam ingressi, dissimilem prorsus cursum tenere.

CAP. LXIV 1. *Haruspici dicta.* Sive Marius ea ipse dici iussisset, sive nitro ab haruspice per adulationem ductus, quia credula est magna cupiditas, aliquam adeo fidem adhiberet.

Metello, petundi gratia, missionem rogat. Cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant; tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari eius consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret; ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo² consulatum petiturum: is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti.³

212 Quae res Marium quum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum⁴ foret: milites, quibus in hibernis prae-

2. *Cum filio suo.* Metelli scilicet. — *Contubernio patris.* Contubernium (ex *caus* et *taberna*) proprie dicitur de militibus deo sub uno papillone degentibus (Veget. II, 13), qui idem *contubernales* vocantur. Ea etiam *contubernium* ipsum tabernaculum ubi illi milites agebant. Postremo, per analogiam, dictus est esse in *contubernio* duos ingenuus adolescens, qui eum, militiae addiscendae causa, ad bellum sequebatur, sub eiusque oculis et cura militabat.

3. *Annos natus circiter viginti.* Atqui non ante annum aetatis quadagesimum tertium per leges consula-

tum petere licebat, ut docet Cicero, Philipp. V, 47.

4. *Ambitionem.* Ad conciliandam sibi gratiam pertineat. Vide sup. XLV, n. 1, ad verbum *ambitionem*. — *Criminosae.* Criminales in Metellum coniiciendo. — *Magnifico.* Magna de se iactando.

Hoc caput cum superiore vere digna sunt, quae studiosum lectorem et varietate rerum et gravitate detineant. Apparet primo magna Marii facies, quam egregius dotibus, tum animi cupiditate ad explendum consulatum parati, sed obstat quasi murus obitus, nobilium superbia.

erat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Vticae erat, criminose simul, et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis, et regiae superbiae, imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiares corruperant; et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem¹ scripserat, morbis confectus, et ob eam causam niente paullum imminuta. Cui Metellus petenti, more regum uti sellam iuxta poneret,² item postea, custodiae causa turmam equitum romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret,²⁵³ quos populus romanus reges appellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, uti contumeliarum

Deinde Metellus, per se optimus, sed sui ordinis animus gerens, vis credens auribus suis plebeiam virtutem se consulatu dignari, hominem prius sine acerbitate repellit, mox in superbia erumpit voces, quibus se Marius omni iam verecundia solutum ratus est. Inde indictum ab eo nobilitati bellum inextinguibile. Sed Metelli responsum, quod a tota nobilitate profectum videri poterat, occasio fuit, non causa, tantae dimicationis. Quaecumque consulem nactus fuisset Marius, non quiescisset, illis praesertim temporibus, ea honorum cupiditas.

CAP. L&V 1. Secundum heredem.

Qui hereditatem adiret, si mortui essent sine herede duo filii et Iugurtha, primi heredes constituti. Vide sup. IX.

2. *Uti sellam iuxta poneret*, Uti suam, iuxta imperatoris romani sellam, more regum, poneret, Suet. Ner. XIII. *Perductum inde in theatrum (regem Tiberidem)... iuxta se latere dextro collocavit.* — *Custodiam causa*, Scilicet ne a Iugurtha per vim aut insidias opprimeretur. — *Turmam equitum romanorum*, Videlicet non hic homines equestri ordinis, sed milites in equitatu milites intelligendi sunt. — *Honorem*, iuxta ponendae sellae.

imperatoris cum suo auxilio poenas petat. Hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione³ extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus, aut occisus, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum, et equites romanos, milites et negotiatores,⁴ alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione⁵ consulatus petebatur: simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Iugurtha, postquam, ommissa deditione,¹ bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quae ab se
 254 defecerant, formidine, aut ostentando praemia, adfectare:² communire suos locos: arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum allicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare; prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo³ Metellus initio, Iugurtha pacificante,

3 *Secunda oratione* Grato auribus eius et ad spem augendam accommodato sermone. — *Extollit* Ad magnam sentiendum erigit.

4 *Milites et negotiatores* Haec ad equites romanos refer. Homines equestris ordinis, et qui milites, et qui negotiatores erant. Nemo enim nescit equites romanos in provincia negotiari solitos fuisse. — *Alios ipse, etc.* Ipse Marius nonnullos, sed spes pacis plerosque impellit, etc.

5 *Suffragatione* Commendatione,

studis, benevolentia. — *Nobilitate fusa* Eadem figura iam dixit, post morum fugam. Vid. sup. XL, n. 4.

Cap. LXVI. 1 *Omnia dediturus* Ille post digressionem res Iugurthinas repetit, ubi reliquerat in fine c. LXII. — *Bellum incipit* Intellige, cursum, incipit, renovat.

2 *Adfectare* Suas facere enim Eodem sensu Tell. II, 29. *Collas acipe et affectatissimus et amissus*.

3 *Vaccenses, quos, etc.* Quo, id est, inf. quorum oppidum. — *Iugurtha pa-*

praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant (nam volgas, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum⁴ erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum): dein compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant: eos omnes, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantes, inermes, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque²²³ ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improvise metu, incerti ignarique quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant: ad

cifionum. Dum Iugurtha de pace ageret, ut dictum est supra XLVI. — *Supplicens.* Precibus. — *Nam volgas.* Dicit non propria voluntate impulsos, sed evictos precibus Iugurthae principes civitatis in Romanos conuersasse. Nunc dicit, quod ad plebem attinet, ne praeter quidem aut conurbationem necessaria fuisse, ut ea commoveretur, arida quippe rerum novarum et suomet ingenio quietis impatiens.

4 *Discordiosum.* In discordias primum. Velle rata, Sidor. Ep. vi, 2: *Vile et supercor vobis unam primum*

ciendam domum discordiosum, flet inveniata utroque discordem. Ceterum vide quae Gellius, iii, 12, et iv, 9, de hoc adiectivorum inclinatione diascral, qualia apud reliquos *superstitiosus, verborum, gratiosus, famosus, officiosus, speciosus, formosus, etc.* Quae omnia Nigidius, Cicerois coevis, significare potat, coram quondam univocam rei super quae dicitur; sed quae coram duntaxat, et plenam rei possessionem significant, ut apud Italicos desiderata in ora, apud nos, in rura. — *Tertium diem* constabant Scil. ad id faciendum in quod conititarent.

hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum ¹ saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique, ² strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, sacvissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus instabilisque videtur. ³

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vaccae actis comperit, paullisper moestus e conspectu ¹ abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites ² pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam ³ pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumven-

CAP. LXVII. 1. *Pro tectis aedificiorum.* Sic capta Tyro (sp. Curt. iv, 4): *Magua pars summa tectorum obtinebat, saxa et quidquid manibus fore dederat, ingerentes subantibus.* Item Thucyd. ii, 4, simili fere modo expressos in urbe Plataea Thebanos narrat. — *Infirmissimo generi.* Mulieribus et pueris.

2. *Iuxta boni malique.* Græce diceres, *οὐχδοί τε καὶ κακοί*. Il pariter et qui bene et qui male in illo periculo se gesserant. — *Strenui et imbelles.* Et qui ad pugnam prompti, et qui bellis inhabiles sunt.

3. *Nisi.* — *improbus instabilisque videtur.* Id tantum sciri is illum improbum instabilemque videri — *Instabilis* proprie est, qui nec testi-

monium dicere, nec testamentum facere, nec testamento aliquid consequi potest. Hinc pro homine nequam et assecrando ponitur.

CAP. LXVIII. 1. *E conspectu.* Nempe militum suorum.

2. *Numidos equites.* Qui Romanorum in auxiliis erant.

3. *Horam tertiam.* Duodecim horas ab ortu solis ad occasum numerabant Romani, breviores videlicet hieme, aestate longiores. Prima cum sole oriebatur, tertioque finis quartam diem partem fovebat. Illis æquinoctiali tempore *tertia* erat, quæ nobis *nona*. Noctem pariter in duodecim horas longiores hieme, breviores aestate, dividebant.

tam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine, et iam abnuentes omnia,⁴ docet oppidum Vaccam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat. Ita animis eorum arrectis, equites in primo⁵ late, pedites quam artissime ire, signa occultare iubet.

LXIX. Vaccenses ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere; primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere: deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum² effusum oppido cadere; alii ad portas festinare; pars tures capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vaccenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna et opulenta poenae cuncta aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,²⁵⁷ iussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit:³ nam is civis ex Latio erat.⁴

4. *Abnuentes omnia.* Omnem operam recusantes et desectantes, non verbis, credo, sed metu (quod indicat vox *abnuentes*) et inertia.

5. *In primo.* Agmine scilicet. — *Late.* Ut post eos irent pedites, neque ab oppidanis viderentur. Vulg. odd. et nostri omnes MSS. in primo latere. Quod manifesto corruptum est, sive ablativum intelligas; nam quid est, ire in primo latere? sive infinitivum; nam eos conspici, non latere volebat. Gruterum, Curtium, Bip. et alios doctissimos interpretes sequimur.

CAP. LXIX. 1. *Numidas equites vident.* Nunc intelligitur cur eos in primo agmine late ire iusserit Metellus. — *Rursum.* Mutata in contrarium opinione, *Rursum* enim est *re-versum*, ut notavimus sup. l. ii. d.

2. *Vulgum.* Bene observat Curtius antiquos *vulgum* quarto casu, quam *vulgu* seu *vulgu* maluisse. Sisenna in Pragn. hist.: *Inperitum corripit vulgum.* Easius. *Quod sors in vulgum vulgum.*

3. *Turpilium — capite poenas solvit.* Turpilium innocentem, quamvis id

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cuius impetum Ingurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse cum suspiciens,¹ novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, diu noctaque fatigare animum. Denique omnia tentando, socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis: qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quae Ingurthae
 258 fesso aut maioribus adstricto superaverant;² ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex

non dicat mester, sola. Marii invidia perdidisse videtur, ex eius pernicio dolorem querentis Metello, cuius paternus hospes et amicus erat Turpilinus. Igitur Marius (teste Plut. in eius vita) plerumque eorum qui in consilio sedebant adversus hominem ita concitavit, ut Metellus eum invitatus damnare cogeretur. Sed comperto paulo post eum extra culpam fuisse, graviterque ferentibus Metello et ceteris, luctabatur Marius, nec erubuit dictitare, se furias hospitales inquegisse Metello. οὐκ ἔφηντο λήγναι πρὸς αὐτὸν, ὥς αὐτὸς εἰς προσηγορίας ἀδυστοπὰς τοῦ Μετέλλου ἐπικατένευ. Inde apertas iam inimicitias exercuerunt.

4. Nam is civis ex Latio erat. Hic dicere videtur Sallustius, Turpilium, si Romanus, non ex Latio, civis fuisset, poenas capite daturum non fuisse. Ita quidem lege Porcia et Semproniam civem romanum necari aut verberari vetabant (vide Catil. II, n. 35 et 39). sed tamen refert Val. Max. II, 7, 12, superiorem Africanum (longe post legem Porciam latam) gravius in Romanos quam in Latinos transfugas animadvertitum. Hoc enim (Romanos),

inquit, tanquam patrias fugitives uribus affixit, illos (Latinos) tanquam perfidos socios accuri percussit. Nisi quia patet Porciam legem in castris non valuisse, Semproniam, multo recentiorē, valuisse. At reipsa, neutra ibi valuit.

Cap. LXX. † *Suspiciens*. Suspectum habens. Nota hunc sensum verbi *suspicere*, quod vulgo est *sursum aspicere*. Sed venustior simul et iustior oppositio, *suspectus regi*, et *ipse cum suspectum*, quam si disisset, *suspectum*. *Suspectus* enim et *suspiciens*, ab uno eodemque verbo sunt, hoc agendi, illud patendi modo. Neque vero hinc colligas ulique *suspiciendum* dici posse, qui *suspiciatur*. Hic tantum ex oppositione lumen.

2 *Superaverant*. Agendae supererant, seu restabant, quo sensu non *superant*, sed *superare* Sallustium dicere monet Gellius, I, 22. Ceterum hic quoque, ut in Catil. XX, n. 24, vera huiusce verbi notio est, *numquam et plus quam satis esse*. Et supra, LXIV, prope eodem sensu, *superabant* dicitur pro, *perquam abunde erant*.

tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum³ iussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit, metusque rem impendebat;⁴ Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio; novum quaereret, literas ad eum per homines fideles mittit, in quis molliorem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset;⁵ praemia Metelli⁶ in pestem ne converteret; Iugurthae exitium adesse; ceterum suae an virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

LXXI. Sed quum hae literae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: 259 ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. ¹Erat ei Nu-

3. *Inter hiberna Romanorum.* Manuit (cap. LXI) Metellum in ea provinciae romanae parte, quae Numidiam contingit, hiemandi causa exercitum collocasse, praeterea nonnullis ipsius Numidiae urbibus praesidia imposuisse. Hinc patet quomodo Nabdalsa exercitus inter hiberna Romanorum haberi potuerit.

4. *Metusque rem impendebat.* Hoc quibusdam supervacuum videri possit, postquam dictum est, magnitudine facinoris percussus ad tempus non venit. Sed verum illud, percussus, auctor explicari voluit. Nempe quod magnitudo sceleris Nabdalsam percussit, inde illi ortus est metus. Metus autem, eum venire prohibendo, rem animum impendebat.

5. *Testari deos, per quos iuravisset.* Minima hominum improbitatem, qui etiam deos immortales de parricidio

nunc testatur. Quasi conceptum in scelus sacramentum illi non oderint!

6. *Praemia Metelli.* Quae a Metello accepturi essent pro capto traditoque rege. — *In pestem.* In iram ipsis exituros illis enim timendum erat ne, capto rege, in eos quoque saeviret Metellus, et infensus magis, quod datam sibi fidem non praestitissent.

Cap. LXXI. *Primo cura, deinde... somnus cepit.* Scilicet ut cura primo somnum adiunxit, unde soletane epitheton, *cura vigil;* ne postquam diu multumque iactata mens afflictari coepit, et aegritudine oppressa deficere, deficiet et ipsum corpus, soletque alia aegritudine gravari. Vnde Virg. Aeneid. vi, 529. *Tum me confectum curis somnaeque gravatum Infelix huius thalamus, praetextae iacentem Dulcis et alia quae.* Et Claudianus, ii, Injustitiam. v. 326. *Ille diu curas arantum*

mida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissimum, particeps. Qui postquam adlatas literas audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit;² primo indicem persequi conatus: postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit; quae ipse paravisset facere, ⁴ perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare¹ alisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat; ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum² Iugurthae dies, aut nox ulla ²⁸⁰ quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: cives, hostes iuxta metueret: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium,³

stimulantes aegrum Labitur in somnos.
Felix, qui amaram talis somni iucunditatem nunquam expertus est!

2. *Rem omnem, uti acta, cognovit.*
Cognovit uti res omnis acta fuerit. De hoc accusativi usu, vide supra XIV, n. 10. Vulgo legitur, *ex perfugis cognovit*; quod etiam habent nostri codices. Sed ex ceterorum variatione recte vidit Cortius illud, *ex perfugis*, petiitum esse ab initio cap. LXXIII. Et qui tandem esse possent illi ab uno ad alterum regis exercitum perfugae?

3. *Quae ipse paravisset facere.* Scil. de parotis a Bomilcare insidiis regem commovere.

CAP. LXXII. 1. *Bomilcare.* Vido quae de eo notavimus, sup. XXXV. — *Iram oppresserat* Represserat et continuarat, ne etiam in Nabdalasam saeviret.

2. *Post id locorum.* Post illud tempus. Vide sup. LXIII.

3. *Saepe contra decus regium.* Non solum alio atque alio loco, sed saepe etiam in locis regis maiestate indignis noctu expulsi.

noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit; rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de protectione, simul et invisum et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit.¹ Et Romae plebes, literis, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant.² Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. Ceterum in utroque³ magis studia partium, quam bona aut mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in manus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant,⁴ relictis operibus frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates⁵ novo homini consulatus mandatur.

CAP. LXXIII. 1. *Dimittit.* Dimissum a Metello fuisse narrat Plutarchus duodecimo tantum die ante comitia Itaque a castris ad Vicum duobus diebus et nocte una longo itinere confecto, ab Utica in Italiam, trajecto quatuor diebus mari, pervenisse, statimque pro concione consulatum petisse, pollicendo a se paucos post dies aut captum aut interfectum iri Jugurthum.

2. *Volenti animo* — acceperant. Libenter acceperant, quae de ambobus scribebantur. Male aliqui, volentia.

3. *Ceterum in utroque, etc.* Ceterum, in Mario et Metello aestimanda, magis studia partium, quam suae ipsorum virtutes aut cetera, opinionem moderata sunt (*opinionis modum fecerunt*).

4. *Res fidesque in manibus sitae erant.* Qui neque rem, neque fidem aliam habebant, quam manusve optatam. Res est Italica, patrimonium, sustinuit fides, credito — Frequentarent Marium. Magna frequentia stipendii. — Sua necessaria. Res sibi ad vitam necessariae.

5. *Post multas tempestates.* Post

Sallust.

V

* Noster omnia, volens.

Et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, ²⁶² frequens Marium iussit. Senatus paulo ante Metello decreverat: ⁶ ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis (quorum plerosque ipse necaverat; ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum ¹ profugerant); quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tanta perfidia veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat; ² neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare; modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium an fidei minus crederet: ita, quocumque intenderat, res adversae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique: dein praelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [eius milites ³] primo concursu puls

longam annorum seriem, non (ut male quidam arbitrantur) post multas turbas civiles. Eodem sensu Catil. LIII, *multis tempestatibus*.

6. *Senatus paulo ante Metello decreverat.* Iam dictum est in fine cap. LXII, senatum Numidiam Metello decrevisse. Et eam quidem praefectus obtinebat, quum gesta sunt ea omnia quae, a supra dicto capite, narrantur. Consules erant illius anni (post V C. 646) Serv. Sulpicius Galba, et Marcus Aurelius Scaurus, consulatusque Marci in A 647 incidit. Hinc patet in illum ipsum annum a senatu imperium Metello rursus perrogatum fuisse. Sed populo antea visum est.

Cap. LXXIV. 1. *Ad regem Bocchum.* Regem Mauritaniae. Vide supra XIX.

2. *Varius incertusque agitabat.* Supra XXV, dixi: *metu atque lubricine divortium agitabatur.* Sed hic non idem est sensus. *Agitabat*, h. l., ut saepe alibi, absolute positum est: *varius incertusque vivebat*, vel potius, *varius incertusque in omnibus actibus erat.* Corium ergo et eod. C. sequenti sumus, non eos qui, hoc sensu parum intellecto, scripserunt *agitabatur*.

3. *Eius milites.* Hoc uncinis inhectimus, non nisi delere, quia est in omnibus MSS.; sed cum Corio et Grutero certum rati glossam inutilem esse.

fugatique: Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: 4 nam ferme Numidas in omnibus praeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga impensius modo¹ rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit: id oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque eius nullus pueritiae cultus erat.² Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum,³ spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis levare iubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo, et alia aquae idonea portare. Praeterea conquirat ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris: 4 eo imponit vasa cuiusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitum^{is} imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quis-

4. *Potiti* Nota cum hoc verbo duplicem casum: *Potiti sunt aliquanto numero signorum et armorum; potiti sunt paucorum hostium.* De hac casus mutatione iam dictum est, Catilin. XXXIII, n. 4. Quidam scribunt, *signorum et armorum*, et aliquanto numero hostium, ita ut omnes gentivi ab aliquanto numero pendeant. Sed iniuria delect paucorum, quod in omnibus Mas. occurrit, et minorem numerum indicat, quam aliquanto numero, cui opponitur.

CAP. LXXV. 1. *Impensius modo.* Vide eandem dictionem supra XLVII, et quae ibi notavimus.

2. *Nullus pueritiae cultus erat.* *Mod-*

um intellige, sedulam, accuratum, magnificentum, talem denique qualem regios adolescentes decet. Nam *cultus* simul et ad ornatum, et ad educationem pertinet.

3. *Flumenque proximum.* Quod ultimum ante Thalam inveniebatur. — *Fires.* Vasa, vel potius sacci ex pellibus plerumque haedulis confecti, quibus etiamnum in Italia, Hispania, et aliis quibusdam regionibus, ad ferendum vinum oleumque pro dolis utuntur.

4. *Domiti pecoris.* Intellige armenta cuiusque generis, ferendis oneribus idonea. — *Eo imponit.* *Eo adverbialiter sumitur: in id potus.*

que aquae portarent: diem locumque, ubi praesto forent, praedicit. Ipse ex flumine, quam proximam oppido aquam supra diximus, iumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret: praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant.⁵ Ceterum milites, religione, pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil iam infectum Metello¹ credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit. Neque postea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare: ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Me-

5. *Officia intenderant.* Plusquam iustum erat, fecerant, ut solent plerique homines in recenti deditione. *Intendere* enim hic est, augere, et quasi in magnitudinem extendere. Eodem sensu Suet. Tib. LXII: *Auent utendisque meritis excoerbatas Iulio de morte filii sui Drusi.*

Cap. LXXVI. 1. *Nihil iam infectum Metello.* Nihil esse quod Metellus facere non posset. Dugat. Ter. hap.

III, 5, 20: *Amore cogente nihil est infectum cupientibus.* Nec mirum; quam etiam *invictus* sit, qui non vinci potest, *incorruptus*, qui non corrumpi; *invocatus*, ad quem non accedi. similitudine verbalium graecorum in *τοξ*, quorum multa participio passiva in *τω*, et adiectivo in *τολ* simul respondent; v. g. *ἀνδραγωγός*, qui non perfectus est, aut, qui perfectus non potest. Confer pot 2, cap. VIII.

tellus ubi oppidanos praelio intentos,² simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia³ maxime idoneis vineas agere, aggerem iacere,⁴ et super aggerem impositis turribus, opus et administros tutari. Contra haec oppidani⁵ festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore⁶ praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis a perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri,⁷ resque suas afflictas vident,

2. *Praelio intentos*. Ad strenue pugnandum paratos.

3. *Ex copia*. Ex copia seu facultate quam dabat oppidi positio, et soli natura. Vide sup. XXXIX, quae de hoc vocabulo copla dicta sunt. Cave igitur ne intelligas, ut Bip., ex multitudinis locorum, seu, ex omnibus locis.

4. *Aggerem iacere*. Eiusmodi agger non idem est, quem descripiamus sup. XXIII, ad verba *vallo atque fossa*. Agger seu vallum supra dicti capitis ad urbis circumvallationem instituitur (Coes. B. G. VII, 72, Taurinensis. ed. vol. 1, pag. 299). Agger autem de quo nunc et supra XXXVII, n. 5, non circa urbem ductus est, sed (Lips. Poliorc. II, 3) *terrenus quidam, et alia materia mixta, muni...*, quae paulatim urbem versus producebatur et attollebatur, ut ex alto pugnarent et turres ibi constanterent. Haec ille et multo plura. Vide etiam Veg. IV, 45, et Caes. B. G. II, 42, n. 5 (pag. 69, vol. I). — *Turribus*. Ambulatoriis scilicet, de quibus sup. XXI, n. 6. — *Opus et administros tutari*. Dum paulatim terram aggerendo, in fossas ipsas et usque ad muros aggerem

promovebant, interim turres mobiles in illo aggeri impositae, et cum ipso procedentes, opus operantesque iuebantur. Nam ex iis oppidani telis sagittisque petebantur, ut arietes aliasque machinas tuto admoveere liceret. Vide Lipsium, loco citato.

5. *Contra haec oppidare*. Vide sup. LX, n. 2, quae de huiusmodi descriptione movimus.

6. *Multo ante labore*. Intellige non multo ante, sed multo labore et multis proeliis, antequam urbem ceperint, fatigati. — *Oppido modo potiti*. Solo oppido, non praeda quae in eo erat, potiti sunt, nam omnis a perfugis corrupta, i. e. deleta est. Scilicet perfugis nulla spes veniae erat, quocumque modo urbs in Metelli potestatem ventura esset. Atque omnino, obsessos, ubi primam arces murum percussisset, in deditionem accipere mos non erat, ut conici potest ex hoc Caes. B. G. II, 32 (vol. I, p. 84): *Ad haec* (sc. quae Adventus ab illo obsesi petiverant) *Caesar respondit se magis civitatem conservaturum, si priusquam arces murum attigisset, se dediderent.*

7. *Arietibus feriri*. Arietis erat trabes

205 aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pendere.⁸

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala¹ legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, ut praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem,² illorum socios fore. Nam Le-

praegrandis, validis fimbriis ex alia trabe in trutinam modum suspensa, la magna virorum manu retrorsum adductus, statimque et proprio relabens pendere, et summa impellentium vi contortus miro impingelatur, quem ferrato capite vehementer quatit. Describit aristem Flavius Iosephus, III. Sic inventum narrat Vitruv. 1: *Carthaginienses ad Gades oppugnandas castra pomerant. Quam autem castellum caute cepissent, id demoliri mox coepto. Postquam non habuerunt ad demolitionem ferramenta, manserunt ignem, idque manibus nutrente, coepitque circa murum circum continenter pulantes, summos lapidum ordines deiecerant, et ita gradatim ordine totam mutationem disceperunt.* Plinius autem, VII, 56: *Invenisse dicunt equum, quoniam nunc arces appellatur, in muralibus machinis, Epeum ad Troiam.*

3. *Pendere.* Solverunt Idem de Cappadocibus a Perdicea obsessis narrat Iustin. XIII, 6; ad quem locum haec Bernegger. Non absimilia desperationis rabiei huius et inhumane necessitatis exempla referunt Xenoph. IV, Exped. Cyri, de Taochoris; Polyb.

XVI, 16, de Abydenis; Plutarch in Bruto, XXV, de Xanthia in Lycia; Appian. in Illyric. de Metellis; Liv. XXI, 14, de Saguntinis, et XVIII, 22, de Astapsensibus, (addere poterant XVI, 14, de senatoribus Campanis Vibio Virio sociisque eius); Florus, II, 15, de Carthaginiensibus, et II, 18, de Numantinis. Iudaeos quoque templum Hierosol. et flagrantem urbem laetis vultibus aspexisse, quod ita nihil essent relicturi, scribit Ioseph. VI, 38. 4. Adde hoc nostra aetate vastatum suis flammis Moscovium, ut quaesitas Gallia extremo terrarum orbe triumphus arderet, perque borealis hiemis asperitatem tot urbium victores tectorum etiam hospitio carerent. Quae quando tandem bellum detestabile facient, quod magno toties vincendum malo, nullo certo emolumento, victos pessumdedit?

Cap. LXXVII. 1. *Postea cum capta Thala.* Eodem tempore, quo Thala capta fuit.

2. *Suam salutem.* Leptitanorum scilicet.—*Illorum.* Romanorum.—*Nam.* Variet codd. *gnave, gnawiter, gnave,*

ptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam 267
consulem, et postea Romam miserant, amicitiam so-
cietatemque rogatum; deinde, ubi ea impetrata,
semper boni fidelesque mansere; et cuncta a Bestia,
Albino Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab
imperatore facile, quae petebant, adepti; emissae
eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius prae-
fectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos
accepimus, profugos ob discordias civiles, navibus
in eos locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtes, *
quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus
prope in extrema Africa, * impares magnitudine, pari
natura: quorum proxima terrae praealta sunt; ³ cae-
tera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate, vadosa.
Nam ubi mare magnum ⁴ esse, et saevire ventis coepit,
limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt:
ita facies locorum cum ventis simul mutatur.

navis. Adiectiv. pro adverbio *falluato*
placet; *gravi* autem, an *navi*, nil
interest; opponitur *iguave*. *Navis* est
promptus, strenuus; inde *navare*
opurum pro *diligenter praestare*. Lo-
pide admodum codex C, *navis* et su-
pra lineam, *navigio*.

Cas. LXXVIII. † *Syrtes* A graeco
σῦρς, *traho*; quod arenas et limum
et saxa huc illuc trahant volvantque
contrariis motibus aestuantes et saepe
ventis agitati fluctus. De his Virg.
Aeneid. 1, 414 *Tres Eurus ab alto*
In brevis et syrtis urget, nautabile
visus, Illiisque vallis atque aggere
angit arenas.

2. *Prope in extrema Africa.* Scil.
orientem versus.

3. *Proxima terrae praealta sunt.* In
locis terrae proxima mare profun-
dum est; in ceteris modo profundum,

modo vadosum, prout fert tempe-
stas. — *Alia in tempestate.* Haec in
constructione his valeant. Cetera, uti
fors tulit, *alia in tempestate alta sunt*,
alia in tempestate, vadosa.

4. *Nam ubi mare magnum.* Ma-
gnum hic vocat mare, intumescens
et tempestatibus inflatum. Sic descri-
bit Syrtis Luc. 12, 303 *Syrtis, vel*
primum multo natura figuram Quam
daret, *in dubio pelagi terraeque reli-*
quit. Nam neque subdit *periculis*, quo
stagnus profunduli *Acciperet, nec se de-*
fruitis ab arquoze tellus, Ambigua
sed sedo loci haeret unda sedes, Ae-
quora fracta vadis, abruptaque terra
profundo; Et post multa sonant per-
secti littora fluctus. — *Mistatur* Post
hoc addunt nonnulli *Syrtis* ab tra-
ctu nominatae; quod Cortius merito
estrudit ut pessimam glossam, 1.º

268 Eius civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum: leges cultusque pleraque Sidonica: ⁵ quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis ⁶ aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret; quae res eos in magno dururnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrediretur, per inducias sponsonem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane an casu acciderit, parum cognovi: ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari ¹ retinere.

quod iam dictum est: quibus nomen ex re videtur; 2° quia in antiquissimis edd. non occurrit

5 *Leges cultusque pleraque Sidonica.* Cultus in primo vel secundo casu, ut libellus, intellige; ita ut sit: *leges et cultus pleraque sunt Sidonica*; seu, *leges et pleraque cultus sunt Sidonica*. Hoc ego praetulerim. Ceterum habent nonnulli *legum cultusque*.

6 *Procul ab imperio regis.* Sub rege quidem Numidarum erant, sed

procul ab illius imperio, i. e. ab illo imperante, ita nempe ut ex intervallo levius ad eos perveniret imperium. Item loci imperio et immunes apud Iugurtham fuisse Capsenses memorantur inf. LXXXIX. — *Frequentem.* Oppidis nempe et castris. Verba, inter illos et frequentem Numidiam, abunde probant Leptim in Numidia fuisse — *Vastum Desertum*.

CAP LXXIX 1. *Tempestas haud secus atque in mari.* Vid. apud Liv.

Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus 269
coortus arenam humo excitavit; ea magna vi agitata,
ora oculosque implere solet: ita prospectu impedito,
morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto poste-
riores se vident, et ob rem corruptam³ domi poenas
metuunt; criminari Carthaginienses ante tempus domo
digressos; conturbare rem; denique omnia malle,
quam victi abire. Sed quum Poeni aliam conditionem, 270
tantummodo aequam, peterent; Graeci⁴ optionem
Carthaginiensium faciunt, vel illi, quos fines populo
suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem con-
ditione sese, quem in locum vellent, processuros.
Philaeni, conditione probata, seque vitamque reipu-
blicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses
in eo loco Philaenis fratribus aras⁵ consecravere:

ix, 445 et seqq. descriptionem terre-
stris id genus procellae, longiorem
quam ut hinc transferatur. Et quidem
narrat doctiss. Angelus Shew, multis
Numidiae locis, propter mobiles illos
quasi nestuantium arenarum fluctus,
vias dignosci non posse, nisi trunca
palmarum per certa intervalla dispo-
sitis signaretur.

2 *Nuda gignentium*. Sic infra
XCIII Quo auxctu gignentium antora
firt. Vtroque loco gignentia sunt,
quae terra gignantur. Si quis vero
passive sumptum maretur, quod val-
go activum est, meminerit *avimantes*
quaeque, vel *animantia*, quae sunt ab
activo *animare*, non ideo minus itali-
cis verti, *eseri animati*, *animati*. Et
graece Homerus saepe dicit δῖμας τῷ
ναυδῖντας, id est, domos bene habi-
tantes, pro, quae commode habitantur.
Nimirum sunt in omnibus fere lin-
guis certa quaedam nomina, quae in
eum, cum terminatione sua minus
congruentem, consuetudo deiecit.

3 *Ob rem corruptam*. Ob damnum
patriae illatum. Eodem fere sensu,
XXXIII. *Se nupae ipsi corrupturum*.
Item LXV: *Duritate belli res fa-
melicae corruperant*.

4 *Graeci*. Cyrenenses, quae Grae-
corum colonia erat, ut dictum est ad
cap. XIX, n. 5.

5 *Aras*. Illas Philonis, v, 4, ex
arena finisse dicit, nec iam ullae erant
Strabonis aetate. Narrat quoque hoc
pietatis erga patriam exemplum Val.
Max. v, 6, additque laudationis cau-
sam: *Qui quoniam patriae quam vias
suae longiores terminos esse maluerant,
bene iacent, manus et oculos aus Pu-
nico dilatato imperio. Vbi aut super-
bas Carthagini altis moenis? ubi ma-
ritima gloria incluta portus? ubi cum-
ctis littoribus terribilis clausus? ubi tot
exercitus? ubi tantus agnatus? ubi
inmensus Africae spatium non contentus
spiritus? Omnia ista duobus Scipionibus
fortuna partita est. At Philaenorum e-
gregii facti memorantur ne patriae qu-*

aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Iugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus, et maioribus promissis, ad studium sui perducit: quis adiutoribus regem aggressus impellit, uti adversum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia ¹ facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitus: quam
 271 rem, opportunissimam incepto bello, pauci impediverant, cacci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta ² vendere mos erat. Etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. ³ Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod singuli, pro

idem interitus excidit. Nihil est igitur, excepta virtute, quod mortali animo ac manu immortale sperari possit. Ceterum hoc facinus ex eo genere est, de quo nulla nisi veteris fabulae auctoritas fidem faciat. Sed linguae etiam commentum fuisse - certe eiusmodi commentum non mediocriter animos ad virtutem erigit.

Cap. LXXX. 1. *Ea gratia.* Ob eam causam. Eandem locutionem vide supra LIV, n. 3.

2. *Quis omnia honesta atque inhonesta,* etc. Idem ad verbum scripsit Cat. XXX; ideo huc intrusum putat Bip. Sed quum non eodem tempore conscripti fuerint Catilina et Iugurtha,

potest auctori hoc excidisse. Iam vero, quum alii in omnibus MSS., deleri non possent. Legitur etiam sup. XXXI: *Quis... honesta atque inhonesta vendere querat* sunt. Sed haec dicta sunt e Memmii, non e Sallustii persona.

3. *Iugurthae filia Bocchi nupsit.* Florus quoque, III, 4, Bocchum socerum Iugurthae vocat Item Plutarch. in Mario. Bocchus igitur pro vulg. Boeccho, Cortio praetunte, reponimus. Gentivum Boecchi habent e nostra C et D, et plurimi apud Haverc et Cortium. Firmioribus certe auctoritatibus nulla unquam lectio fulta esse potest

opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius: ita animus multitudine distrahitur; 4 nulla pro socia obtinet; pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide data et accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia,¹ communes omnium hostes esse, eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis² omnia regna advorsa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem^{2,2} fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat: ita Iugurtha ratus, aut, capta urbe, operae pretium fore;³ aut si Roma-

4. *Animus multitudine distrahitur.* Divisus inter tot uxores amor friget erga singulas. — *Nulla pro socia obtinet* Sociae locum et dignitatem nulla tenet. Male aliqui: nullam pro socia obtinet; manifestio librariorum errore non intelligentium ellipse dici obtinet, ut Epistol. ad Caesar. initio *Pro vero antem obtinebat*; et Liv. 1, 41 *fama tenet*.

Cap. LXXXI 1. *Profunda avaritia.* Translatio a gurgite in tantum altitudinis excavato, ut expleri nequeat. Et illa quidem ipsa comparatione utitur Liv. xxix, 12, de Plequnū iniuriis in Locrenses. *Si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in socios ventros patris haberet, unam profundam quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus, etc.*

2. *Quis Quibus* — Omnia regna advorsa aut. Scilicet quia soli in ter-

ris imperare volunt. Sic Fragm. IV, Epist. Mithridatis ad Arsacem: *Namque Romanus cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et ea vetus causa bellandi est, cupido profusa imperii et divitiarum, qua primum cum rege Macedonum Philippo bellum summo. et quae sequuntur, praecipue haec. Omniaque non serva, et maxime regna, hostilia ducunt.* — *Opulentissimus.* Hoc non ad divitias solum, sed ad potentiam referri debet. Mithridat. in eadem epistola: *Nunc, quaeso, considera, nobis oppressis, verum firmiorem te ad resistendum, an fivum belli futurum putes? Soco opulentum tibi magnas opes virorum, armorum et auxiliorum; et ex re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam petitis.*

3. *Capta urbe, operae pretium fore.* Si urbem ceperint, id ipsum fore dignum impense operae pretium —

nus auxilio suis venisset, praelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. Imperator, postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. Ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus,¹ cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per literas certior fit, provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum iam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum² percussus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, 273 nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant; alii bonum ingenium contumelia accensum esse; multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur, alienam rem periculo suo curare,³

Bocchi pacem imminuere. Id unum festinabat, ut pax Bocchum inter et Romanos rumpere, nec iam illi integrum foret in Iugurthae causam non descendere.

CAP. LXXXII. 1. *Melius ratus, etc.* Melius existimans opportuno loco et tempore pugnam facere, nec ante facere quam cognovisset quales sint Mauri, novae et nondum cognitae hostis.

2. *Supra bonum atque honestum.* Magis quam bonum atque honestum, i. e. decorum erat. — *Nimis molliter*

Elegans admodum translatio. Is nempe molliter aegritudinem patitur, cuius animum velut mollem ac tenerum penetrat doloris aculeus. — Bonum ingenium contumelia accensum. Vi cuique enim generosus maxime animus et mens virtutis conscia, ita asperissimus ille est ad tolerandam contumeliam. Supra XXII. Quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum magis iniuriam nimis tolerare.

CAP. LXXXIII. 1. *Alienam rem periculo suo curare.* Nempe dolor ex stimuli gloria offuscebat Metello, ne

legatos ad Bocchum mittit, postulatum ne sine causa hostis populo romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset: quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere curvis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint.² Proinde sibi regnoque consulèret; neu florentes res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret,³ omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit. Ille probare partim, alia ab-²⁷⁴nuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe¹ consul factus, postquam ei provinciam

videret se non Marii, sed civitatis rem negligere. Maximus humani ingenii rubor, tantum virum invidia maiorem non fuisse!

2. *Deponi, quum victores velint.* Sic Catil. LIII, n. 16. *Nemo nisi victor pace bellum nudavit.* Confer eiusdem sapientiae locum, Thucyd. 1, 78: *Βουλαιότης οὐκ ἔραδιός τις.* Aliquid etiam simile habet Tacitus, Hist. 1v, 69. *Sunt bellum etiam ab ignavis; strenuissimum quoque periculo geri.* Quod vero hic Metellus de bello non leviter suscipiendo, ad de pugna non temere committenda Iulius apud Silium viii, 236. *Non est, multi credite, non est Arduus in pugnas ferri labor; una reclusa. Omnes tam portas in campum effulserit hora.* Magnum

illud solisque datum, quum mitis evocet Iupiter aspectus, magnus est ex hoste reverti.

3. *Si eadem illi copia fieret.* Si Iugurthae quoque pacem cum Romanis habendi cupis fieret — *Contra postulata Bocchi.* Nuncios mittit ad ea, quae postulaverat Bocchus, responsuros — *Ille probare Bocchus scilicet.*

CAR. LXXXIV. 1. *Cupientissima plebe.* Summo plebis studio ac voluntate. Eodem fere sensu Catilin. XL: *Nihil tam asperum quam cupidissime facturi erunt.* — *Postquam ei provinciam Numidiam populus iussit.* Nota hanc dictionem, *indere provinciam alicui.* *Populus iussit est, iussu suo dedit;* ita ut datus ei ex sensu populi verbi iussit quam ex ipso verbo pen-

Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero² multus atque ferox instare: singulos modo, modo universos laedere: dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus³ sociisque arcessere: praeterea ex Latio fortissimum quemque, 275 plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum supplementum, etiam laetus, decreverat; quia, neque plebi

dest. Neque vero intelligi necesse est, iussit dari. Nam dedit ipse populus, non ab alio dari iubebat.

2. Tum vero. De huius locutionis vi confer Catil. LXI, n. 1. Item XXXVII, n. 8. — *Multus atque ferox instare.* Multum (i. e. saepe) et ferociter instare. Sed ut elegantias, ita etiam significantius est adi. *malus*, quam adverb. *multum*. Sic iust. XCVI. *In operibus, in agmine atque ad vigiliis multus adesse.* Item Cic. quum alibi *passionem*, tum de Off. II, 16 *Est enim multus (Theophr.) in laudanda magnificentia et apparitione popularium materiam.* — *Sese consulatum*, etc. Consulatum suum, spolia e victis hostibus capta vocitabat. Plotarch. in Mario. Οἱ λέγοντες θρασύς εὐτὴς ὑπερβολὴ καὶ ὀφρα τοὺς πρώτους ὀλίγους, σκεδόν τε βιάοντες αὐτοῦ τὴν ὑπατίαν φέρεσθαι τὴς τῶν ἐγγυνῶν καὶ πλεονεξίαν μάλα κίς, καὶ τραδόμεναι οἰκίας πρὸς τὴν δόξαν, οὐ μὴν ἰσχυρὰν νεανῶν, οὐδ' ἀλλετρίους εἰσέειν, νεανιστέοντα. — *Illis dolentia.* Illis dolorem afferentia. Eo-

dem sensu dixit *dolentia*, quo dicitur *hoc mihi dolet*. Nam aliqui *dolens* optime refertur ad personas, ut Cicero. Paradox. v. *Soli igitur hoc contingit asperum, ut nihil faciat invidius, nihil dolens.*

3. *Populus et regibus.* Scilicet extra Italiam. — *Sociisque.* Italicis. Max. additi Latinos, qui, ut monuimus, XXXIX, n. 3, ab Italicis distinguebantur. — *Plerosque militiae, paucos fama cognitos accire.* Eos praesertim arcessabat quos militiae, id est apud exercitum, ipse cognoverat; de paucis famae tantum credebat. De coniunctione diversorum casuum, *militiae—fama*, vide Catil. XXXIII, n. 1, et sup. LXXIV, n. 4. — *Homines emeritis stipendiis.* Eos qui statum militiae tempus expleverant. Hos quidem per legem cogere non licebat. Ideo dixit *ambiendo*, id est, persuadendo, rogando, pollicendo cogere. Frustra deleri vult Curtius, et reipae deleri Bip. *secum proficisci*, quod habent codi.

militia volenti putabatur,⁴ et Marius aut belli nsum, aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario cundi plerosque invaserat. Sese quisque præda locupletem, victorem domum rediturum, alia huiuscemodi, animis trahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus, quas postulaverat, decretis, milites

4 Quis neque plebi militia volenti putabatur. Quia ipsa plebs non silentio nomen militiae datura putabatur; unde futurum erat, ut Marius aut belli nsum, id est, copias ad bellum necessarias non haberet, aut amitteret volgi favorem. Is est sensus. Nunc acriter attinet ad Græcorum imitationem dici. Non militia plebi volenti (esse) putabatur. Sic Thucyd. II, 3: Τῷ γὰρ πλείους τῶν Πλατάρχων οἱ βουλευόμενοι ἢ τῶν Ἀθηναίων ἀποφασίζαν. Populo enim Plataeorum non erat volenti, ab Atheniensibus desistere. Plat. Georg. Εἰ αὐτῷ γὰρ σοὶ βουλευόμενος ἴσθης ἀποφασίζαι: Si ipse tibi volenti est respondere. Hom. Od. γ: ... Οἷα δὲ ἱμαίης ἐλπομένη τὰ γένοιτ', οὐδ' αὖθις ὧς ἰδύμεν. Non mihi speranti haec evenirent, ne si illi quidem ne vellent. Item noster inf. C. P. u. militibus exarquantibus cum imperatore labos volentibus esset Tacitus passim, v. g. Agric. XVIII: Eoque tanto erecta provincia, ut quibus bellum volentibus erat, i. e. utpote qui bellum vellent, vel potius, quia illa prorsus ad bellum voluntas erat.

Ex his atque talibus exemplis patet, 1° veram lectionem esse militia, non militiam, quod habet Haverc. ex Prisciano, qui hunc Sallustii locum citat lib. III. 2° Male Bip. legere, neque plebe militiam volente, quod tamen habet noster C; male etiam nostrum E, plebe militiam nolente; et peius

etiam D, plebe militia nolente; sed propius recto A, neque plebe militia volenti putabatur; ubi non dubito, quin plebe natum sit ex dativo quistae declin. perbet, denique optime sex Cortianus, neque plebi militia volenti; qua lectione nihil certius esse potest. Iam vero neque plebs interpretamur, ne ipsa quidem plebs, non secus ac si dialisset. Non solum nobilitas, sed nec ipsa plebs prorsus ad militiam voluntate ferri putabatur. Quanquam non absurde cum Bip. interpretari potes utique volenti, nolenti; eodem modo quo dicitur nec opinanti, pro non opinanti.

Constat etiam ex his omnibus, Certium errore non in loci sententia, sed in interpretandi modo, quam vult plebe volenti esse pro plebe volente, (passive sumpto volens, ut alibi gignens). Denique male etiam, et secum ipse pugnans, illud confert cum altero hoc (supra LXXIII). Litera cognita volenti animo de ambobus acciperunt; ubi nullum hellenismi neque anomaliae vestigium apparet. Ceterum si attendas quam facile hoc, non mihi speranti haec evenirent, salvo sensu in alterum hoc mutetur, non ego speranti haec evenitura; non simpliciter miraberis, illud mihi volenti est, idem esse quod, illud ego volo, seu cum levi sensus discrimine, quod huius figurae proprium est, illud ego non recuso.

scribere volt; hortandi caussa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit:

LXXXV. « Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplices, modicos¹ esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur:² nam quo universa res-
277 publica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari, quam haec peti, debere. Neque me fallit, quantum, cum maximo beneficio vestro,³ negotii sustineam. Bellum parare simul et aerario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occurrentes, factiosos, opinione, Qui-

Cap. LXXXV 1. *Modicos*. Modestos; intra civilem modum se continentes. Plaut. Capt. II, 1, 36 *Nam fore maxima pars morum hunc homines habent: quod si voluit, dum id impetrant, boni sunt, sed id ubi iam penes se habent: ex bonis peius et fronsulentissimum sunt* Quam morem damnavit antiqua Catois sapientia, frag. 44. *Permanere est, quoniam multi ob eos mores, quos prius habui, hanc detur, ubi datus est, tum velle uti eos nutrent, atque alii mali erant.*

2. *Sed mihi contra ea videtur, id mihi videtur, quod est contra ea; i. e. ego aliam prorsus de magistratus officio opinionem habeo* — Nam suppliciter curas, *nihil videtur*; nam malis non declarative occipere, ut nempe, *videtur*, et graecam particulam γάρ, in hoc Plutarchi, de Praetorum educatione. « Τὸ δὲ πρῶτον μάλιστα. .. ἀρχαῖαι ἡλικίαι διδάσκουσιν; γὰρ ζῆτασι τοῖς τέχναις, οἱ καὶ τοῖς βίαις ταῖς ἀνδράσι, etc. Quod vero ma-

ximum omnium est dicam. *nam* (vel scilicet) quaerendi sunt liberis praecceptores, in quorum vitam submissa non cadat, etc. » — *Reipublica pluris est quam consulatus aut praetura* Nimirum reipublicae nomine continentur patria, leges, libertas et iura civium, denique civitas omnis, praetura autem et consulatus non nisi in horum gratiam, conservandi causa, instituti sunt.

3. *Cum maximo beneficio vestro, beneficium vestrum, id est, consulatum a vobis datum accipiendo, quantum negotii simul ego suscepimus, non ignoro.* — *Occurrentes* Contra nitentes, et quasi obviam euntes consuli, ne faciat quod reipublicae utilis sit — *Opus esse speramus est.* Difficilius est, quam quis opinetur. Hic praecipua boni consulis officia enumerat, ut pateat omnibus, cum non tenere et vana cupiditate elatum, suum consulatus honorem affectare.

rites, asperius est. Ad hoc,⁴ alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum facta fortia, cognatorum et affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute et innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intellego,⁵ Quirites, omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere (quippe benefacta mea reipublicae procedunt); nobilitatem locum invadendi quaerere: quo mihi acrius adnitendum²⁷⁸ est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui,⁶ ut omnes labores, pe-

4. *Ad hoc*, usque ad, nam alia infirma sunt. Hoc ostendit quam sibi necesse sit bonum esse, quam careat omnibus praesidiis, quibus freti nobiles impune mali sunt. «Nullas, inquit, nisi in me spes habeo. Ergo ne spes illas corrumpam, earumque fructum amittam, virtute mihi atque innocentia opus est.» — *Nam alia infirma sunt* «Nam frustra quaerere si quis aliquid praesidium, quam virtutem atque innocentiam.» Neque enim hoc cum quibusdam intelligas: «Alia omnia praesidia, quibus nobilitas abundat, mihi nulla sunt. Nam id iam antecedentibus satis dictum est. Imo hoc affirmat Marius se, talibus destitutum praesidiis, ad virtutem confugere, quod, quamvis solum, brevissimum tamen praesidium sibi superest.» — *Alia si deliquere*. Ita Cic. de Lege Agrar. II, 36: «Quoniam admodum, quam petebam, nulli me volas auctores generis mei commendarunt; sic, si quid deliquero, nullae sunt imagines, quae me a vobis deprecantur.»

5. *Et illud intellego*. Novum argumentum, cui necesse habeat comminationem iustis bene gerere, ut lo-

novum spero impleat, malorum fallat — *Procedunt*. Vilia sunt, prospere cedunt. Modeste interpretatur sibi, non ob se ipsum, sed ob rempublicam, bonos favere. — *Invadendi*. Posset imbandiri accusativus *me*; sed praestat absolute accipere. De nobilibus enim, ut de hostibus, loquitur, qui opportunum hostes aggrediendi tempus quaerunt. Atqui non Marius solum, sed totam plebem impetere volunt. Quocirca addit: *nihil adutendum est ne vos capiamini*, id est, opprimamini. His significat se non sibi, sed civibus suis, timere. *Capiamini* eiusdem translationis est, quam *invadendi*. Qui enim invadit, vult capere. Cave igitur ne vocem *capiamini* cum nonnullis intelligas, *decipiamini* — *neque vos, et illi*. Et vos non capiamini, et illi de sua spe decedant. Ille unum et idem esse videtur, sed tamen duae res sunt. Ille vult plebem ab impetu nobilium tutam esse, illuc mobiles ira et indignatione torqueri, expectatione sua fraudatos.

6. *Ita ad hoc aetatis* — *fui*. Ita huc usque vitam egisse. Rara locutio, *ita fui*, et obiter animaliter tendit — *Quae gratula fuerit*. Cui pro Mur-

Sallust.

X

ricula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, ⁷ qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis; quam rem nobilitas negerrime tulit. Quaeso, reputate ⁸ cum
 279 animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re,

remitti viti. Nam quam praemia melius tanta pro hac industria sunt data, quanto antea nemini; labores per quos ea ceperis, quam adeptus sis, deponere, esset hominis animi et ingenui. Servantane fuerant verba Marci, ut Cicero meminit? an Sallustius Ciceronem imitatur? an denique eadem res eandem orationem subicit? — *Discrevit.* Eodem sensu quo supra Cicero, deponere labores; nisi quid plus aliud est in *deseram*, quasi dicat, non desero eto virtutis, cuius totaque mercedem a vobis accepi.

⁷ *In potestatibus temperare.* Sibi temperare, quam imperium habere — *Bene facere* — in naturam vertit. Ergo non modo necessarium, sed etiam facile et prout est, bonas artes in consulatu retinere

⁸ *Quaeso, reputate,* etc. Hic proloque aggreditur, non poenitendum esse plebi, ipsum belli Numidici ducem elegisse. Movet rem non iniquam administratam iri, si alicui nobilitatem committeretur — *Id mature.* Decretum vestrum rescindere. Putat Numidici abundare haec verba, senties

tamen super acceci non esse, si rem ita cupias. — *Certe in melius res mutata non erit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc negotium mittatis.* Per contemptum dicit, ex illo globo. — *Præter praemia.* Cicero in Timone, 21, et Quintil. 1, 6, et 111, 3, praecipuum vetustum vocabulum esse inveniunt, quo rectius hic usurpatur, si attendas a quo et in quos. — *Multarum imaginum.* De imaginibus vide Catil. V, n. 2. Quo plures in atris numerabantur, eo antiquior erat hominis nobilitas. — *Nullus stipendii.* Qui nullum in castris stipendium meruit. Iam enim nobiles plerumque militia urgebant ipsi immunes (sup. 211). Invidiose opponit *multarum imaginum, nullus stipendii*, quasi isti homines vana superbia nobilitate, veram non habeant. — *Iguorum omnium.* Sc. eorum quae scire debet bonis imperator. — *Trepida.* In rebus agenda trepida et incerta mente aestuet. — *Festinet.* In malam partem, vid. Catil. XXVII, n. 11. — *Sonat aliquem,* etc. Hoc in Metellum oblique iacium valetur, quem non consiliis eguisse criminose arguit.

ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio,⁹ Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, homines prae-posteri; nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites,²⁸⁰ cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partem vidi, alia ego met gessi: quae illi literis, ego militando didici: nunc vos existimate, facta, an dicta pluris sint. Contemnant novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo, sed fortissimum quemque generosissimum.¹⁰ Ac si iam ex patribus 281

9. *Atque ego scio* — qui etc. Novi ego homines qui. — *Legere coeperint*. Ergo non usque laboribus militum doluerunt; sed me ex libris quidem ante ducere cogitant, quam consules facti sint. — *Homines prae-posteri*. Qui rerum ordinem invertunt, et posterius faciunt, quod natura prius est. *Præpostertus* enim ex duobus præpositionibus *prae* et *post* componitur. — *Nam gerere quam fieri etc.* Nam gerere consulatum temporis ordine posterius, sed re atque usu prius est, quam fieri consulem. Vt hoc capias, sic totum argumentum repetere attinet. *Qui officia consules non ante dixerunt, quam consules facti sunt, si rerum ordinem invertunt*. Ex his enim duobus, genere consulatum et fieri consulem, quoniam temporis ordine ceteris posterius ut (nemo cum gerit, antequam fuerit electus); prius tamen est, si rem ipsam et usum, i. e. eventus

ex eius rei non sequentes spectaveris. Aliqui homines isti non curant, quomodo geratur consulatus, nisi creati consules. Ergo posterius faciunt, quod per se prius est; ergo homines præposterti sunt. Omnis modus in eo est, quod vox posterius ad tempus respicit, prius vero ad rei gravitatem. Sed is plane solvitur hoc Demosthenis loco, quem fere ad verbum expressit notus, Olynth. iv, p. 36, Ed. Lape (1842): « Τὸ γὰρ πρῶτον τοῦ λόγου καὶ χρῆστος ἐστὶν ὁρῶντες ἐν τῇ ψυχῇ, πρῶτον τῇ διανοίᾳ καὶ ὑπὸ τῆς ἐκείνης ὁρῶντες ὅτι ἄξιον ἐστὶν τοῦτο ποιεῖν. ὁρῶντες οὖν πρῶτον τὸν χρόνον καὶ τὴν ἀνάγκην, καὶ τότε τὸν λόγον. » Agere enim ordine posterius quam dicere et devertere, prius tamen ut atque nam (diximus) et efficacia est. Hic quoque ὁρῶντες ad tempus, πρῶτον ad rem refertur, et, quod omnem difficultatem remouet, vox πρῶτον (prius) sequenti ἀπὸ τῶν (efficacia), complectitur et explicatur.

10. *Generosissimum*. Optimo genere

Albini aut Bestiae " quaeri posset, mene, an illos ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optimos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis; quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo: ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis; quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, quum apud vos, aut in senatu
282 verba faciunt, plerumque oratione maiores suos extol-

orium. Senec. Ep. xlii. Nullius non origo ultra memoriam iacet. Plato aut neminem regem non ex servis esse oriturum, neminem non servum ex regibus. Omnia ita longa varietas miscet, ut aurum decorum fortuna vermet. Quis ergo generosus? Ad virtutem bene a natura compositus. Adde Iuvenal Sat. viii, 19. Tota haec veteres exoritur unilique ceres Atrius, nobilitas sola est atque unica virtus.

11. *Ac si tam ex patribus Albini aut Bestiae, etc.* Se generosorem probare vult quam istos, qui se unice generosos dictitant. Ideo sumit exemplum ab istis nobilibus, quos flagrantibus adhuc delictorum iustitia, ipsi quibus superbiunt patres erubescant. — *Liberos quam optimos.* Id generatim dicit per modestiae speciem. Nam intelligi vult patres Albini aut Bestiae ex se gigni maluisse Mariam, quam illos. — *Ex patribus.* Intellige non parentes, sed latiore sensu maiores. Sic enim Plutarch. in Mario, 12. Εὐνοβάρτα τῶν παρόντων, εἰ μὴ καὶ τοὺς ἐσόμενους ὀλέσθαι προγόνους, αὐτῶ μὲν.

λεν ἂν εὐνοβάρτα παρόντας εὐνοβάρτους ἀπολαύειν, ἀπὶ δὲ μὲν αὐτοὺς δι' εὐνοβάρταν, ἀλλ' ἀπ' ἀρετῆς καὶ καλῶν ἔργων ἐσόμενους προγόνους. — *Faciunt idem maioribus suis.* Despiciunt quoque maiores suos, qui antequam nobiles fierent, homines novi fuerunt. Pro faciunt, Cortius legit faciunt, idque necessarium esse affirmat propter superiora, quod si rursus me despiciunt. Quod idem nobis non videtur, bonumque argumentum sic ducimus: Si ita illis mei despiciendi, despiciant quoque maiores suos. (Sic verto gallica verba. Τῆς.) — *Corrupta superbia.* Quae nimirum illis persuadet, sibi gratuito honores deberi. — *Nae illi falsi sunt.* Certe illi spes irritas habent.

In toto hoc loco, a verbis invident honori meo, usque ad praemia virtutis, ostendit immerito populi iudicium a nobilibus damnari; suorum enim quemque operum fructum cepisse. Marius laborem elegit; habet consummatum. Nobilitas ignaviam maluit; ignaviae voluptate frustratur, nec quareat praemia virtutis.

lunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant: quod contra est. Nam quanto vita illorum praeclarius,¹² tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen est; neque bona, neque mala in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum id, quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint: quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro,¹³ si iam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maximo vestro beneficio, quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere; ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententia, nulla oratio laedere potest: quippe²⁸³ vera necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, et maxumum negotium

¹² Nam quanto vita illorum praeclarius. *Invectiv. viii, 138: Incipit ipsorum contra te stare parentum Nobilitas clarisque faciem praeferre pendula.* — Neque bona, neque mala in occulto patitur. *Cicer. Offic. ii, 13: In hunc oculi omnium consuecunt, utque in eum quid agat, quemadmodum vivat, cupitur, et tanquam in clarissima luce veretur, ita nullum obscurum potest reo dictum esse, nec factum.* — Huiusce rei ego inopiam patior. Nun ego possum fortia facta maiorum meorum extollere.

¹³ Equidem ego non ignoro. Hic

monet populum, ne decipiatur nobilium orationibus, quas in artem compositas, et ad fallendam accommodatas, fore praenunciat. — In maximo beneficio vestro. Quum mihi consultum mandando, maximum in me beneficium constulatis. Ambitiosa modestia profitetur se omnia populo debere. Hinc fit ut, in Marii iustitia, populus ipse despectus videatur. — Ne quis modestiam in conscientiam duceret. Ne cui allere videar, quia mihi conscius sum eorum, quae in me probra coniciuntur. — Ex animi sententia. Ita sum animo affectus, ut nulla oratione laedi me posse arbitrer.

imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum, fidei causa,¹⁴ imagines, neque triumphos, aut consulatus maiorum meorum, ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices ad verso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea; parum id facio;¹⁵ ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque literas graecas didici: parum placebat, eas discere; quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt.¹⁶ At illa multo optima reipublicae doctus

14 *Fidei causa.* Ut fidem vobis faciam, me beneficio vestro dignum esse. — *Non possum* — *imagines* — ostentare. Iam dixit se imagines non habere. Ille iterum dicit ea mente, ut nobilitatem hereditatis iure acceptam, titulis virtutis parvis, opponat. — *Hastas.* Hasta pura, i. e. sine ferro, praesens temporibus donabatur miles, qui primum in praelio vicerat (Serv. ad Virgil. Aen. vi, 760); deinde qui hostem in excursionem aut velitatione percussisset (Lips. ad Polyb. de Milit. Romana v, 17). — *Vexillum.* Vexilla quoque erant inter militaria dona. In Vopisco, dantur Aureliano hastae parvae decem, vexilla bicolora quatuor. Augustus vero, apud Sueton. xlv, Agrippam post navalem victoriam caeruleo vexillo donavit, qui colore maris. (Lips. ibid.) Non erant ergo, ut putat Hadrianus, vexilla illa semper ex hostibus capta. Quamquam fuisse nonnunquam videntur, ex Silio xv, 264: *Tunc hasta viris, ante maria ensque Vexilla, ut meritum, et praeterea Minerva dantur*. — *Phaleras.* Silio, ibid. vers. 263: *Phaleris has*

pectora fulget; Hoc torques ornato circumulat bellica colla laevalis, Satir ultimus, v. 60 Vixit phaleris ornatus et torques omnes. Ille probat phaleras, quod nomen in ornamentis equestrum usurpatur, virorum quoque esse, a torquibus eo dissimiles, quod phaleras demissae ad pectus pendebant, torques strangebant magis et ambibant ipsam collum. Vid. Lips. l. c.

15 *Parum id facio.* Haverc. edidit, *parvi id facio.* Omnes tamen MSS., et apud illum, et Cortianus, et nostri, habent *parum*. Fortasse *facio* non intelligi debet acutum; sed *parum id facio* erit, *parum id ago*; *parum in ea re laboro*, ac. ut composita sint verba mea. Haec est saltem Cortii sententia, quam si non probes, hoc dictum esse *parum* contra regulas, aut librarii antiqui manu errasse.

16 *Ad virtutem doctoribus nihil profuerunt.* Graeci nempe, egregii illi doctores litterarum, libertatem amiserant. Nihil igitur ad virtutem illis litterae profuerunt. *Virtutem* vero intellige fortitudinem bellicam, quae, iudicio Mario, sola virtus est. Cato

sum : hostem ferire , praesidia agitare , nihil metnere nisi turpem famam ; hiemem et aestatem iuxta pati ; humi requiescere ; eodem tempore inopiam et laborem tolerare . His ego praeceptis milites hortabor : neque illos arte colam , me opulenter ; ¹⁷ neque gloriam meam laborem illorum faciam . Hoc est utile , hoc civile imperium . Namque quum tute per mollitiem agas , exercitum supplicio cogere , id est dominum , non impera- ²⁸⁵ torem esse . Haec atque talia maiores vestri faciundo , seque remque publicam celebrare . Quis nobilitas freta , ¹⁸ ipsa dissimilis moribus , nos illorum aemulos

rum civis animi erat , apud Romanos , Graecos Graecorumque artes contentuere . Hinc amicus ecclina Virg. Aeneid. 11 : *Excedunt idu sperantia mollius aera , Credo equalem ; viros docent de numere viduis ; Orabant cassas melius , excolpe meatus Describent rudo et argentea sidera dicent ; Tu regere imperio populos , Romane , memento .* Lodem amicus Tullius , in Verreni de Signis 11 , fingit se artificum graecorum nomina tunc soluti didicisse , dum in istum inquireret Quem si contemptum populo ut placerent , praec se toleravit Virgilius et Cicero , quid Marius , rusticus et illiteratus homo ? — *Nolui meturre , non turpous famam* Egregium praeceptum , nulli similis , quum huic Juvenal. viii , 83 *Suavium crede nefas animam proficere parlori*

47. *Neque illos arte colam , me opulenter* Non illos arete , i. e. asperere et rigide habebio , me largius et indulgentius . Non ens egere patior , ipae omnibus rebus abundans . — *Neque gloriam meam etc.* Nec illorum labore ad gloriam meam abuter . Simili constructione sup. xlv . *Premum regnum eius , nolens an praedam fecit* Vide

praeterea n. 4 eiusdem capituli . Jam vero quod hic de se Marius , idem de Agricola docet Tacit. xxi . *Nec Agricola unquam per alios grata modus interceptus ; seu centurio , seu praefectus incorruptum facti testem habebat . — Hoc civile imperium .* Cive dignum civibus imperante . Sic Liv. vi , 40 , *armonem minus civilem dicit eum , quo civium iura laederentur* — *Tute Tu ipae .* Te enim particula enclitica est , non necessitativus pronominis . — *Agas* Se citam — *Supplicio cogere* Poenitentiam metis ad officium cogere *Supplicio* , sing. numero , generaliter dictum est , eodem sensu , quo plur. *applicas* — *Celebrare* . Gloria illastrare .

48 *Quis nobilitas freta .* Quibus maioribus (quorum maiorum nomine) freta nobilitas . — *Nos illorum aemulos* . Qui illos , scil. maiores , imitari studemus . — *Virtutem non reliquere* . Senec. Epist. xlv . *Non facit nobilem atrium plenum fumans imaginibus ; immo in nostram gloriam vixit , nec quod ante non fuit , nostrum est . Animus facit nobilem ; cui , ex quacunque conditione , licet supra fortunam mergere* — *Ea sola neque datur dona etc*

contemnit; et omnes honores, non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissimum procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis relinquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram. Virtutem non relinquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt; quin parum scite convivium exorno,¹⁹ neque histrionem ullam, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo: quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo, et²⁰ ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire; omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum; arma, non suppellectilem, decori esse. Quin ergo, quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent:²⁰

Scenae. Ep. xxvii: *Bona mens nec commodatur, nec emitur; et puto, si venulus esset, non haberet emptorem; at mala quoties emitur.*

19. Exorno. Instruo omnibus rebus, quas elegantiores requirunt. — Neque histrionem ullam. Iam Marii temporibus histriones convivis adhibebantur, ut patet ex hoc Livii loco, xxxix, 6: *Luxuriae cum peregrinae origo ab exercitu Asiatico* (Manlii Vulsonis, A. V. C. 568) *inventa in urbem est. Is primum lectus oratus, vestitus stragulam pretiosam, plagiulis et alia textilibus, et quae tum magnificae suppellectilibus habebantur, monopodis et abacot, Romam advexit.* Tum psalteriae sambocistriaeque, et convivia ludorum oblectamenta addita epulis. Epulae quoque ipsae et cura et sumptu maiore apparari coepit. Tum coquus, veloximum antiquae municipum, et adulatione et usu in pretio esse; et quod ministerium fuerat, ara haberi coepit. Fix enim illa, quae tum occupabantur,

semina erant futurae luxuriae. — Neque plura pertis coquum habeo. Neque coquum habeo pluris emptum, quam villicum, eadem sententia, qua M. Cato (upud Gell. xi, 2) de aequis dicit: equus carus, quem coquus emebat. Non igitur habeo intelligendum est aestimo, sed posuero. — Villicum. Villicus erat servus colendis agris et administrandis villis praepositus, dominoque suo fructuum omnium rationem reddens. — Quae mihi lubet confiteri. Quae non confiteor aulem, sed libenter, ut rem gloriosam, confiteor. — Sanctus viris. Sanctus dicitur vir in omni virtutum genere perfectus et absolutus.

20. Ament, potent. Scilicet luxuriose. Eodem modo dixit in Catil. xi *Ibi inarcent exercitus populi romani, amare, potare etc.* — *Ibi adolescentiam habere.* In quibus artibus adolescentiam transigere, in iisdem agere senectutem, scilicet in convivis, etc. — *Sordorem, puberem.* relinquens nubes.

ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissimae parti corporis: sudorem, pulverem, et alia talia relinquunt nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum non est ita: nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissimi viri, honorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissime luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil efficiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi; pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam.²¹ Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix; nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris actus, adnitimini me-
cum et capessite rempublicam: neque quemquam, ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia, metus ceperit. Egomet in agmine, in praelio, consultor idem et socius periculi, vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto, diis iuvantibus, omnia matura sunt,²² victoria, praeda,

²¹ Id est: Non illis invidemus nostras delicias; sed ne invideant vobis belli labores, quas delicias omnibus anteponimus. Illorum conditio est per luxuriam et voluptates aetatem agere; nostras, in castris laborare, aulore, pulvere sordidas esse. Sua sorte contenti sunt, ut nos nostra. Hoc quam invidiose dictum sit in nobiles, facile intelligitur.

²² Avaritiam, imperitiam, superbiam. Tribus his verbis tres imperatores notat: avaritiam, Bestiam, imperitiam, Albiūm; superbiam Metellium. — Militaris actus. Institutionem fuerat

a Servio Tullio rege (teste Gellio, x, 28) ut ab anno septimo decimo milites scriberentur. Haec erat militaris aetas.

²² Omnia matura sunt. Omnia facilia et in promptu sunt. Translatum a fructu, qui, maturus iam, colligentis manum expectare videtur. — Quae si dubia aut procul essent. Argumentum a fortiori. Etiam victoria, praeda et laus in promptu non essent; tamen dicebat, id est, deoret omnes bonos arma capere, ut reipublicae adjuvarent.

laus: quae si dubia aut procul essent, tamen omnes bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus:²³ neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis uti boni
 289 honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto. »

LXXXVI. Huiusmodi oratione habita, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere comineatu, stipendio, armis, aliis utilibus naves onerat: cum his A. Manlium¹ legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum, neque ex classibus,² sed uti cuiusque lubido erat, capite

Quanto magis, quam victoria in manu est?

23. *Ignavia nemo immortalis factus.*

Hic demonstrat, etiam plus periculi noverundi esset, quam gloriae quaerendae, neminem tamen periculo abstereri debere. Nam, ut ait Horat. Carm. iii, 2, *Mors et fugacem persequitur virum*; et Plautus, *Ilud* ζ, 488 *Μόρῳ δ' οὐτινὰ πρὶν περὶ γυμνασιάζωνται ἀνδρῶν. Οὐ κακόν, οὐδὲ μὲν εὐχόν, ὅταν ταχέως γίνονται*. Quem demulatur Tyrtaeus, iv: *Οὐ γὰρ καὶ θάνατόν γε θυγίῳ τιμωρμένον ἴσται Ἄνδρ, οὐδ' ἦν προγόνων ᾧ γένος ἀθανάτων. Ἠλλὰ δὲ θνήσκοντα θυγόν καὶ θούπον ἀνόντων Ἐρχεται, ἐν δ' ὅλῳ μοῖρα κίχον θανάτου.* — Neque quaquam parvus etc. Hoc e Platone desumpsit Sallust. Menex xx: *Οὐ γὰρ ἀθανάτους σφίσι παῖδας εὐχόμεθα γενέσθαι, ἀλλ' ἀγαθούς καὶ εὐκλείς.* Conferri quoque potest Thucyd ii, 44, Periel Epitaph.

Plus sibi Mario nonnulla refert, ut ab illo dicta, quae in hac ipsa oratione occurrunt, sive ex Sallustio Plut hauserit, sive fuma memor aliquid

ad eum usque, ex Mariis in nobilitatem insecutionibus, servaverit. Quomodo cumque se res habeat, certe haec oratio, ut ceterae, a Sallustio scripta est; sed ita scripta, ut vivam ad effigiem Marianum ingenium representet. Nam tota ab initio ad finem oratio Sallustiana colore tincta est, Sallustiana sunt et singula verba, et universa dictio; denique sunt aliqua etiam e graecis fontibus derivata, quos certe Marius non alieni Sententiae vero incidit, agrestes, abruptae, perpetua et usque recedens nobilium censura, vere Marianum ingenium redolent. Si hanc orationem certo aliquo die non habuit Marius, saltem in ea nihil est, quod non quandoque dicere potuerit.

Cap. LXXXVI. 1. *A Manlium* Plin xxxiii, 4, *Manlium* vocat Noster eundem eod. alii *Manlium*, alii *Malium*. Eligant, quibus hoc operae pretium videtur.

2. *Neque ex classibus.* Descriptas a rege Nervo Tullio classes elucidat enarrat Liv i, 43. In has distribuebantur cives ex facultatibus suis, seu

censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, ³ 289 alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat: et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus; cui neque ~~sua~~ curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum maiore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat; ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

ex rei familiaris censu. Minimus vero census esse debebat:

Primae classis, asses	100000
Secundae	75000
Tertiae	50000
Quartae	25000
Quintae	10000

Quinque illae classes 193 centurias conficiebant, ex quibus milites legabantur. Hoc minor census, inquit Livius, reliquam multitudinem habuit; unde iam centuria facta est, novusque milia. Neque vero dicit Sallustius Marium in quinque his classibus milites non scripsisse. Sed promiscue scribebat, non ex classibus, i. e. non secundam aliquam classium divisionem. — Capite census. Homines tenuissimae vel nullae pecuniae, qui capite tantum, non rei familiari, censabantur; hi omnes, cum proletarii, ultimum centuriae erant. Causam vero affert Gellius, xvi, 10, cur isto ad militiam non vocarentur. Sed quoniam rei pecuniaeque familiaris obedia vitam pugnatorumque esse apud rempublicam videbatur; amoris quoque in patriam fides quaedam in ea firmamentumque erat; neque proletarii, neque capite census milites, nisi in tumultu militari, scribebantur, quia familiae parumque

huius aut totius rei nulla esset. Proletariarum tantum arto honestior aliquando et rei et nomine, quam capite censuuntur, fuit. Nam et aspersi republicae temporibus, quoniam inventus inopia esset, in militiam insulariam legabantur, et non capite censuuntur, sed prosperiore viculato, a minore officioque proles edendae, appellati aut. Capite census autem primus C. Marius. milites scripsisse traditur. Ceterum putat Salmasius, et cum eo Orellius, ad hunc Gellii locum, eodem atque et proletarios et capite census dictos fuisse.

3 Inopia bonorum. Bonos intellige ditiores, vid. Catal. XXXVII, n. 5. — Per ambitionem. Studio captandi infimum hominum favoris. De hoc sensu vocabuli ambatio, vid. sup. XLV, n. 4. — Quod ab eo genere celebratus auctusque erat. Aliam quoque causam addit Valer. Maximus, libro ii, c. 3: Cuius aliquot magnificus, sed novitatis non consuetudo, voluntati non sine propitius; memorque, si militaria ignorantia humilitatem spernere perseveraret, se a maligno virtutum interitui velut capite census imperatorem compelli posset. — Egentissimus quisque etc. Vide eundem fere, Catal. XXXVII, n. 7.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat. Dein castella, et oppida natura et viris parum munita aggreditur: praelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. ¹ Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientes capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coalnere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficiles abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostes invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

290 LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, laetissimis animis excipitur; ¹ plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos, et Iugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe ag-

CAP. LXXXVII. 1 *Praelia multa, ceterum alia levia etc.* Corlius consilii Sallustium scripsisse, *praelia multa, ceterum levia, alia alio loco facere.* Et certe *levis* tantum praelium faciebat, quo minore periculo hostilem impetum sustinere assuescerent novi milites.

CAP. LXXXVIII. 1 *Laetissimis animis excipitur.* Neque tantum exceptus est benignè, sed postea etiam triumphavit, teste Vell. II, 41: *Metelli ta-*

men et triumphus fuit clarissimus, et meritis; virtutisque cognomen Numidici inditum. Rem Eutrop. IV. extremo. — *Et duo triumphus de Iugurtha, primus per Metellum, secundus per Marium, acti sunt.* Pulchrum orationis, quam Metellus de suo triumpho habuit, fragmentum servavit Gellius, XII, 9. — *Postquam invidia decesserat.* Nempe sine invidia iam et odio iudicium de Metello ferebant, utpote qui ad privatam conditionem regressus esset.

gressus in itinere fuderat; ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat.² Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit; statuit urbes, quae viris aut loco pro hostibus, et adversum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret,³ an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellisque munita adire: partim vi, alia metu aut praemia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum.⁴ Sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum acceperat; maiora et magis aspera aggredi tempus visum. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa: cuius conditor Hercules Labys⁵ memorabatur. Eius cives

2. *Armis exuerat.* Tam vehementer aggressus erat, ut rex arma relinquere coactus fuerit. Sic dicitur, *exuere urbem, provinciam, castris.* — *Neque belli patrandi.* Supp. eae. «Vbi intelligit haec ad gloriam quidem, non vero ad bellum conficiendum satis esse.» De hoc genitivi usu, vid. Catil. VI. Quod autem conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerit. Quatuor e nostris habent in contextu, belli patrandi eopiam Codex vero D, *cognam* habet intra lineas, loco glossae.

3. *Gravior accideret.* Graviori, ut ita dicam, casui in Romanos ingrueret. Aliqui *accideret*, quod habent B. etc.

codd. quatuor. Voss D, *accideret*, quod etiam legit Corrius, cum pluribus e suis. Multo significantius esse *accideret*, quam *accederet*, nemo non intelligit.

CAP. LXXXIX 1. *In manus venturum.* Hoc e Thucyd. 1, 52, desumptum, εἰς χεῖρας ἵλδεν. Iam occurrit sup. LVII, *proclum in manus facere.*

2. *Hercules Labys.* Hic unus est ex quadraginta et amplius quos memorat Varro, quosque mercatores aut coloniarum ductores fuisse verisimile est. Vide sup. XVIII, n. 5. De Labycio Hercule meminit Solinus, XXVII.

apud Iugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimum habebantur; ³ muniti adversum hostes non moenibus modo, et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus: ⁴ quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa, siti magis, quam alia re, accenditur. Eius potiundi Marium maxima cupido invaserat, ²⁹² quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur. Et Metellus oppidum Thalam ⁵ magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, iugi aqua, ⁶ cetera pluvia utebantur. Id

3. *Levi imperio et ob ea fidelissimum habebantur*. Duplici sensu sumptum est habebantur. Sc. *levis imperio habebantur*, i. e. tractabantur; et fidelissimum habebantur, i. e. credebantur. Nil aliis post immunes et levi imperio, subaudire erant. Leve autem imperium dicit, quod non gravius populo incumbit, quae res firmissimum fidei vinculum est.

4. *Infesta serpentibus*. Periculosae propter serpentes. Sic Tac. Agric. xlv. *Infesta hostili exercitu iumenta tuebantur*. De serpentibus Afris nominat quique dicitur, i, 211. Sed quae *capitis apertentibus Africa tendit*, Serpentum largo exagitur feroxula venena. Ideo lib. vi. pugnam Reguli exercitus contra immensem serpentem describit, cui loco si addas quae de angue, cui nomen *le serpent d'aven*, memorat vir et scriptoribus sublimitate, et morum gravitate, et membris horribilibus optime gestis pariter commendandus, *le coeur de Lacopole*

(Ovares), intelliges in ista regione aliquid a serpentibus, vel armato exercitui, refectendum fumo. — *Siti magis quam alia re accenditur*. Hoc opponitur antecedentibus, ipsa pernicio, i. e. perniciose per se ipsum. Caes. Virg. Georg. iii, 432. *Potius quam exuta pelus, terraeque arborum deluscent, Exolet in nocum et flammantia lumina torquent* Saevis agris, asperque aut aliquo externis acuta.

5. *Et Metellus oppidum Thalam*, etc. Vide sup. LXXV et LXXVI. Animadvertit, lectur, duas (praeter utilitatem) capiendas Thalae causas: arduum ipsa difficultate animarum; emulationem non prius conquiescentem, quam Metellum superaverit; et ex uno facto totum ducere Marium.

6. *Una modo* — *cui aquae*. Iugis aqua dicitur, quae nunquam deficit. Opponitur sequentibus, cetera pluvia utebantur; i. e. cetera aqua, qua utebantur, pluvia erat. Cave ne accusativum credas cetera. Sextus caesus est

ibique, et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae prae-
runtque lacte et ferina carne vesebantur, neque sa-
lem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibis
illis adversum famem atque sitim, non lubricum neque
luxuriae, erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dis-
fretus ¹ (nam contra tantas difficultates consilio satis
providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia
tentabatur; ² quod Numidae pabulo pecoris magis
quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, ²⁹³
iussu regis in loca munita contulerant; ager autem
aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis
extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter
exornat: pecus omne, quod superioribus diebus prae-
dae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit:
A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad op-
pidum Laris, ³ ubi stipendium et comestum loca-

utraq; vox cetera plura — Quae
procul a mari incultius agebat Vbi
homines, procul a mari, incultius,
quam in maritimis regionibus, vivo-
bant; quia scilicet nullum eis erat
cum populo humanioribus commercium.
— Quae (Africa) incultius age-
bat, pro, cuius incolae incultius age-
bant. Neque vero necesse est cum
Cortio, contra MSS. legere, qui
agebant — Cibis istis, etc. Oblique
iactum in sui aevi et patriae homines.

CAP. XC. 1 Credo, dis fretus. Di-
ctum est supra, LXIII, Murum sagis
et haruspibus ultra modum, sive
ex animo, sive per simulationem,
sive utroque simul modo, deditum
fuisse. Ceterum qui magnas res ap-
petit, aliquid incertae spei et satis
ignotis dare necesse est, nec usquam
praesentior, quam in maximis rebus,

opera fortunae. Neque laus igitur,
neque vituperatio est in his verbis,
credo, dis fretus.

2. Inopia tentabatur Ne credas,
cum Cortio, vocem inopia nominasti-
vum esse Ablativus est. Marius ino-
pia frumenti tentabatur, i. e. lacesce-
batur. Inopia eum adstrici coeperat,
eius animum labefactare quodam-
modo conabatur. — Quam arvo. Agro-
rum culturae. — Quodcumque natum
fuerat. Quaecumque fruges terra su-
leral. — Pro rei copia. Pro ut res et
tempus patiebantur. — Exornat Supp.
exercitum, agmen, etc., aut quidvis
simile Sic parare, curare, adornare,
noster saepe absolute posuit.
— Agendum. Propellendum, ante se
ducendum

3. Ad oppidum Laris. Ambigunt quon-
dum sit Laris, an gentis sing., an

verat, ire iubet, dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter ¹ distribuerat, et, ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasa solis egrederentur, paratos esse iubet; omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxuma facit. Dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumultuosum, ² ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibi-

accusant. plur. Cortio magis placet accusativus, quod itinerarium *Laribus*, et Augustinus a *Laribus* scribunt. Hoc moneri satis fuerit. — *Dicitque*. Hoc delet Cortius, recte forsitan, sed contra MSS. Vetus noster C, dicit; ceteri, dicitque. — *Oculto*. Sic Cortius, et inter nostros codd. C. Alii, *ocultato*. Sed aptius videtur *oculto*. Nam et alibi dicit *tuto*, pro *tuto* aut *tutato*; et *ocultus* est partis. verbi *ocudere*. — *Ad flumen Tanam*. Multi codd. *Tanum*. Ad quod exclamat Waase: « Quid ergo oppidum Laris iuxta Tanam? imo, *Ante perstratis arborum finibus erat. Aut Ararum Partius habet, aut Germanus Tigris*, quam id nos credamus. » Sed non attendi ille, aut ignoravit *Tanum* idem prorsus esse ac *Tanaram*, illudque initio nomen continere fuisse, quod *fluvium* significaret. Ideo in Asia nomen illud

pluribus fluvii datum est; unde error Curtii, quem notavit Preinsheimius, vii, 7. Nec dubium quin ex eadem origine aut Danubius, quem Germani vocant *Donau*, ut nos quoque verum *Tanam* vocamus simili vocabulo, *le Don*.

CAP. XCI. 1. *Aequaliter*. Ratione scilicet habita numeri accipientium. — *Distribuerat*. Ut iis pro cibo uterentur. — *Simul et inopiam*, etc. Neque dum carne pecorum aleret milites, et ex coriis utres conficeret, duo simul obtinebat: alterum, ut inopiae frumenti moderetur; alterum, ut omnia parata haberet, nec auxilium tamen consilium quisquam deprehenderet. Nam milites credere poterant utres coslici, ne coria perirent.

2. *In locum tumultuosum*. Vbi turpuli plures sunt, quorum ope exercitus sui aspectum oppidanis eripere possit.

que, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere iubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, ³ metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli, ⁴ non avaritia, neque scelere consulis admissum: sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coërcitum. ⁵

295

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo, patravit; magnus et clarus antea, maior et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: ⁶ milites, modesto im-

* 3. *Res trepidae*. Tumulus et agitatio, quae consilium capere non sinant.

4. *Id facinus contra ius belli*. Laudandus est Sallustius, quod hanc turis gentium violationem obiter damnet. Sed quid dico, damnum? Statim absolvit, eam neque avaritiae, neque sceleri consulis adscribendo. Quasi scelus illud minus impium esset, quod frigidus et nulla impulsus cupiditate aliquis adnoverit! — *Quia locus Iugurthae opportunus*. Ergo iura flagit atque religit sola utilitas. — *Nobis aditu difficilis*. Pereant igitur, ad quos minus commodè pervenit romana dominatio!

5. *Neque beneficio neque metu coërcitum*.

Sallust.

cium. Quia nondum aut beneficia aut vim Romanorum senserat urbs illa, Coriis coërcitum intelligit, quasi esset coërcendum, quemadmodum supra, LXXVI, infectum dicitur, id quod fieri non potest. Eadem est sententia Perizonii (ad Sanctū Minerv. 1, 15), qui non coërcitum exponit, haud temere aliquam coërcitum, et proinde neque facile dænceps coërcendum. Ceterum si coërcitum ad praeteritum tempus refertur, interrogare possis quando infida Romanis fuere Capenses, si ad futurum, poena sumitur de post futuro, aut forsitan nunquam futuro criminis!

CAP. XCII. 1. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur. Si quid

perio² habiti simul et locupletes, ad coelum ferre; Numidas magis quam mortalem timere; postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter
 296 Capsensium miseras, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potius, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem aggreditur,³ non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem⁴ mons sa-

memus bene consultasset, id virtuti darent, temeritasque pro fortitudine habebatur. Soldas non bene consultas ad hostes retulit. Sc. Hautes, inquit, non bene consultabant, et Marius ita vinet-ret, laudabatur a plerisque. Sed ita perit oppositio, et cum ea tota sententiae vis Bip. legit omnia non bene consultis modo, utrum etiam casu data in virtutem trahebantur. Hanc quidem doctorem adjuvant duo codic. apud Haverc. duo apud Cortium, et duae edd. anni 1540. Sed refragantur omnes nostri, vulgatae edd. et ipsae Cortii, et Havercamp. Nec iniuria, opinor. Nem quid inivum est, etiam casu data virtuti ducta adscribi? Id si in quolibet imperatoribus; et aliquid ausu dari potest etiam bene consulenti. Hoc in Mario singulare fuit, quod male consulta virtutis loco habebantur.

Præterea minus aptum hoc, bene consulta in virtutem trahebantur; non enim virtutis est, sed consilii, bene considerere. Contra haec oppositio aptissima non bene (i. e. male) consulta de virtutem trahebantur. Scilicet ubi consilium aberat, laudabatur virtus.

Bonum tamen sensum efficit Bipontina quoque lectio, si virtutem latiori sensu acciperis. Eligat lector sagax et acutus. Nos maiorem codd. et edd. numerum sequimur.

2. *Moderato imperio. Moderato et ab omni superbia remoto. — Locupletes. Praeda scilicet ita divisa, iussu imperatoris. — Pbi ea res bene evenit. Sc. Capsae oppugnatio.*

3. *Ad aliam rem aggreditur. Vulgo, aliam rem, sublata praepositione ad, quam, cum Cortio duobus MSS. frecto, eo libentius revocavimus, quod sic verbum aggreditur genuino et antiquo sensu accipias ac. graditur ad. Si vero tollas praepositionem, aggreditur vulgari sensu capies, nuncupat. — Non eadem asperitate, etc. Quae res aspera et horrida inanis in speciem (quoniam castellum non, ut Capsa, atum erat inter solitudines aquae inopia et serpentibus infestas), sed elioctu tamen non minus difficilis erat.*

4. *Inter ceteram planitiem. Inter cetera plana. Mons saxeus erat in medio, reliqua omnia circum, planities erat. — Nam unus. Sc. mons. —*

xeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquae: aggeribus turribusque⁵ et aliis machinationibus locus importunus: iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum: vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur: milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas sine periculo administrare: optimus quis-²⁹⁷ que cadere, aut sauciari, ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo,¹ omitteretne ince-

Natura Sexto casu, ut opponatur seqq. *opere atque consulto*. Mons ille natura praeceps ei abruptus erat, non aliter ac si arte et manu hoc ita factum esset.

5. *Aggeribus turribusque*, etc. Aggerem ad muros producere, turresque et alias machinationes promovere non puterant, propter praeruptam saxi altitudinem. Vineae tantum agebantur angusto illi aditu, qui solus ducebat ad castellum. Sed in declivi itinere, ingruentibus desuper igne et lapidibus, haud facile steterant. — *Pro opere consistere*. Probare nititur C¹ *Dureau Delamalle* hoc esse *stare ante opera*, ac ad ea tutanda. Et quidem saepe dicitur *pro oppido*, *pro millo*, *pro castris*; ubi pro nihil aliud est quam ante. Sed hic non satis apparet quare opera tutanda essent, nisi ipse vineae. Atqui non verisimile est

illos milites ante vineas positos fuisse, ad eas tutandas, quum contra vineas ad tutandos milites struerentur. Sed vineas admoveere et statuere in acclivi, hoc opus erat, et in hoc opere consistere nequibant milites. Iam vero non dixit *in opere*, sed *pro opere*, ut dicitur *pro suggestu*, *pro tribunali*. Nam orator qui *pro suggestu* dicit, non stat *ante suggestum*, sed stat *prosum in suggestu*. Sic miles qui *pro opere* stat, stat *prosum* (i. e. ad hostes verum) *in opere*. Ita *pro* duplicem signat, et adverbii et praepositionis, vim habet. Nam et ita natura significat *ex avant*, et ablativi adunctione, *ava* — *Inter vineas*. *Pro inter*, C¹ *reanus* proponit *extra*. Quae res utrumque sit, necesse est intelligere, *en dedans des manœuvres*. — *Admistrare*. Sui quisque ministerio fungi.

CAP. XCIII. 4. *Trahere cum animo*.

ptum, quoniam frustra erat; an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus. Quae quum multos dies noctesque aestuans agigaret; forte quidam Ligus,² ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentes cochleas: quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Vbi postquam solitudinem intellexit, more humanae cupidinis ignara visundi, animum vortit.³ Et forte in eo loco grandis illex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem,

298

Animo agitare; in hoc atque aliam partem quasi trahere.

2 *Quidam Ligus.* Miles ortus e Liguria, quod genus hominum saxa montesque superare, ob patrii soli naturam, assuetum erat. — *Avorsum praeliantibus.* A tergo praelantium. Vulg. *avorsum.* Cort. e quatuor MSS. restituit *avorsum*, quod etiam sensus postulat. — *Animum advortit.* Animadvortit. Sic hanc locutionem solvet: *vertit animum ad cochleas*, etc. — *Cochleas.* Has aptid antiquos in coenis expetitas fuisse narrat Plinius, ix, 56, etiamque Africonas peculiariter memorat. — *Egressus.* Eodem sensu quo supra, l. x. *Iam scilus egressi milites.*

3. *More humanae cupidinis ignara visundi, animum vortit.* Sic Haverc. et vulg. edd. Quinque primae voces desumptae sunt e Gellio, vi, 12, qui, ut confirmet *ignorem* pro *ignoto* dici, haec Sallustii affert. *more humanae cupidinis ignara visundi*; reliquae duae ex MSS. Cortius alius testum,

ingeniose quidem, sed pro suo arbitrio sinit: *more humano ingenii, cupido ignara visundi invadit.* Manuscripti omnes: *more humano ingenii diffidit visundi animadvortit*; nisi quod in extremo verbo dissonant. Alii, *animum invadit*; alii, *concedit*; quidam, *cepit*, nonnulli, *avertit*; plurimi e Cortianis, et nostrorum C et D, *animum vortit*. Sane textus codicum corruptus est. Cur vero aliud excogitat Cortius, quam quod est in Gellio? Cortium offendunt voces, *animum vortit*, quia paulo supra dictum est, *animum advortit*. Sed longe alius est sensus. Quippe miles summum prope rupis attingit, solo legundi cochleas studio allectus; sed postquam intellexit se a nemine videri, tum vero *animum vortit*, id e. mutavit consilium, et ignotam castelli positionem propius inspicere voluit. Subita haec consilia mutatio, quae castelli capiendi causa fuit, nusquam comparet in lectione Cortiana. Ideo antiquam praetulimus.

quo cuncta gignentium natura fert:⁴ cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit;⁵ quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur; non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspectans. Itaque Marium propere adit, acta edocet: hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa eius cognitum, ex praesentibus misit:⁶ quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consul's animus tamen paullum erectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum,⁷ numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor

4. *Acta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert.* Scilicet arbor illa, propter soli declivitatem, primo vergebat in primum, mox in altitudinem rursus flectebatur, et recto cacumine surgebat, ut solent cunctae arbores. — *Cuncta gignentium.* Quaecumque terra gignuntur. Vide sup. LXXIX, n. 2. — *Natura.* Recto casu. Porro omnes plantae, etiam in declivi solo nascentes, directo tamen in verticem cacumine surgunt. La verus est loci, multis parum intellecti, sensus.

5. *Perscribit.* Scilicet animo.

6. *Ex praesentibus misit.* Supp. quosdam. — *Quorum uti cuiusque ingenium erat.* nunciavere. Vterque genitivus ad nomen *ingenium* refertur, et in ipso sententia laet nominativus verbi *nunciavere*. Plinius, sed minus eleganter dixisset *qui*, uti cuiusque ingenium erat, *nunciavere*. Simili constructione Liv. xxi, 41: *Experiri iuvat... naves* *Amulcaris* *hic*

ut aenulas itarum Herculis, ut ipse fert, an utagalis stipendiarumque et servus populi romani a patre reliatus: quoniam non Saguntum aetibus agitare, requiesceret profecto, si non patriam inelam, ilorum certe patremque, et foderat Amulcaris manu scripta.

7. *Tubicinum et cornicinum.* Tubum directam, cornu intarum finisse docet Ovid. Metam. i, 98: *Non tuba directi, nam aeris cornua flexi.*

Adde Varronem de Ling. Lat. iv: *Cornus, quae nunc fuit ex aere, tunc e bubulo cornu flectat.* — Quatuor centuriones. Putant nonnulli centurias quoque cum centurionibus missas fuisse. Sed longe aliter Curtius, cui assentimur: *Neque enim plures, inquit ille, quam decem homines fuerunt, qui ab avaria parte escenderunt. Nec aliud consilium fuit Marti, nisi ut illi terrore concaterent Numidae, cui rei quoque cornuines et tubicines sufficiebant.*

centuriones: omnes Liguri parere iubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto¹ tempus visum; paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret: ² super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ³⁰⁰ ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior ascensus, singulos prae se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu videbantur, potissimum tentare,³ ac saepius eadem ascendens de-

CAP. XCIV. 1 *Ex praecepto.* Sc. Marci. — *Illi qui centuriis praeerant.* Quatuor illi centuriones de quibus paulo ante mentio fuit. Patetur tactu non videre nos, quorum pertineat haec periphrasis. Nam quatuor illi centuriones, Liguri et quinque tabicini comites dati, tum certe suis centuriis non praeerant. Itaque Cortius aliquid vult hic inesse suspicatur. Et certe magna varietas est in codd. Nonnulli, qui *ex centuriis praeerant.* Noster D, *e centuriis.* Quam lectionem sic interpretari potueris. *Illi qui, e centuriis educti, tota expeditionem praeerant.* Nam centuriones, quamvis Ligurum itineris ducem haberent, negotio tamen praefuisse verisimile est. Sin aliter, cur centuriones, non milites elegisset Marcius? — *Praedocti ab duce.* Sc. a Ligure.

2 *Facilius foret.* Ita longe maxima pars codd. et edd. Pauci *faciles*, aut *facile*. Adverbialiter intellige *faci-*

lius. — *Ponderis gratia simul,* etc. Simul ut minoris ponderis essent; simul ut levius streperent, si offenderentur. — *Vetustate.* Propter vetustatem. — *Levare manu.* Manu ad se trahere. — *Quae dubia nisi videbantur.* Loca, quibus ad ascendendum nisi non tutum videbatur. Vocem *nisi*, seu pro ablativo accipere potes seu pro dativo, ut in hoc Virgilii. *Sae lacrymas luctuque donum.* Manuscripti et editi complures habent *nisi.*

3. *Potissimum tentare.* Ipse prae aliis. Haec vox, *potissimum*, quae apud Curtium et in omnibus nostr. codd. legitur, non nobis hic posita esse videtur, ut Cortio placet, pro adverbio *potissimum*. Quippe hoc adverbium indicaret Ligurum loca illa prae aliis locis maxime tentasse; adiectivus vero significat Ligurum quum, non unum quemquam e comitibus, hoc fecisse. — *Digredietur.* A latere secedens, ut aliis transiitum daret.

scendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte; quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit; quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta ⁴ succedere, et simul hostem ³⁰¹ tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis,

Non abs re fuerit videre quomodo totum hoc versibus reddiderit poeta quidam duodecimi seculi, a Cortio laudatus, Gouhier, in opere cui titulus *Legurimus*, de rebus gestis Frederici primi, iv, 548: *Protinus angusto nutantur ad ardua calle. Contibus infringunt ungues, et al qua vetusto. Promunt e scopulo pueri iam stipite radix. Hanc nitente manu prehendunt, humeroque priorem Subvehit, attollitque sequens, primusque sequentes Attrahit, et studus alterna iuvamur praesentant; Confer etiam Liv v, 47, quomodo Galli, alternis iuvare et trahentes alii alios, prope ad summum Capitolium evaserint.*

4. *Testudine acta.* Testudo dicitur talis scutorum inter se mictorum connexio, ut sub ea nules lateat, quemadmodum testudo sub cortice suo. Huius usus triplex in *oppugnando*, *pugnando*, *repugnando*. In *oppugnando*, quum sculis super capita elatis muro succedebant, primis altioribus, et ordine paulatim, tecti simplicis in mortem, decrescente Causa, ut tela desuper injecta per proclive laberentur, et minus insidere praeceat aut insigi. Saepe etiam armati super hanc testudinem accedebant, neque propu-

gnatoribus muri, fastigio altitudinis, aequabantur Vid. Liv. xxxv, 39; Tacit. Hist. iii, 28 Testudo altera in *pugnando* est, quum globo facto et tecti scutis, sic hostilem aciem invadere et percurrere consuebant. Vide Caesar. B. G. i, 24, 52 (nostroed. ed. vol 1, p. 26 et 56) Item Flor. iii, 40. *Elatis super caput scutis, quum se testudine barbarus tegeret, super ipsa Romani scuta salerunt.* Tertis denique in *repugnando*; quum ab hostium equitata aut levi armatura cincti in orbem se muniebant. Sic fere Dio Cassius describit in M. Antonii rebus, xxx: *Impedimentis, et levi armatura, et equite omni in medium acceptis, graves armaturae pedites, illi, qui oblongis utuntur scutis, in extremis partibus pro muro ponuntur, et reliquos omnes, ipsi extra spectantes, ambiunt.* Ceteri, qui latiora scuta gerunt, in medio densi locantur, et scuta quum super se, tum super alios attollunt, ut in sola phalange non aliud sit quam scuta cernere, et a telorum ictu omnes tules esse, ob densitatem instructionis etc. Similia fere narret Plutarch in Antonio. De tota hac re plura vide ap. Lips. Polluc. i, 5, unde haec fere decerpunt.

item incensis, non castelli moenibus sese tatabantur; sed pro muro dies noctesque agitare, maledicere Romanis, ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium⁵ minari, secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant,⁶ fugere: deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriae, certantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas gloria ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit: quos⁷ uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit; idoneum visum est, de natura cultuque eius paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus;⁸ et L. Sisenna⁹ optume et diligentissime omnium, qui eas

5. *Iugurthae servitium*. Servitutem apud Iugurtham. Eodem modo genitivus usurpatur in hoc Phaedri, II, 8: *Cervus memorans exstans latibalis, ut venatorum fugeret instans necem*; i. e. necem instantem a venatoribus.

6. *Qui visum processerant*. Qui e muris exierant, praelium visuri quod cum Mario committebatur. — *Fugere*. Sc. intra muros.

7. *Forte Fortuito casu*. — *Correcta*. In feliciter. quam sperare fas erat, exitum conversa. — *Gloriam ex culpa invenit*. Conf. supra XCII: *Omnia non*

bene cuncta in virtutem trahuntur.

CAP. XCV 1. *Quos*. Scil. equites; quae notio a voce *equitatu* petatur. Quidam legunt: *Qui uti ex Latio et a sociis exercitum cogeret*; quos abunde refellit Curtius.

2. *Neque alio loco* — *dicturi sumus*. Hinc colligere licet, quoniam haec scriberet Sallustius, eum nondum in animo habuisse, historiam, cuius aliqua essant fragmenta, scribere. Nam ibi saepe de Sylla mentio est.

3. *L. Sisenna*. De hoc Vell. Pat. II, 9. *Historiarum auctor iam tuus* (scil.

res dixere, persequuntur, parum mihi libero ore loquutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis⁴ fuit, familia prope iam extincta⁵ maiorum ignavia: 303 literis graecis ac latinis iuxta, atque doctissime, eruditus: animo ingenti:⁶ cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso esse; tamen ab negotiis nunquam voluptas remorata, nisi quod de uxore po-

helle Numantico) *Sicoma erat innoxia; sed opus Belli cordis Sullani post aliquot annos ab eo seniore editum est.* Fuit is e gente Cornelia, ut Festus testatur. Vide quae de eo Cicero dixerit, Brut. lxxv, et de Leg. 1, 2. Quod argumentum in Historiae suae duobus et viginis libris *Sicoma* tractaverit, ex fragmentis satis cognoscitur. Nam inde ab illis orum liquet, quae contigere post urbem a Gallis captam, demum autem in rebus Syllae. De quo cur parum libere dixerit, non propter odium matumve, an propter amicitiam, ut qui ex eadem gente esset, incertum. Veritatem idem et Mithras Aristidis fabulas, unde Ovid. Trist. II: *Veritatem Aristidem Sicoma; nec obstat illi Historiae turpes innoxiam locum.* Meminerit etiam grammatici vasces commentarii eius in Plautum. Eum quaestorem in Sicilia A. V. C. 677, dein praetorem in Asia fuisse, ex veterum monumentis apparet.

4. *Nobilis.* Haec vox secundo casu, ut *gentis patriciae*, accipitur. Nisi molis cum Cortio delere *nobilis* fuit, quas voces utriusque apud eum co-dex in margine tantum exhibet. De gente Cornelia iam diximus ad Catil. XVII, n. 21. — *Familia* ab *gente* differt, ut species a genere. Gens nominis, familia cognominis distinguitur. Ex Corneliis, unde ortus Sylla, cognomen Rufinorum fuit; ipse Sulla

dictus: sincedem minus vocabulo, deducto scilicet ab *al*, *ulus*, quod luteum colorem notat. Atqui Syllae, teste Plutarcho, *aurea auravice fuit.* Habuit ergo cognomen, quum e proprio colore, tum e maioribus suis, mutato vocabulo, servato sensu. Eadem ratione ipse postea *Felix*, filius autem *Favus* dictus est. — N. B. Ex hoc etymo, quod cl. v. *De Broneis* merito placet, melius diceretur *Silla*, quam *Sylla*. Sed hoc non invaluit; et ipsi Graeci scribebant Σύλλας.

5. *Prope iam extincta.* Vnus e Syllae maioribus, P. Cornelius Rufinus, iterum consul A. V. C. 477, dictator A. 478, senatu motus est a Fabricio occidere, quod decem pondo vase argenteo comparasset, quae invidiosa tunc temporis luxuria erat. En hoc casu nunquam emeruerunt eius maiores, et ipse in patris paupertate natus educatusque est. Vid. Val. Max. II, 9, 4, et Plutarch. in Sylla.

6. *Animo ingenti.* Eacelo et magnarum rerum magnorumque consiliorum capaci. Quamquam existimat Teller (quod Plutarchus Syllam natura iracundum atque acerbum fuisse dicit), *animo ingenti* intelligendum esse *vehementem* eius spiritum. Sed mihi magis arridet prior sensus. — *Otio luxurioso.* Luxuriosus, et sibi liberalis indulgens, quociens negotia locum otio ferebant.

luit honestius consuli: facundus, collidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia⁸ altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxumae pecuniae largitor. Atque felicissimo omnium,⁹ ante civilem

7. De uore potuit honestus consuli.

Sylla potuisset honestus consulere (honestus consilium sequi) de uore, i. e. quod ad uxorem pertinet. Ia vero plures habuit uxores (ad quinque nominat Plutarchus), nec, de qua hic agatur, inter doctos constat. Hoc quidam in genere intelligunt, quasi dixerit Sallustius, Syllam parum sancte matrimonium coluisse. Et teste quidem Plutarcho, quamvis uxorem domi habuerit, mulieribus tamen munus et citharistis libellissime iustus est. Quem aenium idem confirmare videtur his verbus (in compar. Syllae et Lyxandri) Τὸς περὶ γάμου καὶ συγγενῶν οὐκ ἴσμεν γὰρ ὅτιον· τοῖς τοῖς ἑαυτοῦ καὶ μετέχουσιν, ὡς καὶ Ζαλευστίας. Atque non alibi de his, in hoc saltem opere, Sallustius, uide uocinere licet huic locum, Plutarchi acerbissime memoriae, observatum esse. Quis, verba ipse περὶ γάμου, de nuptiis, idem fortasse valent, quod de uore. Ceterum qui de uore aliqua ex Syllae uxoribus haec intelligi uolunt, adferunt etiam a Plutarcho, cum non admodum honeste aut sapienter consuluisse, dum Veneriam, in theatro sibi munus blandientem, senex uxorem duxerit, minus etiam honesto, quod, quum, dicatis Herruli bonorum omnium decimas, epulum daret populo, Metellam uxorem unum prope annum agentem repudiavit, ne inter festa et ludus domus morte funestaretur, iussitque viventem adhuc in aliam domum transferri. Hoc ultimum ex libellus crediderim Sall. repetisse, quo melius opponitur ante-

cedentibus, ab negotiis nunquam uoluptas remota est.

8. Ad simulanda negotia. Ad id fingendum quod non est, ad res fallaci specie induendas. — *Altitudo ingenii*. Altruissimum penitus et ter unum ingenium. — *Multarum rerum* — *largitor*. Lott ad Cistl. LJV, n. 6, notatum est, quam late patet verbum *largiri*.

9. Felicissimo omnium. Nihilominus res Syllam, necus Mario filio, ipsum sibi cognomen *felicis* assumpsisse. Hoc illi concedit Sallustius, at eitra eandem victoriam Felix eum esse dicit, qui non modo vim alicui potest, sed etiam ad civium caries peruenit. — *Paucis magis non parum*. Il enim verbum prius ad pulvrem, postea ad roborem pertinet. *Me pignus*, est, amenas propter dolorem, aut molestiam, refugit. *Adco Sylla*, inquit Vell. II, 25, *dianculus fuit bel-lator ac victor, ut, dum uictus, metus-amo ac, uictissimo letor, post victo-riam, audito fuerit crudelior*. Idem Vell. II, 47. *L. Cornelius Sylla, vir qui neque ad finem victoriae satis lau-dari, neque post victoriam alacriter vi-tuerrari potest*. Ille notus familia nobilis, ortus a Cornelio Ruffio, qui bello Pyrrho inter celeberrimos fuerat duces, quam familiae eius claritudo interuenia esset, diu ita se gemit, ut nullum petendi consulatum cogitatio-nem habere uideretur; deinde, post praetorium, illustratus bello italico, et ante in Gallia, legatione ab Mario, qui cruentissimos hostium duces fu-derat, ex meritis animam arripuit, posteaquam consulatum, postea omnium

victoriam, nunquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior an felicior esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus¹ factus est. Ad hoc milites benigne appellare: multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia, invitus accipere; sed ea properantius, quam aes mutuum, reddere; ipse ab nullo² repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillimis agere: in operibus,³ in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cuiusquam boni famam laedere; tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati; ple-rosque antevenire: quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat; ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: praelii faciendi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere;⁴ rursus,

eventum suffragus factus est. Sed cum honorum undequingagesimo aetatis aiae anno aequatus est.

CAP. XCVI. 1. *In paucis tempestatibus.* Brevis tempore. — *Multis rogantibus* etc. Dabat beneficia multis hominibus, postquam rogaverant; aliis vero per se ipse et non rogatus. Eodem modo infra, CIX. *Multis orantibus, alios ultro egreditur opem tui.* — *Ea* — *reddere.* Gratiam accepti bene-

ficii properantius referebat, quam debita creditori pecunia solvitur. — *Vt illi quom plurimu deberent.* Nota distinxit illi, ubi vulgarior usus poscebat sibi.

2. *In operibus* In castrorum munitione et ceteris militiae laboribus. — *Midnu ulerat* Strenuus et saepe saepius aderat. De hac locutione vide supra, LXXXIV.

CAP. XCVII. 1. *Belli atque pacis*

uti antea, proximos eius donis corrumpit; ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. Ita amborum exercitu coniuncto, Marius iam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua,² invadunt:
 306 rati noctem, quae iam aderat, victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes³ aderant: et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere,⁴ denique antequam signum, aut imperium

rationes trahere. Dubio animo ponderare et putare rationes, tum quae ad bellum, tum quae ad pacem hortarentur. *Dubium iunge cum trahere,* non cum sequentibus genitivis. Sic supra, XCIII. *auxilium trahere cum animo suo.* Adde huic locutioni haerere notionem differendi, et tempus consulendo prolatandi. — *Fit autem, proximos eius donis corrumpit.* Vide sup. LXXX. — *Ipsique Mauro.* Ipsi Boccho.

2. *Vix decima parte die reliqua.* Vide quid de hoc genitivo die dictum sit, LI, n. 1. Scire tamen attinet Gronovium, et cum eo Cortium, nris ablativi sensu accipere, ut: *Vix; decima parte* (quod decimam partem), *die reliqua;* ut Liv. xxix, 7. *aliquot horis die superante.* Ego tamen cum Gellio et Servio et Virgilio sentire malim. — *Victis sibi.* Si forte vincerentur. — *Nullo impedimento.* Quam dativus aut munimento, consensaneum videtur dativum quoque esse nullo impedimento. Nec exempla huiusce inclinationis desunt etiam apud Ciceronem (vid. supra, Catil. II, n. 24),

et apud Terentium, And. III, 5, 2: *Quovoloquidem tam rueri, tam nulli consuli non.* Si tamen malueris ablativum intelligere, rursum non desit auctor Cicero, Ep. ad Att. x, 48, ubi legitur, *maiore impedimento fuerunt.* Praeterea Sallustio placet mutatio casus. — *Fit utrique casum.* Sc. victorias aut cladis.

3. *Simul conat.* — *et ipsi hostes....* Eodem tempore et Marius adventare hostes cognovit, et si silioates aderant; nullo inter nuncium et adventum interiecto spatio. Simile quid adest Cortius a Demosth. de Cor. *ἂλλ' ἂν ἀπολαύσας τὰ πρὶν ἀποπροσέλλεσθαι ὑπὲρ τούτων, κακίστος ἐνός ἢ πούλων.*

4. *Sarcinas colligere.* Ante pugnam enim sarcinas in unum locum conferrebat. Caesar, B. G. vii, 18: *Quare convocata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediti iussit.* Coxy. — *Antequam signum.* — *accipere quivi.* Signum intellige, non de aquilis, aut vexillis, ceterisque insignibus, sed de eo signo, quod tula dabatur, aut de eo quod dicitur *symbolum*, seu *tesauris*,

illum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie,⁵ neque ullo more praelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. Qui omnes trepidi, improvise metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes³⁰⁷ alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere, obviam ire hostibus; pugna latrocinio magis, quam praelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus, equites, pedites permixti; caedere alios, alios obtruncare; multos, contra advorsos acerrume pugnantes, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures et undique circumfusi. Denique Romani veteres novique,⁶ et ob

vel potius de utroque. Virumque enim memorat Caesar, B. G. II, 20 (nost. ed. vol. I, p. 75): *Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat iungere, quum ad arma concurrere oporteret; signum tuba dandum; ab opere revocandi milites...* acies instruenda; milites cohortandi, signum dandum. Quod monuimus, ne quis decipiat inferior legendo, sine agnis.

5. *Non acie.* Non turmis in ariem ordinatis. — *In nostros concurrunt.* Vulgo *incurunt*. Aliam cum Cortio et Bip. praetulimus, ea plerisque eodem Cortianis, tum nostris. Ea sane vehementius est *concurrunt*, id est omnes simul et ex omnibus partibus incurunt. — *Latrocinio.* Latronum congressioni, quae fit nullo more, neque ordine. — *Sine agnis, sine ordinibus.* Modo vidimus exercitum romanum instrui non potuisse. Hoc ergo non solum ad barbaros, sed ad Romanos etiam referendum est. Quippe et ipsi neque sub signis stabant, neque ordines servabant. — *Equites, pedites permixti.* Quum horribilem

rerum omnium permutationem describat, eo adducor ut credam, hoc quoque de utroque, Romanis et hostibus, dici, ut sup. *LI arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti.* Sciendum tamen, esse qui, sublata distinctione, scribant: *equites, pedites permixti caedere etc.* quibus non assentior. — *Caedere, obtruncare.* Sc. barbari caedunt aut obtruncant Romanos. *Caedere* est acie gladiatorum vulnera facere, occum ferre. *Obtruncare;* proprie, ita ferire, ut esput recidas. Variis interficiendi modos congerit. — *Contra advorsos — ab tergo.* Nota opposicionem. Dum Romani contra *advorsos* hostes pugnare, nos *ab tergo* circumveniunt hostes alii. Male ergo Bip. recidit *advorsos*, quod est in omnibus nostris MSS., et quo sublato perit sententia.

6. *Veteres novique.* Vetustissimi cum novo coniunctus. — *Et ob ea scientes belli.* Quae veterum novorumque coniunctio etiam tirotes belli scientiam addocebat. — *Orbes facere.* In orbem ita conglobantur, ut a tergo tuti undique fronti hostibus obviant;

ea scientes belli, si quos locus, aut casus coniunxerat, orbis facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabat.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit: sed cum turma sua,¹ quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Iamque dies consumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati,² acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus,³ quia magna

quod ad tertium *testudinis* speciem refertur, quum descripsimus sup. XCIV.

CAP. XCVIII. 1. *Cum turma sua.* Cum equitibus quos circum se habere solebat, et qui duci erant quasi cohors praetoria. — *Quam ex fortissimis.* Hoc dicitur in Marii laudationem, qui militum reipublicae privatis amicitias anteponerebat. — *Laborantibus.* In pugna laborare dicitur ea pars quae infirmior est, et pene cedit hosti. — *Marius consulere militibus.* Consulere militibus *manu*, i. e. agendo et pugnando, quoniam his consulere imperando non potest, in tanta rerum commotione conturbatione. *Militibus agit officium*, quoniam duci non potest. — Nam non audendus est quicumque vult, *consulit militibus manu*, intelligi, *manu* et *infirmum manu* dat *militibus*, quoniam vox non claudatur.

2. *Noctem pro se rati.* Noctem sibi commodam, et Romanis periculosa rati. — *Ex copia rerum.* Ea praesentis rerum statu. Ea copia seu facultate, quam res et tempus dabat. Vide XXXIX, LIV, et XC.

3. *Fons opportunus.* Quo uti ad castra locanda commodum esset opportunum castra faciendus locus parum amplus erat. Sic totum hoc intelligitur. — Alter, qui usui opportunus erat, non multis praeterea monumentis egebat, quia erat ex magna parte editus et praecipuus. — Sunt tamen qui, ambigua distinctione inter voces praecipuus et *paucus*, interpretantur. — Alter usui (i. e. proponendo duci) opportunus erat, quia paucis egebat monumentis, utpote magna parte editus et praecipuus. — Sic vero nulla esset oppositio inter castra parum ampla, et usui

parte editus et praeceps, paucis munimento egebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem ³⁰⁹ agitare iubet: ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu⁴ in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur. Neque tamen suos longius abire sinunt; sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi⁵ consedere: dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more lactari, exsultare, strepere vocibus; ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis, ex tenebris et editioribus locis facilia visu, magno hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet; ne signa quidem, uti per vigilias solebant,¹ canere:

opportuna Quia etiam, sic non dice-
reitur, satis amplum amplexu fuisse alie-
rum hunc collem — *Paucis munimento*
egebat. Hoc deest collocum sedis, qui
plerique, item nostri, paucis mu-
nimenta gerebat, vel regebat, vel rege-
bant. Tres apud Cortium, paucis mu-
nimento egebat, quod sequitur Bipont.
Alii quid eandem, paucis munimento
gerebat; unde ipse fecit, paucis mu-
nimento querebat. Sed vox egebat pro-
xime accedit ad regebat: lileo deest
Gruterius paucis munimento egebat:
Sallustianum propterea, in fallor. Mu-
nimento est, ad muniendum, ut locus
munietur. Nec offensioni sit, paucis
egebat. Cato, apud Gell. xii, 23:
Vitio vertunt, quia multa egeat: et ego
illa, quia nequeunt egere. Ceterum
ad Venet. 1470: paucis munimenta
quererebat

4. *Pleno gradu.* Quod sit *plenus gra-*
du, intelligitur ex Vegeto i, 9: *Mi-*
litum gradu XX milia passuum huius

quinque duntaxat actibus conficienda
sunt; pleno autem gradu, qui estator
est, totidem horis XXIV milia per-
agenda sunt. Quisquam addiderit, iam
cursus est, cuius spatium non potest
desinere.

5. *Effusi.* Nullo servato ordine —
Pro victoribus agere. Eadem laetitia,
eademque inanis effectus, ac si victo-
res fuissent — *Ex caeteris.* Videlicet
Romani, ne ab hostibus conspicerentur,
ignem non accenderant

CAP. XLIX. 1. *Vigilias per* *vigilias* *sole-*
bant. Finis una vigilas, hucine aut
tubae sonitu aliquem dari solebat,
quo alius, qui succederet, exiret.
Tac. Hist. v, 22 *Vigiles flagitium*
autem duces dedecore excusant, tan-
quam cum silentio, ne quietem eius tur-
barent. ita intermisso signo et vocibus,
se quoque in somnum lapsi. Item Iu-
can. vii, 24. *Ne rumpite somnos,*
Castrorum vigilas, nullas tuba verberet
auris. Præterea Liv. vii, 35. *Vig-*

deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus et paullo ante somno captis, de improvise vigiles,² item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere, aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat.³ Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna;⁴ quae,

secundae vigilae buccina datum signum erat

2. *Vigiles.* Hoc rescripsit Cortius, pro vulg. *vestigales*, quod omnes codices occupavit. Et optime quidem. Nam paulo ante iussi fuerant *vigiles* nulla signa canere; tunc iubetur et ipsi cum ceteris cadere, quo strepitus augetur.

3. *Formido, quasi vecordia, ceperat.* Sic Cortius ex tribus suis MSS. Reliqui omnes, item nostri, *formidine*. Sed cum Cortio potius magis Salustianum esse, nomen aliquod, eodem casu, comparationi adherere: *formido, quam vecordia*. Sic Cat. X: *Contagio, quam pestilentia, invadit*. Supra XLI: «Dissensio civilis, quasi pernixio terras oriri coepit.» Item LXXII. «Formidine, quasi vecordia, exagitari.» Quod ad sententiam attinet, *vecordia* assentem atque alienatum sensu animum notat. Sic Liv. XXV, 39: *Inde signa ceciderunt et tollitur clamor. Pars armis omnibus hostes caedunt; pars ignis omnia stramento arido*

totius incidunt; pars portas occupant, ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, caedes, verba alienatos armibus, nec malere, nec providere quidquam sistent. Quem totum Livii locum legentes adire suademus, cum Sallustio comparandi gratia.

CAP. C. 4. *In hiberna.* Nos cum Cortio subaudimus *proficiscitur*, quod abest ab illius et nostris codd., et pro quo male legitur in quibusdam, *et*; vel penus etiam, *iter*. Aliquot similibus ellipsos exempla profert ille, non omnia tamen temere accipienda. Haec certissima: Liv. XLI, 3. *Tum demum motus ad tertiam legionem revocandam et Gallorum praedidum.* Supp. manus est Flor. II, 10: *Reverius igitur in Galliam, classe maiore auxiliumque admodum copis in eundem rursus occurrunt.* Supp. it. vel convertitur. Nisi forte malis eum Bip. in *hiberna. quadrato agmine* uocedere, interpunctione sublata ante neque tamen. Sed alterum Sallustii ingenio magis congruere videtur; quo dicit

propter com meatum, in oppidis maritimis agere decreverat. Neque tamen secors victoria, aut insolens factus, sed, pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine ² incedere. Sulla cum equitatu apud ³⁴¹ dextumos; in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugae, minime cari ³ et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere, apud omnes adesse; laudare, increpare merentes: ipse armatus intentusque, item milites cogebat. Neque secus, atque iter facere, castra munire; ⁴ excubitu in portas cohortes ex le-

primo, Marium ire in hiberna; deinde subiecit, non ire tamen, nisi magna cautione adhibita, et omnia diligenter providendo.

2 *Quadrato agmine.* Quadratum agmen instituebatur, ut ex quacumque parte hostilis fieret impetus, inde resisti posset. — *Dextumos.* Superlativus gradus, *dexter, dexterior, dextimus*; ut etiam *sinister, sinisterior, sinistimus*; *exterius, exterior, extremus* et *extremus*; *posterior, posterior, postimus* et *postremus*, et multa alia. *Dextum* non alius est sensus, quam *dexteri*. Totum hoc sic intellige: «Sulla cum equitatu apud dexteros curabat; curabat vero in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea curabat idem Manlius cohortes Ligurum: ita ut verbum illud semel compareat cum accusativo, his subiungatur sine accusativo. Vid. Cat. LIX: *Fatalium quendam in armata parte curare iubet* Et sup. LVII: *Legatis imperat, ubi quasque curaret.* — *Locaverat* Sc. Marius.

3 *Minime cari.* Valior enim omnibus gentibus perfuga, quam civis.

Sullust.

Idem perfugis periculum negotium mandabatur, utpote minore damno perituris. — *Quasi nullo imposito.* Quasi nullos duces praeposisset, qui suas quisque parte curarent. — *Laudare, increpare merentes.* Laudare aut increpare, ut quisque laudem aut culpam meruerat. — *Item milites cogebat.* Scilicet armatos intentosque esse. Sic Catil. XXVII: *Ipsam cum solo esse; item alios habere*

4. *Neque secus atque iter facere, castra munire.* Glossa nostri A, supra lineam: «Sicut armatus incedebat, ita armatus castra munebat.» Cortius, eodem sensu, et illo quidem optimo: *Eadem cura, qua iter faciebat, etiam castra munebat.* Errat igitur Bip. quum e suo dat, *non secus, atque si, iter facere*; i. e. *pedibus, ut milites, incedere.* Nullus codex habet *si*; et plerique Cortium, et vulgatae edd. non *secus, atque iter facere*, etc. Inter nostros, B et E, *faceret*; quod eundem sensum efficit (si *faceret, sumas pro faciebat*), nec, ut vult Bip., absurdum est. Sed praestat *facere*; ut respondeat alteri infinitivo, *munire*:

Z

gionibus, pro castris equites auxiliosos mittere; ³¹² praeterea alios super vallum in munimentis locare: vigilias ipse circumire: non tam diffidentia futuri, quae imperavisset, ⁶ quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. ⁷ Et sane Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coercerat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset: nisi tamen respublica, pariter ac saevissimo imperio, bene atque decore gesta.

Nec offendant infinitus post coniunctionem atque, pro quam iam vidimus XLVIII. *quam tamen barbari nihil remittere*

5. *Excubitus in portas — mittere.* Mittere cohortes in portas castrorum, ut ibi excubarent. Omnes MSS. in *portis*, uno excepto, apud Curtium, qui habet, in *portas*. Et melius quidem, nam castra plures portas sunt. Qui vero scripserunt in *portis*, nulla auctoritate nituntur.

6. *Nos tam diffidentia futuri, quae imperavisset.* Bipont. *non diffidentia ea futuri quae imperavisset*, qui sensus est, sed contra MSS. Curtius, *non diffidentia futuri, quae imperavisset*; addito tam, cuius ellipseos nonnulla proferi exempla. Nos tam retinemus, quae est in omnibus nostr. codicibus. Qui delere velit, potest. Restat discrepantia numerorum, futuri, quae. Hanc difficultatem solvere tentat Perizonius, ad Sanctii Minervam II, 9, n. 4, et III, 8, n. 2, ita explendo *diffidentia futuri negotii eorum quae imperavisset*. Sed nihil quidem supplere necesse est. Gellius enim I, 7 (ut iam diamus sup. XLVII) abunde confirmat, *futurum*, verbum esse indefinitum, neque auctoris, neque gene-

ribus praeservens; et exempla proferit, in quibus id certe nihil aliud notat, quam fore sen. *immo* iam vero ai te *immo* latine dici potest *futurum*, quomodo res *immo*, nisi futuri? Itaque Sallustiana verba graece reddi possint: *οὐκ ἀμοτίῃ τοῦ ἰσχυροῦ, ἀλλ' ἀνάγκῃ*. Accipiamus ergo *futuri*, pro secundo infinitivi casu, qualis esse gerundus in se nemo ignoret. Quod si rara haec locutio videtur, meminerimus nos Sallustium legere. Ceterum e nostris D, *futuri quod*. Quaedam e Curtiano, *futurorum quae*. Arguit haec varietas anxietatem librariorum, quos offendebat *futuri quae*.

7. *Vt — labos volentibus tant.* Vt milites exaequatum cum imperatore laborem libenter ferrent. De hac locutione amplius dictum supra, LXXXIV. — *Malo.* Poenis vel supplicio; ut sup. LXXXV, *exercentum applicis cogere*. Eadem verba, *paucos et malum*, eodem sensu Iug. ap. Ter. Adelp. I, 1, 32. *Paucos et liberalitate liberos retinere satius esse credo, quam metu.* Ibid. 44. *Malo coactus qui unum officium facit, dum id rationem uti credit, tamper caret.* — Per ambitionem Vt placeret militibus. De huius vocabuli sententia vide sup.

Cl. Igitur quarto denique die, haud longe ob opido Cirta undique simul speculatores ¹ citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeunt, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat; ratus, ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum attigerant, cohortatus suos, turmatim, et quam maxime confertis equis, ipse aliique ² Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat (neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant), postremam Romanorum aciem invadunt: tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis. Dein Nu- 314

XLV, n. 1, et LXIV, n. 4. — *Duritia*. Duritia opponitur molitiae. Quid sit discere ex Cicero, Tus. II, 14: *Cretum quidem leges...*, itemque *Lycurgi, laboribus eruduit inventum, venando, currendo, curando, nitendo, algerio, acutando*. — *Nis tamen*. Id est, sive per ambitionem, sive consuetudinis causa hoc faceret, ut utique certum est, publicae utilitati et gloriae non minus ab illo consultum fuisse, quam si saevissimum imperium in milites exercuisset. Eodem fere sensu usurpatur *nun tamen*, sup. XLIV, n. 3.

CAP. Cl. 1. *Speculatores*. Scilicet a Mario missi exploratum quid ageret, aut quo se ferret hostis. — *Adversum omnia paratus*. Quippe qui quadrato

agmine incederet. — *Aequae aliquos*. Hoc aequae mire torait interpretes; et ipse Curtius frustra est, dum se verum viduae credit. At res facilis est. Si Romani agminis quadrato non incederent, illos certe a tergo invasuri erant aliqui Africani, sive hi, sive illi, nullo discrimine, quippe qui e quatuor simul partibus adventarent. Parum enim intererat, *anquam* erat, qui Romanus a tergo venirent, modo aliqui. Inde recte duxit, *aequae aliquos*.

2 *Ipsae aliisque*. Ipse et alii ex equitibus; ipse et pars equitum. — *Ceteri*. Scilicet equites. — *In priore pugna*. De qua modo mentio fuit. — *Bocchus cum peditibus... invadunt*. Sic Caill. XLIII *Levulus cum ceteris... consueverant*

mida, ³ cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites acceperere, magis atrocitate rei ⁴ quam fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere, et in perculos acrius incedere. Iamque paullum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, rediens Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti: ⁵

3. *Namida*. Iugurtha. — *Ad pedites convortit*. Ad aciem peditem Romanorum se convertit. Nam si, ut vult Curtius, *pedites* intelligendi essent Mauri, quos Volux adduxerat, non statim subiungeret, ibi latine — *Apud Numantiam*. Vide sup. VII. Nec medioere ludibrium edidit fortuna, quod, quos nunc inter se committit inexplorabili bello, eos olim apud Numantiam iisdem in castris, in eadem causa, sub eodem duce, P. Africano, coniunxerat — *Satis impigre*. Adeo impigre et celeriter, ut Romani scire non possent, gregaria militum esse sanguinem, quo gladius imbutus erat. Ita quidem hoc intelligunt clar. *Duxem Delamalle*, et multi alii. Nonnulli vero malunt (collective sumendo vo-

cem pedite): *Quam inter nostros pedites satis impigre stragem necemque tulisset*. Sed ut facile doceres, *caedere peditem*, pro, *caedere turbam peditem*, tunc dici potest *occidere*? Nam *occidunt* vulgo hominem, seu homines *occidunt* multitudinem.

4. *Atrocitate rei*. Vel ipsa tantae calamitatis cogitatione — *Quam fide nuncii*. Quam quia fidem adhiberent Iugurthae talia nuncianti — *Adeptam*. Passive, ut Catil. VII. — *Circumventus ab equitibus*. Scil. Romanis. — *Omnibus occisis*. Scil. Iugurthiis.

5. *Afflicti*. Ad terram prostrati. — *Qui visus erat*. Qua prospectus patebat — *Et inter ea humis infecta sanguine*. Hoc non sine consilio ad finem reiecit; aptissima certe talia descri-

ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, ³¹⁵ neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci consul, haud dubie iam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se, et de populi romani commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam et Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiusmodi loquutus:

« Rex Bocche, magna laetitia nobis est, quum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles; neu te optimum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem, et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc populo romano iam a principio melius visum ² amicos,

ptionis conclusione. Operae pretium est conferre Tac. Agr. XXXVI: Tum vero patentibus locis grando et atroa spectaculum sequi, vulnerare, capere, atque eodem oblitus alius trucidare. Iam hostium, prout cuique ingenium erat, castrorum armatorum paucioribus terga praestare, quoniam inermes ultra ruerent se morti offerre. Passim arma et corpora, et laceri artus, et cruenta humus.

Cap. CII. † Postea loci. Eodem

sensu quo sup. LXXII, ad id locorum. Vbi notata vide. — Haud dubio iam victor. Cuius incerta iam non erat victoria. — Quamquam acciti ibant. Quum rex ipse eos advocasset, minus necessarium videbatur illum oratione ad pacem flectere, tamen etc. — Avorsum. Scilicet a pace. — Cuius facundiae, non aetati. Videlicet aetate minor erat Sylla.

2. Populo romano iam a principio melius visum. Omnes nostri MSS.

- 316 quam servos, quaerere: tutiusque rati, ³ volentibus, quam coactis imperitare. Tibi vero ⁴ nulla opportunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par, ac si prope adessemus: dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! Profecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpressus es. Sed quoniam humanarum
317 rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit, te ⁵ et vim et gratiam nostram experiri: nunc, quando

sam a principio inopi melius vnum. Ita inopi, Bipont. facit republicae. Quidam Cortianum adstant inopi; opinare, ut opinor. Quippe nil mirum est amicos quaeri ab inope; et servos vel si maxime optaeretur inope, difficile profecto haberet. Ipse Cortius: *Populo romano iam inopi vnum amicos, quam servos, quaerere; id est, tam tum, quam inopi erat: magis tolerabili sensu; sed quam aliquid recidendum sit, praestat cum codd. recidere inopi, quam a principio.* Praeterea Cortius, suo more, delet *melius*, ut in compluribus locis (verbu gr Cat. IX, XX, LII etc.) delet *magis*, nulla fretus auctoritate, nisi quod haec ellipsis, apud Graecos frequens, Latina non omnino inusitata erat. Afferit enim ex Claudiano, Estr. II, 104 *Concessusque cupit vixisse colonus Quam domum raptis.* Sed quod magis omitti potuit, idcirco constat Sallustium omisisse, quam repugnant MSS ² Commodum sane est Cortio aliquam ex aliquo loco vocem tollere, et deinde ex hoc loco in ceteros argumentum petere, ut inde quoque tollatur! Haec est perpetua eius consuetudo.

3 *Tutiusque rati.* Sapp. sunt. Hic

quoque Cortius, sed ex duobus MSS delet *que*, quod habent omnes nostri. Si cum illo legas, *tutius rati*, id habere poteris *δυσκολότερον*, qualla plura attulimus, sup. I, n 7 Quoad sententiam, conf. Liv. viii, 43. *Id firmissimum longe imperium est, quo obediunt gaudent.*

4 *Tibi vero.* Duae hoc usque rationes attulit, cur Romani pacem cum Boeche malint: 1.^a quia cum Jugurtha simul eum persequi non cogentur, 2.^a quia romanum est amicos, quam servos, malle. Nunc sua regem utilitate hortatur. — *In quo offensae minimum.* In quo nullus mutuis offensionibus locus. — *Gratia par.* In eodem honoris et gratiae loco apud nos eris. — *Parentes.* Populos nobis subditos. — *Amicorum neque nobis etc.* Hoc addit, ut rex inde colligat Romanos fidos bonosque amicos sibi fore. — *Atque hoc.* Sc. pacem quam bellum malle. — *Quam mala perpressus es.* Cort. et nostri MSS. *perpressus es.* Sed Cortius monet in quibusdam legi *es*; in aliis, *est*; unde coniecit, *perpressa* nude legendum. Utique *es*, nisi legitur, intelligi debet.

5 *Cui scilicet placuit te etc.* Cortius et quidam alii *cui scilicet placuisse et*

per illam licet, festina, atque, uti coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. ⁶ Postremo hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum romanum beneficiis victum: nam, bello quid valeat, tute scis. »

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto suo, verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iugurthiam expulerit, ⁷ iure belli suam

non et gratiam nostram experiri, salsum pronominde hoc interpretatur, solvendo *vellet* in *scire licet*, ita ut sensus sit » *Scire licet, fortunas placuisse te et vim et gratiam nostram experiri.* » Et certe vox ea interdum sic capitur, ut in hoc Plaut. Rud. ii, 3, 64. *Nunc eam cum navi vellet* (*scire licet*) *abruisse pecuniam in altum*. Divisum etiam protulit Varro de Ling. Lat. viii, 54. *Ex quo licet scire verborum rationem constare*, pro eo quod enclit. » Ea quo numerum ratio verborum constet » Et eiusdem rationis est videlicet. Plant. Stich. iv, 1, 49. *Vellet* (*valere licet*) *illum fuisse parvum senem*, qui dixerit etc. Nil ergo grammaticae repugnat Cortiana lectio Bip. tamen sequuti sumus, qui consilii, placuisse artum esse in MSS. ex *placuit te* Noster C: cui *vellet placuit et vim et gratiam nostram te experiri*. Item ceteri, nisi quod, pro *placuit*, habent *omplacuit*

6. *Errata officiis asperes*. Illic *asperare*, non est placere officia conferre, quam admini delicta: sed ita ullicus efficere, ut memoria delictorum aboleatur. Eodem fere sensu supra LXXXV: » *Falsam orationem vis morisque mei asperunt.* » Ceterum animadvertite quibus, iam ab initio, ver-

borum ambagibus tradendum Iugurthiam innuat, pretium romanae amicitiae. — *Nunquam beneficiis venio*. Nunquam tanta in Romanos beneficia collata esse, ut non maiora reddiderint. — *Nam bello quid valeat*. Spem obtulit; nunc intendit metum. — *Tute*. Tu ipse. *Te* particula enclitica est.

7. *Vide vi Iugurthiam expulerit*. Illic nostrum codicem C sequimur. Cortius, vi—*expulerat*. Ceteri omittunt vi, et variant inter *expulerit* et *expulerat*. Firmiter credo Salustium scripsisse vi, quosdam autem librarios hoc omisisse propter similitudinem primae syllabae insequentes. Nam sic fere scriptum est, vi *Iugurthiam*. Quis autem Iugurthiam vi *expulit*? Cortius Marium putat. Et Iugurtha quidem Boccho promiserat, sup. XLVII, tertium Numidiae partem, si Romani Africa expellerentur. Sed hercle non hoc Bocchum apud Romanos confiteri decet. Vero similis est cum hic fingere, se partem illam Numidiae armis Iugurthae eripuisse. Nam potuerant omnino contentiones inter ambos intercedere, insidiis Romanis. Ita sensus esset. Numidiae partem, in qua bellum geritur, Bocchus iure belli, quippe qui vi Iugurthiam inde expulerit. Nec video

318 factam; eam vastari ab Mario pati nequivisse: præterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Mariū liceret, legatos ad senatum missurum. Dein, copia facta,⁸ animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullæ et Manli, metuens id, quod parabatur, donis corrumperat.

III. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca scla,¹ obsessum turrin regiam, quo Iugurtha perfugas omnes praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus,² seu reputando, quæ sibi duobus praeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Mariū, ac dein, si placeat,³ Romam legatos ire iubet; agendarum

quid sibi vellet *ire belli*, ni ad eundem referretur, ac vi expulerit.

8. *Copia facta*. Scilicet legatos ad Mariū mittendi.

Cap. CIII. 1. *In loca sola*. Solitaria, deserta. Ea vox sæpe occurrit hoc sensu. Virg. Georg. III, 249: *Hæc male tum Lethæe solus erratur in agris*. Cic. de Div. I, 28. *Quam in locis solus incertus erraret*.

2. *Tum rursus Bocchus*. Hic addit Bip. ex antiquis edd. *stultici*. Haverc. et nostrorum quatuor, *felicit*. D, *felicitur*. Omnia hæc manasse putat Cortius, ex eo quod vetustum quoddam exemplar in his verbis finiretur, solemni illo verbo, *felicitur*. Addit tres meliores suos codd. paulo inferiori fuit. Et nostri quoque duo A et C a verbum, *ex omni copia necessariorum*, transiliunt ad, *pacem vellet*, cap. CXII; mox finis insequitur et in calce libri reponuntur, sed altera ma-

nu, quæ omisa fuerant; nisi quod A, in fine, pauca desideranda relinquit. Ergo verisimile est Sallustium scripsisse, *tum rursus Bocchus, seu* etc.; quod cum Cortio sequuntur omnes. Quod ad sententiam attinet, modo dicit Bocchum ab amicis flexum, Syllanos sermones et sua promissa oblitum esse. Nunc dicit rursus mutatum ad pacis consilia redire. — *Venerant*. Eventrant; quod etiam aliqui e nostris et plures edd. Simplex *venire* frequens est in locutione *venit*.

3. *Si placeat*. Scilicet Mario. — *Sine decore*. Eodem sensu, quo de Iugurtha dicit, *contra decus regium, cultu quam maxime miserabili*, cap. XXXIII. — *Ad Sullam profugant*. Quidam *perfugant*, nostri *profugunt*. Adverte singularem fortunæ casum, quæ voluit Mariū adire, quæ venerunt legati; ut ei perfu-

rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romano-³¹⁹rum proficiscuntur; deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi sine decore ad Sullam profugiant; quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit. Qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum † largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt; uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiantur.

CIV. Marius postquam infecto, quo intenderat, negotio,¹ Cirtam redit; de adventu legatorum certior ³²⁰

ciendi belli decus, quod ipse Metello praeripere voluerat, a Sylla praeriperetur. — *Pro praetore.* Vide sup. XXXVII, n. 2. *Pro vanis hostibus.* Tanquam hostes quibus nulla fides habenda sit. — *Ut meriti erant.* Quia de Bocchi inconstantia reaciverat Sylla; quam novisse poterat vel ex longo tempore, quod suum colloquium inter et missos legatos intercesserat.

4. *Nam etiam tum.* Sui seculi morem carpit obiter. — *Largitio.* Illa scilicet qua ambitiosus homo ceteros corrumpere studet. — *Ignara.* Ignorata, ut passim. Hoc cum Cortio dedimus, variantibus MSS. inter ignota et ignorata. — *Nisi pariter volens.*

Nisi, beneficia dando, unum quoque benevolam haberet. — *Dona omnia in benignitate habebantur.* Dona ex benignitate proficisci putabantur, contra quam nunc dantur pro dantis utilitate. — *Aut utilia aut benevolentiae.* † Aut utilitatis speciem Romanis ostendentia, aut conciliandae regi suo benevolentiae idonea. † Hanc sententiam structuram verborum Sallustius. Vide sup. LXXXVIII. «Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit.»

Car. CIV. 1. *Infecto, quo intenderat, negotio.* Non perfecto, ad quod perficiendum profectus erat, negotio. Nam quo, adverbium loci, recte quo-

factus, illosque et Sullam venire iubet, item L. Bellienum praetorem Utica, praeterea omnes undique senatorii ordinis: quibuscum mandata Bocchi cognoscit, quis legatis potestas² eundi Romam ab consule, interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuerunt: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in adversa mutantur.³ Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium⁴ in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus quum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem, et Iugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam¹²¹ et foedus petentibus hoc modo responderetur: « Senatus et populus romanus beneficiis et iniuriarum memor esse

que de rebus dicitur, ita ut sit, non modo ad quem locum, sed etiam ad quem rem. Intulerat vero, est, mentem atque iter docuerat. — Bip. *higit, ibi confecto*, sine auctoritate Nostri A, C, D, *confecto*. Ceteri, et optimae editiones, *infrecto*.

2 *Quis legatis potestas*. Quibus mandatis Bocch petebat ab consule, 1.º potestatem suis legatis Romam eundi; 2.º inducias, donec rediissent Bip. sequimur, qui sequutus ipse est Albinum ed; nisi quod dedit *quis*, pro *quis*. Cortius vero ex uno suorum codd: *exponit Legatis potestas eundi Romam fit ab consule*. Interea induciae postulabantur. Et sic quoque optime sensus procedit. Hae Mandata Bocchi exponit, in quibus legatis Romam potestas eundi fit, et ab consule interea induciae postulabantur. Nostri codd alii quot syllabis ab hac lectione differunt, sed in eundem sensum conveniunt, ut Bocchus sit, a quo le-

gatis Romam eundi potestas fit. Quod merito damnat Cortius. Et certe cap CIII, suas legatos Romam ire iussit Bocchus, si Mario placeret; sed non eis potestatem fecerat, quae a Mario solo poterat fieri. Una igitur est optio inter Bipontinam et Cortianam lectionem.

3 *Semper in adversa mutantur*. Cortius mutat Nostri B, D, *semper*, pro *semper*. Veteres edd. *aegius*. Ceterum *adversa* non hic sunt *inflecta*. Dicit univere eam rerum humanarum mobilitatem esse, ut *semper* conditio quaelibet in *adversum*, i. e. contrariam et prorsus oppositam mutari soleat.

4 *Stipendium*. Pecuniam ad stipendium militibus solvendum. *Errasse regem*. *deprecati sunt*. Item Romanorum deprecati sunt, seu veniam regi petiverunt, dicentes cum *errasse* etc.

solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, quum meruerit. »

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: praeterea sagittarii et cohors peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa; neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die. Volux, filius Bocchi, repente in castris patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit: qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma

Car. CV. 1. *Funditorum Balearium.* Noster A, item *funditorum*. Haverc. *funditorum Baleariorum*; et in nota: « rectius in aliis libris, *funditorumque Balearium*. » Certe particula *que*, vel item, in in textum recipiatur, ad sententiam tamen subaudienda est. Plin. III, 5, ut Baleares insulas funda bellicosas fuisse, Servius autem fundam ibi repertam. Flor. III, 8, de eisdem: « Tribus quaque fundis praeliatur. Certos esse quis miratur ictus, quum haec sola genti arma sint, id unum ab infantia studium? Cabum puer a matre non accipit, nisi quem, ipsa monstrante, percussit. » Vide etiam Liv. XXVIII, 37.

2. *Cohors peligna.* Peligni erant Italiae populi quorum caput Corfinium, et celebre oppidum Sulmo, unde Ovidius oriundus, qui propterea gentem Pelignam per se illustrem fore ipse scripsit. — *Velitaribus armis.* Velitaria arma sunt, quae gestantur

ab velitibus, parma tripudis et brevior quam equestris, septem hastae in manibus, quibus emiculus interitur, et gladius Hispaniensis. Ita perspicue Livius, XXV, 4, et XXXVIII, 21. Vide Lips. de Militia III, 4. — *Neque his arcus.* Duplex commodum huiusmodi armorum notat: 1. sic armati citius properabant, 2. ea arma, non minus quum si graviora fuissent, eos manebant, quia tela quoque hostium levia sunt. — *Cohors. manu.* Ut supra, XIV, pars... acti, LVIII, magis pars... vulnerata.

3. *Sese quisque expedire.* Sc. ad pugnam; quae loquutio integra compareret apud Liv. XXXVIII, 21: *Quos ubi Romani viderunt, expeditur sese ad pugnam.* Sc. autem *expedire* est, se liberare impedimentis illis parvis, quae portabant in itinere. — *Arma atque tela tentare.* Tentare, et experiri an apta et usui commoda forent. — *Utandere.* Sc. arcus, et latroni

322 atque tela tentare, intendere: timor aliquantus; sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. Interim equites exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVL Volux adveniens quaestorem appellat: se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio missum. Deinde eum et proximum diem sine metu coniuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, 1 repente Maurus incerto vultu ad Sullam accurrit: sibi ex speculatoribus 2 cognitum, Ingurtham haud procul abesse: simul, uti noctu clam secum profugere, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fuscum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestus adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium approbat: ac statim milites coenatos esse, 4 in castris ignes quam creberrimos

sensu, quodquid iacitur in hostem.—
Adversum eos, quos saepe vicerant.
Supra pugnaturis.

Car. CVL 1 *Et die vesper erat.*
Vid. sup. LII, u. 1. — *Incerto vultu.*
Vulgo huc inserunt *pavoris*, quod ex uno codd. suorum delevit Curtius, ut insulsam antecedentium verborum interpretationem. Nam incertus vultus satis per se *pavoris* indicat. Cicer. pro Cluent. 222: *Timor eius, perturbato, suspensus incertusque vultus, crebris coloris mutatio etc.*

2. *Sibi ex speculatoribus.* Cum Curtio et Dip. hunc recedimus *disitque*, quod est in omnibus nostris MSS. et vulg. edd. Primo eorum huius capituli versus introduunt, *disitque* se a patre Boccho etc. Atqui haec ipsa 3te-

ratio, nonne satis indicat neutrum a Sallustio esse?

3. *Post paullo morbo interiturae vitae.* Ita Tyrtaeus *mares animos in mortis bella exacerat*. Πόλλ' ἐν δ' ἰδέσθαι πομπῆς καὶ θόρυβον δεινόν. Εργασταί. ἐν δ' ὄψε παρὰ νύκτα θανάτου.

4. *Coenatos esse.* Plus dicit hoc quam coenare. Coenatos enim eos, non coenando occupatos volebat, quum agnum proficiscendi daret. Vulgo distinguunt *milites coenatos esse ut castra, ignesque* etc. E nostris B, *coenatos esse. In castra ignesque* etc. Hic propter est verum. Curtium sequitur. — *Primo vigilia.* Iam notavimus sup. LXVIII, n. 3, noctem, ab occasu solis ad ortum, in duodecim horas apud Romanos divisam

fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nuntiant, Iugurtham circiter duum millium intervallo ante consedissee. Quod postquam auditum, tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos: ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuus advorsum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in praelio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum

fuisse. Porro illae horae in quatuor vigiliis, trium quoque horarum, dividebantur, quarum prima occidente sole incipiebat. — Ante consedissee. Sic Haverc. Cortius et alii. Nostri codd. ante eos. — Tum vero. De vi huius locutionis vide Catil. LXXI, n. 4, et LVI, n. 18.

CAP. CVII. 1. *Ab iniuria Maurum prohibet.* Defendit Valacens, ne quid illi mali inferatur.

2. *Paucis strenuis adversum multitudinem.* Sic Photinus apud Thucyd. II, 89: «Πολλά δὲ καὶ στρατόμεγαλη δὴ ἔστιν ὡς διασόνων τῇ ἀπειρίᾳ, ὅτι δὲ καὶ τῇ ἀτολίᾳ. Multos enim videre fuit profligatos a paucioribus exercitus ob imperitiam, et nonnullos vero ob ignaviam animi.» — *Bene pugnatum.* Bene pugnare non est strenue et fortiter, sed felici eventu pugnare. Item sup. LIV, *proelium male pugnatum* est proelium infelici eventu commissum. — *Quanto ubi...*

minus pepercissent. Sic Catil. LVIII: *Semper in proelio his maximum periculum est, qui maxima timent:* ἀσφάλεια πρὸς μὲν οὐκ ἔστιν. Hom. II. 4, 534: Αἰδομένους δ' ἀνδρῶν πλεόνες αἰεὶ θεοὶ παύονται. Φευγόντων δ' αὖτε ὅς τις εὐρύς ἐστιν αἰεὶ. In eadem sententiam Tyrtaeus: Οὐ μὲν γὰρ τοι μῶντι παρ' ἁλλόλοισι μένοντες εἰς τ' αὐτοσχέδιον καὶ προμάχους ἴσθαι, Παιρέτῃσι θήσεσθαι, σπῆσαι δὲ λαὸν ὀπίσσω. Τροσόντων δ' ἀνδρῶν πᾶσι κτελέει ἀρετὴ.

3. *Ab inermis pedibus.* *Inermis* pro inermibus primus reponit Ald. Manus. *Inermis* est in tribus nostris A, C, D, et a Nensio, cum toto hoc loco, citatur, ut mutatae declinationis exemplum. — *In maximo metu.* Vbi maxime metuendi locus est: in maximo periculo. — *Nudum et onens corpus.* Eius corporis partem, quae clypeo non tegitur (*nudum*), nec habet oculos ad evitandos hostium ictus

et caecum corpus ad hostes vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maximum Iovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum; magis caliditate Iugurthae,⁴ cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque eius ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset: quare optimum factum videri, per media eius castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio,⁵ probata: ac statim profecti, quia de impro-

(caecum). Ea autem pars tergum est. Eadem fere aliis verbiis, Caill. LVIII: *Non in fuga saltem sperare, quam arma quae corpus tegitur, ab hostibus auerteris, ea vero dementius est.* Sed similis etiam Xenoph. *Cyrop.* III, 3: *ἄλλοτε γὰρ τὸ κρατεῖν βουλευόμενος, τὰ ΤΥΦΑ τοῦ σώματος καὶ ΔΟΗΛΑ, καὶ ἀχρηστὰ, ταῦτα ἐκαστὴν τῶν τοῖς πολεμικοῖς φεύγοντας. Νυρὸς δὲ καὶ, εἰ τις ζῆν βουλευόμενος φεύγειν ἐπιχειροῖ· εὐδὲς ὅτι οἱ μὲν νεώτεροι σφάζονται, οἱ δὲ φεύγοντες ἀποδυνάστευται πᾶλλον τῶν παρόντων.* Quae quidem ultima sententia cum antecedentibus, quanto alii... minus perperiscent, nisce congruit.

4. *Magis caliditate Iugurthae.* *Magis pro, sed magis.* Nostris quatuor, *ae magis*; unus, *ut magis*. Sed recte observat Cortius, etiam aliis nudo adverbio *magis* uti Sallustium. Sup. LXXXV. *Neque quaquam patens liberis suis, ut aeterni forent, optavit; magis ut boni honestique vitam exegerint.* Et ex hoc uno factum est, ut *magis* transiret in gallicum *magis*, sensu suo mutato, lutina levissime. — *Cui*

videlicet Cortius sua auctoritate delut *videlicet*, quod est in senibus MSS. — *Haberet.* Scilicet Iugurtha. *Ex patre suo.* Boccho.

5. *Et in tali negotio.* Quis tale erat negotium, ut consilium illud, quamvis audacissimum, tutissimum tanquam esset — *Acciderant.* Sic Cortius ex pluribus MSS. Bip. male, *avocassent*. Nostris quatuor, et alii Cortiani, *occiderat*; cui verbo subiectum intellegere liberrimè, ea res. Sed *occidere* de hominibus quoque dicitur; Supra LXXXVIII. «Quo improvius gravior accideret.» Et hoc verbum maxime proprium est. Nam adventus eorum, ut canis aliquis, perculit Iugurtham, atque per castra eius, ut merculum (conf. Tac. Agr. xxvii), progrediebantur. Aliter qui transire incoluines potuissent? — Ceterum non res indigna philosopho Syllam, abdicata dictatura, per ora hominum secure incedentem miranti, neminius eundem, quum tantummodo quaeator esset, sua potius audacia fretum, quam levissima barbari fide, tantum Iugurthae tot hominum millibus sti-

viso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat; praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum¹ Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradae filius,² ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar (nam pater eius ex concubina ortus erat), Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum³ multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret; consulta sese omnia⁴ cum illo integra habere: neu Iugurthae legatum pertimesceret; quo res communis licentius gereretur;⁵ nam ab insidiis eius aliter caveri

pote quasi stuporem iniecit, ut ille adversus inermem fere et deprehensum commovere se non attus fuerit.

CAP. CVIII. 1. *Orator et subdole speculatum.* Orator dicitur legatus cum mandatis missus. Liv. xxx, 16. *Iam nullo auctore belli ultra milita, oratores ad pacem petendam mittunt.* Hunc igitur Iugurtha praemisit ad Bocchum, ut sunt orator et quasi legatus esset, et insuper Mauri consilia subdole specularetur. Animadvertite hanc verborum structuram, praemissus orator et (praemissus) speculatum.

2. *Massugradae filius.* Vide stemma Masinissae familiae, sup. v, n. 10. — *Ex concubina.* Sc. Masinissae.

3. *Quem Bocchus fidum.* Cortius *fidum Romanum.* Nostri omnes, *fidum esse Romanum.* De qua re Glareanus. *Illud Romanum non habent omnes codices, nec ad regis commodum quidquam*

attinebat cum Romanus fidum esse, sed potius gratum Romanis ac fidum regi. Ratiū etiam omisit. Hactenus ille. Addeamus non videre nos, quomodo Dabartus *fidum Romanum* multis tempestatibus expertus potuisset Bocchus, cui nulla adhuc cum Romanis societas aut amicitia fuisset. Praeterea *fidum* aliquem nobis, non alius, experimur. Reiecinus ergo eum Bip. absurdum illud *Romanus*.

4. *Consulta scilicet omnia* etc. Sibi integram esse, quid cum Sylla consulere, vel, aliis verbis, nulla necessitate aut sponsione se erga Iugurtham obligatum esse, quia cum Sylla libere consulere.

5. *Quo res communis licentius gereretur.* Sic Cortius. Bip. *ulla auctoritate, emittit esse, quo res* etc. Alii *accitum esse.* Noster E, *reventurū manu, quod eo advocatus erat.* A, B,

nequivisse. Sed ego comperior,⁶ Bocchum magis punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse.

C, et multi apud Haverc., ut Cortius. D, hoc loco usque ad finem deficit. Verus apud Cortium, additum est. Qui seu hoc, seu accitum eue, seu quod ex adverso eant, intruserunt, intelligunt, ut opinor, legatum Iugurthae advocatum fuisse ab ipso Boccho, ne Iugurtha suspecta haberet Bocchi et Syllae colloquia, communisque consilia occultis insidiis praepediret. Nam praesentia sui legati securiorem Numidam faciebat, ideoque liberius inter se agere poterant Bocchus et Sylla. Et hic quidem sensus satis recte procedit. Sed multo melius, si Groenovii conjecturam aequaris. *non Iugurthae legatum pertineceret, quip̄ res communis licentia gereretur.* Senus est, inquit Groenovius: *Ne Sylla pulchre obviare tibi Asparem, quoniam libere dicere agereturque, quae in rem utrumque eorum; non illius necessario admitteretur fuisse, ut alius Iugurthae insidiae excluderetur.* Est etiam alia Cortii conjectura: *quo res communis licentia gereretur, aliter eum nequivisse, vel, nam, quo res communis licentia gereretur, aliter ab insidiis eius cavere nequivisse.* Sed tantae mutationis licentia omnem modum excedit. Nunc, postquam aliorum opinioniones exposuimus, nostram dabimus. Primo nihil in testu mutandum est. Deinde multo simplicius intelligendum nuntiabat Sylla Bocchum ut non Iugurthae legatum persequeretur; securus autem ab illo es-

set, eoque res communis licentia gereretur. Eum legatum potius adnotandum, quia aliter ab occultis Iugurthae insidiis cavere non poterat. Nemo nescit quo solvi in eoque; et ne pertimesceret idem valere quod securus esset. Sic negativa propositione in affirmativam mutata, Sallustii dictio similia est huic Liv. xxvi, 50. *Iovis inveniens appello; quo minor sit inter nos animus servitutis reverentia.* Eodem modo dicere videtur Bocchum Syllae: *Securus esto ab Aspare; quo minor sit nostri servitutis licentia.* — Pro cavere, quidam eumve; scilicet nequivisse cavere. Forsan bene.

6. Comperior. Compertum habeo. In hoc verbo Sallustius promissae videtur utraque terminatione. Inf. CXLIII, comperimus. — *Punica fide* Punicae, scilicet proverbia celebrata pro infideli et insidiosa, omnibus notum est. Quod forsan quis iure crediderit non magis ex vero emanasse, quam ex insuperabili Romanorum in Poenae odio. — *Attinuisse.* Suspensus eo inferis tenuisse. — *Cum animo suo volvere solitum.* Hoc dignum cum Sallustio confertur Plutarch. in Sylla. Ο Σύλλας τὸν μέγιστον πᾶσι κίνδυνον, ὅτι βαρβάρῳ καὶ πρὸς τοῖς οὐκ ἐπιστάτοις ἀκρίτως πιστεύσας, ὡς τὸ παραλαβὴν ἑταίρου, αὐτὸν ἐμχειρίσεν. Οὐ μὲν ἀλλὰ ἐ βλάψας, ἀρπαγνίσας κύριος γενόμενος, καὶ καταπνίξας αὐτοῦ ἐς ἀνάγκην τὸ παρασκευάζειν τὸν ἑταῖρον, καὶ πολλὰ θυμωθεὶς τῇ γνώμῃ, τίλας

CIX. Igitur Sulla respondit: pauca se coram Aspare loquuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus; simul edocet, quae responderentur.¹ Postquam, sicuti voluerat, congressi; dicit, se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret. Tum rex, uti praeceptum, post diem decimum redire iubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum: deinde ambo in sua castra digressi.² Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dabar internuncius,³ sanctus vir et ex sententia 328 ambobus: ac statim sic rex incipit:

CX. « Numquam ego ratus sum fore, uti rex ma-

ἐκέρπει τὴν πρῶτην προδοσίαν, καὶ παρῶντος τοῦ Σύλλαι τοῦ λειτουργοῦσαν

Cap. CIX. 1. Quae responderetur. Quae sibi a Boccho responderentur, coram fugitivae legato.

2. *Ambo in sua castra digressi.* Qui sunt ambo? quae castra? Ratio communis respondet Syllam et Bocchum; Syllae et Bocchi castra. Nam verisimile est eos non in ipsa castris, sed, ut sit, in loco inter castra designato colloquium habuisse. Praeterea digressi de illicem dicitur, de quibus paulo ante congressi; et in toto hoc de non alio quopiam agitur, quam de Boccho et Sylla. Praesens Aspar fuerit, id ex antecedentibus coniectur; sed, auditor tantum, aderat. Non audiamus ergo Curtium, qui ambos, *Asparem et Syllam* intellegit; Asparemque in sua apud fugitivam, Syllam in sua apud Marium, castra digressos, longissima oratione contendit. Neque magis audiamus Glareanum, qui miratur castra habuisse Syllam in alieno regno, Bocchum in suo. Nam

Sylla, quamvis paucos milites haberet, eos videbat alicubi habere necesse fuit. Vbi autem, si non in castris? Ea Bocchas, quam bellum gereret, cur non et ipse castra in proprio regno habuisset?

3. *Internuncius.* Sic dicitur, qui inter alios medius est ad aliquid tractandum. Nempe hoc in colloquio, interpretum erat, alteri alterius verba interpretari, *internunciis* vero estiam de conditionibus agere. — *Ex sententia ambobus.* Qui Boccho et Syllae aequae acceptus erat. Eadem fere loquutio sup. XLII ex sententia omnibus rebus paratis componiturque. Conf. Cic. de Orat. II, 64, et Gell. IV, 20. Vulgo legitur, *ex sententia iurat ambobus.* Sed Curtius, aliquot MSS. auctoritate, extraxit iurat, quod, natum ex *ur et*, effecerat primo *iurati ex sententia ambobus*, deinde translatus fuerat post *sententia*. Addemus nostrum C non habere absurdum illud *iurat*; et D habere tantum supra lineam, et altera manu

Sullust.

A a

sumus in hac terra,¹ et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et, hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, abis ultro egomet optulisti, nullius indigui. Id imminutum,² quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi pretium, eguisse aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet:³ arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere: et, quoad vires, numquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego
 379 aestumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterum de republica vestra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo romano neque feci, neque factum umquam volui: fines meos advorsum armatos armis tutus sum. Id

CLX. 1 *In hac terra.* In Africa.

— *Et omnium quos novi.* Vulgo addunt *opulentissimus*, quod delet Coriū, nec in ullo neque nostrorum, neque aliorum MSS. comparet. Haec vox nequaquam necessaria est. Sufficit nempe *maximus*, et Sallustianum est, ut aetate notavimus, structuram mutare: *maximus in hoc terra*, et (*maximus*) *omnium quos novi.* Hoc ultimum addit, quia parum erat dixisse se *maximum* Africae regem. Ea semper fuit, estque etiam nunc in istis regionibus regulorum iactantia — *Multa venetibus.* Vide sup. XLVI, n. 1.

2 *Id imminutum.* Bip. et noster A, *imminutum.* Ceteri *imminutum*, quod melius est, quia notat aliquid commodi detractum — *Id est mihi pretium.* Operae pretium fuerit mihi, vel potius, *res pretiosa*, *res in bona numeranda fuerit multa* etc. Ceterum Coriū delet *pretium*, quod abesse ait a

quibusdam MSS., et exponit: *fuerit multa, acciderit multa, ut eorum aliquotulo assentire tunc.* Sed male. Nam *fuerit pretium*, eiusdem generis est, quoniam in *Tue Ann.* 1, 57: *Germanico pretium fuit, consentire uigora.*

3 *Id — experiri licet.* Nempe nihil carius esse mihi tua amicitia. — *Adeo.* Adverb. affirmandi. Vid. Catil. XXVII, n. 3. — *Arma quanta munificentia voles.* Duplici sensu dictum est *voles*. Duplici sensu dictum est *voles*. Minus turpe est regi, si vincatur armis, quam si eius beneficia aliorum beneficia superetur. Sic supra CII. *Numquam populum romanum beneficia victum.* — *Tutus sum.* Pro *tutus*, vel potius *tutus*, a verb. *tueri*. Vide sup. LXXIV, exte. *Numulus pedes magis quam arma tota sunt.* — *Id amito.* Desisto id facere. — *Flumen non egrediar.* Non e. regionalis meae finibus, transcendo flumen Malychiam, egrediar.

omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar; neque Iugurtham id intrare sinam: praeterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.»

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus, multis disseruit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: ¹ faciendum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur. Id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, ut illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram. Rex primo negitare: affinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse: ad hoc metuere, ne, fluxa fide usus, popularium animos avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant: denique saepius fatigatus, leniter ² et ex voluntate Sullae omnia se facturum ³³⁰ promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, appellat: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: ³ quamobrem regis

CAP. CM. 1. *Non in gratiam habituros.* Non pro beneficio habituros, cuius memores esse debeant Aliqui, in gratia. Variant codd. Dicere potuit in gratiam habere, ut dicitur aliquod in bonam vel in malam partem accipi.

2. *Leniter* — promittit. Vt supra LXXXIII, satis placide verba facit Aliqui, leniter; male. Noster A et plurimi Curtiani, leniter; C et alii

nonnulli, leniter, evidenti litterarum similitudinem n et m mutatione. — *Ad simulandam pacem.* Vt Iugurtha pacem etiam secum fieri crederet.

CAP. CMI. 1. *Posse conditionibus bellum poni.* Poni bellum, pro desinere, ut supra LXXXIII, deponi Conditionibus, i. e. non ex arbitrio victoris, sed ex foedere inter utraque partem composito.

sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, Iugurtham cupere omnia, quas imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus romanis pacem conventam frustra fuisse.² Ceterum Bocchus, si ambobus consultum, et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. Quum talem virum in potestate haberet, fore, uti iussu senatus atque populi romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam, in hostium potestate,³ relictum iri.

331 CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. Ceterum dolo, an vere,⁴ parum comperi-

2 *Pacem conventam frustra fuisse.* Non hoc intellige *Pax frustra conventa fuit*; sed, *pax conventa frustra fuit*; eodem sensu, quo supra LXXIII, exit., *ea res frustra fuit*. Notanda est rara locutio, *pax conventa*.

3. *Non sua ignavia, sed ob rempublicam in hostium potestate.* Bip. non sua captum ignavia, ita ut structura sit «hominem nobilem non relictum in in hostium potestate». Sed neque Curtius, neque Haverc., neque nostri codd. habeant *captum*; et sic quoque optime procedit «Hominem nobilem, qui erit in hostium potestate, non sua ignavia, sed ob rempublicam, non ob relictum iri». Eadem latinitatis ratio supra XCI *pax optum extra moenia in hostium potestate* (sc. *quae erat*, aut potius *erit*, si latine dici posset). Vide Sanct. Minerv. IV, 4, de ellipsi nominum et participiorum. — Paulo supra Curtius legit *in potestatem habere*, et hic, nosse

Et, ut *hostium potestatem*. Archaismus huic libenter admittam, si certior est, quam huius loci, scriptura locorum quos in exemplum affert Curtius. Nam citat ex Quintil. VI, 2, *neque enim aut motus in nostram potestatem*; et tamen in minime contemnendis Quintil. codd. legitur *in nostra potestate*. Ceterum Gell. I, 7, ex ipso Cicerone laudat, pro lege Manilia, XII: *Quam vestros portas in praedonum fuisse potestatem secutus*, abindeque confirmat hoc antiquus non insolens fuisse. Sed, quod sic aliquando loquuti sint, non inde sequitur, ut semper accusativus pro ablativo describi oportet.

CAP. CXIII. 1. *Dolo, an vere.* Scil. *promissa*. Vulgo, *dolo an vere* censetur. Sed, ut recte indicat Curtius, non hic agitur de evocatione Bocchi, sed de eo quod Sullam Iugurthae tradendum promittit, iam Syllae Iugurtham pollicitus.

mus: sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi adversae. Postea tempore et loco constituto [in colloquium uti de pace veniretur²], Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri: illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis,³ ac statim, immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu corporis pariter atque animo varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse.⁴ Tamen postremo Sullam arcessiri iubet, et ex eius sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Iugurtham³³² haud procul abesse; cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obviis honoris causa, procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obruncati:⁵ Iugurtha Sullae vincitus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

2. *In colloquium uti de pace veniretur.* Omnino putamus cum Coetio, haec superioris capitis verba glossam esse, ab aliquo interprete margini adscriptam, deinde ab inepto librario in textum translata.

3. *Adhibitis amicis.* Ad consilium advocatis. — *Remotis.* Scilicet iisdem amicis. Vulg. addunt ceteris; quod Curtius ex pluribus MSS. recte delevit. — *Vultus corporis.* Vultus non modo oris colorem, sed omnem corporis habitum, gestumque et motum significat. Ideo male aliqui scripti et editi *vultus, colore, ac motu corporis*. Nost. C., *opiline, vultus corporis pariter atque animo varius.*

4. *Quae scilicet — patefecisse.* Quae (negotia), quas res (nempe adhibitos et statim remotos amicos, vultusque immutationem) *sane licet patefecisse occulta pectoris, etiam ipso tacente* &c. De hoc usu vocis *scilicet*, vide sup. CII. Possis etiam interpretari, quas res mirum *patefecisse occulta pectoris* etc.; obliqua oratione, subaudito ex antecedentibus, dicitur. — *Pectoris.* Aliqui, *vis*. Optimi Curtii et nostri E., *pectoris*. — *Pro qua* Bip. dat ex aut qua re. — *Arcessiri.* Quidam, *arcessi*. V. sup. LXII, n. 2. — *Ex eius sententia.* Sicut ille postulaverat.

5. *Ceteri obruncati.* Ceteri, suppl.

CXIV. Per idem tempus adversum Gallos,¹ ab ducibus nostris, Q. Caepione² et M. Manlio male pugnatum: quo metu Italia omnis contremuerat. Illi-
 333 que,³ et inde usque ad nostram memoriam, Romani

omnes Iugurthae comites, praeter ipsum Iugurtham. Quidam scripti et editti, ceteris obtruncati. — *Deductus.* Aliquis, *deductus est.*

Hic finis belli Iugurthini; hoc initium inaequabile inter Marium et Syllam odiu. Nam et ipse Sylla totam confecti belli laudem sibi cupide asseruit, semper annulo signatorio usus, quo traditionem hanc insculptam haberet, et ceteri, obtruncantes Mario, dicebant eius aliens se iactare gloria, inebriato per Metellum, confecto per Syllam negotio. (V. Val. Max. viii, 14, Plin. xxvii, 1, Plut. in Syll. et Mar.) Inde, sublatu uno hoste, perpetuior existit discordia ducum. Et vere quidem dici possunt ex eo bello maximarum calamitatum quasi germen erupisse. Nempe ducem plebi dederunt adversus nobilitatem Metelli et Marii offensiones, nobilitati adversus plebem Marii et Syllae aemulatio.

Cap. CXIV. 1. *Adversum Gallos.* Vel potius, ut docet Liv. Epit. xxvii, Vell. ii, 12, Flor. iii, 3, et Tacitus de Mor. Ger. xxviii, adversus Cimbrum et Teutonem, Germaniae populos, quibus se miscerant ex Gallia Ambroges et Tigurini, atque etiam Treveri (vel Tolosani). Gallos uno eodemque nomine ducere potuit, 1.º quia omnes illi populi, etiam qui trans Rhenum habebant, Graecis Celtae vocabantur, novum invento Germaniae nomine, ut testatur Tac. Mor. Germ. ii; 2.º quia veris Gallis commixti, et in ipsa Gallia, bellum Romanis faciebant, Denique ipse Cicero, de Prov. Cons. xiii. *Ipsae ille C. Marius, cuius diuina atque eximia virtus*

magis pop. rom. lucubus fustibusque adversus, insistentes in Italiam Gallorum maximas equas repressit

2. *Quinto Caepione.* Q. Servilius Caepio consul fuerat A. V. C. 648: summus auri Tolosani direptione, de qua v. Iustin. xxxii, 3; Gell. iii, 9. — *M. Manlio.* E. Cornelianus unus C. Manlius, alter Gaius Manlius. Certe ex damnatione Manlii Capitolini, cautum erat ne quis deinde Manliorum Marcus vocaretur, Liv. vi. Illuc Cicero, pro Plancio, V, Cui Manlius vocat, non solum ignobilem, verum sine virtute, sine ingenio, vicia etiam contempta ac sordida. Illuc cum conicere licet e nobili Manliorum gente non fuisse. Ceterum Manlius ille consul fuerat A. 619. De his claudibus vide Vell. ii, 12. Item Florus l. c. Sed nec primum quidem impetum barbarorum Sidaui, nec secundum Manlius, nec tertium Caepio sustinere potuerunt. Omnes fugati, caesi castris. Actum erat, non Marius illi saeculo contiguus. — *Quo metu.* Propter quatuor metum, vel potius, causa belli metus.

3. *Illique Romani qui tunc temporis vivebant.* — *Quia Gallis prope etc.* Iam dixit, Caes. l. iiii, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Item Cicero, Provin. Cons. xvi. *Alpes Italianae numerat ante iugum, non ante aliquo diuino munere.* Nam si ille editus Gallorum immensitatis vastitudinisque potuisset, nunquam hoc iugum minime imperio domesticum ac sedem praebuisset. Tanti momenti fuit in rerum humanarum fati, Galliam inter et Romanam Alpes fuisse! — *Certum supple-*

sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Ingurtham victum adduci Romam nunciatum est; Marius consul absens factus, ⁴ et ei decreta provincia Gallia: isque kalendis ianuariis ⁵ magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

ae. De hoc verbo v. sup. XXXV, n. 4, et XLVI, n. 7.

4. *Consul abens factus* Quod erat contra leges. Sed tunc pro lege necessitas; et valuit exemplum prioris Africani, qui consul ante legitimam tempus fuerat. Vide Plutarchum in Mario.

5. *Kalendis ianuariis*. Sc. anni 650, hoc ipso die secundum consulatum ingressus. Coeptum erat bell. lug. A. 643, v. sup. XXVII, n. 4.

Non ultra narrationem profert Salustius, quia, capto hoste, actioque triumpho, omnia, quae ad illud bellum pertinent, completa sunt. Plura pete ex Plut. in Mar. Scilicet Ingurtha per triumphum ductus fuit, statimque in carcerem Tullianum (ubi postea necati sunt Catilinae soror) detrusus, post sextum diem, fure interit: digno sane exilio eius, qui tot propinquos suos occiderat; nefando autem exemplo acerbi generum proidentis ad talem necem, populi que ins vitae et necis in capto bello reges ubi adrogantis (V. Cic. in Verr. v. 30). Natus erat Ingurtha annos fere quatuor et quinquaginta, regnaverat quindecim. Ceterum Eutropius et quidam alii stragulaturo in carcere dicunt. Aliqui Sallustii codd. duos addunt versiculos. *Se cupis igitur Ingurthae nocere lethum, Tarpeia riges pulvis ad iura ius*. Alii a Caelio citatus: *Nunc cupis vulgo non cognita fata Ingurthae? Vt Plutarchus ait, carcere clavis obit*. Vires e nostris, A, duodecim versus subicit, quibus

mortuum in carcere Ingurtham narrat. Inde hoc solum decerpimus:

... *eodem notos viros obtulit illius auxilium; Culpaque perire traxit utroque patria*. Certe duo Ingurthae filii vineti cum illo per ora hominum traditi sunt. Vnus vero Oxantha, seu Masintha, Veneris in custodia habitus est, ibique adhuc erat anno 664, v. App. Bel. Civ. t. 42. Ingurthas tertius regum fuit, Romae per triumphum ductus, ante illum, Perses et Syllas.

Quod ad Numidiae sortem attinet, pars imperio adiecta est, pars Mauritaniae consilii Boecio data, pretium impai, sed otiosa populo romano, facinorosa. Pars tradita Hiempsali secundo, Gidissae filio, Massiniae nepoti, quem postea supplex adiit Marcius iuvenis, quam pater, quondam Numidiae victor, victus ipse nunc civilibus armis, *Nuda triumphata ramis per regna Ingurthine, Et Poenas praestit cinera*. Hiempsali successit illius Iuba, qui fuit in bello civili Caesaris hostis, et post acceptum ap. Thapsum eladem voluntaria morte obiit (vid. Catul. LIX, n. 14). Illo extincto, Numidia omnis in romana ditione fuit, in quod tempus incidit Sallustii praetura (vid. sup. XVII, n. 7). Post, illius filio Iuba secundo paternum regnum reddidit Augustus, quem Iubam excepit filius Ptolemaeus, uxore Cleopatra, M. Antonii et aegyptiae Cleopatrae filia, natus, quo mortuo in provinciam demum redacta est omnis Numidia.

IVGVRTHINVM

BELLVM

EX L. ANNAEI FLORI LIBRO III, CAP. I.

Haec ad orientem; sed non ad meridianam plagam eodem quies. Quis speraret post Carthaginem aliquod in Africa bellum? Atqui non leviter se Numidia concussit; et fuit in Iugartha quod post Hannibalem timeretur. Quippe rex callidissimus populum romanum, armis inclitum et invictum, opibus aggressus est: et citra spem omnium fortuna cessit, ut rex fraude praecipuus fraude caperetur. Hic avo Masinissa et Micipsa patre per adoptionem, quum interficere fratres statuisset agitatus regni cupiditate, nec illos magis, quam senatum populumque romanum, quorum in fide et clientela regnum erat, metneret; primum scelus mandat insidiis, potitusque Hiempsalis capite, quum se in Adherbalem convertisset, isque Romam profugisset, missa per legatos pecunia traxit in sententiam suam senatum. Et haec fuit de nobis eius prima victoria. Missos deinde, qui regnum inter illum Adherbalemque dividerent, similiter aggressus, quum in Scanro ipsos romani imperii mores expugnasset, inchoatum nefas perfecit audacius. Sed diu non latent scelera: corruptae nefas legationis erupit: placuitque bello persequi parricidam. Primus in Numidiam Calpurnius Bestia consul immittitur: sed rex, peritus fortius ad-

versus Romanos aurum esse quam ferrum, pacem emit. Cuius flagitii reus, quum interveniente publica fide a senatu arcesseretur, pari audacia et venit, et competitorem imperii Masinissae Massivam, immisso percussore, confecit. Haec altera contra regem fuit caussa bellandi; igitur sequens ultio mandatur Albino. Sed huius quoque (proh dedecus!) ita corruptit exercitum, ut voluntaria nostrorum fuga vinceret Numida, castrisque potiretur. Addito etiam turpi foedere in pretium salutis, quem prius emerat, dimisit exercitum. Eodem tempore in ultionem non tam imperii romani, quam pudoris, Metellus assurgit: qui callidissime hostem nunc precibus, nunc minis, iam simulata, iam quasi vera fuga eludentem, artibus suis aggressus est. Agrorum atque vicorum populatione non contentus in ipsa Numidiae capita impetum fecit, et Zamam quidem frustra diu voluit; ceterum Thalam, gravem armis thesauroque regis, diripuit. Tunc urbibus exutum regem, et iam finium suorum regnique fugitivum, per Mauros atque Getuliam, sequebatur. Postremo Marius auctis admodum copiis, quum pro obscuritate generis sui capite censos sacramento adegisset, iam fuscum et saucium regem adortus, non facilius tamen vicit, quam si integrum et recentem. Hic et urbem Herculi conditam Capsam, in media Africa sitam, anguibus arenisque vallatam, mira quadam felicitate superavit: et saxeo inditam monti Mulucham urbem per Ligurem, aditu arduo inaccessoque penetravit. Mox non ipsum modo, sed Bocchum quoque Mauritaniae regem, iure sanguinis Numidam vindicantem, apud oppidum Cirtam graviter cecidit. Qui ubi, dissisus rebus suis, alienae cladis accessio fieri timet, pretium foederis atque amicitiae regem facit. Sic fraudulentissimus regum fraude socii sui

in insidias deductus est, et Sullae in manum traditus: tandemque opertum catenis Iugurtham in triumpho populus romanus aspexit: sed ille quoque, quamvis victus et vinctus, vidit urbem, quam venalem et quandoque perituram, si habuisset emptorem, frustra cecinerat. Tamen ut venalis fuisset, habuit emptorem; et quum ille non evaserit, certum erit eam non esse perituram.

SERIES

RERVM ET TEMPORVM

AD HISTORIAM NVMDICAM PERTINENTIVM ;

SEV FASTI HISTORIAE NVMDICAE.¹

Anni V. C.

- Narva, seu Nergal, rex Numidarum Massylorum²
- Gala, Narvae filius, ei succedit.
- Isalacus seu Aesalces, Galae frater, ei succedit; (Liv. xxix; 29).
- Capusa, maior Aesalcis filius, ei succedit; (ibidem).
- Mezetulus Capusam occidit, et Lacumacen, minorem Aesalcis filium, regem appellat; sed ipse regnat tutoris nomine; (ibidem).
- 546. *M. Claudius Marcellus. T. Quinctius Crispinus;*
 cos.
 Masinissa, Galae filius, regnum accipit.
- 550. *M. Cornelius Cethegus. P. Sempronius Tuditanus;*
 cos.
 Masinissa, Numidia expulsus a Syphace, Numidarum Massesylorum rege, ad Scipionem recens in Africam advectum, cum praesidio equitum venit; (Liv. xxix, 29 et 33).

1. Hic quoque, ut in fastis Catilinae coniurationis, duce sequimur doctissimum virum *De Brosses*; ita tamen ut aliquid seu addamus ex veterum auctoritate, seu corrigamus

in notis auctorum, et consulum nominibus.

2. *Massylorum. Seu Massylorum.* Virgilius *Aen. iv, 132 Massylusque* *ruus equites*; et 483 *Massylas gentis*.

551. *Cn. Servilius Caepio. C. Servilius Geminus* ; *cons.*
(Liv. xxx, 1).
Syphax a Masinissa Laelioque captus; (Liv. xxx, 11).
Masinissa, in regnum restitutus, toti deinceps Numidiae imperavit.
595. *C. Cornelius Dolabella. M. Fulvius Nobilior* ; *cons.*
Hunc circiter annum nascitur Iugurtha, ex Manastabae, Masinissae filio.
606. *Sp. Postumius Albinus. L. Calpurnius Piso* ; *cons.*
Masinissa moritur, postquam LX annos regnavit.
Micipsa, Manastabal et Gulussa, filii Masinissae, regnum simul obtinent, cuius munia inter eos partitur Scipio Aemilianus; (vide Appianum).
. . . . Dein Micipsa solus regno potitur, fratribus morbo absumptis.
614. *C. Laelius Sapiens. Q. Servilius Caepio* ; *cons.*
Initia belli Numantini.
. . . . Iugurtha et Marius simul apud Numantiam militant, Scipione duce.
621. *P. Mucius Scaevola. L. Calpurnius Piso Frugi* ; *cons.*
Capta et deleta Numantia.
633. *L. Opimius. Q. Fabius Maximus Aemilianus* ; *cons.*
Iugurtham, Manastabalis filium, adoptat Micipsa.
636. *M. Porcius Cato. Q. Marcius Rex* ; *cons.*
Micipsa Cirtae moritur, postquam XXX annos regnavit. Regno succedunt Adherbal et Hiempsal filii, et Iugurtha filius adoptivus.
637. *L. Caecilius Metellus. Q. Mucius Scaevola* ; *cons.*
Missus in Africam proconsul Cato ibi moritur.
Hiempsal, Iugurthae dolis oppressus, interficitur.
Domesticum Adherbalem inter et Iugurtham bellum.
Victus Adherbal in provinciam romanam fugit.

638. *C. Licinius Geta. Q. Fabius Maximus Eburnus* ;
 cons.
 Adherbal Romam contendit. Eo legatos mittit Iugurtha.
 Scaurus consul designatur.
 Adherbali, et Iugurthae legatis senatus datur.
 Decem legati mittuntur in Africam, quorum princeps Opimius, C. Gracchi intersector.
639. *M. Aemilius Scaurus. M. Caecilius Metellus* ; cons.
 Numidiam inter Iugurtham et Adherbalem dividit Opimius. Datur Iugurthae pars quae Mauretanium attingit ; Adherbali, pars Carthagini propior.
640. *M. Acilius Balbus. C. Porcius Cato* ; cons.
 M. Scaurus princeps senatus fit, mortuo Metello Macedonico.
 Inter Adherbalem et Iugurtham bellum renovatur.
641. *C. Caecilius Metellus. Cn. Papirius Carbo* ; cons.
 Praelio victus Adherbal Cirtam profugit. Iugurtha hoc oppidum expugnare aggreditur.
 Tres legati mittuntur in Africam.
642. *M. Livius Drusus. L. Calpurnius Piso Caesoninus* ;
 cons.
 Literae Adherbalis ad senatum, quintum iam mensem in oppido Cirta obsessi.
 Senatus Scaurum in Africam mittit.
 Capta Cirta, interficitur Adherbal, postquam sex annos regnavit.
 Tribunus plebis creatur Memmius.
 Iugurthae bellum indicunt Romani.
643. *P. Cornelius Scipio Nasica. L. Calpurnius Piso Bestia* ; cons.
 Imperium belli Numidici consuli Calpurnio decernitur.
 Scaurus Calpurnii legatus.
 Romam legatos mittit Iugurtha, filium et duos fami-

Iliares; qui iubentur ab senatu Italia decedere.
Exercitu in Africam transvecto, strenue bellum incipit Calpurnia. Mox pretio corruptus pacem Iugurthae concedit.

Mors Scipionis consulis.

Calpurnius Romam, ad comitia habenda, circa mensem quintilem revertitur.

Oratio tribuni Memmii ad Quirites.

L. Cassius praetor, iubente populo, ad Iugurtham mittitur.

Iugurtha cum Cassio Romam venit.

644. *P. Minucius Rufus. Sp. Postumius Albinus*; cons.
Iugurtha Massivani, Bomilcaris opera, Romae interficit.

Iugurtha in Africam regreditur.

Consul Albinus, in Numidiam profectus, bellum molliter gerit. Adventante comitiorum die, circa finem autumnus, Romam revertitur, Aulo fratre in castris pro praetore relicto.

C. Mamilius Limetanus tribunus plebis creatur.

645. *Q. Caecilius Metellus* (postea dictus *Numidicus*).
M. Iunius Silanus; cons.

Aulus propraetor milites, mense ianuario, ex hibernis educit, oppidumque Suthul obsidet.

Idem, relicto Suthule, Iugurthae dolis circumventus, ad foedam pacem adigitur; quam mox irritam facit senatus.

Albinus, etiam tum consul (scilicet nondum ingressis magistratum Metello et Silano) in Africam redit; (vid. sup. XXXIX, et notam 1 ad XXXVII).

Idem mox, proconsul, consuli Metello exercitum tradit; (vid. sup. XLIV, et quae ibi notavimus).

Marium et Rutilium legatos adsumit sibi Metellus.

Lex Mamilia (sup. XL), qua damnantur exilio Calpurnius, Albinus et Opimius; (ibid. n. 7).

Oppido Vaccae praesidium imponitur. Pugna ad flu-

men Muthul. Zamae obsidio. Equestris pugna apud Siccam. Relicta Zamae obsidione Metellus in provincia romana exercitum, hiemandi gratia, collocat.

646. *Serv. Sulpicius Galba. Q. Hortensius*, cui suffectus est *M. Aurelius Scaurus*; *cos.*

Iugurtha, facta deditione, mox de integro bellum sumit.

Senatus Numidiam Metello proconsuli decernit.

Oppidum Vacca, captum a Numidis, a Metello recipitur. Nabdala et Bomilcar Iugurthae exitium machinantur.

Marius, relicto exercitu, Romamque reversus, consul designatur.

Praelo victus Iugurtha, in oppidum Thalam se recipit. Thalam obsidet Metellus.

Idem Leptim praesidium mittit, rogatus ab incolis.

Ex oppido Thala noctu profugit Iugurtha.

Thala capitur.

Iugurtha per magnas solitudines parvenit ad Gaetulos, et Bocchum Mauretaniae regem, socerum suum, in belli societatem trahit.

Reges sociatis viribus ad Cirtam iter constituunt.

Metellus, haud procul ab Cirta, castris munitis, eos opperitur.

647. *L. Cassius Longinus*, et post eum, *M. Aemilius Scaurus II. C. Marius*; *cos.*

Imperium Belli Numidici, quod paulo ante senatus Metello prorogaverat, populus ad Marium transfert.

Marius consul milites scribit, et plebem ad capessendam militiam oratione accendit, non sine acerrima nobilitum insectatione.

Metellus Romam redit, praeter spem etiam plebi acceptus.

Marius Vitcam advehitur, et a Rutilio Metelli legato exercitum accipit.

Triumphus et Numidici cognomen Metello decernitur.

Marius Gaetulos et Ingurtham strenue persequitur; oppida et castella inuenta partim vi, partim metu subigit. Dein Capsam, repentino impetu aggressus, expugnat.

648. *C. Atilius Serranus. Q. Servilius Caepio*; coss.
(Hoc anno, tertio ianuarii die natus est Cicero).
Marius reliquam Numidiam subigit.
Castellum in saxo positum, haud procul a flumine Mulucha, invento per Ligurem tramite, expugnat.
L. Sylla quaestor equitatum ex Italia in Numidiam advehit.
Bocchus et Ingurtha, coniunctis viribus, Marium in hiberna proficiscentem aggrediuntur.
Marius, caesis fugatisque hostibus, ire in hiberna pergit, quae in oppidis maritimis agere decreverat.
Rursus funduntur apud Cirtam Bocchus et Ingurtha.
Romae consul designatur P. Rutilius, qui legatus Metelli fuerat,
Marius, a Bocchi legatis rogatus, ad eum mittit Manlium et Syllam, de pace acturos.
Marius, composito in hibernis exercitu, proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam.
Bocchus legatos ad hiberna Romanorum mittit, qui, absente Mario, a Sylla liberaliter excipiuntur.⁵

649. *P. Rutilius Rufus. Cn. Manlius Maximus*; coss.
Marius Cirtam redit, advocatoque consilio mandata Bocchi cognoscit.
Tres a Bocchi legatis Romam proficiscuntur, cum Octavio Rufo quaestore,
Senatus Boccho delicti gratiam facit; foedus et amicitiam pollicetur, quum meruerit.⁴
Sylla, ad Bocchum profectus, obvium habet Volucem regis filium.

Anni V. C.

Secreta Bocchi et Syllae colloquia. Pax convenit.

Bocchus Iugurtham tradit Romanis.³

Profligantur a Cimbris Gallisque Caepio et Manlius.

Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia.

650. *C. Marius II. C. Flavius Fimbria; cons.*Kalendis ianuariis Marius triumphat, ducto ante cur-
rum Iugurtha cum duobus liberis.Moritur in carcere Iugurtha, LIV annos natus, XIV
autem regno potitus.Hiempsal secundus, Gulussae filius, partem Numi-
diae regnandam accipit.666. *L. Cornelius Sylla. Q. Pompeius Rufus; cons.*C. Marius, Caji filius, ad Hiempsalem secundum
confugit, dum ipse pater perfugium in Africam
quaereret.708. *C. Iulius Caesar III, dictator; M. Aemilius Lepi-
dus, magister equitum.*Iuba, qui post Hiempsalem regnaverat, apud Tha-
psum occiditur.Numidia in provinciam redactae Sallustius a Caesare
praeficitur.

3. In toto hoc anno sequimur cl.
De Brouss. Est tamen operae pretium
scire, praestantissimum Historicum ro-
manum auctorem *Corolum Rollin*, libro
XIX, haec sub Mariam consulatus
titulo narrare Constat tamen (T. IX,
p. 272, 10-12), consules Serranum
et Caepionem magistratum ingressos
esse, dum pars saltem earum rerum
gereretur Ceterum Sallustius, cap.
CIII et CIV, hanc Bocchi legationem
narrando, Marium consulem vocat,
qui proconsul tantum fuisset, si novi
consules rempublicam cepissent. Nisi
forte hic consul ex potestate magis,
quam proprio nomine, dictus fuerit.

Sallust.

4. Hoc etiam in Marli consulatu
narrat *Rollin*; sed hic quoque valet
supra dicta coniectura de Serrano et
Caepione.

5. Idem traditionem Iugurthae ad
annum Serrani et Caepionis refert;
sed non dicit, quid per reliquum
hunc annum, perque totum Rutilii
et Manlii consulatum in Africa Marius
gesserit. Atqui nihil certius est, quam
illum per tres continuos annos ibi
fuisse, nempe 647, 648, 649. Kalen-
dis tantummodo ianuariis anni 650,
iterum consul, Romam triumphans
latravit.

Bh

C. C. SALLVSTII

HISTORIARVM FRAGMENTA

LIBER PRIMVS.

Res populi romani M. Lepido, Q. Catulo² cons. ac 345
deinde militiae et domi gestas composui. *Donatus et*
Pomp. Messalinus.

Cato³ romani generis disertissimus multa paucis 346
absolvit. *Servius et Acron.*

1. **FRAGMENTA** Ex grammaticis aliisque scriptoribus qui Sallustium citaverant, P. Maoutius, Lud. Carno maximam partem collegerunt: aucta ab aliis, emendata et illustrata. Sed *Conciones et Epistolae* integrae in nostram aetatem servatae sunt; quod vetusto codici, in quo Catilina et Jugurtha erant perscriptae, debemus. Inde Pomponius Laetus imprimi curavit et maiori quidam fide, quam opera dicta. *Cottius.* Haec fragmenta meos omnium maxime illustravit *De Brousses*. Is enim abstrusa eruendo, dissipata colligendo, amissa, ex aliis scriptoribus, supplendo, Sallustianam Historiam, quantum fieri poterat, gallico sermone restituit, certe opus composuit cuiuslibet rerum romanarum studioso legendum.

Ceterum Sallustius res gestas scripserat ab anno V. C. 675, quo Sylla dictatorem abdicavit, usque ad annum 688, quo, lege Manilia, Pompeius imperium belli Mithridatici ac-

cepit, cons. M. Aemilio Lepido, L. Volcatio Tullio. In hoc autem tempus incidunt civiles a Lepido, post mortem Syllae, concitati motus, bella Sertorii, Spartaci, Piratarum, et victoriae Luculli de Mithridate. Sed antequam harum rerum narrationem iniret Sallust., res summam repetebat a fine belli Jugurthini; ita ut Jugurtha, Historiae et Catilinae, una serie, comprehenderent annos 55, ab anno 636, usque ad 691.

2. *M. Lepido, Q. Catulo.* Hi consules fuerunt anno 676, post Syllae abdicationem. Eorum consilium, simulque librorum Sallustii meminit *Auson* *Idyll. iv, 61*: *Iam facinus, Catilina, tuum, Lepidique tumultum, Ab Lepido et Catulo iam res et tempora Romanae Oras, his senis seriem connecto per annos. Iam lego civili motum morte ductum, Movit quod voco Sertorius exul Ibero.*

3. *Cato.* Censorius scilicet. Vid. in

Fannius ⁴ vere. *Victorinus.*

Nos in tanta doctissimorum hominum copia. *Servius.*

Neque me diversa pars ⁵ in civilibus armis movit a vero. *Arusian.*

Nobis primae dissensiones ⁶ vitio humani ingenii evenere; quod inquires atque indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis agit. *Priscianus.*

Nam a primordio urbis ad bellum Persi ⁷ Macedonicum. *Idem.*

Res romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpicio et M. Marcello ⁸ coss., omni Gallia cis Rhenum, atque inter mare nostrum, atque Oceanum, nisi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optumis autem moribus et maxima concordia egit populus rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorin. et Augustin.*

At discordia, ⁹ et avaritia, atque ambitio, et cetera secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis excidium maxime aucta sunt. Nam iniuriae validiorum,

Bruto, esp. xvi, quid de illius eloquentia dicat Cicero.

4. *Fannius.* C. Fannius, Laeli Sapientis gener, historicarum scriptor, de quo meministi Cicero ad Att. Ep. xii, 5, item in Bruto, xxvi. — *In tanta...* copia. Loqui videtur de omnibus illis qui historiam ante se conscripserant.

5. *Diversa pars.* Id est, quod ego diversae partis caesem.

6. *Nobis primae dissensiones.* Haec pars fuit proemii, quo mores, statum civitatis, formaeque republicae, ab urbe condita, attingebat. Eodem pertinent, quae sequuntur — *Inquires.* Inquietum. — *In certamine* — agit Perpetuum certamen habet de libertate, gloria, aut dominatione. Hic

tris tangit, quae maxime homines discordia exagitant, et in mutuum componunt exitium.

7. *Persi.* Vide quae de hoc genitivo notavimus, Catil. II, 9. Ceterum ut Sall. dicit *Persae*, *Persae*, ita Cicero quoque, *Isocrates*, *Isocrati*, Ep. ad Att. ii, 1, et multa alia passim eiusdem formae. Item Plaut. Rud. i, 1, 4: *Euripides*, *Euripidi*. Et Varro, de L. L. vii, docet in usu esse utramque genitivi formam, *Hercules* et *Hercoli*.

8. *Servio Sulpicio et M. Marcello.* Consules fuerunt anno V. C. 703. — *Inter secundum atque etc.* Intervallum hoc LII annorum fuit, ab anno 553, usque ad 605.

9. *At discordia.* Conf. lug. XII, et

et ob eas discessio plebis a patribus, aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio; neque amplius quam, regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto iure agitatum: dein servili imperio patres plebem exercere,¹⁰ de vita atque tergo regio more consulere; agro pellerere, et, ceteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus saevitiis, et maxime foenoris onere oppressa plebes, quum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit. Tumque tribunos plebis et alia sibi iura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustin.*

Postquam, remoto metu Punico, similitates exercere vacuum fuit,¹¹ plurimae turbae, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt: dum pauci po-

scriptores ibi laudatos, praesertim Tacit. Hist. II, 38. — *Neque amplius, quam regibus exactis, dum etc.* Nec patres aequi et modesti erga plebem fuerunt diutius, quam donec (post expulsos reges) recesserit metus Tarquinii, et bellum cum Etruria desiderit. Nota *amplius* pro *diutius*; et hanc structuram, *amplius quam dum* .., illi vulgatissimae persimilem, *maius quam ut* .. — *Postquam est* Eodem sensu, quo *bellum post* lug. CXII.

10. *Servili imperio patres plebem exercere.* Patres plebis, ut servis, imperaverunt. Nota vim verbi *exercere*; i. e. *agitare, verare*. — *Ceteris expertibus.* Se imperii. Igitur plebs dominos tantum mutaverat, non exierat servitutem. Esteti reges fuerant, ut imperium penes populum remanere esset: et nomine quidem erat, sed re apud solos patricios. Quae maximarum semper barbarum causa fuit, ubi res cum verbis pugnant —

Montem Sacrum atque Aventinum. Vid. lug. XXXI, n. 15.

11. *Vacuum fuit.* Otium fuit, hominibus omni externa cura vacua. — *Quorum in gratia plerique concesserant* Arrianus a Sallustio dictum notat *concedere in gratia*. Augustinus, qui fragmentum hoc totum conservavit, ut *gratum* concesserant, scriptum reliquit *Cassius*. In *gratui* autem, vel ut *gratum* concedere, est praepotentis et apud multos gratiosi hominis evasae et factioni se adiungere. — *Sub honesto... nomine* Honestum nomen sine ambitioni praesentes, utilitatem patrum aut plebis. Vide Catilin. XXXVIII. — *Non ob merita* Hoc vocabulum, quum de bonis pariter ac malis dicitur, in utroque pariter accipiendum est. Nam *meritum* est, quidquid aliquis meruit seu bene, seu male agendo. Vide Catil. XXXVII, et quae ibi notavimus de duplici sensu vocabulorum *bonum* et *malum*.

tentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine, dominationes affectabant; bonique et mali cives appellati, non obmerita in rempublicam, omnibus pariter corruptis; sed uti quisque locupletissimus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. Ex quo tempore maiorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati: adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta est, uti merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. ¹² *Gellius et Augustin.*

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Gellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii ¹³ victoris, Hiempsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Mexumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Arusianus.*

Quin lenones et vinarii lanique, quorum praeterea ¹⁴ vulgus in dies usum habet, pretio compositi. *Charisius*
Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusian.*

12. Neque alia pati. — Suppl. habere.

13. Metus Pompei. Metus quem Pompeius faciebat. Scil. Pompeus, Syllanae victoriae adiutor, Domitium, Cinnae generum, in Africa, bello persequobatur, quo victo interfectoque, Hiempsalem secundum (de quo diximus in fine Jugurthae) in regnum Numidiae restituit, unde ab Hierba, Domitii socio, eiectus fuerat. Vide *De Br. Hist.* 4, 26.

14. Quorum... vulgus... usum habet. Homines quibus vulgus quotidie uti-

tur; quibus quotidiana est cum plebe consuetudo. — Compositi Comparati, redempti. — Hoc intelligi potest de iis quos in urbe Lepallas pretio allicit, per eos ceteram plebem sibi conciliaturus. Ceterum paulo aliter *De Br. Hist.* intelligit de variarum rerum mercatoribus, quorum operam redimit, in usum castrorum quae mox habiturus erat. Nam bellum adversus Catullum collegam senatumque meditabatur. Et hoc quidem sensu, vulgus nunc habet, esset, opus habet magna hominum multitudinem.

M. AEMILII LEPIDI COS. ¹ AD P. R.

ORATIO CONTRA SYLLAM.

«Clementia et probitas vestra,² Quirites, quibus
per ceteras gentes maximi et clari estis, plurimum 350

¹ *M. Aemilius Lepidus consul.* Is pater fuit Lepidi triumviri, e patricia gente Aemilia, cuius praecipuae familiae erant Lepidi, Pauli, Scuri. Lepidus aedilis fuit Mario septimum consul, mox in Syllae victoris partes transiit, ibique inter avidissimos honorum sectores eminebat. Consul designatus est anno 675, adiuvante Pompeio, repugnante Sylla, adhuc dictatore. Sed ubi primum hic dictaturam abdicavit, Lepidus ad rescidenda pleraque eius acta, renovandam Marii factionem, concitandosque praescriptorum liberos et amicos statim se convertit, Syllae potentiam affectans, sed non Syllae ingenio, levius, seditiosus, callidus magis quam prudens, praesertim militibus impetitus. — *Oratio contra Syllam.* Putat *De Brouss* hanc orationem, quum designatus consul, nondum vero consulatum ingressus esset, Lepidum ad suos in secretam locum convocatos habuisse. Nam ex ipsa oratione constat, habitam esse imperante, aut saltem vivo adhuc Sylla, atqui non verisimile est tot convicia e rostris, in vicum atque etiam, si voluisset, audientem dictatorem consui potuisse. Titulus, *oratio ad populum romanum*, recentioris manus est. Quirites autem appellari posuerunt, honore causa, etiam in privata domum congregati homines. Nam factum, quantumlibet pauci, non tutum esse populum facile sibi persuaderent.

Existimat vero Douze, Lepidum orationem vere ad concionem publi-

fecit, iam consulem, vivo Sylla et privato, sed dictaturae, cuius titulum abdicaverat, potentiam per satellites suos retinente. — Ceterum supervacaneum est monere, hanc orationem, ut ceteras, a Sallustio ex persona, ne et tempore conflictam esse.

2 *Clementia et probitas vestra.* Sumptum est hoc exordium ex oratione Corinthiensem ad Lacedaemonios, Thucyd. 1, 118. Το πρῶτον ὅμως, ὃ Ἀναδιμήνους, τῆς κατ' ὅρας αὐτοῦς πολιτείας καὶ οὐκίας ἀνιστορήσας ἐς τοὺς αἰῶνας ἐν τῇ λήμνῃ, καθίσταται καὶ πρὸς αὐτῶν συγγροῦσιν μὴ ἔχειτε ἀπορίας δι' αἰῶνα πρὸς τὰ ἔξω πράγματα χαλεπὴ. — *Adversus tyrannidem.* De tyrannide. Ille enim adversus eandem relationem inducit, quum ἐν τῇ Thucydide Ἀντιστολήν ἐς αἰῶνας. καὶ ὁμοῦς ἰσχυρίζεται ὁδοῦν αὐτοῦ, ἢ. e. de aliis, vos praestat. — *De aliis.* In genere loquitur, sed Syllam innuit; ut Coriothis per vocem αἰῶνας Athenienses notant. — *Intestabiles curae vestro fuerit.* Metum vestrum exacerandis acerbibus superaverit. De voce *intestabiles* vide lig. LXXII, n. 3. — *Captivi.* Vobis, qui captivi et servi sub eius discone estis. — *In tantis periculis.* In repellendis periculis. *Tutus pericula disti,* ut Graeci ἀπὸ πόντος τὸν κίνδυνον, et Cic. Off. III, 18. *Qui non defendit incertum neque propulsat a se, quum potest, insute facit;* et Horatius, Carm. 1, 17. . . *Pavens, et ignem Defendit acetam capillus.* Vaeque mors plurimaeque venio.

timoris mihi faciunt, advorsus tyrannidem L. Sullae; ne ipsi nefanda quae aestumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini (praesertim quum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit; neque se aliter tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vestro fuerit, quæ captivis libertatis curam miseria eximat); aut si provideritis, in tutandis periculis magis, quam in ulciscendo teneamini. Satellites quidem eius, homines maxumi nominis, non minus optimis maiorum exemplis, nequeo satis mirari, dominationis in vos servitium suum mercedem dant;³ et utramque per iniuriam malunt, quam optimo iure libere agere: praeclara Brutorum, atque Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere, subvertunda! Nam quid a Pyrrho, Hannibale, Philippoque et Antiocho defensum est⁴ aliud, quam libertas, et suae cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? Quae cuncta saevus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet: non tot exercituum clade, neque consulis et aliorum principum, quos fortuna belli consumserat, satiatus; sed tum crudelior, quum plerosque secundae res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in post futuros composuit,⁵ quis prius iniu-

3. Dominationis — mercedem dant. Enuat suo servitio ius in populum dominandi. Vid. Iug. XIV, n. 1. — Utrunque per iniuriam malunt. Malunt et ipsi iniuste servire, et in ceteros iniuste dominari. — Optimo iure. Hoc opponitur verbia per iniuriam. — Libere agere, Libere vivere.

4. Nam quid a Pyrrho — defensum est. Quid Romani defenderunt contra vim Pyrrhi, etc. — Quam.... suae cuique sedes. Quam ut suam quis-

que sedem et domum quietam et inviolatam haberet. — Neu cui, nisi legibus, etc. Et quam ut nulli domino, nisi legibus, pareremus. — Quos consumserat. Scil. Libertatem et sedes uniuscuiusque. — Saevus iste Romulus. Romulum dixit, per antonomasiam, pro rege per vim regnante. — Tum crudelior, quam, etc. Crudelior enim fuit Sylla post victoriam, quam in ipso bello.

5. Supplicia in post futuros compo-

ria, quam vita certa esset; pravissimeque per sceleris immanitatem adhuc tutus fuerit, dum vos, metu gravioris servitii, a repetunda libertate terremini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint; non prolatandum, neque votis paranda auxilia:⁶ nisi forte speratis, per taedium iam aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, uti nihil gloriosum, nisi tutum, et omnia³⁵³ retinendae dominationis honesta existimet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capessebant, nulla sunt.⁷ Hac tempestate serviundum, aut imperitandum;

sunt. Sylla proscriptorum liberis nepotibusque ius advenit capemendi magistratus (vid. Cat. XXXVII, n. 16). Idcirco dicit in post futuros, id est, in eos qui nondum nati essent.

6. *Neque votis paranda auxilia.* Cf. Catil. I, n. 38. — *Nisi forte speratis.* Oratoria dicendi forma, quae perinde valet ac si diceretur, nam certe vos non speratis. Ceterum hoc confirmare videtur, contra Douziam, Syllam nondum dictatorem deposuisse, quoniam haec oratio habita fuit. — *Per scelus occupata periculosius dimissurum.* Hoc tangit maximam causam, quae Syllam a deponendo imperio detertere debuisset, nec tamen deterruit, scilicet periculosius eum deponere tyrannidem, quam occupare. Eadem ratione Athenienses hortatur Pericles, ut dominationem in aetiois populos relinquant; Thucyd. II, 63. ἢς (ἀρχῆς) εὐδ' ἐκείνην περὶ ἡμῶν ἐστίν... Ὡς τυραννίδα γὰρ αἱ εἰς ἔχρησιν αὐτῶν ἐν λαῷ μὲν ὀδύνην δακρύ τινα, ἀπείρου δὲ, ἐνταῖσθον. *Arrius ad dominationem.* Supp. omis. Vid. Catil. VI, n. 18.

7. *Itaque illa quies, et otium cum libertate — nulla sunt.* Id est⁴ etiam quiete et otiosa libertate contenti essetis, quam multi boni laboriosis honoribus praetulerunt, ne illa quidem vobis, Sylla regnante, frui liceret. Eo adducti talia, ut imperare vos aut servire oporteat. — *Nam quid ultra?* Supp. expectandum est, vel facit gloriosum. — *Quare humanae sperant.* Quid iuris, imperii, legum, aliarumque rerum humanarum reliqui habemus? — *Paullo ante gentium moderator.* Vide eadem alia verbis, Jug. XXII, n. 21. — *Agitandi inopia.* Sic ad haec verba Cato: *Unus vultus liberi: cogitandi inopia.* Hanc autem scripturam mihi suggerat Arrius ad Metellum, apud quem est: *inopia illius rei; ut Sallustius: agitandi inopia.* Ita corrigenda. *quam coniecturam meam libro Vaticano placere multo potius sciam.* — *Agitare, pro vivere, seu veculare;* genus loquendi creberrimum Sallustio. — *Ne servilia quidem alimenta.* Ne ea quidem alimenta, quae servis in singulos menses dari solebant, sc. quinos frumenti, seu farra, modico

habendus metus, aut faciendus, Quirites. Nam quid ultra? quaeve humana superant, aut divina impolluta sunt? Populus romanus, paullo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops, despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua
 153 habet. Sociorum et Latii magna vis civitate, pro multis et egregiis factis, a vobis data per unum prohibentur: 8 et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. Leges, iudicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum; denique necis civium et vitae licentia: simul humanas hostias vidistis, et sepulcra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud, quam solvere iniuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura, vel ferro septis, statuit; neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus, nisi muliebri ingenio, exspectat.

Verum ego seditiosus, 9 uti Sulla ait, qui praemia

(Senec. Epist. 111.11). Legem autem C. Gracchus tulit, qua frumentum civibus publice suppeditabatur. Vide licet eas largitiones sustulerit aut minuerit Sylla. Post, quinque mōdīs, acervile demensum, civibus dari institutum est, ut apparet ex oratione Līcīnī Macrī, inf. III.

8. Per unum prohibentur. Ad minuendam civium multitudinem Sylla civitatem abstulerat latinis sociisque civitatibus, quam per bellum sociale adeptae fuerant. — *Humanae hostias vidistis* Marium Gratulianum iunxit, qui ad Lutetiae gentis bustum matatus fuit. Vid. sup. pag. 117, n. 5. — *Solvere iniuriam*. Se liberare ab iniuria. — *Vel ferro septis*. Propert. Eleg. III, 17: *Ille licet ferro caesus se cordat et aere, Mors tamen vulnū protulit inde caput*.

9. *Verum ego seditiosus*, etc. To-

tum hoc attendat, quicumque vult decentissimum inter se factionum sermonem intelligere. — *Praemia turbarum queror*. Queror de praemiis Syllae eiusque satellitibus per turbas civiles quaesitis. — *Scilicet, quae non aliter, etc.* Per ironiam dictum. — *Vettus Poena*. Vettius quidam ex agro Piceno. — *Scriba Cornelius Cornelius Chrysognus*, Syllae libertus, de quo tam multa Cicero, pro Rosc. Amer. Ille scriba fuerat, id est rationis debitae et acceptae pecuniae in tabulas publicas referebat, quum, iubente Sylla, homines proscriptorum sub hasta vendērentur Eundem a Cicero, de Off. II, 8, designari putat De Bruen, his verbis *Alter quid in illa dictatura scriba faceret, in hac [Caesaris] fuit quaestor urbanus*. — *Proscriptiones innoxiorum*. Val. Max. II, 2: *Nec contentus in eos acc-*

turbarum queror; et bellum cupiens, quia iura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens, scribe Cornelius, aliena bene parata prodegerint; nisi approbaveritis omnes proscriptiones innoxiorum ob divitias; cruciatus virorum illustrium; vastam urbem fuga et caedibus; ³⁵⁴ bona civium miserorum, quasi Cimbricam praedam, venum aut dono datam. At obiecat mihi possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scelerum illius vel maximum est, ¹⁰ non me, neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa, quae tum formidine mercatus sum, pretio soluto, iure dominis tamen restituo; neque pati consilium est, ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus; ¹¹ manus conserentes inter se romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit: quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in glo-

vire qui armis a se dissuerrant: etiam quasi munus cives propter pecunie magnitudinem, per nomennotatorem conquisitos, proscriptorum numero aderebat. Adversus mulieres quoque gladios dirigit, quoniam parum crudelibus virorum satius. — Vastam urbem, Vastam, viduam civibus. — Venum aut dono datam. Venumditam, aut gratuito dono datam. Dubon grammaticae ad praedam refert; ipsa re, ad bona.

¹⁰ Quod quidem scelerum illius vel maximum est. Nolanda oratoris calliditas, in adversarium reicientis, quod ipse contra hominum et aequum fecit. — Non me, neque quemquam omnium. Ut male facta sua excuset, ea cum multis communicare tentat, tempora illa revocando, quibus nemini boni esse tutum fuit. Sic unumquemque

civem, propriorum periculorum, aliquos etiam delictorum recordatione, sibi facit indulgentiores. — Iure domini. Iustis dominis; iis qui iure domini sunt.

¹¹ Quae rabie contracta toleravimus. Quae mala, per rabiem nostram civilemque furorem contracta, passi sumus; scil. romanos exercitus manus inter se conserentes etc. Eodem sensu utitur verbo contrahere Cicero, Ep. ad Quint. fratrem, lib. 1, 4, initio. Ea nudentissime ferre homines debent, quae ipsorum culpa contracta sunt. Et saepe alias. — Armi. in nosmet versa. Luc. 1, 2 Populumque potentem In sua vestros cruciatum traxerit dextra. — Facta in gloria numeret. Ea ab se facta fuisse, per gloriam habeat.

ria numeret, et, si liceat, avidius fecerit. Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum vos audeatis, vereor: ¹² ne, alius alium principem expectantes, ante

42. *Neque iam* — *verror*. Quasi diceret scio vos de illo, ut de celestissimo homine, iudicium ferre; sed de vestra audacia sollicitus sum, ne minor sit, quam necesse est. — *Ne alius alium principem expectantes*. Ne singuli expectantes, donec alius incipiat, etc. — *Ante captivum*, quam captivum iri licet, et, quam audeat, tam videri felicem. Multo hunc locum tentarunt, nullus intellexit. Illic ego sensum esse mihi persuadeo, persuasurus utinam ceteris: Vereor ne vorante capiimini, quam ille captivus; atque tam licet vobis cum captivum, et tunc cum videri tam felicem, quam audent, sive, quam audeat ut; (sua in cognomine felix; quasi dicat: Sylla se felicem dici vult; licet vobis eum sic felicem reddere, ut sua audacia esse promeruit). Illic profecto verba, ante captivum, quam..., subiectivum requirunt rei futurae et adhuc incertae. Licet autem optime coniungatur cum aeqq. infinitivis, *captivum ut Syllam*, et *Syllam videri felicem*. Scimus praeterea Sallustianum esse, idem nomen ab uno verbo regi, et alterum regere; sag. XXXV, n. 4. Ironia autem non dubia est in, *tam felicem, quam audeat*. Ceterum has dicendi formas, aut si nullas, obscuritates, mutatus est a Thucyd. Sallustius; cuius rei duo sufficient exempla Thuc. II, 60. *ὅτι οὗτοι οὖν πόλιν μὲν τῆς ἑλίας ἐννοήσαντες οὐκ ἐπείκειν, εἰς δὲ ἐκείνης τῆς ἐπείκειν ἀφύπναι, πῶς οὖν χρὴ πάντας ἀμύνειν αὐτῇ, καὶ μὴ ὁ νῦν ὑμῖς θῆτε, ταῖς καὶ οὐκ ἐπὶ τῇ κακοπραγίᾳ ἐπιπληγμένοι, τοῦ πολεμίου τῆς σωματικῆς ἀφύπναι, καὶ ἐπὶ τῇ κακοπραγίᾳ κα-*

λεπῇ, καὶ ὑπὸς αὐτῆς, οὐκ ἐννοήσαντες, δὲ αὐτῆς ἔχτε. Quod est, si verbum verbo reddideris. Quando igitur civitas privatam calamitatem tolerare potest, privati vero civitatis non possunt, nam oportet omnes illi optuleri, et non quod nunc facitis, domesticis infelicitatibus periculis republicam salutem desertis, et me, qui bellum sum, et vos ipsoe qui multa ammittis, ammittis? Vbi, si sensum respicias, dicendum erit: « Et non facere, quod nunc vos facitis, quod reipublice salutem deseritis, etc. » Vel: « Et non, domesticis infelicitatibus periculis, reipublicae salutem deserere, ut nunc deseritis; neque » et vos... ammittis, ut nunc ammittis » Et sic quidem solvenda esse ὑπὸς et δὲ αὐτῆς ἔχτε, momenti ipsa verba ὅτι οὗτοι ὑμῖς θῆτε, quod nunc vos facitis.

Alterum exemplum Thuc. I, 71: *Ὀλέθη τὸν ἀνελκὸν οὗ τοῦτον τὸν ἀνθρώπου ἐπιπλησθέντες ἀρετῇ, οἱ δὲ τῇ μὲν κακοπραγίᾳ δίκαν κακοπραγίας, τῇ δὲ γνώμῃ, ἣν ἀδικίαντες, δέχοντες μὴ ἐπιπλησθέντες ἀλλ' ἐπὶ τῷ μὴ λυπεῖν τε τοὺς ἄλλους, καὶ οὐκ ἀντιπαραστήσαντες, τὸ ἑαυτοῖς νόμισμα μὴ βλάπτεσθαι, τοῖς ἑαυτοῖς νόμισμα*. Putatis quietem non illis hominibus durissime suppere, qui, nequidem, omnia iusta faciant, animo autem, se paratos ostendant iniusta non pati; sed et alius molestia non efficere, et vosmet, iniuriam repellendo, laborem non capere, eodem loco posita: « Quod timet, si ad vulgarem structuram revocaretur » Putatis quietem stabilem augere, non illis hominibus, qui iniuriam nec faciunt, nec patiuntur aequo animo videntur; sed illis qui et alios non offendere, et ipsi

capiamini (non opibus eius, quae futes et corru- 355
ptae sunt, sed vestra secordia), quam captam ire
licet, et quam audeat, tam videri felicem. Nam praeter
satellites commaculatos, quis eadem vult? aut quis
non omnia mutata, praeter victoriam? Scilicet mili-
tes? quorum sanguine, Tarrulae Scyroque, pessumis 356
servorum, divitiae partae sunt. An, quibus praelatus
in magistratibus capiundis Fusidius, ancilla turpis, 13
honorum omnium dehonestamentum? Itaque inaxu-
mam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot
vulnera et labores nihil, praeter tyrannum, quaesitum
est. Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti
sunt per arma, conditam a maioribus suis; utique
iura et iudicia sibi extorquerent: egregia scilicet
mercede, quum relegati in paludes et silvas, contu-
meliam atque invidiam suam, praemia penes paucos
intelligerent.

Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? 14

proptiae defensionis laborem non
nasripere, eodem studio quarrunt, ut
vos quarritis: οὐ τοῦτοις τῷ ἀνθρώπῳ
εἶ, etc., ἀλλὰ τοῦτοις, οἱ ἐν τῷ μὴ
λατῶν... καὶ οὐτοὶ ἀμυνόμενοι μὴ
φιλανθρωπῶς τὸ λαὸν νέμονται, ὡς περ
ὁμοῦς νέμει. » Sic ambo auctores, in
loco non satis adhuc intellectis, mu-
tuam sibi lucem afferunt.

13. *Fusidius, ancilla turpis* Per
mutuum contemptum, et propter
morum foeditatem, de vira dixit an-
cillam. — *Tribuniciam potestatem eversum*.
Sylla tribunorum potestatem for-
te nullam fecerat. V. ad Cat. XXXVIII,
u. 4, et Cic. de Leg. iis, §. — *Vis-
que* Atque uti. Nota iunctum uni
verbo *supinum* et *laudatissimum*, ut saepe
alibi: *Profecti sunt eversum, atque ut
sibi extorquerent*. — *Iura et iudicia*.
Iudicia ab equitibus romanis ad se-

natores Sylla translulerat. — *Relegati
in paludes et silvas*. Sic invidiose no-
minat agros qui stipendia emeritis,
mercedis loco, assignabantur. Idem
queruntur, initio Tiberiani principa-
tus, Pannonicae legiones, Tac. Ann.
1, 47. « Si quis in casus vita supera-
verit, trahi adhuc in diversas terras,
ubi per nomen agrorum, uligines pa-
ludum vel inculta montium accipiant.
— *Contumeliam*. A dictatore et eius
satellitibus. — *Invidiam*. Apud cives,
quos armis, dux Sylla, oppresserant
— *Suum*. Ad se (sc. ad milites) per-
tinentem, dum praemia belli penes
paucos spoliatores essent.

14 *Tanto agmine atque animis in-
cedit*: Cur Sylla tanta prosequendum
turba stipatus, et tam audaces animas
gerens per ora vestra incedit? Haec
aque docere potuit, sive dictator

357 quia secundae res mire sunt vitis obtentui; quibus labefactatis, quam formidatus antea est, tam contemnetur. Nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit; neque aliter populo romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima, ius, iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi romani fuit. Quae, si vobis pax et concordia intelliguntur, maxima turbamenta reipublicae atque exitia probate: annuite legibus inpositis: accipite otium cum servitio; et tradite exemplum posteris ad populum romanum suimet sanguinis mercede circumveniendum. ¹⁵ Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati, atque etiam praesidio; tamen non fuit consilium privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus diis M. Aemilium consulem,

adhuc esset Sylla, sive iam dictaturam abdicaasset. Vide sup. n. 1. — *Mire aut vitis obtentui*. Mire vitis tegunt; ita quasi velum obtendunt. Dem. Olynth. II: *Αἰ γὰρ σύμφορος, δυνάμει οὐκ ἐνδεής καὶ οὐκ ἐνδεής τοῦτο*. Quam sententiam Thucydidi tribuit Senec. Controv. IV, 24. — *Nisi forte specie concordiae et pacis*. Grammaticae repete ex antecedentibus: *tantum agnoscit*. *accidit*; re autem interpretare: *inestam potentiam retinet*. Non ergo necesse est, cum Douza, repetere, *spes est*. — *Praeda civilis*. Praeda ex civibus facta.

15 *Ad populum romanum* — *circumveniendum*. Hoc exemplo futuros tyrannos docere, quomodo populus romanus circumveniri possit propeil san-

guinis mercede. Atqui *circumvenire* aliquem mercede est, pecunia vel pretio quolibet allicere atque sibi devincire. Quo autem pretio Sylla populum romanum sibi devinxit? ipse populi sanguine in proclis et per proscriptiones fuso. Scilicet populus, exhausto suo sanguine, ipse mercedem erogavit, qua servitium publicum emit tyrannus. — Huius loci difficultas ex eo nascitur, quod, qui hominem circumvenit, ipse mercedem et pretium ei dare solet. Ille autem pretium a populo datur, qui circumvenitur populus. Sed in eo felix est orationis audacia. Scito lector, in quibusdam legi, *namet sanguis conde*; nullo sensu — *Summum imperium*. Consulatum. — *Privatas opes facere*. Consilium ad augendas privatas opes abuti.

ducem et auctorem sequimini ad recipiendam liber⁴ 358
tatem. »

Tunc vero et posci; quum ceteri eiusdem causa
ducem senatus rati, maximo gaudio bellum irritare.
Nonius, irritare, provocare.

Curionem quaesivit,¹⁶ uti adolescentior, et populi
suffragiis integer, aetati concederet Mamerci. *Pris-
cianus, lib. X.*

Philippus,¹⁷ qui aetate et consilio ceteros anteibat.
Servius, lib. II.

ORATIO L. PHILIPPI CONTRA LEPIDUM.¹

359

« Maxime² vellem, P. C., rempublicam quietam

¹⁶ *Quaesivit* Rogavit. Monent in-
terpretes hoc a *quaeso*, non a *quero*
derivandum esse; nec alio referendum
exemplum Phocae grammatici, qui
quaesere, apud Tullium et Sallustium
legi notavit. Ceterum nemo nescit
antiquitus permutari solitas fuisse li-
teras R et S, ut *Fenius, Furius; Pa-
pius, Papirius*: ita ut sint *quaeso* et
quero, unum et idem verbum, si
originem respexeris. Sed usus discri-
men in sententia fecit — *Suffragia*
integer Qui nondum suffragia populi
obtinuerat. Curio (C. Scribonius)
consul fuit biennio post, anno 678
← *Mamerci* Praenomen Aemiliae
gentis, cuius senatus, vir fortis Nam
Mamercum vocabant Osci deum *Mar-
tem*. Hoc fragmentum ponit *De Brutis*
post orationem Philippi, interpre-
taturque, in-erregem Appium, de quo
mentio est in oratione, n. 24, comi-
tia habentem a Curione rogavisse,
ut in petitione consulatus, aetati con-
cederet Mamerci Aemilii Lepidi Li-
vius, qui consul fuit anno 677

¹⁷ *Philippus* L. Marcus Philippus,
qui consul fuerat A. V. C. 663; quo
romane mortuus est Crassus Orator
Vide Cicero de Orat. III, 1.

¹ *Oratio L. Philippi contra Lepi-
dum*. Haec non statim post Lepidi
orationem habita est. Sed quum huius
inceptis summa vi obstarci alter con-
sul Catulus, senatusque iussisset am-
bos in suam quemque provinciam
mature proficisci (Italia Catulo, Gallia
cispina Lepido obvenerat), sacra-
mento prius obligatos, ne alter alter-
um bello provocaret, tamen Lepidus
collectis in Etruria Marianae factionis
reliquis, et spe multis hominibus
iniecta adeptum a Sylla civitatis
romanae ius recuperandi, exercitum
urbis hostiliter admoovit, et prope Mil-
vium pontem consedit. Inde a Catulo
et Cn. Pompeio pulsus vires in Etru-
ria reparabat, iterum urbi bellum
intulans, simul alterum petens con-
sulatum. Inter haec L. Philippus lan-
guentem et ad mollia pronum sena-
tum hac oratione erigit. In cuius sen-
tentiam facto senatus-consulto, Ca-
tulus, tunc proconsul, Lepidum in
Etruria armis aggressus, non semel
suum fugatumque in Sardiniam re-
cedere coegit, ubi morbo extinctus
est.

² *Maxime*.... *aut*.... *denique*. E
Thucyd. I, 32, petita dicendi forma,

esse, aut in periculis a promptissimo quoque defendi; denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat; postremo, quae pessimi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt: nisi forte cui pacem praestare, et bellum pati³ consilium est. Pro, dii boni! qui hanc urbem omissa cura adhuc regitis;⁴ M. Aemilius, omnium flagitioso-

de qua vide Iug. XIV, n. 3. — *A promptissimo quoque.* Ab iis quos sibi praefecit respublica, et quorum ideo opera maxime in promptu est. Vel, ab iis quos, ad honores promovendo, respublica e vulgo eremit, et quasi promptus ad suos usus, ut in tempore paratos defensores haberet. Vtrumque interpreteris, hunc esse sensum e rerum serie constat. Nam primo, inquit, vellem rempublicam quietam esse, sed seditionibus turbatur. Secundo, eam a magistratibus et primoribus civitatis defendi; sed eveniunt seditiones ab iis, quia eas prohibere decebat. Tertio, male facta et male consultata in auctores suos recidere; sed in bonos contra recidunt, qui ea facere coguntur, quae seditionibus placent. — *Noxae esse.* Damno esse. Nam noxae vocatur et delictum, et delicti poena.

3. *Pacem praestare et bellum pati.* Nisi quis velit pacem Lepido praestare, et ab illo bellum pati. Idem sere, quamquam fusius explicatum, Dem Phil. III, non procul ab initio: *Εἰ δὲ τις τούτων εἰρήνην ὑπολαμβάνει, ἐξ ἧς ἐκείνος, πάντα τὰ ἄλλα λαβὼν, ἐφ' ἑμὰς ἔξει. πρῶτον μὲν παύεται, ἵπματα δ' ἐκείνῳ παρ' ὧμων, οὐχ ὧμιν παρ' ἐκείνου τὰν εἰρήνην λέγει. Τοῦτο δ'*

fortis, ὃ τὴν ἀντιστοιχίαν χρημάτων ἀνέντων Φίλιππος ἀνίστησι, αὐτὸς μὲν πλεονεκτήει ὧμιν, ὡς ὧμιν δὲ μὴ πλεονεκτήσει.

4. *Omissa cura adhuc regitis.* Cl. viri *Dureau de la M.* et *De Brouss* omissa cura ad senatores referant, qui reipublicae curam omittunt. Sed evincit, ni fallor, grammatica, ut *omissa cura* referatur ad verbum *regitis*. Itaque sic intello *Proh! dii boni, qui hanc urbem etiamnum regitis, quamvis eius omittatis curam*: i. e. *ad dii, quos, licet omnia nunc in transversum ferri sinatis, rectores tamen adhuc et praesides urbis hanc agnovco.* Et certe dii Romae curam omittunt, qui tam infanda fieri patiuntur, urbem tamen adhuc regunt, quum urbs siet adhuc, quamvis iam infanda sunt. Nam *cura* quotidianam super singulis rebus vigilantiam indicat, *regitis*, ad summum universarum rerum regimen pertinet. Formula est, qua simul deorum fidem testatur, simul doleat rebus romanis averseas, simul eorum providentia se consolidere proflatur. Ceterum *Dureau de la M.* interpretatur qui quomodo. Crispinus istud qui non ad deos, sed ad senatores refert; quem acerbe reprehendit Wasse, manu tamen nullatenus explanato.

rum postremus, qui peior, an ignavior sit, deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, et se e contempto metuendum effecit: vos mussantes, et retractantes,⁵ verbis et vatium carminibus pacem optatis magis, quam defenditis: neque intelligitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detraxi. Atque id iure; quoniam ex rapinis consulatum,⁶ ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis?

At scilicet ii, qui, ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, et alia huiusmodi decreverunt,^{6a} gratiam ab eo peperisse.⁷ Immo despecti et indigni

Corinius, ad deos, opinor, referens. adhuc negligentes eris in regenda hac urbe. Quae sententia frigida, aut potius nulla, videtur. Ceterum oratio accipit, ut *remisso*; quemadmodum Ter. Heaut. v, 2, 9. *Plu te vidi amito esse amisso*. Vtique tota phrasis exclamatio est, et iungi debet cum *atque*, quasi dicat. Prohi deorum illorum fidem qui, omissa cura, hanc urbem adhuc regunt; M. Aemilius, etc. — *Postremus*. Infimus, pessimus.

5 *Retractantes*. Cunctantes, tergiversantes, periculum resugientes, graecos, ὑποτρέφοντες. Virg. Aeneid. xii, 889: *Quae nunc deinde mora est, aut quid morae, Turne, retractus?* — *Verbis et vatium carminibus*, etc. *Vos verbis tantum et vatium carminibus pacem defenditis; imo, optatis magis quam defenditis*; Vid. lug. XLVII, n. 2. Verba haec sunt, orationes quae uliro citroque habebantur, de hostilibus Lepidi inceptis; vatium carmina, responsa haruspicum, vel libri sibyllini, quibus regnum Banae tribus CCC portendebatur, unde colligebant memorem Aemiliae gentis regnaturum.

Sallust.

De his vaticiniis vide Catil. XLVII, n. 5 et 6, ubi tres CCC intelliguntur tres Cornelli.

6 *Ex raptus consulatum*. Lepidus Siciliam provinciam praetor adeo revaerarat, ut Cicero magnum crimen in Verrem conferre se pulet, dicendo eum facisse, quod ne Lepidi quidem exemplo defendere possit. Cic. in Verr. de Re frum cxi — *Ob seditionem provinciam adeptus est*. Sc. quum ex senatusconsulto in Galliam missus est; Vid. sup. i.

7 *Gratiam ab eo peperisse*. Sic omnes in MSS. esse testantur. Nuperai eisd. *peperere*, sensu evidentissimu. Scilicet non hic magis offendit pro indictionis infinitivum, quam in sexcentis Sallustii locis; nec eius loquutionis naturam mutat adverb. *moniae, scribet*. Nam Corinius, qui *salvum in aere licet*, *resolvit*, ut intelligatur, *aere licet. peperisse*, non attendit ad nominativum *ii*, qui mutandas foret in eos, quomodo legi voluit Carrio et quidam alii — *Præstare* loco *certum* *necesse*. Pro praeda habentur. — *Quop-*

C c

republica habiti, praedae loco aestumantur; quippe metu pacem repēntes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, quum Etruriam coniurare, proscriptos arcessiri, largitionibus rempublicam lacerari, videbam; maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis sequutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae benefacta extollebant, et ignoscendo populi romani magnitudinem auxisse,⁸ nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant, privata arma opprimendae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo, consilium publicum corruperunt. Attamen erat Lepidus latro⁹ cum calonibus et paucis

pe repēntes. Vt pote repēntes. Quia repēntur

8. *Populi romani magnitudinem auxisse.* Auctum esse, ut Cato apud A. Gell. xvi, 12 *eo res earum auxit*. Sic saepe nosse videtur, convertit; subaudi *se*. Ceterum volunt hoc, *maiusse*, pendere a verbo *extollebant*, hoc modo: *benefacta extollebant, et extollebant* (i. e. praedicabant) *magnitudinem auxisse*. Et certe sic sensus optime procedit. Sed nihil obstat quin potius dicas: *benefacta extollebant, et aiebant magnitudinem auxisse; aiebant quoque nusquam Lepidum progressum, etiam tum, quum privata arma opprimendae libertatis eam cepisset*. — *Nusquam progressum.* Non eo progressum, ut rebellis videretur. — *Privata arma.* Arma quae privato consilio, nec ex senatus-consulto, neque populi iussu sumptura. — *Sibi quisque, etc.* Cato, in Catilin. lll, n 39 et 34: *Pla vos apparatus vobis quoque consilium capitis, ubi domi indutatus, hic pecunia mea gratiae arvis, eo fit ut impetus fiat in vacuum rempublicam*. — *Consilium publicum corruperunt.* Effecerunt ut rei-

publicae male consuleretur. Secunda pars periodi in his verbis incipit: *Sibi quisque opes, etc.*

9. *Attamen erat Lepidus latro.* Eo scilicet tempore, quo primum arma movit contra rempublicam. — *Quorum nemo, etc.* Recentiore est *nemo non ... ostenderit*. Sed veteres omnes, teste Curtio, *nemo ... mutaverit*. Eodem fere sensu. *Lectio, nemo non ... mutaverit*: Omnes pro unius dici mercede vitam darent. *Lectio, nemo ... mutaverit*. Nullus pro unius diis mercede vitam acciperet, nullus diurnae mercedis siactura vitam redimeret, (adeo viles et elegantes sunt). Et hoc certe magis Sallustianum est: vid. lug. XXXVIII, n 10. — *Pro consule.* Proconsul. Vide Iugurtham, XXXII, n. 2. Hoc vel unum probat hanc orationem habitam fuisse post Lepidi consulatum. — *Non exopto, sed dato a vobis.* Consulatum quidem initio emerat Lepidus; sed, iam consuli, diderat senatus exercitus imperium; vid. Catil. n 6. — *Ad eum concurrere.* Conf. Catilin. totum cap. XXXVII. — *Saturius, etc.* Satis noti Saturninus, Sulpicius, Marius. De Damasippo.

sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non emto, ³⁶² sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus. Et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantēs inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati: quibus quies in seditionibus, in pace turbæ sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt; Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii Damasippique, nunc Lepidi satellites. Præterea Etruria, atque omnes reliquæ belli arrectæ; Hispaniæ armis sollicitæ; ¹⁰ Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin, præter idoneum ducem, nihil abest ad subvertendum imperium.

Quod ego vos oro atque obsecro, P. C., ut animadvertatis; non patiamini licentiam scelerum, quasi rabiein, ¹¹ ad integros contactu procedere. Nam, ubi ³⁶³ malos præmia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An expectatis, dum, exercitu rursus admoto, ¹² ferro atque flamma urbem invadat? quod

vide Catilinam, l. l. n. 49. Omnes hi ex factione plebeia, quam renovabat Lepidus.

¹⁰ *Hispaniarum armis sollicitæ* Scipio Sertorium. Vid. Flor. iii, 22 Alii sollicitatur. — *Mithridates*. Vid. Flor. iii, 5, et alios possim. — *Vectigalium nostrorum*. Provinciarum orientis, e quibus maxima tributa exigebant Romani. — *Diem bello circumspicit* Elegantissime quasi dicat Oculis hæc illuc circumfert, si qua se offereat morandi belli occasio. — *Præter idoneum ducem* Contumeliose dictum in Lepidi imperium.

¹¹ *Quasi rabiein*. Curio cunierit, quasi rabem. Frustra. Aptissime dixit rabiein, qui morbus contagione con-

trahitur. Liv. xxi, 48. Scipio eadem eam ingram defectuorum animi Gal-
lorum esse rabie, contactuque ro sceleris,
vixit infecta rabie, vel anima sturra. —
Vbi malos præmia sequuntur. Liv. iv,
2. Quia rei præsentium ut in civitate,
nam maxime semper audibus crescere;
sic pace bonæ, sic bello fieri. Maxi-
mum Romæ præmium solutorem esse,
ut et singulis civibusque semper honores
fuisse. Idem iv, 35. Ea impendi li-
beram ac pervasum, unde emolumentum
atque honos speretur. Nil non aggers-
sura homines, si magna comula magna
præmia proponantur.

¹² *Exercitu rursus admoto*. Ex hoc ipso loco, et orationis fine, ubi nominatur proconsul Catulus, et Appianus

multo propius est ab eo, quo agitatur, statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia: quae ille aduersum divina et humana omnia cepit, non pro sua, aut quorum simulat, iniuria, sed legum ac libertatis subvertundae. Angitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consilii, inquires, haec atque illa tentans; metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra secordia. Neque mihi satis consilii,¹³ metum, an ignaviam, an demeritiam eam appellem: qui videmini intenta mala, quasi fulmen, optare, se quisque ne attingat; sed prohibere, ne conari quidem. Et, quaeso, considerate quam conversa rerum natura sit. Antea

interres, item ex aliorum auctorum emperatione colligit De Brassei, hanc orationem, non ante, sed post pugnam ad pontem Milvium, habitam fuisse, ut diximus sup. n. 1. Igitur haec verba, exercitus rursus aduerso, commotionefaciunt patres conscriptos, iterum in urbem exercitum admovere Lepidum. Non tamen reticebo Cartiura eadem verba sic interpretari. *Vt nempe Marius advenit urbem, et nobilissimum quemque ferro aut fuga extinxit. Memoraverat eum nuntius Saturninus olei et Sulpicii, post Marii Domitiique satellites. Sed admovebat iam tum exercitum urbem. Praeterea putat Douza non amplius ipsam servet exercitus ad romana moenia admovisse Lepidum. Quia monuisse satis est.—Quod multo propius est. Hoc optime Curtius interpretatur. Quod (ut exercitus urbem admoveatur) minus abest ab eo, in quo iure Lepidus est status, quam a pace et concordia abest civilia arma, hoc est, fucina multa vel hoc convulsio habet potest, ut urbem circumdat, quam exercitus illi sit in manu, quam facile volubatur*

a concordia et pace. vel bella civilia desuacere. Est convulsio a maiore ad minus. 2. Prope eae ab re, pro non multum distare, frequenter usurpatur. Plin. xiv, 4: *Tam prope ab origine rerum novus*. Tac. Hist. ii, 76: *A contumelia, quam a hunc propius fuerat, post Vitellium eligi*

13. *Neque mihi satis consilii.* Eodem fere sensu quo supra. *deliberari non potest*. — *Intenta mala.* Mala quae in vos intenduntur, quae vobis imminet ab Lepido et conatibus. — *Quam fulmen.* Vt quisque optat, ne se fulmen attingat. Sumpsum ex Demostilo. Phil. iii. *ἄλλ' ὅμως ταῦθ' ὄρωσιν οἱ Ἕλληνες ἀνδραγαθία, καὶ τὴν αὐτὴν τρόπον, ὥστε οἱ τὸν χαλαρὰν, ἐκτρέφει θανάτου θανάτου γένεσθαι, καλὴν δὲ εὐδαίμονα ἀνδραγαθίαν.* — *Quam conversa sit rerum natura.* Hic quoque si non tota sententia, ut certe forma ex Dem. est, eadem orat. *Εγὼ δὲ, ἀπάντων... πολλὰν εὐδαίμονα ἐκτρέφειν, καὶ εὐδαίμονα τὴν αὐτὴν τὴν πρότερον εἶς.*

malum publicum occulte, auxilia palam, instruebantur; et eo boni malos facile anteibant: nunc pax, concordia disturbantur palam; defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos in metu.

Quid exspectatis? nisi forte pudet, aut piget recte facere. An Lepidi mandata ¹⁴ animos movent? qui placere ait, sua cuique reddi; et aliena tenet: belli iura rescindi; quum ipse armis cogat: civitatem confirmari, quibus ademptam negat: concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui; ex qua omnes discordiae accensae. Pessume omnium atque impudentissime, tibi egestas civium, et luctus curae sunt, cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per iniuriam? Alterum consulatum petis; quasi primum reddideris: ¹⁵

¹⁴ *An Lepidi mandata.* Ad hoc Cortius: Forte legatus miserat Lepidus, quibus mandata dederat ad senatum populumque consultum de suo consilio, quod hoc exposuit. Et in hac quoque sententia est De Bruns. — Sua cuique reddi. Vid. sup. Lepidi orationem, qua reddenda esse contendit bona ex proscriptionibus vendita, quum ipse multa huiusmodi bona possideat. — *Relia iura rescindi.* Leges aboleri, quas bello victor Sylla imposuerat. — *Civitatem confirmari,* quibus ademptam negat. Sic esse in omnibus libris testatur Carro, Cortiusque confirmat. Vnde hoc elicias. *Consultus ius Etruriae, a Sylla ademptum, confirmari et restitui vult;* et tamen negat ius illud unquam eis ademptum fuisse (videlicet quia ademptum non poterat). Ergo secum ipse non consentit. Et sic quidem interpretatur De Bruns, quem damnat Dureau de la M. Sed hic ipse profert sine auctoritate, ademptam vocat Confidenter reponit Crispinus, qui ademptum negat; sed de sententia, nihil.

Hanc tamen ex eius lectione eruas, fortasse non contemnendam: *Consultum alius ereptum restitui vult, alius concessum rescindit.* Scilicet confirmari volebat et restitui populo Etruriae civitatem a Sylla ereptam: eandem vero negabat, i. e. confirmari volebat quibusdam aliis a Sylla in civitatem adiectis. Et prius quidem, ex historia, verum est; posterius, verisimile. Quibus expositis, rem sub indice relinquo; raras tamen potiores esse lectionem, quae cod. et Venetis primis nitatur.

¹⁵ *Quam primum reddideris.* Mor erat ut, exacto anno, consules magistratum pro consone deponerent, iurarentque se nihil contra leges fecisse, (Plin. Paneg. lxxv et lxxv, Cic. in Pis. iii, id. Ep. v, 2) Hoc erat reddere consulatum. hoc vero non fecerat Lepidus. Adhuc enim in Etruria erat cum exercitu, quem (supra n. 9) a senatu datum dixit, sed vere extortum existimat Philippus. — *Notari proditor.* Proditor senatus, infidus

helo concordiam quaeris; quo parta disturbatur; nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque hominum, neque deorum pudet, quos per fidem, aut perituro violasti! Qui, quando talis es, mancas in sententia et retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquires ipse, nos in sollicitudine attineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dii penates civem patiuntur: ¹⁶ perge, qua
³⁶⁶ coepisti, ut quam maturrume merita invenias. Vos autem, P. C., quousque cunctando rempublicam in-

plebi. — *Te neque hominum, neque deorum pudet*. Exclamatio indignantis, cuius sensus: nulla te reverentia, sive hominum, sive deorum, tenet. — *Quis per fidem, aut perituro violasti*. Ad homines refer *per fidem*; ad deos, *perituro*. De qua distinctione vide Liv ix, 9. *Neque ego inficis eo, tam spontaneis quam foedera sacra esse apud eos homines, apud quos, iuxta divinas religiones, fides humana colitur*. Vbi religio dicitur de foedere per naturam facti; fides, de apositione sine iureiurando contracta. Lepidus autem fidem suam senatus obstrinxerat, et naturam confirmaverat, eo contra rempublicam arma non laturum. Homines igitur per dant illam fidem, deus autem perituro deceperat et violaverat. Haec, *per fidem*, sine filiorum auctoritate. Cassia mutatio vere Sallustiana, *per fidem aut perituro*. Praeterea optima latinitas, *per fidem violari*. (Caesur, D. G. i, 46, (nost. ed. vol. i, p. 52) *Commutatum non potest, potest dici potest eos ab eo per fidem in colloquio circumvenire*. Livius xxviii, 22. *Multo magis peris (Gallorum), per fidem violati colloqui, potius morie luerunt*. Etiam magis ad rem Senec. de Prov

is, cruentam Syllae victoriam memorans. *Multa milia circum romanorum uno loco post fidem, uno per quam fidem trucidata.*

et *Neque te — civem patiuntur*. Quasi dicat. Non iam civis esse potes; esto igitur latia, palam bellum gere, ut qui imprimis mercedem acclerum accipis. — *Quis coepisti*. Moment Corliux et Carro in MSS. esse, *quis coepisti*; ex verbo *coepisti*, quo Ter., Tac. et Cic. usi sunt. — *Intusam*. Indefensam. — *Verbis arma contabitis*. Adversus Lepidum arma verbis tantum pugnabitis. — *Deducta*. In medio relinquit Corlius an hoc sit. *deducta* sua alia praecidia et urbibus, alia imponit; an potius *deducta* in urbes et imponit praecidia. Prius maluerunt *De Bravas et Dircus*. Corte in Epist. Pouspeil, quae nona decima est lib. viii Caesur ad Attic., legitur *Comites praecidia omnia deducturi sunt*; ubi *deducturi* nihil aliud valet, quam *educturi*. Et sic passim apud Cicero-nem *Attianem*, ut latine dicitur, *deducere regales, deducere coloniam*, pro *perducere*; non absurdum sane fuerit dici quoque, *deducere praecidia*. Iudicet petitor. hic parum ad rem.

tutam patiementi, et verbis arma tentabitis? Delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur; quum interim vos legatos et decreta paratis.¹⁷ Et quanto, mehercule, avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit; quum intellet, se metu magis, quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et caedem civium odisse ait,¹⁸ et ob id, armato Lepido, vos inermes retinet; quae victis toleranda sunt, ea, quum facere possitis, patiamini potius censet: ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet.

Haec si placent; si tanta torpedio animos oppressit, ³⁶⁷ ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem redita decus ordinis huius interit,¹⁹ nihilominus vos atque

¹⁷ *Legatos et decreta paratis.* Dem. Phil. 1, paulo post hunc titulum ΠΟΡΟΙ ΑΠΘΑΞΕΙΣΤΕ. Επειδὴ δ' ἐπιχειροῦντες τὰς γνώμας, ἃ ἂν ὕπὸ ἀρεσκῆ χειροτονήσαντες ποιήσῃτε ἐνὶ μὴ μόνον τοῖς φησόμενοι καὶ τὰς ἐπιστολαῖς ποιεῖσθε φιλέωμεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἔργοις.

¹⁸ *Nam qui turbas et caedem civium odisse ait.* Quicumque ait se odisse, etc.—*Inermes.* Sic MSS., pro *inermes*. —*Censet* « Quicumque, institutum et caedis odio, vos inermes retinet, dum armatus est Lepidus, ille censet ut vos mala patiāmini quae victis toleranda sunt, quare tamen ea in hostem conferre possitis » In toto hoc loco Thucydidem dicendi rationem aemulatur Sall. Sed sententiam ipsam ex Demosth. mutuatus est, Olynth. 1, circa finem. Εἴτ' οὐκ αὐτοχόνησθι, ἢ μὴδ' ἃ παροῦσιν ἂν, εἰ δέ τινες ἐκείνους, ταῦτα ποιήσῃτε, καί ποιν ἔχοντες, οὐ τοιμήματα! Et non erubescitis quod, quae vos pateremini, si posset ille,

ne ea quidem facere, quum possitis, αὐτοχόνησθι! — *Ille a vobis pacem*, etc.

¹⁹ *Ille*, i. e. Lepido. Mirus quorundam error, qui hoc pro nominativo acceperunt, scripseruntque *suadet*, pro *suadet*. Fac e Sallustio esse *suadet*; nihilominus erit datus illi, nominativusque verbi *suadet* subaudietur. Cum Cortio et Haverc. dedimus *suadet*. Ceterum meras tenebras, in re clarissima, vidit vir ceteroquin intelligens Douza, quod monemus, ne quis decipiatur, eius notam in editione *Variorum*, aut alia quolibet, legendo.

²⁰ *Decus ordinis huius interit.* Decus senatus, quem afflixit Cinna cum Mario in urbem rediens, unde a collega suo Octavio consule pulsus fuerat, anno V C 667. In vulg. edd. legitur *decus atque ordines omnes interverunt*; quam lectionem ineptam vocat Cortius, et inde tractam dicit, quod in Veneta primis est, *decus ordines huius interit*. Ceterum Manutius et plures alii testantur in antiquis

coniuges et liberos Lepido permissuri sitis; quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rempublicam frustra curant. Agite, uti lubet; parate vobis Cethegi, atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt, et rursus adversum deos penates manus armare. Sin libertas et vera magis placent;²⁰ decernite digna nomine, et augeate ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, ad hoc, coloniae veterum militum, nobilitas omnis,
 368 duces optumi; fortuna meliores sequitur: iam illa, quae collecta sunt secordia nostra, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum, cum pessumis et hostibus reipublicae, contra huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius interrex²¹ cum Q. Catulo procon-

Mris id legi, quod dedimus — *Cethegi*. C. Cethegus, qui postea *Junem Caplinam* confuravit, vid. Catul. XVII, n. 11. Alter erat P. Cethegus, de quo Valer. Max. ix, 2, 1. Ambo turbulentum et seditiosum erant, ambo Marium factionem secuti, deinde ad Syllam transgressi, antequam Caius ad Lepidum rediret; si modo rem vere exposuit *De Brouss*, *Histoire de la répub. rom.* liv. 1. c. 40 et 52, quos locos conferri oportet.

20 *Sus* — *vera magis placent Vera*, i. e. aequus, iustus. De hoc sensu vide lug. XIV, n. 22. Sic scribit Curtius, ex edd. Venetis, et plurimis libris apud Haverc. quoque laudatis. Vulgo tamen legitur. *sin libertas et bella magis placent*, quod sic interpretari poteris. « Si libertatem per bellum servare malitis, quam vos atque coniuges et liberos Lepido permittite, decernite digna nomine vestro, et amicos augeate viris fortibus. » Et cum hoc quaedam optime congruunt

seque, *adest novus exercitus*, etc. Nos *bella* reposuimus, si vera tot auctoritatibus niteretur. Adde quod idem sensus est. Nam quid tum erat *verum*, i. e. aequum, iustum, et reipublicae conveniens, nisi bellum gerere adversus hostilia auctum? — *Augeate ingenium*. Alibi quoque *ingenium*, pro *animus* posuit Sallustius, lug. LIII. Ita inter artes bonas integrum ingenuum bene adolent. It. LXXXI: *Alus bonum ingenium occurrit esse*. Frustra igitur huc intrudere volunt, *imperium* — *Novus exercitus*. Recens conscriptus. — *Coloniae veterum militum*. Veteres milites ex colonias Syllanis. — *Iam illa, quae collecta sunt secordia nostra*. Vitae quas sibi per senatus concordiam Lep. paravit, brevi dilabentur.

21 *Appius Claudius interrex*. De interrege vide Liv. 1, 17, et iii, 55. Haec oratio habita est anno 677, circa ianuarii mensem, quo tempore, notandum creatis illius anni consulibus,

sule, et ceteris, quibus imperium est. urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid respublica detrimenti capiat. »

Vti Lepidus et Catulus, decretis exercitibus, maturrume proficiscerentur. ¹ *Charisius*; Lib. III.

M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso, ² se-
gnior neque minus gravis, sed multiplex cura patres
exercebat. *Servius*, *Marius Victorinus in Ciceronem*.

Obviam ire, et commori hostibus. *Arusian. Messus*.

Lepidus poenitens consilii. *Charis*. Lib. III.

Sic vero quasi formidine attonitus, neque animo,
neque auribus aut lingua competere. ³ *Nonius*: *Com-
petere*, rei cuiusque meminisse, aut constanter valere.

Prudens omnium, ⁴ quae senatus censuerat. *Arusian.* 369

Appius Claudius interres erat. Vid.
sup. n. 42, item *De Brouss. Brouss.*,
etc. 1, 51; qui annum numerat 676.
Sed de hac differentia vid. sup. p.
123.

1. *Vti Lepidus et Catulus* — *profi-
ciacerentur*. Ex his, quae dicta sunt
ad anteriorem orationem, n. 1, patet
hoc fragmentum ante orationem poni
debuisse.

2. *M. Lepido* — *Italia pulso*. Qui
finis fuit huius belli. Vide *Flor.* III,
23. — *Segnior... cura*. Quia non iam
ipsi urbi imminet periculum, quam-
vis grave et multiplex esset. Hoc
praecipue referri videtur ad Mithri-
daticum Sertorianumque bellum.

3. *Neque animo, neque auribus aut
lingua competere*. Competere est con-
gruere, convenire; et quasi ire cum
aliquo, ex eundi notione, quae pro-
pria et prima est verbi petere. Non
competunt lingua, aures, aut animus,
quum haec omnia non iam ad ad-
agendum, quod cuique agendum est,

apta nobisque praesto sint. *Livius*,
lib. XXII, cap. 5. *Pt vix ad arma
capaculus aptatulusque pugnae compe-
ret animus*. Tac. Ann. III, 46. *Oppo-
dani neque oculis, neque auribus nutu
competebant*. Idem fere aliis verbus
expressit Liv. V, 42: *Non mentibus
solum consipere, sed et auribus quidem
atque oculis nutu conatari poterant*.
Vide Sanct. Min IV, 4, ad verbum
ster. Quod ad rem attinet, agi viden-
tur de Lepido, qui, quum in Sardinia
litteras acceperisset uxoris suae flagitia
prolantes, ab ipsa ad adulteros scrip-
tas, amens dolorem eam repudiavit.
Mox animi aegritudine et morbo cor-
poris viciis interit. Ea forsitan ad hoc
quoque refertur, poenitens consulis,
sc. quia uxorem repudiaverat. Vide
De Brouss. Aust II, 43. ☉

4. *Prudens omnium*. Omnia sciens.
Tac. Vit Agr. XII. *Ceterum omnium
provinciae prudens*. Hoc *De Br* ad
Lepidum referi, antequam exercitum
urbi admoveat.

Magnis operibus profectus, oppidum cepit per L. Catilinam legatum. *Festus*.

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit.⁵ *Prisc.* Lib. X: *Arcessivit, inquit, et laccessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Charis.* Lib. I: *Aliter pro alias.*

Gens raro egressa fines suos. *Serv. ad Lib. XI Aeneid. Arusian Messus.*

Nisi cum ira belli desenuisset. *Prisc.* Lib. X.

Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere.⁶ *Aru-*
sian. Messus.

Illo profectus, vicos castellaque incendere, et fuga cultorum deserta igni vastare; neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad furta belli peridoneae.⁷ *Non. Serv. ad Lib. XI Aeneid.*

³⁷⁰ Liberis eius avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arus.*
Messus.

Insanum aliter⁸ sua sententia, atque aliarum mulierum. *Charis.* Lib. I: *Aliter pro alias.*

Recens scripsi. *Donat. Phorm. A. V, Sc. viii. Charis. II.*

Solis viis. *Donat. Phorm. A. V, Sc. viii.*

⁵ Domitium—arcessivit. Scilicet Metellus, in Hispania adversus Sertorium bellum gerens. *De Br.* II, 18.

⁶ Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere. Sc. legati Curionis, proconsulis in Macedonia, cuius quondam erat L. Catilina, de quo mentio paulo ante facta est. *De Br. Hist.* II, 68, et III, 81.

⁷ Gens ad furta belli peridoneae. Furta belli vocat quae furibus aut per insidias in bello geruntur. Silina,

XVII, 90: *Adgredatur, furum armorum tuaribus armis.* Hic de Pompeio agitur adversus Sertorium bellante. *De Br.* II, 48.

⁸ Insanum aliter. Vxor Lepidi epistolis, quae in viri manus fortuito inciderunt (sup. 3), ad moechos suos scribebat, Lepidum aliquando insanum et alibi et aliis mulieribus videri. Huc quoque pertinere videtur superius fragmentum.

Iussu Metelli, cornicines occanuerunt.⁹ *Prisc. Lib. X. Servius, Il. Georg. Virg. Diomed. Lib. I. c. 4.*

Nexuit catenae modo. *Prisc. Lib. X.*

Doctus militiam. *Arius. Messus.*

Neque se recipere aut instruere praelio quivere. *Prisc. Lib. X.*

Equi sine rectore exterriti aut saucii consternantur. *Idem, Lib. IV.*

Occupatusque collis¹⁰ editissimus apud Ililerdam et cum multa opera circumdata. *Priscian. Lib. V.*

At inde nulla munitionis aut requie mora,¹¹ processit ad oppidum. *Prisc. Lib. XVIII: Reque pro requies.*

Agreste. *Charis. lib. I.*

Ardebat omnis Hispania citerior. *M. Fabius Victor. de invent. Cic. lib. I.*

* et pondere validam urbem¹² multos dies restantem pugnando vicit. *Nonius.*

Itaque Sertorius,¹³ levi praesidio relicto in Mauri-

9. Occanuerunt. Pro occurrunt. Sic Tac. Ann. 12, 81: Tum Sentius occanere cornua. Iussit; pro occurrere. Et notaverunt docti composita verba in MSS. reperiri, in quibus vocales non mutantur. Ea hoc numero est intellego, tam saepe Sallustio usurpatum, pro intellego.

10. Occupatusque collis. Ab Hirtuleno, Sertorii legato. *De Br. Hist. 61, 48.*

11. Nulla munitionis aut requie mora. Hic non moratus ad munienda castra, aut dandam militi requiem. — Reque in genitivo. — Processit Metellus — Ad oppidum, Iacobrigam, unde Sertorius multa praesidia petebat. *De Br. 12, 19* — Ardebat omnis Hispania citerior Bello Sertorii.

12. Pondere validam urbem. Non vacat doctorum de his verbis pondere validam coniecturas referre, quum nulla probabili argumento nitatur. *De Br.* hoc de Sertorio accipit, oppidum Laurona, prope Sucroentis fluvium, expugnante. *Hist. 12, 45.* Idem (46) duo fragmenta, quae paulo supra sunt, neque se recipere, etc., et equi sine rectore, etc., de equitata Ca. Pompeii intellegit, quem, haec ipsi urbi auxilium ferre destinantem, in insidias adduxit Sertorius, et non medioevi clade affixit — Restantem licentem.

13. Itaque Sertorius. Quam Sertorius ab Annio, Syllae dictatoris legato, Hispania pulsus in insula fortunatus se recipere destinasset, ubi viveret

tania, nactus obscuram noctem, aestu secundo furtivaque celeritate vitare praelium in transgressu conatus est. *Gellius*, lib. X., c. 26. *Non. Marcel.*

Transgressos omnes recepit mons Ballera, praeeptus a Lusitanis. *Idem, ibid.*

Earum aliae paullulum progressae, nimio simul et incerto onere, quam pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Id.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. ¹⁴ *Serv. VIII. Aeneidos. Arusian. Messus.*

Et mox Fufidius adveniens cum legionibus postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, ¹⁵ *Nonius.*

Quum Sertorius neque irrumperet, tam levi copia, navibus fugam maturabat. ¹⁶ *Serv. Fuld. Messus.*

Itineris eorum Metellus per literas gnarus. *Arusian.*

Itaque Servilius aegrotum Tarenti collegam ¹⁷ prior

liber et ignotus, hoc eius sociis non placuit. Igitur eos duxit in Mauritania incolas contra regem rebellantibus auxilium laturos. Inde a Lusitanis revocatus est, adversus quos bellum parabat Annus. Huc quoque pertinet sequens fragm. Vide Plutarchum in Sertorio. — *Vitare praelium.* Cum classe Collae, qui eum opperiebatur in transgressu Africae in Hispaniam *De Br* II, 7.

¹⁴ *Locum editiorem* — capit. *Se. Catulus*, quum Lepidum in maritima Etruriae urbe Cosa obsessum teneret *De Br* I, 55. — *Victoribus deebat* Vulgaris usus postulat *victores*. Sed praeter Terentium et Plautum, etiam Gellius IX, 45, docet cum dativo coniungi. *Proferatur arrogantes et status quam actus eius d. erat.*

¹⁵ *Et mox Fufidius* — videt. In pugna quam ille, quum flumen Bastis

transire vellet, adversus Sertorium sustinuit; et in qua victor fuit Sertorius. *De Br* II, 8. *Nota faciem vadium, masculino genere.*

¹⁶ *Fugam maturabat.* Sertorius, quum ab Annio premiretur, Carthaginiensem novam, inde in naves confugit; *vid. sup. n. 43.* Ita hoc intelligit *De Br.*, qui fragmentum illud multo ante superiora collocat, II, 4.

¹⁷ *Aegrotum* — collegam Lipsius putat Sallustius scripsisse, aegrotum collega. Servilius et Appian naves Tarenti concenderant, bellum adversus Thracas, piratasque gesturi *De Br* I, 37, et II, 33. — *Ad Corycum urbem Cusciae.* — *Propterque amore.* Haverc. ad haec: *Rescribe* urbem inclutam specu atque amore. *Nota sunt quae Strabo, Pompeius Melas et Solinus de atropoe illo nomine miraculo scripserunt.* Eodem modo inter-

transgressus, iter vortit ad Corycum urbem inclutam:
pastusque nemore, in quo crocum gignitur. *Prisc.*
Non.

Ad Olymum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud Lethe oppidum, ¹⁸ cui nomen oblivionis con-
diderant. *Idem Serv. ad I Aeneid.*

Repulsus a Lethe oppido. *Idem Prisc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius portis turbam morantibus, et nullo, ut
in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per
calorum corpora, ad medium quasi deinsuper adstan- 373
tium manibus in murum attollitur. ¹⁹ *Non. Serv.*

Neque detrusus aliquotiens terretur. *Prisc. lib XV.*

Dubitavit acie pars. ²⁰ *Idem.*

Quos inter maxime. *Charis.*

Rumore primo. *Charis.*

Idem fecere Octavius et Q. Caepio ²¹ sine gravi cuius-

pretatur *De Br.* 11, 35. — *Ad Olym-*
pum atque Phaselida. Huc a Servilio
victi piratae confugerunt

¹⁸ *Apud Lethe oppidum.* Oppidum
in Lusitania, prope fluvium eiusdem
nominis. Quo nomine ita perterriti
sunt Pompeii milites, ut flumen transi-
re nullo modo cogi potuerint, rati
ne ex ea regione, non magis quam
ab inferis, redituros. *De Br.* 11, 30

¹⁹ *Sertorius — attollitur.* Sc in op-
pidum Calaguriam, quo, victus a Me-
tello, confugit. *De Br.* 11, 59. Vide
quoque Plutarch in Sertorio — *Ad*
medium quasi deinsuper etc. Lego. *ad*

medium quasi, deinsuper adstantium
manibus. Id est per calorum corpo-
ra, ad mediam altitudinem, deinde
manibus eorum, qui super moenibus
stabant, in murum attollitur

²⁰ *Dubitavit acie pars.* *Acie* pro
acie. Vid. *Iug.* 111, n. 1 — *Dubita-*
vit Nulavi, non procul abest, quin
fugeret Interpretatur *De Br.* de arce
Pompeii, adversus Sertoriumeducta,
ante oppidi Lauronis expugnationem:
vid. sup. n. 12.

²¹ *Idem fecere Octavius et Q. Cae-*
pio. Hoc dici putat *De Br. Hist.* 1,
50, de iisdem de quibus Cicero Brut.

quam expectatione, neque sane ambitu publice. *Serv. ad IV. Aeneid*: Ambire significat et rogare. *Sallustius in Jugurtha*: Quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo, *Sallustius in I*: Idem fecere, etc.

Quum arae et alia dis sacrata supplicium²² sanguine foedarentur. *Idem*.

Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare.²³ *Idem ad illud X Aeneid*.

*per evernas gentes fumantia Troes
Exordia obstat*

Ea paucis, quibus peritia et verum ingenium²⁴ est, abnuentibus. *Idem*.

²² Perpenna²⁵ tam paucis profectus, vera est aestu-
manda. *Idem ad XII. Aeneid. v. 694*.

LXII *M Octavianum, Ciceri filium, qui
tandem antioptate dicendoque valuit,
ut legem Semproniam frumentariam,
populi frequentius suffragat, abrogave-
rit. Eodem Q Coquonem referrem,
non, utas equestri ordini dedita, a
novata discederet.* Et quidem Octavianus
placius plebis commoda miscuit,
frumentarius largitiones minuit
(nam non omnino tollebat, ut patet
ex Cic. Offic. II, 21); Caepio iustre-
cius senatus auctoritati adversabatur,
obstatendo Liviis Dentis legibus, qui-
bus in iudiciorum partem vocabantur
minores. Capiiis *De Br.* horum
exempla evitari a suis factoribus
Lepidum, qui leges Cornelias, nobili-
tati faventes, quamvis consul, ru-
scindere vellet. *De Caepione et Druso*,
vide Vitam Philippum quam acci-
piat *De Brasses*, *Memoria de l'Ac-
adémie de Belles-lettres, tom. XXVIII.*
— *Ambrus Rogali*.

²³ *Supplicium. Pro supplicio. Hoc*

ad caedes in urbe factas post Marii
reditum pertinere existimat *De Br. I,*
14.

²⁴ *Postremo ipse colonos — orare*
Idem hoc de Lepido intelligit, incola-
rum Sardiniae misericordiam implo-
rante, qui, ab eius militibus vexati,
eum armis persequuntur. *Ibid. II,*
13.

²⁵ *Perpenna ingenium.* Bonum et re-
ctum. *Vid. Orat. Phil. II. 20*.

²⁶ *Perpenna* Is qui postea Sertio-
rium occidit. Legatus Lepidi bellum
in Sicilia tentabat, quum Lepidus
mortuus est. Tunc e Sicilia cum pau-
cis profectus Sardiniam petiit; colle-
ctasque ibi marum partium reliquias
ad Sertorium duxit in Hispaniam.
De Br. II, 14. Quod ad grammati-
cam attinet, omnino corruptum est
hoc fragmentum. Acque dicitur *Per-
penna* et *Perpenna*. Hoc magis anti-
quum.

LIB. II.

Sardinia in Africo mari facie vestigii humani, in orientem, quam in occidentem latior prominet. *Gellius*. L. XIII, c. 18: *Nonius: Faciem totius corporis formam, πρόσωπον, id est os, posuit antiquitas prudens; ut ab aspectu species, et a fingendo figura, ita a factura corporis facies. Sallust. lib. II: Sardinia, etc. Isidorus.*

Inde Ichnusa¹ appellata. *Solinus*.

Dubium an insula sit,² quod euri atque austri superiectis fluctibus circumlavit. *Nonius, lavit pro lavat.*

Nam Sullam consulem, de reditu eius legem ferentem, ex composito trib. pl. C. Herennius prohibuerat.³ 375 *Notat Gellius lib. X, c. 20, Sallustium proprietatis in verbis retinentissimum consuetudini concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeii reditu ferebatur, legem appellasse.*

Nam procul, et diversis ex regionibus. *Charisius: Asper, procul, inquit, est e loco.*

Obviam fuere. *Charisius, ibid. Asper ait: vetuste obviam fuere, adverbio quam nomine uti maluit.*

Urbe patriaque extorres. *Messius.*

Genus militum suetum a pueritia latrociniiis. *Idem.*

Inter laeva moenium,⁴ et dextrum flumen Turiam,

LIB. II.

¹ *Ichnusa, Ἀΐγναξ, vestigium.*
— *Appellata. Sc. Sardinia.*

² *Dubium an insula sit. Promontorium prope Corsam in Etruria, Isthmo perangusto continenti iunctum, quo victus a Catulo recessit Lepidus. De Bruns, 1, 55. — Circumlavit Colerus coniicit circumlavat. Nota etiam superiectus, pro superiectus.*

³ *C. Herennius prohibuerat. Quibus,*

anno 674, Sylla, dictator simul et consul, legem ferret de revocando ex Africa Cn. Pompeio Magno, ubi reliquias adversarum partium persequeretur, legem ferri prohibuit tribunus plebis Herennius. Sic intelligit *De Br.* 1, 27 — *Quod de Cn. Pompeii reditu. Cortius et Bip.: Quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu. Sed voces Magni patris non in Gellio leguntur.*

⁴ *Inter laeva moenium. Ita ut moe-*

quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Prisc.* lib. V et VI: *Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.*

In fiducia,⁵ quam argumentis, purgatores dimituntur. *Donatus, Phorm.* Act. I, Sc. III, et *Hecyr.* Act. IV, Sc. IV. *Nonius: Fiducia est audacia. Servius.*

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnae suos. *Arusianus.*

Ipse animi atrox. *Idem.*

Copiis integra. *Idem.*

376 Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis, dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere, est promittere.*⁶

Post, ubi in fiducia nimius. *Arusianus.*

Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem prope litora regebat, Corsa nomine, Ligus mulier. ? *Prisc.* lib. VI.

nia ad laevam sint; sinum autem, ad dexteram. Sic Cat. LIX, n. 3: *Inter amictos montes et, ab dextera, ripas aquarum.* In eo loco castra habebant C. Herennius et Perpenna, Sertorium legniti; quos aggressus Pompeius praefectus vicit. Sertorium ad decem et amplius millia interierunt. Inde opulenta Valentiam cepit Pompeius. *De Br.* II, 52.

5. In fiducia. Haverc. Ita fiducia. *Donat.* ad Ter. Andr. III, 5, 7, *Impudentium* interpretatur. Verba Terentii: *Qua fiducia ut facere auleam?* Nota, fiducia quam argumentis purgatores, pro, magna fiducia, quam argumentis purgati. — Antequam regressus. Vide instr. n. 30.

6. *Nonius, dicere, est promittere.* Errat *Nonius.* Dictas pecunias sunt constitutae, praescriptae. *Phaedr.* IV, 5, 40. Et dictum matris conferent pe-

nitiam. Item, dies, locus, tempus etc., eodem sensu usurpantur. Hanc Curionis expeditionem narrat *De Br.* III, 81. Facta est anno 681. Tunc primum romani exercitus ad Danubium usque processerunt. De eodem hoc bello meminit *Flor.* III, 4.

7. *Sed ipsi ferunt — Ligus mulier.* Hoc sine dubio, e sequenti fragmento desumptum est, ubi narrator quomodo inventa sit insula Corsica, quae Graecis Κύπρος dicitur — *Transnatare solitum.* Non opus est inungere totum hoc verum fabulam esse; neque enim potuisse aut taurum intando, aut unam mulierem cymbulam per ignota maria regendo, tantum uterque emetici — *Corpore aucto.* Pinguiorem factum. Verisimile est hanc de Corsica mentionem factam esse, ob fugam Lepidi, de qua supra, lib. I. — *Ne illa tauro parata sint.*

Nam quaedam Corsa nomine Ligus mulier, quum taurum ex grege, quem prope litora regebat, transnatare solitum, atque per intervalla, corpore aucto, remeare videret, cupiens scire incognita sibi pabula, taurum a ceteris degredientem usque ad insulam navigio prosequuta est. Cuius regressu insulae fertilitatem cognoscentes Ligures, ratibus eo profecti, eamque nomine mulieris auctoris et ducis appellaverunt.

Isidor. lib. XIV, c. 6.

Ne illa tauro parata sint. *Donat. Act. IV, Sc. II Andr.*

Daedalum ex Sicilia profectum,⁸ quum Minois fugeret iram, atque opes. *Prisc. lib. VI. Servius.*

Quem ex Mauritania rex Leptasta⁹ prodicionis insimulatum cum custodibus miserat. *Prisc. Lib. I.*

Quos advorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri.¹⁰ *Prisc. Lib. X.*

Suspicio hic esse intelligendum, spatium, quo Liguria ab insula distat, prohibuisse, ne illa per tauri tantis redeuntisque occasionem parata et facta sint. Et sic quidem hoc interpretatur *De Br.* ne pro nectum accipiendo, quod libenter probaverim.

8. *Daedalum ex Sicilia profectum.* Nota omnibus fabula Daedali ex insula Creta evolutis. Hinc eum Verg. Aen. vi, 47, in urbem Italiae maritimam Cumas adducit. Sed, si alii famae creditur, de qua meminit etiam Servius ad locum citatum, prius Siciliam, atque inde Sardiniam petiit. Iam vero quis nescit, alas Daedali, si Daedalus unquam fuit, nihil aliud esse quam vela navis ab illo inventa? Quis nescit etiam *Daedalum* graecum nomen esse, *daidalos*, quo *artifex* significatur? Idem quidam plures Daedalos, ut plures Hercules numerant. De Daedalo, vide *Sallust.*

xii, 89, et Ovid. Metam. viii, et de eius in Sardiniam apulsu, *De Br.* ii, 40.

9. *Rex Leptasta.* *De Br.* ii, 6, hunc *Ascalaphthas* vocat. Idem hoc fragmentum refert ad expeditionem Sertorii in Mauritania, de qua iam dictum est l. I, n. 43 (*Itaque Sertorius* etc.). Sc. Rex Leptasta, seu Ascalaphtha unum e regni sui principibus, tanquam proditorem, ad castra Syllanorum cum custodibus miserat, quem praefectus Sertorius in bona sua restituit.

10. *Falsum filium arguituri* Mithridates iuvenis cuidam regitur Bithyniae vindicatos, aucto someris et Novomedia filium esse simulans. De hac re senatus in Asiam missi legatos, quibus obviam multi ex Bithynia ultro venire, ut falsum esse tulum arguerent. *De Br.* iii, 14, et inf. lib. IV, n. 9.

Sallust.

D d

Vt actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Charisius*, Lib. II.

Argentum mutuū arcessivit. *Prisc.* Lib. X.

Eam deditionem ¹¹ senatus, per nuncios Orestis cognitam, approbat. *Prisc.* Lib. VI.

Nisi qua flumen Lurda ¹² Tauro monte defluens. *Id. ibid.*

Frugum pabulique laetus ager. *Arusianus. Servius*, Lib. I *Aeneidos*.

Neque virgines ¹³ nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promptissimos delegebant. *Messus.*

¹³⁷⁸ Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. ¹⁴ *Donat. Phorm.* Act. I, Sc. II.

Noctu diuque stationes et vigilias tentare. *Charis.* Lib. II.

At Lucillum ¹⁵ regis cura machinata fames brevi fatigabat. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc.* Lib. VII, et *Nonius*.

Namque primum Iasonem, ¹⁶ novo itinere maris, Aetae hospitis domum violasse. *Prisc.* Lib. VIII.

11. *Eam deditionem* Deditiōnem Maedorum, qui populus in Thracia erat, diversus ab Medis asiaticis (Liv. xxvi, 25). Hoc vidit Appius praefectus, de quo sup. lib. I, n. 24, Orat. Phil. Appio in illa ipsa regione exstinctio successit Orestes, qui classem ducebat. *De Br.* I, 58.

12. *Flumen Lurda.* *De Br.* II, 39, laeturum, quod oppidum tenebant piratae, a Servilio obsessum narrans, solam hanc aquam habere intelligit.

13. *Neque virgines* etc. Hic Sallustius Hispanorum mores describit. Non virgines ex parentum voluntate nubebant, sed fortissimum quemque ipsae deligebant. *De Br.* II, 47. Nota, *promptissimos belli*, graeco more; ut

paulo ante, *pabuli laetus ager*.

14. *Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem.* Hoc ad Pompeium refert. *De Br.* V, 54. Vid. eius effigiem a Velleio delineatam, II, 29, et non errasse interpretem iudicabis.

15. *At Lucillum.* Quam adversus regem Mithridatem bellaret, A. V. C. 682. *De Br.* III, 83. — *Machinata.* Passive sumptum.

16. *Namque primum Iasonem* Quam bellum Mithridaticum narraret Sallustius, satis et aliunde, et ex Festo Avieno constat Ponticas regiones fuisse et luculenter descripsisse. Ideo hac Iasonem memorat, qui primus ignotas, trans Pontum Euxinum, terras Graecia aperuit. Multa de hac descri-

Tartessum Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadir, ¹⁷ habent. *Prisc. Lib. V.*

Neque subsidii, uti soluerat, compositis. *Prisc. Lib. X: soluerat autem est solitus fuerat.*

Neque inermes ex praelio viros quemquam agnosciturum. ¹⁸ *Idem, ibidem.*

Ea continentia vir gravis, ¹⁹ et nulla arte cuiquam inferior. *Arusian. Non. in gravis.*

Omnes, qui circum sunt, praeminent altitudine milium passuum duorum. *Arusianus.*

* Et Poeni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus.*

O ia corpore et lingua percitum, ²⁰ et inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbuleium appellabant. *Prisc. Lib. VI.*

ptione *De Br. ii, 87* et seqq. — *Vio-*
lante. Bapin aureo vellere, abducta
Medea, Aetne filia.

17 *Tartessum* — mutato nomine *Gadir*. Quo pulvis ab Annio Sertorius navibus appulit, antequam in Africam transiret (vid. sup. lib. I, n. 13 et 16). *De Br. ii, 4.* De hac urbe Festus Avienus: *Gadir prima fretum solida supereminet arce, Attollitque caput geminis inserta columnis. Hic Cotinua prius fuerat sub nomine praeco, Tartessumque dehinc Tyrii dicere solent. Barbara quatuor Gades bene lingua frequentat; Poros quippe locum Gadir vocat utriusque clauum.* Et *Plin. iv, 22.* *Tinacris Cotinaciam apud eos vocatam cui nostri Tartessum appellant, Poeni Gadir; ita pauca lingua sepro significante.* Ceterum multa disputat *De Br. i, 34*, an vere una et eadem sit urbs Tartessus et Gadir, seu Gades; qua de re dissentient doctissimi apud antiquos viri. Certe urbs de qua hic agitur, illa ipsa est, quam urbs vocamus *Gadus*, antiquis-

sima urbium, quae nunc in toto terrarum orbe exsistit, quum Ninives, Babylonis, Tyri, Memphis et Thebarum nihil nisi ruinae superint, Gadum autem origo ad tempora laesa referatur.

18 *Agnosciturum.* Velut, pro agnosciturum. De quo Diomedes lib. i.

19 *Ea continentia vir gravis.* De Sertorio hoc dictum putat *De Br. ii, 16.* — *Omnes.* praeminent. *De Br. iii, 104,* legit praeminet, et intelligit Caucasum montibus, qui circum sunt, altiore esse, ad duo milia passuum. Notat tamen eam esse, re ipsa, totam Caucasii altitudinem.

20 *Percitum.* Valde commotum; eodem sensu quo dicitur, *ira percitus.* *Es. per et ceto.* — *Barbuleium.* Nomen histrionis apud Val. Max. ix, 14. Hoc *De Br. ii, 27,* ad Curionem refert, pro rostris concionantem, ne Sicius adempta, Cornelius legibus, tribunitiae potestatis iura per populum restitueret. De hoc Curione vide Cic. *Brut. ix,* et infra lib. III, n. 57.

Audaciter. *Idem*, XV.

Ibi Fimbriana seditione,²¹ qui regi per obsequelam orationis, et maxime odium Sullae, graves carique erant. *Nonius*: *Obsequium*, *neutri genere; obsequela, fem.*

Moenibus deturbat. *Non. Deturbare.*

E muris canes sportis demittebant.²² *Idem.*

280 Ad hoc rumoribus, adversa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant.²³ *Idem.*

At Metellus²⁴ in ulteriorem Hispaniam post annum

21 *Fimbriana seditione.* Quum Sylla victor apud Orchomenum Mithridati Graeciam eriperet, hostis publicus Romanae indicatus fuit. Igitur missus est consul Valerius Flaccus, qui, adempto Sullae exercitus imperio, bellum adversus regem gereret. Sed Sylla imperium retinuit, Valerius suas copias in Asium duxit cum legato Fimbria. Hic vero, militibus ad seditionem concitatis, ducem propterea fuga Byzantio elapsam, dein Nicomediae deprehensum interfecit. Mos Cyzicorum, sociam urbem, infandis caedibus exterruit rapinisque vastavit. Denique Tyniam ferro incendioque penitus excidit, iterum post undecim fere saecula in ignes consistentem. Quae scelera ultimus Sylla quum aciem adversus Fimbriam pararet, ad eum transfugerunt Fimbrianae legiones (Plut. in Sylla). Nonnulli ad Mithridatem concesserunt, inter quos L. Magnus et L. Fannius, qui regi, ut legatos ad Sertorium de societate in Hispaniam mitteret, persuaserunt. Ad eam legationem hoc fragmentum refert *De Br.* III, 15, 20 et seqq. — *Graves*, Magnae auctoritatis.

22 *E muris canes sportis demittebant.* Carrio ait, viros doctos, canes

pro canes legendum, conicere. Ceterum, quum Mithridates Cyzicum obsideret, tria millia Cyzicorum, quos captivos habebat, talibus advectos, in litore, inter urbis moenia obsidentiumque stationes, saepe aut vulnibus perituros exposuit, rursus hac miseratione cives ad deditionem adductum iri. Sed hi e muris aliquid vitae sustentandas suas demittebant. *De Br.* III, 35. Forsan legendum, *panes*.

23. *Ad hoc — corrumpebant.* Nempe socii Sertorii, tanti ducis fortunae invadebant. His rumoribus accendebantur animi, donec eum per scelus necaret Perperna. *De Br.* III, 76.

24. *At Metellus.* Is qui adversus Sertorium bellum gerebat, cognomine Pius, Numidici filius. — *Magna gloria concurrentium undique.* Gloriosa hominum undique ellorum concursu. — *Virile et muliebri sexu.* Quarto casu, sobaudita praepositione. *Sexu*, nomen generis neutrius, sine casuum mutatione, dictum pro sexu. Item *Liv.* XXVI, 47. *Liberrum captum virile sexu ad decem milia cepit.* Et *Auson.* Idyll. II, 8. *Pasta, Ceres et Iusto, secus muliere, sorore.* — *Per... testa.* Illum e tectis conspiciebant. —

regressus, magna gloria concurrentium undique, virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium visabatur; quum quaestor C. Vrbinius aliique, cognita voluntate, eum ad coenam invitaverant; ultra Romanorum, et mortalium etiam morem curabant: exornatis aedibus per aulaea et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis; simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrimi. Praeterea quum, sedenti, transenna demissum Victoriae simulacrum, cum machinato strepitu tonitruum, coronam capiti imponebat: tum venienti, thure, quasi deo, supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo²⁵ erat ei accumbenti: epulae quaesitissimae; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrum et ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demserat, maxime apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna romano imperio existimantes. *Macrobi. Saturnal. lib. II, c. 9. Nonius. Sossipater, lib. I.*

Ruuntque pars magna suismet, aut proxumorum telis; ceteri vice pecorum obtruncabantur²⁵ *Nonius.*

Cognita voluntate. Gnari, quid illi placeret. Nempe, qui invenis fuerat frugi, et voluptatum modicus, iam senex in luxum proruperat. — *Chreiant.* Absolute positum, ut saepe. Potest intelligere, coarctatum. — *Ad ostentationem histrionum.* Vt ludii histrionales exhiberentur. — *Sedenti.* Scilicet Metello. — *Transenna.* Vulgo est fenestra, aut etiam, quidquid fenestras obicitur, ut cancelli, vitrum pellucidum, alia huiusmodi. Sed hic, sine dubio, *transenna* est id, per quod transit machina Victoriae e laqueari demittens. Nisi malis cum Servio,

ad Virgil. *Aen. v, 488, transennam* interpretari *extensum fivum*. — *Machinato.* Passive, machinationis ope facto. — *Toga picta.* Cui variae figurae intestae aut acu pictae inessent. Triumphantium hic habitus erat. *Plin. viii, 48* — *Indigna romano imperio.* Indigna viro Romanis imperante. Cf. *Val. Max. ix, 4, 5.*

²⁵ *Obtruncabantur.* Hoc *De Br. v, 22*, ad pugnam refert, qua Lucullus inmensum Tigranidis exercitum apud Tigranocertam cecidit, qua clade fere extincta fuit gens Armeniorum.

Occurrere duci,²⁶ et proelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita, promptisque ducibus, uti Metellus ictu tragulae sauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Donat.* Act. V, Sc. II *Andr.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piscantis. ²⁷ *Nonius.*

382 Ad hoc pauca piraticae²⁸ adiungit actusaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia sacrata corpora²⁹ in ratem imposuisse. *Arus.*

Suos equites hortatus vado transmittit³⁰ *Idem.*

26. *Occurrere duci.* Hic narratur pugna Metelli adversus Hirtuleium Sertorii legatum, apud Italiam commissam; quae urbs a Scipione condita, non procul ab Hispali (Seville), Traianus Adrianusque imperatores, et postea Silium Italicum tulit. *De Br.* II, 50. — *Ictu tragulae.* Tragula, teligenus, dictum a trahendo (Varro, de Ling. Lat. IV); eo forte quod hamatum fuerit. Vetus et hac voce Sindas. Τραγούλας, ὅπλον ὃ χρησόμενος ἐκόντας αὐτοῦ βέλτου ἀρχὴν πληγῶν, ὥστε τὸν βλαβέστα διὰ τὴν τοῦ Σέρρακος καὶ διὰ τὸν πληρώον διακῶραι, καὶ τῇ γὰρ προσελῶσαι Metellus ab ipso Sertorio hoc vulnus accepit, in pugna apud Saguntum, *De Br.* II, 58.

27. *In renunculo piscantis.* Renunculum Gellius, I, 25, interpretaturavigium piscatorium. Alii scribunt, *lennunculum*, seu *lennunculum*, seu *lennunculum*, graece ληννύνδρον. Sic fere Curtius. Nos tamen in Gellio nihil, nisi *lennunculum*, vidimus. — Incidit in hanc piscationem cymbam Mithridates e Nicomedia fugiens, quoniam haec urbs a Colla et Triario obsideretur. *De Br.* III, 54

28. *Piraticae.* Piraticae est ipsa piratae professio, inquit Henric. Steph. Thes. I. I. Hic forte intelligi debet *piraticae clausae*. — *Actusariae naves*, Nonio sunt *celerres*, quod cito agi possunt, Badae autem, naves quae remis aguntur, non velis tantum. *De Br.* V, 26. — *Actusariae naves*, Mercatorum, sive operarum, II, 4, et IV, 26.

29. *Omnia sacrata corpora.* Zenobius, Mithridatis legatus, Chios exultos armis, postquam duo milia talentorum ab his extorsisset, aliquid iusto pondere decesse causatus, in naves imposuerat, deportabatque in Euxinum. — *Sacrata.* Fortunae, mortis devota. *De Br.* III, 50.

30. *Vado transmittit.* Hic memoratur pugna Sertorii adversus Puffedum, in transitu fluvii Baetis. Huc quoque pertinet sup. II, 5, *amquam regressus*; et sequens, *toti eorum etc.* — *In flumine ruebant.* Donat. Ter. Adelp. III, 2, 21, *rue* interpretatur, *totum corpore uti* (forte, *ut*) ad impellendum. Sed non hic valet, opinor, haec interpretatio. Scilicet Romani, in flumine pugnantibus, necabantur eam Sertorianorum, qui in flumen ruebant. Dixit

Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur.
Donatus, Adelph. Act. III, Sc. II.

Circumventi, dextra, unde ferrum erat, ³² saxa aut quid tale capiti affligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. *Donat ad Phorm. Act. I, Sc. IV.*

Immane quantum animi exarsere. ³³ *Non. Nomen positum pro adverbio.*

At illi quibus res incognita erat, ³³ ivere cuncti ad ¹⁹³ portas incognita tendere. *Serv. F. Vrsiu.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. ³⁴ *Serv. Fuldanus.*

LIB. III.

Exaudiri que sonus bacchanaliorum. ¹ *Macr. lib. I, c. 4. Saturn. Non.*

vero, in flumine ruebant, non in flumen; quia iam in flumine erant cadentes, quam rarus eorum Romanos prosternebat. Factum narrat *De Br. II, 8.*

31. Dextra, unde ferrum erat. Scilicet unde ferrum detractum erat. Hic agitur de legione, quae, in Macedonia, recusaverat Curionem proconsulem sequi adversus barbaros. Hunc legioni Curio arma signaque detrahit, eius abolevit nomen, militesque per alias legiones distribuit. Hoc loco pingitur eorum dolor et desperatio. — Circumventi. A legionibus quae in fide permanebant. *De Br. II, 68.*

32. Immane quantum animi exarsere. Posse supplere: immane est, quantum etc. Ita Horat. *Carin. I, 27: Vino et lucernis Medus ocanneae Immane quantum discrepat.* Item Cic. *Orat. XXVI, Salust. in dicendo murum quantum valent.* Et Graeci saepissime, *ἰσχυρότης* *ἔργου.*

33. At illi quibus res incognita erat. Locis manifeste corruptis. Suspicio, si quidem in re incertissima suspicari vocat. At illi, quibus regio incognita erat, rursus cuncti ad portas; alii incognita tendere. Hoc autem refert ad fugam Serloris, qui victus a Metello apud Saguntum, magnaeque itineribus Calagurim petens, cum alio exercitus parit oppidum intravit, aliam, cui nota erat regio, dissolvi iussit, rursus loco dicto coarturam. Vide lib. I, n. 49, et *De Br. II, 89.*

34. Murum — duris. Sc. collapsis erat Cyaseni muri pars, obsidente urbem Mithridate, diu multumque orietibus quassata. Eam noctu raptimque reliquit Lysistrata. *De Br. III, 42.*

LIB. III.

1. Exaudiri que sonus bacchanaliorum. Hic narrabat Sall., quomodo noctu, per fraudem, Heracleam intraverit Mithridates, dum, propter bacchanalia, civitas omni ludis et

Diversa, uti solet rebus perditis, capessant: ² namque alii fiducia *gnaritatis* locorum in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc.* lib. X. *Nonius.*

Vnus constitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. ³ *Idem*, lib. VI. *Probus, Catholicis.*

Male iam assuetum ad omnis vis ⁴ controversiarum. *Prisc.* lib. VI.

384 Coniuratione claudit. *Idem*, lib. X.

Quasi ⁵ par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis advorso aestu maris. *Nonius in Mador.*

Equis et armis decoribus cultus. *Prisc.* lib. VI.

Dedecores ⁶ inultique terga ab hostibus caedebantur. *Idem.*

Contra ille calvi ⁷ ratus quaerebat, num somnio

volutatibus dedita lasciviret. *De Brues*, 111, 55.

2. *Divrasa* — *capessant*. Hoc ad eandem fugam refert *De Br.*, quam diximus supra, lib. II, n. 53. An bene, nescio. Vt ut sit, nota vocabulum *gnarus*, ab adiectivo *gnarus*, quod est a graeco γνῶριος; unde etiam detracto g, narrare, id est gnarus (scu notum) facere.

3. *Publipo*. Is, interfecto in pugna Sparthaco, reliquias servorum fugitivorum collegit, bellumque redintegrasset, nisi in exercitum Pompeii, ab Hispania redeuntem, incidisset. A Pompeio victus omninoque deletus est *De Br.* iv, 70. *Publipo* est, *Publii puer*, vel *servus*.

4. *Ad omnes vis*. Rarum hoc in plurali adest *Prisc.* etiam ex *Laetelio*, 21: *Sed quam multarum rerum vis possidet ut se Atque potentatem.*

5. *Quasi*. *Pere*. — *Ex latere*. *Muri lateritii*, recens exstructi. — *Advorso aestu maris*. Ingens procella classem Mithridatis, Cyzicum obsidentis, dissipaverat. Sed non multo minor erat in urbe pavor, quam influens per cloacas unda in defectos muros subrueret. *De Br.* 111, 42.

6. *Dedecores*. Disputant docti an sit *decores*, an *dedecores*. Certe si iidem designantur, qui proximo verbo *inultis*, *dedecores*, id est *inlecori* sunt.

7. *Calvi*, rarissimum verbum, ex *calore*, id est *decapere*, *frustrari*. *Plant. Casja*. II, 2, 4. *Vbi domi sola non, exor manus calatur*. *Pacuv.* in *Medo*: *Sentio, pater, te voce calor similitudine*. In primo exemplo *deponens* est; in altero, *passivum*. Ex *calvo*, *calosmia*. Ceterum, *Antigonus rex Syriae* sibi per somnium visus est aurum in campo serere, ex

thesaurus portenderetur. *Idem*, lib. VIII. *Non. in Calvitur.*

Parte consumta, reliqua cadaverum ad diurnitatem usus sallerent. *Prisc.* lib. X.

EPISTOLA CN. POMPEII AD SENATVM. 9

385

« Si adversus vos patriamque et deos penates tot

quo nalam regem Mithridates, Ponti satrapes, in omni provinciam aufferbat. Inventus rex an thesaurus sibi, an defectio Mithridatis portenderetur, suspecto iuveni insidias meditatus est; qui a Demetrio, regia filio, monitus fugit ex aula, et se quoque a Syriorum dominatione exemit. Is, cognomine *Cistes*, regnum condidit, quod postea tanta illustravit gloria Mithridates Eupator, infensissimas Romanorum hostis *De Br.* III, 2

8. *Sallerent.* Sale condicent. Aequo dicitur *sallere* et *sallere*. Ad nefandas istas dapes summo compulsi sunt Calaguriani ab Afranio Pompeii legato obtentis. *Val. Max.* VII, 6, 3: *Horum* (Numantinarum) *truces* pertinaciam in consumuli facere Calaguritanorum exacerbatels impetum supergressus est: qui, quo pervenerant interempti Sertorii cunctibus, obediomem Cn. Pompeii frustratus, fidem praestare, qua nullam iam aliud in urbe eorum supererent animas, azores sibi natosque ad unum nefario clapsu verticunt. Quoque diutius armata iuventus viscera sua visceribus nas aleret, infelices cadaverum reliquias sallere non dubitavit. *Vid. etiam De Br.* IV, 62. Eandem rem innuit *Plorus*, III, 22, his verbis: *Et infame nihil non experta Calaguris.* Item *Iuv. Sat.* XV, 93: *Vascones*, ut fama est, *alimentos talibus um Producere animas: sed res diversa; sed illic Fortunae iustitia est, bellorum-*

que ultima, cum Extremi, longae dura obediomis egestas.

9. *Epistola Cn. Pompeii ad senatum.* Quam, A. V. C. 679, C. Costa et L. Octavio consulibus, caeli intemperies et maria praedonum Latrocinis interclusum magnam annoae penuriam Romae fecissent, pecunia quas ad Hispaniae bellum Metello facta erat (ut dicitur in *Fragm.* incert. lib. II, 33), ad paranda urbi cibaria conversa est. Nec Pompeio magna, alterum in Hispania exercitum ductanti, subventum fuisse satis per se apparet. Praeterea, duob, annis proximis, fruges, in ea quam ille tenebat regione, angustius pervenerant. Igitur, anno sequente, magna fames exercitum quoque urgebat; neque minor erat pecuniae, quam ciborum inopia. Quae postquam utraque a senatu crebra literis et legatis frustra efflagitasset, tandem hanc epistolam scribit irarum plenus et non obacere minitens se cum exercitu in Italiam reversurum. Qui metus populum exterruit, ne redeuntem Pompeium Sertorius insuper hostis sequeretur, imo etiam anteveneret. Simul consul Lucullus metuebat ne sibi praeriperetur a Pompeio belli Mithridatici imperium, quod Pompeius, ut praeclearum magis, secreto concupiscebant. Itaque commotum et pecuniam misit senatus. Hoc factum est brenisio ante finem belli Sertoriani.

labores et pericula suscepissem, quotiens ¹⁰ a prima adolescentia ductu meo scelestissimi hostes fusi, et vobis salus quaesita est; nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, patres conscripti; ³⁸⁶ quem contra aetatem proiectum ad bellum sacerrimum, cum exercitu optime merito, quantum est in vobis, fame, miserrima omnium morte, confecistis. Hac in spe populus romanus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus, et totiens ob remp. fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque legatos, omnes opes et spes privatas meas consumsi; quum interim a vobis per triennium vix annuus sumtus ¹¹ datus est. Per deos¹² immortales, utrum censetis me vicem aerarii praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor, me ad hoc bellum maiore studio, quam consilio, profectum: quippe qui nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi, hostesque in cervicibus iam Italiae agentes ¹³ ab Al-

40. *Quotiens*. Pro *quoties*. Hoc adverbium non intellige *toties les fois que*; sed *autant de fois que*, et refer ad antecedens *tot*. Sensus Si contra vos fecissem, quaecumque pro vobis feci; non vos aliter mecum agereis, quam tuum agitis. — *A prima adolescentia*. Tres et viginti duorum annos natus Pompeius se ipse creavit impetorem, conscriptumque privatis opibus in Piceno exercitum ad Syllam duxit, novus belli adversus Marium Carboemque socius. Plut. Pomp. — *Scelestissimi hostes*. Marius iuvenis et Carbo. — *Atque*. Ad hoc tempus. — *Contra aetatem*. Duodeviginti annos natus, ad Scythianum bellum missus est, cum proconsulari haepeto, quamvis nullum adhuc magistratum gessisset. Hic errat *De Br.*

(11, 22), tres et viginti tantum dicendo. — *Proiectum*. Nota maximam vim huius verbi sic. Virg. Aen. 11, 369: *Quid miror toties in aperta pericula civis Proicus?*

41. *Annuus sumtus*. Pectus aut frumentum, quae in unum annum sufficient

42. *Hostesque in cervicibus iam Italiae agentes*. Barbaros videlicet, forsitan a Scythio concitatos, qui iter Pompeii impedire nitentur. — *Ita ut* et *Ita ut* Pompeius, teste Appiano, Bell. Civ. 1, Alpes transivit inter fluviorum Rhodani etque Eridani fontes, per iugum, quod hodie dicitur *le St. Gothard*. Sed per Eridanum, non Padum, ut vult Appianus, sed Ticinum intelligi debet, quia non prope Rhodanum Padus oritur.

pibus in Hispaniam summovi; per eas iter aliud, atque Hannibal, nobis opportunius patefecit; recepi Galliam, Pyrenaeum, Laletaniam, Indigetes; et primum impetum Sertorii victoris, novis militibus et multo paucioribus sustinui: hiememque in castris inter saevissimos hostes, non per oppida, neque ex ambitione mea, ¹³ egi. Quid dein praelia, aut expeditiones hibernas, oppida excisa, aut recepta enumerem? quando res plus valent, quam verba. Castra hostium apud Sacronem capta, et praelium apud flumen Durium, ¹⁴ et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti, satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est: namque stipendium neutri datur; victor uterque ¹⁵ in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo,

Error Appiani inde nascitur, quod nomen Eridani multis annibus commune fuit. Imo et noster Rhodanus, a Philostrato et Athenaeo Eridanus quoque vocatur. Nec mirum, quam Rhenus, Rhodanus, Eridanus, Gellumna, unius atque eiusdem originis sint cum graeco *ῥῆς*, *fluere*; nec aliter differant *Ῥηδανός* et *Ῥηδανός*, quam quia R, ante vel post P, positum est. Attende autem H, quod nunc est in graeca littera E longum, prius fuisse aspirationem, quae dicitur *spiritus asper*. Vid. *De Br.* II, 24. — *Indigetes*, id nomen Hispaniis nationibus fuit, prope Hergetes, teste Plinio, III, 3, unde patet sine causa hoc ab nonnullis mutari, et rescribi Hergetes. Ceterum si nomen latuum est *Indigetes*, non aliud sonat, quam *aborigines*, de quibus vide Cat. VI.

13. *Neque ex ambitione mea* Nequa ita ut, per ambitionem, milites indulgentius haberem. *Ambitionem*, vero

intellige, militaris gratiae captationem, ut in *Iug.* XLV, n. 1.

14. *Apud flumen Durium*. Idem intelligit *De Br.*, quod, lib. II, n. 4, *Turiam* vocavit Sallustius, hodie *le Guadalupe*, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. Hoc monemus, ne quis illud accipiat pro multo maiore amne, quem Durium vocat Plin. IV, 21, nunc *le Duero*, Lusitaniam interfluentem. Ceterum, ut monet *De Br.*, syllaba *Thur* vel *Dur* in celticis vocabulis *aquam fluentem* designabat, unde non mirum est ideum fere nomen multis annibus fuisse. Haec origo in multis etiam nunc gallicis locorum nominibus facile agnoscitur.

15. *Victor uterque*. Pompeii nempe exercitus, qui, praefectus victor, fame tamen pellitur ex Hispania, Sertorii exercitus, qui, licet proflus victus, Italiam, nemine prohibente, invadet, atque pro victore erit. — *Nunc cogit*

quaesoque ut animadvortatis; neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus; praeter maritimas civitates, quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia, superiore anno, Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit: et nunc malis fructibus ¹⁶ ipsa vix agit. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumsi. Reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispania in Italiam transgredientur. »

Namque his praeter solita vitiosis magistratibus, ¹⁷ quum per omnem provinciam infecunditate biennii proximi grave pretium fructibus esset. *Non. Grave, multum.*

Hi saltibus occupatis, Terrestinorum ¹⁸ agros in-

his necessitatibus. Haec verba sic longe; non, *consulere necessitatibus.* Vulgare est, *cogere necessitate*; ubi necessitas in genere sumitur, et *necessitas*. Hic autem necessitates sunt, *res sumptus*. — *Ad internecionem vastavimus.* Magis obvium est caedere exercitum ad internecionem, quam vastare regionem aliquam ad internecionem. Hoc intelligi potest: ita vastare, ut quaecunque fert *ut* alit tellus, intereat. — *Pro.* Insuper Non modo nihil nobis suppeditant maritimae civitates, sed insuper nobis oneri et sumptui sunt Emporium, Tarracoenem et Saguntum innuit, quae civitates in reipublicae partibus erant. Animadvertit huc sensum adverbii *ultro*, quod sit ab *altro* (ut *citra a citra*), et *progressionem* aliquam, seu *motum ulterius forentem* significat. Nec alia causa est, cur *ultro* tam commode significet, sponte sua. Sed ob eandem

originem, non minus facile illud interpretetur, *insuper*.

¹⁶ *Malis fructibus.* Quum angustus frugum penventus fuerit. — *Fla agit.* Vix se ipsa sustentat. Sic lib. I, *Orat. Lep. in 7: agnandi inopi.*

¹⁷ *Vitiosi magistratibus.* Haver. proponit, *vitiosus magis aetatibus*; optime, ut opinor. Hoc refer ad frugum inopiam, de qua supra n. 9. Ceterum, *vitiosi* magistratus sunt, magistratus vitio creati. Sed non apparet, quid hoc ad rem.

¹⁸ *Terrestinorum.* Hoc ex Lipsio repetimus, pro vulgato, *non terrestinorum.* *Terrestini* erant citerioris Hispaniae populi. Eos quoque intellexit *De Br.* III, 30. Scilicet Pompeius, donec senatus ei subveniret, in illam regionem exercitum duxit, ibique frumentum abunde invenit. — *Satur.* Hoc diminutivo sui quoque sunt, *Livius*, XXII, 49. *Adhaec etiam* vi-

vasere : frumentique ex inopia gravi satias facta. *Idem*,
Satias pro satietas.

Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari,
 et vento gliscenti. *Idem*, *Gliscit est congelascit, colli-*
gitur, ignescit, crescit. ¹⁹

Ac tum maxime, ²⁰ uti solet extremis in rebus,
 sibi quisque carissimum domi recordari, cunctique ³⁸⁹
 omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem*, *Munia,*
officia.

Et forte in navigando cohors una, ²¹ grandi faselo
 vecta a ceteris deerravit, marique placido a duabus
 praedonum myoparonibus circumventa. *Idem*, *in vocis*
Faselus et Myoparo.

Eum, atque Metrophanem ²² senatus magna indu-
 stria perquirebat, quum per tot scaphas, quas ad ostia
 cum paucis fidis percunctatum miserant. *Idem*, *et Cha-*
risius, lib. I.

Duos quam inaximos utres levi tabulae subiecit : ²³

etres sanguis caedisque ceperat sa-
tuas; et Silius IV, 110 *Nec finis*
saturare, novi sed sanguinis ardor.

19. *Vento gliscenti.* Ex omnibus
 Nonii interpretationibus ultima tan-
 tum vera est, *crescit*. — *Immensum*
aucto mari. Quum mare valde intum-
 uisisset. Hoc *De Br.* II, 4, ad lu-
 gam Sertoria ab Annio pulsi refert,
 vide *sup.* lib. II, n. 28 et 17.

20. *Ac tum maxime.* De Cyzicenis
 agitur; quum Mithridates, machinis
 et turtilibus admoitis, urbem, mari
 insulam et terra, expugnare conaretur.
De Br. III, 41.

21. *Cohors una.* Quae cum praetore
 Bellieno in Siciliam navigabat. Cap-
 tionem Jellienam praedones in mare
 deiecerunt *De Br.* II, 31 — *Myo-*
paronibus Genus navigi.

22. *Eum atque Metrophanem* Luc.

Magnum et Metrophanem, quos Mi-
 thridates ad Sertorium legatos mise-
 rat. Scilicet eos interciperi cupiebat
 senatus. Vide *sup.* lib. II, n. 21. —
Quum per tot scaphas. Facile apparet
 hic aliquid deesse, ad quod illud re-
 feratur — *Ad ostia.* Ad fluminum in
 mare exitus; quo sensu *ostia* semper,
 plurali numero, dicuntur, teste Cha-
 risio, 1.

23. *Duos — utres — tabulae subiecit.*
 Sermo est de milite aliquo, ex Pim-
 brianis legionibus, quem Lucullus
 Cysicum misit, obsessis quotiatorum
 se cum exercitu advenire — *Invenit*
tractu pedis. Alterno podum motu.
 Legere malim, ut *invenit*. Sed nihil
 fere interest. — *Inter molem atque*
insulam. Eam scilicet insulam in qua
 erat Cyzicus. Flor. III, 57 *Filucum*
oppidum tenuipuli nuncius fecit, do-

qua super, omni corpore, quietus, invicem tractu pedis quasi gubernator existeret: ea inter molem atque insulam, mari vitabundus classem hostium, ad oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui enare conati fuerant, ²⁴ icti saepe ferramenti navium, aut vulnerati a suis, aut afflicti alveos, ²⁵⁰ undarum vi, mulcato foede corpore, postremo tamen periere. *Idem, et Arusian. Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima ²⁵ nebula coelum obscurabat. *Non.*

Illum nautis forum. *Idem.*

ORATIO MACRI LACINI ²⁶ TRIBUNI PLEBIS AD PLEBEM.

« Si, Quirites, parum existimaretis, ²⁷ quod inter

oris adventare Lucullum; qui, horribile dictu, per medias hostium naves, utre suspensus, et pedibus iter adgubernans, undantibus procul, quasi marina pistris evasorat.

24. Nam qui enare conati fuerat. Scilicet in ea tempestate, quae Mithridatis, Cysicium obsidentis, naves turresque navibus inpositas disturbavit. Vid. sup. n. 5. — Afflicti alveos. Carro addit ad. Forte subnudiavit Sallustias, ut, *absolvere mortua*. Undarum vi addigebantur ad navium alvens.

25. Sublima. Pro ablimis. — Illum nautis forum. Notius dicit forum hic masculini generis esse. Malim credere Sallustium dixisse illum pro illud.

26. Oratio Macri Lacini. Memisse attinet omnes fere ius tribuniciæ potestatis a L. Sylla sublatum fuisse. Illud primus restituere tentavit consul Lepidus, deus, A. V. C. 678, Sicius tribunus plebis, cui obstitit consul C. Scribonius Curio. Anno sequente C. Aurelius Cotta, con-

sul, ius ceteros magistratus adpascendi reddidit tribuniis. Cetera recuperare conatus est, A. 680, tribunus Quinctius, sed is quoque frustra fuit. Denique A. 684, L. Cassio Varo, et M. Terentio Lucullo consiliis, rem denique aggreditur C. Licinius Macer; quæ tamen, usque ad reditum Pompei adhuc in Hispania bellantis, dilata est. Nemo avertit Pompeium consulem cum M. Licinio Crasso, A. 684, iura tandem tanque acriter vindicata tandem populo restituisset.

Qui hic loquitur, C. Licinius Macer, eiusdem gentis, sed non eorundem partium orator; quam M. Licinius Crassus, postea cum Cæsare et Pompeio triumvir C. Macrum inter oratores nominat Cic. Br. lxxvi. Eius, non vulgarem sane, mortem narrat Val. Max. ix, 12, 7. Macer filium habuit Licinium Calvum, oratorem Cicero in diverso genere prope parem, de quo Cic. Brut. lxxxii.

27. Si — parum existimaretis. Si non satis intelligeretis. — Fugæ.

ius a maioribus relictum vobis, et hoc a Sulla paratum servitium interesset; multis mihi disserendum fuisset, docendumque, quas ob iniurias, et quotiens a patribus armata plebes secessisset; utique vindices paravisset omnis iuris sui, tribunos plebis. Nunc hortari modo reliquum est, et ire primum via, qua capestundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, ³⁹¹ quantas opes nobilitatis solus, impotens, ³⁹ inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxiorum agat, quam soli innocentes. Sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro, quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii, creati pro iure vestro, vim cunctam et imperia sua, gratia, aut spe, aut praemiis, in vos convertere; meliusque habent mercede delinquere, quam gratis recte facere. Itaque omnes concesserunt iam in paucorum dominationem, ³⁹ qui per militare

Docendumque fuisset, uti plebes ubi paravisset tribunos. — *Ire primum via.* Reliquum est, ut ego primus viam ingrediar, qua libertatem vindicari potest arbitror. Cortius intelligit *primum*, ante omnia.

28. *Impotens.* Sine potentia; debilis. Nota obiter rarus hunc sensum vocabuli *impotens*. — *inani specie magistratus.* Quoniam nihil tribuni, nisi nomen inane a Sylla relictum fuerat. — *Factio noxiorum.* Noxii, id est, mobiles, qui in factionem coalescentes plus possunt, quam populus, cuius vis soluta atque dispersa est. (hug. XII, n. 7). — *Soli innocentes.* Innocentes, qui soli, id est, nullius factionis sunt. — *Sed praeter spem bonam,* etc. Id est, sed praeterquam spes bona, quam de vobis concepi, quoniam meum superavit; persuasum

insuper habeo, potius esse viro forti etiam infelicitate pro libertate certavisse, quam omnino non certavisse. — *Omnes alii.* Ceteri magistratus qui potestatem plebi tuendae acceptam, ad eam opprimendam convertunt. Hoc de solis tribunis intelligit gallicus interpres Bezae, sed non attendit unum omnem tribunum eripuisse Syllam. Imperium autem nunquam habuerant; nec spes quidem illis tunc supererat, pracluso ad alios honores aditu. — *Gratia, aut spe, aut praemio.* Supple, corrupti, depravati.

29. *Omnes concesserunt iam in paucorum dominationem.* Eodem sensu, quo Catil. XX: *Respublica in paucorum ut atque dictum concessit.* — *Per militare nomen.* Sub specie belli adversus hostes respublicam gerendi. — *Artem habent ex spoliis vestris.* Vos spolia-

nomen, aerarium, exercitus, regna, provincias occupare, et arcem habent ex spoliis vestris: quum interim, more pecorum, vos, multitudo, singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere: nisi quia vobismet ipsi per suffragia, uti praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: ³⁰ et mox, si vestra receperitis, ad vos plerique; raris enim animus ad ea, quae placent, defendenda; cetera validiorum sunt. An dubium habetis, ³¹ ne officere quid vobis uno animo

vise, illis pro munimento est. Eadem fere pluribus verbis, lug. XXXI, n. 43: *Pars eorum occiditque tribunos plebis, alii quaestiones mutatas, plerique eadem in vos fecerunt, pro munimento habent. Ita quum quisque penam fecit, tum maxime iustus est.*—*Multitudo.* Dictum per oppositionem sequenti *singulis*.—*Habendos.* Possidendos. Populum romanum admoet, quanto in contemptu vivat, quem, ut vile pecus, habeant possideantque pauci nobiles.—*Nam quia.* Nam quod. «Omnia, inquit, amissis, praeter ius suffragiorum, quibus dominos vobis, non praesides, ut olim, impo-
nit. » Eacipit ironice, quod eos maxime mordeat, et pudore afficiat, paudendum enim ius, quo populus ipsemet sibi, libertatis nomine, servitutem iniungit! In toto hoc, a verbis itaque omnes concessere, manifesta Demosthenis imitatio est, Olynth. III, circa lineam: *ὡς δὲ τοῦ αὐτοῦ, κύριον μὲν τῶν πραγμάτων οἱ πολιτευόμενοι, καὶ δὲ τούτων πάντα πράττεται. Ὥστε δὲ, ὁ δίκαιος, ἐκκυριεύμενος, καὶ περιρρημένοι χρήματα καὶ σωμαχεύοντες, ἐν ὑποτάξει καὶ προσθήξει πέρι γυγνέσθαι.*

³⁰ Concessero illuc omnes. Omnes factioni paucorum ipsi se adianzare.

—*Ad vos plerique.* Sc. Concedent. Hare. addit, *reddent*, sine veterum librorum auctoritate.—*Raris.* Paucis. Haec dicit ille: «Si populus sua iura vindicaverit, omnes a nobilibus ad illum se convertent. Pauci enim homines ita valent animo, ut partes, quas semel amplexi sunt, diu defendant. Maior pars se statim potentioribus adstringit. » Carrion affrenat liberos omnes habere ceteri, eodem sensu. Curtium et alios ab eo auctoritates sequi sumus. Ceterum ne ignotes, lector, omnia haec aliter capere eundem Curtium. Scilicet parenthesi includit (*raris enim animus ad ea, quae placent, defendenda*); ita ut, *cetera validiorum sunt*, iungatur cum verbis, *ad vos plerique*. «Mox, inquit, si vestra receperitis, ad vos plerique concedent, cetera validiorum sunt. Hoc est, cetera, aerarium, regna, provinciae, *validiorum* (vestra, quando ita plus valetis) *sunt.* » Deinde hoc comparat, cum sententia Catil. XL, n. 23. *Tantummodo inopio opus est; cetera res expedit.* Non absurdum sane, sed quod, cum optimis interpretibus praetulimus, verissimum quoque est, et certe minus vulgare sententiae.

³¹ An dubium habetis. An timetis,

pergentibus possit, quos languidos socordesque per-
timere? Nisi forte C. Cotta, et factione media con-
sul, aliter quam metu, iura quaedam tribunis plebis
restituit. Et quamquam L. Sicinius primus de pote-
state tribunicia loqui ausus, mussantibus vobis, cir-
cumventus erat; tamen prius illi invidiam metuere,
quam vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo
satis mirari, Quirites: nam spem frustra fuisse intel-
lexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat ser-
vitium, finem mali credebatis: ortus est longe saevior
Catulus. ³² Tumultus intercessit Bruto et Aemilio Ma-

ne quid vobis obstat possit, quem
omnes uno animo adversus paucorum
factionem pergetis, quum il vos,
quamvis languidos et socordes, per-
timuerint? Pertinuerunt autem; nam
non aliam ob causam, quam ob me-
tum, C. Cotta iura quaedam tribunis
restituit. De hac restitutione vide sup-
ra 20, et Ascon. in Cic. pro Cornelio.
— *Ex factione media consul.* Ea ipsa
inimicorum vestrorum factione de-
promptus ad consulatum. Sic fore
interpretatur *Dureau de la M.*, et
iure, ut opinor. Nam, quum istius
factionis esset C. Cotta, certe nihil,
nisi metu coactus, plebi concedere
potuit. Ceterum *De Br. factionis*
mediam intellegit eorum, qui inter
populi universi consensum et paucorum
nobilium dominationem mediani
sunt, in rebus administrandis, tenere
constituerunt, hancque factionem vo-
cat, ut *inter partem*. Quae si antiquam
Romae fuit, non *mediam* aut *tertiam*
dixi, sed *maximam* fuisse, credere
licet. Qualis est enim fortis, quae
neque *moderate*, neque *paucis* im-
bitur, neque ex nemine voluntate rem-
publicam gerit? — *Mussantibus vobis.*
Non reclamantibus, sed occulto tan-

tum murmure sortem eius querenti-
bus — *Circumventus erat.* Sicinius,
dum omni ope niteretur, ut tribuni-
ciae potestatis iura vindicaret, necatus
in suo lecto inventus est. Eum Cu-
rionis consulis insidiis interceptum
fuisse vulgo suspicati sunt. — *Invidiam.*
Odium iramque vestram. Illi prius,
odii vestri metu, aliquid de tyran-
nide sua remiserunt, quam vos, in-
iuriarum taedio, illis obviam ivistis. —
Spem frustra fuisse. Frustra vos
speravisse, nobiles aliquem demum
iniuriae finem facturos.

32 *Catulus.* Is qui consul collegae
sui Lepidi conatus repressit, Q. Ca-
tuli, Cimbrocum victoris et Mariani
invada oppressi, filius, vir in cor-
rupto saeculo probitatis integerrimus,
nec in rebus civilibus minor, quam
P. ingens in bellis, teste Cic. de
Off. 1, 22. Hunc, quem Sylla ipso
saevierem vocat *Mactr*, egregie ab-
solvit amorificentissimum populi ro-
mani iudicium. Quum enim legent
Catoniani, qui Pompeio adversus
piratas bellaturo imperium totius fere
aquis committeretur, dissidens Ca-
tulus in concione dixisset (inquit
Vell. 2, 31), esse quidem praecle-

Sullust.

E e

394 merco consulibus; ³³ dein C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidistis. Quanta denique nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto incassum agerentur, si, prius quam vos serviendi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim quum his civilibus armis ³⁴ dicta alia, sed certatum utrumque de dominatione in vobis sit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia in tempus arserunt: permansit una res modo, quae utrumque quaesita est, et erepta in posterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo

rum virum Ca. Pompeium, sed nimium iam liberae reipublicae, neque omnia in uno reponenda, adiecisset: quae si quid huic acciderit, quem in eius locum substituetis? succlamavit universa concio te, Q. Catule. Hic igitur tribunus invidiose magis, quam ex vero, loquitur.

33. *Bruto, et Aemilio Mamercio, consulibus.* Nampe anno 677, quo maxime delagavit bellum Lepidanum — C. Curio. Consul cum Ca. Octavio, anno 678. — *Insontis tribuni.* Sicini — *Lucum Quinctium.* Hunc Cic. Brut. lxi, vocat aptissimum turbulentis conciliis oratorem. De eodem, conciliisque ab eo turbis civilibus meminit idem Cic., pro Cluent. xxxiv, xxxix, xl, et passim. — *Si...facturi erunt.* Pro *tuant*, ut saepe alibi. *parvus* tamen quum, ut hic, alterum verbum *subiunctivum* modi est. *Quae incassum agerentur*, referendum est ad omnia antecedentia, et fortile fuisset illis, inquit, omnia haec agere, id est, adversus Lepidum, dein Sicinium, postea Quinctium, praeterea me ipsum, tam atrociter insurgere, ac finem suae dominationi

ultra facturi fuissent. Ergo vos esse oportet, qui finem vestrae servituti faciatis. v

34. *His civilibus armis.* Armis dicitur criminose, pro contentione. Nam res, sub Lepido tantum, ad summa civilia deducta fuerat. — *Dicta alia.* Tot certaminibus nunc hanc, nunc illam, speciem praependerunt; Sed una semper fuit causa: ut vos serviretis, illi imperarent. — *Certatum utrumque.* Hoc fuit inter defensores vestros et nobiles certamen, an factio nobilium in vos dominaretur. — *Cetera.* Sc. certamina. — *Ex licentia.* Propter licentiam, qua nobiles potentia sua abutiebantur. — *Odio.* Propter odium, quod sibi sceleribus suis conflexerant. — *Avaritiam.* Ad eorum comprimentam avaritiam. — *In tempus arere.* Orta his causis certamina, postquam aliquandiu arserunt, transiere tamen. Unum illud sine fine permansit, quo quaesita est utrumque una res, id est, in medio positum fuit unum victoriae praemium, tribunicia potestas, quam vos servare, illi eripere volebant. Eriperunt autem in posterum; ita ut nullum iam vobis,

quaesoque, ut animadvortatis: neu nomina rerum ad 395
ignaviam mutantes, otium pro servitio appelletis. Quo
iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superave-
rit, 35 non est conditio: fuisset, si omnino quiessetis.
Nunc animum advortite: et nisi viceritis, quoniam
omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

Quid censes igitur? aliquis vestrum subiecerit. Pri-
mum omnium omittendum fnozem hunc quem agitis,
impigrae linguae, 36 animi ignavi, non ultra concio-

ad luendam libertatem, telum super-
at.

35. Si vera et honesta flagitium superaverit. Si turpis et scelestus nobilitium ambitio iustam et honestam populi causam superaverit. — Non est conditio. Quam certamen inceptum sit, nulla iam conditio est, qua ipso servitio otio frui possitis. Aliqua fortasse fuisset, si omnino quiescentes otium obsequio redemissetis; sed id iam non integrum est. Nisi viceritis, gravioribus vos vinculis prement, munimentum sibi ex vestris malis quaerentes. Quaelibet enim iniuria eo tutior est, quo gravior desaevit. Confer cum hoc loco Orat. Lepidi, n. 7.

36. Impigrae linguae. Non iunge, morem impigrae linguae; sed intelligit hominis impigrae linguae etc. — Non ultra concessionis locum memores libertatis. Hoc e Demosth. sumptum videtur IV Philip. initio Οὐδὲν ἴσμεν, ὃ ἀνδρὶς Ἀθηναίων, τῶν πάντων θρασυτάτων εἰς το παρὸν, ὃ ἐστὶ ταῖς γνώμας ὑμῶν ἀρεστόταται τῶν πραγμάτων, καὶ τοσοῦτον χρόνον σκουδάζετε, ὅσον ἂν καθ' ὅλην ἀπούοντες ἢν προσηγγιζήτε νεώτερον αἰτ' ἀπελθόντα εὐκτατοῦς ὑμῶν, εὐ μένον οὐδὲν φρονέετε αὐτῶν, ἀλλ' εὐθὺ μέρμεραι. — Dein. Supple, cen-
suro, et iunge eum aei — possitis. —

Ad virilia illa. Sc. consilia, aut tale quid. Sectiones plebis in montem Sacrum et Aventurum inivit. — Quo. Collective sumptum, cum relatione ad virilia illa; ut Catil. LVI, servitus repudiabat, cuius etc. Modo semel expressit, eodem sensu, quo si dixisset: Modo tribunos plebis, modo patricium etc. — Patricium magistratum. Consulatum, quem sui ordinis proprium existimantes patricii, cum plebeis communicare non, nisi vi coacti, sustinuerunt; vide Flor. i, 26; et Liv. vi, 42 — Libera ab auctoribus patriciis suffragia. Legem Maeniam inivit, de qua meminit Cic. Brut. xiv, et Freinsh Suppl. LXXI, xi, 27. Legem quoque de suffragiis circa haec tempora (A. 467) latam esse crediderim, qua patres in comitorum incertum eventum auctores fieri cogebantur. Hactenus enim eo iure uteban-
tur, ut magistratum gerere non possent, nisi populi suffragiis datus esset, nisi patres auctores fuissent facti iam anno 415 latae fuerant a Publilio dictatore aliae leges, de quibus Liv. viii, 12: Tres leges secundissimas plebes, ad-
versus nobilitatem tulit: unam, ut plebs acta omnes pariter teneret; alteram ut legum, quae comitibus centuriatis ferrentur, ante actum suffragium patres auctores fierent etc. Denique multo

nis locum memores libertatis: dein (ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere) quum vis omnis, Quirites, in
 396 vobis sit, uti, quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis. Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? 37 Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exsequendo rata efficitis, Quirites; ultroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor; magis uti requiem cupiat: neque discordias, ut illi criminantur, sed earum
 397 finem volens, iure gentium, res repeto: 38 et, si per-

ante, A. scil. 282, tribuni Volero et Lactorius magna contentione perclerant, ut sine auspiciis, sine ulla, aut praevia, aut sequenti patrum auctoritate, plebei magistratus, per comitia tributa crearentur, Liv. II, 56. Nunc apparet, quid sint libera ab auctoribus patriciis suffragia. — Quum vis omnis in vobis sit. Haec est ratio cur censeat, ut populus romanus res sibi vindicet aut faciendi, aut non faciendi pro se ipso, quae nunc, imperio paucorum obsequens, pro alio facit. — Toleratis. De belli laboribus praesertim loquitur, quos non sibi, sed nobilibus plebs tolerat. — In toto hoc textum a Curtio restitutum sequi sumus. In aliis enim maxime mendosus est.

37 Iovem — expectatis? « An expectatis, donec Iupiter aut aliquis deorum rebus vestris consulat? Id expectare supervacaneum est. a vobis auxilium vos quaeratis, oportet. Vos enim ipsi consulum imperia et patrum decreta, obsequio vestro, rata efficitis. parere desinite, illi decipient imperare » Signum interrogationis

apposuius verbo expectatis, quod nobis, quidquid in contrarium disputet Curtius, motus orationis requirere visus est. Neque vero credimus, cum Cl. V. Duran. Delamalle, his verbis populo exprobrari, quod non, nisi capitis auspiciis et quasi Iove ipso auctore, comitia centuriata haberi possint. Oratoria vere formula est, non prorsus abstinilis huic Liv. VI, 48. Bene facitis, quod obtemperamus; dei prohibent huc, sed nunquam propter me de caelo discedimus. Falsa dicit mentem oportet, ut prohibeatur. — Magna. Magnifica, superba.

38 Res repeto. Romanus mos erat, antequam bellum indicerent, per focales, iura gentium, res repetere, id est exposcere, ut gens hostilis res iniuste rapta restitueret. Res autem, quas hic tribunus repetit, sunt tribunicia potestas, iura populi, aerarium, provinciae, imperia, quae pauci per vim occupaverunt. — Ne. usquequum vestrum praebatis. Scil. ad quaerendum nobilibus triumphos. — Reliquas erant. Qui Sertori signa sequebantur. — Persequantur cum unguibus

tinaciter retinebunt; non arma, neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis, censeo. Gerant, habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos: Mithridatem, Sertorium et reliquias exsulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege ³⁹ ^{inu-} ³⁹⁸ ^{nia} vestra pensantur: qua tamen quinis modis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque ut illis exiguitate mors prohibetur, senescant vires; sic neque absolvit cura familiari tam parva res; et ignavissimi quique tenuissima spe frustrantur. Quae tamen quamvis am-

sur. Famosas illas, quibus superbiunt, imagines in aciem, pro militibus, educant. — *Abut. S* a vobis.

39. *Nisi—frumentaria lege.* Dixit in oratione sua Lepidus *Populus romana ne servitus quidem alimenta reliqua habet* Vnde consicere est, Syllam frumentarias legiones, quas numerat M Octavius (Vid lib. I, n. 21, in line), omnino sustulisse. Sed, iam anno 679, consul C. Cotta frumentum populo distribuerat, ob penuriam de qua diximus supra n. 9, et quae locum dedit illius orationi infra perscriptae. Tandem lata fuisse videtur nova lex a Cassio et Terentio consulibus, quae singulis mensibus quatuor modis uniuscuique pauperum citium distribuebantur De ratione modis vide Jug XLIV, n. 6. — *Mania vestra pensantur.* Nam profecto frumentaria illa lex, repente lata, atque adeo necessitate rerum extorta, labores vestros non digne rependit. — *Libertatem omnium aestumavere.* Sic Tac Ann 1, 47: *Deus in diem ambus corpus et animam aestumant.* Nobiles, inquit,

servitutem vestram quinis frumenti modis emerunt Tam vili pretio vos illis libertatem vendidistis! — *Non amplius possunt.* Non plus valent, quam alimenta, quae hominibus carcere inclusis praebentur. — *Namque ut illis.* Sc. alimentis carceris. — *Exiguitate.* Propter exiguitatem. — *Sic neque absolvit.* Sic quinque modis et civi curam non eximunt, quin amplius alendis liberis suis quaerat; et ignavissimos quosque, tenuissima spe deceptos, in falsa securitate retinent. — *Frustrantur.* Passivè decipiuntur. Cave enim interpretaris, *spe illa tenuissima decipiuntur.* Intellige vtro, *per speciem servitutis illius, locet tenuissimam, fallantur.* Totum hoc ex Demostheni Olynth III, circa finem: *Καὶ τῶν τοιοῦτων λογισμῶν ἀπαλλαγέντι, ἃ τοῖς ἀσθενέσιν παρὰ τῶν λατρῶν αἰτίας δεδομέναις εἶσιν καὶ γὰρ οὗτοι λαγῶν ἐκείνα ἐντύθησιν, οὗτ' ἀποθνήσκουσιν ἐξ. Καὶ ταῦτα, ἃ νέμεσθε νῦν ὕμεις, οὗτοι τοσοῦτά ἐστιν ὥστε ἡ ἀδίκεια ἔχειν τινὰ διαρκή, οὗτ' ἀποθνήσκουσιν αὐτοὶ τι γράταιν ἐξ, ἀλλ' ἐστὶ ταῦτα τὰν ἐκείνων βλάβειν ὑμῶν ἐκφυγάνοντα.*

pla, 40 quoniam servitii pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultro, iniuria, gratiam debere? Namque alio modo, neque va-
 399 lent in universos, neque conabuntur: cavendus dolus est. Itaque simul comparant delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum, ubi per-
 timuere sublatum in cervices suas, mox demto metu lacerant. Neque eos pudet vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere, aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, 41 quam illis dominationis socium; auctoremque in pri-

40. *Quoniam ampla.* Etiam si ea frumenti largitio ampla et magnifica esset. — *Causa torpedinis erat.* Quanta sorcordis esset, pro frumento, quod vestrum est, ultro illis gratiam, nullo iure debitam, habere? — *Utro.* Non modo ab illis, quod vestrum est, accipere; sed eis inique gratiam debere. — *Iniuria.* Sine ullo iure. Demosth. ibid. paulo supra Καὶ τὸ μὲν τὸν ἀναυδῶτατον, τὸν ὑπερβύσιον αὐτὸν χάρις προσοφείλει. — *Namque alio modo.* Nam non aliter, quam quia vos illis grātia obligatos creditis, contra universum populum aliquid aut possint, aut conabuntur. Non via eorum, sed dolus cavendus est. — *Delenimenta.* Legem illam frumentariam, qua vos deliniant, et mansuetos habeant. Demosthen. ibid. Εὐχόμενοι ἵνα ταῦτα, καὶ τὴν ἀντιθέσιν χερσίνης αὐτοῖς προσῶμεν. — *Quem ipsum, ubi peritum.* lacerant. Hoc ad praeterita, non ad praesentia, referri debet. Non verisimile est eum Pompeium a nobilibus eo ipso tempore lacerari, quo eius opem adversus plebeios expectabant. Tribunus vero nobiles arguit,

animos erga Pompeium pro temporibus mutare. Pertimuerunt illum, quod exercitui imperantem et magna subitum potentia viderunt; lacerarunt, ubi ad privatae conditionem rediit. Idem certe facient, quum Romam redux deposuerit imperium; eique obstrepent, si forte tribuniciam potestatem restituere voluerit. Ceterum, quis est pudor, tot viros nobiles, qui se vindices libertatis ferunt, non audere sine uno Pompeio, aut iniuriarum, qua plebem afficiunt, finem facere, aut iura sua, quoniam iura esse contendunt, defendere? Haec ultima dicā, ut nobiles in contemptum adducat, quasi homines nullius animi, et iniustam potentiam, sola plebis ignavia, retinentes.

41. *Principem volentibus vobis esse.* Primum esse inter vos, cum summa vestra voluntate, et ducem vestrum ad recuperandam libertatem. Iam motor tribuniciae potestatis, est eius patronus et restitutor. Is quidem fuit Pompeius, magno suo in posterum damno. Telum enim paravit Caesari, quo adversus se uteretur.

mis fore tribuniciae potestatis. Verum, Quirites, antea 400
singuli ciyes in pluribus, non in uno cuncti praesidia
habebatis: neque mortalium quisquam dare aut eri-
pere talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum
est: neque enim ignorantia res claudit. 41 Verum oc-
cupavit vos nescio quae torpedo, qua non gloria mo-
vemini, neque flagitio; cunctaque praesenti ignavia
mutastis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinere-
tur, et huc ire licet et illuc, munera ditum domino-
rum. Atque haec eadem non sunt agrestibus; 43 sed

42. *Neque enim ignorantia res claudit.* Non res per ignorantiam clauditur. Non obstat ignorantia, quin res, id est repetitio vestri iuris, recte procedat. *Claudit*, pro *claudicat*, veteres dissiase videntur. Hoc enim Sallustii avertit Donatus, ad Ter. Eun. 1, 2, 84, *claudit* pro *claudicare* interpretans. Errat quidem Donatus, et Terentii *claudit*, nihil aliud sonat, quam *claudi*. Sed ipse eius error probat, Sallustianum verbum, *claudit*, tunc temporis pro *claudicat*, vulgo intellectum fuisse. Praeterea offert Curtius ex Apuleio, de Deo Socratis *Ut ubi dubitatione clauderet, ubi destinatione constaret.* — *Neque flagitio.* Neque turpitudine. Nihil, inquit, vos movet; neque gloria ius vestrum recuperandi, neque turpitudine in aeternum amittendi. — *Praesenti ignavia.* Sup. pro. Cuncta vestra abiretis, praesentia ignavia illecebra capis. — *Qua tergis abstinetur* etc. Liberos abunde vos creditis, quia vos domini non ut ceteros servos flagellis caedunt, aut ergastulis, vel ludo gladiatorio, includunt. — *Munera ditum domorum.* *Musica* proprie vocantur spectacula gladiatoria, in quae familiae servi oriunt elebantur. Hic, nudaci translatione, munera vocat ipsoe homines in specta-

culum exhibitos, haeque contumeliose confert plebem romanam. Vos, inquit, opulentis dominis spectaculum estis, vis illi ut theatraha munera, oculis fruenda, in civitate, tanquam munerarius in amphitheatro, habent. Ideo tantum intactum virgine tergis, et huc illuc comitandi licentiam, vobis relinquunt. — Quidam, contra eodd., legunt *munera*, et intelligunt *beneficio*. Possis etiam munera eodem sensu capere. quae res non munera ditum domorum. Alterum sensus praetulimus, quia acrior et acutior videtur. Ceterum non credimus cum Cl. V. Dureau de la M. per verba *tergis abstinetur*, munus legem Porcium; et per verba *huc ire licet et illuc*, immunitatem militiae, quae sextae classis competeat. Primum enim non ad proletarios solos loquitur, deinde dixit supra, *ne amplius attingamus vestrum praebitis*; .. *alut periculum et labas, quibus nulla pars fructus est.* Quanquam longe etiam durior erat, quoad militiam, agrestis quam urbanae plebis conditio, idque statim innotet.

43. *Agrestibus Plebi rusticae.* — *Inter potentium iumenticiae.* Dum potentes inter se certant. Ascotius a Curtio citatus *Plebs rustica portum*

401 caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur, et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est, et in dies magis erit; si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.»

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Idem.*

Vt sustinere corpora plexique nequeunt, fessi arma sua quisque stantes incumberent. 44 *Idem et Servius.*

Ac statim fugitivi, 45 contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant: prima, 46 quae fonte venientes exciperet. *Servius.*

Ingens ipse virium atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum, nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius, 47 postquam orans nihil proficiebat, ti-

agros, partim sua civitatis amant, partim omnino praescripta est victore Sylla, quod plebs romana de Marcius portibus furrat. Caeduntur non intelligo de solis militibus, qui praesertim e rusticis tribubus educabantur, sed etiam de caedibus, quae passim in agris per arma et belli tumultum fiebant. — Dono dantur. Videlicet, ut nata servituti mancipia, nudum nomine, magistratibus in provincias euntibus dono dantur. — Pauci. In communi paucorum. Aliqui legunt a paucis; nimis bene. — Pro victis est. Vulgo, pro victis. Alterum reposuit Cortius ex Venetis primis et codice Vaticano. Non absente, quia nomen collegivum est plebes.

44 *Arma sua — incumberent.* Pro,

arma incumberent. Sic Senec. Phoen. Act. iv. *Reclius hastae, et arma defixa incubant.*

45 *Fugivi.* Servi, dicit Spartaco, bellum adversus populum romanum gerentes. Non narret *De Br.* iii, 68; Florus, iii, 29.

46 *Prima.* Scilicet ex tribus insidiis. Ceterum *insidiae* non nisi plurali numero dicuntur. — *Fonte.* Legisse videtur *fonte* clar. *De Br.* qui hoc de insidiis Pompeio paratis intelligit, ii, 44.

47 *At Oppius.* Quam proconsul M. Cotta et eius quatuor Oppius Bithyniam provinciam rapinis pro se quisque vexarent, iurgii inter eos de praeda intercesserunt. Igitur missionem impense efflagitabat Oppius,

vide veste tectum pugionem expedire conatus, a ⁴⁰² Cotta Vulcioque impeditur. *Nonius*: *Pugio est brevis gladius.*

Castris collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque eius quidem aemulus ⁴⁸ erat. *Non.*

Dubius consilii. *Arusianus.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. ⁴⁹ *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est, socordius ire milites occoepere, non aptis armis, ⁵⁰ ut in principio, et laxiore agmine. *Nonius.*

Atque eum Curio ⁵¹ laudatum, accensumque prae-miorum spe, quibuscum optavisset, ire iubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus ⁵² duplici acie locum edi-

quam negante Cotta, ferrum tandem extraxit, an se, an proconsulem peremeretur, an minus, quod praecilius nequibus, expressurus, incertum. Eum Cotta statim expulit provincia, Romaeque reum fecit. Oppium defendit Cicero, cuius orationis perperita exstant fragmenta. *De Br.* iii, 57.

48. *Facta consultaque — aemulus.* Eadem, opinor, figura hoc dictum est, quam *ex humerisque deo amplex*. Quod si verum est, iungentur aemulus eius, non, *facta consultaque eius*. Ceterum aliter intelligit Curtius Nomen, inquit, retinet casum verbi: Plautus *Amph.* i, 3, 21: *Quid tibi haec curator est rem?* Haec quidem ratione, aemulus erat *facta*, erit pro aemulatore *facta*. Quod ad rem ipsam attinet, vide Plutarch in Pomp. et Appian de B. Mithrid.

49. *Senatus belli Lepidani gratiam*

fecerat. Se nulla praescriptio victoriarum senatus de Lepido sequuta est. *Victores*, inquit Flor. iii, 23, quod non temere alias in civilibus bellis, *pace eorum fuerunt.* Et princeps quidem auctorque illius victoriae non Opomus erat aut Sylla, sed Catulus.

50. *Aptis armis.* Aptatis et paratis ad dimicandum.

51. *Atque eum Curio.* Quam Ligus quidam miles e Carionis exercitu, in Moesia, Danubium, et viam eo ducentem, e rupe prospexisset, eum cum delectis ire iussit Curio, et tentare, an vere per montes agmina iter esse posset. *De Br.* iii, 84.

52. *Eodem tempore Lentulus.* Hoc *De Br.* iv, 8, intelligit de pugna adversus Spartacum, in Apennini saltibus commissa, ubi duo consulares Gellus et Lentulus exercitus fusi sunt. Flagrante maxime Lentuli praeco,

103 tum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta adstare, et delectae cohortes intelligi coepere. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam. ⁵³ *Priscianus*, lib. XIV.

Fine inguinum ⁵⁴ ingrediuntur mare. *Arusian.*

M. Antonius ⁵⁵ perdundae pecuniae genitus, vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, et axe vinctae trabes per primum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris ⁵⁶ veruta binum pedum. *Non. Serv.*

Octavium mitem, ⁵⁷ et captum pedibus. *Arusian.*

404 Igitur discubere ⁵⁸ Sertorius inferior in medio,

Gellius, cuius iter hostis moratus fuerat, tandem eius auxilio advenit. Eius adventum agnovit Lentulus, visis procul paludamentis, quae super sarcinorum plaustra, ut signum, erecta ferebantur. Sic saltem concitit interpres supra laudatus.

53. *Coram se daturum operam.* Hoc, sine dubio, ex Hispania tunciet Pompeius, de contentione, cuius causa antecederenti orationem habuit Maecius.

54. *Fine inguinum* (alio alla ointura). Proprie, ita ut inguina finis essent, quo usque aqua pertineret. Hoc fecerunt Luculli milites, classem Mithridatis e littore adorti, dum naves romanae ex alto eam impugnaverent. *De Br* III, 51.

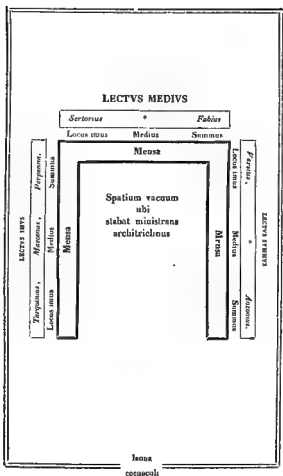
55. *M. Antonius.* Qui postea per ludibrium Creticus dictus est, filius M. Antonii oratoris, pater M. Antonii triumviri. — *Vacuis curis, nisi instantibus.* Qui nihil, ante ipsius discriminis horam, providebat.

56. *Erii militaris.* Trabs erat ex qua undique ferrei aculei prominebant, a bestiolae ita dictae (le hérisse) aculeis appellatus. Vid. Lips. Polior. v, Dial. 4. extr. Caesar B. Civ. III, 57. — *Veruta sunt tela breviora a veru similitudine.*

57. *Octavium mitem, et captum pedibus.* Quam Sicinius de restituendo jure tribunicio ageret, multum et vehementer contra consules eius anni decertavit. Is, inquit Cic. Br. II, quam tribum plebis Curionem et Octavium consules produxerunt, Curioque multa dixisset, ardente Cn. Octavio collega, qui devinctus erat fascis, et multis medicamentis propter dolorem artuum delibutus; nunquam, inquit, Octavi, collegae tuo gratiam referes, qui nisi se tuo more roctantisset, hodie te sine muscae comeditissent. Multum enim se orando incitabat Curio, ita ut e litore loqui videretur. Vide supra lib. II, n. 20.

58. *Igitur discubere.* Convivium

super eum L. Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis: in summo Antonius, et infra, scriba Sertorii Versius: alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Non. Serv.*

Quarum unam epistolam forte cum servo nacti praedatores Valeriani ⁵⁹ scorpione in castra misere. *Non.*

LIB. IV.

At Cn. Lentulus patriciae gentis, collega eius, ¹ cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. *Gellius*, lib. 405 XVIII, cap. 4.

narratur, in quo Sertorius a Perpenna interfectus est. Vide Plutarch. in Sert. In medio lecto discubuit Sertorius, ita ut ille inferior esset, superior vero Fabius. In summo lecto, sive malis, in primo, duo quoque viri erant, Antonius et Versius, in imo autem, seu tertio, tres accumbebant, Perpenna, Maecenas et Tarquitius. Honoratissimus autem erat locus Sertorii, teste Plutarcho, et proxime contungebat domum convivis, qui summum locum tertii lecti de more occupaverat. Huc, quo res, clarior sit, imaginem trichino antequam, quam expressit *De Brousses*, transulimus.

⁵⁹. *Praedatores Valeriani*. Praedatores ex legionibus istis, quas diximus, l. II, n. 24, cum Fimbria adversus Valerium rebellasse. Quam Magius (de quo ibidem) res Sertorianas in periculum ruere audiens, Mithridatem deserere ut ad Romanos redire cogitaret, epistolam per unum e suis servis ad Lucullum misit. Quia vero difficile erat in castra penetrare, hanc

epistolam trans vallum lectere praedatores illi. — *Scorpione*. Machina telis emittendis, quam vir unus dirigebat. Vide Lips. Poliorc. 121, Dial. 4. Item Veget. IV, 22: *Scorpiones dicebantur, quae sunt manuballistae vocantur; ideo ne inuscepti, quod parvis nubibusque speculis inferant mortem.*

LIB. IV.

¹ *Collega eius*. Scilicet Gellii. Nam consules fuerunt, A. 682, Cn. Cornelius Lentulus Clodianus, et L. Gellius Publicola. Hunc Lentulum inter mediocres oratores nominat Cic. Brut. LXVI. Idem, pro Lege Manii XLVI: *Est Cn. Lentulus, in quo omnes, pro amplissima vestra honoribus, summum consilium, summam gravitatem esse cognoscimus.* Sed quum Cicero ad necessitatem epistolae sequatur, aliquid de ista laudatione de tralere sequum est. — *Senecto corpore*. Notetur obiter hoc participium.

Omnes, quibus aetas senecto corpore, animus militaris erat. *Priscianus*, lib. IX et X.

Dein lenita iam ira, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem*, lib. IX.

Implicitae rates ministeria prohibebant. *Idem ib.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem* lib. X.

Anxius animi, atque incertus. *Arusian.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, et nimius animi est. *Idem.*

Amisumque assideri² sine praeliis audiebat. *Prisc.* lib. VIII.

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem coniectus. *Festus.*

Castella, custodias thesaurorum in deditiorem acciperentur. *Serv. Charis.* lib. I.

Reliqua cadavera salita. *Diomedes* lib. I, c. 4.

Epistola regis Mithridatis³ scripta ad regem Arsacen.

REX MITHRIDATES REGI ARSACI S.

« Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem

² *Amisumque assideri.* Obseco et amdeco activa sunt, faciunt enim obseco et amdeco; *Prisc.* Est Amisus oppidum in Ponto Euxino; quod quum hiemem totam stotivis castris circumdata, valloque ac fossa obsessum tenuisset Lucullus, Murenam ad constituendam obsidionem reliquit. *Vid. Plut. in Lucullo §. 47. De Br. 14, 21 et seqq.* — *Sine praeliis.* Scilicet nullum praelium cum obsessa tentabatur. Tandem, postquam basium fere

obsessa fuit, urbs per vim a Lucullo expugnata est.

³ *Epistola regis Mithridatis.* Postquam Lucullus victoriam exutus regem Mithridates in Armeniam fugisset ad Tigranem regem, belloque redintegrato victus quoque Tigranes, et capta urbs eius maxima Tigranocerta fuisse, tunc maximum belli momentum esse videbatur in rege Parthorum Arsace, ad utramqueque partem suas opes adiungeret. Igitur illius societa-

agere: dein quod quaeritur, satisne pium, tutum, ⁴⁰⁶ gloriosum, an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet; ⁴ nisi hostes opportuni et sceleratissimi; egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est: neque petere audeam societatem, et frustra mala mecum tuis bonis misceri sperem. Atqui ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli, ⁵ et meae res parum prosperae, si vera existimare voles, maxime hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem

tem postulabant hinc Lucullus, inde Tigranes et Mithridates. Quem ut Iulium animi impelleret, hanc illi Mithridates epistolam scripsit. Quia mortuus Arsaces, simul Sextilio diffidens, qui a Lucullo legatus Seleuciam venerat, non ad reges quidem, sed neque ad Romanos se convertit. *De Brouss* v, 31 et seqq. — *Arsaces*. Commune fuit Parthorum regum nomen Arsaces, persice, art-achah, magnus rex. Hic proprio nomine fuit Phradates, vel potius Phraortes tertius, filius Pacori. *De Br.* v, 33. De bello Mithrid vide Appianum, Plutarch. in Lucullo et Pomp.; Velleium, xi, 48, Flor. iii, 5 Iustin. xxxviii, 3 et seqq.

4. Tibi si perpetua pace frui licet. Hic condiciones enumerat, quae si essent, regem ad belli societatem vocare superederet. « Si, inquit, tibi pacem servare liceret, si finibus tuis non imminerent hostes sceleratissimi, quos opprimere facile et opportunum sit; si te, illis oppressis, egregia fama non acquitura esset, certe nec aude-rem tuam societatem petere; nec sperare possem fore, ut florentes res tuas cum meis perditis rebus miscere velles. » *Opportunos* sunt hostes, eodem sensu, quo in *Aug.* *neque hosti opportunus fuit*, et *Liv.* ii, 12. *quoad*

te opportunum fortune dederit. Pium bellum est, quia hostes sceleratissimi; tutum, quia opportuni; gloriosum, quia egregia fama manet, quicumque a Romanis orbem terrarum liberaverit. — *Mala mea cum tuis bonis*. Idem alia verbis, *Aug.* lxxxiii

5. *Ira in Tigranem recentis belli*. *Ira* ex recenti bello, quod cum Tigra-ne habuisti, concepta. Tigranes, teste Iustino, xxxviii, 3, obses Parthis ante multum temporis datus (quia scilicet Parthicae ditioris erat Armenia), ab eadem in regnum paternum remissus fuerat; sed septuaginta valles ex Armenio agro, pretium libertatis, dare coactus (*Strab.* xi). Post, sublati ob Mithridaticam societatem animis, agrum, qui suus fuerat, recepit, omninoque iugum Parthorum evulsit. Inde illi Arsaces iratus erat. *De Br.* v, 2. — *Obnoxius*. Se quod auxilium ab eo, cui iniuriam intulit, petere cogitur. Servitutem enim quandam induit, qui petit beneficium, quid? si ab hoste. — *Fortuna minus dedit bene morandi*. Adversa fortuna me, ad bene morandum, experientia edocuit. — *Ego non validissimus*. Meae adversae res praebent exemplum, quo melius tuis consulas. Dixit *non validissimus*, leniori verbo, ne diceret *cunctis opibus spoliatum*.

tu voles societatem, accipiet: mihi fortuna, multus re-
 407 bus ereptis, usum dedit bene suadendi, et, quod flo-
 rentibus optabile est, ego non validissimus pracheo
 exemplum, quo rectius tua componas. Namque Ro-
 manis, ⁶ cum nationibus, populis, regibus cunctis,
 una et ea vetus caussa bellandi est, cupido profunda
 imperii et divitiarum. Qua primum cum rege Mace-
 donum Philippo bellum sumere: dum a Carthaginien-
 sibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subve-
 nientem Antiochum concessione Asiae per dolum aver-
 tere; ac mox, tracto Philippo, Antiochus omni cis
 Taurum agro et decem millibus talentorum spoliatus
 est. Persen deinde, ⁷ Philippi filium, post multa et

6. *Namque Romanus* V eadem
 sero sententias, Iug. LXXXI. Item
 Iustin. xxxviii, 4, et Trago Pompeio
 describit Mithridatis orationem, quam
 omnino cum hac epistola conferre
 operae pretium fuerit. — *Cum rege*
Macedonum Philippo. Hoc bellum mae-
 cedonicum describit Livius, xxxi et
 seqq., Iustin. xxix, Flor. ii, 7. —
Amicitiam simulantes. Videlicet cum
 Philippo. Ut amicitiam cum Philippo
 simulaverant, dum flagraret punicum
 bellum, ita cum Antiocho simulave-
 runt, quamdiu Philippus hostis fuit.
 — *Concessione Asiae*. Nusquam ap-
 paret Romanus, tunc temporis, ullam
 Asiae partem Antiocho per Luedus ces-
 sisse. Sed patet ex Livio, xxxiii, 39,
 Antiochum multas civitates a Philippo
 possessas, per occasionem, averso
 Philippo in romanum bellum, inter-
 cepisse, idque Romanos in praesentia
 dissimulasse, tanquam nihil ad se
 pertineret. Hoc vocat noster *Asiae*
concessione. Neque dum Antiochus
 in caput Asiae urbibus innotaret,
 auxilium Philippo non crederet.
 — *Tracto Philippo*. Sc. in servitute,

societatis nomine. Nam pro Romanis
 adversus Antiochum bellum gessit
 Philippus, Liv. xxxvi, 8. — *Omni cis*
Taurum agro. Vide Liv. xxxvii, 45,
 qui tamen habet, et nullum talentum
 Euboicorum. Euboicum vero talen-
 tum 7200 drachmas atticas, vel de-
 narius romanus, aequabat. Cicero
 quoque Asiaticam Antiocho cis Taurum
 adeptam memorat, pro Scat. xxvii,
 et pro lege Manii. xiii.

7. *Persen deinde*. De huius belli fine,
 vide Catul. li, v. 8 et 9. — *Apud Sa-*
mothracas domus. Vell. Patere. i, 9. *Li*
(Aemilius Paulus). Periculum ingenti
 praeclio, apud urbem nomine Pydnam
 in Macedonia, factum fugamque ca-
 stris exiit, disceptatque una copias, de-
 stitutum cum in coegit e Macedonia
 profugit. Quam ille lingua in ur-
 bem Samothraciam profugit, temple-
 que se religionem supplicem credidit. Ad-
 eum Cic. Octavia praetor, qui classi
 praerant, perrexit, et rursus quibus
 quam in perrexit ad se Romanorum
 fides committitur. Ita Paulus maxi-
 mum subducentem egerit in thra-
 ciam. Eandem rem narrat Livius,

varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in 408 fidem, callidi et repertoires perfidiae, quia pacto vitam dederant, in somniis occidere. Eummenem, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, ⁸ pacis mercedem: post Attalum, custodem agri

lib. xlv extrem et xlv initio. Samothracia est insula Thraciae, contra Elebri ostra. Hanc Livius, xlv, 6, sacram et augusti totam atque inviolati soli esse dicit. De diis Samothracibus, quos Cabiros vocant, et eodem esse credant, quam Curetas, et Corybant, et Iliaens Dactylus, et Telchines, et Dioscurus, vide Herodot. ii; Strab. 3, Diodor. v, et nostrum De Brevis v, 33 et 44 — *Eummenem occidere*. Post Actium triumphum res Persens in carcerem detraxit, dein, Aemilio deprecante, Alban libera custodia asservitus est; ubi taedio et dolore confectus, cibis abstinentendo, interiit. Haec quidem est vulgatissima fama. Alian tamen, sed non compertam, memorat Plutarch. in Paulo: scilicet milites, quibus in custodiam datus erat, iratos illi (interitum ob quam causam), nec manu, contra praeceptum, saevire atrox, ab eo tam diligenter et tamdiu somnum prohibuisse, ut demum vigilando fessus exstinguere. Idem narrat Diodor. xxii, postquam rebus, quae saeva et horrenda in subterraneo carcere, cum damnis rerum capitalibus inclusae, per septem dies perperam fuerit infelix Macedonian rex.

⁸ *Eummenem—prodidere Antiocho*. Legitur apud Liv. xxxvii, 55, et xxxviii, 38, quod, ex Antiochi apulias, a Romanis acceperit Eumenes, rex Pergami, nusquam legitur quomodo proditus fuerit Antiocho. Nisi forte ingeniosus ad augenda crimina

Mithridates inuast, Eummenem Antiochu inamicitiae et armis indefensum oblit, hac foederis (Liv. xxxviii, 38) condicione: *Si quis soccorum populi romani ultro bellum infreuit Antiocho, tum ut arandi illi esto... Controuersias inter se iure ac iudicio disceptant; aut, si utrique placebit, bello*. Videlicet belli causae inter spoliatum Antiochum, et ditatum eius apulus Eummenem deesse via poterant. — *Attalum*. Attalus tertius, filius Eumenis, cognomine Philometor, ultimus Pergamenorum rex, populum romanum herilem honorum suorum reliquit, A. V. C. 621, vide Flor. ii, 20, et Iustini xxxvi, 4. — *Custodem agri capto*. Inuidiose inuast Attali, etiam uicinis, regnum iam inter provincias romanas fuisse. — *Somnibus*. Periculum ei imperando in romana bella. — *Somnato... testamentum*. Testamentum erat. *Populus romani honorum soccorum heres esto*. Quod de regis opibus poterat intelligi, sed utile visum est senatui de toto regno intelligere. Prorsus confictum et suppositum dicit Mithridates. Nec solus id credidit ille, ut fides habetur Porphyrius notat ad Horat. Carm. ii, 18, quam citat Haeretic. Ceterum nusquam saeva admodum mentis fuisse videtur Attalus, ex Iustini loc. cit., et quidquid stultis, aut in suorum detrimentum, fecisse dicatur, ad credibile faciendum eius mores. — *Inpro*. Quia Attalus suos, istiusmodi testamento, spoliabat. — *Fidum causa diuinationum*. Iustinus Eummenem potius Attali dicit,

Sallust.

F f

400 captivi, sumtibus et contumeliis ex regem miserrimum servorum effecere; simulatoque impio testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more, per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est: postremo totam Bithyniam, Nicomede⁹ mortuo, diripuerunt; quum filius Nusa, quam reginam appellaverant, genitus haud dubie esset. Nam
410 quid ego me appellem? quem disiunctum undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque servitutum esse, per Nicomedem bello laceraverunt; ¹⁰ sceleris eorum haud ignarum, et ea,

patriem vero Aristonici. Ideo Freinsh. in Sallust. legit, *filium Eumeneis Aristonicum*. Cortius vocem eius, ad Eumeneum refert. Aristonicus Licinius Crassum consullem vicit cepitque. Mox ipse a consule Perpenna captus, per triumphum ductus est, et supplicio necatus est interfectum, dum in eius potestate esset, consulem Licinium. Vide Iust. et Flor. l. c., item Vell. II, 4, qui ut romanam civitatem aboleret, Aristonicum regine stirpis originem menditum esse arguit. Satis tamen constat regni sanguinis eum fuisse, sed ex pellice gentium.

9. *Nicomede* Nicomedes, Prusias nepos, ultimus rex Bithyniae, suo quoque testamento populum romanum heredem reliquit (circa annum 679), Liv. Epit. xxiii, Vell. II, 1 — *Dyspore*. Eo testamento fidei Romani Bithyniam, per M. belamum Asiae proconsulem, in provinciam rede gere. Quod aegre ferens Mithridates, latissimae regionis possidendae iamdudum avidus, eam invadit cum ingenti exercitu. Igitur Bithynia sedes fuit acerrimi belli, quod cum rege consules gesserunt Cotta et Lucullus; nec magis a Romanis quam ab ipso

Mithridate vastata et direpta (vide Plutarch. in Lucullo). Sed suae causae inservit, omne crimen in hostes conferendo. — *Quam filius Nusa...* *gentibus erat*. Romani Bithyniam diripuerunt, quamvis Nicomedes filium ex Nusa, quam ipsi reginam agnoverant, reliquisset. Hic Cortii lectionem et doctissimi *De Brause* interpretationem sequuti sumus, qui Nusam Nicomedis uxorem autumant. Eandem esse putat *De Brause*, quam Plutarch. in Lucullo Nysam, sororem Mithridatis, vocat. Suetonius quidem, in Iul. caes., mulierem quandam Nysam nominat, filiam Nicomedis, cuius causam in senatu defendit C. Caesar (vid. fragm. eius orationis, Gell. V, 11). Sed fieri potest, ut una uxor, altera filia, eodem nomine, fuerint. Adde quod *Dr. Br.* in Sallustio, *Meyna*, non *Nusa*, legit ex veteri numismate. Ex fragmento libri II, n. 10, quod vide, Mithridates falsum Nicomedem, quam ex ea muliere gentium, produxisse videtur.

10. *Per Nicomedem* — *laceraverunt*. Eadem queritur, apud Iust. xxxviii, 5. Nicomedem initio, fratris sui artibus, secreta vero Mithridatis fraude,

quae accidere, testatum antea Cretenses, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias, Nicomedem Bithynia expulsi; Asiamque spoliū regis Antiochi recepi, et Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea postremus servorum ¹¹ Archelaus, exercitu prodito, impedit; illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus

regno paterno pulsam restituerat aenatus per legatos, quorum princeps erat M'. Aquilius, idem qui servos rebelles in Sicilia vicerat. Mox romani duces, qui diu item praedam ex bello sperabant, Nicomedem impulere, ut fines Mithridaticos invaderet. Quod graviter, sed frustra, questus apud legatos per Pelopidam Mithridates, sensit tandem venisse tempus in bellum, utrique parti similiter optatum, erumpendi. Ea fui primi cum Mithridate belli origo. Hactenus ille Romanorum, nomine saltem, socius fuerat. Vid. Appian. Mithrid. — *Securis eorum haud ignarum.* « Et ego quidem aeterea eorum consilia non ignorabam. Imo Cretenses qui soli omnium, tunc temporis, liberi erant, et regem Ptolemaeum etiam antea testatus fueram, fore ut acciderent ea, quae deinde acciderunt. » Hos autem Romanorum consiliorum testes appellaverat, ut secum ab his praecaverent hos vero solos, quia ceteri jugum subierant.

¹¹ *Postremus servorum.* Pessimus et nequissimus. — *Archelaus.* Archelaus, dux exercitus Mithridatici, amissis Athenis, apud Chaeroneam et Orchomenum victus, pacem, Mithridates nomine, cum Sylla composuit, quam, conclusus aliquandiu res, tandem comprobavit. Sed quum magni honores a Sylla Archelao habiti fuissent, graves de legato suo, ob pri-

gas male pugnas et iniquam pacem, suspensiones regi exortae sunt; graviores multo, postquam, ad Fimbrianas legiones, quae clam de suo ad regem transfugiendi consilio verba fecerant, missus Archelaus, ab his per proditorem captus fuit, interfectique omnes eius comites. Igitur recepta libertate, regis iram metuens, cum coniugibus et liberis fugit ad Romanos, et in eorum semper fide permansit. Plut. in Sylla; et Appian. — *Arms abstinuit.* Ab armis prohibuit, Sic Liv. viii, 24. *Romano bello fortis Alexandrum obtinuit.* — *Ptolemaeus Rex Aegypti.* Innuat fortasse ingentia illa munera quae Lucullo Ptolemaeus obtulit, belli tamen societate repudiata. Vide Plutarch. in Lucullo. — *Cretenses.* Flor. iii, 7: *Bellum Creticum, si vera volumus noscere, nos fecimus; sola vincendi nobiscum unum copulante.* *Proinde Mithridati videbatur: hoc placuit armis vindicare etc.* Dicit igitur Mithridates, eos qui bello abstinuerant, rati se Mithridaticis armis, sine proprio periculo, salis defensum iri, acerbissimas nunc suae ignaviae aut calliditatis poenas solvere, manens dominatione oppressos, exemplumque offert, Ptolemaeum qui maximo pretio moram belli remisit, et Cretenses qui iam civili bello petuntur. — *Pretio in dies bellum proleptum.* Sic Carrio. *Havere pretio bellum proleptat.*

tuti essent, armis abstinuit, acerbissimas poenas solvunt: Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans; Cretenses impugnati semel iam, neque finem, nisi excidio, habituri. Equidem quum mihi ob ipsorum interna mala, ⁴¹² dilata praelia magis, quam pacem datam intelligerem; abnuente Tigraue, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum cepi: Marcumque Cottam romanum ducem apud Chalcedona terra fudi: mari exui classe pulcherrima. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnente: simul hiems mari prohibebat. Ita, sine vi hostium regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium, et Heracleam, militum optu-

42 *Ob ipsorum interna mala.* Ob Cinnanae factionis tyrannidem, quam ut vindicaturus Romam rediret Sylla, pacem, de qua disimus, cum Archelao composuit. Neque tamen prius de reditu cogitavit, quam multiplex clade regem fregisset, ante externum, quam domesticum, hostem opprimendum ratus. — *Abnuente Tigraue.* Non statim in causam Mithridatis descendit Tigranes, quamvis illius gener esset. Imo fugientem ad se, post captam a Lucullo urbem regiam Cabura, ne damnum quidem recepit; sed per totos viginti menses, procul ab aula, in remota solitudine, captivo, quam hospiti et socero, similiorem tenuit. Ad se vocavit tandem, postquam legatus a Lucullo P. Clodius ad Tigranem venit, bellum Armeniae denunciaturus, ni Mithridates traderetur. — *Obnoxia. Servientibus.* — *Rursus bellum cepi.* Scilicet, post mortem Nicomedis, quo tempore secundum exaruit Ponticum bellum. Vid. asp. a 9. — *Marcum Cottam.* Qui consul cum

L. Lucullo, A. V. C. 680, provinciam Bithyniam, et classem in Propontide acceperat, vid. Cic. pro Muren. xv; Eutrop. Appian. Plutarch. in Lucullo. — *Apud Cyzicum.* Urbem Asiae nobilissimam, ad Propontidem, de cuius obsidione plura iam, lib. III, dicta sunt. Adde Flor. iii, 5; Cic. pro Leg. Man. viii; pro Archis, ix. — *Frumentum defuit.* Nempe Mithridati. — *Nullo circum adnente.* Nullo ex iis, qui circum erant, nec adiuvante. — *Mari prohibebat.* Ideo neque maritimis commestibus fames levare poterat, neque urbs, ut ante, mari simul et terra oppugari. — *Parium.* Urbs maritima Mysiae minoris, haud procul a Cyzico; vid. Cellar. iii, 3 — *Heracleam.* Sc. Ponticam. Totum hoc narrat Plut. in Lucullo. Meminerunt quoque Flor. iii, 5; Liv. Epit. xcv; App. etc. — *Cabura.* Urbs Ponti, quam postea Diopolim vocavit Pompeius. — *Regnum Ariobarzani.* Cappadocia, quae Lucullo frumentum suppeditabat. — *Vasta. Vastatis.*

mos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Cahira exercitu, et variis inter me atque Lucullum praeliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum. ego vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: sequutique ¹³ Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertendi, quia multitudinem, artis locis, pugna prohibere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quaeso considera, nobis oppressis, utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum, et auri esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est, ¹⁴ 413

13. *Sequitur* Duplici statu. Armeniam invaserunt non tam mei persequendi causa, quam morem suum sequentes, omnia regna subvertendi. — *Aras*. Arcis. De ingenti apud Tigranocertam pugna loquitur, quam suae narrat Plot. in Lucull. Illi ad interfectionem caesa est immensa Armeniorum multitudo, nullo fere Romanorum sanguine. Ceterum paulo ante Murena, legatus Luculli, Armenios longa et arcta convallo iter facientes adortus, multos inibi ceciderat. Plutarch. ibidem. — *Nobis oppressis*. Vbi nos a Romanis oppressi fuerimus, non tu ad illis resistendum firmior eris, quam nunc es, nolis incoluntibus, neque enim nostra clade bellum finietur. Transcendet ad te illud incendium, quo nos arserimus. — *Ea re*. Ob id utrique tuam societatem petimus, nos, ut tantae opes communem causam adjuvant, Romani, ut tuae spolia dñseant. Nos socium quaerimus; illi, praedam

14. *Ceterum consilium est*, s. in tali rerum statu, reliquum tibi consilium est, seu, una patet rebus tuis consi-

lendi via; nempe ut tu, dum adhuc integrum est regnum Tigranis, et adsunt tibi milites romano bello experti, procul ab tua domo, parvo tuo labore, per nostras manus et nostra pericula, bellum conficias. Hoc, inquam, unum tibi restat consilium, quia neque vincere, neque vici possumus, quin periculi contagio ad te perveniat, tuque aut nostra, aut Romanorum, ruina involvaris. — *Ceterum* pro adiectivo, ut passim, non pro adverbio intellige. — *Tigranici regni integro*. Tigranocerta tamen a Romanis capta erat. Sed, quoad potest, dissimulat socii regis clades. Et superiorum quidem Armeniam bellum nondum attigerat. — *Mex milibus*. Iis scilicet qui fugientem in Armeniam sequuti fuerant. Consulo loquitur, quia multos veteres milites habeat; quam tamen maxima pars virum, Armenii, novi milites, forent. — *Parvo labore*. Nihil enim ab Arsace postulat, nisi ut, exercitu ad socios reges misso, uno proprio regni ducimine, insignem belli conficiendi laudem habere velit.

Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere; quando neque vincere, neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse? neque quidquam a principio nisi raptum habere, domum, coninges, agros, imperium? convenas olim, sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum: ¹⁵ quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul, iuxta sitos, inopes potentesque trahant, excident; omniaque non serva, et maxime regna, hostilia ducant. Namque pauci libertatem, pars magna ¹⁴ iustos dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli, et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Seleucia ¹⁶

— *An ignoras.* Hoc cum antecedentibus ita iungitur: Nos tui non tuo periculo non possumus. Nam Romani, terra ad occidentem us deficiente, huc amore praedae adducti, non magis tibi, quam ceteris, parcent.

¹⁵ *Peste conditos orbis terrarum.* In perniciem nebula terrarum conditos. — *Peste.* Supple, cum. — *Inopes.* Sine potentia, cui opponitur, potentes. Eodem fere modo invenitur in Romanos Galgacus, Tac. Agr. xxx: *Raptos orbis, etc.* — *Omnia non serva.* Quicunque populi ipsi non aerviunt, pro hostibus sunt. — *Et maxime regna.* Regum maxime imperia oderunt; nam, quum plerique populi iustos dominos libertati anteferant, nos reges Romanis suspecti sumus, tanquam aemuli, et aliquando orbem terrarum ab illorum dominatione vindicaturi. Idem Mithridates, apud Iustinum, xxxviii, 6. Quippe non delicta regna illos, sed vires ac maiestatem enervat; neque

in se uno, sed in aliis quoque omnibus hoc semper arte grauntis. — *Pauci libertatem.* volunt. Ex ingenio Asiaticorum loquitur, qui libertatem neque usui movere, neque mente intelligunt. Innuit praecipue Cappadocia, quae, extincta per necem ultimi Ariarathis a Mithridate occisi regum sobole, senatus imperio Mithridatis exemit, et libertate donavit. Sed illi, negantes vivere gentem sine rege posse, Ariobarzanem regem, approbante senatu, elegerunt; (vid. Iust. xxviii, 2).

¹⁶ *Seleucia.* A Seleuco Nicator, orientis post Alexandrum domino, condita, non procul ab antiqua Babilone, cuius reliquae opes novae urbi in perpetuum accesserunt. nec deinceps ulla fuit Babylon Seleuciarum regni sui caput fecerant Parthorum reges. Vide De Br v, 33. — *Aut occidentem.* Cadent, petibunt. — *Perniciem nostram prolatore.* Tuam perniciem differre, nos sine auxiliis petire

maxima urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in praesens, et postea bellum expectas? Romani arma in omnes habent, acerruma in eos, quibus victis spolia maxima sunt; audendo et fallendo, et bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem exstinguunt omnia, aut occidunt: quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia, circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumen: teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod uti facias moneo, hortorque: neu malis, pernicie nostra tuam prolatare, quam societate victor fieri. »

Curio Vulcanalorum 17 die ibidem moratus. *Nonius de mutata declinatione. Charis. lib. I.*

Scalas pares moenium altitudine. *Arusian.*

Dissidere inter se coepere, neque in medium consultare. *Idem.*

Multisque suspicionibus volentia plebi 18 facturus videbatur. *Nonius, Volentia, quae plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum vero, an per negligentiam, societatem praedarum cum latronibus composuisse. 19 *Idem, Componere, coniungere.*

sioredo. Nusquam apertius, quam in hac epistola, romanae artes delegantur. Ne tamen, cum dicit viro *De Br.* credideris, cum ab ipso Mithridate scriptam, non a Sallustio ex persona Mithridatis confictam fuisse; attendere satis est, primam phrasim (omnes, qui secundis rebus aas, etc.) manifesta imitatione, ex Thucyde, 1, 32, hac translatam. Praeterea facile agnosceris Sallustiana dictio, quae tamen in *Historiarum* quam in *Catalinae* et *Jugurthae* orationibus, magis pressa et concisa, ad Thucydeam

rationem propius accedere videtur

17. *Vulcanalorum.* Pro *Vulcanali* Festus dies, Vulcano sacer, quo Romae tubae sacrorum, et in castris tubae militares aqua lustrabantur inde *adlustrum* quoque dicebant Varro de L. L. v, Festus, Ovid. Fast. v *De Br.* ii, 68.

18. *Volentia plebs* Grata plebs *Vide Jugurth. LXXIX, n. 2.* Item Tac. Ann. xv, 36. *Haece atque talia plebs volentia fuerit.* De Pompeio loquitur, viii sup. lib. iii, n. 53.

19. *Suspectusque fuit* — composuisse

Collegam minorem, et sui cultorem exspectans.
Arus.

Quam maximis itineribus per regnum Ariobarzannis contendit ad flumen Euphratem; qua in parte Cappadocia ab Armenia disiungitur. Et quamquam ad id naves codicariae ²⁰ occulto per hiemem fabricatae aderant. *Non. Codicariae naves, quae in flumine usui esse possunt.*

416 Qui praetergrediebantur equites cataphracti, ²¹ ferrea omni specie. *Idem.*

Quum interim, lumine etiam tum incerto, duae Galliae mulieres, conventum vitantes ad menstrua solvenda, montem ascendunt. ²² *Idem.*

M. Antonius (de quo supra III, n. 55), accepto adversus piratas imperio, cum in societatem praedarum composuisse suspectus fuit; sed incertum est, an eam societatem vere iniecit, an per negligentiam locum dederit huic suspicioni. *De Br. xv, 25.*

20. *Naves codicariae.* Vatro, de Vita populi romani: «Antiqui plures tabulas coniunctas codices dicebant; a quo in Tiberi naves codicarias appellamus.» Festus vero: «*Codicariae*, naves ex tabulis crassioribus factae.» Ille narratur Lucullus in Armeniam properans; qua expeditione Tigranem magnis cladibus affecit, Tigranocertaque cepit. *De Br. v, 40.*

21. *Equites cataphracti.* Ex καταφράκτοι, munia. Equites ferro undequaque muniti et operiti, quos memorat Plutarchus in Lucullo, exercitum Tigranis describens. Ammianus, xvi, 40, similiter armatos depingit: «Speraique cataphracti equites, quos clibearios designant Persae, thoracum muniti tegminibus, et limbis ferreis cincti, ut Praxitelis manu polita crederes

armulacra, non viros quos laminarum circuli tenues, apti corporibus, flexibus ambiebant, per omnia membra deducti; ut quocumque artus necessitas commovisset, vestitus congrueret iunctura cohaerenter aptata.»

22. *Quum interim — ad montem ascendunt.* Narrat Plutarch. in Crasso, pugnatum adversus gladiatores Crassum sex hominum milia praemisisse, qui editiorem locum occuparent, sed eorum agmen conspectum fuisse a duabus Galliae (id est, ex Gallia) mulieribus, quae hostes de paratis insidiis monuerunt. Quae res ipsa Romanis prope vertit in perniciem, nisi quod cito adveniens Crassus gladiatores maxima clade affecit.

— *Ad menstrua solvenda.* Plutarch. de *menstruo sacro* intelligit, quod hae gallicae mulieres pro suis (nam multi Galli erant inter rebelles) faciebant. Id probant Lipsius, Douza (apud Haverc.). Turneb. xv, 1; et Cortius. Non probat *De Brouer*, qui ignorasse Plutarchum suspicatur, gallicis mulieribus morem fuisse conventum hominum vitandi, quoties menstruo

Pluteosque ²³ rescindit ac munitiones demolitur, locoque summo politur. *Idem, Demoliri est diruere.*

Exercitum dimisit, ²⁴ ut primum Alpes degressus est. *Arusianus.*

Tetrarchas regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, ²⁵ et cunctos iam inclinatos laxitate loci, plures cohortes, atque omnes, ut in secunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, ²⁶ et soliti nectere ex vi-
minibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmae equestris armabat. *Nonius, Parma est scutum breve.*

De pecore coria recens detracta, quasi glutino adolescebant. *Charisius, lib. I. Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Arusian.*

Consilii aeger. *Idem.*

Reversi postero die, ²⁷ multa, quae properantes

morbo laborarent, quod proprie dicitur, *merctus solvere*, ut potest ex hoc Lucretii vi: *Tempore eo si odorata est, quo menses solvit.*

23 *Pluteosque.* De pluteis, quibus protecti obsidentes, sagittis, sive fundis vel missilibus defensores de propugnaculis civitatis exturbant, vide Veget. iv, 15.

24 *Exercitum dimisit.* Metellus ab Hispania rediens. *De Bruto, iv, 63.*

25 *Simul eos, etc.* Locus plane corruptus, et nullo haud facile sensum elicias Itaque relinquo.

26 *Locorum perignari.* Existimo, cum Douza, rescribendum esse, *perignari*. Agitur enim de pastoribus Lucanis, quos in eam causam trahit Spartacus; qui certe non ignari erant locorum. Idem, quod hic Sallustius narrat Flor. iii, 20: «Afflicti sunt diem copios, quum non esset in

stus exercitus, et viminibus, penduntque tegumentis inconditis sibi clipeos, et ferro ergastulorum recocto, gladios ac tela, fecerunt.» — *Coria recens detracta.* Hoc est quod vocat Florus, *pecorum tegumenta*. Vide *De Br.* iii, 62. — *Adolescebant.* Adhaerescebant.

27 *Reversa postero die.* Sc. gladiatores, Crasso duce, victores proelio adversus consulem Gellium commissio, ut narrat *De Br.* iv, 7. — *Involarent* Curtius abo unoque interpretatur, *ad alium unusqueque*. Possunt tamen esse voces istae sexto casu. Nam qui propinat alteri, aut illi cibum potrigit, hic eum per: *mem* edamque invitat. Quae res utrumque sit, perignarus homo fuerit, aut perignaro saeculo natus Nonius necesse est, quem non pudeat dicere, *novitate est repleri*.

deseruerant in castris, nacti, quum se ibi cibo vino-
que lacta invitarent. *Nonius*, *Invitare est repleri*.

Atque hiavit humus multa, ²⁸ vasta et profunda.
Idem, *Hiare, aperire*.

Rursus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt.
Nonius.

Vbi se laniata navigia fundo emergunt. *Arusian*.

⁴¹³ Dum vero Bithyni ²⁹ propinquant es iam amnem
Tartanium. *Idem*.

Eos qui hoc malum publicum clandestinis consiliis
comparaverunt. ³⁰ *Nonius*.

In quis notissimus quisque, aut malo dependens
verberabatur, aut immutato corpore, improbo pati-
bulo eminens affligebatur. ³¹ *Idem*, *patibulum est crux*.

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet mil-
libus v et xxx. *Messus*.

Clausi lateribus pedem. *Idem*

Naphthas. ³² *Probus Catholicis*.

28. *Hiavit humus multa*. Neque,
pace Nonii dixerim, *hiare est aperiri*;
sed *aperiri*. *Hiavit multa est*, multos
hiatus parva est, ut peccant multa,
est peccata multum odimus; et sexcenta
glusmodi. Hoc *De Br.* vi, 25, refert
ad terrae motus et prodigia in caelo,
quae animos exterruerant Octavio et
Carione consulibus. Quibus prodigiis
motus senatus per totum imperium
colligi iussit oracula Sibyllarum, ut
libri Sibyllini, paulo ante Syllae victo-
riorum, cum Capitolio incensi sup-
plerentur.

29. *Tum vero Bithyni* Narrat *De
Br.* iii, 31, Bithynos, ex Romano-
rum auxiliariis, nunciasse Marco
Cottae, qui apud Chalcedonem erat,
Lucullum adventare ideo Cottam,
qui omnem operatae victoriae lau-
dem sibi vindicare cupiebat, proelium

temere commissurum, quo victus a Mi-
thridate terra simul et mari fuit.
Vid. Plutarchi in Lucullo.

30. *Eos qui* — comparaverunt. Hoc
fragmentum Scaevae, non Sallustii,
esse affirmat Iusticius ex Nonio. *Sen-
apicor* mentionem esse de lege Varia,
quae in eos quos iubeat, quorum
malis artibus bellum sociale conclusu-
tum fuerat. *Cicero*. de Orat. iii, 2,
hanc criminis periculis civitatis reus
fuisse queritur *De Br.* vero intelligit
de frumenti inopia, cuius memini-
mus lib. iii, n. 9.

31. *In quis* — affligebatur. Hoc passi-
m Romanis imprudentia M. Anto-
ni Cretici apud insulam Dium, non
longe a Creta, navali proelio victi.
Flor. iii, 7 *De Br.* iv, 28.

32. *Naphthas*. Genus liquidi bitu-
minis, quod ardens in aqua non ex-

LIB. V.

At Lucullus, audito ¹ Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priscianus* lib. XVIII.

Legiones Valerianae ² comperto, lege Gabinia Bithyniam et Pontum consuli datam: missos esse. *Idem Ibid.*

Regem aversabatur. *Arusianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua ³ conmeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori eius frater erat. ⁴ *Arusianus.*

Saepe celebritatem nominis intelligo ⁵ timentem. *Priscian.* lib. XVIII.

Video ingentia dona quaesitum ire properantem. *Idem ibidem.*

stinguitur. Describit Plin. II, 105. Ex eo consili, quod *gracanicum ignem* vocabant, putat *De Br.* IV, 42.

LIB. V

1. *Audito.* Id est, hoc negotio audito, scilicet Q. Marcium Regem, etc. Sic solve, paulo infra, *comperto*—Q. Marcium Regem Qui consul fuerat anno 686 Haec Cilicia provincia obvenerat, ab eoque auxilium, sed frustra, petiit Lucullus, quem Valerianae legiones contra Tigranem sequi aboueant. *De Br.* v, 78. — *Pro consule.* Vid. lug. XXXVII, n. 2.

2. *Legiones Valerianae.* Eadem quae et Fimbrianae dictae sunt. Vid. lib. II, n. 24. — *Consuli.* Manio Acilio Glabrioni, anno 687 Hunc Cicer. pro Leg. Man. II, non satis esse paratum ad tantum bellum administrandum ait. — *Missos esse.* Verbum

deest. Scilicet milites diserunt se missos esse, id est, sacramento militari, quod in Luculli verba conceperant, exultos, quoniam Lucullus iam non erat imperator. Ad eam defectionem animos accenderat P. ille Clodius, qui postea tot seditionibus rempublicam turbavit.

3. *Pars sua.* Scil. negotia sequebantur.—*Conmeatibus mercatis.* Redempta operum militarium vacatione. Nota *mercatis*, passivo sensu.

4. *Fratri eius frater erat.* P. Clodius, qui in Luculli exercitu seditiones conflabat, Luculli tamen maris frater erat.

5. *Intelligo timentem.* Intelligo qui timeat, intelligo nonnullos timere celebritatem nominis. Haec *De Br.* v, 53, Catulum, quum legem Gabiniam dissuaderet, de Pompeio dicentem inducit.

Nam si Pompeio quid humani evenisset. ⁶ *Arusian.*

Quibus de causis Sullam in victoria dictatorem, equo descendere, sibi uni assurgere de sella, caput aperire solitum. ⁷ *Nonius, Arusianus, Servius.*

FRAGMENTA

INCERTORVM LIBRORVM.

Ne inrumendi po.... sublicibus cavata.... sent.
Festus.

Cuius duas insulas ¹ propinquas inter se, et decem stadium procul a Gadibus sitas, constabat suoapte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

6. *Si Pompeio quid humani evenisset.* Si quis humanorum casuum Pompeium intercepisset. Haec fuit pars eiusdem orationis Catuli De ea iam diximus III, n. 32, ex Velleio. Eandem rem narrat Plutarch. in Pompeio; Val. Max. viii, 45, 9; et Cic. pro Leg. Man. xx.

7. *Quibus de causis — solitum.* Quamvis De Br. v, 53, haec etiam Catulum de Pompeio dicentem inducat, videtur potius (ex verbis *sibi uni*) de se ipso dicere Pompeius, cui scilicet adhuc adolescenti tantum honoris habuit Sylla dictator vide Appian. i, 80; et Plutarchum in Pompeio. Breviter hoc fragmentum habet tria genera honoris, consulibus, imperatoribus, aliisque potentioribus viris exhibita; quibus addere conveni, *via decedere.* Senec. Ep. lxxv, circa finem. *Si consulem videro aut praetorem, contra quibus honor haberi solet, faciam: equo descendam, caput adaperiam, semita eorum.* — *Caput aperire.* Nec pileo, nec petaso, nec alio tegmine capitis,

nisi in peregrinatione, aut morbo, aut ludis, utebantur Romani. Propter ventum tamen, aestum, sacrificia, aliasve causas, togas laevissas in caput reicere solebant, quam detrahebant, ubi quis obvius erat, cui honos habendus esset. Vid. Plutarch. Quaesit. Rom. x; Lips. Elect. i, 49.

FRAGM. INCERTORVM LIBRORVM.

1. *Duas insulas.* Hic dicebat Sallustius de Sertorii consilio in fortunatas insulas abeundi. — *Decem stadium.* Error manifestus in numero. Nam octo stadia unam distantiam miliarium faciunt. Plutarch. in Sertorio decem millia stadium a litoribus Africae numerat. De his insulis vide Plin. vi, 31 et 32. Illas Canarias vocamus, eo nomine non duas, sed septem complexi. Vix tantum antiquis Canariae dicta, a multitudine *cotum* ingentis magnitudinis, si Plinio creditur. De fortunatis insulis multa poëtae Homerus, Od. iv, 563, Horat. Epod. xvi multa *ψιλοδύος*. De Br. ii, 5.

Serum bellum in angustiis futurum. *Iunius Philarg. ad Georg. Virg.*

Illi ² tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. *Arusianus.*

Ergo senati decreto serviundumne sit. *Donatus Act. II, Sc. II. Andr.*

Pompeius oris improbi, ³ animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram. cap. 14.*

Simulans sibi alvum purgari. ⁴ *Isidor. lib. XI, in 471 voce alvus. Serv. ad lib. III Aeneidos.*

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Charis. lib. II.*

2. *Ill.* Hoc *De Br.* 112, 83, ad expeditionem Laiculli in Pontum refert. Iam ante multa adversus regem in Asia feliciter gesserat.

3. *Pompeius oris improbi.* Sua, an librariorum culpa hoc perperam exhibet Suetonius, incertum. Sed nihil certius, quam Sallustium scripisse, oris probo animoque inverecundo; ut ait vulgum inter et animum discrepantia, tam aliter his idem fere dixisset. Praeterea celebra apud antiquos oris Pompeiani probitas, i. e. verecundia. *Plin. vit.* 42. *Magnus Pompeio Virtus quaedam e plebe, et Publicus etiam servitute liberatus, indisercti prope spece fuerit similis, illud os probum reddentes, quamque honorem eximiae frontis.* *Senec. Ep.* 11: *Nilul erat mollius ore Pompei; iustquam non coram pluribus erubuit, utique in conspectibus.* Vide etiam Pompeii effigiem, Vell. 11, 29. Probum igitur ea fu sse Pompeio constat, animum inverecundum quis neget, cui nihil turpe visum est, quo imperium adipisceretur? Hocque imprimis Sallustianum iudicium confirmat, quod cupidissimus honorum, nec suavi cu-

pido aperte profiteri ausus, quem se magna semper atque alta sentire simularet, ad humilissimas soepe artes prava ambitione descendit. Ceterum Leneas, Pompeii libertus, acerbissima in Sallustium satira, patronum ultus est; nec absunde fortan probi sermonis inverecundae et improbiissimae vitae fama, tanti scriptoris nomini adhaesit.

4. *Simulans sibi alvum purgari.* Hoc de Carbone dictum esse potest; qui, iussu Pompei in Sicilia ad supplicium ductus, petuit a multis demum et flebiliter, ut sibi alvum levare, priusquam expiraret, liceret, quo miserrime lucis unu diutius frueretur. *Val. Max.* 11, 43, 2. Et huius quidem rei meminit Douza, sed verisimilius putat Sallustium de Mario loqui, quia (ut tradit Plutarchus), quem sub noctem cum principes centurias adiuvent, atque in Saturnium conducerent, his iussis alimus illam altera iarus. Max ab i profusum apud utraque evanuit, modo ad hos, modo ad illam transcurrit, eoque ita inter se commutat atque instaurant. Huc quoque refert hoc *frag. De Br.* 1, 7

Communem habitum transgressus. *Prisc. lib. XIV.*

Inter arma civilia aequi boni famas⁵ petit. *Seneca Ep. cxiv.*

422 Haud impigre, neque inultus occiditur. *Donat. ad Andr. Terentii, Act. 1, Sc. II.*

Festinantibus in summa inopia patribus. *Idem ad Eunuch. Act. IV, Sc. III.*

Hostes oppressi aut delapsi forent. *Isidor. lib. XVIII.*

Exercitum argento fecit. *Seneca Epist. cxiv.*

Togam paludamento mutavit. *Isidor. lib. XIX. Serv.*

[Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. ⁶] *Seneca.*

5. *Aequi boni famas.* Totum Senecae, Ep. cxiv, locum hic transferre operae pretium erit, ut qui non ad hoc tantum, sed ad quatuor alia fragmenta, quae infra leguntur, pertineat. Simul ad artem scribendi non inutilla hinc praecepta docere licet. « Haece vitia, (de vitia sermonis loquitur) unus aliquis inducit, sub quo tunc eloquentia est. Ceteri imitantur, et alter alteri tradunt. Sic Sallustio vigente, amputatae sententiae, et verba ante expectatum cadentia, et obscura brevitatis, fuere pro cultu. Arruntius, qui historias belli punici scripsit, fuit Sallustianus, et in illud genus utens. Est apud Sallustium. *Exercitum argento fecit*; i. e. pecunia paravit. Hoc Arruntius amare coepit, posuit illud omnibus paginis. Docit quoddam loco *Paganus matris fecere*. Alio loco. *Hiero rex Syracusanorum bellum fecit.* Et alio loco *Quae audita I. normannos dedere Romanis fivere...* Tunc his contextitur liber. Quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc crebra sunt et pene continua. Nec sine causa: ille enim in haec incidebat;

at hic illa quaecebat. Vides autem quid sequatur, ubi alicui vitium pro exemplo est. Dixit Sallustius: *Agrus hircanitebus.* Arruntius in primo libro Belli Punici ait. *Reperit hircanitis tempus.* Et alio loco, quoniam dicere vellet frigidum annum fuisse, ait *Totus lucmanus annus.* Et alio loco *Inde LX uterarius, levis praet. r. militem et ne-rotariis nautarum, hircanite repulione, mist.* Non desinit amulhis locis hoc verbum infulcire. Quodam loco Sallustius dicit *Inter arma civilia aequi boni famas petit.* Arruntius non temperavit, quominus primo statim libro poneret. *Ingentis erat famas de Regis.*

6. *Hiero rex Syracusanorum bellum fecit.* Ex loco Senecae patet hoc esse Arruntii non Sallustii fragmentum. Ceterum plus aequo severas est Seneca in dictione repetenda, quia omnes fere auctoritates sunt. Sall. Cat. XXVI. *Constant bellum facere.* Idem Catil. LII. *Nisi iterum patriae bellum fecit Caesar B. G. III, 29* „constatibus, quae praeterea bellum fecerant. Cicer. Catil. II, 5 *Nulla est enim ratio quam*

Ibi triennio frustra trito. *Servius ad IV Aeneidos.*

ORATIO C. COTTAE 7 CONSULIS AD POPULVM.

« Quirites, multa mihi pericula domi, militiae multa
advorsa fuere; quorum alia toleravi, partim repuli
deorum auxiliis, et virtute mea: in quis omnibus ne-
que animus negotio defuit, neque decretis labos. ⁴²³
Malae secundaeque res, opes, non ingenium, mihi
mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum
fortuna deseruere: praeterea senectus, per se gravis,
curam duplicat; cui misero, acta iam aetate, ne mor-
tem quidem honestam sperare licet. Nam, si parricida

*pertimescens; nullus rex, qui bellum
populo romano fuisse possit. Et alibi
passim.*

7. *Oratio C. Cottae.* Haec oratio, ut ex ipso patet, a C. Aurelio Cotta, consule A. 679, ad populum habita est, cuius aeditio propter inopiam de qua lib. III, n. 9, diximus, orta erat. Ea ergo referri debet ad lib. III Hist. Sallust., et graviter errant, quicumque arbitrantur esse Marci Cottae, quem a Mithridate fenum vidimus, lib. IV, n. 29, iram populi, ob istam cladem, deprecantis. Imo facile apparet ex C. Cottae verbis, compulsum fame-plebem ei extrema minari, qui quidem se illius irae fortiter percontat, ita tamen ut validissimis argumentis, et praesertim affectibus, irascentem leniat. Ad hanc quinque seditionem pertinere videtur, paullo supra, *fiduciamque in summa saepe periculis*, ubi *scutinare* est trepidare, incerto animo aestuare, nunc hoc, nunc illud equitium capere.

Iam vero maximus orator erat C. Cotta. De eo multa Tullius, Brut. xxx, xxx, et seqq. Idem cum auctorem inducit in praestantissimus de Oratore

dialogia. Ne tamen credideris ab ipso, ut putat De Brosses, non ab Sallustio scriptam esse hanc orationem. Item est de hac, quod de ceteris. Inseruit suae narrationi Sallustius, quae ab aliis, pro re ac tempore, daci maxime oportuit. Sed alienas suo more praelit sententias, cultuque proprii sermonis aruit. Nec is erat tanti ingenii vir, qui hoc spatii orationibus non suis, inter sua, concederet, multicoloribus quasi vestitum pannis opus prolixius.

8. *Neque decretis labos.* In asperis negotiis neque animus ad fortiter discernendum defuit; neque ad exsequendum labor, ubi quid decrevissem. Clar. Dureau de L. M., quem hic non probo, intelligit, neque decretis labos, quasi esset, neque constantia vel ut tolerandum, quod aenel futo decretum est. — In his miseriis. Quam in suorum civium iridium, quasi publicorum malorum auctor, incurrit. — *Acta iam aetate.* Cottiun sequitur. Carrio emendat, senecta iam aetate; quod ut Sallustianum profert Serv. ad Aen. xi. — *Ne mortem quidem honestam.* Nam honeste mori nullo modo potest, qui nefandi sceleris reus moritur.

vestri sum, et his genitus ⁊ hic deos penates meos, patriamque, et summum imperium vilia habeo; quis mihi vivo cruciatus satis est, aut quae poena mortuo? quum omnia memorata apud inferos supplicia scelere meo vici. A prima adolescentia in ore vestro, privatus et in magistratibus, egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad malefaciendum exercui: avidissimus privatae gratiae ¹⁰ maxumas inimicitias pro republica suscepi: qui victus cum illa simul, quum egens alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos penates, cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, ¹¹ concesserim. Nam vita et mors iura

9. *Hic genitus.* His quodammodo nascebantur cives ab exilio in patriam revocati. Exilium enim aequibatur demerito capitis, quam nos vocamus mortem civilem. Ideo Tullius, ad Attic. vi, 6, relictum suum *euclergetos* vocat. C. autem Cotta in exilium iherat anno 663, quum, teste Appiano, B. C. i, 37, in iudicium vocatus fuisset lege Varia, in eos lata quorum dolo malo socii ad arma ire coacti essent, ut ait Val. Max. viii, 6, 4. Hae lege, de qua iam diximus lib. IV, p. 30, electum Cottam confirmat Cic. de Orat. iii, 3. Post a Sylla victore revocatus est. Cur vero lata fuerit lex Varia, ex Appiano et multis alijs dilucide explicat Grover, *Hist. Rom.* lib. xxxi, quum vido. Hoc nos dicere satis sit, optimatibus iniectum fuisse belli socialis cuncti crimen, quia Drusus advocate, ut commodas suavia leges ferret, suorum auxilio, civitatis romanae ius eis pollutum fuerat. Quum vero non omnia suavia

ex voto cessarent, Drususque interfectus fuisset, promissa ab illis civitas sociis non data est. Ideo h. arma suscipere, de quo bello Flor. iii, 18. — *Suavem imperium.* Consulatus scilicet, ei a populo romano mandatus.

10. *Avidissimus privatae gratiae.* Horum verbarum cum sequentibus oppositivum animadvertit. Quum quum multis amicis sibi privatim facere studeret, nullam tamen inimicitiam, republicae contra, reformidavit — *Victus armis cum ille.* Exilium suum iuncti Rempublicam vero victam docit quæstionibus ex lege Varia iniuste habitis in civitatis principes, quorum multi in exilium acti fuerant.

11. *Quam nequeo.* Hoc non dicit, quia non licet ei pro civibus suis mori (se enim infra morti devotum), sed quia non multas animas habet, quia det pro singulis. — *Nam vita et mors,* etc. Etiam possem singulas pro singulis volui animas dare, non tamen illi

naturae sunt: uti sine dedecore cum civibus, fama et fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, ¹² Quirites, domi belli-⁴²⁵ que impeditissima republica. Namque imperatores Hispaniae stipendium, milites, arma, frumentum possunt: et id res cogit; quoniam, defectione sociorum, et Sertorii per montes fuga, neque manu certare possunt, neque utilia parare. Exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hostium est; nec minus Italiae maritima, et provinciarum: quum interim vectigalia parva, et bellis incerta, vix partem summaum sustinent: *ha* classe, qua commeatus vehebatur, ¹³ minore quam

gratus esse viderer. Id enim darem vobis, quod maiorae, non hominum, iuris est: vos autem mihi dedistis, quod vestri iuris erat, scilicet ut sine dedecore cum civibus meis, fama et fortunis integer, viverem. Quod ego vobis darem, non pro vero dono accipi potest, quod vos dedistis mihi, id deonum dono datur atque accipitur.

12. *Consules nos fecistis.* Postquam animos lenit fidem suam et populi beneficia commemorando, obiecta sibi crimina diluere aggreditur. — *Imperatores Hispaniae.* Metellus et Pompeius; vid. sup. l. III, n. 9. —

Defectione sociorum. Hispanorum, quos in suam causam traxerat Sertorius. — *Neque manu certare possunt.* Quia Sertorius in montes fugiens bellum eludebat, ut hostes suos fatigis et laboribus fatigaret. — *Utilia parare.* Quae ad alendum exercitum opus sunt, parare non poterant, propter defectionem sociorum. — *Macedonia plena hostium est.* In hoc tempus incidit bellum, quod adversus barbaros in Macedonia et Thracia gessit Curio,

qui consul fuerat anno 678, de quo bello iam dixit Sall. lib. I, et Flor. iii, 4. — *Italiae maritima.* Se infesta praedonibus, qui ad ostium atque Tiberis venerunt. De bello piratico, Flor. iii, 6; Cic. pro Leg. Man. xi et xii. — *Vectigalia parva.* Propter Mithridaticum bellum; vide Cic. pro Leg. Man. vi.

13. *Qua commeatus vehebatur.* Sequitur Hanc. Nec satis liquet cur haec mutaverint Cicerio et Curtius in *quae commeatus vehebatur.* Ceterum ab Africa praesertim, Sardinia et Sicilia, commeatus Romam advehebantur, quae tria frumentaria subsidia republicae vocat Cicero pro Leg. Man. xii. Neque vero mirum est maiorem, quam antea, classem frumenta in Italiam advenisse, quum exercitus in Asia alere oporteret, marisque simul piratarum atrocissimi interclusa essent. — *Haec d. . . constructo aut.* Si tot malorum causa in nostra secordia fuit. De hoc sensu verbi contrahere, vid. Orat. Lep. ci. 44. — *Nos deprec. Sc. mortem.*

Sallust.

Gg

ante navigamus. Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite uti monet ira, supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis nobisque et republica incipitis? Atque ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi deditur; neque mox ingenui corporis ¹⁴ honestius, quam pro vestra salute, finem vitae fecerim. Adsum en C. Cotta consul; facio, quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me ¹⁵ pro republica. Quam deinde, cui mandetis, circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet, quum fortunae, et maris, et belli ab aliis acti ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus aut avaritiam caesum; sed volentem pro maximis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, et gloriam maiorum, ¹⁶ tolerate adversa, et consulite reipublicae.

14. *Neque mox ingenui corporis*, etc. Si mox abesset, sensus in promptu. » Neque finem honestius, quam pro vestra salute, ingenui corporis vitae fecerim » Adde mox, et supple (ut in lug. XLVII, n. 2, et in Orat. Lepidi et Philippi) quod styli currentis velocitas extruxit, habebit: » Neque honestius, quam pro vestra salute finem, cuiusque mox faciendum, ingenui corporis vitae fecerim. » Id est: Nec vitae, mox relinquendae, finis honestior ingenuo viro mihi esse potest, quam si pro vestra salute moriar. *Ingenuum corpus* dicit pro libero et generoso; ut Ovid. *Herc.* v, 144: *Turpiter ingenuum munera corpus emunt.* Sic autem scripsimus ex Corbo, nam Hav. habet *ingenuo* corpori (ita ut genitiv., non dativ. sit vitae); et MSS., nullo sensu, *ingenuo corpore*.

15. *Voveo dedoque me.* Vehementer affectus commovet, se prope fortitudine aequando et Decius et Curtius, qui, quodcumque mali populo romano immineret, suis capitibus imprecati, certae morti semet obtulerunt. Vid. *Flor.* 1, 14 et 17, *Liv.* vii, 6; viii, 9, et x, 28. — *Et maris.* Vulg. et *periculis*, Sed Curtius et Carrio manserunt veteres omnes libros habere, et *maris*; quod certe multo aptius est, quum praesertim ex intercluso mari tanta frumenti penuria oriretur.

16. *Per vos, Quirites*, etc. Precor vos, Quirites, et per vos ipsos, et per gloriam maiorum. Haverc. *Per vos igitur* Curtius ex optimis libris delet igitur — *Multa cura summo imperio urat.* Non sine multa cura et maximis laboribus vobis datum est universo terrarum orbi imperare. Propterea suis numeribus pretium aliquod

Multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores: quos nequidquam abnuitis, et pacis opulentiam quaeritis, quum omnes provinciae, regna, maria, terraeque aspera aut fessa bellis sint.»

Germani intectum¹⁷ rhenonibus corpus tegunt. 427

Isidor. lib. XIX, 23.

Vnde pons in oppidum pertinens explicatur.¹⁸ *Arus.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Donat.*

Et Marius victus duplicaverat bellum.¹⁹ *Serv.*

repetere fortunam sequum est. —

Aquna. Infesta

Hac oratione placati sunt animi
Mox consul frumentum plebi distribuit, ut diximus supra l. III, n. 39.
Deinde, quum, propter tribuniciae potestatis desiderium, novi semper tumultus instarent, idem C. Cotta, ius ceteros magistratus adipiscendi reddidit tribunis (vide lib. III, n. 26).

47. *Intectum.* Non tectum. Eodem sensu Tacit. Annal. II, 59. *Pedibus intectis et pari cum Graecis amicta.* Senec. de Prov. IV, de Germanis ait: *Horrenda unguitas eorum; intecta corpora.* Caes. B. Gallic. VI, 21, nostr. ed., vol. I, p. 262: *Pedibus aut parvis rhenonum tegumenta utuntur, magna corporis parte nuda.* Virgil. Georg. III, 381. *Talis hyperboreo septem ubi tora troni Gens effrena voram Ripharo turditur euro, Et peculans fulva velantur corpora strus.*

Iam rhenones quod sunt, dioces ex doctissimâ editorum nota, ad Caesaris l. c., item ad cap. XXVI eiusdem libri; ubi reperies optimum in eiusmodi rebus iudicem. *Cuiver* pronuntiasset rhenonem esse animal quod gallice vocamus *le renne*, germanice *renthiere*, i. e. *rhenus-fera*, (græce diceretur *ῥήνων θήρ*); quod animal nunc in ultima septentrionis remo-

tum, in Hæcchia quoque silva tunc temporis inveniebatur. In hoc Sallustii fragmento *rhenones* usurpantur pro rhenonum pellibus, in quam sententiam et Isidorus Orig. XII. *Rhenones sunt velamina hamerorum et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis vellis adeo hupida ut umbrae respuant, etc.* Nihil in hac re momenti est, quod graeci *ovēs* vocabant *ῥήνας*, nisi quod hoc confirmat et vocabula fere similia pluribus seris conveniunt, et aliquam esse graecam inter et germanicam linguam similitudinem, quod ex permixtis aliis vocibus apparere nemo nescit.

48. *Vnde pons* — explicatur. Hoc De Br. III, 41, de turribus intelligit quae a Mithradate Cysicum obsidente muris adiacebant. Pons autem ex eiusmodi turribus proferri solebat, quo aditus in murtum fieret; vid. Jug. XXXI, n. 6.

49. *Duplicaverat bellum.* Sic Tac. Hist. IV, 54: *Audita interea per Gallias Germanisque mors Vitellii duplicaverat bellum.* De Br. I, 21, his verbis innui putat Marium iuvenem, quo ad Sacriportum fuso, arata sumptu Samnites, Telesino ducere, sicque duo bella, pro uno, Syllae habenda fuerunt.

Atque eos a tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum disserunt. *Prisc.*

Inde ortus sermo ²⁰ percunctantibus utrimque,
429 satin salve, quam grati ducibus suis, quantis familia-
ribus copiis, agerent? *Donatus Ter. Eun.* V, 6, 8.

[Fugam nostris fecere. ²¹ *Seneca*]

[Quae audita Panormitanos dedere Romanis fe-
cere. *Id.*]

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum et
strenuum ostentantes. *Isidorus. Servius X.*

Ventis per cava terrae citatis, ²² rupti aliquot mon-
tes, tumulique sedere. *Isidorus. Servius.*

Vbi multi ²³ nefande casu super ausi, atque passi.
Priscian.

Saguntium. *Charisius.*

Tota autem insula modica, ²⁴ et cultoribus inanis
est. *Martianus.*

Immodicus animi. *Arusianus.*

20. *Inde ortus sermo*, etc. *De Br.* II, 56, hoc narrat de Pompeii et Metelli exercitiis, quum in Hispania adversus Sertorium bellantes, prius divisi, ac convenerant.—*Satin salve*. De hoc Curtius a Vulgo edunt, *satin salve*. Sed Donatus ad *Ter. Eunuch.* V, 5, ubi haec nubes servavit, discrete adverbium facit, et exponit, *integro*, recte, *commode*. Est enim praecisa locutio, et intelligendum *satinne salve* agerent. Dulcium tollit Apuleius *Apolo-*
logia. Puer ubi sit et quam salve agat, interrogat; etc. a Idem Curtius scribit *sugerentur*, proponit vero, *agerent*; quod a Bip. receptum, unice verum esse, vel ex Apuleii exemplo appare-
ret, non iam satis notum esset non aliter loqui Sallustium.—*Fameliari-*
um. Hoc verbo significat peculiares utriusque exercitus copias. Scilicet

alter alterum interrogat, quantae sint copiae, quantae opes in suo exer-
citu

21. *Fugam nostris fecere*. De hoc et sequenti fragmento vide supra n. 5.

22. *Ventis per cava terrae citatis*. Id est, *vehementer impulsis*. De hoc terrae motu, vide sup. IV, n. 28. Eo-
dem refert haec duo fragmenta *De Br.* II, 25.

23. *Vbi multi*. Hav. *ubi multi*. Quo spectet hoc fragmentum, non satis constat.—*Saguntium*. Pro *Sagunti-*
orum dictum esse notat Charisius, lib. I.

24. *Tota—insula modica*. Hoc dictum putat *De Br.* de Dia insula, Cretae vicina, ubi navali praelio victus est Antonius Creticus; vide sup. IV, n. 31.

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius*.

Tantum antiquitatis²⁵ curaeque maioribus pro Italica gente fuit. *Idem*.

Opprobrii gratia. *Agroetius*.

Maximis ducibus, fortibus strennisque ministris.

Diomedes lib. II.

Non repugnantibus modo,²⁶ sed ne deditis quidem.

a, b, c, m. *Donatus*.

In silva Sila fuerunt.²⁷ *Servius*.

In nuda iniecta corpora. *Diomedes*.

Apollinis filia et Cyrenes.²⁸ *Probus*.

25 *Tantum antiquitatis*. Serv. ad Georg. II, 209, interpretatur *amorem et caritatem*, ut alibi, *modi antiquum ducere*. Hunc sensum confirmat Frontio, in fragm. ab Angelo Maio nuper repertis, ubi sic legitur (ed. Francofurti, 1816, pag. 271): «*Tantum antiquitatis cura* (esto). Pro ITALICA CERTE, MAIORIBUS Sallustius ait. Antiquitatis verbum usitatum, sed nusquam (eo) sensu usurpatum (neque) probe adiectum. Nam volgo dicitur, quod potius sit antiquius esse. Inde ipsa Sallustio derivata. » Quod me nec emendare non successerit doctissimus editor: «*Tantum antiquitatis curaeque pro italica gente maioribus* (silvae) Sallustius ait. *Antiquitatis* verbum usitatum, sed nusquam (eo) sensu usurpatum, probe adiectum. Nam volgo dicitur, etc. » Nota Frontonem hoc proferre ad confirmandum praeceptum, quod statim ante dedit: «*Verbum aliquod adquiras non fictum a te, nam id quidem absurdum est, sed usurpatum concinnus, aut congruentius, aut accommodatius.* » Quid addemus nos, nisi hunc *antiquitatis* sensum concinne et congruenter derivatum esse ab *antiquus*, quoad hoc potius et carius demotat, *antiquus*

autem ista optime demotare, non modo propter usum, qui sic voluit, sed propter ipsam vocabuli vim et originem? Quid enim est *antiquus*, nisi quod est *ante*? Nonne vero est *ante cetera*, quod ceteris potius et carius est? Ne offendant mutatio praepositionis *ante* in *antiquus*; ea enim non alia est quam praepositionis *post* in *posterior*.

26 *Non repugnantibus modo*, etc. Hoc citat Donatus ad Ter. Phorm. I, 2, 48, cum quatuor lit. a. b. c. m. quae initia totidem verborum fuisse videntur. Nodus nunquam solvendus.

27 *In silva Sila fuerunt*. Magna silva in Bruttio (nunc la Celabre), quo receptum habuere fugitivi Spartaco dace bellantes; *De Br.* IV, 51. De hac silva meminit Virgil., Aen. XII, 715.

28 *Apollinis filia et Cyrenes*. Hoc *De Br.* II, 40, ad Sardiniae descriptionem refert, de qua iam supra, lib. II, II, 1 et 8, interpretatur quoque quasi esset *filia*, non *filia*. Filius nempe Apollinis et Nymphae Cyrenes Aristaeus, teste Diodoro, IV, 62, e Graecia in Ceam insulam, post in Africam, denique ex Africa in Sardiniam navigavit, ioculantque prius

Ne simplici quidem morte²⁹ moriebantur. *Serv.*

430 Quum praedixero positum insulae. *Donatus.*

Cuius adversa voluntate,³⁰ colloquia militibus permissio, corruptio facta paucorum, et exercitus Sullae datus est. *Idem.*

A Graccho seditiones graves ortae. *Augustinus.*

M. Atilius Palicanus³¹ humili loco, Picens, loquax magis quam facundus. *Quintilian.* lib. IV, cap. 2. *Hieron. adv. Helvid.* et *Gell.* lib. I, cap. 15.

Insolens vera accipiundi.³² *Donatus.*

insulam multiplici fructiferarum arborum genere frequentavit. Idem ille est Aristaeus quem cecidit Virgilius, Georg. iv

29. *Ne simplici quidem morte.* Non unus, sed multiplex erat moriendi modus. *Serv.* ad Georg. iii, 482, *nos via mortis erat simplex*, etc. Est autem Sallustii, *ne simplici quidem morte moriebantur.* Hoc *De Br.* ii, 26, ad eandem pestilentiam refert quam describit Virgilius, et quae, si vera est eius coniectura, Italiae multisque aliis regionibus incubuit, *Et genus omne nec peculum dedit, omne ferarum*, Octavio et Curione consulibus vel insequente anno (V C. 678 vel 679). Iam Sallustius narravit prodigia, quae iisdem consulibus hanc hiem portenderunt: vide sup. IV, n. 28. Et in hoc quoque tempus incidit fames de qua in argumento ad Pompeii epistolam et Cottae orationem diximus. Scilicet calamitas calamitatem parit, et raro simplex ingruit malum.

30. *Cuius adversa voluntate.* Sylla e bello Mithridatione Romam rediens, obvies habuit consulum Norbanum et Scipionis exercitus, quos dolo, praequam armis, aggredi statuit. *Adversa* igitur, id est, animadversa Scipionis

voluntate, quae a pace concilianda non abhorrebat, credita inter suos et consulis milites colloquia fieri passus est; donec pars pecunia, alii pollicitis ceterisque delictamentis illecti ad se transierint, solusque cum filio in castris Scipio relictus fuerit. Item narrat Photarch in Sylla, *De Br.* i, 18. *Donatus* ad Ter. Eunuch. iii, 2, 13, pro *adversa*, habet ad verba, quod docili optime emendarunt. Rarissimum, hoc verum, *adversus*, sed non analogiae contrarium. Nam participium est verbi *advertere*, quod pro *animadvertere* usurpant et alii, et Virgilius Aeneid. iv, 416, et vii, 50: *paucos, adverte, docebo.*

31. *M. Atilius Palicanus* is, tribunus plebis, de restituenda in integrum tribunicia potestate, apud populum egit, anno V C. 684; quae quidem, adjuvante Pompeio tum consule, restituta est. De hoc Palicano vide Cic. Brut. xxi, et Val. Max. iii, 8, 3. Huic non Atilium, sed Lollium, nomen fuisse probat *De Br.* iv, 76, ei que imputat quod de Lollio, sedicioso homine, dicit Cicero, pro Domina sua, v et vi.

32. *Insolens vera accipiundi.* Non solius verum audire.

Quae pecunia ³³ ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

Curubis. *Probus.*

Tharros. *Idem.*

Camisos. ³⁴ *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo Iapidiam ³⁵ ingressus. *Servius.*

Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deseruit. ³⁶ *Idem.* (*Refer ad lib. II hist.*)

Quae pacta in conventionem non praestitissent. *Donat.*

Crebritate fluctuum ut aquilo solet. ³⁷ *Serv.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. ³⁸ *Quint. lib. VIII, c. 3.*

Tyrannumque et Cinnam appellantes. *Victorinus. Serv.*

Nomenque Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donatus.*

Septimium, neque animo, neque lingua satis competentem. ³⁹ *Idem.*

33. Quae pecunia. Vide argumentum ad Pompeii epist., sup. III, 9.

34. Curubis. Tharros. Camisos. Locorum nomina. — Lucos. Phar. a nomine lac, ut in Ing. pascet. Lucos alibi se non reperisse asseruit Carrio.

35. Iapidiam. Regio Europae, aliter Liburnia, a Dalmatiae finibus ad axem Timavum pertinet. De Br. III, 82.

36. Carbo — exercitum deseruit. De hac Carbonis fuga vide Appian. Bel. Civ. 1. Is quum Africam peteret, a Ca. Pompeio interceptus est, et in Sicilia necatus; vide sup. n. 4.

37. Crebritate fluctuum, ut aquilo solet. Servius, lib. 1, Aeneid. Crebros, inquit, fluctus facit aquilo;

hinc Sall. distit, crebritate fluctuum, ut aquilo solet. * CARRIO.

38. Mithridates — perinde armatus. * Mithridates congruentia magnitudinis corporis arma gerens. * Frustra Lipsius et Douza, contra MSS., rescribunt animatus, quum sua sit via receptae lectioni. Et nos bene refellit Wasse, haec asserendo Plutarchi in Pompeio: « Τῆς δὲ ἰσότητος ἢ ἰσόρρας καὶ τῶν ὀπλῶν τὸ μέγεθος καὶ τὴν λαμπρότητα ἐθεύραξεν » Et Appiani de Bel. Mithr. « Τὸ σῶμα δ' ἦν μέγας μὲν, ὡς ἀνδοκυρίου, ἀνὰ δὲ τὰ αὐτοῦ ἐπεφύκει ἐκ Περσῶν τε καὶ Ἀθηνᾶς ».

39. Satis competentem. Supple au Quod ad sensum attinet, confer ex quae notavimus pag. 368, n. 3.

Vulgus amat fieri. ⁴⁰ *Quintilian.* lib. IX, c. 3.

Non poenitutum. *Quintilian.* loc. cit. *pro non acturum poenitentiam.*

- 432 Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte ⁴¹ certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se et milites frequentibus exercitiis praeparavisset ad praelia. *Vegetius* lib. I, c. 9. *Ioh. Saresb. (Refer. ad lib. II histor.)*

Cicero caninam facundiam, ⁴² ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius* lib. VI, c. 18.

Primus Graecorum Achilles. *Servius.*

Capientissimus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum ⁴³ in Hispania T. Didio imperante, magno usu bello Marsico, paratu militum, et armorum fuit. Multaque tum ductu eius curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt. Cominus faciem suam ostentabat, aliquot advorsis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxime laetabatur: neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat. *Gellius*, II, 27.

Curetes, ⁴⁴ quia principes intelligendi divina fue-

40. *Vulgus amat fieri.* Vide lug XXXIV, n. 2

41. *Vecte.* Movendus vecte magnis molibus.

42. *Caninam facundiam.* Canina dicitur eloquentia, qua alios immeritis conviciis lacerat mordetque orator, et in rabulam latratoremque convertitur, ut ait Quintil. xii, 9. Haec exercuisse Ciceroem quis contendere auit, vel aequo animo audiat? Ceterum hoc dici putat *De Br.* v, 80, de Oratione pro lege Manilia, qua Cicero in avaritiam et libidines legatorum in Asiam missorum invectus est.

43. *Tribunus militum* Sc. Sertorius. — *Magno usu.* fuit. Magnae utilitatis fuit, milites et arma comparando. Eadem omnino de Sertorio legas apud Plutarchum, in eius vita. Et ille quidem insigne fortunae ludibrium notat, quatuor fuisse maximos et prudentissimos duces, altero opulo captos, Philippum, Antigonom, Hannibalem et Sertorium.

44. *Curetes*, etc. «Vetustas, quae omnia ut maius componere, id est, augere et amplificare solet, Curetes, ut alteros Iovis, celebravit, quia primi res divinas intellexerunt, religiosaeque invenerunt» Hanc Sallustii

runt, vetustatem uti cetera in maius componentem ⁴³³ altores Iovis celebravisse. *Lactantius*, lib. I, c. 21.

Italiam coniunctam Siciliae constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum. Inde Rhegium nominatum. ⁴⁵ *Isidor*.

Pompeius ⁴⁶ devictis Hispanis tropaea in Pyrenaeis iugis constituit. *Servius*.

opinionem, ingeniosam certe, et vero simillimam refellere tentat *Lactantius*, Inst. Div. 1, 21. Ceterum multiplex et obscura prorsus est tota Curetum fabula. Rem fuisse tractatam invenies apud cl. *De Broux*, v, 44, ex variis auctoribus, et praesertim *Dionodoro*, v, 49, et *Strabone*, x. Illic dicere satis sit, Curetes collegium sacerdotum in insula Creta fuisse, eodem initio, ut multi putant, quae *Telchines*, *Dactylos* *Idueos* et *Corybantas*. *Cabiros* etiam his nonnulli adiungunt (sup. IV, n. 7). Sed *Cabiros* ignis maxime cultores fuisse, orientali more, satis constat; apud ceteros valuerit barbarorum Europensium superstitiones. Primi autem Curetes, seu *Dactyli*, seu *Telchines*, homines fuisse videntur fabrilis artis periti, qui ferrum et alia metalla in humanos unus convertere barbaros docuerunt. Medicinam quoque et musicam exercitasse et sacra Iovis instituisse feruntur. Denique ad universos vere pertinet, quod de uno ex illis casit *Horatius*, Art. Poët. *Silvestres homines pater interpresque deorum Caedibus et victis foedo deterruit Orpheus*. Neque vero mirum, si rerum sularum scientiam inventoribus illis artium et vitae melioris nuctoribus inesse vulgus crediderit. Si ergo primi vates, primique sacerdotes fuerit, nec in Creta solum, sed in aliis quoque

Europae regionibus; apud Cretenses *Curetes* dicti, apud *Sabinos* *Soli*, apud *Gallios* *Druides*. Celeberrimum tamen huiusmodi sacerdotum collegium in Creta fuit, *Curetum* nomine.

45. Inde Rhegium nominatum. Graeco *Ῥήγιον*, a verbo *ῥήγνυμι* frango. *Virg. Aen.* III, 414. *Haec loca ut quondam et vasta coarctata ruina (Tantum aevi longinquae valet mutare vetustas!) Desoluisse ferunt, quam protinus utraque tellus Fusa foret; vixit medio uti pontus et undae Haesperium Scaudo latus abscedit, arripe et urbes Littore deductas angusto interluit arat.*

Eam rem non modo *Pomp. Mela*, *Iustinus*, *Plinius*, *Solinus*, sed etiam *Lucanus*, *Silius*, *Claudius* memorant. Huius vero descriptionis causam *Sallustio* praebuisse videtur *Spartaci* consilium, quem *Plutarchus* narrat cum exercitu suo in Siciliam transire voluisse, bellum servile illic renovaturum; mox vero repelisse Italiam et in Rheginorum peninsula consistisse, uli post, a *Crasso*, fossa ac vallo circumdatus obsessusque est.

46. *Pompeius* etc. *Victor* et *Sertorius* bello rediens *Pompeius* tropaeum statuit in Pyrenaeis montibus, de quo meminit etiam *Plin.* III, 3, VII, 26, et XXXVII, 2. Nec illud tropaeum, ut solebat, e trunco arboris armis induto, sed e solido saxo per

434 Atque edita undique tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donatus, Andr. Act. I, Sc. 1.*

Et in praeliis actu promptus. *Idem.*

Pactione amisso Publio legato. *Idem.*

Ipsam mare Ponticum dulcius quam cetera. 47 *Servius, Macrobius, Priscianus.*

Equis paria operimenta erant: 48 quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum, et Maroneam, 49 et viam militarem. *Idem.*

Impediebant iussa nautarum. *Idem.*

Nihil socordia claudebat. 50 *Donatus.*

Vt tanta repente mutatio non sine deo videretur.

Idem.

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein campi Themyscirii; 51 quos habuere Amazones, a Tanai flumine incertum quamobrem digressae.

Servius.

sunt, in formam arcus triumphalis. Huius aliqua etiamnum vestigia superesse putant aliqui in monte Vdu-rano, prope urbem quae hodie dicitur *Paccorda*, dans le val d'Andorre. *De Br. iv, 63.*

47. *Mare Ponticum dulcius quam cetera.* Hoc Macrobi. Saturn. vii, 42, tribuit immensae dulcium aquarum molis, quam in Pontum Euxinum, tot tantaque flumina provolvunt. Vide luculentam Ponti et Ponticorum regionum descriptionem, *De Br. iii, 87 et seqq.*

48. *Equis paria operimenta erant.* Vide supra IV, n. 24, quae de cata-phractis equitibus dicta sunt, qui equos similiter unctos habebant.

Imagenda sunt igitur haec fragmenta.

— *Adnexuerant.* Adnexuerant laminas ferreas lineis operimentis. Casus permixta, ut quum dicitur, *avo vates intexere*, pro eo quod esset, *intexere avum vates.*

49. *Aenum et Maroneam.* Duo Thraciae maritimae oppida; vide *De Br. i, 58.*

50. *Claudebat.* De hoc verbo vide sup. III, 42 — *In ore gentibus agens.* Ita vivens, ut gentibus spectaculo sit.

51. *Themyscirii Campi in Asia prope mare Ponticum.* Vide *De Br. iii, 401.* — *Vbi non etc.* Lucullus Clodum seditione agentem, quamvis aetoris suae virum, ab exercitu dimisit. *De Br. v, 74.*

Vbi cum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit se eius opera non usurum; eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente longa spes⁵² auxiliorum. *Idem.*

More equestris praelii sumtis tergis atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adolescentia bonos insultavit.⁵³ *Idem et Donatus.*

Cosa.⁵⁴ *Servius.*

Equis atque armis insignibus. *Idem.*

Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus⁵⁵ ad requisita naturae.

Quintil.

Apud latera certos collocaverat. *Servius.*

Apertae portae: repleta arva cultoribus. *Idem.*

Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

Lyciae, Pisidiaque agros despectantem.⁵⁶ *Idem.*

Sorte ductos fusti necat.⁵⁷ *Idem.*

52. *Longa spes.* Longinqua, procul sita. — *Sumtis tergis atque redditis.* Incurrendo vicissim et recedendo; ut ipse Sall. explicat, Jug. LXX: «Non, ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed adversis equis concurrere.» Nota obiter *sumere terga*, pro *sequi*; quod non aliunde natum esse potest, quam ex eo quod dicitur: *dare terga*, pro *fugere*. *Reddere* autem hic est *refugere*.

53. *Multos* — *bonos insulavit.* Hoc de Cethego intelligit *De Br.* 1, 40, qui adolescens, et multo antequam perniciem patriae cum Catilina moliretur, Metellum Pium, in iurgio, vulnerare gladio ausus fuerat; (Cic. pro Syll. 225). — *Insultare* est *impetum facere in...*

54. *Cosa.* Urbs Etruscae maritima ex qua Catulus eiecit Lepidanos. Vide sup. II, n. 2.

55. *Quidam Ligus.* Qui viam ad Danubium discentem e rupe prospexerat, ut dictum est supra, III, § 51. — *Ad requisita naturae.* Periphrasis, ad rem, quae honeste dici non poterat, indicandam.

56. *Lyciae Pisidiaque agros despectantem.* Arcem urbis Olympi, de qua Solin. 221. Huc piratae a Servilio victi confugerant. *De Br.* II, 34. Vide quoque sup. pag. 372, n. 17.

57. *Sorte ductos fusti necat.* Quam Spartaci exercitum insequeretur Crassus, Mummio primum agmen duarum legionum ducenta mala viras incidit contra ducis imperium pugna

436 Omnis Italia ⁵⁸ coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium, et Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem et Scholiastes Iuvenalis.*

Introrsus prima Asiae Bithynia est, ⁵⁹ multis antea nominibus appellata: ipsa enim est et maior Phrygia. *Servius.*

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre veneno interfecta. ⁶⁰ *Idem.*

Exercitum vertere. *Idem.*

Creta altior est, qua parte spectat orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, et post eos vitam refutant: ⁶¹

re, et, quod peius est, male pugnavit. Igitur Crassus ex quingentis militibus, qui initium fugae fecerant, decimum quoque sortie ductum supplicio affecit, (Plut. in Crasso). Hunc morem in ignavos milites animadvertendi praeis Romanis fuisse testatur Cic. pro Cluent. xvi, et Tacit. Ann. iii, 24. Vide etiam Lips. de Mil. Rom. v, 18.

58 Omnis Italia. Hoc ad eandem descriptionem pertinet, ad quam supra n 45, et libri quarti tertium sine fragmentum. — Italia plana ac mollis. Dubitat Putsehus an potius scribi debeat plana ac humilis, propter hoc Virgilianum: *Humilisque videmus Italiam.*

59 Prima Anat Bithynia est. Pars Ponticarum regionum descriptio, quam, Mithridatici belli causa, instituit; vide sup. 47, et lib. II, n 46. Ex Servio ad Aeneid. v, et Isidoro, hunc locum sic constituit Putsehus: « Igitur introrsus prima Asiae Bithynia est, nullis antea nominibus appellata. Ipsa enim est et maior Phrygia, prius Ilicyria dicta, mox a Bi-

thyno rege Bithynia. » Aliud etiam nomen addit Isidorus, Mygdoniam; quae omnia sua versione comprehendit De Br iii, 94.

60 Matre veneno interfecta. Mox fratrem quoque necavit, ne quis aemulus imperii superesset, nec nigrum, si posthac sorores uxoresque interfecerit, a tenera aetate patricidia assuetus. Et vero ornamentum simul et dedecus humani generis hunc hominem natura peperisse videtur; nunquam satis admirandum, quod accipitem inter se et Romanos, et annis, fortunam tenuerit; nunquam satis execrandum, quod cupiditatum impotens et saeva grasatus tyrannide, fas nefasque nullo discrimine seu victor, seu victus, habuerit. Initia Mithridatis dilucide et eleganter exposuit De Br iii, 2 et seqq.

61 Vitam refutant. Vitam aspernantur et reiiciunt. Quae verba eodem fere sensu Cicero usurpat, pro Balb. Post. xvi: « Quam quidem.. bonitatem.. non modo non aspernari ac refutare, sed complecti etiam et augere debetis » Et Tusc ii, 23: « In

adco illis ingenta est sanctitas regii nominis. *Idem* et 437
Philargyrius.

Dum inferior omni via grassaretur. ⁶² *Iohannes*
Gramm.

Narbone consilia Gallorum. *Pompeius in Artem*
Donati.

Post defectionem sociorum et Latii. *Donatus*,
Adelph. III, 4.

Ad Iovis (int. *templum*) mandem nostra. *Idem* IV. 2.

Morbi graves ob inedia insolita vescentibus. *Idem*
ad Hecyr. III, 2, 2.

Atque ea cogentes non coactos, scelestos magis
quam miseros distringi. *Idem ibid*. IV, 1.

Graviori bello, quo prohibitori venerant socii, frige-
re. *Idem* V, 1.

Nam quidem Pyrrho, ⁶³ Hannibali, aequor et terra.
Idem, *Phorm*. I, 1.

primis refutetur ac reuocatur Philocteleus ille clamor. » Capitol. in Antonino Pio, v. » Circenses natuli suo discalos non respuit, aliis honoribus refutatus » Ceterum (teste Wasse in Add.) *refutare vitam* haud alibi legitur Quod ad factum attinet, de Celiberis loqui Sallustium ex Servio patet Georg. iv. De iisdem Val. Max. ii, 6, 11. » Celiberi etiam nefas esse ducebant proelio superesse, quum is occidisset pro cuius salute spiritum devoverant » *Idem* moris fuisse apud Gallos testatur Caesar, Bel. Gall. iii, 26 (nost. ed. vol. 1, pag. 105), item Nicol. Damasc. lib. cxvi, apud Athenaeum, vi. Hoc Caesar l. c. gallica lingua *solduros* vocat; Hirtius vero, Bel. Alex. 53, lingua hispanica, *Barones*, si vera est coniectura el. *De Brues*, iii, 78. De Sertorio autem Plutarchus refert, eum plura Hispanorum milia secutos esse, qui sic

vitam ei devoverant. *Adco illis*, etc. Haec pars fragmenti a Servio sociorum profertur, et ad Porthos videtur pertinere. Male res diversas coniungunt Carrio.

62. *Grassaretur*. Iterativum verbum a *Grado*. Ceterum quo referatur hoc fragment. et sequentium plura, minime certum est. — *Post defectionem sociorum et Latii*. Intelligit *De Br.* iii, 59, post bellum sociale nullum maius exarsisse, quam Spartaci. Non intellige *post, arida*, sed *occisa*, ut fug. V, n. 4. — *Morbi graves*. Douza putat dici de Mithridatico exercitu Cysicum obsidente, et ad summam inopiam reducto. Item *De Br.* iii, 46. — *Atque ea cogentes*. Hoc fragmentum haud facile quisquam interpretetur, et ipso de sensu ambigit *De Br.* i, 21. — Item de sequente.

63. *Nam quidem Pyrrho*, etc. De hoc loco Cortius. » Locus sine dubio

438 Nam Sullae dominationem audebat. *Idem* II, 3, 24. Neque est offensus ⁶⁴ dominationem Sullae. *Idem, ibidem.*

Neu quis miles, neve pro milite. *Servius.*

Ex insolentia avidus malefaciundi. *Idem.*

Tergis vincebant. *Idem.*

Charybdis ⁶⁵ quae forte illata naufragia sorbens gurgitibus occultis millia LX Tauromenitana ad litora trahit. *Idem.*

Saguntini, fide atque aerumnis incluti, per mortali-
um studium ⁶⁶ maiores quam opibus; quippe quis
etiam tum semirutae moenia, domus intactae, parietes-
que templorum ambusti manus Punicae ostentabant.
Hieron. in Habacuc. cap. 11.

manens est, et nullum senum ad-
mittit. Suspicio autem Sallustium
narrasse, adulatores Mithridatis ipsum
Pyrrho, Sertorium *Hannibali* acqui-
parasse, quibus populus romanus
tanto minus resistere posset, quod
aequore et terra urgeretur. Rem nar-
rat Plutarch. in Sertorio. *

64. *Neque est offensus.* Sic legitur
apud Donat. in Terentia. Coelius et
Haverc. *defensus.* De *maris*, nihil
certū conicio.

65. *Charybdis.* Quaecumque ad de-
scriptionem Charybdis et Scyllae, et
totius Siculi freu pertinent, dilucide
et eleganter enucleata invenies apud
cl. *De Br* IV, 54 et seqq. Is nomen
Charybdis ductum putat a verbo pu-
nico *chorobdam*, id est, *gurgis per-
ditious*. Nam re ipsa gurgis est Cha-
rybdis, ad Siciliæ litus, Scylla vero
saxum immane ad Italicam oram;
locus uterque famosus naufragis,
praesertim apud antiquos, quum a-
dhuc in rudimentis esset ars navi-
gandi. *Mela*, II, 7: *Id (mare) an-

gustum et anceps alterno cursu modo
in Tuscum, modo in Ionium pelagus
perfruit, atrox, saevum, et Scyllae
Charybdisque saevis nominibus inely-
tum. Scylla saxum est, Charybdis
mare, utrumque noxium appulsa. *
Vide etiam Iustin. IV, 1; Senec. Ep.
LXXX, Virg. Aeneid. III, 420; Tib.
IV; Ovid. Met. XIV; Sil. Ital. XIV, 11;
Hom. Od. p. 73, et inter recentiores
Cluver Sicil. Ant. 3, 5. — *Naufraga.*
Navium fragmina. — *Gurgitibus*
occultis. Non occultis gurgitibus, sed
rapido tendarum cursu obrepida navi-
gia ductus ad Tauromenitana litora
trahit. Tauromeniam autem est urbs
Siciliæ, nunc Taormina.

66. *Per mortaliū studium.* Per si-
dem quam Saguntini Romani prae-
stiterunt. *Moenia punicae ostentabant.*
Imitatus est Tacit. Ann. I, 61. *Primo*
Vari castra lato ambitu, et dimensis
principis trium legionum manus osten-
tabant; dein semurato vallo, humilis
fossa, accitae iam reliquae converuisse
intelligebantur. Nisi quod Tacitus mo-

Apud Corduennos⁶⁷ amomam et alii leves odores⁶⁸ gignuntur. *Philarg. in IV. Georg. Virgil.*

Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. *Idem.*

Repente incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sane sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissimi ad hoc tempus Achaei⁶⁸ atque Tauri sunt, quod, quantum coniiicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossae Iuvenalis.*

net tres legiones monumenta haec atrusiae, Sallustius, Poenos illa evertisse.

67 *Apud Corduennos* Populos sibi incognitos testatur Putsch. Noster vero *De Bromes*, v, 27, vertit, *le territoire de la Gordyenne*, de qua regionis Curtius, v, 4: *Idem* (*Tigris et Euphrates*) *quam Medias et Gordianorum terras seorsum cooperunt, partem in ortibus coeunt.* Plinius, 32, 43 *Nascitur (amomum) et in Armeniae parte, quae vocatur Otene, et in Media, et in Ponto.* Nil igitur mirum si in Gordianorum quoque terra nasceretur. — *Leves odores.* Suaves et fragantes. Contra quod et dicitur *gravis odor*, pro tetro et inluendo.

68 *Achaei.* Populi Scythiae asiaticae, circa Bosphorum Cimmerium, quo Maeotis palus Euxino iungitur. Narrat Achaeos illos e veteribus oriundos Orchomeniorum colonia, qui post antiquissimum in Troade bellum in has regiones variis erroribus delati sunt, saltemo duce (Sarb. 12). De iisdem vide Ammianum, xxii, 8, Scholiam in Iuven. Sat. xv, Aristot. Polit. viii, 4, Appian. Mithrid. Ceterum putat *De Broises*, meram fabulam esse hanc veterum Achaeorum e Graecia in Scythiam migrationem. Reclisime, ut opinor. Nam 4°, quum veteribus populis nomina e locorum natura et positione, ut plurimum, indita

sint, facile potest fieri, ut idem multum distantibus inter se populis datum fuerit. Sic Iberi sunt in Hispania et circa mare Caspium; sic Veneti (quod primigenia lingua locum aquis confluentem significat) ad mare Adriaticum (*Venus*), ad Armericum (*Varones*), Venedi ad Suevicum (*Dantsig*) inveniuntur. Quod si ingeniosi etymologorum auctoritas *Coet de Gênes* vera est coniectura, acma eiusdem originis est quam aqua, et regionem quoque maritimam designat. 2°, quum omnibus praeclarum nomen monimentis constet primos Graeciae incolae Pelasgos e regionibus ultra Thraciam positae venisse, cur Achaeorum Ponticorum natio Pelasgica non haberetur, cuius pars ibi remanserit, pars in Graeciam descenderit? Viam enim praecorum hominum, qui et Graeciam, et Italiam, et universam fere Europam initio frequentarunt, circum mare Ponticum fuisse, eosque ex orientali Asia profectos, nemini fere dubium est, qui attenderit maximum graecarum latinarumque vocum partem et omnes omnino grammaticas formas in sacra Indorum lingua, quae *Sanskrite* dicitur, inveniri. Quid mirum si in longinqua illa migratione portae aliquae nationum alio alibi constiterint? — *Tauri* Scythica gens, vnde dicta Chersonesus Taurica, quae nunc *Crimée*. Schol. Iuv. Sat. xv: *Iurto*

448 Atque ipse cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. ⁶⁹ *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorficcosum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasere patientes, quum et pacis modo effusas. ⁷⁰ *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hispaniam et Sardiniam. *Idem.*

Quae mapalia sunt ⁷¹ circumiecta civitati, suburbanæ aedificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. ⁷² *Idem.*

Traditur fugam in longinqua oceani agitavisse. ⁷³ *Idem.*

Ad mutandum modo in melius servitium. *Servius ad I Aeneidos.*

Maecum paludem Taurici non, quorum rex Thoos alveus immolare connumerat, usque in adventum Ureus et Pylæus; quibus agnus Iphigenia, quæ erat templi sacerdos, ablato unde Dæros agnos, aufugit, idque Arietas consecravit.

69. *Triplici fluctu* Græce τριπλῆς. Eodem hoc refert *De Br.* iii, 90, quo supra u. 37, *crebris fluctibus*, scilicet ad Pontici maris descriptionem, cuius unda crebris abruptisque fluctibus, propter multa vada, aestuat, et tertio quoque fluctu vehementior insurgit.

70. *Quum et pacis modo effusas.* Imitatus est Tacit. *Hist.* iv, 45 *Dei vagus et pacis modo effusus lites, egrotioresque romanos invadunt.* De Cysicenis, relicta a Multitudine obvi-

dione, intelligit *De Br.* iii, 48.

71. *Quæ mapalia sunt*, etc. Narrat Plutarchus in *Sertorio*, illum, ne offenderet Hispanorum animos, exercitum in suburbanis mapalibus collocavisse, de qua res hic agi putat Curtius.

72. *Onere turrium incertis navibus.* Turres navibus impositas Cysicenis muris admovebat, quum subito coorta tempestas omnem apparatum foedo naufragio disturbavit. Eodem pertinet fragm. n. 24, lib. III, et lib. IV, initio: *implicatas rates munimenta prohibebant.* Vide Plut. in *Lucullo*.—*Incertas, Vacillantibus.*

73. *Fugam in longinqua oceani agitavisse.* Nil dubium quin de *Sertorio* agatur, in *Fortunatas insulas* fugam meditante, vide sup. n. 4.

Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate eiecta. *Idem ibidem.*

Quum murum hostium successisset, poenas dederat. *Idem, ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula ⁷⁴ et alias res aureas diis sacrata instrumenta convivio mereantur.* *Idem ad VIII Aeneidos.*

In secunda festinas cohortes composuerat. *Idem ad IX.*

Iam repente visus saevire Tagus. *Idem ad X.*

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, et stationes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum, quibus posset conditionibus, desineret. *Id.*

In quis longissimo aevo plura de bonis falsa in deterius composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata, egregio. ⁷⁵ *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acr. ad Horat.*

Sin vis obsistat, ferro quam fame aequius perituros. *Servius.*

Consedit in valle virgulta nemorosaque. ⁷⁶ *Idem.*

Paululum requietis militibus. ⁷⁶ *Idem.*

74. *Hi sunt qui*, etc. Locus corruptus, et unde haud facile certus sensus eruat, ut plures eaeque — *Tagus* De Br. iv, 22, legisse videtur *Tagus* quod flumen dum transmare miteretur sicut a Pompeio Perponna, subito raptus undas intumescente, ad relicto ripam veniebat, ubi captus est; vul. n. 80.

75. *Cultu corporis ornata egregio.*

Sallust.

De Procia loquitur, per quam Lucullus tribunum Cethegum sibi comissavit, ut eo adiuvante dux adversus Mithridatem crearetur. De Br. iii, 16.

76. *Requies militibus.* Rarioris usus particip., quod tamen et alibi invenitur. Ovid Art. Am. ii, 351. *requies ager* Colum. vii, 4. *Loco requietum* Idem, ii, 1. *terra requietur.*

H h

442 Qui nullo certo exilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedavere lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quae causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Vt res magis quam verba gererentur, 77 liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo, dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. 78 *Acr. ad Horat.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam 79 cultu Persarum iustos et egregios agere. *Priscianus.*

Et Perpennam forte cognoscit mulio redemptoris. 80 *Acr. ad Horat.*

77 Vt res magis quam verba gereretur. Si recte coniecit De Br. III, 40, hoc fecere Cyliceni, dum muros terra simul et mari aggrediretur Milicridates, ut carissimorum pignorum aspectu ab ignavia deterrerentur.

78 Quibus plaustra sedes sunt. Scythae, quos Nomadas vocant. Forsan redundat ut. — Luxo pede. Luxa, seu luxata, dicuntur membra, quae alto loco mota et soluta sunt. Luxus antiqua vox a lux, luxu, quod, et latine et graece, est solus. Ceterum latinum lux, a lobus quoque derivatur, ubi sonat lavando detergere. Duplex origo duplicem sensum efficit.

79. Antipodas ultra Aethiopiam. Error Maurorum, non quod antipodas esse crederent, sed quod ponerent in Africa. Ceterum viri omnes antiquitatis vere philocephus antipodas esse existimaverunt. Cic. Acad. II, 39, Etiam ductis, esse e regione nobis, e contraria parte terrae, qua abieris

vestigis streit contra nostra vestigia, quos antipodas vocatis? Idem aut in Somnio Scipionis; ad quem librum Macrobi. II, 5, egregie refellit, quicumque arbitrantur periculum esse ne antipodas decidant in coelum. Suspicantur etiam esse trans oceanum aliquas terras, et quem hispana gens, post quatuordecim fere saecula, detexit orbem, praesago cecinerat eamque hispania vates, Seneca, Med. Act. II, extrem: Venit munus Saecula seris, quibus oceanus Vincula rerum laxet, et ingens Patent tellus, Tiphysque novos Detegat orbis; nec ait terras Plurima Thule.

80 Mulio redemptoris. Perpenna, quum Tagum transire frustra tentasset (sup. not. 74), prospectis equilibus qui eo versus accurrebant, se dum abdidit, ubi a mulione redemptoria agnitas est, Pompeioque traditus. Mox Pompeii suam interiectus, simul gesti adversus rempubli-

Omnium fluminum, quae in maria, qua imperium ⁴⁴³ romanum est, fluunt, quam Graeci τὴν εἰς θάλασσαν appellant, maximum esse Nilum consentitur; proxima magnitudine esse Histrum ⁸¹ scripsit Sallustius. *Gell. Lib. X, c. 7.*

Ex omnibus quae tractavimus, Aebutii Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magis, ut ait Sallustius, cum cura dicendum, ⁸² quam quod in manibus est. *Seneca Benef. IV, 1.*

Turbinum motus vagus est, et disiectus, et, uti Sallustii verbis utar, vorticosus; cometarum autem compositus, et certum iter carpens. *Idem Natural. Quaest. VII, 8.*

Sallustius, auctor certissimus, asserit, Tigrum et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem et Isidorus XIII. Fib. Sequest. et Hieron. de Loc. Heb.*

Pelorum ⁸³ promontorium Siciliae respiciens aqui-

eam belli, simul necati amici ducique ani Sertorii poenas haud sine immeritis dedit. De eo Velleius, II, 30: «Tum M. Perperna (sen Perperna), praetorius, e proscriptis, gentis clarioris quam aulici, Sertorium inter coenam Ovae interemit, Romanoque certam victoriam, partibus suis excidium, sibi turpissimam mortem pessimo auctoravit facinore.» Vide etiam Plutarch. in Sertor. et Pomp. — *Redemptoris* Redemptor vocatur qui certo pretio conducit, seu redemit, opus aliquod faciendum. Hic est, ut videtur, qui commentus exercitui suppeditandos, pacta pecunia, suscepit.

^{84.} *Histrum.* Qui antiquis a monte Almoa, ubi oritur, ad Pannoniā,

nobis toto cursum Danubius dicitur. Haec et quae sequuntur non veru Sallustii fragmenta sunt, sed loci variorum scriptorum, qui facta, seu dicta, seu etiam vocata aliquas Sallustii auctoritate confirmant.

^{82.} *Cum cura dicendum.* Sic Vell. II, 48: *Mithridates, vir neque silendus, neque detestandus sine causa.*

^{83.} *Pelorum etc.* Val. Max. IX, 8. *Itaque minus miror, apud inuicem et saevum Hannibalis munum defensivum locum inuicem gubernatori non fuisse, quem a Petelia classe Africam repetens, freto appulsi, dum tam parvo spatio Italiam Siciliamque inter se diuisas non crederet, velut insulorum agrum rectorem intrinsecus, posteaque deligenti inspecta*

lonem, iuxta Sallustium dictum a gubernatore Hannibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, quam se eius dolo crederet esse deceptum. *Serv. et Isidor.*

Aristaeus,⁸⁴ uti Sallustius docet, post laniatum a canibus Actaeonem filium, matris instinctu Thebas reliquit, et Ceam insulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuum: postea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit; post delatus est Cumas. *Servius.*

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem. (Conf. Jug. cap. 92.)*

Cares⁸⁵ insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi a Minoe, uti Sallustius et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troia Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundum Sallustium, tenuerunt. *Id.*

Dardania⁸⁶ a Dardano Iovis et Electrae filio, aut

veritate, tunc abscedit, quam eius innocentiae nihil ultra sepulcri honorem dari possit. Igitur angustis atque aestuosis maris alto et tunculo speculatrix stans, tanta memoriae Pelori, quam praesentis temeritatis, ultra ostraque navigantium oculus expositum indicium est. Eadem fere Mela, II, 7, nisi quod Hannibalem ex Africa profugum, et per ea Loca Syriam petentem facit. Merue tunc. Fatetur ipse Servius ad Aeneid. III, etiam ante hoc tempus Pelorum dictum fuisse hoc promontorium. Praeterea, qui fieri potest ut Hannibal, tantus dux, tot annos in Italia moratus, fretum Siculum ignoraret? Pelorum est graeca vox πάλωρος, ingens, immensus; nisi, iuxta aliam clau. De Brones coniecturam, panicum sit βαλ-λον, quod illic monstrum fuerit significare possit. Certe Phoenicia prius cum Sici-

lia commercium habuere, quum adhuc Graeci barbari essent. — *Regia.* Regem dixit pro duce Servius.

⁸⁴ *Aristaeus.* Vide supra, not. 28, et lib. II, n. 8; et de tota hac fabula Diodorum, IV, 82.

⁸⁵ *Cares.* Alii Cares faterent in Asiae regione quae Caria dicebatur. Hi vero insulam intelcebant quam *De Brones* II, 28, pulat Ceam fuisse. Nam hanc Caris nomine designat Steph. Byz. De Caribus insularum loquitur Herodot. I, quos prius Leleges vocatos, et ex insulis in continentem transvectos dicit.

⁸⁶ *Dardania.* Dardani in Thracia, ultra Macedoniam, primo habitaverunt inter Brygas fuerunt, qui, teste Herodoto, VII, ex Europa in Asiam partem, quae ab eorum nomine leviter immutato Phrygia dicta est, transgressi sunt. A Dardanis Dardania

secundum Sallustium, a Mida Dardanorum rege, qui ⁴⁴⁵ Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae ⁸⁷ procul visentibus. *Idem.*

In Sicilia est Enceladus, ⁸⁸ Othus in Creta secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ⁸⁹ ut in bella euntibus iuvenibus parentum facta memorentur a matribus. *Idem.*

Orion, iuxta Sallustium, oritur iuxta solis aestivi pulsum. ⁹⁰ *Idem.*

In Flaminia est civitas, quae Cale dicitur, et in Gallia ⁹¹ hoc nomine, quam Sallustius a Perpenna ⁴⁴⁶ captam commemorat. *Idem.*

dicta regio, ubi Trosa deinceps condita fuit *De Br.* III, 95. Meliqua fabulae sunt, non historiae. Porro fabulam sequutus est Virg. in Aeneide, Dardanum stirpem ex Corytho, urbe Etruscae, oriundum faciens. De qua origine vide doctissim. Heyne ad Aeneid III, Excurs. VI.

⁸⁷ Formae celebratae. Scilicet ei formae, quam descripsit postea Virg. Aen. III, 426: *Prima hominis facies et pulchro pectore virgo.* Undae angusto freto aestuant, et vorticibus collisae, et fluctuum pulsu resonantia saxa opinioni locum dederunt, hic diras monstrorum facies lateri, et horrendos audiri canum latratu. Vid. sup. n. 65.

⁸⁸ Enceladus. Mons ad orientem freti Siculi *De Br.* IV, 56. Fabulae gigantes faciant sub Aetna consepulchrum; vide Virg. III, 478. — Othus. Mons in Creta, cui quo similiter obitus singitur Othus, qui enim frater Ephialte bellum Iovi intulit, Uranumque et lunonem ex caelo aula abducere

tentavit. De Otho et Ephialte Servius hunc versum intelligit Georg. I, 280: *Et conuulsos caelum rescandere fratres.* Eodem innuit Virgil. Aen. VI, 582: *Hic et Alcidas geminos, immania vnde Corpora; qua manibus magnam rescandere caelum Aggreas, auperaque Iovem detrudere regna.* Vid. Apollod. I, 7; *De Br.* IV, 27.

⁸⁹ Hispanorum morem fuisse. Hoc refertur ad ea quae iam dixit supra lib. II, n. 13. neque virgines etc.

⁹⁰ Solis arctos pulsum. Aestivum solstitium. Nam quod Graecia tpeoré, id Latinis pulsum dicitur. Thes. Rob. Steph.

⁹¹ In Gallia. Existimat *De Br.* III, 79, Sallustium scripsisse in Gallacia (vs. Gallia), vel eam Hispaniae regionem Galliae nomine designasse. Nam in vera Gallia bellum gessisse non videtur Perpenna. Cale autem urbs fuit in Gallacia, qui tractus Calaecus, nomine ab ea urbe derivato, antiquis dicebat. Iam vero Cale vocabulum commune fuit, portum si-

Getae sunt Mysii,⁹² quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Troianorum tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

Vices significant pugnam,⁹³ quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio iacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul a continentū *Idem.*

Primo mense veris dicitur novum ver, secundo ver adultum, tertio praeceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova aestas, adulta, praeceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas Fortunatas. *Acron.*

Insulas Fortunatas Sallustius inclutas esse ait Homeri carminibus. *Servius.*

Proximum dicebant veteres, non solum adhaerens, et adiunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium exstisset. *Virgil. Aeneid. V:*

Proximus huic, longo sed proximus intervallo,
Insequitur Salius.

- 447 Ita et Sallustius in situ Ponti, de promontoriis Paphlagonum, et quod Κριῶν μέτωπον⁹⁴ appellavit, posuit. *Nonius.*

significans, hodie quoque servatum in nomine urbis Caletorum (*Calais*), Caletensis agri (*le pays de Calais*), et in ipso vocabulo *CALE*, quod, nostro sermone, est parvus et naturalis portus. Ex celtico *Cale* et latino *porta*, in unum verbum coniunctis, factum est veteris Lusitaniae nomen recentius, *le Portugal*.

⁹² *Mysii*. V. Dardani (sup. n. 86),

sic et Mysii ex Europa in Asiam traiecio Hellesponto, migraverunt. Habitabant primo ultra montem Haemum, septentrionem versus. Ab illa dicta regio Europae Moesia, graece *Μυρία*.

⁹³ *Vices* significant pugnam. Quam hoc sit absurdum, satis per se apparet.

⁹⁴ Κριῶν μέτωπον. Latine, *frontem arcis*. Nomen promontorii e Cherso-

Interrogasti, si tenes, Macotici
 Situs quis esset aequoris. Sallustium
 Noram id dedisse, dicta et eius omnibus
 Praejudicatae auctoritatis ducior
 Non abnebam.

Festus Avienus.

Portus ab Eoo flectu curvatus in arcum;

In arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde
 hic tulit colorem. Nam speciem efficit Scythici arcus.

Servius ad III Aeneid.

..... Freta late relucent.

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic
 dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Tera autem dicta est ⁹⁵ a Teio Anacreontis poetae
 lyrici oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius
 indicat, quum de situ Pontico loquitur. *Comment. in*
Horat.

Porro Sallustius auctor certissimus asserit, tam
 Tigris, quam Euphratis in Armenia fontes demon-
 strari. *Hieron. de locis Heb.*

Quum multi evaserint Troianum periculum, uti
 Capys, qui Campaniam tenuit; ut Helenus, qui, ut
 alii, Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieron. ad Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibid.*

Tamen vulgata iam res est gentilium proprietatum. ⁴⁴⁸
 Comici Phrygas timidos ⁹⁶ illudunt. Sallustius vanos

neq. Taurica in pontum Euxinum
 prominens. In tabulis geographi-
 citur, lingua Turcica, *Koradje-burn*
 Adversum est Carambico Paphlago-
 niae promontorio, nunc cap. *Karampis*.
De Br. 111, 29.

95. Tera—dicta est. *Horat. Carm.*
 1, 47. *vide Tera.* Terum autem, urbs
 Paphlagoniae, inter Heracleam et Ca-

rambicum promontorium, patria fuit
 Anacreontis. Eum tamen nonnulli
 ferunt in Ionia natum

96. *Phrygas timidos.* Scilicet homi-
 nes regionis ardentia emoluit, nam
 timidi non erant, quum ex Thraciae
 silvis exierunt (supra n. 86). Testa-
 tur etiam musica; quod si *modest*
phrygum, maxime militarem et bel-

Mauros, et feroces Dalmatas pulsat. *Tertull. de An.*

- Sarcasmus chleuasmo proxima est et similis figura, qua adversariorum facta, cum exacerbatione admissi, iacessimus: ut apud Sallustium de Sullae crudelitate. Vt in M. Mario quum, fracta prius crura, ⁹⁷ per artus exspiraret. *Iul. Rufinianus de Schemat. lexeos.*

Mesopotameni homines ⁹⁸ effrenatae libidinis sunt, ut Sallustius meminit, in utroque sexu. *Glossae in Iuvenal.*

Antonius ille ⁹⁹ trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maritimae, qua Romanum esset imperium, contrarius piratis. Si omnes socios et maxime Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eadem Glossae*

Σαλλουστίου δὲ θαυμάζω, τότε πρῶτον ὄρθαι Ρωμαίους κατέλυσας, λέγοντας, εἴ μήτε πρότερον τοὺς μετὰ Σκιπίωνος νικήσαντας Ἀντίοχον ὤστο, μήτε τοὺς ἑναγχος πρὸς Ορχομενῶ, καὶ περὶ Χαιρώνειας Ἀρχελάω μεμαχημένους, ἐρωκέναι κάμηλον. *Id est*: Sallustium demiror, qui autumat, tum primum ¹⁰⁰ visos Romanis camelos, quod neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos qui ad Orchomenum et Chaeroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit camelum. *Plutarch. in Lucull.* *

Σαλλούστιος μὲν οὖν φησι, χηλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτὸν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκην,

Heum aliquid sonantem invenerunt. De modis antiquae musicae, vide *De Brower*, II, 69

⁹⁷ *Fracta prius crura.* Accusativus eiusdem modi, quo supra *avertus alio* (inter n. 76 et 77). De M. Mario vide *Caes. Vitam*, p. 117

⁹⁸ *Mesopotameni homines.* Vide *Curt. v, 1*, et ibi *Freinsh. not. 37.*

⁹⁹ *Antonius ille* Creticus scilicet,

de quo supra, III, n. 55 — *Corruptor.* Qui gloriam trium Antoniorum sua infamia corrupit. Trium autem illorum notissimus est M. Antonius orator, Cretici pater — Aliquid manci est in cetero fragmento.

¹⁰⁰ *Tum primum.* In pugna, qua Mithridatis exercitum fudit Lucullus, non multo post relictam a rege Cysici obsidionem. *Plut. in Lucull.*

καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῶν δύο χειμῶνας ἐξῆς ἐν χάρακι δια-
 γαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est:* At Sallustius quidem fuisse
 milites iam inde a principio male ait in eum (Lucul-
 lum) animatos, quod ad Cyzicum, et iterum ad Ami-
 sum ¹⁰¹ duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

LECTORI.

Hactenus ¹⁰² *Fragmenta florentissimi rerum roma-
 narum scriptoris, quae exstare putamus. Cetera, quae
 sequuntur, in MS. Servio legi auctor est V. Cl. An-
 dreas Schottus: in optima tamen illa Honorati edi-
 tione a Petro Daniele IC. procurata non comparent.*

"mor Trequii praeter se ciem necessariam haud
 multo secus quam ferro noceri poterat. At Vari-
 nius, ¹⁰³ dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte ⁴⁵⁰
 militum autumnī gravitate, neque ex postrema fuga,
 quum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeun-
 tibus, et qui reliqui erant per summa flagitia detre-
 ctantibus militiam, quaestorem suum C. Thoranium,

¹⁰¹ *Ad Amisum.* Vide supra, IV,
 n. 2.

¹⁰² De seqq. fragmentis Douza:
 * Fragmenta tria ex vetustis et Ser-
 vianis doctissimi Petri Danielis sche-
 dis, necdum publicatis, Lutetiae de-
 scripta, atque inde porro ad C. V. Ju-
 stum Lapsam ab adolescente lectissi-
 mo Andrea Schotto, gratificandi causa
 Lugdunum nostram transmissa, altius
 nemini quaeq. Sallustii esse quovis
 pignore contendere ausim. Cui rei
 argumenta primo stylum dico, quem
 ego adeo omni ex parte Sallustiano
 dicendi generi respondere, probare
 posse videor, ut lac laeti similis esse
 non queat. Deinde servilia belli tra-
 ctationem, quam Sallustianam in his

historiarum suarum libris exsequutum
 esse, quum ex aliquot superioribus
 fragmentis, tum ex Ausoniana illa
 duodecim annorum computatione ita
 exanimatum compertum iam pridem
 atque exploratum habemus, ut astis
 acceptione nobis, eius rei causam, opus
 non sit. Absent tantum eneeae liti-
 rae illae, tot barbariae mendis ac ma-
 culis cooperitae. Quibus ipse, hercule,
 eluendis sal esse non possum; neque
 enim fullonicam didici. Vi rapae ex-
 arata accepi, ita representavi. Cete-
 rum fides ad penes exscriptores. »

¹⁰³ *Ad Varinum.* Praetor anno V. C.
 681, adversus Spartacum et fugitivos
 varia fortuna bellum gessit.

ex quo praesente vera facillime noscerent. *** comiserant, et tamen interim quum volentibus numero quatuor.

* ingre, tante setui debacrlttur, nefandum in modum perverso vulnere et interdum lacerum corpus semianimum omittentes, alii in tecta iaciebant ignes, multique ex loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis, aut ipsos trahebant ex occulto, neque sanctum aut nefandum quicquam fuit irae barbarorum, et servili ingenio: quae Spartacus nequiens prohibere, multis precibus quum oraret, celeritate **** nuncios.

Aliquot dies contra morem fiducia augeri nostris coepit, et promi lingua. Qua Varinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosque et aliorum casibus percussos milites, ducit tamen ad castra fugitivorum. Presso gradu silentes iam, neque tam magnifice sumentes praelium, quam postulaverant. Atque illi certamini conscii inter se iuxta seditionem erant. Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro offerre pugnam cupientibus contra Spartacum.

LECTORI BENEVOLO

I. L. BYRNOVF

Tria superiora fragmenta fideliter edidimus, ut apud Cortium ceterosque legantur, utque ea primus in lucem Douza⁴⁵¹ protulit. Verum non tria tantum fuisse videntur in exemplari, quod ab Andrea Schotto exscriptum in Douzæ manus pervenerat. Certo docet nos *De Brosse*, III, 63, sex antiquissimæ Sallustii paginæ cum manuscripto Servio, de quo Douza loquitur, inventas fuisse, et ad Muratorium missas, qui eas in suo Inscriptionum Thesuro comprehendit. Totas hæc, nulla detracta, nulla addita, nulla transposita littera, typis etiam similibus, ex Muratorio transferre nobis operæ pretium visum est. Quum autem Freinsheimius hisce fragmentis, et nonnullis superiorum, ad Livium de bello Spartacio supplementum usus fuerit, aliqua eius capita addemus, quæ ad informes hæc Sallustii reliquias commentarii vicem impleant.

Fragmenta ex Muratorio decerpta.

1.

452

.....
 NI HORRERE QVIT PRAETER
 S . . CIEM BELLO NECESSARIO
 HAVD MVLTQ SECVS QVAM
 FERRO NOCERI POTERAT AT
 VARINVS DVM HAEC AGVN
 TVR A FVGITIVIS AEGRA PAR
 TE MLTVM AVTVMNI GRA
 VITATE NEQVE EX POSTREMA
 PVGA CVM SEVERO EDICTO
 IVVERENTVR AD SIG
 NA DEEVNTIVS ET QVI RAEIJ
 QVI ERANT PER SVMMIA FLA
 GITIA DE TRACTANTIB MILI
 TIAM QVAESTOREM SVVM
 C. THORANVM EX QVO PRE
 SENTE VERA FACILLIME NOS
 CERENT VM MISERANT ET TA
 MEN INTERIM QVVM VO
 LENTIB NVMERO QVATVOR.

2.

453

.....
 IN S CONVERTERENT
 INTVS MVLTQ IAM LVCE
 DERANS SOLITA A PVLI
 ONO ACTAE ET EN CASS
 NI ICTVS SI ARIDVM
 STREPTVS TVMVL
 I CON RES VNDIQ
 VM MITTIT EQVITIS
 VM CIRCVM PRO

VI EXE ORARENT
 PRO TIRE VESTI
 S CREDENS IO
 OTA MENAG
PAVENS SE.....
M DVPLI
 VM A . . .
DA.....

3.

454

NIS OPERIS COMMVN
 DEINDE FVGITIVI CON
 TIS IAM ALIMENTIS NEP
 DANTIB EX PROPINQ
 TIS INSTAR ET SOLITIA
 LITIAE VIGILIAS STA
 Q ET ALIA MVNIA ES
 SECVNDA VIGILIA
 CVNCTI EGREDIV
 LICTO BVCINA
 TRIS ET AD VIGIL
 PROCVL VISEN
 XERANT PVLT
 RECENTI AC
 BRO SIGN
 MIDIN
 REN
 TV

ALIQUOD DIES CONTRA MO
REM FIDVCIÆ AVGERINVS
TRIS COEPIT ET PROMI LINGV
QVA VARINIVS CONTRA S
PECTATAM REM INCAVTAE
MOTVS NOVOS INCOGNITO
Q. ET ALIORVM CASIBVS PER
CVLSOS MILITES DVCIT TAMĒ
AD CASTRA PVGIVTORVM
PRESSO GRADV SILENTIS IAM
NEQ. TAM MAGNIFICE SVME
TIS PROELIVM QVAM POSTV
LAVERANT ATQ. ILLI CERTA
MINI CONSILII INTER SE IVS
TA SEDITIONEM ERANT CRI
XO ET GENTIS EIVSDEM GAL
LIS ATQ. GERMANUS OBVIAM
IRE ET VLTRO FERRE PVGNĀ
CVPIENTIBVS CONTRA SPARTA

TANT ESE ILLVDEBANT SOM L
NEFANDVM IN MODVM PER
VERSO VOLNERE ET INTER
DVM LACERVVM CORPVS SE
MIANIMVM OMITTENTES
ALII IN TECTA LACEBANT IG
NIS MVLTIQ. EX LOCO SER
VI QVOS INGENIVM SOCI
OS DABAT ABDITA A DOMI
NIS AVT IPSOS TRAHEBANT
EX OCCVLTO NEQVE SANGVĒ

AVT NEPANDVM QVICQVĀ
 PVIT IRAE BARBARORVM
 ET SERVILI INGENIO QVAE
 SPARTACVS NEQVIENS PRO
 HIBERE MVLTIS PRECIB QVO
 MORARET CELERITATE PRAE
 VERTERE NVNTIOS

6.

CON
 TIMILIRVIT.
 CEPS MONET IN
 AGROS MALISQ PE VRO
 VE EGREDIANTOR VM PRI
 QVAM RELIGIO EXERCITV
 ADESSE VARINIVS AVGER
 TVR NVMERO SELECTIS VIR
 ET PROPERE NANCIVS IDO
 NEVM ET CALLIVS DVCIS
 ET CENTINIS DEINDE EBVR
 NIS IVGIS OCCVLTIVS AD N
 RIS LVCANAS ATQ INDE PRI
 MA LVCE PERVENIT AD N
 NI FORVM IGNARIS CVL
 RIB AC STATIM FVGITVI CO
 TRA PRAECEPTVM DVCIS
 RAPERE AD SE VIRVM VIR
 NES MATR ET ALII C

437

(1)

(1) Ea sunt sex historiae Sallustianae fragmenta, a Muratorio inter Inscriptio-
 nes relata. Ex his Douza tantummodo primum, quartum, et sextum edi-
 derat. quae licet iam supra legantur, p. 449 et 450, tamen iterum hic dare
 non dubitavi, ut istae praestantissimi scriptoris reliquiae tandem compa-
 rantur, quales ex veteri Bibliothecae regiae manuscripto primum erutae sunt.
 Praeterea, in nonnullis locis, Douzae et Muratorii lectiones inter se differre
 lectior deprehendens, qua scripturae varietate etiam adiuvabitur, si quis has
 ruinas sordere tentaverit. Interea neque hanc, neque tria altera fragmenta
 incassum proderunt in lucem; quum iude praesertim Freinshemius utilem
 et iucundam de Spartaci belli instis narrationem continuaverit. Accedat igitur
 ille, Sallustii iam, non Livii, interpres, resque truncorum verborum et mutilae
 orationis ambagibus implicitas expediat.

EX LIVIANIS SUPPLEMENTIS

FREINSHEMII;

LIB. XCV.

⁴⁵⁸ II. NOVUM inter haec bellum contemptis initiis, adeo nullius imperii tuta vel domi potentia est, in maximas Italiae calamitates evaluit. Quatuor et septuaginta gladiatores Capuae ex ludo Cn. Lentuli profugerunt, Galli plerique, pertaesi pessimae sortis, ad quam eos non suum aliquod scelus, sed iniquitas domini coegerat. Hi quum veribus atque coquinariis cultris e popina correptis oppido erupissent, in plaustra quaedam inciderunt, quibus arma gladiatoria portabantur. Atque illi velut munere deum oblatis armis alacres, in munito quodam colle constiterunt, ducibus tribus creatis, inter quos Spartacus eminebat, Thrax gente, et ab ineunte aetate pastor; sed animo et viribus ingens, nonnulla quoque belli peritia, quod inter stipendiarios militaverat, ferociam originis institutique prudentia et moderatione temperabat. Vxor ei oriunda indidem aderat: quae Bacchici numinis plenam se ferens, quo primum tempore Romam venalis est deductus, conspecto dracone circa dormientis caput instar coronae convoluto, magnam viro potentiam praedixerat. Cognito hominum consilio, statim ex oppido venerunt armati, qui eos ex fuga reprehenderent. His fuis fugatisque, quum multa arma

militaria cepissent, abiectis gladiatoriiis, quae ode-
rant, illa laeti ~~g~~atulabundique sumpserunt. ¹

III. Inter haec Claudius Pulcher legatus, cum tri-
bus millibus armatorum ex urbe accurrit, et ad Ve-
susium montem, quo illi se receperant, castris posi-
tis, aditum, qui unicus ea parte, atque is difficile ta-
men et impeditum iter praebebat, obsedit. Illi nullas
circa stationes, qua inaccessus videbatur, conspicati,
per abrupta cavaeque fauces catenis ex vite silvestri
confectis se demiserunt, uno relicto, qui deiectis ar-
mis postremo ipse quoque descendit. Spartacus post-
quam omnes incolumes recepit, solerti cum audacia
statim ad castra Romanorum duxit, et improvisi pe-
riculi consternatione ita terruit Claudium, ut turpi
fuga castris desertis, aliquot cohortes quatuor et
septuaginta gladiatoribus cederent. ²

IV. Res prosperae, ut adsolet, statim invenerunt
socios, multique pastores, durum et pernix genus,
accesserunt ad partes: quorum robustissimum quem-
que armavit Spartacus, reliquos antecursorum et ve-
litum numero habuit. Servitiis deinde ergastulisque
concitatis, quum eeleriter ad hominum millia decem
coivissent, quod armorum erat inopia, scuta ex vi-
mine dedit: eratque is facilis labor solitis vasa agre-
stia ex viminibus nectere; et unoquoque se ad eam
artem in formam equestris parmae armante, celeriter
confecta res est: mox mactatis pecoribus, parmas coo-
periebant, quum coria recens detracta quasi glutino
adhaerescerent; ferro dein ergastulorum recocto,
gladios ac tela fabricabant. ³

¹ Pacat. Panegy. c. xxiii. — Liv.
Epit. — Velleius, ii, 30. — Eutrop.
i, vi. — Ors. v, 24. — Appian.
Civ. l. i. — Plut. Crasso. — Flor. iii,
20. — Appian. — Plut.

² Liv. Epit. — Plut. — Vellei. —
Flor. — Plut. — Front. v, 21. — Oros.
— Frontin.

³ Plut. — Liv. ii Epitome. — Flor.
Sall. Hist. Fragm. IV. — Frontin. i, 7.

V. His rebus festinare coactus P. Varinius praetor, cui senatus negotium extra ordinem dederat, cum iusto exercitu, sed tumultuarie conscripto, advenit. Sed legatum eius Furium cum duobus millibus militum praemissum a praetore acie congressi fugitivi fuderunt. Quae victoria usi saevius etiam infestiusque ⁴⁰ totam Campaniam pervagati sunt; nec villarum atque vicorum vastatione contenti, Coram, Nuceriam, et, quae romanis exercitibus tot per annos restiterat, Nolam, crudeliter populabantur; nactique nonnullos quibus maxime infensi erant, eorum morti nefandum in modum illudebant; lacerata corpora, sed adhuc spirantia, ne cito dolore defungerentur, omittentes. Alii in tecta iaciebant ignes: multique ex locis quae occupata erant servi, quos ingenium dabat socios, abdita a dominis, aut ipsos trahebant ex occulto. Neque sanctum aut nefandum quidquam fuit irae barbarorum, et servili ingenio; nequeunte prohibere Spartaco, quamquam multis precibus oraret. ⁴

VI. Igitur, ut alio consilio eos ab hac immanitate abduceret, simulque adventus sui celeritate praeverteret nuncios; raptim in Lucaniam ductis copiis, Cossinium, qui datus praetori adiutor fuerat, cum magna militum manu apud Salinas agentem ita improviso impetu oppressit, ut nihil propius sit factum, quam ut lavantem comprehenderet. Impedimenta certe eius omnia diripuit, vestigiisque fugientium haerens, multos occidit, et castra eorum cepit, ipso ibi Cossinio interfecto. Hinc Lucaniae magnam partem, Thurinum maxime Metapontinumque agrum, in potestate fugitivi habuerunt, ipsis quoque urbibus eodem bello potiti. ⁵

⁴ Liv. Epit. — Appian⁹ — Plutarchus. — Florus. — Sallust Fragments

ex Bibliotheca Regia.

⁵ Plut. — Flor. — Sallust Frag.

VII. At Varinius, dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumnī gravitate, neque ex postrema fuga, quum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus, et qui reliqui erant, per summa flagitia detrectantibus militiam; quaestorem suum C. Thoranium, ex quo praesente vera facillime noscerentur, in urbem miserat: et tamen interim cum volentibus in expeditionem prodiit. Auxiliis deinde contractis, 461 quum quaedam non improspere gessisset, contra morem fiducia augeri Romanis et promi lingua coepit: quo Varinius contra spectatam rem incaute motus, novos incognitosque et aliorum casibus perculos milites ducit tamen ad castra fugitivorum presso gradu; silentes iam, neque tam magnifice sumentes praelium quam postulaverant.

VIII. At fugitivi certamine consilii inter se iuxta seditionem erant, Crixo et gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire et ultro pugnam offerre cupientibus. Contra Spartaco dimittere quae haberent e loco commoda, et, quam integro exercitu sperarent, cum periculo victoriam quaerere non placebat. Quo deinde ordine ac loco res unaquaeque gesta sit, amissis quae de hoc bello erant prodita, non habeo dicere. Illud certum utique habetur, multis praeliis victum a Spartaco Varinium esse, et adeo aegre elapsum, ut equum illius lictoresque cum fascibus et insignibus magistratus ad Spartacum fugitivi detulerint, quibus etiam postea usus est. 6

IX. Eodem tempore quum forte praeclusus a P. Varinio Spartacus fuisset, insigni astu elapsus est. Quum enim operibus hostium in arctum coacti essent fugitivi, consumptis iam alimentis, nec suppedantibus ex propinquo, secunda vigilia cuncti egrediun-

6. Plut. — Appian — Flor

tur, relicto buccinatore in castris, et ad vigiliarum speciem procul visenti cadaveribus, quae erexerant fulta palis. per modica intervalla ante portam fixis. Ea veste atque armis adornata quum per tenebras, aut dubia adhuc luce, satis tegerent fraudem, et per tota castra ignes collucerent, facile deceptus hostis est, ut eodem adhuc loco fugitivos esse crederet. Multa demum lux aperuit quid actum esset, missique sunt equites, qui vestigia Spartaci scrutarentur, et quan-
 462 tum possent damni ac morae facerent. At ille visis equi-
 tibus, priusquam cum reliquo exercitu adesset Vari-
 nius, propere nactus idoneos ex callibus duces, Pi-
 centinis, deinde Eburinis iugis occultus ad nares Lu-
 canas, atque inde prima luce pervenit ad Populi Fo-
 rum, ignaris cultoribus. 7

X. Ac statim fugitivi contra praeceptum ducis rapere ad stuprum virgines, matres, et aliis sceleribus operam dare; multum obstante Spartaco, cui praeter humilitatem sortis, nihil ad eximii imperatoris tuen-
 dum nomen deerat. Neque sapientiae egebat qua fu-
 tura prospiceret: victoque Varinio quum maiorem
 esse romanam potentiam intelligeret, quam ut spe-
 rare interitum eius posset, auctor ad Alpes eundi
 suis erat, ut iis superatis, diversi Thraces Gallicque
 suam quisque patriam repeterent. Sed illi multitudine
 confisi, et elati successu, spernebant salubre consi-
 lium, et devastanda Italia, suae libidini avaritiaeque
 indulgebant. Iam enim circa Consentiam et Metapon-
 tum delectibus agendis ita creverant, ut tum quidem
 Spartacus triginta millia, Crixus decem, sub signis
 habuisse tradatur; nam tertius ducum Aenomatus su-
 periore bello perierat. 8

7. Frontinus Strategem. lib. v, 22

8. Sall. Hist. III. — Plat. — Oros. v, 24

C. C. SALLUSTII

EPISTOLAE DVAE

AD C. CAESAREM *

DE REPUBLICA ORDINANDA

EPISTOLA I.

I. Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit, ⁴⁶³ consilium dare regi aut imperatori, postremo cuiquam mortali, cuius opes in excelso sunt: quippe quum et illis consultorum copiae adsint; neque de futuro quisquam satis callidus, satisque prudens sit. Quin etiam

* *Epistolas duas ad Caesarem.* Has olim orationes vocabant. Sed epistolae esse, quum ex aliis locis, tum praesertim ex hoc primae, cap. 12, *foruntan, imperator, perlectis literis* etc. satis apparet. Ideo hoc nomen cum Cortio repositum. Vulgo secundam poenunt, quam nos, cum optimis interpretibus gallicis *De Brousses, Dureau de la M* et *Eusebio Salverte*, primam posuimus. Hoc ordine fuisse scriptas constat ex prima, cap. 9, n. 2, et ex secunda, cap. 2, totoque contextu.

Iam vero magna est contentio inter doctos, utrum sint a Sallustio, an ab aliquo Sallustii imitatore conscriptae. Cortius impense negat a Sallustio esse, totamque operam in eo impendit, ut unum quodque verbum in aliis Sallustii operibus inveniri probet; unde concludit Epistolas Sallustii non esse. Aliquis fortasse contrarium prorsus

concludat. Ceterum Cortius commentarium suum iratus conscripserat, nec sibi temperat, quin auctores stultitiae et stupiditatis passim insumat. Quos probra certe in ipsum reciderent, nisi ceteris Sallustianis commentarii partibus ab iis egregie se vindicasset. Affermat contra vir non minoris doctrinae Douza, verum auctorem esse Sallustium. Quippe, *e nimio puto*, inquit, *amulior nunquam potest aqua aqua nemi, quam haec ipsa sunt, et altera illa quae de Sallustianis naufragus reliqua deorum nobis benignitas fecit.* Quod quidem verum esse, nemo est quin, perlectis litteris, atque ac Douza intelligat. Affermat etiam *De Brousses*, nec rem in contentionem vocant alii, quos diximus, gallici interpretes. Nonnulli dubitant, inter quos Carrio, isque iuriam dubitandi causam affert, cuius quidem

461 saepe prava magis, quam bona consilia prospere eveniunt: quia plerasque res fortuna ex lubricine sua agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo¹ rempublicam capessere; atque in ea cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita, uti magistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant; sed etiam, uti rempublicam domi militiaeque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitam haberem. Itaque mihi multa cum animo agitante consilium fuit, famam modestiamque meam post tuam dignitatem
465 habere, et cuius rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. Idque non temere, aut ex fortuna tua decrevi; sed quia in te, praeter ceteras, artem unam egregie mirabilem comperi, semper

vim dissimulare mihi non est animus: scilicet ex his epistolis nihil a grammaticis veteribus adduci, qui tamen in afferendis Sallustii exemplis multi sunt. Respondet *De Brutus* has fortasse parum notas fuisse, utpote amico scriptas, non ea mente ut in publicum ederentur. Ceterum eas in codice Vaticano invenit, cum orationibus et epistolis, quae inter Fragmenta sunt, Pomponius Laetus, nec editis praescripsit Sallustii nomen. Sed parum inde, in utroque parte, argumenti. Me movet ut eas Sallustio adscribam, primum dicendi ratio vere Sallustiana, deinde summa, quae in his eminet, rei politicae scientia. Et difficile quidem arbitror Pseudo-Sallustium aliquem tempora dulium elapsa ita sibi ob oculos posuisse, ut de Caesaris et imperii rebus tam scite tamque apposite discerneret. Multa sunt in his litteris, quae non nisi a scriptore, qui rebus et eventibus interfuerit, scribi potuisse mihi quidem videntur; multa, quae vel

scripsit Crispus noster Sallustius, necesse pene dixerim duos exstitisse Sallustios. Ad interpretationem igitur tantum veri et unici Sallustii accedo.

CAP. I. 1. *Studium fuit adolescentulo.* Haec congruunt cum his quae ipse dicit in Catil. III, n. 8. Hoc unum addit, se non ideo tantum ad rempublicam accessisse, ut capesseret magistratus, sed etiam ut civilis opea pernosceret, scientiamque politicam, experientia magistra, ediceret; unde elicitur, ut consilium Caesari dare possit. Praeterea, ut mox proficitur, quaecumque de eo consilio Caesar iudicium ferat, opinionem ingenii modestiaeque suae in discrimen adducere non abnuat, dummodo dignitati et gloriae Caesaris pro virili parte consulat. Atqui Sallustius, dum haec scriberet, auctoritatis dignitate, ab Appiano censore notatus, carebat: cuius per Caesarem recuperandae cupiditatem quis est qui tota huic rei subesse non intelligat? — *Causae lubet.* Cuiuslibet rei

tibi maiorem in adversis, quam in secundis rebus animum esse. Sed per ceteros mortales illa res clarior est,² quod et prius defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu faciendo quae gloria digna essent.

II. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit: neque ego, quae visa sunt, de republica tibi scripsi, quia mihi consilium atque ingenium meum amplius nequo probaretur; sed inter labores militiae, interque praelia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis urbanis. Namque tibi si id modo in pectore consilii est, uti te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra adversum consulem¹ beneficia populi retineas; indigna virtute tua cogites. Sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis factionem disturbavit,² plebem rom. ex gravi

2. Sed per ceteros mortales illa res clarior est. Sed universo ceterorum mortalium consensu ea res clarior est, quam ut de ea plura verba facere debeam. Nam homines prius etiam defessi sunt laudando etc. Pro verbis per ceteros mortales, nonnulli legunt per deos immortales. — Munificentiam tuam. Curtius proponit magnificentiam, idque intelligit consuetudinem magna facienda. Nisi absurdum forte, sed tamen auctor scribere potuit munificentiam, seu paulum extendendo huius vocabuli sensum, seu ex Caesaris virtutibus unam eamque praecellentem nominando.

CAP. II. 4. Contra adversum consulem. Vel Lentulum, vel Marcellum, ipsi consules erant anno 705, quo Caesar, Rubiconem transeundo, initium belli civilis fecit. Lentulum potius innui crediderim, ex ipso Cae-

sare, Bel. Civ. I et IV. — Beneficia populi. Exercitus imperium et ius consulatum petenda, quavis ab eo esset. Ceterum de causis aut praetextu belli civilis vide, praeter Caesarem l. c., etiam Sueton. Inf. XXVIII, XXXI, et XXX.

2 Nobilitatis factionem disturbavit etc. Hoc ad ea referri potest, quae narrat Suet. Inf. VI: Tribunatu militum, qui prius Romam reverso per suffragia populi honor obigit, auctores restitutusque tribunatus potentia, cum una Sylla denunciat, evanescere iur. Et ibidem, XI. Quorum (optimatum) auctoritatem ut quibus posset modis univocum denuncaret, troque C. Marii de Jugurtha, deque Catibus atque Tantiis, quam a Sylla ducta, restituit; atque in exercenda de novis quaestione, eos quoque acriorum numero habet, qui praesumptione ab re-

466 servitute in libertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit,³ domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, uti ne inimici quidem queri quidquam audeant, nisi de magnitudine tua; quin accipe tu ea, quae dicam de summa republica: quae profecto aut tu vera invenies, aut certe haud procul a vero.

III. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitae, aut quia nihil maluit, quam quod sibi obesset,⁴ ita lapsus est, ut hostibus tela in manus iaceret; quibus ille 467 rebus rempublicam conturbavit, eisdem tibi restituen-

lata eorum romanorum capita pecunias ex aerario acceperant, quamquam exceptos Cornelius legibus.

3 Inimicorum arma inermis disiecit. Suet. Iul. xvi. Cornelio Metello urbano plebis turbulentissimas leges adversus collegiarum intercessionem ferens, motorem propugnatorumque se pertinacissime praestitit, donec ambo administratione republicae drectio potrum suumoverentur. Ac ululo minus permovere ut magistratu, et ius dicere caveret, ut cupiebat paratos qui in ac per arma prohiberent, diutius licetoribus abiecitque praetexta, domum clausi refugit, pro condicione temporum quieturus. Multitudinem quoque biduo post aperte, et ultra confluentem, operamque ibi in assercula dignitate tumultuosus pollicentem compressit. Quod quum praeter opusculum evenisset, senatus ob eundem eorum frustato coactus gratias ei per primores viros agit, acclamantque in curiam et ampliusque verbis collaudatum in integrum restituit, audacia (id est delicto et antiquato) prope decreta. Vide eludio Plutarchi in Caesare.

CAP. III. 1 Nihil maluit, quam quod sibi obesset. Plurimae edd. quam quod

tibi obesset, Venetiae primae nihil co maluit, quod tibi obesset Corviam, cum Dip., sequuti simus. Notat, inquit Corviam, oblatum illam auxilium Cn. Pompei, qui omnes conditiones pacis et concordiae repudiabat, quum Cocceus ad aequa omnia esset propensor. Sic nempe ipse sibi male consulebat Pompeius, et quam libens et volens rubeat in exiliis. Ille vero senatus quanto acutior sit et rei aprior, quam alter ille nihil maluit quam perniciem Caesaris, facile intelligitur. Hunc tamen procul abest ut absurdum dixerim. — Et hostibus tela in manus iaceret. Ut suis adversus se hostibus tela subiceret, accipit Caesarem ad arma civilia compellendo. — Quibus ille rebus etc. Rempublicam tu restituere debes, eas ipsas res componend., quibus ille turbatus hunc labefactavit. — Restitutum est. Scilicet rempublicam, ut dicitur Varro, animadversendum tempora; Plauto, agendum vigiliis; Columellae, curandum ulcorum; Lucretio, lib. 11. Multa novis rebus praecursum quam ut agendum. Perperam igitur facit Havercamp., qui scribit restitutum est, quum, teste Carione, restituendum in omnibus libris legatur.

dum est. Primum omnium ² summam potestatem moderandi de vectigalibus, sumtibus, iudiciis, senatoribus paucis tradidit; plebem romanam, cuius antea summa potestas erat, ne aequis quidem legibus in servitute reliquit. Iudicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt; ³ tamen iidem illi factiosi regunt, dant, adimunt, quae lubet; innocentes circumveniunt, suos ⁴⁶⁷ ad honorem extollunt; non facinus, non probrum aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant: quod commodum est, trahunt, rapiunt: postremo, tanquam urbe capta, lubricine ac licentia sua pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam, ⁴ more suo, per servitium

2. *Primum omnium*, etc. Quamvis ea ex toto contextu patet, hanc epistolam scriptam fuisse incepto iam, necdum confecto Caesarem inter et Pompeium bello, res tamen altius repetit, hincque invidiose arguit quae Pompeius, tribus ante annis, in tertio consulatu gesserat. Atqui in illo consulatu, quem acriter insectatur Sallustius, divisionem vocat Ciceroni ad Atticum scribentis, dilaceratam factionibus rempublicam composuerat Pompeius, suam vim legibus reddiderat, quæstionibus adversus ambitum largitionesque constituerat, denique ademptam malis auctoritatem ad bonos transulerat. Pauci illi senatores, quibus summam rerum traditam queritur noster, Ciceroni et Cato fuerit, Hortensiusque et Bibulus, et aut libertatis vere amantes viri. Sed illi primi a republica removendi erant ei, qui libertatem opprimere decrevisset — *Moderandi de vectigalibus*. De usu vectigalium statuendi. Non semel occurrit absolute positum verbum moderari. Catil. III. *Fortuna cuius ludibrio gestibus moderatur* — *Ne æquas quidem legibus*. Cuius

servituti ne æquæ quidem et tolerabiles condiciones sunt. Sic ex illavere legimus. Nam Curtius *Nouque has quidem legibus*, et Venetæ priores *neque ut quidem legibus*. Facillia fuit lapsus librarii ex *ne æquas*, in *neque ut*.

3. *Iudicia* — *tribus ordinibus tradita sunt*. Legem iudicariam L. Aurelius Cotta prætor, anno 684, tulerat, quæ iudices adscribebantur senatores, equites romani, et ex plebe tribuni æerarum. Iam vero nemo nescit iudicia a senatu ad equites C. Gracchi lege translata fuisse; dein a tribuno Plautio, anno 665, tribus ordinibus communicata; tandem a dictatore Sylla solis reddita senatoribus. Etiam ut quæque factio in republica dominata est, ea ad se iudicia trahere nitebatur; non ignara omnem publicæ potestatis vim penes eos demum esse, qui de capite, fama, fortunæque civium decernunt. Mox ius illud, cum ceteris, in unam ditionem concessit, nec ea sane minima pars fuit servituti.

4. *Si virtute partam victoriam*, etc.

exercerent; sed homines inertissumi, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia dominationem oblatam insolentes agitant. Nam, quae seditio ac dissensio civilis tot tamque illustres familias ab stirpe evertit? aut quorum unquam victoria animus tam praeceps tamque immoderatus fuit?

IV. L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi supplicio hostium partes suas muniri intellegebat; tamen, paucis interfectis,¹ ceteros beneficio, quam metu, retinere maluit. At hercule nunc cum Catone,² L. Domitio, ceterisque eiusdem factionis, quadraginta senatores, multi praeterea cum spe bona
adolescentes, sicuti hostiae, mactati sunt: quum interea importunissima genera hominum, tot miserorum

Si virtute sua peperissent victoriam illam, quam per servitium aliorum, more suo, exercent; id est, qua ad alios opprimendos, solito suo more, utuntur — Sed, forte, etc. Sed quam insolenter agitant dominationem, ea illis fortunae dono, et inimicorum socordia oblata contigit.

Cap. IV. 1. *Pauci interfecti* Ad augendam Pompeianarum partium invidiam, immanem Syllae crudelitatem obsequiosa dissimulatione tegit.

2. *At hercule nunc cum Catone*. Veneratae edd. non habent *nunc cum*. Si absint haec voces, intelligendum erit, *mactati sunt a Catone*, etc. Si non absint, sensus erit, *Catone, L. Domitio* (vide infr. IX, 2), *ceterisque eiusdem factionis dominationibus*. Sed dubito an probatae latinistis hoc fuerit. Praeterea, cum paulo post his recurrit; unde mihi augeatur suspicio, aliquid mendii hunc loco subesse. Quod ad rem attinet, omnino falsum est,

a Catone et ceteris eiusdem, quam vocat, factionis, ullum civem interfectum fuisse. Odium auctorem in verborum violentiam praecipiat, nec proprio sensu accipi debent voces *mactati sunt*, et *sanguine*, ipsae mox sequuntur. Ipse Cicero iuxta Quintio, xxx, et alibi, verbo *agulari* utitur, quamvis mors clienti nequaquam impendat. Quod autem dicit *orbi liberi*, orbi re ipsa sunt filii, quum pater exulat — *Dignitate olens*, etc. Multos quidem senatores et equites notavit et de dignitate sua deiecit censor Appianus, anno 704; interque hos ipsum Sallustium senatus movit. Inde irae. — *Alios civitate*, Pompeio tertium consule, exilio mactati sunt Hirsacus et Scruvus, ambitus damnati, item Q. Pompeius, et Planus, et Sextus Clodius ob turbas post mortem P. Clodii concitatas, irreversamque curiam Hostiliam. Hos omnes revocavit Caesar dictator, subsidium suis partibus futuros.

civium sanguine satiari nequivere; non orbi liberi, non parentes exacta aetate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit, quin, acerbius in dies male faciundo ac dicundo, dignitate alios, alios civitate eversum irent. Nam quid ego de te dicam, cuius contumeliam homines ignavissimi vita sua commutare volunt? ³ Scilicet neque illis tantae voluptati est (tametsi insperantibus accidit) dominatio, quanto moerori tua dignitas: qui optatius habent, ex tua calamitate periculum libertatis facere, quam per te populi romani imperium maximum ex magno fieri. Quo magis tibi etiam atque etiam animo prospiciendum est, quonam modo eam stabilias communitasque. Mihi quidem quae mens suppetit, eloqui non dubitabo: ceterum tui erit ingenii probare, quae vera atque utilia factu putes.

V. In duas partes ¹ ego civitatem divisam arbitror, sicut a maioribus accepi, in patres, et plebem. Antea ⁴⁷⁰ in patribus summa auctoritas erat, vis multo maxima ²

3. *Cuius contumeliam — vita sua commutare volunt* Pro cuius contumelia vitam ipsi suam dare non recusant; cuius contumeliam propriae vitae isctura emere parati sunt. De hoc sensu verbi notare, vide lug. XXXVIII, n. 10.

4. *Periculum libertatis facere.* Illi, Pompeii dominationem adiuvando, libertatem in periculum adducere maluit, dummodo Caesarem pessumderent, quam, etc.

CAP. V. *In duas partes.* Hoc proprio sensu accipe, non pro duobus factionibus, sed pro bifaria divisione. Quamvis enim de tribus ordinibus acceperit auctores mentio sit, nondum tamen erat, stricto sensu, *Mars Roma triplex, equitum, plebe,*

senatus; sed, licet dignitate medii plebem inter et senatum equites, re tamen ex plebe orant; coeperuntque demum, ex consulatu Ciceronis, tertius ordo in civitate haberi. Vide lugurth. XLII, n. 3; et praesertim Plinium, XXIII, 2 — *Arbitror.* Non eo verbo titulus, quod dubitet. Imo melius est affirmandi rem non dubium, ut saepe Demosthenes dixit, *audis, non, fortasse, dicti de re certissima*.

2 *Vis multo maxima* Imperium habebant patricii, plebs vires. Quae causa fuit secessionum, quam plebs, suarum virium conscia, suam quoque imperii partem sibi radicaret — *Eo libere agnabat.* Ideo libero erat — *In aetate aut mitius* Ne his idem dica-

in plebe. Itaque saepius in civitate secessio fuit; semperque nobilitatis opes deminutae sunt, et ius populi amplificatum. Sed plebes eo libere agitabat, quia nullius potentia super leges erat; neque divitiis, aut superbia, sed bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humillimus quisque in armis, aut militia, nullius honestae rei egens, satis sibi, satisque patriae erat. Sed ubi eos paullatim expulsos agris, ³ inertia atque inopia incertas domos habere subegit; coepere alienas opes petere, libertatem suam cum republica venalem habere. Ita paullatim populus, qui dominus erat, et cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est: et pro communi imperio, privatim sibi quisque servitutem peperit. Haec igitur multitudo, primum malis moribus imbuta, deinde in artes vitasque varias dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessendam rempublicam. Ceterum, additis novis civibus, magna me spes tenet,

tur, Douza proponit in *arvis*; *Populi in agris*, ingeniose utrumque, si non vere, quum tanta fuerit prisca Romanis rei rusticae cura.

3. *Expulsos agris*. Vide eodem loco, Jug. XLII, n. 10. — *Inertia*. Nil mirum si inertia cum subeat, cui nec res, nec spes ulla est. Ex inertia autem inopia nascitur. — *Incertas domos*. Quippe qui nullum laetum familiarem haberent. — *Libertatem*. *venalem habere*. Avaritia igitur et mali mores plebem incesseverunt nobilium culpa, qui ad desperationem simul et ad vitia homines rerum omnium egenos compulere. mox enim summas inter miseras digestas humas et ipsam obliuiscitur. Maximum profecto dominationis adiumentum, populi egenitas. — *Populus dilapsus est*. Populus, qui antea unus et compactus

erat, dissolvi coepit, non secus ac machina aliqua disingitur ac dissipatur. Ita, pro populo indivulso, homines separati fuere. Tunc evenit quod ipse queritur, Jug. XLII, n. 7: *Nobilitas furtione magis pollolat; plebs res soluta atque dispersa in multitudinem munus poterat*. — *Vitae*. Vitae conditiones. — *Dispulata*. Partim ad has, partim ad alias artes temere conversae. Meninisse attinet, omnes, praeter agriculturam militiamque, artes sordidas visas fuisse veteribus Romanis. Vide Ciceronem de offic. 1, 42; Dionys. Halic. II. Versus igitur fuit civitatis status, nec iam per se ipse populus rempublicam tractare potuit, uli ingenui homines artificis, quos prius servorum fuerunt, dediti, a foro ad quotidianum quaestum avocati sunt.

fore ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe quum ⁴ illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittendae cura orietur. Illos, ego censeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit, et plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet.

VI. Sed non inscius, neque imprudens sum, ⁵ quum ⁴⁷² ea res agetur, quae sacvitiis, quaeque tempestates hominum nobilium futurae sint; quum indignabuntur, omnia funditus misceri, antiquis civibus hanc servitutem imponi, regnum denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo, malum facinus in se admittere, qui incommodo reipublicae gratiam sibi conciliet; ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero dubitare aggredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Livio Druso ⁶ semper consilium fuit, in tribunatu summa

⁴ Quippe quum illis libertatis retinendae, etc. Volent enim novi cives adeptam libertatem retinere, veteres autem servitutis suae pudebit. — *Amittendae*. Procul a se mittendae. Hic enim initio fuit sensus verbi amittere, quod sic milles usurpavit Terentius. Quia ille verba *retinere* et *amittere* apponit, Phorm., i, 3, 23: *Ego in eum iucunda infelix locum, ut neque mala eas ut amittendi nec retinendi cogit*. — *In coloniis constituas*, Suetonius, in Julio, xlii, narrat Caesarem octoginta civium milia in transalpinas colonias distribuisse. — *Res militaris opulentior erit*. « Maiorem ad militiam bellumque gerendum opes suppetent » Scilicet aucto civium numero, simulque colonia e proletriorum numero exemptis, delectus militum ex pluribus fieri poterat.

Adde quod emeriti milites in coloniis collocati, agrisque donati, sua praemia habebant, et victi populi in fide et obsequio continebantur. — *Malum publicum facere*. Scilicet rempublicum domesticis seditionibus vexando.

Cap. VI. ¹ Non inscius, neque imprudens sum. Scio equidem et praevideo. — *Hanc servitutem imponi*. Tot novos cives adiscere, id esse antiquis servitutem imponere. — *Admitti*. Sic Havere, ex Vaticano. Cortius vero *consultere*.

² M. Livio Druso. Huic res lucem offeret Velleius ii, 13: *Deinde interfectis paucis annis, tribunatum suum M. Livius Drusus, vir nobilissimus, eloquentissimus, amicus animus, meliore in omnia ingenio animoque, quam fortuna unius: qui quum senatus praecum resisteret caperet decus, et iudicis ab*

473 ope niti pro mobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fierent. Sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maximum beneficium³ multis mortalibus dari; videlicet et sibi quisque conscius malo atque infido animo esse, de M. Livio Druso iuxta, ac de se, existimaverunt. Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, contra eum nisi, sua et ipsius consilia disturbaverunt. Quo tibi, imperator, maiore cura fideque nunci et multa praesidia paranda sunt.

equitibus ad eum transferre ordinem, ... ut ipsas quae pro senatu molebatur, senatum habuit adversarium, non intelligentem, et quo ille plebs commotis ab eo agerentur, veluti amicis illis etiamque multitudinis contra fieri; ut, memoribus perceptis, minora permitteret. Tum comitibus Drusum amicum, quando bene coepta male cedebant, ad dandam civitatem Italiae. Quod quam molis revertatur e foro, immensa illa et insignita, quae cum senper comitabatur, cinctus multitudine, in atro domus suae ostello percussus, qui affixus lateri eius relictus est, ultra paucas horas decessit. Item Livii Epist. 133: M. Livius Drusus, tribunus plebis, ut minoribus viribus senatus causam susceptam tueretur, socios et italici populi spe civitatis romae sollicitavit, usque adiuvantibus, per vim legibus agrariis frumentariisque lotus, iudicariam quoque perdidit, ut aequa parte vellet per senatum et equestrem ordinem essent. Quam domine promissa sociis civitas praestari non posset, utriusque defectum agitare coepit. Propter quae Liv. Drusus etiam senatus inimicus factus, velut socius belli auctor, innotuit a quo, domus occisus est. Vide

etiam Flor. III, 17, Val. Max. II, 5, 2 Aurel. Vict. de Vir. Illust. Cic. pro Cluent. 171, et de Orat. 1, 7, et III, 1, Appian. Bell. Civ. 1, 35; Tac. Ann. 111, 27. Mortuo Druso, eius leges statim abrogatae sunt. Cic. de Leg. 11, 6; Ascon. Pedian. ad Cic. pro Cornelio. Qui illius locos attente legerit, intelliget in eo errasse Drusum, quod, tribunus plebis, adversae factionis patronum se professus est, populoque et senatui simul inservire voluit. Non vidit enim vixit neminem certius omnibus displicere, quam qui placere vult omnibus, et minus gratiae apud factionem quamlibet inveniri, si quid ipsi concesserit, quam invidiae, si quid aliis.

3. *Maximum beneficium.* Civitatis romanae sua. — *Iuxta, ac de se, existimaverunt.* Quam ipsi sibi concili essent, ac nihil unquam facturos, nisi inusitam potentiam comparandi causa, item de Livio Druso arbitrati sunt. — *Quo tibi multa praesidia paranda sunt.* Quia si pro ipsis nitentem Drusum deseruerunt, imo impugnaverunt, certe Caesari eadem pro populo et libertate molienti multo magis infesti erunt.

VII. Hostem adversum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare bonis in promptu est. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris; quoniam quidem revocatâ plebes erit, in ea re maxime animum exercitato, uti colantur boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. Sed multo maxumum bonum patriae, civibus, tibi, liberis, postremo humanae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris, aut, quoad res feret, minueris: aliter, neque privata res, neque publica, neque domi, neque militiae, regi potest. Nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina, neque artes bonae, neque ingenium ullum satis pollet: quin animus, magis aut minus mature, postremo tamen succumbit. Saepe iam audiui, qui reges, quae civitates et nationes, per opulentiam magna imperia amiserint, quae per virtutem inopes ceperant. Id adeo haud mirandum est: nam ubi bonus deteriore divitiis magis clarum magisque acceptum videt, primo aestuat, multaque in pectore volvit: sed ubi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit; ⁴⁷¹

Cap. VII. *Hostem adversum, etc.*
Sic Tac. Hist. iv, 24: *Aperta odia armaque palam deprelli; fraudem et dolum, obscura cogne inventabula.* Cicero in Verr. 1, 45: *Nullo aut occultiore insidiae, quam eae quae latent in simulatione officii, aut in aliquo necessitudinis nomine; nam cum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis; hoc vero occultum, intricatum ac domesticum malum, non modo non exasit, verum etiam opprimit, antequam prospicere atque explorare possis.* — *Revocata.* Scilicet ad libertatem virilemque sensus. — *Quoad res feret.* Quantum per tempora republicae licebit. Quoad legimus ex

Haverc., quum Curtius habeat quod. De pecuniae studio vido quae dixerint auctor, Catil. X et XI.

2. *Ubi gloria honorem—vincit.* Illic non vera gloria intelligi debet, sed falsa illa, quae divitiis ab imperio vulgo tribuitur; nisi malis, quod proponit Wasse, legere, *gratia honorem—vincit.* Nam paulo infra recurrit vox gloria, honesto sensu. — *Ad voluptatem a vero deficit.* Illic verum pro hunc et aequo ponitur, ut in Fragm. lib. I extr. Vide etiam Jug. XIV, n. 22. — *Quippe gloria.* Sexto caes. — *Ubi eam demeris, etc.* Scilicet gloriam. In eandem sententiam Liv. x, 140: *... Tanto minor famos*

animus ad voluptatem a vero deficit. Quippe gloria industria alitur; ubi eam demseris, ipsa per se virtus amara atque aspera est. Postremo ubi divitiae clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia: nam ad virtutem una et ardua via est; ad pecuniam, qua cuique lubet, nititur; et malis et bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem pecuniae demito: neque de capite,³ neque de honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit; sicut neque praetor, neque consul ex opulentia, verum ex dignitate creetur. Sed de magistratu facile populi iudicium sit: indices a paucis probari, regnum est; ex pecunia legi, inhonestum. Quare omnes primae classis iudicare placet, sed numero plures, quam iudicant. Neque Rhodios, neque alias ci-

vis est quam Virtus. Quis enim virtutem amplectitur quam, Praemia u tollas? — Ardua via est. Menod (Opus et Dux) eodem fere loquitur de virtute: Τῆς δ' ἀπὸ τῆς ἰσχύος θεοὶ προσιπάδουσιν ὅμοιαν Ἀδύνατον, μακρὰς δὲ καὶ ὀρθὰς αἰσας ἐν' αὐτὴν, καὶ τροχὸς το πρῶτον.

3. *Neque de capite, etc.* «Nemo plus minusve aptus habeatur ad iudicandum de capite aut fama civium, prout plus minusve dives erit, itemque consul aut praetor creetur non opulentissimos, sed dignissimos: id est, paucioribus verbis, neque iurati indices, neque magistratus ex divitiis eligantur.» Legimus ex codice Vaticano, quem citat Carriv, sicut neque praetor Fabii et Brizonetti edd., ne neque praetor. Haverc. et Corrius, nescio qua auctoritate, aut quo sensu: *neque praetor* — *Sed de magistratu, etc.* «Sed qui magistratus creandi sunt, facile iudicat populus. Indices

vero a paucis optimatibus seligi, regiae dominationis iudicium est, ex censu adscisci, inhonestum.» Dixit probari, quia de probitate et moribus eorum, qui iudices futuri erant, inquirebatur — *Quare omnes, etc.* «Quare omnes primae classis homines in causis iudicare placet, sed plures in unaquaque causa, quam nunc iudicant.» — *Neque Rhodios.* «Si neque Rhodios, neque alios unquam potestuit, iusticia pauperibus aeque et divitibus communicasse, multo minus Romanos potestebit, iudices e tota prima classe cepisse, quae ditissimorum est.» Argumentum a fortiori, quo prius dicta confirmat. Ceterum Caesar, teste Suetonio xli, *Iudicia ad duo genera iudicium redegit, equestres ordines ad senatores; tribunos avaros, quod erat tertium, subtulit.* Dio xxi, dicit eum hoc fecisse, ut purissima pars civitatis iudicaret. Non omnino igitur Sallustii consilia sequutus est.

vitates unquam suorum iudiciorum poenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique sors tulit, de maximis rebus iuxta, ac de minimis disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurde placet ⁴ lex quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat; ut ex confusis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. Ita coaequati dignitate, pecunia, ⁴⁷⁶ virtute anteire alius alium properabit.

VIII. Haec ego magna remedia ¹ contra divitias statuo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum usus est: malitia praemiis exercetur; ubi ea demseris, nemo omnium gratuito malus est. Ceterum avaritia, bellua fera, immanis, intoleranda est: quo intendit, oppida, agros, sana atque domos vastat: divina cum humanis permiscet: neque exercitus, neque moenia obstant, quo minus vi sua penetret: fama, pudicitia, liberis, patria, atque parentibus cunctos mortales spoliatur. Verum, si pecuniae decus ademeris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. Atque haec ita se habere,

Haec — absurde placet. Satis placet. — *Ex confusis quinque classibus* De classum descriptione, vide iug. LXXXVI, n. 2 Statuerat res Servius Tullius, ut in consiliis centuriales suffragium non vntum, sed centuriatum ferretur. Atque prima classis, cum equitibus, centurias XLVIII conficiebat, quae si omnes idem decernerent, res decreta putabatur. Illi si variarent, quod raro accidebat, secunda classis vocabatur, nec fere unquam infra ita descendebant, ut ad infimos pervenirent. Ita neque exclusus quicumque suffragio videbatur, et vis omnis pene priores civilis erat, (Liv. I, 43). Hunc rerum ordinem mutare tentaverat C. Gracchus, iubebatque

centurias quinque classium, ut quaeque sors primam designaret, promiscue ad suffragium vocari

Cap. VIII. ¹ *Haec ego magna remedia.* Sic esse in codice Vatic. testatur Caeris, sic ergo scripsimus, quum Cortius et Havercamp. habeant, *Ne ego, etc.* Sensus. — *Haec ego remedia contra divitias statuo, et ea quidem magna sunt.* Nam res omnes laudantur prout utiles sunt. Atque, nulla utilitas erat divitiarum, quam et universa promiscue suffragium ferret, et pauper ac dives pervale dignetur. Si quis tamen nec, pro hac, retinere velit, intelligat, *Nec ego ravora, quam quae dixi, remedia contra divitias statuo.*

Sallust.

K k

tametsi omnes aequi atque iniqui memorent; tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est: cuius si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. Nam hi, si virtute satis valerent, magis aemuli bonorum, quam invidi, essent: quia desidia, et inertia, et stupor eos atque torpedo invasit; strepunt, obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus aestumant.

IX. Sed quid ego plura, quasi de ignotis, memorem? M. Bibuli¹ fortitudo atque animi vis in consulatu erupit: hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus maximum imperium maximo dedecori fuit? An L. Domitii² magna vis est? cuius nullum membrum a flagitio

CAP. IX. 1 *M. Bibuli* M. Calpurnius Bibulus consul cum Caesare fuit A V C 695. Eum Caesar, inquit Sueton lib. xx, lege .. agraria promulgata obumbravit. .. armis foro expulit. Ad postero die in aratu conquestum, nec quocquam reperto qui super tali constitutione referre aut censurare aliquid auderet. .. in curia coegit desperationem, ut, quod potestate obiret, domo abditus nihil aliud quam per electa obumbraret. Prae ex eo tempore (Caesar) omnia in republica ad arbitrium administravit. Ideo dicit Vell. li. 44: Bibulus collega Caesaris, quam actiones eius magis vellet impedire, quam possit, maiore parte aequi donis se tenuit. Quo facto, dum augere vult invidiam collegae, auxit potentiam. Vide etiam Appian. Bell. Civ. ii, et Plutarchum in Caesare. — In consulatione erupit. Tota Bibuli virtus atque fortitudo in eius consulatum se contulit, collectisque viribus erupit. Sic tere Cic. pro Mur. xxxviii. Omnia quae per hoc triennium agitata sunt. ..

in hos duce, in hos mense, in hoc tempore erumpunt. — Maximo dedecori fuit. Aliantem agens Bibuli per consulatum minus ipsius ignaviam, quam collegae violentiam arguit. Magno suo otio Libulus ter collegam Caesarem habuit, in nequitia, in praetura, in consulatu. Agellius Caesar venationes ludosque, et cum eo et separatim, eludit. Quo factum est, inquit Suet x, ut comitum quoque inventorum solus gratiam caperet, nec dissimularet cum collega M. Bibulus exisse aut quod Pollio: Et cum geminis fratribus aedes, in foro constituta, tantum Castoris vocaretur; ita autem Caesarisque munificentiam vult Caesaris dice. In praetura autem non maior concordia inter ambos fuit, quam in consulatu.

2. *L. Domitii*. L. Domitius Ahenobarbus consul fuit anno 700. Caesaris in bello civili hostis, acie Pharsalica obit. Eius indolem praecipuaque facta vide apud Sueton. esp. 41. vita Nerones, cuius abatus Domitius hic

aut facinore vacat: lingua vana, manus cruentae, pedes fugaces; quae honeste nominari nequeant, inhonestissima. Vnius tamen M. Catonis³ ingenium versutum, loquax, callidum haud contemno. Parantur haec disciplina Graecorum; sed virtus, vigilantia, labor, apud Graecos nulla sunt; quippe, quum domi libertatem suam per inertiam amiserint, censesne eorum praeceptis imperium haberi posse? Reliqui de factione sunt inertissimi nobiles; in quibus, sicut in statua, praeter nomen, nihil est additamenti.³ L. Postumius, et M. Favonius,⁵ mihi videntur quasi magnae navis supervacua onera esse: ubi salvi pervenere, usui sunt; si quid adversi coortum est, de illis potissimum iactura fit, quia pretii minimi sunt.

X. Quoniam nunc, uti mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque disserui; de senatu, quae tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed animum in literis agitavi: quod natura firmius erat, id in laboribus habui. Atque ego in ea vita, multa legendo atque audiendo, ita com-

mister fuit. Huius adhuc vivens mentio confirmat hanc epistolam, ante Pharsalicam pugnam, scriptam fuisse.

3. *Vnus* — *M. Caton*. Multo aequius iudicium de Catone tulit, Catil. LIV. Neque de mortuo, sine ira et invidia, scriberebat. Nam si vera (quod non affirmamus) coniectura est, cum historiam coniurationis recens e senatu eiecit conscripsisse (vid. Cat. III, u. 14), patet tamen comparationem Caesaris et Catonis in illo servari, et post utriusque mortem, addidisse.

4. *Nihil est additamenti*. *Additamentum* intellige, quod addatur non statuae ipsi, sed factioni cui favent

isti nobiles. Statuæ similes, nullam suis partibus accessionem, nisi vanum nomen afferunt.—*L. Postumius*. Quis hic fuisse non constat.

5. *M. Favonius*, la. probus vir erat, nec consilia nec fortitudinis expertus, Catonis in omnibus admirator, et eo usque aemulus, ut vestitum etiam eius affectaret, ceterum ingenio viri tantum impar, quantum a natura distat invitato Republicae libertatique partes semper sequitur, post pugnam Philippensem secundam captus et Octavianus natus interfectus est. Plut. in Brut. et in Pomp. Dion. xxxix, 25, 26, 27.

peri, omnia regna, item civitates, nationes, usque eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia¹ valuerunt: ubicumque gratia, timor, voluptas ea corrumpere, post paullo imminutae opes, deinde ademptum imperium, postremo servitus imposita est. Equidem ego² sic apud animum meum statuo: cui-cumque in sua civitate amplior illustriorque locus,
 479 quam aliis est, si magnam curam esse reipublicae. Nam ceteris, salva urbe, tantummodo libertas tuta est; qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem pepererunt, ubi paulum inclinata respublica agitari coepit, multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur; aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem, defensat; omnibus locis adest, festinat; quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in adversis

CAP. X. 1. *Vera consilia.* Bona et utilia.

2 *Equidem ego, etc.* Hic Sallustianam sententiam de tota republica exponit. Scilicet qui ampliorem illustrioremque locum tenent in civitate quilibet, hi maxime eam cupiunt salvam esse. Nam periclitante republica, plebis libertas tantummodo, optimatum vero divitiae, decus, honor, periclitantur, ideoque hi se multiplicibus curis laboribusque fatigant, gloriam bonaeque suae defensorum. Igitur in civitatibus ubi, sicut Romae, constitutus est senatus, qui plebi, velut corpori animus, moderetur, deest praesertim senatum illum sapientia et consilio valere. Quae quidem valuerunt maiores nostri, quoque ex maximis calamitatibus semper emergere. Quippe senatus uni reipublicae consulebat, nec ullam, nisi adversus hostes, factionem moverant. Nunc contra foris superbum imperium, domi factiones valent, quibus oppressi patres, non

quod reipublicae prosit, sed quod fert dominantium libido, decernunt. Ergo pristina vis reddenda senatui. Quomodo, dicit in sequenti capite. — *Qui per virtutem, etc.* Intellege. Animus multipliciter curis atque laboribus fatigatur; ut qui per virtutem, etc. — *Defensat.* Hec verbum, et quae sequuntur singulari numero, grammatice referuntur ad nominativum *animus*, re autem ad homines qui se per virtutem in civitate extulerunt. *Apud illas una respublica erat.* Sola reipublicae cogitatio eorum animos occupabat. — *Et omnes consulebant.* Reposuimus omnes ex Haverc. Et hoc in MSS. esse testatur Carron; videturque ad sensum conferre. Scilicet, patres quoniam nulli rei nisi publicae consulebant, tum nulli non ei consulebant. — *Factiones instructae.* Translatum a re militari. Laborem, hostes, militiam minime moverant, in eam non instruuntur, sed in factiones.

asperius magisque anxie agitat. Igitur ubi plebes senatui, sicuti corpus animo, obedit, eiusque consulta exsequitur; patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas. Itaque maiores nostri, quum bellis asperrumis premerentur, equis, viris, pecunia amissa, numquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia aerarii, non vis hostium, non adversa res, ingentem eorum animum subegit, quin, quae virtute ceperant, simul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus consiliis, quam bonis praeliis, pertrata sunt. Quippe apud illos una respublica erat, ei omnes consulebant; factio contra hostes parabatur; corpus atque ingenium, patriae, non suae quisque potentiae, exercitabat. At hoc tempore, contra ea, homines nobiles, quorum animos socordia atque ignavia⁴⁸⁰ invasit, ignari laboris, hostium, militiae, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio antea dubia respublica stabiliebatur, oppressi, ex aliena lubricine huc atque illuc fluctuantes agitantur; interdum alia, deinde alia, decernunt: ut eorum, qui dominantur, simultas ac arrogantia fert, ita bonum malumque publicum existumant.

XI. Quod si aut libertas aequa omnium, aut sententia obscurior esset; maioribus opibus respublica et minus potens nobilitas esset. Sed quoniam coaequari gratiam omnium difficile est (quippe quum illis

Cap. XI 1. *Quod si — libertas aequa omnium*, etc. Hic indicat quomodo senatus a paucorum nobilium dominatione vindicetur. Neque primum optandum fuerit, aequam omnium senatorum libertatem esse. Sed obstat gratia, quam inter omnes consequi difficile est. Nam alii avida gloria, dignitate, clientelis multum pollent,

alii autem inuiti et recens in senatum cooptati sunt, hi quoque minus valent. Oportet igitur horum sententias a mela liberari, quod fiet, quum sententia cuiusque, per tabellam latam, obscurior, id est, ceteris ignota erit. Ita quisque, sibi iam ipse et suae libertati consulens, alterius potentiae favere desinet.

maiorum virtus partem reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas; cetera multitudo, pleraque insititia sit; sententias eorum a metu libera: ita occulte sibi quisque alterius potentia carior erit. Libertas iuxta bonis et malis, strenuis et ignavis, optabilis est. Verum eam plerique metu deserunt: stultissimi mortales, quod in certamine² dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero³ auctus per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine, et praesidii plus, et usus amplior est. Nam fere, his tempestatibus, alii iudiciis publicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud sane reipublicae consiliis adfuerunt: neque eos magis occupatio, quam superba imperia distinuere.

2. *Quod in certamine*, etc. Eventum certaminis, qui, qualis futurus sit, adhuc in incerto est, iam in se quasi victi recipiunt. Dubio adhuc certaminis exitu, victoriam adversario relinquunt.

3. *Numero auctus*. Caesar, non senatoriae, sed suae, auctoritatis firmandae causa, novos senatores adlegit, ita ut nongentorum numerum expleret (Dio, *alii*, 47). Senatores fecit, qui antea ne Romani quidem erant. Ideo, ut narrat Suet. *hil. lxxx*, »Peregrinis in senatum allectis, libellus propositus est. Bonum factum. Ne quis armatori novocuriam monstrare vellet. Et illa vulgo canebantur: Gallus Caesar in triumphum ducit; sedem in curia Galli brachia deposuerunt, latum clavum sumplerunt. — *Tabella obtentui erit*, etc. » Tabella (*le scrutin secret*) quasi velum obtentum erit, non tactus ex cui animi sententia li-

berius quisque decerneret. Itaque Tiberius (teste Tacito, *Ann. i, 74*), quum omnem suffragiorum libertatem eripere voluit, dixit se palam laturum sententiam, quoniam ceteris eandem necessitas fieret. — *In multitudine*, etc. Non alium ob causam condidit libertatis Brutus nomen senatorum auxilium. Liv. *ii, 47*. Deinde quo plus verum in statu frequentia etiam ordinis faceret, cunctibus regis demeritum patrum numerum privatorum equestris gradus locutus, ad trecentorum numerum explevit. Sed quod ad stabilendam libertatem repositum erat, eo ad regnum aliquis exit Caesar. — *Plus amplius*. Nempe quia plures aderunt, quam senatus habebatur. — *Iudiciis publicis* In quibus ipsi sedebant iudices. — *Superba imperia distinuere*. Multi scilicet ab eo senatu sponte abfuerunt, ubi factioni superbe imperitarent.

Homines nobiles cum paucis senatoriis, quos addita-
menta factionis habent, quaecumque libuit, probare,
reprehendere, decernere; ea, uti lubido tulit, facere.
Verum ubi, numero senatorum aucto, per tabellam
sententiae dicentur; nae illi superbiam suam dimit-
tent, ubi iis obediendum erit, quibus antea crude-
lissime imperitabant

XII. Forsitan, Imperator, perlectis literis, deside-
res quem numerum senatorum fieri placeat; quoque
modo in multa et varia officia distribuantur;¹ iudicia
quoniam omnibus primae classis mittenda putem,¹⁸²
quae descriptio, qui numerus in quoque genere fu-
turus sit. Ea mihi omnia generatim describere, hand
difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est
de summa consilii, idque tibi probandum verum esse:
si hoc itinere uti decreveris, cetera in promptu erunt.
Volo ego consilium meum prudens, maxumque usui
esse; nam ubicumque tibi res prospere cedet, ibi
mihi bona fama eveniet. Sed me illa magis cupido
exercet, uti quocumque modo, et quamprimum res-
publica adiuvetur. Libertatem gloria cariorem habeo,
atque ego te oro hortorque, ne clarissimus impera-
tor,² gallica gente subacta, populi romani summum
atque invictum imperium tabescere vetustate, ac per

Cap. XII. 4. *Distribuantur*. Scilicet se-
natores. Vulgo *distribuantur*, nempe
numerus. Lectionem quam in Vati-
cano esse testatur Carro, mutata
tantum interpunctione, revocavi. Nam
Cautius et liuere habent: *distribua-
tur. Solent quoniam primae classis
mittenda putem*. Nescio quo sensu.
Vaticanus autem *distribuantur in
dina quoniam omnibus primae classis*
Pro mittenda, Lapsus proponit com-
mittenda; quod malim. Supra VII,

dixit placere sibi omnes primae clas-
sis iudicare. — *In quoque genere*. Qui
numerus iudicum in quoque quae-
stionis vel causae genere sedere de-
beat. — *Hand difficile factu fuit*
Fuit intelligo, ut fasset.

2. *Ne clarissimus imperator, etc.*
Ad eadem loco Caesarem cohortatur
Cicero, pro Marcello, VIII et IX. —
Tabescere, Vide hanc vocem, lug.
XIV, u. 23.

summam discordiam dilabi, patiaris. Profecto, si id accidat, neque tibi nox, neque dies curam animi sedayerit; quin insomniis exercitus, furibundus atque amens alienata mente feraris. Namque mihi pro vero constat, omnium mortalium vitam divino numine invisit;³ neque bonum neque malum facinus cuiusquam
 483 pro nihilo haberi; sed, ex natura, diversa praemia bonos malosque sequi. Interea forte ea tardius procedunt: suus cuique animus ex conscientia spem praebet.

XIII. Quod si tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet haec tibi dicerent: « O Caesar, noste genuimus fortissimi viri, in optuma urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem! quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus: patriam maxumam in terris; domum familiamque in patria clarissimam; praeterea bonas artes, honestas divitias; postremo omnia honestamenta pacis, et praemia belli. Pro his amplissimis beneficiis non flagitium a te, neque malum facinus, petimus, sed uti libertatem eversam restituas; qua re patrata, profecto per gentes omnes fama virtutis tuae volitabit. Namque hac tempestate,

3. *Mortalium vitam divino numine invisit.* Ex hoc loco argumentum petit Cortius, quo hanc epistolam non esse Sallustii confirmet: Quamquam, inquit, haec non abhaerent a Sallustio, mihi tamen documenta sunt, non scripta haec esse ab illo, qui noverat Caesarem, apud quem laudatissimi rationum parum valebat. Sed non attendit Cortius multam apud Romanos de his rebus opinionum varietatem fuisse Caesarem quidem, in oratione pro conulariis, suae causae serviens dixit,

ultra mortem neque curae, neque gaudii locum esse. Sed fortasse hanc opinionem non ita tenaciter amplectebatur, ut apicem alia sententiam non auderet. Adde quod non hic praecise loquitur auctor de poenis post mortem futuris. Ceterum, quoniam Cortius hanc epistolam abdicat Sallustio, dicat mihi velim, quis aliter Sallustius aeterna haec, quibus abundat, prudentiae civilis oracula pronuntiaverit.

tametsi domi militiaeque praeclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus aequalis est: si vero urbem amplissimo nomine, et maximo imperio, prope iam ab occasu restitueris; quis te clarior, quis maior in terris fuerit? Quippe si morbo iam,¹ aut fato huic imperio secus accidat; cui dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, caedes oriantur? Quod si tibi bona lubido fuerit, patriae, parentibus gratificandi; postero tempore,² republica restituta, super omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vita clarior erit. Nam vivos interdum fortuna, saepe invidia, fatigat: ubi anima naturae cessit,⁴⁸⁵ demtis obtrectionibus, ipsa se virtus magis magisque extollit. »

Quae mihi utilia factu visa sunt, quaeque tibi usui fore credidi, quam paucissimis potui, perscripsi. Ceterum deos immortales obtestor, uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique publicae prospere eveniat.

CAR. XIII. 1. *Quippe si morbo iam, etc.* Si intestinis, quibus laborat, morbis, aut aliqua fatum servitum pereat hoc imperium. *Sic apte Besli De Brunes.* Ad Caesarem, qui re tulit videri morbo aut fato ei. *Dureau de la M.* Perperam, ut ego quidem arbitror. — *Quod si tibi bona lubido fuerit.* Sic edidimus ex Corbio, nam habere nulla addita nota, et nullo sensu. *Quod si tibi vana lubido fuerit parentibus gratificandi.* Iam Sallust. Catilin. VII, *lubidinem* accepit in utramque partem.

2. *Postero tempore.* Fortasse non hoc intelligi debet apud futuras actores, sed in posterum, etiam vivo Caesare. — *Tantaque unius mors, etc.* » Tantaque erit tuae vitae claritudo, ut sola mors

aliquid ei superaddere possit. » Cur vero, dixit *tuus unus?* » Quia intelligi voluit, unum esse Caesarem, qui mortuus Caesare vivo clarior fulmine sit. Mors autem gloriam confignat augeatque, quia virum invidiae et fortunae periculis eximit. Omnis huius loci difficultas venit ex voce *unus*. Hanc et reliqua omnia eodem fere modo exposuimus ipso elegans harum epistolarum interpres gallicus *Etiébe Salverte*. Nec aliter intellexit ei *De Brunes* Contra vero *Dureau de la M.* ita interpretatur, ut Caesar apud posteros gloria omnium confessione agnita fraturus sit, clarior etiam post mortem, quam fuerit in vita. Sed sic, qui sit usus vocabuli *unus*, non Asia apparet.

EPISTOLA II.

1. Pro vero antea obtinebat,¹ regna atque imperia fortunam dono dare, item alia, quae per mortales avide cupiuntur; quia et apud indignos saepe erant, quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanserant. Sed res docuit, id verum esse, quod in carminibus Appius ait,² Fabrum esse quemque fortunae: atque in te maxime, qui tantum alios praegressus es, uti prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo. Ceterum uti fabricata, sic virtute parta, quam magna industria haberi decet; ne incuria deformetur, aut corrumpant infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit; et quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest, tamen, quia malo esse licet, formidatur. Id evenit, quia plerique rerum potentes perverse consuehant, et eo se munitiores putant,³ quo illi, quibus

EPISTOLA II

CAS. I. t. *Pro vero — obtinebat.* Eodem fere sensu hoc verbum usurpat, quo in Iugurth. XVII, n. 6, et LXXX, n. 4. Ante Curtium legebatur, *populus romanus antea obtinebat*; quae lectio et apud Iulium, et apud Flavium, abunde confutatur. *Subiectum*, ut vocant, verbi *obtinebat*, tota propositio est, *fortunam dono dare*, etc. — *Per mortales* .. expunxit Curtius, ut haec Sallustio indigna promunciet, intelligit *cupiunt* a mortalibus. Sed quis non videt *per mortales* idem esse, quod *apud* vel *inter mortales*, ut *per terras est*, in *terrarum orbe*?

2. *In carminibus Appius ait.* Appii Carci carmen, a Pythagoraeorum institutis non abhorrens, laudat Panætius in Epist. ad Q. Tuberonem. Et

ex eius sententiis citant quaedam Festus et Priscianus Wassez. — *Fabrum esse quemque fortunae.* In eandem sententiam Iuven. Sat. x, 365. *Adhuc nunc abest, si ut prudens. Nos te, Nos facimus, fortunam, deum, omnia latamus* — *Fit prius*, etc. Eadem omnino legas in altera epistola, esp. 1. — *Fabricata.* Opera manu hominum facta.

3. *Eo se munitiores putant*, etc. Hic semper fuit error dominantium. Plin. Paneg. xlv. *Et priores quidem principes vires potius civium quam virtutes lactabantur*; primum quod in alio sua quemque natura delebat; deinde quod patientiores servitus arbitrabantur, quos non deerit esse sua servos. Horum in animis animus congredebant, bonos autem odo aut metu obstrinxit et quam repullos, non sua delationibus et peri-

imperitant, nequiores fuere. At contra id eniti decet, quum ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites; nam pessumus quisque asperrime rectorem patitur. Sed tibi hoc gravius est,⁴ quam ante te omnibus, armis parta componere: bellum aliorum pace mollius gessisti; ad hoc victores praedam petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates evadendum est¹⁸⁶ tibi; atque in posterum firmanda respublica, non armis modo, neque adversum hostes, sed, quod multo maius multoque asperius est, bonis pacis artibus. Ergo omnes magna mediocrique sapientia⁵ res huc vocat, quae quisque optuma potest, uti dicant. Ac mihi sic videtur: qualicumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia futura.

II. Sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis, quae me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opibus, avido potentiae, maiore fortuna, quam sapientia: quem sequuti sunt pauci, per suam iniuriam¹ tibi inimici;

causes en lueux au d'ici se préférent.
Vide quoque *Montaigne*, *Essays des Loix*, III, 5; deinde ipsum *Sallust.* *Cal.* VII, n. 4.

4. *Hoc gravius est.* s. Hoc ipsum, scilicet armis parta componere (id est, ipsam rempublicam ordinare), tibi gravius est quam ceteris ante te bellorum civilium victoribus. Nam lenius aliorum pace bellum gerendo, tibi lenitatis et clementiae, etiam in victoria, necessitatem fecisti. Et tamen victores praedam petunt, praeda autem non nisi ex civibus capi potest, quia, quos viciisti, cives sunt. s. Nempe, ut ait *Cicero*, *Epist.* IV, 9. *Multa* victori eorum arbitrio, per quos vici, etiam in modo faciendus sunt. Idem, *Epist.* XII, 18: *Bellorum enim civilium ha-*

semper exitus sunt, ut non ea solum fiant, quae velut victor, sed etiam ut ut mos gerendus sit, quibus adversarius ut parta victoria.

5. *Magna mediocrique sapientia.* Scilicet, mediocrem sibi tribuens, consilium excusat suum, quod *Caesarem* de officio monere audeat. — *Qualicumque modo*, etc. Ex ea ratione quia tu res omnes vultu composueris, futuram totius imperii sortem pendere. — Ex toto hoc manifestum est, hanc epistolam post confectum bellum scriptam fuisse; ideo altera posteriore.

CAP. II. 1. *Per suam iniuriam* Quia tibi iniuriam fecerant. Nam, teste *Tacito*, *Agric.* XLIII *Proprium humani ingenui est, odium quem laedere.* Hunc

item quos affinitas, aut alia necessitudo traxit. Nam particeps dominationis neque fuit quisquam, neque, 487 si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret: cetera multitudo, vulgi more² magis quam iudicio, post alius alium, quasi prudentiorem, sequenti. Per idem tempus maledictis iniquorum³ occupandae

sensum confirmat Cic. Epist. ad Att. IX, 49: *Nec praeter me quaquam Italiam ceant, nisi qui hunc iuventum ade parant*. Nempe illi consilii erant se eius ambitioni adversatos fuisse. Ceterum nobilitatis principes consularesque viros intelligit, Marcellum, Domitium, Lentulum, Metellum, Scipionem, Catonem, Ciceronem, et alios, quos inter unus Cato solam rempublicam respiciebat. Senec. Epistol. civ. *Quam alii ad Caesarem inclinarent, alii ad Pompeium, solus Cato fuit aliquis et rempublicae partes*. Si quis amplecti videtur illius imaginem temporis, videtur illius plebem, et omnem erectum ad novae res vulgum; hunc optimates et equestrem ordinem, quodquid erat in civitate amicit et lecti; duos in multis relictos, rempublicam et Catonem.... Att. (Cato) se, si Caesar vicerit, moriturum; si Pompeius, emulaturum. — Si pati potuisset. Scilicet aliquem dominationis suae participem. Luc. Phars. I, 425 *Nec querequam iam ferre potest Caesaris iuvencem, Pompeiusque parem*. Item Flor. IV, 2: *Iam Pompeio suspectae Curatoris opes, et Curator Pompeiana dignitas gravis. Nec hic ferrebat parem, nec ille aspernatur*. Vide Pompeii indolem, apud Vallem, II, 29.

2. *Vulgi more*. Idem fere de se ipse dicit Cicero, ad Att. VII, 7: *Quid ergo, inquit, acturus es?* Idem quod *perudes*, quae stipulae nu generis sequuntur greges. *Vt* bos armenta, ac

ergo bonos viros, aut eos, quicumque dicuntur boni, sequar, et omnia ruent. Iam dixerat Cato Maior, teste Plutarcho, similem esse populum romanum gregi pecorum, quae singula non parent, sed universa duciorem aliquem unum sequuntur. — *Post alius alium*, Curtius contendit Intine non dici, scripta post aliquem. Sed vocis sequenti duplex hic usus est. 1º Absolute: *Sequuti sunt, alius post alium cantes*. 2º *Alius sequutus est alius*, quasi prudentiorem.

3. *Maledictis iniquorum* Calpurnia malorum, id est, adversariorum Caesaris; qui invidiose iactabant illum, si vicisset, tabulas novas propositurum, vitantique et bona sua inimicis erepturum. Haec fama perditissimum quemque in castra Caesaris compulsi. Quorum multi, mala spe detecti, aliere, remansere tamen aliqui, se iutores tati in castris, quam Romae, ob aeris alieni magnitudinem, futuras. Quamquam ex altera porte (hoc dicit ne Caesaris causam deprimere videntur) non pauciores erant soccoribus ebrui homines, Pompeiusque debitorum perfugus per totum bellum fuit. Ergo ut in seipenti capite dicitur, victorem Caesarem, non de istiusmodi hominibus, sed de se quo, in deponendo bello, tirmandaque pace, cogitare docet.—*Inspoliato*. Non spoliando, ut fug. LXXVI, *infecum pro non faciendo*. *Inspoliatum* graece est *ἀνύλης* (ex ei ei civis, spo-

reipublicae in spem adducti homines, quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in castra tua; et aperte quietis mortem, rapinas, postremo omnia, quae corrupto animo lubebat, minitari. Ex quis magna pars, ubi neque creditum condonare, neque te civibus sicuti hostibus uti vident, defluxere: pauci restitere; quibus maius otium in castris, quam Romae, futurum erat; tanta vis creditorum impendebat. Sed ob easdem causas immane dictu est, quanti et quam multi mortales postea ad Pompeium discesserint: eoque per omne tempus belli, quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.

III. Igitur, quoniam tibi victori de bello atque pace 488 agitandum est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissima et diuturna sit; de te ipso primum, qui ea compositurus es, quod optimum factu est, existuma. Equidem ego¹ cuncta imperia crudelia, magis acerba quam diuturna arbitror; neque quemquam multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum aeternum atque anceps gerere; quoniam neque adversus, neque ab tergo, aut lateribus tutus sis, semper in periculo, aut metu agites. Contra qui benignitate et clementia imperium temperavere, his laeta et candida omnia visa; etiam

lium). Quae verbi novatio Sallustiana ipsum, non Sallustii imitatoremi mihi quidem exolet.

CAP. III. 1. Equidem ego. Postquam dixi, Caesari cogitandum esse quid sibi expediat, non quid optent homines praedarum avidi, contendit magis expedire clementiam, quam ultionem — *Magna acerba quam diuturna*. Pleni sunt veterum recentiorumque libri aureis de hac re praeceptis. Imprimis

adi Cicero. de off. II, 7. Ibi discas, exemplo ipseus Caesaris, quam melius ne custos diuturnitatis metus. Nam licet ille clementia imperium temperaverit, non fieri poterat quin nulli metuerent, ideoque odissent eum, qui in libera civitate tyrannidem occupaverat — *Eam vitam* Eam vitae conditionem — *An qua* An aliqui Noxam hos homines, qui non ad tuendam Caesaris dignitatem, sed praedae rapiendae causa, bellum gererant.

hostes aequiores, quam aliis cives. An qui me his dictis corruptorem victoriae tuae, nimisque in victos bona voluntate, praedicent? Scilicet quod ea, quae externis nationibus, natura nobis hostibus, nosque maioresque nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror, neque barbarico ritu caede caedem, et sanguine sanguinem expianda.

IV. An illa, quae paullo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sulianam increpabantur, oblivio intercepit? Domitium, ¹ Carbonem, Brutum, ⁴⁸⁹ alios item non armatos, neque in praelio belli iure, sed postea supplices per summum scelus interfectos; plebem romanam in villa publica, ² pecoris modo,

• *Cap. IV. 1. Domitium.* Loquitur de Cneo Domitio, quem Pompeius post Syllanam victoriam in Africa vicit et interfecit. Vide Frag. I. int. n. 14, et Val. Max. vi, 2, 8. — *Carbonem.* Cn. Carbonem cum Mario iuvene consulem. Et hic quoque a Pompeio, in Sicilia, necatus fuit. Vide Plut. in Pomp., Val. Max. v, 3, 5, et vi, 2, 8, ubi de Bruto etiam mentio est. Brutus autem ille, Marci Bruti, qui Caesarem interfecit, pater, Galliam Cisalpinam pro Lepido obtinebat, anno V. C. 677. Is quam in oppido Mintina obsiderat Pompeio se dedidisset, a Geminio Pompei iussu occisus est (Plutarch. in Pomp.) tam vero, ne tirones nominum similitudine deciperentur, meminisse attinet alterum fuisse Domitium, alterumque Carbonem, consules fratres, quos cum Scaevola, Antistio et aliis, velut Syllae faveotes, dum ad Sacroportum dinoscere, Damasippus praefor trucidavit. Vell. ii, 26; Cic. de Orat. iii, 3. — Ceterum hic Sallustius in Syllanae victoriae crudelitatem invenitur, quam dissimulabat prima

Epist. IV. Scilicet ille Caesari iram adversus armatos concitare, hic viciis et unanibus clementiam conciliare nititur. Pompeii tamen, licet mortui, odium eum non relinquit. Nam e tot caesis hominibus, eos tantum nominat quos Pompeium occidit.

2 *In villa publica.* Florus, de Sylla loquens, iii, 24. *Nec talem tantum caedum, qui belli finis fuit. Strictum et in pace gladio, animadvertendum in eos qui se sponte dediderant.* Minus est, quod apud Sacroportum et apud Collinam portam septuaginta amplius milia Sylla occidit. Bellum erat. Quatuor milia deditorum pariterum cumque in villa publica interfecti sunt. Non quatuor sed septem milia tunc occisa tradit Seneca, de Clementia, i, 12. *Descenderit licet dictatura nos ut se togae credideret, quae tamen inquam tyrannus tam modo hominum sanguinem debet, quam ille qui in ipse milia civium romanorum contrucidari iussit? Et quoniam in vicino, ad artem Belluae ardens, exulavit conclamata tamen tot mellum sub gladio gemituum, cetero senatus huc agamus,*

conscissam. Heu, quam illa occulta civium funera et
repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum
fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum, ante
partum a te victoriam omnia saeva atque crudelia
erant! Ad quae te illi iidem hortantur: acilicet id
certatum esse, ³ utrius vestrum arbitrio iniuriae fie-
rent; neque receptam, sed captam a te rempublicam;
et ea causa exercitus, stipendiis confectis, optimos
et veterrimos omnium, adversum fratres parentesque
ac liberos armis contendere; ut ex alienis malis de-
terrimum mortales ventri atque profundae libidini.
sumtus quaererent, atque essent opprobria victoriae,
quorum flagitiis commacularetur honorum laus. Ne-

inquit, P. C.; arditissimi pauci mei ius-
su occubunt. LXXI. Epitom. LXXVIII.
Octo milia dediturum in villa publicam
trucidant. Vide etiam Plut. in Sylla;
Valer. Max. ix, 2; Dionys. Hal. v
extrem. et alios. Villa autem publica
in campo martio fuit, domus amplis-
sima et recipendis hostium legatis
destinata. Flu. archus ait, is inmodis-
simus, quem intelligit Lipsius (ad Sene-
cam) circum Flaminiam. Vterque
locus vicinus erat aedi Bellonae, ubi,
dum caedes ista fieret, senatus habe-
batur. — Concessam. Vis maxima
vocabuli, quod tamen Gronovius mu-
tare vult in concessam. — Occulta ci-
vium funera. Praeter strages illas pu-
blicas, occultae etiam neces. — Vulgo
inquit occides in sinum patrum etc.,
pro in sinu. Mahi cum Curtio, fuga
in sinum. Scilicet in magna trepida-
tione, et percussorum metu conteri-
ti, pueri in parentum, mulieres in libe-
rorum sinum fugere solent.

3. Scilicet id certatum est. Supple,
volentes, vel consentientes. — Virtus
astrum. Pompeii an Caesaris. — Re-

ceptam. Ab iniusta dominatione vindic-
atam. — Exercitus stipendiis con-
fectus. Veteranos Caesaris exercitus,
quibus, post tot exhaustos ad augen-
dam rempublicam labores, delata
quies erat. — Optimos et veterrimos
omnium. Hoc glossema putat Ruper-
tus. Non ego. Quod enim Caesariani
milites optimi erant et veterrimi: o-
mnium militum romanorum, eo mi-
nus credi potest illos civile bellum in-
cepisse, ut deterrimum mortales ven-
trem profundamque libidinem satiare
possent. Nota oppositionem verborum
optimos et deterrimum. — Parentesque
ac liberos. Vt et in bellis civilibus.
Vulgo, alii liberos, nullo sensu. Gal-
licus interpres Bezae iam proposuit
ac liberos, Rupertus, parentesque alibi,
alii liberos. Forte non absurdum
fuerit, parentesque, alibi liberos, ve-
mel posito, semel autem subaudito
alibi. Certe turpe membrum deleri
oportuit. Nam Curtius, qui alio refert
ad milites, non attendit ens acensati-
vo casu designari, optimos ... veter-
rimum.

que enim te praeterire puto, quali quisque eorum 4 more aut modestia, etiam tum dubia victoria, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli; quorum aetas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit. De bello satis dictum.

- 491 V. De pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitis; primum id, quaeso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis malisque¹ dimotis, patienti via ad verum perges. Ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi romanae fatum excidii adventarit, cives cum civibus manus conserturos; ita defessos et exsangues regi aut nationi praedae futuros: aliter non orbis terrarum, neque cunctae gentes conglobatae, movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt et concordiae bona, et discordiae mala expellenda. Id ita eveniet, si sumtum et rapinarum² licentiam demseris; non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem, corruptis moribus, ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem finem sumtum statueris: quoniam is

4. *Quisque eorum* In toto hoc loco de iis agitur, quos supra, II, n. 3, dixit in castris Caesaris remansisse, quia nihil illis Roanae, ob trepidiores, tutum erat. Istiusmodi homines viatorem ad saecitiam hortantur. Quibus certe non recedendum, atque ut illi suae aviditati praedam quaerant, ita suae gloriae Caesar consulere debet. Idem dixit auctor initio cap. III. De te quo primum, quod optimum factum est, exstantia. — Quorum aetas etc. Quia senes sunt.

Cap. V. 1. *Bona malisque* In neutro genere, commodis et incommudiis.

2. *Sumtum et rapinarum* est Ad hoc Bopert. Causa discordiae ex ob-

dito erat. Nam ex sumptibus egentes, ex egritate rapinae, et rapinae discordiae oriuntur. — *Ad vetera instituta*. Intelligit leges sumptuarias et cibarias, quae dudum, licentia morum, obsoleverant. Eas viro autem reblidisse Caesarem narrat Suet. XLIII. — *Repuerue*. Sc. sumptus, vel mores. — *Finem sumtum*. Si feceris ut nemo plus exget ac consumat, quam res familiaris patitur. — *Eam viatorem* — *astutiam*. Sua atque aliena consumere virtutem et magnitudinem animi exaltant, pudorem vero et modestiam pro socordia habent. De hoc uno demonstrativi pronominis, vide Latul. LVIII, n. 18.

incessit mos, ut homines adolescentuli, sua atque aliena consumere, nihil libidini atque aliis rogantibus denegare pulcherrimum putent; eam virtutem et magnitudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aestiment. Ergo animus ferox, prava via ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modo, modo in cives: movet composita, et res novas veteribus acquirit.³ Quare tollendus foenerator in posterum, uti suas quisque res curemus,⁴⁹⁰ Ea vera atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere, et magnitudinem animi in adiendo, non demendo reipublicae ostendere.

VI. Atque ego scio, quam aspera haec res in principio futura sit, praesertim iis qui se in victoria licentius liberiusque, quam arctius, futuros credebant, Quorum si saluti potius, quam libidini consules;

3. *Res novas veteribus acquirit.* Verit. cl. *Dureau de la Malle.* Ils sacrifient la fortune de l'état pour relever les leur; confisquent ex Catilina, vetera odere, nova creant. Sed non mihi quidem satis patet similitudo, nec video quomodo vox veteribus significare possit, la fortune de l'état. Certe totam phrasim vocat ineptam. Vases auspiciatur, alius super alia consulat, quod sententiae propterea contrarium est; vel, veteribus largitionibus ad apud plebem assequantur, ut ex praetoris et consulatus nomen et libidinem suppetant. Sed dicat ipse unde petat largitionibus. Ceteri non melius nodum solvunt; qui nullus iam esset, si responderetur vocula pro, quae mihi videtur excidisse, ita ut sit, res novas pro veteribus acquirit. Nisi forte etiam verbum acquirit, i. e. quaerit ad, ita capias ut intelligitur, res novas, sub sidium veteribus, quaerit. — Tollendus

foenerator. Quia isti homines inventutem perfida munus dandi facilitate ad nimios sumptus incitant — *Magistratum gerere.* Ea vera atque simplex via est, quae magistratus officium suum ad populi utilitatem, non ad solvendum suis credituribus res alienam, gerant, neque magnificas ostendant in ditando, non in spolianda republica. — *Gerere.* Absolute positum, ut lug. LXXXV, n. 9. — Quod ad rem ipsam attinet, Caesar, inquit Suet. xlii, de pecuniis mutuis, denotia novorum tabularum expectatione, quae crebro movebatur, decrevit itaque, ut debitores creditoribus satisfacerent per arationem possessionum, quanti quaque ante civile bellum compararent, deducto summae aeris alieni, si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset, qui condicione quavis pars fere crediti disparet.

Sallust.

LI

illosque nosque et socios in pace firma constitues. Sin eadem studia artesque iuventuti erunt; nae ista egregia tua fama simul cum urbe Roma brevi concidet. Postremo sapientes pacis caussa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant: nisi illam firmam efficis, vinci, an vicasse, quid retulit? Quare capesse, per deos, rempublicam, et omnia aspera, uti soles, pervade: namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. Neque quisquam te ad crudeles
 493 poenas¹ aut acerba iudicia invocat, quibus civitas vastatur magis quam corrigitur, sed uti pravas artes malasque lubricas ab iuventute prohibeas. Ea vera clementia erit, consuluisse ne merito cives patria expellerentur, retinuisse ab stultitia et falsis voluptatibus; pacem, concordiam stabilivisse; non, si, flagitiis obsequutus, delicta perpessus, praesens gaudium cum mox futuro malo concesseris.

VII. Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxime fretus est, negotii magnitudine, et quia² tibi terrae et maria simul omnia componenda sunt. Quippe res parvas tantum ingenium attingere nequit: magnae curae magna merces est. Igitur provideas

CAP. VI. 1. *Ad crudeles poenas.* Sc. adversus eos qui se in victoria licentius liberiusque futuros credebant — *Ea vera clementia erit.* Non hic agitur de clementia in hostes Caesaris, sed in eisdem ipsos homines. Nonnullae edd. *ea vero clementia erit.* Fortasse bene, si adverb. vero intelligas autem. — *Ne merito cives patria expellerentur.* » Tunc demum clementia eris, si rem ita constituas, ut ne cives ea committant, ob quae merito patria expellantur. » Atqui ad id saepe adigebantur egestate et avaritia. Vulgo legitur immerito, quod est contra

sensum. Claeconius et Vrainus testantur libros scriptos habere *merito*; quod non revocare timidioris animi fuisse. Idem, pro *expellerentur*, legi velint *expelluntur*, sed nullam auctoritatem afferunt.

CAP. VII. 1. *Et quia etc.* Hoc cum antecedentibus iunge. *Animus meus maxime fretus est negotii magnitudine, et eo quod tibi terrae et maria componenda sunt.* Quod monemus, quia vulgo ita distinguitur, ut phrasis, *quia... componenda sunt*, iungatur cum *magnae curae magna merces est.* Iam interpunctionem nostram recepit Curt.

oportet, uti plebes, largitionibus et publico frumento corrupta,² habeat negotia sua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probitati et industriae, non sumtibus, neque divitiis, studeat. Id ita eveniet, si pecuniae, quae maxuma omnium pernicies est, usum atque decus demseris. Nam saepe ego cum animo meo reputans, quibus quisque rebus clari viri magnitudinem invenissent, quae res populos nationesve magnis auctoribus³ auxissent, ac deinde quibus⁴⁹¹ caussis amplissima regna et imperia corruissent; eadem semper bona atque mala réperiebam; omnesque victores divitias contempsisse, et victos cupivisse. Neque aliter quisquam extollere sese, et divina mortalis attingere potest, nisi, omissis pecuniae et corporis gaudiis, animo indulgens,⁴ non assentando, neque concupita praebendo perversam gratiam gratificans, sed in labore, patientia, bonisque praeceptis, et factis fortibus exercitando.

VIII. Nam domum aut villam exstruere, eamque signis, aulæis, aliisque operibus exornare, et omnia potius, quam semet,⁵ visendum efficere; id est non di-

² *Largitionibus et publico frumento corrupta* Sueton. lul. 21.1 *Caesar et viginti trecentisque milibus accipientium frumentum e publico, ad centum quinquaginta retraxit*

³ *Magnis auctoribus* Magnorum virorum opera. Ceterum mihi, ut Caecioni, magis placet *magnis auctoribus*, quod est in Fabri et Brucanelli libris. Malim etiam, cum Clacconio, *magnis auctoribus*. Nam apud Liv. 21.1, 27, Scipio deos ita precatur: *Eaque vos omnia bene iuvetis; bonus auctoribus auctor*. Quam laudem e vulgata sensus aliquis eliciatur, nihil ausus sum mutare.

⁴ *Animo indulgens*. Haec mens

auctoris. Non corpori, sed animo hominem indulgere oportet. Indulgebit autem, non illi assentando et concupita praebendo, perversam gratiam gratificans, sed cum in labore, patientia, bonisque praeceptis et factis fortibus exercitans. Ad verbum *indulgens* refer simul et *gratificans*, et exercitando.

CAP. VIII 4 *Omnia potius, quam semet etc.* Confer egregium Cicer. locum, de Off. 11, 22 Item Parados. v, 2 — *Flagitio*. Deducori. Et hic confer Cicer. de Offic. 1, 39 — *Bea die ventrem onerare*. Simile quid ex Platone desumpsit Cicer. Tuscul. v, 35: *Est, inquit, praecleara epistola*

vitias decori habere, sed ipsum illis flagitio esse. Porro ii, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem sine scorto quiescere, mos est, ubi animum, quem
 485 dominari decebat, servitio oppressere, nequidquam eo postea hebeti atque claudo, pro exercito uti volunt: nam imprudentia pleraque et se praecipitant. Verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae desinent, si neque magistratus, neque alia vulgo cupienda venalia erunt. Ad hoc providendum est, quonam modo Italia, atque provinciae tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. Nam iidem omnia vastant,² suas deserendo domos, et³ per iniuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc, militia iniusta, aut inaequalis sit: quum alii triginta, pars nullum stipendium faciet. Et frumentum id, quod antea praemium ignaviae fuit,³ per municipia et colonias illis dare convenient. quum stipendiis emeritis domos reverterint. Quae reipublicae necessaria, tibi-que gloriosa ratus sum, quam paucissimis absolvi. Non peius videtur, pauca nunc de facto meo disse-
 rere. Plerique mortales ad iudicandum satis ingeni

Platonis ad Dionem propusquam, in qua scriptum est his fere verba: Quo quum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena italicaeum agrorumque mensuram, nullo modo mihi placuit; his in die satum fieri, nec unquam pernoctare solent, ceteraque quae committuntur huc vitae, in qua sapientia nemo efficitur unquam, moderatus vero multo minus. Scilicet Romanis veteribus propidium erat aut nullum, aut maximo modicum. In coena tantum mihi magni indulgebant. — Nequidquam hoc ampari ex illo. Nam Curtius habet nequaquam, non satis commode sensui.

2. *Iidem omnia vastant. Iidem ac*

illi, qui abruis foenoris et omnibus fortunis exorti, nullam spem nisi ex rapinis habent, quales homines notat Lucretius, in Catil. ii, 9 et 10. — Quum .. fuerit. Suspicio legendum fuerit; quinquem nullibi invenio. Sensus tamen constare potest, vel si legas fuerit. Oportet, inquit, militiam non inaequalem esse, atqui erit, quum (vel quumvis), ut nunc, alius triginta, alius nullum stipendium faciet.

3. *Praemium ignaviae fuit.* Scilicet, quum Romae nihil agentibus distribueretur. — *Ille* Militibus. Vult nempe frumentum non ignis ac plebi, sed veteranis, per municipia et colonias distributis, dari.

habent, aut simulant; verum enim ⁴ ad reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus; vix satis apertum os, aut lingua prompta videtur, quae meditata pectore evolvat. Quibus me subiectum haud poenitet; magis reticuisse pigeret. Nam sive hac, seu meliore alia via perges; a me quidem pro virili parte dictum et adiutum fuerit. Reliquum est optare, uti, quae tibi placuerint, ea dii immortales approbent, beneque evenire sinant.

⁴ *Verum enim.* Hoc cum Cortio, ex MSS. rescripsimus, quum sit in alijs *verum tamen*.

DECLAMATIO*

IN

M. TVLLIVM CICERONEM

FALSO SALLVSTIO ADSRIPTA

495 I. Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis, quam morbo animi, petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum, neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi; uti, si quam maledicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Vbi querar? quos implorem? P. C. diripi rempublicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? apud populum romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese, ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, patres conscripti,

* *Declamatio.* Nemo certe hanc declamationem Sallusti esse in animum induisset, nisi afferret, tanquam ex Sallustio in Ciceronem, Quintilianus IV, 1, *graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marco Tulli*, et II, 3, *o Romule Argente*. Sed coninet Cortius fieri potuisse, ut litterator aliquis, vel ipse, quicumque sit, auctor, ingenii sui monumento auctoritatem conciliaturus, ista margini ap. Quintilianum adscripserit, quae postea in textum irreposuerint. Quae si falsa coniectura sit, et ex vero Sallustii oratione jã deperierint Quintilianus, reliquum erit ut, deperdito

Sallustiano opere, rhetor aliquis pauculas istas voces e Quintiliano arreptas in propriae Minervae operam intruserit. Has enim declamationes patet istiusmodi fuisse, quales in scholis ad exercitationem componebantur. Certe eas Sallustio et Ciceroni dudum abjudicaverunt Ipsiùs, Vossius, aliique doctissimi viri. Eas tamen huic nostro Sallustio addidimus, ne quid desideretur, quod in aliis edd. occurrat. Ceterum nullam his explanandis operam impendimus, satis magna iam pro nostris viribus (utiam et pro legentium expectatione!) in verum Sallustium impensa. ¶

quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est? ubi M. Tullius leges, iudicia populi romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non reptitius, accitus, ac paullo ante insitus huic urbi civis. An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisse? scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est, quod eam flagitiose venditas, quam turpissime parasti.

II. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos attollit; uxor sacrilega, ac periuriis delibuta; filia matris pellex, tibi incundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet uti nos commonefacias, quam conversa sit respublica, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri consularis, fuit. Atque haec quum ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse; inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit: quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus; et ideo respublica disiecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de republica consuluisti, quum legis Plantiae iudicia domi faciebatis; ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas; quum tibi alius Tusculanam, alius Pompeianam villam aedificabat, alius domum emebat; qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus, is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias

senatui fecerat, denique de eo tibi compertum erat. Quae si tibi falsa obûcio; redde rationem, quantum
 488 patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, quae ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumtu aedificaveris? aut, si retices; cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris?

III. Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit similitudinem hominum nobilium, rempublicam curam habet, neque terrore, neque gratia commovetur: illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces; quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. Atque is, quum eiusmodi sit, tamen audet dicere: *O fortunatam natam me consule Romam!* Te consule fortunatam, Cicero? immo vero infelicem, et miseram, quae crudelissimam proscriptionem civium perpessa est; quum tu, perturbata republica, metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas; quum omnia iudicia, omnes leges in tua lubricine erant, quum tu, sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. Atque parum est, quod impune fecisti: verum etiam commemorando exprobras; neque licet oblivisci servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris, quod libet; satis est perpessos esse, etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissimis verbis insectabere? *Cedant arma togae, concedat laurea linguae*: quasi vero togatus, et non

armatus, ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te, Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iupiter optimus maxumus in concilio deorum ⁴⁹⁹ admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipublicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui in civitate fecisti insidias, ancillaris: (quo iure, quum de exilio tuo Dyrrachio redisti, eum sequeris?) quos tyrannos appellabas, eorum potentiae faves: qui tibi ante optimates videbantur, eosdem dementes ac furiosos vocas. Vatinius caussam agis, de Sextio male existumas: Bibulum petulantissimis verbis laedis, laudas Caesarem: quem maxime odisti, ei maxime obsequeris: aliud stans, aliud sedens, de republica sentis: his maledicis, illos odisti: levissime transfuga! neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

DECLAMATIO IN SALLUSTIUM

QVAE CICERONI FALSO TRIBUITUR.

I. Ea demum magna voluptas est, Crispe Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris actas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim, qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque, qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, P. C.? unde initium sumam? Maius enim

mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum. Quod si aut de mea vita, atque actibus, huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obispio. Id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, P. C., in respondendo non habere magnam expectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae, et vestrae iam, et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare, minimis rebus posuit rudimentum; sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. Itaque nihil aliud studet, nisi, uti lutulentus sus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione: non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur; sed est quaedam calumnia, quam unusquisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit; illam, P. C., non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxime potero, brevi ut faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, P. C. Plerumque enim respublica privatis crescat inimicitiiis; ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Sallustius ad unum exemplum et regulam quaerit; velim mihi respondeat, numquid, quos protulit Scipiones et Metellos, vel Fabios, ante fuerint aut opinionis, aut gloriae, quam eos res gestae suae, et vita inno-

centissime acta commendavit? Quod si hoc fuit illis initium nominis et dignitatis, cur non aequè de nobis existimetur? cuius et res gestae illustres sunt, et vita integerrime acta. Quasi vero tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus: quod si esses, nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi; uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae: tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras; ut etiam si fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare ¹⁰¹ noli mihi antiquos viros obiectare: satius est enim, me meis rebus gestis florere, quam maiorum opinione niti; et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, P. C., qui iam decesserunt, omnique odio carent et invidia; sed cum iis, qui mecum una in republica versati sunt. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambituosus (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Sallustius duxit); aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus; aut in tuenda republica tam vigilans (quam tu proscriptionem vocas); credo quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent. At quanto meliore loco respublica staret, si tu par ac similiis scelestorum civium, una cum illis adnumeratus esses! An ego tunc, falso scripsi, *cedant arma togae*, qui togatus armatus, et pace bellum oppressi? an illud mentitus sum, *fortunatam natam me consule Romam*, qui tantum intestinum bellum, et domesticum urbis incendium extinxi?

III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea culpas, quae in historiis mihi gloriae ducis? An turpius est, P. C., scribentem mentiri, quam illum pa-

lam hoc ordine dicentem? nam, quod in aetatem increpuisti, tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum te a pudicitia. Sed quid ego de te plura querar? quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam, uti vitium, obicere, cuius semper nocens eguisti patrocínio? An ullum existumas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, P. C., si homo, qui desidia ac luxuriae plenus sit, haec, ut nova
502 atque inusitata, miratur. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris; satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Vnus enim satis es materiae habens; neque quidquam turpius est domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putasti parare invidiam ex mea re familiari: quae multo mihi minor est, quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est; uti potius amici mei viverent, quam ego testamentis eorum locupletior essem! Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori tribuni plebis cessi: utilius duxi quamvis fortunam unus experiri, quam universo populo romano civilis essem dissensionis causa: qui, posteaquam ille suum annum in republica perbacchatus est, omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt, hoc ordine revocante, atque ipsa republica manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet, quam universi vos, populusque romanus frequens adventu meo gratulatus est.

IV. Tanti me fugacem, mercenarium patronum hi aestimaverunt. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum, neque me addixi; sed quantum quisque reipublicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus aut inimicus. Ego nihil plus volui valere quam pacem; multi privatorum audacias nutriverunt. Ego nihil timui nisi leges; multi arma sua timeri voluerunt. Ego nunquam volui quidquam posse, nisi pro vobis; multi ex vobis potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo reipublicae amicus fuit: neque me poenitet, si aut petenti Vatinioreo patrocinium pollicitus sum, aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus 503 Caesaris favi: hae enim laudes egregii civis, et unicae sunt. Quae si tu mihi, uti vitia, obicis, temeritas tua reprehenditur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset disserendum, P. C., non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed, ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?

V. Nunc ad te uti revertar, Sallusti, patremque tuum praeteream; qui si nunquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam reipublicae facere non potuit, quam quod te talem filium genuit. Neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit; sed qualem adolescentiam egeris. Hac enim demonstrata, facile intelligitur, quam petulanti pueritia, quam impudicus et procax, adoleveris. Posteaquam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit, et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisse, exoleverat;

cupiditatibus infinitis efferebaris, ut, quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. Ita non est facile exputare, P. C., utrum inhonestioribus corporis partibus rem quacsierit, an amiserit. Domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit, vendidit: et cui dubium potest esse, quin mori coëgerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet a me eum quaerere, quis in P. Grassi domo habitet; quum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitat paterna domo. At hercule! lapsus aetatis tirocinio, postea sese correxit. Non ita est: sed abiit in squalitium sacrilegii Nigidiani: bis iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit; et ita discessit, uti non hic innocens esse, sed iudices perierasse existimarentur. Primum honorem in quaestura adeptus, hunc locum et hunc ordinem despexit; cuius
504 aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, quum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium; neque erubuit ora vestra.

VI. Vixeris, uti libet, Sallusti; egeris, quae volueris; satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse! noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum; sed ita expectati non sumus, ut a te cavere possimus: audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc movere possit, P. C., factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem, sed illud censorium elogium Ap. Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem; nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas

reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum delectum senatus te unquam vidimus; nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae confluxerat. At idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, posteaquam respublica armis oppressa est, et idem victor, qui exsules reduxit, in senatum post quaesturam reductus est: quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emtor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisse; neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco accepisset magistratum. Peracta quaestura, posteaquam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis exemplar erat Sallustius, quo tamquam in inam voraginem coetus omnium vitiorum excesserat; quidquid impudicorum, cillonum, paricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis, subsederant, nominis perditum ac notissimi, nulla in parte castris apti, nisi licentia vitiorum, et cupiditate rerum novarum.

VII. At posteaquam praetor factus est, modeste se gessit et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum transiici, aut in naves contrudi; tantum, inquam, P. C., exhausit, quantum voluit; ne causam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Quod si quidpiam eorum falsum est; hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tanquam somnio beatus, hortos pretiosissi-

mos, villam Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris? Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem; quum tu veteris villae dominus sis, cuius paulo ante fuerat Caesar? modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens, et tam beatus? nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis, ac par tui?

VIII. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt; quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse bis senatorem, et bis quaestorem fieri, quanti bis consularem, et bis triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere: is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudine es, et civilis belli memoria. Quid enim hoc gravius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine videamus? Desine honos petulantissima con-

505
sectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unumquemque moribus tuis aestimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, P. C. Saepe enim vidi gravius offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

IVLII EXSVPERANTII
OPVSCVLVM
DE
MARI, LEPIDI AC SERTORII
BELLIS CIVILIBVS *

I. Quam Lucius Metellus proconsul contra Iugur-⁵⁰⁷tham in Numidiam exercitum duceret, Marium ex gregariis militibus, genere ignobilem, sed virtute praestantem secum habuit. Quem quum militibus quaestorem fecisset, ita se factus fortibus promiserat, ut hostibus terrori, romano imperatori carus esset. Sed victimas immolanti numinibus, in oppido Numidarum

* Hoc opusculum suis Sallustii editionibus addiderunt optimi editores, inter quos Curtius et Hav., utpote quod amissae Sallustianae Historiae hreviarium quoddam esse videatur. Hoc illi tradunt in uno Sallustii codice, ex bibliotheca Pithecaea, post Catilinarium et Iugurthinum bellum inventi. Et nos quoque id invenimus in Regiae Bibliothecae Parisiensis membrana, n.º 6085 (quam littera C designare solemus), in qua leguntur etiam, post Exsuperantium, sententiae Publii Syri. Codex autem ille, qui, teste Catalogo, Masarinus fuit, et XI.º saeculo aetatis videtur, in vulgatis editionibus in nonnullis locis recedit, et aliqua, quae obscura aut

parum latina videbantur, clariora et elegantiora exhibet; quae suo quodque loco notare nobis cura erit.

Iam vero Iulium Exsuperantium ineunte saeculo quinto vivisse docili arbitrantur, quod Exsuperantium aliquem sui coetivum in limerario nominat Rutilius. Neque plura de eo ad nostram solitum pervenire.

CAP. I. 4 *Se—promiserat.* Se in apem maioris dignitatis extulerat. *Promiserat* idem fere est quod, porro *miserat*, *protulerat*. Plin. xvi, 26 *In maxima tamen admiratione pons est...* *Nec ulla arborum avidius se promittit;* i. e. in fructum effert, ut ait Rob. Steph.

Sallust.

M m

508 cui nomen est Vtica, haruspices magna quaedam im-
pendere Mario responderunt: atque hortati sunt, ut
quae vellet, auderet, peteretque celsiora natalibus,
meritisque maiora, siquidem cuncta videbatur favor
spondere fortunae. Tunc capiendi consulatus invasit
magna cupiditas, ad quem petendum, paratis suffra-
giis, ² relicta provincia Metello, Romam venit: ibique
de Metelli rebus loquendo corruptius ac suam extol-
lendo virtutem, effecit animos vulgi cupidos novita-
tis, in suum excitando favorem, adiuvantibus tribunis
plebis. Nam eo tempore inter patres et populum,
studio dominationis, erant excitata certamina. Ita
factum est ut, quasi in perniciem nobilitatis, quam
lacerabat iniuriis, Marius novis extolleretur hono-
ribus. Itaque, comitiis consularibus, universus po-
pulus, qui ad eligendum convenerat, Marium con-
sulem iussit; et, erepta Metello provincia, in Numi-
diam missus est.

II. Sed is accepto consulatu, ³ quasi spoliū victo-
riae superatis patribus ostentabat, aperteque se eorum
potentiae profitebatur adversum. Sed quum militem
novum scriberet, primus omnium ⁴ capite censos cives
infidosque atque inutiles duxit ad bellum; ut hac ra-
tione, cum publico detrimento, populo gratiam red-
deret, a quo speratos honores acceperat. Nam popu-
lus romanus per classes divisus erat, et pro patri-
monii facultate censebatur. ⁵ Ex iis omnes, quibus res
erat, ⁶ ad militiam ducebantur. Diligenter enim pro

2. *Paratis suffragiis.* Sic codex re-
gius. Vulg. *paratis suffragiis.*

3. *Ap. II. 4. Sed is accepto consulatu.*
Sic idem codex. Vulg. *abest sed.*

4. *Primus omnium.* Haec fert noster;
optime, ut arbitror. Vulgo, *primum*
omnium.

5. *Censetur.* Fuit primum in co-
dice nostro *censebatur*; sed erasa est
littera *n*.

6. *Ex iis omnes, quibus res erat.* No-
ster, *et hi omnes, quibus res erant.* Hic
vulgatam praeforendam censui.

victoria laborabant, qui cum libertate, ⁵ bona, patriam defendebant. Illi autem quibus nullae opes erant, caput suum, quod solum possidebant, censebantur, et belli tempore in moenibus residebant. Facile enim poterant existere proditores; quia egestas haud facile habetur sine damno. ⁶ Hos igitur Marius, quibus non fuerat respublica committenda, duxit ad bellum. Sed forte ⁷ secum L. Syllam legatum unum de nobilibus in provinciam duxit, atque ibi confecto feliciter bello, et Iugurtha capto, ad urbem rediere victores. Atque statim, virtute cognita, Marius in Galliam missus, ⁸ quae tunc romanos fines hostili incursione vexabāt.

III. Eodem tempore, Mithridates cum magnis copiis universam Asiam urbesque sociorum expugnando atque vastando coepit adfligere. Ad quem coercendum L. Sylla est cum exercitu destinatus, cuius in africano bello probata erat corporis atque animi magnitudo. Hoc ubi Mario compertum est, terminare quod gerebat praelium festinavit: et homo infinitae cupidus gloriae, non patiebatur libertatem dignitatemque romanam alterius virtute defendi. Contusus igitur Gallis, vastataque natione penitus barbarorum, Romam iterum victor intravit.

Itaque instinctu eius, Sulpicius, tribunus plebis, legem tulit, ut auferretur Syllae provincia ac Mario

5. Cum libertate. Vulgo ex libertate. Iam Gortius coniecit cum libertate, quod noster aperte exhibet, nam non e, sed ē scriptum est, quo signu saepe notatur praepos. cum.

6. Quia egestas haud facile habetur sine damno. In Catul. XXXVII, dixit Sallust. Egestas facile habetur sine damno; i e facile est egestatem a

damno et iactura tueri. Quod Exsuperantium non intellexisse constat, quum sententiam corruperit, addendo haud.

7. Sed forte secum. Sic noster. Vulgo abest secum.

8. In Galliam missus. Sc. adversus Cimbrum et Teutones. Iug. CXIV

daretur. Hoc Syllae ubi nunciatum est, Murenam legatum suum provinciae Valerianisque praefecit militibus, quos infidos bellis existimabat esse civilibus; et cum parte exercitus, iniuriae dolore commotus, ad extinguendam Marianam venit factionem. Statim ut Romam venit, resistantem sibi Sulpicium et seditiosis
 510 concionibus romanum populum disturbantem, cum multis quos sibi socios adsciverat, trucidavit; atque Marium ipsum machinatorem tantae contumeliae, in exilium impetu detrusit armorum. Atque ille (quotiens victor!) per Gallorum atque Asrorum rura, quae ipse vastaverat, naufragus atque egenus erravit.

IV. Dum haec aguntur, Cinna et Octavius facti sunt consules: quorum Cinna de partibus Marianis fuit. Hic legem tulit, ut novi cives, qui aliqua ratione romanam acceperant civitatem, cum veteribus, nulla discretione, suffragium ferrent. Hoc videlicet in eorum gratiam faciebat, qui Marium suffragiis suis extulerant, et amplissimis honoribus decorarant. Sed haec lex iniuriosa erat in veteres cives, qui meritum dignitatis videbantur amittere, si cum novis indignis in ferendo suffragio iungerentur. Ob hoc itaque Octavius collega commotus, ut seditionibus privaretur, collegam suum Cinnam, adnitentibus veteribus civibus, in exilium misit armatus, munitus videlicet copiis Syllae. Quae quum agerentur, maximus ex utrisque partibus civium numerus interemptus est. Expulsus igitur Cinna quum vagaretur, ad Africam, ubi Marius inops erat, forte pervenit: atque ibi communicato consilio, sollicitatis animis perditorum, et de ergastulis erutis servis, exercitum confecerunt; et armata validissima manu iuventutis ad urbem venerunt, atque

Cap. IV. 1. *Vi seditionibus privaretur.* Vi respublica sine seditionibus esset. Dicitur suspectae latinitatis.

Octavium Syllae satellitem superatum necaverunt. Tunc varia crudelitas pervagata est, ut nobilitas omnis ad fugitivorum trucidaretur arbitrium: ² atque eo immanis saevitia Cinnae fuit, ut nec illis parceret, ⁵¹⁴ quorum opera erat victor effectus. Et quum hac insolentia in omnes communiter baccharetur, quum haberet conciones, ³ a militibus suis occisus est. Tum Marius ne sine socio ⁴ dominatum sustinere non posset, in locum, Carbonem sibi in septimo consulatu collegam subrogavit.

V. Tum Sylla, tanta indignatione commotus, contra Marium ¹ atque Carbonem exercitum duxit; et inter se ferali certamine romani exercitus conflixere. In quo bello superatus est Marius. Tum vero Sylla victor, quidquid in urbe remanserat, crudeliter persequutus est; et rempublicam vindicatam non reddidit legibus, sed ipse possedit: ac se talem praebuit, ut Cinnana ac Mariana, quam ultum ierat, ² dominatio quaeretur. Hinc Sallustius: « Bonis initiis malos eventus

2. *Ad fugitivorum—arbitrium* Scriptores latini fugitivos intelligere solent, servos a dominis profugos, monentque Coriis hic quoque sic accipi eam vocem. Et modo quidem dixit servos ex ergastulis ereptos a Mario et Cinna fuisse. Fieri tamen possit, ut ipse auctor intellexerit Marium et eius fugae comites, quoniam statim Cinnam inter trucidatores nominat.

3. *Quum haberet conciones.* Dissentiant in morte Cinnae scriptores, quod ostendit nota Putzani ad Velletum II, 24. Noster sequitur Appian. Bell. Civ. I. Coartiva.

4. *Tum Marius, ne sine socio.* Falitur auctor Marius enim prior mortuus est, et Cinna, in eius locum,

Valerium Placem consulem subrogavit; quo interfecto in Asia, Carbonem assumpsit. Vide Appian. et reliquos. Abstractus est, quod videret Marium juvenem, illius Marii qui septies consul fuit, filium ab Floro, Livio aliisque, cum Carbone consulem prodii. Coartiva.—*In locum.* Scilicet Cinnae.

CAP. V. 4. *Contra Marium, Juvenem* scilicet, quumvis patrem intellexerit Exsuperantius. Vid. Appian. Bell. Civ. I; Vell. II, 25 et seqq.

2. *Quam ultum erat,* sic optime noster Vulgo, *quod ultum erat*, quam lectionem frustra tueri nititur Curtius, quam non meliorem noverit.—*Quod asperatus dominus.* Sic Curt. et Haverc. Noster *ut asperatus dominus.*

habuit. » Nam fuerunt bona principia, quod oppressam voluit civium defendere libertatem; mali eventus, quod superatis dominis et ducibus saevis, gravius ipse civitatem quassavit, qui se publicae calamitatis fore promiserat defensorem. Hic, quum teneret imperium, multas leges ac iura praescripsit, multis civitatibus immunitates³ vectigalium dedit, multos romana civitate donavit.

- 512 VI. Huius acta dum conatur Lepidus in suo consulatu subvertere, contra collegam Catulum civile praelium gessit et victus est. Nam congregatis iis, in quorum possessiones novos colonos de suis militibus Sylla victor immisit, ac sibi coniunctis liberis proscriptorum, ingentem congregavit exercitum pollicendo, si vicissent, se bona patria restitutum. Plebi quoque, multis muneribus publice privatimque largitis,⁴ carus videbatur, ac publice libertatis adsertor. Sed in Etruriae littore¹ commisso praelio, coeperat Lepidus esse superior, per armatam multitudinem quae, odio rerum Syllanarum, se Lepidi partibus applicarat. Sed Pompeius de Gallia rediens, non passus est Lepidi audaciam cum publicis detrimentis impune hacchari. Nam fugientes eius copias ac se implicantes festinatione formidinis, ita prostravit, ut maiore numero privatus in Sardiniam confugeret; ut impedito commentu populum romanum fatigaret inopia, ac suas vires armis copiisque et omni instrumento reficeret. Atque ibi

3. *Multis civitatibus immunitates.* Vulgo, *multas* — *immunitates* iam Curtius coniecit *multis*, quod duxerit exhibet noster.

CAP. VI. 1. *Publice privatimque largitis.* Sic noster. Iamque Curtius non coniecerat modo, sed rescripserat *largitus*, pro nominativo *largitus*, qui

ante eum scribebatur estque etiam in Haverc. Ipse Sallust Fragm. p. 349, passim dixit: *dislargitus proscriptorum bonis*.

2. *Sed in Etruriae littore.* Hav. *In Etruri littore*, quod etiam noster, ex identiti errore iam Curtius rescripsit, *Etruriae*.

contrario propraetore, ³ variis praeliis gravibusque conflixit. Nam sollertissime tutando provinciam, effecit ut Lepidi consilia vana forent. Vndique enim prohibitus, et munitionibus a civitatum expugnatione depulsus, ⁴ nequivit cogitata perficere. Ac dum multa parat, morbo gravi oppressus et mortuus est.

VII. Cuius socius et administer Perpenna, ob de-⁵¹³ lictum tanti facinoris supplicium timens, ex Sardinia in Hispaniam transvectus est, ac se Sertorio sociavit, qui tum romanis armis quassabat imperium. Nam hic Sertorius de Marii partibus fuit. Nam, Norbano et Scipione consulibus, quum ex Asia Sylla contra Marium atque factionem veniret infestus, timens senatus iram, ne malo publico certamina inter duces orirentur, statuit, ut curarent consules, ne respublica acciperet detrimentum. Hoc itaque senatusconsulto excitati consules, contra venientem Syllam atque omnibus exitium minitantem, praesidia sibi cuiusque generis parare coeperunt: et duces idoneos ad quorum industriam pertineret cura bellorum, in quibus elegere Sertorium. Parato validissimo exercitu processere; et vetante Sertorio, colloquia consules permiserunt inter suum et Syllae exercitum, et facta proditio est, omnisque exercitus Syllae traditur. Tunc Sertorius destitutus, omnique copiarum nudatus auxilio, in Etruriam confugit, iram metuens Syllae, ne exigeret gra-

3 *Contrario propraetore.* Sic vulg. Item noster Corbuz conicit, eum contrario (i. e. adverso) propraetore. Vide an legendum potius, eum Triario propraetore.

4 *Et munitionibus a civitatum expugnatione depulsus.* Sic noster, cla-

rissimo sensu; pro vulgato, et munitionibus ac civitatum expugnatione depulsus, quod probum sensum non ellicere tam videret Corbuz. Civitatum dixit, antiquo et Salustiano more, pro civitatibus (vide Catil. XL, n. 4) — *Oppressus et mortuus est.* Sic noster. Vulg. ac mortuus est

vem quasi de superato hoste ¹ vindictam. Erat autem Etruria ² fidissima partibus Marianis, qui ab ipsis romanam, quam antea non habebant, acceperant civitatem. Timentes igitur Etrusci, ne beneficium tantae dignitatis, a Marianis acceptum, Sylla revocaret, si adversae partes essent amputatae, ³ penitus ad Sertorium se, atque alios eiusdem factionis duces applicarunt, omnia quae imperarentur, ⁴ sine recusatione promittentes esse facturos. Itaque factum est, ut rursus firmissimus XL cohortium comportaretur exercitus. Nam et multi milites qui se venienti Syllae tradi-
 514 derant, frustrationis, ⁵ ad priorum ducum castra reverterant, quae ante prodiderant. Inter haec, facti sunt Marius septies et Carbo consules.

VIII. Tunc Sertorius de Marii potestate securus, Romam venit et omnium coepit accusare, segnitiam, et ex multis promptissimis factis, Syllae industriam virtutemque laudare, cui nisi obviam iretur, actum iam ac debellatum foret. Tum consules, principesque alii factionis, tanto verborum pondere castigati, sive ut aemulum ac vehementem negligentiae correctorem ab oculis removerent, sive ut feroci provinciae, cuius infidelitatem timebant, idoneum praeponerent ducem, misere in citeriorem Hispaniam; atque ei mandatum

CAP. VII. ¹ *Quasi de superato hoste.* Sic noster. Vulgo alibi *quasi*.

² *Erat autem Etruria*, etc. Cortius monet in MS. fuisse *in Etruria*, quod etiam in nostro vidimus. — *Qui*. Scil. Etrusci, quae nullo latet in voce *Etruria*.

³ *Amputatae*. Afflictae, concisae

⁴ *Omnia quae imperarentur*. Sic noster. Vulgo *imperarent*.

⁵ *Frustrationem*. Sic vulg. et noster Sylburgius corrigit, *frustrati promiss-*

us. Cortius expungi velit duas syllabas onis. Quoniam coniecere vacat, forsan auctor scripsit *frustrati omnibus*, et error e compendio scripturae natus est.

CAP. VIII. ¹ *In ipso certamine Marium*. Hoc de neutro Mario verum est. Pater enim iam ante morbo intererat. Filius, quum ex oppido Praeneste per cuniculum effugere tentaret, a Syllanis exceptus et trucidatus est.

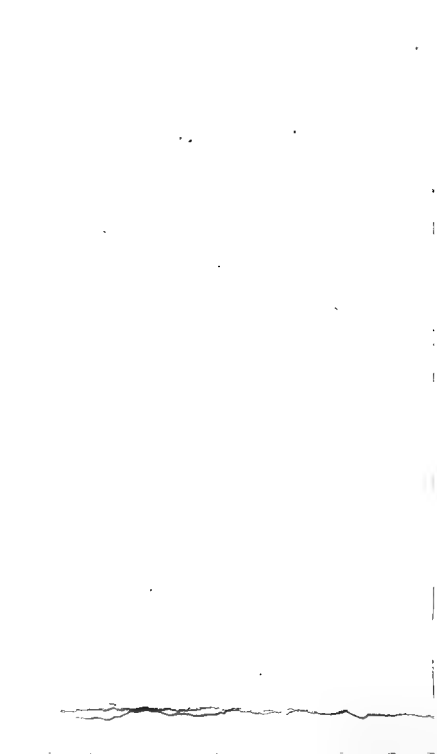
est, ut transiens res in Gallia transalpina componeret. Sed ubi in provinciam venit, ita strenue sociorum animos, iam deficientes atque alia cupientes, in favorem partium suarum, modeste tuendo atque blandiendo perduxit, ut et carus esset, et tamen ab omnibus timeretur. Sed in urbe Sylla et Marius confluxere. Atque in ipso certamine Marius¹ interemptus est; Carbo perditis rebus aufugit. Tum Sertorius commissis atque deletis partibus,² quas sequebatur, optimum consilium credens exercitum non dimittere, ne nudatus supplicia victoribus penderet, collecta Hispaniae multitudine, contra romanum exercitum statuit dimicare. Mortuo itaque Sylla, hostem se publicum aperte professus est.³ 4 Ad quem expugnandum⁵¹⁵ missi sunt Metellus atque Pompeius; qui eum gravibus atque assiduus pugnus adflixere. Qui tamen difficile vinceretur, nisi per coniurationem in convivio a suis esset occisus. Postea Pompeius Perpennam subegit; Auxumam, 4 Clunium, Calagurrim civitates delevit, et factis in Pyrenaeo tropaeis, Romam regressus est.

2 *Commissis* — *partibus*. Dicitio suspectae latitantis, pro eo quod esset, postquam partes cum hostibus commissae essent. Nisi forte mendium aliquod lateat. Nam Syllburg. coniicit *commis*; quod damnavit Cortius, dicitque non minus bene consilii posse (si consilicere licet), *confectus*, *commisus*, *constritus*, *corruptus*, vel etiam *compremissus*. Ego, quum sensus pateat, nihil mulandum arbitror.

3. *Aperte professus est*. Sic rem

exhibet noster. Vulgo adest *aperte*.

4 *Auxumam*. Vulg. *Auxum*; ad quod verbum Cortius. « Auxumam scripserat Julius, quomodo habent libri veteres apud Florum iii, 23, ubi vulgati *Auxumam*. Sed verum verba nomen est *Vixama*, ut dudum Vossius Cellariusque ostenderunt » Suffragatur noster, quamquam levis corruptum est vocabulum. Mox Cortius corrigit *Clunium*; noster vero habet *Clunium*.

VARIAE LECTIONES

CATILINA

CAP. I. *Sese student praestare.* Nostri A et E, student sese praestare. Supplicacum duximus monere rem vel tiracibus nolam, sese cum praestare, non cum student, intelligendum esse.

Cum da. Nostri omnes, *da*. Sed egregie ostendit Cortius etiam Prisciani aetate parvas fuisse pro monosyllabis voces *di* et *da*, et per unum i scriptas. Item de verbis *impere*, *aedifici*, *preca*, *idem*; quae per longum I scribit Vossius de arte Grammat. xlix: sed hoc non semper observatum fuisse ex Gruetero et Norisio constat.

Inter mortales. Vox frequens apud Sallustium, amplius aliquid, quam homines, significans. « Nam, inquit Fronto, apud Gellium, xiii, 28, multorum hominum appellatio intra modicum quoque numerum cohiberi atque includi potest; multi autem mortales, nescio quo pacto et quodam acuto inenarrabili omne fere genus . . . et ordinem, et arctum, et status comprehendunt. » Ceterum totius de hoc re Gellii caput maximo cum fructu legatur.

Pegit A, B, C, D, eget. E, indiget. Vnus apud Haverc. *augratur*. Havercamp. sequenti subus.

CAP. III. *Ad mihi quidem.* B, D, E, et plures Cortiani, at mihi quidem.

Auctorem rerum. In nostro C, errata est a, ita ut vix legatur *auctorem*. Ceteri, *auctorem*.

Fortis dictus sunt exaequanda. B, E, *exaequenda*.

Studio ad rempublicam laius sum. E, a studio ad rempublicam *defatus* sum; quod longe dissimilem sensum efficit. Prius habent Cet D, sine ulla varietate. Nam Cortius; quamvis multi eius codices exhibeant a studio. Scilicet isti libris intellexerunt: *reliquo litterarum studio, republicae operam dedit*. Sallustius autem dixit: *Studium meum et animi propensio ad cespensenda reipublicae munia me impulit*.

Quam ad reliquorum malis moribus. Sic Cortius et postea C; optime. Ceteri, *ad reliqua*.

Honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat. Intelleximus, eadem me, quae ceteros, honore cupido, per famam et invidiam vexabat. Forsan satius fuerit cum Cortio intelligere: *me vexabat honore cupido, propterea quae me vexabat etiam eadem, quae ceteros, fama atque invidia*; quod tamen eodem redit. Noster A, pro eadem quae, habet eademque. . . . vexabat. Item coniecit Cortius: *honore cupido: eademque, quae ceteros, fama atque invidia*. Sed Sallustianum est consuetudinem omittere.

CAP. V. *Supra quam equam.* Cortius, *supra quam equus*. Nostorum quatuor, *equam* C. neutrum habet.

Satis Inquentiae, sapientiae parum. Ita E, sibi tamen suspicor scriptum fuisse eloquentiae, et e postea erasum. Ceteri eloquentiae. B, satis eloquentiae, parum sapientiae - perpetuum.

Ex pulcherrima. Sic quatuor e nostris; solus E, ex pulcherrima atque optima.

Cap. VI. *Motu percussit.* Ita Cortius ex optimis MSS. Nostri omnes *per-*missi. Eligat lector.

In castris tum militum discebat. Cortius, in castris per usum.... A, C, D, E, in castris per laborem usu.... Bipontinum, qui et ipse Rupertum, sequitur sumus.

Sic quisque hostem ferere, etc. Ita plures Cortiani. Nostri omnes, sic se quisque. Ipse Cortius seque quisque.

Dignus honestas. Decentes, et convenientes conditioni suae; quas sufficient rei familiari, ne turpe aliquid pati cogereatur. Coar.

Ita coram qui ea fecerat, etc. Nostri omnes totam phrasim exhibent, at edidimus; nisi quod E, quantum ea facta verba potuerit extollere. Cortius: Ita coram, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verba eam potuerit, etc.

Cap. IX. *In amicos fideles erant.* A, C, D, ut amicos. E, in amicos. B habet quoque in amicos, sed perus habuit in amicos. Correctio ex persutaque, si non ex eadem, manu est.

Cap. X. *Cuncta maria terraeque patebant.* Sic nostri omnes. Ciac. male, patebant. Patebant scilicet atque aperta erant romanis armis atque imperio.

Deos negligere. Sic nostri C, D, et optimi Cortiani. A, B, negligere.

Post, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit. Sic A, B, C, sine ulla interpunctione. E, cunctos invasit. D, contagium.

Cap. XI. *Propius virtutem.* Ita C. Sed B, D, E, virtuti. A, virutis; sed ultima littera immutata fuisse videtur.

Bonus, ignavus. Nostri omnes, bonus et ignavus. Cortium sequuti sumus, qui ad haec: nostri retinent copulam, propter Stravianum, qui, ut veluti quidam Rivianus, enicit, pro more Sallustii ceterorumque, quando diversa duo coniungunt. Ing. LI: arma, tela, equi, viri; hostes, aves permixti; LX: clamor permixtus hortatione, luctu, gemitu; XCVII equites, pedites permixti.... Plaut. Asin. 1, 3, 94: «Dignos, iuligos adire atque experiri certum est mihi.» etc etc.

Ex bonis iustus. Sic ex Bip. et Grotio edidimus. Cortius, bonus iustus. Item nostri A, B, C, E, nisi quod B habet ex supra lineam, altera manu. D, de bonis iustus.

Potest crudelisque in civibus facinora facere. Nostri omnes, in cive. Vide notum 13, cui addimus ex Iuliano, xxviii G «Neque in se uno, sed in aliis quoque omnibus hac semper arte grassatos.» Et ex Senec. Thyest. v. 311. In patre facient, quidquid in putro doces.

L. Sulla, exercitum quem in Asia duxaverat. Sic D, C. Duxaverat in Asia, A, B.

Ne illi corruptis moribus. Sic A, C. Reliqui, nedam — Temperant. Sic C, D, optime. Reliqui male, obtemperant. In E calamo inducta est prima syllaba ob.

Cap. XII. *Nihil penitus atque moderate habere.* Sic Cortius et noster A. Sed B, neque moderate. C, E, nihilque. D, neque quidquam.

Quae fortissimum viri victores hostibus reliquerant. Sic ex Rav. et Bip. edidimus. Porro abundat hostibus, quod nullus nostrorum agnovit, reusitque Curtius. Quamquam tres apud eum codd. hanc vocem habent.

CAP. XIII. *Maria constructa.* Sic A. Ceteri, *constructa*. Exemplum affert Vell. ii, 33. « Lucullus, summus aliqui vir, profusus huius in aedificiis, convitiis et apparatusibus luxuriae primus sector fuit. Quam ob cunctas moles auri, et receptum suffusus montibus in terras mare, haud infacile Magnus Pompeius Xerxem togulum vocare assueverat. »

Viri poli mulieribus. Sic ex Bip. edidimus. Curtius, *viros*; repetit nempe ex antecedentibus, *lubido incesseras viros*, etc. Duo codd. apud Haverc. et plures Curtiani, *viru*. Nostri omnes, *viros*. Vitque sensus patet.

Dormire privasque somno opulo easet. Seneca, Epist. cxviii: « Sunt qui officia lucis noctisque pervertunt, qualis illorum conditio dicitur, quos nocturna pedibus nostris subditos e contraria posuit. »

Et omnia luxu anteciperet. Sibi videlicet ex otiois per artem querendo, Famem nempe luxu antecipiunt, dum, ut ait Seneca, ad Helv. ix, « vomunt ut edant, edunt ut vomant, et epulas quas toto orbe conquirunt, nec concouquere dignantur. » Satim vero praecipiant, qui, inquit idem, Ep. cxviii, « ieiunium habuit, qui vinum recipiunt inanibus venis; » et qui quaerunt (cui) « quemadmodum situm prima patiens sedatam revocent. » Parvo per sudorem situm sibi conciliabant, teste Columella in praefat.; cuius verba haec sunt: « seducto sudare situm quaerimus. Et rursus quoque contra naturam captabant in subterraneis porticibus, quas Vitruvius alioibi hypogaea deambulationis nominat. De his S. Ambrosius. Ep. xxi: « Luxuriosum est hypogaea quaerere, captantium frigoris aestivum, eo quod resoluti delictis aestas altera terro ac tolerare nequeant, et ideo quaerant umbras penetralis. » Vide etiam Salmasium et Casaubonum ad Spartian. Adrian. x; et Plin. Epist. v, 6. Item Suet. Aug. LXXXI: « Aestatis apertis cubiculi foribus, ac corpora in peristylis saliente aqua, atque etiam ventilante aliquo, cubabat. » Et Claudian. in Eutrop. i, 108:

*Et quam se rapido fissam profecerat aestu,
Patrius roseis parvorum ventilus alis,*

Erent enim flabella elegantiorum parvorum, ut etiam Martialis indicat. Lasciviorum denique quaerebant, cursu, gestatione, uliusque exercitationibus, quae ad tuendam valetudinem reperta, luxu in delictum trahat. Sene. de Beovit. vitae, xxi: « Nec illos quidem inter otiosos numeraveris, qui stilia se ut lectica huc et illuc ferunt, et ad gestationum suarum, quasi deserere illos non liceat, horas occurrunt. Quos quando lavari debent, quando seditare, quando cocuare, ulius admonet; et eo usque nimis delicati osami languere solentur, ut per se seire non possint, an esuriant. »

CAP. XIV. *Omnia flagitiorum atque fautorum.* Sic A, C, D, optime. B, E, *Omnia flagitiorum atque fautorum.*

Ganeo, manu, ventre. etc. A, *alea, ganeo, manu, ventre*. B, *Ganeo*, supra lineam, *alea*, manu, ventre. Et C, E, *Ganeo, alea, manu, ventre*. D non habet *alea*, quam interpretationem credimus vocis *manu*.

Lateraverat. A, *disparaverat*. Ceteri, ut edidimus.

Quem quod cuicumque id compertum foret. Sic A, C; sed B omittit quem; D, E substituit quod.

Cap. XV. *Cum virgine nobili, cum sacerdotis Festus.* Ita nostri omnes, nisi quod B, *deus Festus.*

Primum adules aetate. Sic A. Ceteri, *adulium.*

Quartibus. Ad hoc Cortius: «Eo numero etiam Cicero, offc. 1, 39: «Ludo autem et loco atq. illo quidem leat, sed sicut somno et quilibet ceteris.»

Ita conscientia mentem exortum versabat. Sic optime C, D, E. Sed d, *exagratam*, et supra lineam, *exortatam*; item *vastabat*, et supra, *versabat*. E credo habuisse *excitum*; nam vox prope deleta est; habet autem *versabat*. Vixit verum est, quod cum Cortio edidimus.

Cap. XVI. *Ipsi consulatum petendi magna spes.* Sic A, D, E, nisi quod pro *petendi* habent *petendi*. C, *potenti*; B, *ipsi Catilinae consulatum petendi magna spes erat*. Bene igitur est, quod dedimus; usque enim Mss. Cortius confirmaverat. Coniecit Gruterus, *potendi*; nosque verba *petendi magna spes* ad hunc actum traximus. Idem aliquando secutus est ut Cortius; qui tamen postea aspexit, est, *spem* tunc temporis falso Catilinae *petendi* tantummodo, necdum *adpetendi* consulatum. Rem prius erat *petere*, quam *eligi*; nec vero cuius *petere* licebat, teste Velleio, II, 32. Imo ipse Catilina id frustra tentaverat anno 688 (vide infra, c. XVIII, et Fast. Consul.), de- sideratque invitatus a petitoribus. Sed, iam anno 689, rursus consulatum am- bit in annum 691, candidatusque erat, quum circiter kal. ianuas anni 690, sociis suae coniurationis convocavit. Non ergo satis cautus est, cur nos prioris sententiae potius. Rem tamen peritioribus iudicandum libenter relinqui- mus.

Cap. XVII. *Participes nobiles.* Sic omnes nostri.

Cap. XVIII. *Quam verissimum.* Sic A, B, C, D. Sed E, *quam brevius*, et supra lineam, *multo recentiore manu, verissimum.*

Cap. XIX. *Boni quos plures.* Sic D. Ceteri, *complures.*

In provincia... iam facinus occisus est. Sic A. Ceteri *in provinciam*. Hoc quoque edidit Cortius, et intelligit extra provinciam, «ultaque contendit promissae quatuor et sextum casum usurpasse veteres, etiam motus non esset. De hac re quid sentiamus vide lug. CXII, n. 3. Quod ad Pisonem at- tinet, non ibat in provinciam, sed iam in provinciam erat, quem occisus est. Hoc patet ex sequentibus, et ex Dione, XXXI, et praesertim ex Asconio ad Cic. Orat. in Tog. Cand. «Piso... petens in Hispania, minus a senatu per honorem legationis. ... Ubique dum inuriam provinciaribus fieri, occisus erat, ut quidam credebat, a Ca. Pompeii clientibus, Pompeio non invito.» *Quos in exercitu ducebat.* Qui in eius exercitu erant. C. E, *in exercitum*. Ceteri, ut edidimus.

Cap. XX. *Spes magna, dominatio in manibus frustra fuisset.* Sic A, C, D. *Spes magna dominationes... fuisset*, B, E.

Simul quia vos, eadem quae mihi, boni maloque intellexi. C et D, *ma- iorque eam intellexi*. A, *eandemque, pro eadem quae, facili lupam*. Cortius haec omnia arbitrio suo mutavit, finxitque: *Simul quia vos, eadem mihi, boni maloque intellexi*. Intelligit eadem mihi, ut Graeci ταύτῃ ἴσα, non mu- tatis apud Latinos hellenismo.

In paucorum eius atque dissonem concessit. Vulgo, et nostri omnes, *paucorum potentium*; quod damnat Cortius. Vide infra, ad lug. cap. XXXI.

Quos quoque tandem paucissimi, fortissimum viri. Sic E. Ceteri, *o fortiss.* vixit.

Hæc... vobiscum consuli agam. Ita edidit Cortius ex optimis suis codd. Nostri omnes *vobiscum una*, vel *una vobiscum*. — *Nisi forte me animus fallat.* Cortius delet *me*, quod nostri codd. retinent.

CAP. XXI. *Cum eo se consulam.* Sic A, C, D, E. Sed B, *cum eo consule iustum agendi facturum*; omisso *se*, et in margine adscripto, altera manu. — Cortius ex varietate codd. anam arripit ad fingendam novam lectionem: *eo consulam iustum agendi facturum*; intelligitque *eo*, propterea.

Admoneret alium egestatis. Sic A, B, C. Male D, *admoneret alium crata egestatis*, E, *monere*; cui præpositum est recitiora manu, *ad*; et supra syllabam ultimam *re*, additum *bat*, interpretationis causa, manique non recitior.

Atque eo, dictitare, facisse. Sic B, C, D. Omittit A verbum *facisse*, quod in E manifestum erratum est. Manent adhuc vestigia.

CAP. XXXIII. *Sed in ea conventiones.* Sic D. Ceteri, *conventiones*. Prius optimis confirmat argumentis Cortius.

Probi gratis moverant. Omnes nostri, *amoverant*. Præterea Bel E, a *seneca*. Edidimus *moverant*, cum Bip. qui ipse Rivium sequutus est. Hoc invenisse se testatur Riv. in cod. Fabriciano; et sic quidem fere Veteres loquebantur. Fortasse illa vocalis *a* in antecedente dictione extrema, in eum erroris librarius induxit, ut hæc quoque in sequenti scriberent.

Hæc homini non minor venditas quam audacia merat. Sic A. Ceteri..., *vanitas inerat* quam *audacia*. Deest *merat* in quibusdam Cortiani; quod ideo Cortius omnino recidit.

Nisi obnoxia foret. Plures e nostris, *nisi sibi*, vel *ni sibi*. Variant inter se, D, ut edidimus.

Quæ quoque modo audierat. Sic habuit C. Sed ex quoque erratum est *quæ*, et rescriptum, *quæ* et *quo* modo. Hoc quoque habent A, B, D.

Invidia æstuabat. Sic B et E, optime.

CAP. XXIV. *Advenisse dicitur.* Nostri omnes, *advenisse alibi dicitur*. Optimorum fide codd. deletit Cortius.

CAP. XXV. *Quam deus atque periculis fuit.* Sic A, C, D. Ceteri, *fuere*.

Lubidine sic accento. Ita nostri omnes. In A, *super lubidine*, rescriptum est *lubido*; hocque Cortius prout ex nonnullis suorum.

CAP. XXVI. *Neque petito, neque inaudite.* Sic omnes præter B in quo legitur *petitiones*. Hoc etiam habent plures Cortiani. Sed ipse Cortius animadvertit de ultima tantum petitione æremonem esse.

CAP. XXVIII. *L. Pargunteus.* Sic A, C. *Guargunteus*, D. *Guargenteus*, B, E. Eodem litterarum mutatione factum est ex *Willelmo*, *Guillelmo*, et ætenua eiusmodi.

Curus ubi intelligit. Pro *intelligit*, quod habet A. — C, *intelligit quantum... impendat*; proarus ut edidimus. B, prima manu, *intelligit quantum*. — *impendebat*; secunda, *intellexit*. D, *intelligit quantum periculum consuli impendisset*. In E sciulus aliquis deos ultimas syllabas verborum *intelligit* et *impendat* erasit, dedistque ex suo, *intelleixerat*, *impendebat*.

CAP. XXIX. *Nulli eorum rerum consuli ius est.* Ita nostri omnes, nisi quod B, *ullis eorum rerum consuli ius non est*. Rivius, Gruterus, Cortiusque in nonnullis codd. affirmant *esse*, *nullis eorum rerum*. Cortius tamen et Haverc. retinuit *auditi*, nec immerito, ut arbitror. Nam verisimile non est in

mentem librario ellici venisse, scribere nulli pro *nulla*. Reposuerit potius aliquis *nullus*, quum nulli non intelligeret. Quamquam fieri posse non nego, ut lascius erraverit, qui primus scripsit *nulli*. Quae res necumque sit, vox *nulli* non insignis est cum consulu, sed cum vocibus, *eorum rerum*. Itaque *nulli* secundus casus, venit generis, erit. Probavimus enim Catil. II, n. 24, Veteres dicitur *nulli*, *nullo*; soli, solo. Ter. Andr. III, 5, 2: «Quandoquidem tam iners, tam nulli consilii sum.»

Cap. XXX. Quis *Faenulus* altatus sibi dicebat. Havere, *delatus* sibi dicebat a Q. Fabio. Sed voces a Q. Fabio in nullis Mss. esse testantur Gruter. et Cortius; nec certe sunt in nostris. Primas haec inserit C. Popma, ex auctoritate nescio qua, tanquam necessarium sit posteritatem scire, quia litterae attulerit.

Igitur sensu decreto. Diximus in notis, quae auctoritate repositum fuerit omnes. Ceterum nostri omnes habent *senatus*. Scilicet, ut barbarus credidissent librarii, si formam antiquam retinissent.

Itemque ut *gladiatorum familiae*. A, C, D, E, itemque *decrevere*. Cortius latrosum suspicatur *decrevere*; ideo osculis includit. Sed neque hoc verbum ponit post *ad hoc*; ita ut, si illi crederetur, omnino abesset. Nos illud cum Sup. aequiori loco reposuimus. Ceterum totus locus in A et concipitur: «ad hoc, si quis indicasset de coniuratione quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et S. C. (sesteria centum); libero impunitatem eius rei et sestertiorum ter ducenta milia; itemque *decrevere* ut *gladiatorum familiae*...» Illud ter in suis nonnullis etiam vidit Cortius, quod natum esse credit ex extremitate vocis *sestertiorum*. D, *sestertia* ducenta milia. ubi abundat vox *milis*; nam *sestertia* ducenta per se esse ducenta milia *sastertiorum* nemo ignorat. In B *decrevere* hic conciparet; *praemium decrevere servo libertatem*... Item *decrevere* ut....

Cap. XXXI. *Rogitare, conatus parare*. Sic A, C, E. Sed B, *rogitare deos*. D, *rogitare*, et aspra lineam, *deos*, altero, ut videtur, manu.

Et quae *sus* expurgandi. «Sec Aldina, Crispiana, alique. Alii et scripti et editi, aut *sui*, alii et *su*. Gruterus etiamque sequens, et ut *su*. Cortius lectionem Aldinam dissimulans fecit, *etque sui*.» Berox. Nostri omnes aut *su*; nisi quod B, *haud sui*, et aspra lineam, *sui*.

Postulare, patres conscripti ne quid de se temere crederent. A, B, E, *postulare a patribus coepit, ne quid*, etc. C, D, *postulare patribus coepit*. Nihil certius, quam hoc, *patribus coepit*, natum esse a compendio scripturae P. C.; deinde librarium aliquem, quum barbaram esse, *postulare patribus*, intelligeret, addidisse praepositionem.

Inquietus civis urbis Romae. Sic omnes nostri et Cortiani. Frustra igitur Gruterus deleat velat, *urbis Romae*.

Cap. XXXII. *Optimum factum*. Sic scriptum ut Havere. et Cortio. Causam diximus, Catil. LV, n. 2. Nostri omnes, *factu*; nisi quod E, supra u, videtur habuisse *involam*, quae littera in representatur.

Mentis ex suo numero ad Marcum regem misit. Havere, *legatos ad Q. Marcum regem*. A, ad Marcum regem *legatos misit*. B, *legatos misit ad Marc. regem*. C, D, *legatos ad Marc. regem misit*; E item, nisi quod habet, *misit*. Est in omnibus nostris vox *legatos*, sed variis positione. Absit a nonnullis Cortianis; tanquam deleverit Cortius.

CAP. XXXIII. *Pluribus patriis, sed omnes fama atque fortunis expertis.* Sic A et C. *Ceteri, patriis.* Nempe librarius offendit oculus mutatio.

Saepe maiores vestrum miserati plebis romanae, Omnes, miseri. B, et E, *maiores nostri.* A, C, D, *maiores vestri.* Vide quae ad hunc locum notavimus. Cortius et Hav. laesunt *miseri.*

Argentum aere solutum est. Sic qualitas nostri. Solus E, ex *communis aere;* insertus librarii. Nam alii ignorantes quid ut *aere argentum solvere,* supra vocem *aere* scripserant, interpretandi causa, *communis.* Ille vero hoc in textum intravit.

CAP. XXXIV. *Ad haec Q. Marcius, Haverc. respondit.* Item nostri omnes. Quod verbum ab optimis Mss. abesse testantur Wasse et Cortius, hincque abiecit; recte, ut opinor.

CAP. XXXV. *Gratiam in magnis periculis fiduciam.* Hanc lectionem optimis rationibus tueretur Cortius, quod hoc reficere longum sit. Quatuor e nostri, ut vulg. edd., *gratia mihi magnus in meis periculis fiduciam.* C non habet *meis.*

Verum licet cognoscas. Cortius, *agnoscas.* Nostri omnes, *cognoscas.*

CAP. XXXVI. *In agro Arretino.* Sic edidit Cortius ex optimis Mss. Nostri omnes *Reatino.*

Omnia domita armis parerent. Sic omnes nostri, nisi quod in E, *parerent* secunda manu scriptum est, nullo scripturae prioris manente vestigio. Nullam causam video cur Cortius rescribat *paterent.*

Tanta res morbi, uti tabes. Nostri, atque *uti tabes,* praeter E, ubi *crasium* est atque. Hanc copulam recurvandum esse, alius Mss. confirmat Cortius.

CAP. XXXVII. *Proetulerant.* Sic Cortius, pro vulg. *pretulerant,* quod habent etiam nostri.

CAP. XXXVIII. *Namque uti paucis verum obvolvam.* Frustra Cortius recidi vult *verum,* quod in omnibus nostris comparat.

Ubi primum dubis rebus, novandi spes oblata. Haverc. Cortius et nostri *emito, dubis rebus novandis.* In A tamen scriptum erat *novandi;* tantummodo supra lineam littera *s* addita est, sed eadem *novus.* Credo enim ex vocabulo sequenti *spes,* adiectam esse. Wasse testatur se in duobus Mss. legisse *novanda.* Item Cortius. Hoc cum Bipont. reposuimus.

Neque illes qui victoriam adepti forent. Sic omnes nostri. Frustra Cortius recidit *forent.*

Cumque modo genus hominum. Sic C, D, E. Sed A, B, *omniumque* modi.

Quod modo unus foret. Haverc. *quod modo bello usu foret.* Cortius *notius* includit *bello.* Bipontinus omnino recidit, haecque arduum: « *Codices variant: bello unus foret; unus bello foret; unus foret bello.* Vocem igitur substitutionis deleamus. Neque enim qui fortuna novis rebus idonei sunt, omnes bello usui. » Quatuor nostri, *bello usu foret.* E, *unus bello foret.* Vox *bello* huc translata videtur ex cap. XXXII, *anticipare quae bello usui forent.*

CAP. XL. *Principibus civitatum.* Sic Haverc. Nostri, *civitatum.* Cortius verbum hoc delevit.

Percontatus. Variant Mss. inter hoc et *percontatus.* Posteriori habent Haverc. et Cortius. Donat. ad Ter. Hecyr. 1, 2, 2. Et *percontatus* et *percontatum* scribitur. Sed *percontatum,* a consule dicitur, quo antea ulciscer

Sallust.

N n

ad exploranda loca navibus opportuna; si vero personatam, ab eo quod a cunctis perquiratur, dicitur. «Festus autem causat permutationem dici, quod is, qui curiose quid interogat, per cunctas res it. Ceterum fieri potest, ut neque falsas ut utraque origo. Certe, *percontari* et *percunctari*, nunc et idem verbum esse mihi videtur, variis tantum scriptis. Nec minus certum est, id derivatum esse a *cunctari*. Sed huius ipsius scripturae verum sit, et habere cunctari aliquam cognitionem, quae ad sensum pertinet, cum adiectivo *cunctus*, id plane me ne scire fateor.

Pollentes operas suam dimittit. Haver. domum dimittit, sicque nostri omnes. Insultum hanc vocem, *domum*, reiecit Cortius, aliquot Mss. auctoritate.

Cap. XLII. *Caecilia simul agere*. Sic Cortius. Nostri, *agabant*.

Ex senatu consulto. Sic Cortius. Noster A, *ex senatusconsulto*. C notus tantum exhibet, a. c. j unde B et E fecerunt, *ex senis Catilinae*.

In ultioris Gallia C. Murena. Omnes codi. *in ultioris*, quod falsum probavimus.

Cap. XLIII. *Lentulus, cum ceteris.... continerant*. Hanc lectionem Cortius optimis codd. confirmavit. Nostri, *constituerant*.

Natura ferax, vehemens, manu promptus, maximum hominum in celeritate putabat. Nostri omnes: *natura ferax, vehemens, manu promptus erat, maximum*, etc. Sicque Haver. Nos Cortium et Bip. sequenti sumus.

Cap. XLIV. *Meminere te virum*. Sic Cortius et Bip. Ceteri, *te virum esse*; itemque nostri omnes, nisi quod unus, *esse virum*. Propter hanc positionis ventositatem reiecit Cortius hoc verbum, *esse*; quod si quis reposuerit, non repugnat.

Cap. XLV. C. Pontino. A, C, D, *Pomptino*. Haver. male, *Pontino*.

Ceteri, ad facio opus ut, ita agunt. Cortius, *ita agunt, percontat*. Haver. *ita agunt. Permittit illis homines militares; nos tumultu*; etc. Sicque nostri A, B, C, D. Item E, *permittit his*; nec distinguit post *homines militares*. Totum hoc prognatum est ex eo, quod librarius aliquis, post *ita agunt*, edidit, *permittit illis*; hocque alter cum sequentibus iunxit, non intelligens *homines militares* de Valerio et Pontino dici.

Pontem obediunt. Sic A; C, D. Duo reliqui, *obediunt*. — *Cito cognito consilio*. Sic nostri omnes.

Cap. XLVI. *Nam instabatur.... civitatem periculis ereptam esse*. Vulgo, *instabatur intelligens.... civitatem periculis ereptam esse*. Sic scripti omnes omnino et ed. vel. aliaque, inquit Cortius. Sic quoque nostri codices. Insultum tamen hanc glossam cum eo delensius; et iam deleri voluerat Gruter. Max. item scripti et editi: porro autem anxius erat dubitans....quid facio opus esset. Quod si iam per se non satis appareret, vocem *intelligens* interpretationis loco, ab aliquo librario, adscriptam fuisse, id certe manifestum faceret absurdum illud *dubitans*, quod statim occurrit. Hoc nunc dubio intrusum est; ergo et alterum.

Impunitatem perdandas reipublicae fore. Tidem addunt *credebant*, quod non dubito eodem relegare, quo *dubitans* et *intelligens*. Cortius tamen retinet, *deleta fore*. Bipont. Hackismaque ed. sequimur.

Ipsa manu tenens, perducit. Hav. *in senatum perducit*, sicque B, C, D, E. Sed A, *in senatu perducit*. Rivinus et Wasse ab aliquot Mss. abesse testantur

in senatum; Curtiusque expungit, tanquam interpretationem verbo perhibet ab aliquo adscriptam, quasi non statim legeretur in eadem Concordiae.

XLVII. Omnia, ut gesto erant, aperit: se passus ante dictus, etc. Haverc. et nostri omnes, aperit, doctique se, etc. Haec doctique abest ab uno Curtio et ab edit. Hack.; ideo recidit Curtius. Et id quidem Sallustio additum videtur et super intelligens, et alia.

Quos habere solitus Sic Curtius. Nam Haverc. quos ille habere solitus erat. Sed neque Curtiani, neque nostri inter se consentiunt de positione vocum ille et erat. Quidam etiam Cort. habent essent; alii omittunt ille. Merito igitur haec voces suspectae sunt.

Abdicatus magistratu Lentulus. Sic Curtius. Item noster B. Præterea E, abdicatus a magistratu; sub qua lectione vera laet. Ceteri, abdicato magistratu.

Qui tam cedilis. Nostri addunt erat, ut mox etiam post retractus. Virumque retinet Haverc.; Curtius, varietate codd. inductus, utrumque delet.

CAP. XLVIII. Gaudium atque laetitiam agitant. Haverc. agitabat. Item A, B, C, D. Curtius ex aliquot suis punctulis agitabant.

Prædus magis quam detrimentum. A, B, C, E, quam detrimentum fore. D, quam detrimentum fore. Haverc. retinet fore. Curtius, post Gruterum, verum fore supervacuum putat, ideoque recidit. Iure an infirma, parum scio; nec magis refert.

L. Terguntius. Claecon. et Virgatus voluerunt legi Terguntius. Nostri tamen, non voce, Terguntius.

De itinere hostium senatum edocet. Sic Haverc. et Curtius ex aliquot Mss. Nostri omnes, docet.

Neque amplius potestatem facinoram. Sic quatuor nostri, nisi quod, in E etiam est littera u, illa ut nunc esse videatur; sed signum litterae m, super dimidium illud a, adhuc videtur. Aliqui Curtiani, potestatem sui facinoram.

Qui autemarent illud a P. Autronio machinatum. Haverc. indicium illud. Item quatuor nostri. B, illud indicium. Delet hoc indicium Curtius, semillectus positionis varietate.

CAP. XLIX. Ipsi singulatos circumvendo. Sic Curtius ex plurimis codd. Alii apud eum, et nostri, pars singulatos, pars singulatum.

Seu animi nobilitate. Sic B et E. Ceteri, mobilitate.

CAP. L. Qui pretio recupab. vexare soliti. Haverc. et nostri omnes addunt erant.

Leptos et exercitatus in audaciam. C, D, ut edidimus, lectos et exercitatos. Ceteri, electos, quomodo et Haverc. Vtrumque lectos, seu electos, recidit Curtius, non satis probabili de causa. Item omnes Curtiani et quatuor nostri, orabat in audaciam. Solus E, in audaciam orabat. — Grege facto. Omnes; ut, vel uti, grege facto. Abest ut a pluribus Curtianis.

CAP. LI. Quomodo in illis iure fieri posset. Nostri omnes, in illas. Curtius ex uno suorum dedit in illis, multo elegantius.

Hoc idem vobis providendum est. Curtius male sustulit vobis. Lectionem hoc idem, bonus rationibus tuetur. Nostri tamen omnes, ut Hav. hoc item.

Ne magis irae, quam saniae consilii. Nostri omnes, irae vestrae. Curtius delavit vestrae, aliquot ante Mss. fretus. Et quidam Sallustianae brevitatis est, tam inutile adiectivum non addere.

Quae belli saevitas. Nostri omnes, esset. Id ob celerorum codd. varietatem delet Curtius. Vnus enim habet est; alter foret.

Qui dentis in obscuro vitam halant. Sic ex plurimis suis Curtius. Sic etiam nostri A, B, C. Haverc. et D, E, agunt. Sed agunt mox recurrit. Penitenter habere Sallustianum est. Catil. IV: «Reliquam aetatem a republ. habendam decervi.»

Fama atque fortuna pares sunt. Haverc. fama atque fortuna eorum pares sunt. Item nostri omnes. Trium codd. auctoritate, vocem eorum delet Curtius.

Quum praesenti diligentia. Vide notam 34. Nostri omnes praesentem. Idem in suis omnibus esse soletur Curtius; nonque certe repouereamus, si integrum esset.

In minore negotio legem timere. Sic nostri Curtianique omnes. In nota 4n. pro Possum, lege Plinius, seu Plautus.

Omnia mala exempla ex bonis orta sunt. Nostri quatuor, ex rebus bonis; E, ex bonis rebus. Scilicet liberius aliquis adscripsit rebus, ne intelligeretur hominibus. Alius intellexit bona, res familiares; unde nonnulli ediderunt: omnia mala exempla ex rebus domesticis orta sunt. Quae stulticia, quod imitatio, etiam Haverc. editionem occupavit.

Cum item exaratus in manu sit (u. 31). Sic B, D, E. Duo alii, in manus sit. Curtius, in manus, relicto sit.

Alia huiusmodi. Haverc. aliisque. Nostri A, B, C, E hoc quae non agnoscunt.

Cap. LII. Nam cetera tum persequere. Haverc. nam cetera malefica; et ad haec Groter. «Ita libri vetustatis minimae; nam necdum, maledicta; supremas, malefacta, quomodo etiam editio prima.» Praeterea Curtius vidit in uno cod. cetera mala. Ex illa varietate colligit ille nihil aliud scipsisse Sallustium, quam cetera. Nostri A, B, malefica; D, E, malefacta; C, maledicta; sed hic codex prius habuit malefacta, quod in malefica correctum est, perentiaque, et forsan ipsa scribentis manu.

Tametsi res publica firma. «Codd. inserunt erat; unus, fuit: quam inconcitantiam Curtius delevit. Et pulchre hoc loco omittunt.» Bip. Nostri omnes, erat.

Sed cuius haec utique moedi (u. 9). Sic Curtius: Haverc. addit videntur, quod est in omnibus nostris. Idem tamen testatur ab uno auctorum abesse haec vocem. Curtius in duobus reperit non videntur, sed sunt, quae varietas semper iudicio fuit, nunquam falsae obesse. Delevit igitur.

Et magis refert mihi atque vobis timere. Nostri omnes, me mihi atque vobis timere, sicque Haverc. Sed Curtius recidit me, multorum codd. auctoritate fretus, hocque addit. «Et subiecto hoc pronomine, latius, pro more Sallustii, patet sententia, quasi intelligendum foret, me mihi, vos vobis timere. ... Iam sibi timere, est pro se, incommodum suum, ne sibi quid accideret, timere.»

For cunctantem etiam nunc. Haverc. addit, et dubitans, quod tamen ab uno auctorum abesse testatur, sicut a multis aliis abest, teste Curtio, et Futschi. et Groter. Nostri tamen illud retinent.

Apprehensus hostibus (u. 33). Sic A, C, D. Duo reliqui, deprehensus. Prospera omnia cedunt (u. 38). «Vulgo, prospere omnia. Nostri Curtius dedit omnia, fide; et Sallustianum magis. Bip. » Haverc. etiam docet in sua. Ita, esse prospera. Item nostri B, C, D, E.

Nisi iterum patres bellum fecit (n. 43). Sic B et E. *Nisi iterum iam patres*, A. Et C quoque habuit *nam* sed erratum est. D, *nisi alterum iam patres bellum fecit*. Opinor iam ab aliquo intrusum fuisse, ut interpretaretur *iterum*. Ecce id recedit Curtius.

Curtius cum exercitu faucibus urgat. Sic A, C, D. Duo reliqui, *in faucibus*.

CAP. LIII. *Senatus decretum fit*. Sic A. Ceteri, *senatus*. Curtius ex uno suorum MSS. notam hanc margini adscriptam exscripsit: « Hoc in loco omnes fere codd. mendaci sunt, in quibus certe legitur *senatus*. At Sallustius *senati* profecto dixit, ut Priscianus hoc probat, qui textus huius ad verbum meminit in capitulo de nominibus quartae declinationis, lib. vi. »

Multis tempestatibus laududum; ex longo tempore. Sic Iag. XCVI, *in paucis tempestatibus, pro brevi tempore*.

CAP. LIV. *Bo magis aequabatur*. Sic auctoritate Mammi scripsit Curtius. *Havere eo magis illum adaequabatur*, sicque noster A. Tres alii, *illam* *ae-* *aequabatur*. D, *illa* *aequabatur*. Hoc, licet corruptum, Curtianam tamen lectionem confirmat.

CAP. LV. *Quae supplicium postulabat*. *Havere, quae ad supplicium*. Egregie probat Curtius recidendum esse *ad*.

Quibus praecipuum erat. Ante haec vulgo ponunt, *vindictae rerum capitulum*. Sed variant codd. Alii *vindictae*; alii *omnes*; alii *indoles*, quod habuit omnes nostri; nisi quod Caliod quid habuisse videtur, sed errum est prius inserta et supra scriptum (more stultitia) *demonstratores*. Docet Curtius vocis *transveros*, paulo super, adscriptum esse glossam, *vindictae rerum capitulum*; quae sine dubio inde in hunc locum migraverit. Igitur tria haec verba delet.

Eritum votis invenit. Curtius, *Havere et omnes nostri, tantum utiae*. Et quidem Festus: « *Eritum* Antiqui ponebant pro *exatu*. » Sed Festus nullum profert exemplum. Praeterea Curt. et *Havere*. testantur codices aliquot habere *eratum*, neque omnes latinos scriptores loqui. Hoc igitur praetulimus; monito tantum lectore, ut ipsi iudicium faciant.

CAP. LVI. *Legiones numero hominum expleverat*. *Havere, duas legiones*, nescio quo auctoritate. Nullus nostrorum agnoscit duas.

Sparabat propediem magnas copias se habebitum. Sic nostri A, B, C, D, et omnes praeter Curt. et B p. edd. E, *sparans*. Indicabit sine dubio lector, *vindictae* fecisse Curtium qui deletis *magnas copias*, eo fretus, quod in uno suorum vidit *magnas copias*; ex altero autem sublatas sunt haec datae voces. Certe si hic legimus *magnas copias*, vox *copia*, in brevissimo capite, saepius recurret. Sed rursus, nihil ex arbitrio, et sine iustis auctoritatibus, in libris novandum est, quod sententiam auctoris immutet. Ceterum ex sequenti capite apparebit, in toto hoc loco male habitum fuisse a librariis Sallust.; quod quidem arti criticae liberius iudicium permittit; Curtianamque audaciam, si non absolvi, ut certe excusat.

CAP. LVII. *Profugeret in Galliam*. Nostri omnes, *in Galliam transalpinam*; manifesto errore. Etiam A, supra *transalpinam*, interpretantis loco habet *Frantiam*, eadem, ut fallor, manu.

Eadem illa eximianus Caelianam agitare. Vulgo, *eodem illa eximianus*, quae supra diximus; quod setissimam turbat. Num hic de ipso Caeliano in Galliam profugendi consilio agitur; et de eo proxime dicta, absurdum fuerit

subicere, quae supra diximus. Verisimile est id ab aliquo librario intrusum, qui non intelligeret eandem illa. Nostri tamen omnes illud habent. Sed Curtius testatur ceteros multum variare. Voss, quae praediximus; duo apud Wossium, quae supra memoravimus; alius, dixi; alius etiam, dixere. Quae inconsistentia totum hoc spurium casu evincit.

Qua illi desecutus erat. Quod cum Bipontino retinemus, in Galliam properanti, in omnibus tamen nostris legitur. Sed in uno Curtiano hoc pauculis a cetero corpore separatur; alius autem habet *properanti in Galliam*; alius tantummodo *in Galliam*, excluso verbo *properanti*. Quae omnia glossam redolent, licet non tam evidenter, quam *transalpinam*, et quae supra diximus.

CAP. LVIII. *Verba virtutem non addere*. Sic omnes nostri. Nullus in textu exhibet *virtu*.

In dextra portare. Vulgo addunt *vestris*, quod habent omnes nostri; sed Curtiani variant, idque Curtius reiecit.

Eandem illa adversa sunt. Sic Curtius ex uno suorum. Nostri *sunt*.

CAP. LIX. *Ab dextera rupes aspera*. Vide n. 3. Nostri quatuor, *rupe aspera*, nisi quod, in E, emendator quidam, additis duobus S, fecit *rupes asperas*. B, *rupes asperam*. Quam receptissimas lectiones, tenentur Munt. Glaream, Gruter.

Centuriones omnes lectos et apocatos. Sic C et D. — A, *electos et vocatos*, B, *electos et vocatos*. E, *lectos et vocatos*, sed initio utriusque participii superfluum additum est *o*.

Pro aris atque focis suis cernere. Sic Curtius. Nostri omnes, *certare*.

Tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat. Haverc. *cum magna gloria in exercitu fuerat*, sique quatuor nostri. C, *cum magna in exercitu gloria fuerat*. Curtius unum codicem habuit, in quo primitus non forent verba *in exercitu*. Ea igitur delet. Et saepeus quidem recurret in hoc capite vox *exercitus*. Praeterea interrogat Curtius ubi, si non *in exercitu*, tribunus, aut praefectus, aut legatus fuisse, homo militaris potuerit. Quemquam, qui tunc velit *in exercitu*, exultabit forsitan Sallustium hoc praesertim animadverti voluisse, scilicet Petriam multos annos fuisse apud exercitum. Porro *ibi fuerat*, ut tribunus, aut praefectus, aut legatus.

CAP. LX. *Quem quisque pugnando locum ceperat*. Haverc. *quem quisque vivus pugnando*, etc. Nostri omnes agnoscunt *vivus*, sed varia positione. Abest ab uno Curtianorum. Abest etiam apud Florum IV, 1. « *Quem quis in pugnando ceperat locum*, cum amisso soma corpore legebat. » Atque Florus hic Sallustium prorsus exscribere videtur. Delet ergo Curtius; bene ut perperam, integrum lectori iudicium sit.

IVGVRTHA.

N. B. *In hac Sallustii parte breviores erimus, quum quae ex nostris MSS. colligere pretium operae fuit, ea Jero omnia, suo quodque loco, in notis indicaverimus.*

CAP. I. *Neque fortunas egui. Havere. fortuna.* Ex nostris alii, *fortuna*; alii, *fortunas*.

Quippe probitatem. Sic Curtius. Havere, quippe quae. Item nostri quatuor. Cuius habet quae.

CAP. III. *At eo magis honesti sunt.* Hic, ad notas 3, primum addere mens fuit, quae sequuntur; eaque, ne longius faret, in hunc locum reieci- mus: *nonnulli, honorati*; nec mirum si hanc quoque sensum habent *honesti*, quum omnia seu adiectiva, seu participia in *tas* exstant aliquid semper pas- sive significationis teneant. *Tus* in latino sermone, τὸς et θεῖς in graeco, τε in leutónico, *tas* in sanskrito, signa passivi sunt. *Honestus* ergo est *honore* affectus vel praeditus; *Modestus*, modo vel moderatione praeditus, non, ut perperam creditum est, in modo stans; et alia sententia.

CAP. IV. *Furtus et per latrocinia.* « Vulgo h. l. infecta leges, quae codex Remensis. I non agnoscit, et a glossa cum Curtio crassimus: potius quam bonis artibus. Quis enim non videt, furtum et per latrocinia opponi antecedenti- bus, per virtutem? » Bizon. Hoc tamen, potius quam bonis artibus, habent omnes nostri.

CAP. VI. *Non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit.* Nostri omnes, *luxu*. Altera p. tueretur multi a Curtiis; sive *luxu* ablativus sit (*luxu* cor- rumptum), non inusitata Sallustio deorum casuum constructione; sive etiam *luxu* pro dativo accipiat, de qua declinationis Gellius, IV, 16, dis- putans et alia offert, et hoc Virgil. Aeneid:

Totum aspectu ne subtrahat nostro;

item Lucili:

Quod nuntum atque quibus victu praeparet honesto.

Ceterum si descriptam eleganter morum simulam imaginem conferre velis, ad Claudian. III, Consul Honor. vers. 39 et seqq.

Si telum virum interfecisset. Havere, *dolus* interfecisset, quod etiam habent A, B, C, E. Curtius delevit *dolus*, duorum codd. auctoritate; idemque addit: « Nam *dolus* interficere ita etiam potest, ut Numidae deciperentur, nec certum haberent fraude an fato perierit. » Et iam quidem ilium *dolus* interficere voluerat, quum Numantiam antaret hostili ferro periturum.

CAP. VIII. *Ingratum in praetorium adduxit.* Sic Curtius ex duobus suis.

Haverc. nostrique A, D, E, adduxit. B, corrupte, adduxit C, optime, adduxit.

CAP. X. Nam ut alio magne et egregie tua omittam. Sic Cortius ex multis vris. In alius vidit, egregia tua facta, quod etiam in nostro A legitur. E habet facta, omittit tua. B. et Haverc. egregia tua facinora. C et D, ut edidimus.

Quis plus potest, facere videtur. Sic Cortius ex duobus suis. Haverc. nostrique omnes, tamen quis plus potest.

CAP. XI. Aliqua ex modo animo habere. Sic Cortius ex aliquot suis codd., Haverc. nostrique quatuor, cum animo. E, in animo, sed aliud quam in prius habuisse videtur.

CAP. XIII. In duas partes dividunt. Sic Cortius ex quibusdam codd. Hav. dividunt Nuperdus. Item nostri omnes.

CAP. XIV. Maximam regis me habere. Sic Cort. ex duobus suis. Haverc. et voster, me habiturum.

Socium et amicum populo romano. Haverc. populi romani.

Mugis files eas quem fortuna patenda erat. Sic Cortius et voster omnes. Haverc. male, pendenda erat.

Neque pati cuiusquam regnum per seculum crescere. Sic Hav. Cortius vero: Neque cuiusquam regnum per seculum cresceret; i. e. prohibere incitum, et prohibere.... ne cresceret. Tactur quidem ingenuos suam lectionem Cortius. Primo tamen eo duntaxat citatur, quod unus cod. verbum pati, non nisi in margine, exhibuit; deinde ipse, pro arbitrio, crescere mutat in cresceret. Qui quom illos infirmo, hinc nullo admuniculo fretas videntur, veteres nos lectionem ex Mss. reposuimus.

Qui vestram amicitiam colerent. Sic Cortius ex multis Mss. Haverc. et nostri, diligenter colerent. Vnus, apud Cortium, diligenter, colerant; quo argumento indoctus ille ait = ha vero existima, scilicet quendam explanasse verbum colerent, eamque glossam esse eandem in textum receptam.

Si quid ex improvise audisset. Haverc. si quid ex improvise audi audisset. Item voster omnes. Cortius delet mali, quod ab uno suorum abest. Meliusse fuisse hanc vocem reponere, lector viderit.

Non illa... graves poenas reddet. Haec lectionem Cortius egregie confirmat. Hav. et voster A, ne illa... reddat. Quatuor reliqui, ut illa... reddat.

Per vos, per liberos atque parentes vestros = Cortius operam abstat, quem haec exigit ad solemnem illam transponendi formulam, per ego te deos oro; legiturque per vos liberos atque parentes = Buxy.

CAP. XVI. Dando et pollicendo perficit. Haverc. Dando et pollicendo multis. Nostri omnes agnoscunt multa. Vnus E, pollicendo. Abest vox multa a duobus Cortianis, et ab uno apud Hav.

Fit famae, fide... commodum regis anteferet. Monendus est lector, Cortium et eius sectatores legere, fama, fide, quae iam habet editio Bachianus, et exhibent duo e nostris codicibus, sive, inquit Cortius. fama pro antiquo delitro habens, decuratio ex famae (nam fide pro fidei instatuta nemo negavit); sive sextum utrumque casum esse veli; quod ille tacetur hoc Ciceronis exemplo, pro Balbo, viii = Quam magna pars in te cantabatur foederis aut libertatis civile anteferrent. = Haverc. legit famae, fide, quod forte optimum est. Dispositi sequenti sumus.

CAP. XVIII. *Nomine Numidae (u. 15).* « Ita plerique codd. et Cortius edidit; quem iam Aldius, Crispinus etc. dedissent *Numidae roman.* Sed in aliis vel *nomine* omissum, vel, ut in ed. Putschii (et Haverc.) *Natio-Numidae*, quod ineptum est. » Bipont. Nostri A, C, D, *nomine Numidae*. B, E, *nomine Numidae*, perens ut edidimus.

Posidere ea loca. Haverc. et nostri A, C, E, *posidere*. Cortius et B, D, *posidere*.

Sub imperium ogeret. Sic Cortius. Haverc. et nostri, *omigere*.

CAP. XXI. *De contrariis suis iure potius quam bello decipere.* Hoc nostri codices, itemque multi editi non habent. Primum ex membranis restituit Pupina, quem sequuti Gruter, Curt. Haverc. Bip.

CAP. XXII. *Si ab iure gentium sese prohibuerint.* Sic Cort. ex non codicibus. Haverc. *prohibuerit*; item nostri quatuor. D, *prohibuerint*.

CAP. XXIV. *Et illa quae antea in senatu questus sunt.* Cortius pro arbitrio delet illa. Responsimus nostrorum omnium fide.

Si illa apud vos memoria avi mei Maunianae. Haverc. *memoria romanis*. Item nostri omnes. Cortius duorum codd. fide expunxit. Et certe minime Sallustianum h. l. esse videtur.

CAP. XXV. *Summa opo entum, ne decretum fieret.* Hav. et nostri omnes, *ne tale decretum fieret*. Unus e Cort. omittit *taliter* aliter, *ne si fieret decretum*. Quorum fide, Cortius edidit, *ne decretum fieret*.

Maiores natu, nobiles, amplius honoribus. Haverc. et tres nostri, *amplius honoribus* ut, B, E, *amplius uti honoribus*. Cortius tres optimi hoc uti non agnoscunt. Ideo delet Cortius.

CAP. XXVII. *Omnis invidia, prolatandis consultationibus, delapsa erat.* Sic Cortius ex duobus Mss. Et optime, sit ille, si quid video. Flor. iv, 32 « Et peractum erat bellum sine sanguine, si Pompeium opprimere Brundisii potuisset. » Livius, xlv, 32: « Quod ut tam in tempore subvenisset, victoribus victique pariter perniciosa fames instabat. » Haverc. et nostri omnes, *delapsa foret*.

Tanta vis gratiae atque pecuniae regis. Idem addunt erat; quod delet Cortius. Unus enim illius codd., *pecuniae erat regis*; aliter, *pecunias regis innotuerat*; tres alii, *tanta vis gratiae erat*. Quae succulantis fidem facit illud ex Sallustio non esse.

Consules declarantur. Sic Cortius. Haverc. *declarati*. Item quatuor e nostris. Unus, *declarati sunt*.

CAP. XXVIII. *Præes aliquot pugnando capiti.* Sic Cortius. Haverc. *capit*.

CAP. XXIX. *Participem negotii Staurum acceperat.* Sic Cortius ex multis codd. Haverc. *accepit*. Item nostri omnes.

CAP. XXX. *Patres solliciti erant.* « Verba solliciti erant delet Cortius, suspicione Gruteri modesta immodestia et contra codd. abusos. Non vero redundant; sed sequentis rationem addunt, ob quam fuerint solliciti. Sollicitæ eorum animis parum constabat, proberentne.... an, etc. » Bipont.

Ac potissimum ea dicam quas in consensu. Supple, *perscriberet*. Haverc. eo potissimum ea dicam quas in consensu. Et sic quidem D. Alii, etiam corruptius, *eam dicam quam*. Cortium sequimur, qui de ea re optime dixerunt.

CAP. XXXI. *Etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse.* Haverc. *timetis eos, quibus vos decet terrori esse*. Quatuor nostri agnoscant eos, non vos: E autem, vos, non eos. Utumque misit Cortius.

Item multi vestri ordinis in servare nosati sunt. Sic Curtius ex duobus aut. Haver. vestri item ordinis multi incertus. Etiam omnes nostri, multi scitiales.

Neque ego, qui fecere, potes est possidet. Sic Curtius. Havercamp, qui ea fecere.

Quod minus datus est (n. 16). Sic Curtius ex suis quinque. Alios quod magis, corrupte lectione, sed quam confirmat quod. Etiam noster D, quod magis. B et E, quod minus. C, quo magis. A, quo minus. Ita et Haverc. ; hocque vulgari grammaticis accommodatum est. sed non ita semper legibus tenetur Sallustius.

At paucos maxime divites (n. 18). « Vulgo, ad paucos potentes, quod plumeum abut, et Catil. 12, n. 11; et mox n. 20. » BIRCH. Nostri tamen omnes habent potentes; et in loco dicto Catullinae, potentissimum. Curtius potentissimum delet, hocque in nota disputat. « In hac sententiam discedit, qui reputabunt secum, vocabulum paucorum, libere attamen republica, latiusque adeo oligarchiam potens. Neque aliter noster infra, XXX, celsissima paucorum; XXXIX, paucorum potentia erant; Inq. III, potentiae paucorum datus atque libertatem suam gratificari; XXXI, quoniam reges, provincias, leges... potes paucos erant; XLII, paucorum arbitrio belli danisque agitebatur. Lentulus, Clu. XII, epist. 15, sive potantia potentissimum, qui et antea pari consuetudine etiam clarissimos effecerant, Cic. Agror. II, 3, quam me intelligam non hominum potentiam studio, non exaltantibus gratis paucorum, sed universis populi romani iudicio consulens factum. » Quamquam, in hoc legendum haec, Curtius retinet potentes. Nos, his expositis, integrum lectori iudicium relinquimus.

Quare monac hortor (n. 23). Havercamp. hortorque vos; ita omnes nostri.

Neque ego, Quirites, hortor (n. 25). Sic Curtius. Hav. et quatuor nostri, neque ego vos. E, neque vos, sapienter ego; ita unus a Curtianis; alios, neque ego, debet vos.

CAP. XLXIII. *Hare atque alia Aulianemodii saepe dicendo.* Haverc. saepe indicando, itaque quatuor nostri. Solus B, saepe dicendo. Curtius recte animadvertit solitos fuisse librarios praepositionem in sexto casui adiungere, interpretatiomus causat, atque ita ex vocibus sepeantis in dicendo, natum esse indicando.

Enoque... Romanis ducunt. Curtius frustra delet, enoque.

At Cassius, perlata rogatione. Haverc. *At Cassius proter, perlata rogatione.* Quidam apud illius Mm. proter populi romani. Nostri A, C, D, et Cassius p. r. rogatione perlata; B, et Cassius perlata rogatione p. r. a Caio Manio. Quod manifesto natum est ex eo quod dant voces, rogatione et perlata, primis tantum littera in textu notata, aliquis integro marginali edidit, deinde alius retulerit in latum, nec tamen p. r. deleverit. Notandum quoque est, in nostris A et C super litteram P aliquem accipissae H, et super litteram R, a, intelligentiam scilicet populi romani. Vnde verum est, quod cum Curtio edidimus.

CAP. XXXIII. *Quarum potentia est replere cuncta gesserat.* Sic Curtius. Nam Haverc. cuncta ea gesserat, quae supra diximus; item nostri quatuor; nam B omittit ac. Plurimi Curtiani, pro diximus, habent asportaverunt. Alii ita vocient, ut nullum dubium superat, quis totum hoc e margine in textum transierit.

Quibus iuventibus, quibusque ministris egerit. Haverc. eo egerit. Cortius de reicit, propter codd. varietatem. Nostri omnes agnoscent ea; nisi quod in E duae voces ea egerit, a secunda manu sunt, etiam quod prius scriptum fuit.

CAP. XXXVIII. Subdolo augere amentiam. Nostri quatuor subdolo eius: A, sub dolo. Rivinus, Manutius, Gruterus, Vassius timentur subdolos. Praeterea Cortius duorum Mss. fide secidit eius.

Ita delicta occultiora fore. Haec verba pro orbitio transfert Cortius post alio signo dato, locum nō desererent. Quorsum attinet isometare, quum sensus constat?

Nox atque praeda.... remota sunt. Post duo nomina feminini generis ponit neutrum plerale: ideo hic locus citatur a grammaticis. Vide Periz. ad Saeculi. Minerv. x, 4, n. 6.

CAP. XXXIX. Moleri fraternae iundine animus ardebat. Haverc. animo ardebat; item A, C. Nam D, in animo, B et E, ammus.

CAP. XL. Quam legatum Bestian supra docuimus. Haverc. fuisse supra memoravimus. Nostri omnes, docuimus. Quatuor agnoscent fuisse, A, proreus ut cum Cortio edidimus.

CAP. XLI. Sed ubi... mentibus decessit. Sic A, C. Reliqui, decessit.

Paucorum arbitrio belli domique agitabatur (n. 8). Sic Haverc., Cortius et nostri A, C, D. In A superscriptus est, impersonalis modus. B, belli resp. domique agitabatur, E, r. p. bello domique agitabatur. Manifestum est vocem respublicae, interpretationem esse alienius librarii, qui vim non intelligebat verbi agitabatur.

Dissenso civis, quasi permixto terrae, viri coepta (n. 12). Sic scripti et editi omnes; nec scire potuimus quid sibi vellet Cortius, sic ea proferendo; et permixto civis, quasi dissenso terras, viri coepta. Duntaxat illi videtur, permixto terrae; levius, dissenso civis. Quod etiam esset (nec esse concedo) nostrumne est Veterum scripta ex divinalibus relogere, quum praesertim nulla cogit necessitas, nullaque auctoritas suffragatur?

CAP. XLII. Ferro necaverant (n. 4). Haverc. quatuorque nostri, necaverant. D, necaverant, quod Cortii auctoritatem fulcit.

Tempus quum res maturus deserat. Sic Cortius ex uno quorsum. Ceteri et nostri variant inter deserat et desereret. Certe desereret interpretatio est subiunctivi praesentis deserat; et ex desereret, notum est deseret.

CAP. XLIII. Senatus auctoritate socii nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere; postremo, etc. (n. 5). Haverc. et nostri A, C, D, senatus auctoritate, socii nomenque latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo socii civis summo studio adhibebatur. Ita ut primo casu accipietur senatus, isque et socii, et nomen latinum, et reges, et civitas ad unum referantur verbum, adhibebatur. Magis profecto Sallustianum videtur quod cum Cortio edidimus. Friget enim, senatus auctoritate adhibebatur; atque etiam, reges auxilia mittendo adhibebantur. Praestat multo minus verum narrationis, mittere, quod in tredecim Mss. est apud Cortium, et in tribus apud Haverc. In aliis apud eundem, mittebant, manifesta interpretatio infinitivi mittere. In nostro quoque E legitur mittere, sed secunda manu. De auctoris sententia, videmus antea quam huic loco apposuvimus.

CAP. XLIV. Exercitus ei traditur a Sp. Albano proconsole. Haverc. Sp. Al-

hinc procedunt. Cort. *Sp. dicitur pro amende.* Omnes nostri, ut *epididmos*,

Sed neque munehantur (n. 6). Hoc in Sallustii textum retransimus ex fragmento quod apud Frontonem invenit Angelus Maini Medicinensis (Est. Francofurt. 1813, p. 317). Hanc vir doctissimus notam Sallustiano loco subiecit. Verba *neque munehantur* insereret hic Popma ex codicis antiquissimo; expungebat Gruterus; abiecit ab editionibus plerisque omnibus; nunc codex Frotonianus invictè confirmat. Quin eundem lectionis vestigia deprehendimus in Iohannis alius Sallustii codd. Ambrosianis f. 136 et p. 89. part. sup. In nullo nostrorem comparvi; nisi quod E, in *margine*, inter alia, exhibet *nos munehant*; sed haec, ut glonas, non ut ipsius Sallustii verba, ibi adscribuntur. Satis superque fuerit Frontonis auctoritas.

CAP. XLV. *Vigilias crebras ponere, et quo cum legatis circumire.* Haverc. *et qui quo cum legatis circumire*, quomodo et nostri A, E. Cortius *erravit circumire*, quod habent etiam B, C, D. Eas vero recedit ille, uno codice fectus. Id nostri omnes habent; uno D, *et quoque*.

CAP. XLVI. *Quae ex voluntate forent, regi munerare iubet.* Iubet legatos munerare regi etc. Cortius et Haverc. *regi munerari*. Item B, C, D. Sup. ex Aldina, nostrisque A, E, *munerare*; quod acquuli omnes, ut magis Sallustianum. Similiter enim, paulo post u. 7, legitur *indulus locum tentare*, ubi tentari plinius, primo quidem aspectu, videri possit.

CAP. XLVII. *Huc consul, simul tentandi gratia, etc.* (n. 2). Rem in notis explanavimus, nostrorumque scripturam exhibuimus. Cortius locum hunc tenuit satis infelicitè. *huc consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, praesidium impiebat.* Infelicitas etiam Bip., *huc consul simul tentandi gratia et opperiendo, etc.* Frustes exponunt *ut*, ut *an*, quod hoc loco maxime accuratissime est. Docere tentavimus, quomodo ellipsis supplevi possit. Sed rem, etiam nihil addendo, intellige, si totam dictionem ad nostrum linguam referre velis, habitis quidem sensus, non elegantiae ratione: *le consul, pour sander les intentions de Suporthe, et en cas que la position se trouvat avantageuse, y mit garnison.* Longum ut referre vatis ceterorum tentamenta, quae a vero omnia plus minore recedunt.

Quae bello usui forent, compariare. Bip. *compariari*, sine auctoritate.

Frequentiam negotiatorum et commercium mercium exercitum. Bipont: *frequentiam negotiatorum et commercium mercium exercitum*, isque addit: *« commercium h. i. aut, evincientes negotii causa, diversa negotiatorum incolis.»* Cortius *frequentiam negotiatorum et commercium (mercium exercitum)* etiam paratè rebus munimento fore. Quod uicinis includit, superuacuum arbitrar. — Bipont. *paratè* proponit, pro parata: male.

CAP. XLVIII. *In inanimatum portuam.* Sic Cortius. Haverc. *portingone*. Item nostri omnes.

Quae huius arida atque areosa gignuntur. Sic Cort. Haverc., postriusque A, C, D, nisi quod hic, in arido. B, E, *humo arida atque areosa*.

CAP. XLIX. *Cum omni equitata pedites defensores collocat* (u. 3). Sic Cort. Haverc. *multique omnem, aut omni equitata et pedibus defensores suos collocat.* Sed qui sunt *aut*, nisi equitatus et pedites? Apud Cortium, una eod. omisit connectionem et; in quinque aliis legitur *defectos* aut. Alios non agnoscit *aut*, et qualiter habent *defectos*. Quae inaequalitas quum mendum aliquod

arguat, refrenat Cortius, valse probabiliter, cum omni equiteto pedes detectos collocat.

Mouit degressus cum arceatu, conspiciatur. Haverc. Cortius et C, *degressus*. A, B, D, E, *degressus*. Omnes nostri codd. conspiciatur, stem Cortius, Haverc. conspiciatur. Quid verum sit, in sola dissona.

Pauilliter agens constituit, Sic Haverc, et quatuor nostri. B, *instat*. Cortius, ex uno codice, constituit, quod interpretatur *constitit fecit*, iunctusque exemplo Caesaris, B, C, 1, 41: « Afranius copias eiecit, et in medio colle sub castris constituit. » Sed ibi quoque alii legunt *constituit*. Et illud ipsum constituit non necessario ad copias refertur; intelligere possis, *que constituit* (statit) *Afranius*.

Cap. LIII. *Utique magno clamore concurrunt*. Sic Haverc, et omnes nostri. Cortius, *concurrunt*.

Cap. LIV. *Puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse*. « Ex scripto nostro et Servio verum lectorem reposuimus. *puberes interfici iubet; alia omnia militum praedam esse*. Auta vitiose legebatur, *puberes interfici, Iubet alia omnia militum praedam esse*. » Præterea, Posterior hoc habuit quatuor nostri. B, *interfici*. *Iubet alia omnia militum praedam esse*. Cort. aliquid recedendi libidine: *puberes interfici; alia omnia militum praedam esse*. Havercampi lectorem aequali animo, *que parum a Palach recedit*. Eo modo accusativus praedam pendet a verbo iubet. Et quidem, in exercitu severo habito, forsitan non supervacuum est, scriptorem monere, si omnia praeda sunt militibus, id iusto imperatoris fieri.

Cap. LV. *Ita quo clarior erat, eo magis anxius*. Haverc. *quo clarior, eo magis anxius erat*. Verbum erat, cum Cortio in priori membro posuimus. Idem Cort ex sua conjectura dat, *anxi* *anxi*. Sed, inquit Bip., « *anxi* *anxi* est, meliusque, incertus, quod hic certe locum non habet. » Per *anxi*, intellige casidum, vigilantiem. Nullus nostrorum agnoscat *anxi*. Omnes, *quo clarior erat, eo magis anxius erat*.

Quo fuga atque formido latius crederet, Sic nostri et Haverc. Cortius, *crederent*.

Cap. LVIII. *Clamorem hostium a tergo accepit*. Haverc. et nostri A, *clamorem et tumultum hostium*. B, C, *clamorem hostium, vel tumultum*; D, *clamorem et tumultum*, E, *clamorem tumultum*. Inde patet quam recte insulam glossam, et tumultum, deleverit Cortius.

Cap. LX. *Ceteri quomodo potuerit*. Sic Græter et Cortius ex plurimis Mss. Sic quoque nostri A, C, E. Cortius divisim scribit. Mss. coniunctum. Haverc. *quo quisque modo* B, *quique modo* D, *quomodo*.

Denique utrumque praedium non dixerit A, B, D, *deinde*. C et quidam apud Cort., *denique*. Hoc Cortius praetulit; aliterque Haverc. Tota phrasia in E desideratur.

Cap. LXI. *In his urbibus quas ad se defecerant*. Haverc. et nostri B, C, D, *ab se defecerant*; E, *ab eis*; B, *ab Inguetha*; quidam Cortiani, *a*, vel, *ab rege*. Sed alii apud eundem, *ad se*, quod serrat etiam Arrianus Meaus.

Cap. LXII. *Ubi primum opportunum*. Sic Cort. ex duobus Mss. Haverc. *opportunum fuit*, quod agnoscent omnes nostri.

Mittuntur ad imperatorem legati, Inguetham imperata facturum. Haverc. et nostri omnes. *que Inguetham imperata facturum dicerent*. Cortius ex uno

Ma. exist, qui per Jugurtham, quod ut pessimum damnat. Ex altero, *curver*, pro *dicere*. Iade colligit glossam esse, qui *dicere*. Haec ipsius verba: « Sed nemo paulo humanior non sentiet dictiones qui *dicere* esse ab aliena manu, maxime Sellustiana et parum historica. Histores enim aliquos hoc additamentum respondent, et sic supra, cap. XXV, *litteras ad Jugurtham mittant*, quam *occurant ad provinciam accedat*. Cato in *Frugm. historica*. ex *Fesio*: *propterea quod complures venerant, desolae pacem velle*; hoc est, *venerant*, qui dicerent *desolae pacem velle*. »

CAP. LXIII. C. *Mario per hostias dat supplicanti*. Sic Hav. et nostri omnes. Cort. *supplicanti*.

Cuncta prospera eventura. Sic Cortius. Hav. et quatuor nostri, *prosper*; B, *prospera*.

Nemo nemo tam clarus, neque tam egregius factus erat. Sic Cortius. Haverc. et C. Nam A, D, E, et multi apud Haverc. et Cort. *egregius factus*. B et alii Cortiani, *egregius factus*, male.

Quis hic indignus illo honore... haberetur, « *Quis hic*, intelligi nobilibus. » Haverc. Ceterum Haverc. Cortius et quatuor nostri, *quis is indignus*. B, et plures Cortiani, *quis indignus*. Vade suspicari licet melius resciciendum esse, *sen hic*, sen is.

CAP. LXV. *Pai contumeliarum imperatoris cum suo auxilio potius petat*. Sic Cortius ex quatuor Mss. Haverc. in *imperatorem*, quod non latinum est: quis enim dixit, *potius petere in aliquem*? Presertim, *senius* est, *petere potius* (vel ultionem) contumeliarum ab imperatore illisurum. Multi Cortiani et omnes nostri, *imperator*. Ceteri apud Cort. *imperatorum* (sive praepositione), aut *imperator*.

Si Jugurtha captus aut occidit. Haverc. addit *foris*; quod, quum mox recurret, recte hinc delet Cortius.

CAP. LXVI. *Dein, compositis later se rebus, diem tertium constituunt*. Hav. et omnes nostri, *in diem tertium*. Cortius delet *in*, et suam lectionem elegantiā et more histricorum loquitur. Ad verbum constituunt, aliqui codd. addunt *etiam*, aut *construunt*, aut *interfectionem*.

CAP. LXVII. *Turpilus, unus ex omnibus italicis*. Haverc. *Turpilius praefectus*. Ultimam hanc vocem Cortius omisit, sine dubio glossam eorum. Eam nostri omnes habent.

Nisi, quia illi... turpis vita fama integra potior. Haverc. *potior fuit*. Item quatuor nostri. B, *potior erat*. Neque *fuit*, neque *erat* scripsisse videtur Sellustius. Ceterum contingit nisi cum videtur, hoc modo: *illud parum comperimus, nisi... improbus intestabilisque videtur*. Vulgo, hoc sensu, dicitur *nisi quod*: sed non deest exempli, ubi quid omisum sit. Terent. Adelph. iv, 5, 64: « *Nescio; nisi, quia tam misere hoc capio esse verum, eo veteris magis*. » Nos quidem hoc e Cortio citamus. Nam in aliis Terent. edd. deest *nisi*. Ceterum facile per se intelligitur, cur Sellust. et Terent. omiserint quod. Parum enim elegans fuerit *nisi quod*, quia.

CAP. LXIX. *Facciniae, ubi animum advertere*. Sic Cortius et nostri A, C. Haverc. et reliqui, *animadvertere*.

CAP. LXX. *Hominemobilem, magnis opibus, curum acceptumque popularibus suis*. Hav. et nostri quatuor, *magnis opibus clarum, acceptumque popularibus*. B, corrupta, *acceptumque clarum popularibus*. Cortius his exemplis suam le-

lectionem tueri: Catil. XLVIII: «*Hominemobilem, maximus divitiis, summa potentia*,» Iugurth. XXXI: «*Homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia* ; » et LXIII. «*Novus nemo tum clarus, neque lapsu egregius factus erat*.» Nam, pergit ille, *corus acceptusque est ex formula*, et Ballesio admatum. Iug. XII: «*Qui proximus lictor Iugurthae, corus acceptusque semper fuit* ; » et CVIII. «*Mauro ob iugusti multa bona corus acceptusque*,» Saepiasine autem *corus et clarus* in Mss. parentantur.

Proemia Metelli in postem ne converteret. Hanc lectionem Coelius e suis Mss. confirmat. Haverc., *monere ne proemia Metelli in postem converteret*. Omnes nostri habent *monere*.

CAP. LXXI. *Quas ipse parasset facere, perfidia clientis sui praeventum*. Haverc. dicit, *quae ipse parasset facere, perfidia clientis sui praeventum*. Multis probet Cortius verbum dicit, hoc loco, et saepe alibi, *perposui in-actum*, idque delet, unius codicis fide. Delet etiam *facere*, sed ex coniectura, illudque restituit *lip*. *Præventum* vero quæ auctoritate nititur, videret qui istud maluit. Nostri omnes et Cortiani, *praeventa*.

CAP. LXXIII. *Senatus paullo ante Metello decreverat*. Hanc lectionem egregie ex suis Mss. tuetur atque confirmat Cortius, Haverc. sed *senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat*. Nostri codd. non minus *h. l.* variant, quam Cortiani.

CAP. LXXIV. *Ceteri omnes primo concursu pulsi fugatique*. Sic Cortius ex aliquot Mss. Nostri omnes et Haverc. *primo congressu*.

Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potius. Haverc. et nostri quatuor, ut in nota indicavimus. E magis accedit ad veram lectionem. *Romani signorum aliquanto numero, hostium paucorum potius sunt*.

Numides, in omnibus proeliis, pedes magis quam arma tata sunt. Dixit *tata* pro *tutata*, vel *tuta*. Mss. variant inter *tata*, *tutata*, *tati*, *tutati*. Ex nostris, A, *tata* sunt. B, D, E, *tutati*; G, *tutata*. Cortius et Haverc. *tata*.

CAP. LXXIV. *En fuga impensius modo rebus suis diffidens*. Havercamp. et nostri omnes, *ex fuga Iugurthae, etc.* Vocem *Iugurthae*, quam Cortius delevit, forsau salius laetit reponere.

Id oppidum magnum et opulentum. Sic Haverc. et noster E. Ceteri, cum Cortio, *in oppidum*.

Pbe plerique thesauri. Hoc recipit et tuetur Cortius. Nostri omnes, ibique nisi quod in B *erant* est *pastoribus* quæ.

Spatio milium quinquaginta. Haverc. *in spatio*. Item nostri omnes. Cort. delevit *in*, optimi codicis fide.

Qui se post regis fugam Metello dederant. Haverc. *dediderant*. Cortiani omnes *utroque*, *dederant*.

CAP. LXXV. *Pbe ad id loci ventum, quo Numidia preceperat*. Scilicet, quo preceperat venire. Haverc. *Quod.... preceperat*, unus bene. Cortius tuetur quo multis Mss.

CAP. LXXVI. *Deinde locis, ex copia, maxime idoneis vineas agere, aggerem facere, et super aggerem impositis turribus, opus et administratos tutari*. Sic intem hoc, excussis diligenter Codicum variis lectionibus, concepit Cortius. Haverc. *Deinde iubet locis, ex copia, maxime idoneis vineas agere; superque eas aggerem iacere, et super aggerem impositis turribus, etc.* Primo iubet a

pleribus *Max.* abesse testatur *Cortius*. Deinde quis non videt quam absurdum sit illud, *impetere oggerem super viros*? Certe qui hoc *Sallustio* obtulit, nunquam audiverat, quod sit *vinere*, nec quid sit *ogger*. Ceterum nostri omnes hoc *utendo* lubant.

CAP. LXXXVII. *Deinde, ubi ea impetrata*. Perperam *Bip.* delet *ubi*, quod lubent *Cort.* *Haverc.* nostrique omnes; et voces *ea impetrata* pro ablativo, quod *absolutum* vocant, accepit. Magis *Sallustio* ingenio valetur, ut intelligas *ubi ea impetrata sunt*. Et hoc quidem *sunt* in quibusdam nostris supra lineam legitur.

Emitte eo cohortes Legurum quatuor. Hoc quoque *Bip.*, non tamen sine aliquorum eodd. auctoritate, mutat in *eo mittas cohortes*. *Cortius*, *Haverc.* et omnes nostri, emittit *eo*. Quod quidem aptius videtur, cum hoc sit nostro sermone, *on y gñtadha* quatuor cohortes, eoque sensu, *emittas* significantius est, quam *mittas*.

CAP. LXXXIX. *Eam rem locus admonuit*. *Hav.* *eam rem* nos *locus* admonuit. *Cortius* delet *nos*, multorum eodd. fide.

Postquam utrimque legiones, item classes, saepe fuisse fugatasque. *Cortius* omittit *saep*, quod *Haverc.* et nostri omnes habent. Id eo libentius reposuimus, quod ne admonet quidem *Cortius* se delevisse, ne dum dicit *cor* deleverit.

CAP. LXXXII. *Nam consulem factum, iam antea acceperat*. Sic *Cortius*. *Haverc.* *ante acceperat*. *B* *ante acceperat*; ceteri *ante*, omisso *iam*.

Supra bonum atque honestum. Sic legendum probat *Cortius*; non, ut vulg. ant. *Coniunctiones atque et ante saepe* in MSS. confandi nemo nescit. Tres nostri, *ant*; *D*, *et*; *B*, *atque*.

CAP. LXXXIII. *Quamquam apud confulerat, non debere incerta pro certis dicere*. *Haverc.* et nostri, *tamen non debere*. Optimi eod. fide *Cortius* delet *tamen*.

Ille probare partem, alia abnuere. Sic *Hav.* et omnes nostri, nisi quod in *E* est *atque*. *Cortius* ex quibusdam suis, *ille probare, partem abnuere*; Sed hoc ex eo notum videtur, quod aliquis libentius primo scripserit, *probare partem, partem abnuere*; alius deinde, ob concursum, semel *partem*, seu *errare*, seu *spoliare*, omiserit.

CAP. LXXXV. *Sed mihi contra ea videtur* (n. 2). *Haverc.* omittit *ea*, quod plurimorum eodd. fide tuetur *Cortius*, nostrique omnes agnoscunt.

Cogere ad militum quos nolus offendere (n. 3). *Haverc.* *eos quos nolus offendere*. Recte in *Max.* aliquot apud *Cortium* omittitur *eos*; quod evidenter a glossa profectum est.

Is ubi imperatorem alium quaerat (n. 8). *Cortius*, aliquot *Max.* fide, omittit *ubi*: quod tamen sententiae necessarium videtur. Illud habent tres nostri: omittunt *B* et *C*.

Atque ego scio, Quirites (n. 9). *Cort.* *ac ego scio*. *Haverc.* *at*. Variant codices. Nostri quatuor, *atque*. Solus *D*, *at*.

Nam quanto via illorum praeclarior (n. 13). Sic *Haverc.* Vnus tamen eodex apud illum et aliqui *Cortiani*, *quantum*. item noster *B*. Ceteri, *quanto*. Quam *Sallustius* vulgaris grammaticae regulas non semel deseruerit, in ea re nihil affirmari potest. Maiorem auctoritatum numerus sequenti animus.

Si iam respondere velant (n. 14). Haverc. *Si iam vultu respondere*. Nostri omnes, *mihi*. E omittit *non*. Cortius exponit *mihi*, veterum edd. fide.

Ex animi sententia. Alii inserunt *non*, idque propugnat Vrsinus, apud Haverc., quavis, teste Cortio, omittant plerumq. Mss. et omnes veteres edd. Omittunt quoque nostri A, E; retinent B, C, D.

Nam id poenitendum sit. Haverc. et nostri non id, sed eorum exhibent. Alterum tuctur Cortius duobus Mss. et Carrionis auctoritate. Quid enim, inquit, necesse fuit eorum ad consilia potius referre, quam ad ipsum factum? Iam id poenitendum non insolentius dicitur, quam apud Cicer. de Invent. II, 13: «Vtrum id fecimus sit, quod poenitere fuerit, necesse?» Columell. II, 11: «Itaque hic ager, sive exerceatur, seu cessat, colonis est poenitendum, ac tanquam prorsus refugiendus.» Auctoribus a Cortio laudatis addamus nos: Suetonii Tit. 2: «Neque enim exulare illum suum factum poenitendum, excepto duntaxat uno.» Liv. I, 35: «Sub huius poenitendo magistro, ipso Anco rage, romani se iura, romanos ritus didicisse.» Pluribus asperpedamus, in re minime dubia.

Hæc atque talia maiores vestri fecerunt (n. 20). Hav. *hæc atque alia*, sicque quatuor nostri. D, *hæc atque talia*, quod optime confirmat Cortius.

Bonus oportere plus gloriæ quam divitiarum. Hav. addit *esse*, quod agnoscent etiam nostri. Sed abest a plurimis Cortianis, et recte hic subauditur, quom statim occurrat.

Tamen omnes bonos resp. subvenire decebat. Sic Cortius ex aliquot suis: item nostri B, C, D. Haverc. et B, *debet*.

CAP. LXXXIX. *Perum strain multo magis locorum asperitate*. Cortius ex coniectura delet *verum etiam*.

Quæ procul a mari incultius agebat. Sic Hav. et quatuor nostri. D, *agebatur*. Perperum rescribit Cortius, qui.... *agebent*.

CAP. XC. *Neque multos praedari solere*. Sic Cortius nostrisque omnes. Hav. *Prædare*.

Infidum, neque beneficio, neque metu coercitum. Haverc. et B, C, *ante neque benefico, neque*, etc. A, D, *infidum ante, neque* etc. E, *infidum antea, neque* etc. Cortius, fide meliorum codd. delet *ante*. Et id cum ipsa re magis congruit. Vide notam hinc loco subiectam.

CAP. XCIII. *Animum advertit inter aqua*. Sic Cortius ex optimis Mss. Hav. et quatuor nostri, *animadvertit*. C, *animum advertit*: et sic fere loquitur Sallustius.

Castelli plantem persaribus (n. 5). Sic Cort. Hav. et tres nostri. A, *castelli plantem pervenit*, et supra hanc vocem, alteri manu, *vel perscripuit, vel investigavit*. C, *in castelli plantem pervenit*. Glossa unius e Cortianis, *perscribit in mente*. Recte ille, inquit Cortius, dictum est enim pro *concepit, perdidit*. Inconstantia librorum ex eo vitatur, quod inscientior visus fuerit hic sensus verbi *perscribit*.

Eodem regreditur. Hoc tenent Cort. et Hav. Quidam enim, ex quibus nostri quinque, *eodem*. Sed hic agitur de via qua regreditur, non de loco, quo tendit.

Uti excenderat. Sic Cort. Hav. et optimæ edd. ex aliquot Mss. Tres nostri *ascenderat*; B *ascendit*; A *ascenderat*, sed a recenti manu, pro *erant* littera,

Sullust.

* O O

scriptum est. Max, pro qua ipse ascendens, B. D, descendens, quod nostrum lectionem etiam confirmat. Nam hoc natum certe est ex *ascendens*.

CAP. XCIV. *Quibus allevari facilius ascendere.* = Vulgo, *allevari milites*. Qui milites? Centuriones an tubicines, an utrique? Imo dele vocem superfluum, quom allevari se satis ipsam sustentet. = CONTRA. Nostri omnes habent *milites*.

Quae dubia nim vitabantur. Sic Curtius ex aliquot suis, sive pro ablativo accipias *nim*, sive pro dativo, ut supra diximus ad cap. VI. Haverc. et A, C, D, *nimi*; E, *nem*.

CAP. XCV. *Quos ut ex Latino et a sociis cogeret.* Haverc. *qui uti ex Latino et a sociis exercitum cogeret*. Noster A, *quod uti ex Latino et a sociis cogeret*; D, *quem uti ex Latino et a sociis cogeret*. C, *qui uti ex Latino et a sociis cogeret*; B, *item*; sed post cogeret addit *exercitum*; quod etiam agnoscit E. Etiam quidam apud Curt. pro voce *exercitum*, habent *auxilia*, aut *milites*. Cuncta haec a glossa. Curtius ex uno protulit quae. Inde facilis lapsus fuit in *quod*. Sed, quom hoc grammaticum violaret, alii fecerunt *quam*, alii, *qui*. Sed hi necesse habuerunt addere *exercitum*, ne sententia nulla esset. Inde corruptus Sallustius.

Sed quoniam tantis vires res admonuit. Hav. *sed quoniam nos*. Nostri quoque pronomen habent, sed variis positione.

Incertum habeo, putat magis, an pignat dixerunt. Hanc tenet lectionem Curtius, et habet noster A. Reliqui omnes habent *magis*; sed B, D, *putat magis an pignat*, E, *an pignat*. Qui indicativo sui sunt, retulerunt *incertum habeo* ut antecedentia, quae fecerunt; quom referendum est ad ea quae sequuntur? Haverc. omisit *magis*.

CAP. XCVI. *Quis rebus brevi Mario militibusque carissimum factus.* Hav., *quibus rebus et artibus*. Curtius, aliquot librorum fide, delet et *artibus*; quod tamen habent quatuor nostri; E, *atque artibus*.

CAP. XCVIII. *Ipsi duces feroces, quos non fugerant, pro valoribus agere.* Haverc. *quos non fugere, ut pro valoribus agere*. Curtius, *qua non fugerant*; quod fecit ex *non fugere ut*. Nostri omnes, et plerique apud Curtium, *non fugere aut*, unde Bip. fecit *non fugerant*. Hoc eo libentius arripimus, quod super extremitatem verbi *fugere*, in C, scriptum est *rant*, manu, si non eadem, certe antiqua. Particula aut nullam prorsus sententiam habet.

CAP. C. *Et ante Marius illo et aliis temporibus belli (u. 7).* Haverc. *Ingratum belli*. Curtius, varietate codicum inductus, delet *Ingratum*, quod nostri omnes habent.

CAP. CI. *Igitur Sulla, quem primum attigerant.* Haverc. *hostes attigerant*. Curt. delet *hostes*, aliquot autorum auctoritate. Illud tamen agnoscunt omnes nostri.

Tum Marius apud primos agebat. Sic Caecilius; item B, C, E. Haverc. *erat*, et et uoster A, qui tamen super *erat*, habet *agebat*. D, *agitabat*. *Agere*, hoc sensu, maxime Sallustianum est.

Quod ibi Jugurtha cum plurimis. Nostri omnes, *erat*; Haverc. *constabat*, sed plurimi apud eum, *agebat*, etiam hoc loco. Vade mihi constat Sallustium semel duntaxat scriptum *agebat*; cuius locum hic invasit *erat*, semel pro interpretatione, semel ellipsim supplendi gentis positum. Nostram lectionem tuetur Curtius.

Quam Sylla, profligatis quos adversum erat, rediens. Illud *rediens* est a *rele* transi et male adhuc interlatum, inquit Cortius. Nos tamen illud *rele* uocimus ex Haverc. et nostris omnibus, quum praesertim nulla causa id delecti occurrat, non ullam attulerit Cortius.

CAP. CII. *Duo quoniam fidelissimos ad eum mitteret.* Testatur Cortius uonem e suis sic primitus habuisse uideri; nempe a litteram, quae nunc uocatur *duo* adhaeret, alieni coloris esse. Noster certe alibi *duo*, *ambo*, pro *duos*, *ambos* scripsit; uerbo gratis, Iug. XXVIII, *duo fauiores*. Attamen utroque loco Haverc. et quinque nostri codd. habent *duos*. Cort. autem in c. XXVIII, *duo* ex manuscriptis duobus expressit. Nil mirum si librarii barbarae aetatis ignorarent, antiquos optime dixisse *duo*, in quarto casu.

De se et de populo romano commodo. Sic Cortius ex Ms. Basileensi, cui suffragatur noster A. Ceteri, et Haverc. *de suo*.

Profecto ea re ad hoc tempus multa plura bona accepisset. « Sic Aldina. At Rinius, *profecto ex populo romano, ad hoc tempus*, etc. Cortius, qui in nota illustrat dictionem, ad *hoc tempus*, in textu (per mendum, si consulo) omittit; pariterque associat. Ald. uero ea re, (hoc est, ob id) legens placet magis; ne *populo romano* ter dicatur in breviori oratione. » BIPONT. Nos Bipontinam lectionem admittimus, quia Aldina iunctorum, seneque Salustii accommodata est. Ceterum Cort. Haverc. nostrique omnes habent ex *populo romano*.

Perpetuus est. « Sic Ald. Crisp. et ceteri. Alii male, *perpetuus esse*. » BIP.

Sed ob regnum tutandum arma cepisse. « Aliqui codices non agnoscunt ob; hinc Gruterus coniicit, *regni tutandi* (a. causa). Cortius, more suo, fecit *regnum tutatum*, ut hoc supponeret. Lenius *regnum tutandi*. » BIP. Nostris omnes, ut edidimus.

CAP. CIII. *Exeratu in hiemis composito.* Sic Cort. et noster D. Haverc. alique nostri, *hibernaculis*.

CAP. CV. *Præterea sagittari et cohors pelagæ.* Sic Cortius ex duobus Mss. Haverc. et B, D, *præterea iere sagittari*, E, *præterea sagittari iere*; G, *præterea uero sagittari*; denique A, optime, *præterea sagittari*; procius ut edidimus.

CAP. CVI. *Incerto uultu ad Sullam occurrit.* Haverc. *Incerto uultu parens*, quomodo et nostri omnes. Vixit auctoritate fide, Cortius deleuit illud *parens*, quod certe dictionis *incerto uultu*, interpretatio fuit.

CAP. CIX. *Igitur Sulla respondit, pauca se coram dispare loquuturum.* Sic Haverc. Cortius uero igitur Sulla, pauca coram dispare loquuturum. Testatur eam a quibusdam Mss. abesse respondit; ab alijs se. Et noster quidem A. Cortianam lectionem exhibet. Ceteri agnoscunt respondit, et se; nam quod pronomen hoc in B supra lineam est.

CAP. CXL. *Denique regi patefacti.* Sic Cortius, unius cod. fide. Hav. et nostri, *patefacti*.

CAP. CLIII. *Colerum dolo ad uere, parum comperimus.* Quod vulgo addimus, *mandatus*, est in omnibus nostris; a quibusdam autem Cortianis abest, et recte, ut opinor, deletur.

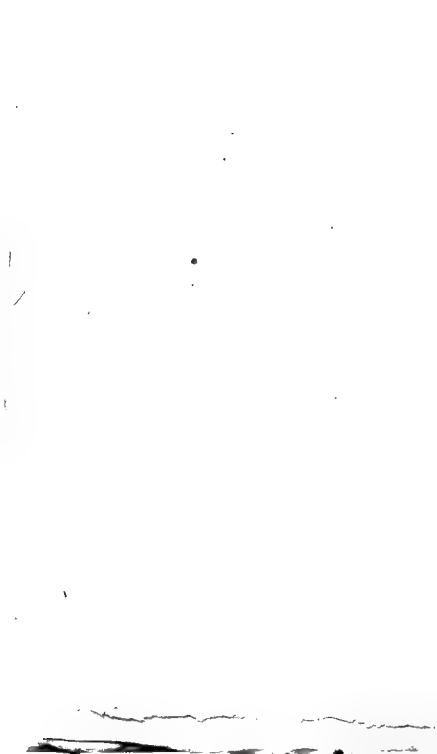
CAP. CLIV. *Et inde uique ad nostram memoriam* (n. 3). Cortius delet *neque*, quod habent omnes nostri.

INDICES

Sallust.

1

INDEX

GEOGRAPHICVS*

N. B. Indices, quos edimus, iidem prorsus sunt, quibus Cl. Burnouf editionem suam locupletavit; proinde paginarum numerus ad eius Editionem refertur, cumque, ne Cl. Viri labor inutilis foret, ad marginem huius nostrae editionis adscripsimus; nobis namque nimio labore districtis haec una ratio superfuit. TYP.

A

Aborigines; p. 16 Italiae populi, regionem, ubi Roma delude condita fuit incolentes, a quibus Latini orti sunt. Narret Dionys. Halicarn. Ant. Rom., eos has sedes expulsis Siculis occupasse, admistosque Pelasgis oppida crebra munivisse, quorum aliqua etiam Dionysii aetate supererant. Aborigines Italiae indigenas esse vulgo putabant Romani, nomenque ipsum ex hac opinione tractum est. Non quod eos quidam Aherrigenas (ab errabunda vita) appellaverint, id verum nomen deterquendo factum esse testatur ipse Dionysius. Idem narrat, Catonem eos ex Achaia advectos credere, multis ante troianum bellum aetilibus, nec alios esse quam qui vocantur Oenotrii. Sed haec omnia incerta, virque doctissimus Fréret (*Mém. de l'Acad. des Inscrip.*, t. 18) probare nititur nec Pelasgos nec Aborigines a Graecia in Italiam mari appulisse; sed terra huc antiquitas devenisse homines eiusdem, quoniam Graecos, originis, qui vel Pelasgi vel Aborigines dicti sunt, spae censeat, confirmantque ductae ex linguarum analogia coniecturae, quas hic

* In componendo hoc indice plurimum eo usi sumus, quam gallice conscripsit vir geographiae scientia praecellens, Barbue du Bocage, ex Instituto gallico, subiectaque gallicae versionis suae in eodem Instituto collegae cl. Mollevault. Item nobis auctores fuisse De Beousses et d'Anville, quorum eruditae investigationes tampridem suo pretio aestimatae sunt. Necnon aliquot addidimus ineditas de geographia hispanica notas, quas a se latine scriptas, pro humanitate suae, nobis contulavit vir inter Hispanos suae patriae locorum peritissimus Ioannes Antonius n. Florento. Quae hae Indici interserentur eas notas, auctoris nomine subscribentur.

referte longius forrit Ceterum vis crediderim Aborigines, quem Roma captata est, tam ferus incultusque fuisse, quas quae ex Sallustii verbis aspicari possit. Si enim urbes iam ante habebant, quam Latini vocarentur, non omnino sine legibus et sine imperio esse poterant. Imo et nostra humanitas quomodo non erubescat, quum legimus morem fuisse praecis illis populis, quos barbaros vocamus, et, quoties illorum bellum aut exceptari ultra fines exercitum mitterent, sacri viri absque armis, cum bluminibus et foederum oblatione, praesent armatis? unde mos socialium Romanis deductus. (Dionys. Halic. Antiq. Rom. circa initium.)

Achaia; p. 433. Non hic de Graeciae, sed de Scythiae Achaiae agitur. Vid. Fragm. Iocert. libr. n. 68.

Aegyptus; p. 179. Magna regio, quam aliqui veterum, inter quos Sallustius et Pompon. Mela, 1, 8 et 9, Aethiæ partem faciebant; nos Africæ. Notandum tamen est plerisque veterum Asiam ad Nilum tantummodo proferre, ita ut Aegyptus, in dextra fluminis ripa, Asiae sit, in sinistra vero Africae; et ipse Mela rem sic interpretatur. 1, 1 et 4, quoniam idem loco supra dicto, non solum ipse sibi constans, Africam ad Catabathmum finit. Aegyptus, imperatore Augusto, pars romanae ditionis erat.

Aonia; p. 434. Verba Thraciae maritima ad Hebræi ostiam, quæ Aræcam antea sibi ferebat. Sed Servius iure animadvertit eam antiquiorem esse, quum apud Homerum nomen datur. Hic fuit Polydori tumulus, Plin. iv, 11. Plura vide apud De Brosses, 1, 58.

Aethiopes; p. 180, 442. Africae populi, post Gaetulos, meridiem verum, quos ultra nullos in ea regione Sallustius noverat. Loca exusta solis ardoribus, quibus contemnuntur erant, magnae solitudines fuisse videntur, quas nunc dicunt *la désert de Sahara*. Communi Aethiopum nomini apud antiquos designantur omnes nigri coloris homines.

Africae solus et descriptio; p. 174 et seqq.

Africum mare; p. 178. Mediterraneum mare, quod Africam a septentrione claudit. Libyæum vocat Mela, 1, 4. Hic errare nobis videtur doctissimus auctor, quem saepissime ducem sequentibus nos praediximus. Is enim Africum mare intelligit eam Oceanum partem, quæ sitit Africam ab occidente, et in cuius littore expositus esse Mauræ dicit Mela, loco citato. Sed ex contextu patet, Sallustium hoc loco id tantum legentes monere, scilicet Libyæ ad septentrionem, prope occidentem oram, Gaetulos vero ad occidentem in interitibus terris habitare. Optimus etiam codex (apud Curtium) nostram sententiam confirmat, in quo est, pro recepta lectione, *mare nostrum*, cum glossa, *Africum vel Mediterraneum*.

Allobroges, p. 64 et seqq. Galliae transalpinæ gens, ea incolens loca quæ hodie vocantur *la Dauphiné et la Savoie*. Si se consulit Q. Fabio Maximo, dicto inde Allobroge, dederant, anno ante Chr. 121.

Alpes; p. 386. « Montes longissimi tractus, qui Italiam a Germania et Gallia, tanquam muro nativo, separant. Alijs et Alpibus olim dictas fuisse scribit Strabo. Stephano etiam *Almix* et *Almix* dicuntur. *Almix* sicut Phavorinus. » Hactenus Orestes, qui multa addit ad confirmandam opinionem, olim vocabulum *Alpes* alium quolibet montem significasse.

Amisus; p. 405, 439. Verba Asiae ad meridionale Ponti litus, in regionem Mithridatis, a Phocæensibus, Milesiis, Atheniensibusque condita. Ea, victis Mithridate, Penepeiopolis nomen accepit. Val. De Br. iv, 81.

Antipodes; p. 442. Populi pedibus nostris oppositi, e contraria parte orbis terrarum. V.d. *Frugm. incert. lib. n. 79.*

Apulia, p. 45, 49, 66, 72. Italiae inferioris pars, mari Adriatico continens, quam Graeci dixerunt Iapygiam. Ea fere loca complectitur quae hodie vocant *la Capitanata*, *la terra d'Otranto*, *la terra di Bari*, in Neapolitano regno. In Apulia foere veteres Calabri; et enim non tam regionem incolebant, quae nunc Calabria dicitur. *D'Anville, Geogr. Antiq.*

Armenia; p. 176. *Armenia*; p. 412, 415, 443. Armenia est Asiae regio, cuius nomen, nescio an recte, arbitratur *De Brosses*, v. 7, significare montem *Lamae*: et enim deos gentem illam in monte sacrificare solitam fuisse. Eius regionis pars hodie Persiarum, pars Turcarum dominationem agnovit, Armenios vero, qui Hercoleum Phoenicem sequuti sunt, non ex ea gente esse suspicatur idem *De Brosses*. Quippe Armenia multum a Tyro distat; et omnino fieri potest, ut librorum Hecataei interpretes, punica nomina latine reddendo, erraverit, Armeniosque vocaverit qui Amosethi vel Aramei, vicini Phoenicibus, erant. Ceterum haec sunt meae coniecturae.

Arpinum, p. 250. Oppidum Latini, prope Campaniam, ubi nati sunt Plautus, Marcius et Cicerō. Hodie *Arpino*, in regno Neapolitano.

Arretinus ager, p. 58. Arretium fuit urbs Etruscae, quam hodie dicunt *Arezzo*. Vid. infra *Reverius*.

Asia, p. 24, 174, 425. Una ex tribus, antiquitati notis, terrae partibus, in qua etiam alii Aegyptum, alii Aegypti partem ponebant. Eo nomine vocare solebant Romani, quam habebant in Asia provinciam.

B

Baleares insulae; p. 321. Insulae duae in mediterranea, fons bellicosae. Graeci *Gymnassae* dixerunt, teste Plinio, lib. 5. Hodie *Mayorca* et *Minorca*, a dispari magnitudine.

Baillera; p. 371. Mons in Hispania, quem *De Br.* existimat esse montem *Belonam*, cuius meminit Stephanus; in ea parte ubi nunc est *Turysa*, ad fretum Gaditanum.

Babyma; p. 377, 409, 418. Eius positio et varia nomina; 436. Asiae regio Propontidi, Bosphoro et Euxino mari adiacens.

Bruttium, p. 66, 436. Italiae regio, eadem fere quam dicunt hodie citriorem ulterioremque Calabriam. Eas terras occupaverunt, antea circiter 356 ante Chr., pastores Lucani a dominiis fugitivi, qui propter hanc fugam, domestica lingua Bruttii dicti sunt, ea enim vox fugitivum graeco *δραντις*, sonat. *De Brosses*, iv, 53. Recentius nomen *Abruzzae*, licet a Bruttio derivatum, non tam tamen regionem, sed Samnium designat, *d'Anville*.

C

Cabira; p. 412. Oppidum Ponti Mithridatis regis nobilitatum, quod a se captus Pompeius Diopolin appellavit; Augustam vero, Augusto imperante, vocavit Pythodocia regina, unde Straboni est *Καβιρῆ*. Nomen ipsum *Cabira* *De Brosses*, iv, 37, satis praetatur potius, *maximam*, aive quod oppidum illud regni principium esset, aive quod Soli, decorum apud orientales homines maximo, consecratum.

Cales 445. Nomen plarium oppidum; vid. *Frug.* inc. lib. II. 91.

Camerium; p. 45. Hominem ex Camerino oppido, in Umbria, prope agrum Picenum. Oppidum hoc doct. *Barbè du Bocage* Syllae temporibus conditam autumat a Camertibus, qui prius Camertam, in eundem Vmbriae montibus incolbant; Camertam enim a Sylla deletam, quia Mario iuverat. Haec et alia docet unus ex eruditissimis Scaevola interpreti. *De Laporta du Thail*, in excerpt. dissertat. Francisci Dini Italici.

Campania; p. 444. Pars Italiae, cuius primaria orbe Capua.

Cappadocia; p. 415. Asiae minoris regio, Euphratem et Armeniam ab oriente, ab occidente Phrygiam et Lycaoniam habens. Cappadocia Straboni et Halicarnasseo Leucosyria quoque dicitur. Ea sub Persarum regibus, a Tauri montis usque ad Euxinum patebat. Nunc Caraniam vulgo dicunt. *Plura De Br.* 211, VI.

Capua; p. 291, 294, 305. Urbs Numidum, inter vastas solitudines, a Mario incensa, iterum a Coesare adversus Iulum regem bellantis deleta. Urbem *Capuam* describit doctus. Anglus *Shaw*, quem Ingurthum Capuam suam arbitrat,.

Capua; p. 49. 50. Urbs Campanarum celeberrima, quae condidit credebatur *Cappys Aeneas* socius. *Virg.* II, 145:

Et Cappys. hunc nomen Campanos ducitur urbi.

A Tuscia tamen Servius, ad hunc versum, conditam asserat, viso, inquit, falconis augurio, qui Tusca lingua *Cappys* dicitur. Capua hodierna tribus fere millibus ab antiqua distat; quae fuit in loco dicto nunc Italia, *Santa Maria di Capua*.

Carus; p. 444. Hic de Caribus tantum insulae mentio. vid. *Fr. inc. lib. II.* 83. Ceterum Caria est regio Asiae minoris, mari et Lydiae contigua.

Carthago, p. 21, 179, 213, 258. *Carthaginenses*, 82, 153, 180, 271. Verba a Tyris condita, dux serora Pygmalionis Elissa, cui cognomen Dido, anno ante Chr. circiter 852 (ut canit *De Brosses*), deleta vero a Romanis A. V. C. 608, ante Chr. 146. Haec urbs rursus aedificata fuit et colonia eo deducta, imperante Augusto. Iam vero ante Tyrios cum Elissa adfectas eas sedes tenebat antiquissima Phoenicum colonia; urbsque dicebatur *Cadmene*, id est Orientalis; vel *Cacabe*, i. e. caput equinum, ob tale caput in effodiendis marmoris fundamentis inventum. Urbem movit amplificavitque Dido, nomenque imposuit *Carthagi*, seu *Cartha-Badath*, i. e. urbem novam; sive quia a se aucta et quasi renovata erat, sive propter Vicam, i. e. urbem veterem, in opposito sinus, ubi sita erat, hitoro, multis ante aetatibus conditam. Ex paucis vocabulis Graeci fecerunt *Καρθηδών*, Latini *Carthago*. Nunc paucis distans Italicae urbis vestigia reperiuntur, non procul a castello hodie dicto *le fort de la Goulette*, prope Tunetum. Vid. *De Brosses*, *lag.* VII.

Catabathmos; p. 175, 179. Uno hoc nomine loci fuerunt; magnus scilicet et parvus Catabathmos. De magno hic loqui videtur Solastius, quem hodie vocant Arabes *Atabat Asolom*, inquit eruditiss. *d'Anville*, in Africae descriptione. Cetera diximus in nota ad *lag. cap. XVII*.

Cos insula; p. 444. Insula in mari Aegeo, de qua *Plinius* IV, 12; nunc *Zin*. Altera est *Cos*, insulae Cos, a regione Halicarnassae in Caria, (*Wim.* V, 31); nunc *Stranco*, nomen corruptum ex verbis *αἱ τῆς Κῆς*.

Chalcodon; p. 411. Χαλκιδών Ptolemæe: Straboni Καλχιδών. Verbo Asiæ ad Bosporum Thraciam, in Bithynia. Eam urbem cæcæorum nominabant, quia eius conditores Græci longe opportuniorum Byssantii positionem non elegissent. Eam nunc Tarcus vocare *Kale-Kum*, id est, Burgum Cadi, ait *d'Anville*.

Charibdis; 438, 440. Gurgēs in mari ad Siciliæ litus, sæpe Scyllæ oppositus; vid. fragm. inc. lib. 8. 65.

Cilicia, p. 418, 425. Asiæ minoris regio, Taurum montem a Septentrione, mare usque ad Syriam a meridie habens. Colices maritimos Iatrocinia insignis fuisse; quos a Servilio, dein a Pompeio profligatos devictosque nemo negit.

Comæ; p. 354. Germanus populi cum Teutonibus a Mario devicti.

Cirtæ; p. 182, 183, 184, 187, 188, 203, 272, 290, 313. Verbo Numidias non procul a mari, quod regni caput habuit Syphax, dein Masinissa, eiusque filius Micipsa. Deducta eo colonia romana Cirtas Iulias nomen accepit; postremo Constantia vocata est in Constantini Magni honorem. Hodie Constantina dicitur, verba inter maximæ Algemesis provincie celebrata. Vid. *d'Anville*, *Geogr. Antiq.* Nomen Cirtæ, e punico *Karth*, quod urbem significat, deductum putant viri doctissimi. *Bochart* et *De Brosses*.

Cordubæ; vid. p. 439, n. 87.

Corymæ; p. 372. Verbo Ciliciæ maritima, diciæ nunc, corrupto antiquo nomine, *Carco*. (*d'Anville*.)

Cretenses; p. 410. Creta; p. 436, maris Mediterranei insula, Iovis incububus et centum urbibus quondam clara. Nunc *Candia* vulgo dicitur.

*Crotone*sem; p. 70. Crotæ, civitas Italiæ in Bruttio, Mithæ athletæ memorabilis, qui Pythagoræ discipulus fuit. Nunc *Cotrone*, in sua Tarentum. *Cumæ*; p. 444. Verbo Campaniæ celestis, a Chalcedensibus Euboeæ condita, de qua Virgilius, *Æn.* vi, 2.

Cyrenæ; p. 179. *Cyrenenses*; p. 268. Verbo Africae nobilissima, unde Cyrenæica regio nomen invenit. Eam Strabo, lib. ultim., a Theraeis græcis conditam scribit, qui in Lacœna profecti, Theram tantum prius coluerant, dehinc in continente Cyrenem ædificaverunt. Diodor. lib. v, scribit ex quorundam scitæntia montem hoc tractum a Cyrenæa virgine, quam capiam Apollo in ea loca, ubi postmodum civitas condita est, deportavit. Contra *De Brosses* dicendam potest Cyrenem a *Kur* (*staturire*), quod ibi multi fontes erant. Nunc reliquæ tantum huius urbis supersunt, nomine *Korin*, in regno Tripolitano. Cyrenæicam regionem, quæ et Pentapolitana dicitur, describit Plin. v, 5. Urbem Cyrenem conditam narrat Solinus, xxx, a Lacœdamonio Batio, rege Marcio res romanas tenente, anno post Troiam captam DLXVIII.

Cyzicum (vel *Cyzicus*); pag. 401, 411, 449. Insule in Propontide, quæ duobus pontibus continenti adhæret, estque in ea urbs clarissima, de qua Florus: «Cyzicum nobilis civitas, arce, moenibus, portu, horribusque moerore, Asiaticæ plagæ litora illustrat. Hanc ille (Mithridates) quasi alteram Romam toto invaserat bello, etc.» Lege Strabon. xi. (Ex not. Varior.)

D

Dalmatæ; p. 448. Dalmatis, regio Illyrica est, ad mare Adriaticum apertans, contermina Liburniæ, oceanum versus. Dalmatas ab Augusto Cæsare domiti fuerunt.

Dardania; p. 376, 444. *Monimas* p. 444, n. 86, *Dardanum* fuisse in Thracia, antequam hoc nomen Asiae regio acciperet. Atque p. 376, de Dardania Thracia mentio est, quam Curio subiegit.

Darius; p. 387, n. 14. Flumen Hispaniae. Vid. *Turram*.

Dyrrhachium, p. 369. Nobilis Macedoniae civitas et portus, olim Epidamnus, auctore Mela, unde proximus in Italiam, Adriatico mari, transitus. Nunc *Durazzo*.

E

Euceladus; Mons in Sicilia; p. 445, n. 88.

Etruria; p. 44, 47, 347, 361, 368. Magna Italiae regio, quae Romae initis, a dextra Tiberis ripa, ad flumen Macrum, in finibus Ligurum, protrahatur. Incolae Latini Tuscii et Etrusci, Graecis Tyrrheni dicti sunt, unde Tuscanum vel Tyrrhenum mare, quod et infernum. Sed eaten latius patebant Tuscorum fines, totamque Italiam superiorem complectebantur, ut patet ex Livio, v. 33.

Euphrates; p. 415, 443, 447. Fluvius Asiae quem Strabo scribit ex Niphate, monte Armeniae, magnam, profundum et celerem nasci; influere autem in mare Rubrum, prius tamen Babyloniam per medium dividere, et Tigri coniunctum Mesopotamiam facere. (Ex notis varior.) Per mare Rubrum, hic intelligit sinum Persicum, quo influat Euphrates Tigri coniunctas, prope urbem Bassora.

F

Favosae; p. 43, 48. *Favosianus ager*; p. 67.

Favosianus (hominum), p. 108. Favosae, mediocre in Etruria oppidum, nunc *Fiesoli*, non procul a Florentia.

G

Gadir; p. 378. Vide *Tarētum*. *Gades*; p. 420.

Gastoli; p. 175, 177, 180, 270, 290, 306, 310, 319. Magnae Africae gens, ultra Numidiam, meridiem versus, circa montem Atlantem. *Gelula* quoque, sine diphthongo, scribitur. « Gelula, inquit Isidor. ix, Getae dicuntur fuisse, qui ingenti agmine a locis seorsuvis consurgentes, loca Syrtium in Libya occupaverunt; et quia ex Getis venerant, derivato nomine Gelula cognominati sunt. » Hanc opinionem verissimam, ut opinor, refellit *De Brosses*; sed ipse aliam non minus incertam profert, scilicet Getulos a punice vocabulo *gēh* (pecus) vocari; quippe Getulos ex his populis fuisse, qui pastores dicantur. Ceterum hanc etymologiam, ut et multas alias, non omittendam censuimus, quia si non vera, at certe ab ingeniosissimo et doctissimo scriptore reperta est.

Gallia; p. 64, 333. *Galli*; p. 94, 97, 333. Amplissima Europae regio, inter Rhenum, Alpes, mare Mediterraneum, Pyrenaeos montes, et Oceanum; cuius incolae Romani Gallos, Graeci Celtas (vel Celtogalatas), quod verum gentis nomen fuit, appellabant.

Gallia citerior; p. 66. Galliam citeriorem, seu Cisalpinam, et aliquando Galliam (sine adiectivo) dicebant Romani eam Italiae partem, quae ab Alpibus ad fluvium Rubiconem, inter Adriaticum mare et sinum Ligusticum, protenditur. Illos quippe regionem, regnante Tarquinio prius occupaverant

Galli transalpiui, expulsi Tuscis, seu Etruscis, qui antiquitas eam tenebant; Liv. v, 34 et 35 Galliam quoque Togatam dixerunt, ob concessum incolis usum togæ togatæ.

Gallia ulterior; p. 66, 67. Vera Gallia, trans Alpes ita, respectu Romæ: unde eam quoque Transalpinam dixerunt. Sed peculiari nomine Vltiorem Galliam vocat Sallustius, non tantummodo Gallias partem quam in provinciâ formam redegerunt Romani, quæ et Narbonensis dicebatur, ex loca complectens, quæ hodie sunt *le Languedoc, le Provence, le Dauphiné*.

Germani, p. 437. Nobiles illi populi, a Gallis Rheno flumine divisi, quos etiam Teutons vocabant, quod ipsi nomen nunc quoque retinent. Germanus a duobus Teutonici vocabuli ducitur, *ger*, bellum, et *man*, vir.

Getae; p. 446. Populi Thraciæ, qui a Romanis Daci quoque vocantur. Strabo tamen, lib. vii, Getae a Dacis ita distinguit, ut Getae sint qui ad Pontum, in orientem, vergunt; Daci, qui in oppositum, Germanicum versus.

H

Hadrumentum; p. 179. Urbs romanae in Africa provinciae, a Phoenicibus condita. Locum ipsam, ubi fuerit, ignorari testatur *d'Anville*; nec tamen procul situm fuisse ab urbe, quæ nunc vocatur *Susa*, in agro Tunetano. Doctissimus scilicet Anglus *Shew*, eam affirmat nunc stare, nec aliud esse quam *Hammam*, satis amplam hodie quoque civitatem. Nomen Hadrumentum, seu Adrametum deducit *De Brosses* a punice vocabulo *Ader-Muth*, quæ interpretatur murum vel tumulum *Ader* (qui dens ignis est).

Heraclæ; p. 413. Plura huius nominis urbes fore. Hic mentio est de *Heraclæ Pontica*, græca urbe, in Bithyia, ad Euxini maris litus, cuius nomen et positio adhuc agnoscitur in vulgari appellatione *Erekli*. (*d'Anville*.)

Hippo; p. 179. Duæ fuerunt in Africa arbes Hippone nomine, quod etiam interpretatur *De Brosses* et *Bochart*. Et ad eam quidem mantum utraque posita erat. Alter Hippo regius dicebatur in Numidia, cuius episcopus fuit divus Augustinus; prope locum ubi nunc est *Roma*, nomen ab Hippone corruptum. Alter, Hippo, *Zarytos*, in provincia romana, propius Carthaginem, de quo hic loqui videtur Sallustius. Eius nomen Arabes corrumpere in *Ban-zert*, vulgo *Bzerte*, (quam *Rip-zert*, Hippo-Zaritos) quæ urbs inter maximas est in agro Tunetano. Cognomen origo, græca vox *Diarrhytos* (*διάρρυτος*), quod adducitavigibile stagnum, unde in modum fluminis exaltarium emergit, quod vice altera, prout vestis aut repressi aut impulsus, nunc inferat Mari, nunc redditur stagno. Plin. Epist. ix, 33.

Hispania; p. 156, 159, 176. *Dans l'Espagne*; p. 34.

Hispania citerior; p. 35, 39, 369. Maxima Europæ regio, Mediterraneo et Oceano undique circumdata, nisi quæ Pyrenæis iugis Galliae committitur. Hesperiam quoque dixerunt, propter situm occidentalem, et Iberiam, seu ob flumen Iberum, seu quod Iberi hac ex Asia migraverint, ut narrat aliqui, sive etiam, ut putat *De Brosses*, Iberia proprie sit regio trans Pyrenæam. verbum enim *Iber*, quod agnoscitur in græco *Ἰβηρ* et in germanico *iber*, si significare tenet. Idem putat Hispaniæ nomen, a Phoenicibus impositum, a radice *isp* (equus) deduci, propterea quod Baetice, cui primæ navigantes appulerunt, equorum præcipue feræ in omnibus ætatibus fuit. Et quidem plerique huius antiqui Hispaniarum urbium equum solum, vel equitum præ-

ferunt. Alii ab Hispano quodam rege aut ab Hispano, Herculis, ut aiunt, filio, aut etiam a deo Pace nomen Hispaniae trahunt. Quae res utrumque sit, impetrium Hispaniae diu penes Carthaginienses fuit; quibus expulsis, transiit ad Romanos. Hi totam regionem in duas partes dividerunt, quarum una *Hispania citerior*, quia propior erat Romanis, per Pyrenaeum ingreditibus; altera *ulterior* vocata est. Baetica et Lusitania ultioris fuisse; reliqua omnia, citerioris. Post, nova provinciarum divisio facta est, sed hic de Sallustianis tantum temporibus agitur. — *Hispania ulterior*; p. 380.

Hisior, seu *Ister*, p. 443. Nomen Danubii in inferiori parte. Hoc nomen arbitratu d'Anville incipere tentum in Moesia, non longeante Traiani pontem.

I

Ichnusa (melius *Ichnusa*), p. 374. Nomen Sardiniae.

Indigetes; p. 386. Nomen Hispanicae gentis, n. 12. Haver. legit *Ilergetum*. Ceterum vicini erant *Iergetes* et *Indigetes*, in ea parte Hispaniae, quae vocatur hodie *Aragonia*, et *Catalaunia*.

Italia; p. 30, 43, 92, 153, 190, 205, 443, 333, 436, 441. De magna illa regione, quae ab Alpibus ad fretum Siculam protrahitur, singulaeque huc Adriatico et Ionio, illuc Tyrrheno mari, nisi aliud monerimus, nisi septentrionales utrosque regiones partem, usque ad Rubiconem fluviunt, Romanis dictam fuisse Galliam Cisalpinam. Reliqua dumtaxat pars proprie Italia vocabatur; in qua etiam ingens ad meridem tractus diutissime nomen magnae Graeciae retinuit. Cetera aut nota, aut non huius argumenti sunt.

Italici; p. 188, 211, 225, 255. Semel tantum (p. 211) Italicae distinguitur a Latinis, de qua re totum Sigonius notam hic describere non inutile fuerit. « Inter cives Romanos, inquit, Latinos et Italicos erat differentia. Quippe Latinos, Latini incolae, populi romani foederatos, *vere Latini* donatos ex antiquitate liquet; at Italicos reliquae ad Rubiconem Italiae habitantes, populi romani foederatos, *vere Italicos* praeditos commode definire posse censemus. Italiae enim domicilium eos accrevit a Gallis et provincialibus, foedera communio, ab his vel civibus romanis, vel peregrinis et externis, qui quacumque de causa in Italiae oppidis versarentur; his italicum, ab his italicis, qui, quum Italiam tenerent, non ideo tamen italico fruebantur. Italicorum porro numerum expleverunt ad mare Tyrrhenum, trans Tiberim, Etrusci; post Latinos, ultra Lirim, Campani, Lucani; in Seculo, Brutii; in Ionio, Messapii et Samnitium; ad Adriaticum, Apuli, Frentani, Picentes et Senones; Mediterranei, Umbri, Sabini, Marci, Vestini, Norricani, Peligni et Samnites. » Quid vero sit Quiritium, quid Latinum, quid italicum ius, perspicue docebat idem Sigonius; item *Adam. Antiq. rep. rom.*, vol. 1. Sufficiat dicere deterioris Latiniorem quam Quiritium, sed paulo commodius quam italicum, fuisse.

K

Κρηίδιον *μύρμιρον*; i. e. *Frons arietis*; p. 447. Nomen promontorii in Chersoneso Tarrica; n. 94.

L

Latetania; p. 386. Parva Hispaniae regio inter Iberum et Pyrenaeos montes. Haver. legit *Lacetanum*, dubitatque *De Broussis* utrum legi praestet. Hic

enarrantes notum, cuius, pro sua humanitate, nobis copiam fecit doctus, Hispanus Aetius. a *Llorentis*: « *Lacetanum*. Hic tractus est *Corvera*, et locorum circummediocritatem in Catalania inter flumen Sicoris (*le Sègre*) et *Cerdona*. Ptolemæus incolæ vocavit *Accetanos*; Plinius, regiones describens, *Lacetanos*. Illius exemplaria impressa, dum populi ad conventum Caesaragustanum (*Saragossæ*) concurrebant, inter eos *Lacetanos* numerant. Sed absque dubio librarius ibi est error; *lacetani* scribi debuit et legi debet. *Lacetani* enim conventus *Tarracoenis* addicti erant. Aliquandiu *Lacetania* regio plus ampla fuit, *Indigetes*, *Ausetani*, *Castellani*, et *Lectani* complectens. *Livius*, *Strabo*, et nunc *Salustianus* hoc sensu loquuti sunt. » Item de *Illegitibus*, *Hergistum*: « Tractus satis amplius a flumine *Sicoris* (*le Sègre*) in *Catalania*, ad flumen *Arno* in *Aragonia*, olim *Vasconum* orientalem terminum. In illo tractu sunt hodie civitates *Lerida*, *Praga*, *Barbastro*, et huius plerumque circummediocritas. » *Llorentis*.

Laris; p. 293. « *Lates*. *Cirtasorum* oppidum posuit Ptolemæus, aliquanto magis ad meridie, quam *Voccam* (ipse *Vagam* appellat) ad solium *Cirtæ*. » *Harv. Glarena*, qui tamen observat huius oppidi positionem prorsus incertam esse.

Latinum nomen, homines *Latini* nominis; p. 210, 211, 216, 219. Homines qui Latii iuro fruebantur, de quo dictum est supra in voce *Italici*.

Latinum; p. 257, 274, 302. Illa pars *Italici*, ubi fuerat *Lavinium*, *Arles*, *Alba-longa*, *Tuscanum*, *Arpinum*, *Præneste*, denique regni urbem, *Roma*.

Lepus; p. 179, 266. A *Sidusis* condita; p. 267. In *Africæ* duntaxat sunt *Lepus*, non prope *Hydruntum*, altera inter *Syrtis*, non praevalens ab oculo *Cilicis* maris. Illa in Ptolemæo *Lepitis* parva; hæc in Plinio *Lepitis* magna dicitur. *Lepitis* solum nomen *Puonum*, si recte coniecerunt *De Brosses* et alii, stationem navium denotat. *Puon* tantum vestigia, nomenque *Loboda* nunc supersunt. Vid. *d'Anville Geogr. Antiq.*

Lethe; p. 372. Nomen oppidi et fluminis in *Lusitania*, quos *De Brosses* putat esse nunc, flumen *Lima*, et urbem *Ponte de Lima*. *Ceterum* nomen *Lethe* non a *Græco* sermone deducit; imo communis fuisse multis fluminibus probat, quorum unus in *Bætica* nunc quoque vocatur *Guada-lete*, i. e. *fluvius Lete*.

Libys; p. 295, 298. Totam *Africam* *Libys* nomine *Græci* comprehendebant. Sed hic *Salustianus* *Libyes* vocat eos tantummodo, qui ad occidentem, inter *Gastulos* et mare, sedem habuerunt. Nec non scire attiguit, *Marmaricam* *Cyrenaicamque* provincias, *Aegyptum* inter et magnam *Syrtim*, penitenti *Libys* appellatione sub *Pinkimæis*, et deinde sub *Romanis*, designatam fuisse. *Libys* nomen penicum esse arbitrat *De Brosses*, *Labea*, i. e. ardorem solis.

Ligures; p. 208, 267, 297, 311. *Liguria*, *Italici* regni, ab *Alpibus* ad *Mæcrum* flumen pertinet, quo ab *Italia* propria dicta dividebatur, (nunc *d'Acanto di Genova*). De his *Florus* II, 3; *Ligures* imis *Alpium* iugis adherentes inter *Varum* et *Mæcrum* flumen, simpliciores dumtaxat silvaticos, major aliquanto labor erat invenire quomodo vinceret. Tulum locus et fuga, thorum atque velox græna, ex occasione magis atrocitatis quam belli gerebat. » Ex *Plutarch.*, vide *Marci*, *Ligures* vocat prius vocatos fuisse *Ambrosios*. De eorum positione et urbibus, quarum nomine *Celticæ* originem iudicant, vide *Strabonem*.

Lucanus ager; p. 382. Tractus *Italici*, inter annum *Tarentinum* et *Syracusæ*

nem mare, Bruttia a meridie, Apulia et Samnia a septentrione, contrarius. Ibi fuerunt urbes Paestum, Hela, Metapontum, Sipontia (quae postea Thurium).

Lurda ; p. 375. Flumen Cilicicus, laurum allicum. *De Brosses*

Lusitani ; p. 371. *Lusitania* ; p. 451. Magna Hispanicae peninsulae regio ad maen Atlanticum, inter Buriem Anan, a meridie, et Durium a septentrione. Haec fere provinciae respondet regnum, quod nunc vocatur *el Portugallo* ; quod tamen ultra Durium patet, nec usque ad Anon (*la Guadiana*) penetrat.

Lyconia ; p. 418. Asiae minoris regio, Cappadociae lauricaeque vicina.

Lycia ; p. 435. Asiae regio, ad mare Aegerum, Cariae, Pamphyliæ, et Paphlagoniae confinis.

M

Macedonia ; p. 304, 415, 444. Celeberrima Europae regio. Haec a septentrione, a Dalmatia Moesiaque montibus seingent. Ab occidente, mari Adriatico ; ab oriente, Aegeo abluitur. Meridianam oram Epireticae gentis et ipsa Graecia occupat. Emathia ante dicta fuit, Plinio et Trogo testibus. Paenonia primo vocata scribit Livius, XI, deinde Aemonia. Item Edonia et Pieria, Solius. Etiam Boeotiam quondam dictam Trogo suctor est. Eius partem Maxum Hecychius et Stephanus appellant, et inde totam regionem nomina acorporum refert Eustathius in Dionysium. Auctor primi libri Macabaeorum putavit Macedones esse, qui in sacra scriptura vocantur *Cathim*. Quippe solum initio libri narrant Alexandrum Macedonem egressum esse ex terra *Cathim*, in τὴν γῆν Κηθίμ. Et cap. viii, vers. 5, Persam illum Macedonem, de quo Romani triumpharunt, *Kerisus βασιλεύς*, regem Cithicorum appellat. Et nomen ipsam Maxuria, non procul abest a Κηθίμ, seu Cathim, seu Chitum, vel Cithim. (Ex notis Vanciorum). Idem arbitrat *De Brosses*.

Maronea ; p. 434. Thraciae urbs maritima, quae prius Ortagurus, Plinio tunc appellata fuit ; et ab Homero *λαυρεος ἱπποπόρ*, dicta, ut Hecychius et Suidas auctor est. Hodie *Maronea* vocatur (Ex not. varior).

Marsium (bellum), p. 432. Marsi enim Italiae populi, in Samnio, ad locum Focisum. Alii fuisse Marsi in Germania, de quibus hic non agitur. Bellum Marsium idem est, quod et sociale.

Masania ; p. 16. Quae et Masada Ptolemaeo et Eustathio ; perantiqua civitas, et hodie quoque una ex pulcherrimis delisissimisque Galliae urbibus, ad mare Hydrierrum posita ; origina Graeca, a profugis ex Ionia Phocaeicibus, dominatum Persarum avertentibus, inter barbaros Selyas condita, regnante Romae Servio Tullio, anno ante Chr. 539, quum Cyrus rerum in Asia potiretur. Hanc civitatis patria Romani, ob regnum amocinitatem et humanos civium mores, exili acdem plerumque eligeant.

Mauritania, *Mauri* ; p. 39, 174, 178, 180, 248, 271, 306, 310, 313, 320, 323, 324, 381. Magna occidentalis Africae regio, cuius incolae, ut testatur Strabo, Mauri a Graecis, a Latinis Mauri appellantur. Plurimi sic dictos voluit a Graeco vocabulo μῦρρος, quod est niger, Bochart, a punico *Mauharum*, quod solet ultimos ; denique potat *De Brosses* non aliud eorum nomen sonare quam mercatores. *Mauritania* saepius nunc scribitur ; in antiquis vero numismatibus, *Mauritania*. Eam regionem ad Atlanticam et Me-

Jitteraneum mare sitam Claudius in duas provincias diuise, Tingitanam et Caesariensem. Nunc Caesariensis pars est Algeriensis regni: Tingitana vero, regna comprehendit quae dicuntur *Fes* et *Maroc*.

Medi; p. 176, 178. Media, celeberrima Asiae regio, quae ante Cyrum et Persarum imperium Orientis tenuit. Inde profecti sunt pars Hercules Tyrus conuinitum; nisi vera sit coniectura vari doct. *Mignos*, qui arbitratur errorem esse in nomine, et de Madianitis, non de Medis agi, in Hiempsalis libris, quos interpretatus est Sallustius; vid. *log.* XVII, u. 7.

Mesopotamia; p. 414, 448. Asiae regio Babiloniae confinis, inter Tigrim et Euphratem, ex qua posuit nomen inuenit.

Mulucha; p. 180, 296, 329. Aenis Africae Nomidium Mauritanicumque diuisens. Non nullis vocatur *Molochath*, i. e. fluvius regalis; seu *Melva*, nunc *Maldia* inter Algeriensem et Marocitanum agrum.

Mulucus Pons (sem *Milucus*); p. 70. Pons ille tribus fere millibus ab urbe media distabat. Dicitur nunc *Pons Mole*, in via quae a Roma ducit in Etruriam.

Muthul; p. 226. Flumen in Africa, sola Metelli cum Iugurtha bellantis victoris nobile.

Mutina; p. 372. Urbs Galliae cisalpiniae, nunc *Modena*.

Mysia; p. 446. Thraciae populi, qui, transiecti in Asiam, eam regionem incolunt, quae Propontide, Aegeo, Bithynia et Lydia cingitur.

N

Narbo; p. 437. Narbo Marcus, urbs Galliae, ad castra Atacis Romani (f. *Aude*); XII millis passuum a mari distans; nunc *Narbonne*. Hoc coloniam Romanam deduxere, consule Q. Marcio Rego, anno V. C. 636. Inde cognominis origo. Vell. I, 15.

Nilus; p. 443. Magnus Aegypti fluvius, quem Asiae Africaeque terminum sociebant multi veterum.

Numantia; p. 157, 159, 172, 180, 314.

Numantinum bellum; p. 156, 158. Numantiae civitas Hispaniae nobilissima quondam, modice edito in tumulo sita, quam Darius (f. *Duro*) praestebat. Numantini, quum Romanos per distictum bellum multis cladibus afflicissent, tandem a Scipione Africano Aemiliano obsessi, quum fames urgeret, se ipsos in rabiem veras, ferro, veneno ignique peremerunt; Liv., Vell., Oros., Florus (ex notis Variorum).

Numidia, passim. *Numidarum* origo et situs; p. 177 et seqq. Eam regionem tenent hodie, quae vocantur *les régences d'Alger, de Tunis, et une partie de celle de Tripoli*.

O

Oceanus; p. 174, 177. Magnum illud mare, quo totus terrarum orbis cingitur, quodque Mediterraneo iungitur freto Gaditano. De hac tantum Oceani pars loquitur Sallustius, quam dicunt Atlanticum mare, non procul ab illo freto remotum.

Olympus; p. 372. Olympus atque Phaselis urbes sunt Lyciae, maritimae et maximae, quae piratarum domicilium ac receptaculum fuerunt, et ea de

causa bello postea a Servilio expugnata et delicta sunt Strabo xvi; Cic. in Verr. iv; Certe et d' *Amilla*.

Othus, mons in Cilicia; p. 443, n. 38.

P

Pamphylia; p. 433. Aene minoris regio, inter mare et Pindam, Lycia vicina.

Panormium, p. 428. Panormus, urbs Siciliae, nunc *Palermo*. Alias urbes huius nominis indicat d' *Amille*, in Epuro, Creta, Africa, Achaia, et Mysia, de quibus hic non agitur. Panormus ex Graecis vocibus deducitur vix et *épore*, quae portas novae; itate in quam undique conveniunt naves.

Paphlagonia, p. 447. Asiae minoris regio, Euxino mari adiacens, ab omni Parthienaeque ad Halym fluvium, Tauricaeque Chersonesi libebris opposita. Contempnita a meritis Galatae habet. Ibi fuit celeberrima urbs Sinope, quon reges Puntis sedes elegerunt.

Parium; urbs Mysiae ad Hellespontum; p. 415, n. 15.

Palgae, p. 321, n. 1. Italiae grus in montibus alta, inter Semontes et Malinos, cuius caput Corfinium, celebre quondam oppidum, nunc vici nomine *San-Petrono*, in provincia quae dicitur *d'Abruzzo ultriore*.

Pedorum, promontorium Siciliae; p. 443, n. 83.

Persae; p. 176. Magna Asiae gens quae, imperante Cyro, Medos subegit, et postquam diversimodis trecentis fere annis in tota Asia dominata est, in Macedonia, deinde in Parthorum (p. 414) dominum cecidit. Sed hic de via tantum agitur, qui Heruleum Tyrium in Hispaniam sequenti, ex mortuo in Africam transeunt, utriusque Gactula semetipsi denum Numidas appellaverunt (sup. XVIII). Non Persae ut Sallustius magis intra Oceanum concessisse, quam Medos et Armenios. Quod ita exposuimus, p. 177, n. 2, ut intra idem valeat, quod extra (ut saepe fieri probavimus), Medique, non Persae, propter oceanum haberentur. Et quidem nemo unquam alibi Numidas, ex Persis gentes, habitasse videtur, quam ad orientem, Mauros vero, Medorum filios, ad occidentem, in Oceani litore. Atque contraria proinde positio fuerit, si Persae propius Oceano sedem posuisse intelligerentur. Nomen quidem Sallustius ex alio, deinde alio, sine patuisse, sed non dicit autem permittimus cum Medis, Maucorum patribus. Nos igitur totum Sallustii locum ex ea opinione explanavimus, scilicet Medos ibi satis concessisse, ubi ex omni hominum memoria Maui fuerunt; Persas autem, ubi Numidas. Et sic quoque rem intelligi et *Barth du Rocge*, in indice geographico. Sed nos munus viri multae doctinae, ac minoris humanitatis, quon iam corpus hominis et auctoritatis causa nominavimus, *Letronne*, ex Instituto gallico, gratissima sollicitudo huius sententiae refragari. Ipse enim, dum Strabonem interpretatur, eo deductus est argumento suo, ut, vol. v, p. 466, n. 4, Plauti locum afferret, qui, cum Strabone comparatus, Persarum iuncturam locis Oceano propiusque vindicat. Sic enim Plau. v, 8: « *Pharus*, quondam Persae, comites suas dicuntur Hercules ad Haemipridas tendens » Strabo autem ait *Pharus* et Nigritas super Mauros habitare, i. e. ultra Mauros, meridem versus. Inde apparet receptam fuisse apud veteres opinionem, Persas illos, Hercules comites, propius Oceano quam ipsos Mauros, iuncto con-

aethiæ. Sed si ita res est, non stricto sensu dixerit Sallustius, *prorumpere nostro autem loco occupaverit*. Nam certe nostrum mare est Mediterraneum.

Phœbus; p. 371. Vide vocem *Olympus*.

Phœnicæ; p. 179. Populi in *Synæ* litoribus habitantes, quorum præcipue urbes *Tyrus* et *Sidon*. In remotissimis temporibus imperium pelagi orbisque universæ commercium tenuere, colossæque in *Hispania*, *Africa* et *Græcia* condiderunt. Magnam *Phœnicum* vim sub *Iosue* tempora, bello sacro profligati, maritimam *Africæ* regionem occupasse testes sunt columnæ binæ, olim in *Tiugitana* visendæ et *Phœnicæ* sermone inscriptæ, verbis sic *Græce* sonantibus: ἡμεῖς ἴσμεν οἱ φυνίκαις ἀπὸ πρῶτου λαοῦ τοῦ λαοῦ τοῦ Νινί. Nos sumus, qui fugerunt a facie *Iosue* prædonis, filii *Nave* (lege *filii Nini*.) Quod est idem ac si dixissent, nos *Cassianæ* seu *Phœnicæ* sumus. *Phœnicæ* enim semetipsas *Cassianæ* vocabant; et testatur *divus Augustinus*, de *Civitate Dei*, etiam sua ætate agerates *Africæ*, interrogantibus, qui sint, respondere: sumus *Chananæ*. *Phœnicæ* a *Græcia* appellati esse *Salmastio* videntur ab *reperitis* apud ipsos *purpureæ* tincturæ; nam, iuxta *Hezychium*, πορπύρεον significare πύρρον, ὑπόρρον, i. e. rubrum. Alii dicunt putant ab ardore palmæ, quæ multas in ea regione gignuntur. *Palmæ* autem *Græce* est φοινίξ, et rubras fructus habet; ita ut hoc *styrmon* eodem fere, quo *prunus*, redant. Ex vocabulo *Phœnicæ*, deducta est vox *Poeni*, detracta aspiratione. Ex *Poeni*, *punicus*, quasi *Poenicus*. Est etiam in veteri inscriptione, BELLO POENICIO, (Ex *vultu Varior. et De Brousses*.)

Phalaenon arvis; p. 180; p. 180, 370. Vide eo loco narrata. Non iam erant totæ *aræ*, *Strabonis* ætate; sed locus nomen servabat. Nunc ignoratur ubi fuerint.

Phrygiæ; p. 436, 444, 448. Magna *Asiæ* interior regio, post *Lydiam*, orientem versus. Ex *Phrygiæ* maior vocata fuit. Nam *Phrygiæ* minorem dixerunt *Mysæ* partem ad *Hellæspontum*, quem, *Troia* a *Græcis* deleta, *Phrygiæ* occupavere. Hoc testatur *Strabo*, *Virgilius*que temporum ordinem præservat, quem *Troas* *Phrygiæ* vocat. Nam *Troas* in *Mysia* (cuius pars *Dardania*) fuerit (ex *d'Anville Geogr. Antiq.*).

Picenus ager, p. 47, 50, 66, 103. *Vmbria* atque *Sabinis* continuatur *Picentes*, quorum regio dicebatur *Picenum* et ager *Picenus*. *Plin.* iii, 12: «*Infra Sabinos Latium, a latere Picenum, a tergo Umbria.*» Vide *Strabonem*, 7; qui *Sabinis* oriundos tradit, *pico* esse duos vinctos. «*Festus*: *Picena* regio, in qua est *Asculum*, dicta, quod *Sabini* quum *Asculum* proficiscerentur, in vixillo eorum *pica* comederant.» Ad *pica*, *Latino*rum regem, gentis originem *Sabulo*se deduxit *Silius* l. viii. In hoc tractu atque olim urbes *Anconæ*, *Numana*, *Potentia*, *Caceroni*, *Velleio Patereolo* celebrata oppida. Vide *Cluver* l. ii *Ital. cap.* 11, et l. iv, cap. 6; ubi de *Picentibus*, quos a *Picentibus* originem traxisse docet. *Varior*.

Pisidia; p. 435. Regio *Asiæ* interior, *Pamphylum* a meridie, *Ciliciam* ab oriente habens. Eam a mediter. mari *Pamphylia* coniungit. (*d'Anville*).

Pistomienus ager; p. 103; *Cat.* LVII, n. 1.

Pontus; p. 419, 420. Regnum *Asiæ*, ad *Pontum Euxinum*, *Paphlagoniam* ab occidente, *Cappadociam* a meridie, *Colchidem* ab oriente habens. Regnum illud trecentis fere ante *Christum* annis conditum, primo pars *Cappadociæ* fuerat. *Ompes* vero circum regiones, regnante omnium *Ponti* regum celeberr.

rimo Mithridate, vasta ditiorie complexum est. Nunc dicitur *Amasia*, ab antiqua urbe *Amio*; Turcae vocant *Roum*, quae in Romanorum ditiorie fuit.

Ponticus mare, vel *Pontus Euxinus*, p. 433, 447. Ingens ille mediterraneus maris sinus, qui a Bosphoro Thracico ad Maccedonem paludem, inter Asiam et Europam, protenditur. Partur initio dictus fuisse a Graecis *ἄλφειος* i. e. inhospitalis, quam propter caeli marisque asperitatem, tam quod paradoxis his infestus erat. Deinde, postquam multas in eiuslora colonias deduxissent Ioni, *ῥῶϊνος*, i. e. hospitalis, mutato in contrarium nomine, dicerent. Sed totum hoc in fabularum regionem amandat *De Brosses*, conicitque, non sine aliqua veri specie, Pontem prius dictum fuisse linguae orientali *Ashen*. Nunc in Bithynia est locus eo nomine, latine *Aconius*, item *Aconia* regio. Quam Graeci, x, 3, *Ashenem* nominat inter filios Gomer, qui has terras incolerunt. Nil mirum a populi, et regionis, et vicini lacus nomine, mare etiam dictum fuisse *Ashenem*; quod levi mutatione in *ἄλφειος*, seu *ῥῶϊνος*, deinde vero in *ῥῶϊνος* transit.

Praetoria; p. 372. Oppidum Latini, nunc *Palestrina*.

Provincia; p. 164, 187, 310, 320, 346. In his omnibus locis agitur de provinciis Romanorum in Africa, quae omnia loca a Carthaginiensibus ante possessionem complectebatur. Ibi fuerit urbes Hippo, Hadrumetum, Tisidum et Utica, quae, post Carthaginiem deletam, caput totius provinciae fuit. Post, magis auctibus crevit provincia romana peculiariterque Africa dicta est.

Punicae urbes; p. 180. De vocabulis *Poeni* et *Punici*, vid. supra *Phoenices*. Vide etiam vocem *Carthago*, cuius orbis incolae Poeni dicebantur, utpote a Phoenicibus oriundi.

Pyrenaeus; p. 386. *Pyrenaeus iugis*; p. 433. Mons est valde oblongus, a mari Mediterraneo ad Oceanum usque procurrens, et Gallia ab Hispania dividens. Ad plagam orientalem incipit in promontorio *de Creus*, Catalauniae parte, 36°, long., 42°, 12 lat.; Catalaunum ab Aragonia separat medio fluvio *Noguera-Ribagorana*, 17°, 20 long., 42°, 40 lat.; deinde Aragoniam a Navarra per rivalem *Eza*, et vallem *Ronsal*, 15°, 50 long., 43°, 53 lat.; postea Navarram a Guipuzcoa, in valle *de Oyarsun*, per rivulum et urbem *Irun*, 15° long., 43°, 30 lat.; postremo a mari Oceano in promontorio *Ilguar*, prope urbem romanam Olasonem, nunc *Fuencarrabie* (*Pontarabie*), 14°, 35 long., 43°, 22 lat. *Pyrenaeus* etiam audit inter historicos decimi, undecimi et duodecimi saeculi Hispanos, series quaedam montium, orta a Pyrenaeo in Rosida-villa (*Rosca Palles*) Navarrae parte, usque ad mare occidentale Galliae 8° long., 43°, 10 lat. se protendens, aquas inter Oceanum septentrionalem Hispaniae et fluvios Iberum et Durum dividens, provinciisque quibus nomen *Guipuzcoa*, *Bosonya*, *Burgos*, *Palencia*, *Leon*, item *Asturia* et parte Galliae imminens. *LIVASTRA*. Idem de Pompeianis tropaeis: «Variorum scriptorum opinionibus posthabitis, hodie inter criticos geographiae Hispaniae investigatores convenit, tropaeum Pompei prope oppidum *Summo Pyrenaeo* ad Iudages populos perticens, in conventu Terraconensi existuisse, in monte nunc *Cot-del-Torne* vocato, 29°, 55 long., 42°, 37 lat., ubi Hispania accerimenter a Gallia, in Catalaunia, » *LIVASTRA*.

R

Rosinus ager ; p. 58. Tractus Salsorum, ubi fuit oppidum Roste, nunc *Arcti*, ad Velinum entum. Iam monemus in eo verbo variare Sallustii editores ; et legere alios *Arctio*, alios *Rostino*. Certe Massiliam an ire singenti ractis, per Arretium, ite fuit. Sed omnino tamen fieri potest ut Rosta profectus, Roste primum diverterit.

Rhegium ; p. 191, 433. Verba Italiae, in agro Bruttio ad fretum Siculum, nunc *Regino*. Vide p. 433, n. 43.

Rhenus ; p. 345. Magnum illud flumen, quod ab Helvetiorum montibus ortum, Galliam a Germanis dividit. De huius nominis origine, vide p. 386, n. 12.

Rhodi ; p. 81, 82. Rhodus, insula celeberrima in Aegeo mari, Asiae vicina, navigationis commercioque florentissima. Rhodiorum studium circa rem nauticam laudat Strabo, qui de Rhodo : « ῥοδιαστροφικόν, inquit, πλοῦς γόδιον, καὶ τῇ ἰσχυρῇ κατέλειπ, δόμινας maris dicit, subtilitque piratas. » Eorum leges nauticas in Pandectis a Iustiniano relictæ sunt, et vim in utroque imperio obtinere solebant. In insula Rhodo fuit nobilis ille solis collosor, qui inter mundi miracula habitas est. Is eversus fuit terræ motu, anno ante Chr. 254.

Roma, passim. De tanta urbe, ut de Carthagine, proficitur ipse Sallustius, p. 179, *ulere molus pado, quam parum detere*. Vid. tantemodo de origine et initio urbis Romæ, p. 16 et seqq.

S

Saguntini ; p. 438. Saguntus, celebris Hispaniæ urbs, ultra Iberum, a Zacynthiis condita, ab Hannibale excisa, dein restituta a Romanis. Huius vestigia supersunt in loco qui dicitur *Murvielro*, i. e. mari veteres.

Salentinum (promontorium) ; p. 436. Promontorium dictum quoque Græcis Iapygium, quo Italia longissime in mare excurrit, ultra sinum Tarentinam. In Salentine peninsulae sunt urbes Tarentum, Brundisium (Adriatici portus, nunc *Brindis*), Hydruntum (*Otrante*), Callipolis (*Gallipoli*). Eam regionem, Messapiam quoque dictam, incoluerunt veteres Calabri (tam, quæ nunc Calabria dicitur, Bruttium esse monuimus). Usque ad Salentinum promontorium nomen Apuliæ aliquando extenditur. Vide hoc verbum.

Samnites ; p. 88. Italiae gens, a Sabinis oriunda, ut docent Strabo, et Varro de L. L. vi, inter Picenum, Latium, Campaniam et Apuliam sita. Regio Samnitibus olim habitata, ea loca comprehendit quæ nunc vocant, ut principato ulteriore, *la contea di Molise, ed una parte della Capitanata*, in regna Neapolitano.

Samotheacia ; p. 408. Vide quæ ibi notavimus.

Sardinia ; p. 374, 440, 414. Magnæ mediterranei maris insula, Italianæ inter et Africanæ.

Seylla ; p. 445. Saxum immane ad Italiæ litus, oppositum Charybdæ, vid. p. 438, n. 65.

Selucia. Plures sunt huius nominis urbes in Orienta. Hic mentio est de Seleucia ad Tigrim ; p. 474, n. 18.

Sallust.

Sicca; p. 340. Urbs Numidiae, in qua celebre erat templum Veneris (teste Valer. Max. II, 6), unde etiam Sicca Veneris Ptolemaeo et aliis dicitur. Nomen hoc *De Brosses* et *Bochart* deducunt a punicis verbis *Succoth Benoth*, i. e. tabernacula puellarum: *Succoth* enim significare exarvū, seu tabernaculum; *Benoth* vero eas puellas, aode dictis Latinis Venera. Quare sic appellata sit ea urbs, docebit Val. Max. loco citato, quem Babyloniorum exemplo confirmat Herodot. lib. I. circa finem. Doctiss. d' *Aménil* putat Siccam Venerem fuisse, ubi nunc *Frisa*, seu *Kef*, locus antiquitatis vestigia notabilis. Aliud fuit in extrema Numidia oppidum, nomen *Siga*, Sybacia regis; de qua Strabo, Ptolemaeus, Plin. v. 2; Mela, i. 5.

Sicula, p. 191, 376, 418. Insula maris mediterranei celeberrima, ab Italia fere angustissimo divisa, quae et Sicana et Trinacria, aut Triquetra, teste Plinio, dicebatur. Pars quaedam Italiae quoque, ea nempe quae Trinacrias obversa est, Sicilia subinde vocatur ab Aeliano, Eustathio, Suida, Theocriti scholiasta, aliisque. Neque mirum hoc. His omnibus enim vastior Theocydes, lib. vi, scribit, Siculas ex hac parte, nempe ab Opicis pulcos, in insulam delatos fuisse. Imo, si Servio Helicarnassaeoque credimus, Sicula indigena gens, et omnium prima romanum agrum incolant, aliaeque Italiam loca. Plinius eandem Galliae Togatae partem occupasse tradit, lib. in, 13 et 14, ante Gallorum nempe in eandem adventum. Siculas urbes etiam in Campania habet Livius, xlv. (Ex not. Varior.—Vide et Claver, de Sicilia.)

Sidonus; p. 167. Sidon, urbs Asiae, ad mare mediterraneum, Phoeniciae ante Tyrum primaria, a qua distat fere ducentis stadiis. Vid. *Phoenicia*.

Sila, Silva de qua distans p. 429, n. 27. Inde pax extrahebatur.

Suero; p. 387. Civitas Suero (nunc *Sues*), proxima fluvio etiam Secroni (hodie *Xucar*) occupata. *Suero* vicus est regni Valentiae, 16° 25 long., 33° 18 lat., mare mediterraneum ad orientem habens. Flumen Xucar in confinis regnorum Castellae et Aragonum nascitur, prope vicum *Escalmo*, 15°, 15 long. 40°, 25 lat. et post multos circuitus in mediterraneum mergitur prope urbem *Suero*. **LOCUM.**

Suthul; p. 209. Oppidum Numidiae, de quo non alibi quam hic, et apud Priscianum, mentio est. Et Priscianus quidem de eo nihil dicit, nisi *Suthul*, sicut et *Muthul*, barbarica nomina, Salustio usurpati. Doctiss. *Barbè du Boeuf* inspicitur hoc oppidum idem esse, quod in itinerario Antonini vocatur *Sufetala*, nunc *Sbavla*, quam urbem describit Anglus *Shew*, vol. I, pag. 260 regionis Galliae.

Syracusani; p. 422. Syracusae in Sicilia, maxima olim, et celeberrima urbius Graecarum, nunc nihil fore praeter nomen, potius opportunitatem, et memoriam antiqui splendoris, retinent.

Syrtes; p. 180, 267. Duo sinus Cyrenae inter et Caethaginem. Propior Cyrenae Syrtis maior, nunc *el golfo di Sidra*; propior Carthagini Syrtis minor, nunc *el golfo di Gabes*.

T

Tana; p. 293. Numidiae flumen, inter Latis et Capsem oppida. De huius praecisae positionis inter doctos non convenit.

Tinnis; p. 435. Ingressus Oceanus, Europam ab Asia disiungens, et in Pa-

Idem *Maoticum* dicitur; nunc, corrupto nomine, *le Den*; de quo vide p. 293, n. 3.

Tarentum seu *Tarentus*; p. 372. Calabrias haec, sive magnae Graeciae urbs est. *Suidas* et *Aelianus*, in *Militariibus*, adscribit *Tarentum* Siciliae. Ea quo patet huius tempore hanc Italiae partem (et nunc quoque) Siciliam appellatam. In regem titulis enim utriusque Siciliae memoria est. Tarenti appellatur Graecia. Eleganter hanc urbem describit *Florus* 1, 18: «*Tarentus*, *Lacedaemoniorum* opus, *Calabrias* quondam et *Apaliae* totiusque *Locustiae* caput, quam magnitudinis et maris portusque nobilitas, tam mirabili sita: quippe in ipsa *Adriatici* maris faucibus posita, in omnes terras.... vela dimittit.» (Ex not. varior.)

Tartessus; p. 418. Annis *Bithyniae*.

Tartessus; p. 376. libi, n. 17. maximam dubitare doctos an eadem sit urbs *Tartessus* et *Gadir*. En habes, credite lector, de hac re notam *J. A. a Llerena*: «*Sallustius* hic in errorem lapsus, occasionem labendi *Bafo Pesto Arieno*, et quibusdam *Hispanis* scriptoribus praebuit, ob tanti viri auctoritatem. Hodie vero inter geographos *hispanicos* criticos investigatores certissimum habetur, civitatem *Cadis* semper a primaevo per *Tyrios* funditione fuisse *Gadir* nuncupatam, nullo tempore *Tartessum*. *Tartessus* vero vox Celtica est, tribus constans syllabis, loci naturam celtice designantibus: ter significat propinquitatem, *te* fluvium, *se* cursum rapidum. Civitas ergo *Tartessus* erat proximo fluvio rapidi cursus, quod certe verbi *Cadis* non convenit, quae, sive flumine, mari pene circumvallata est. *Tartessus* insula fuit; mare, et flumina *Baetis*, *Leithis*que eam secabant. Hodie rivalis *Cordice* elam et nobilis terram non vero palam *Baeti* iungitur. Alter rivalis *Faldae*, qui ad fluvium *Leithis* (nunc *Guadalete*) pergit, etiam a *Cadice* est emancipatus. Confians est ergo vetus insula *Tartessiorum*, in quo tractu sunt *Tredejuna*, *Chipona*, *Roca*, *Xara de la frontera*, *San-Lamar de Barameda*, *Puerto de Santa Maria*; non vero *Cadis*. Iusticia non ideo nonnumquam civitatem *Gadir* eius nominibus designatam fuisse. *Cotynnum* appellere indigenae; *Gadara* Graeci; *Erythraum* Phoenices, a *Strabone* citatus; *Cades-Isalm-Augusta* Romani; *Cadix*, *Hispani* usque ad saeculum XVI. Nomen vero proprium ab initio *Gadir* tantummodo fuit.» *LORETTA*. Haec vir doctissimus. Nos vero etymologiam et analysin verbi *Tartessus* non probamus, nec recidimus. Fides sit penes auctorem.

Tauri; p. 439. populi barbari iates et extra *Chersonesum Tauricum* (*in Crimea*) habitantes.

Taurromontanae (litora) p. 438. *Taurromontanae* est urbs Siciliae, in orientali litore inter fretum Siculum et montem *Actuam*. *Diodorus* nomen deducit ab urbis sita, quod in monte posita erat. Dicitur nunc *Taurmina*.

Taurus; p. 377, 407. Maximus *Assaticorum* montium, a *Pamphiliis* litoribus exurgens, et perpetua iuga usque ad *Indicam* pelagus protendens. Hic ab utroque latere multos vertices in diversum agit, quorum varia, variis gentium lingua, nomine, ut *Haemodes*, *Imeus*, *Caucasus*, *Paropamisus*, *Niphates*, *Cragus*, et alia, quae videre licet apud *Plinium*, v, 27. Vaeque ad *Maoticum* lacum et *Rhiphaeo* montem ad septentrionem evadit, unde *Thure*, vel *Taurus* dicti sunt novae regionum populi. Vbi dehucit, neque gentium inter se commercium aperit, portus, vel graeco vocabulo *pylos*, vocantur, ut

Cappiae, Armeniae, Ciliciae, *De Brosses*, Diodori et aliorum auctoritate fractas, patet *Taurum*, orientali sermone, vocabulum esse quo significatur, in genere, mous vel magna quaelibet moles.

Tera; vide p. 447, n. 35.

Thermus; vide p. 388, n. 18.

Terracensis; p. 72. Terracina est urbs antiqua Latii, nunc quoque eodem nomine dicta, olim vero, *Anta Volturnorum* fuit, *Auxor*.

Thala; p. 253, 254, 256, 270, 292. Oppidum meridionalis Numidiae, cuius vera positio nunc ignoratur. Eandem patet *d'Anville*, quem Teleptam in itinerariis romanis memoratam. Sed haec quoque ubi fuerit, frustra quaeritur.

Thesae; p. 444. Plures Thesae fuerant, scilicet in Aegypto, in Troade, in Phlitolide, denique in Boeotia, a Cadmo condita, de qua hic agitur. Hodie occupatur, parum mutato nomine, *Thiva*.

Themyscra (campi); p. 434. Tractus regni Pontici, inter Euxinum mare et montes unde defluit amula Thermodon, sesaginta stadiis ab urbe Amiso distans.

Therae; p. 280. Thera, quae prius Calliste vocata fuit, una ex insulis est, quae Sporades, seu Cyclades dicuntur, distans a Creta (ut testatur Strabo) stadiis septingentis, de qua mentionem faciunt Meli, vii; Solinus, xxx; Plinius, ii, 87, et iv, 12. Haec tenuit colonia Laodaeemoniarum, et scribitur Herodot. iv, et Strabo x. Inde Battus, quem alii Aristarum, alii Aristotelem prius dictum voluit, cum multitudinis profectus in Africam, Cyrenem comdidit, quem rem scripserunt Herodotus, iv; Pausanias, iii, et x. Strabo x et xvii; Iustin. xiii, 7. (Ex not. Varior.) Prope insulam Thera Plinius, et Iustinus, xii, 4, narrant dum insulas repente ex profundo, inter terrae motum emeruisse (impellente scilicet igne Vulcani); quod erant Olympiades tanta anno i, urbis cond. 550, ante Chr. 324. Thera dicitur nunc *Santorus*.

Thuruda; p. 162. Oppidum Numidiae, cuius igitur positio.

Thracia; p. 208. Thracia, Europae regio, Macedoniae, Aegaei, Propontidi, et Danubio continens; nunc Bulgaria et pars Romaniae, seu Romaniae (partem dico, nam vulgare nomen *Roum-uli* veli Graeciae convenit). In hac Thraciae descriptione Moesiam comprehendimus, quae propriae Bulgariae reappendit. Monet Ortelius (in edit. Varior.) Xenophontem, Cyropaei. vi, praeter hanc Thraciam, alias in Asia agnoscere. Herodotus scribit Thracas Bithynos dictos, postquam in Asiam transfretassent. Ammian. xlvii, scio Thracis provincias numerat, quae sunt Thracia speciali nomine, Moesia secunda, Scythia, Europa, Rhodopa, et Haemimontium. Vide *d'Anville*, Geogr. Antiq.

Tigris; p. 443, 447. Magnus Armeis in Armenia ortum habens, sed non, ut patet Sallustiae, ex eodem fonte, quo Euphrates, cui demum iungitur, infra urbem, quae hodie dicitur *Bagdad*.

Turdium; p. 248. Turdium oppidum patet Glarusius idem esse, quod Ptolemaeus vocat Thinsam inter Thabracam civitatem et Bagraa flumen. Contra cl. *Barb* de B. aspicatur esse Iydrum (vel Turdum), magnam urbem in ea provinciae romanae parte, quae vocabatur Emporia. Tiahi vero locum occupat nunc vicus nomine *El-fen*; ubi nulla antiquitatis vestigia supersunt in agro Tarsellano.

Transpadana; p. 77. Gallia Cisalpina in duas partes amas Pado dividebatur; quarum, quae in dextera fluminis ripa, Cispadana vocabatur; in sinistra vero Transpadana.

Troia; p. 16. Troia, urbs antiquissima, ad Heliopontum in Asia minore. Qui fuerint Trojanorum errores et fata, Aeneas dux, quae fama obtinuerit de conditis urbibus Lavinio, Alba, denique Roma, magis notum, quam ut huic rei immoremur.

Turia; p. 375. Hodie *Turris* nomen retinet inter doctos; *Guadalquivir* vero a vulgo nuncupatur, in castris Castellae Aragonicae nascitur, 15°, 10 long., 40°, 40 lat., prope vicum *Fuente-Garcia*, de cuius amplissimo monte quatuor uberissima flumina oriuntur, cursus valde divergentes habentia, scil. Tagus, Sacro (*Xucar*), Cabriel et Turia (*Guadalquivir*) quod mari mediterraneo, secundo ab urbe Valentia lapide, tributum cursus et nominis solvit, 16°, 32 long., 39°, 34 lat., in vico *Gras de Palencia* nuncupato. **LONGIT.**

Tusci; p. 88. Etruriae incolae. Vide hoc verbum.

Tyris; p. 378. Tyris, urbs Phoeniciae diu primaria, nunc propriis vir agnoscenda ruinis, nomine *Sour*.

V

Vacca; p. 191, 224, 254, 256. Oppidum insigni Numidarum, haud procul a provincia romana. Vagum appellat Sil. it., 259:

Tunc Vega, ex antiquis dilectus regibus Hippo.

Eam in loco cui nomen *Vegia* (ara *Beis* aut *Bay-ja*), in agro Tunetino, agnoscunt *d'Anville* et *Barbier du B.* praesente doctissimo viatore *Shaw*.

Valencia; p. 387. Civitas Edetanorum nomen hodie retinet. Vetus ex regnis Mahometanis hispanica, medio aevo, metropolis fuit; nunc caput provinciae eiusdem nominis prope mare mediterraneum, ad dextram fluminis Turiae ripam sita. 16°, 30 long.; 39°, 33 lat. **LONGIT.**

Vtica; p. 187, 249, 252, 289, 320. Magna Africae urbs, in litore maris mediterranei, provinciae romanae caput, antequam a cineribus suis excitata Carthago fuerit. De hac urbe doctiss. *Bochart*: «Punicarum in Africa urbium, si Carthaginem demas, nulli cesserit Vtica. Sexaginta autem stadia a Carthagine distabat, ut testatur Appianus, nempe versus occasum. Stephanus eam scribit Tyriorum coloniam fuisse; quod et Iustinus affirmat, lib. xviii. » Idem citat Aristotel. lib. Mirabilium, qui Vticam, annis 286 ante Carthaginem, conditam memorat. Velleius circa Codri tempora (qui Scythi fuit aequalis) Tyrios, paucis annis post Gadis, Vticam condidisse memorat. « Urbi tam vetustae, subicit *Bochart*, nomen fecit ipsa antiquitas. Vtica enim vel Ithya punice, i. e. prisca vocabatur. » Quae nominis origo si vera est, necesse est urbem alterum nomen latuisse habuisse, quod ignoratur.

Z

Zama; p. 240, 241, 242, 244, 246. Africae urbs, quinque dierum itinere a Carthagine distans, occidentem versus, ut ait Polybius. Regnum Iubae di-

eant Strabo et Hirtius, atheni arcem regni Sallustius. Ea a Romanis diruta circa Ciceronis tempora, rursusque aedificata imperatore Hadriani iussu. nunc nulla vestigia supersunt. Magna Scipionis de Hannibale victoria hinc urbi nobilitatem peperit. Plin. xxi, 2, ibi esse ait fontem quo canores voca sunt, unde existunt *De Brouss* et *Bochart* nomen ipsum urbis punice significare canorum *fontem*.

INDEX

HISTORICVS

*Paginarum numerus ad editionem Parisiensem refertur.
Vid. monitum Indici Geographico praemisum.*

A

- A**borigines cum Troianis Romam condidero, 16.
- Adherbal**, Micipsae filius, 154; victus a Jugurtha Romam contendit et verba habet in senatu, 165; iterum victus a Jugurtha Cirtam profugit, 189; eius litterae in senatu recitatae, 185; deductus et interitus, 188.
- Aedes Concordiae**, 71, 72.
- Aemilius Scaurus** a Jugurthae largitione se continet, 173; a Jugurthae legatis corrumpitur, 191.
- Sp. Albinus** consul, 103 et seqq.
- Allobroges** ad confirmandum ab Vmbreno sollicitati, 64; iisdem ob iudicium praecis decrete, 78.
- C. Annius**, Lepidanorum praefectus, 257.
- L. Annius**, et **P. Lucullus** tribuni plebis, magistratum continuare voluntur, 106.
- Q. Annius**, e sociis Catilinae, 31.
- Antiochus** 1000 talent. a Philippo spolatus, 407.
- C. Antonius** consul, 42; Catilinam cum exercitu persequitur, 103; pedibus arger praelio adesse nequit, 108.
- App. Claudius** interrex, 368.
- Aquila** Marii in Catilinae castris, 108.
- Archelaus** Mithridatis incepta impedit, 410.
- Arustocius**, Antiochi filius, triumpho ductus, 409.
- Asia** a Romanis obsessa, 409.
- Asper**, Numide, 385.
- Athenae** suam celebritatem scriptoribus debent, 19; Athenensium triginta tyranni, 86.
- Attalus**, ex rege miserrimus servorum factus, 409.
- Aulus** praetor, 104; eius castra a Jugurtha circumventa, 109.
- Aurelia** Orest, Catilinae coniux, 28.
- P. Autrenius** Catilinae socius, 31; consul designatus, ambitus damnatur, 33.
- Aventinus** mons, 197.

B

- Bacchus a Iugurtha corruptus, 201.
 L. Bellienus, praet., 320.
 Bellum Cimbricum, 108; maritimum
 atque Mithridaticum, 62; seryile
 Capuae et in Apulia, 49.
 L. Bestia, coniuratus, 32.
 L. Bestia Calpurnius cos., 189; a
 Iugurtha corruptus, 191.
 Bithynia direpta, 409.
 Bocchus Maurorum rex, 180, 270,
 331.
 Bomilcar, 204, 246, 257.
 D. Brutus, Sempronius maritus, 65.

C

- Q. Caepio male pugnât adversum
 Gallos, 332.
 C. Caesar, pontifex maximus, 77;
 eius natura, mores, et comparatio
 cum Catone, 98.
 Capitolium incensum vigesimo ante
 coniurationem anno, 73.
 Capua oppugnata a Mario et inces-
 ditur, 294.
 Carthago aemula imper. rom., 21;
 deleta discordiam Romae peperit,
 213.
 Cassius Longinus coniuratus, 31.
 L. Cassius praet. ad Iugurtham mil-
 itat, 200.
 Catilina; eius mores et ingenium,
 13, 14; filium necavit, 28; repe-
 tundarum reus prohibetur petere
 consulatus, 34; Cicero in insidias
 machinatur, 46; eius exercitus,
 101; fortiter pugnans occiditur,
 111.
 Catonis oratio, 89 et seqq.
 Catulus a Catilina litteras accepit;
 66; eius et Caesaris inimicitiae,
 77.
 Cethegus unus e confatis, 31.
 Cicero sit consul, 42; homo novus,
 ibid.; de coniuratis in senatu re-

fert, 79; laculentam habet oratio-
 nem; 52.

Cinnae in urbem rediti interiit de-
 cus ordinis senatorii, 367.

Ciris oppugnat a Iugurtha, 182;
 eadem tradita, 188.

Civem rom. verberari nefas, 85.

Q. Coeparius, Terracinenis, 72.

Coniuratio Catil. ex quibus constet,
 26; prima 33; secunda, 31; eius
 pignus, sanguis humanus hauritus,
 40; causa, res alienam, 30; pato-
 facta, 66.

Coniuratorum catalogus, 31; in car-
 cere necantur, 101.

Consul designatus sententiam primus
 rogetur, 79.

Consulatus petendi legitimi dies,
 34; consulatus ante C. Marium
 novo homini novum iamdudum
 mandatus, 250, 261.

Cornelii tres lato Romae regnatori,
 73.

C. Cornelius Eq. Rom. coniuratus,
 32; pollicetur Ciceronem conso-
 dere, 46.

Cornelius scriba, 363.

Q. Cornificio in custodiam traditus
 Cethegus, 74.

C. Cottus cos. oratio ad populum,
 422.

Crassus, Pompeio inimicus, 33;
 primae coniurationis conscius in-
 dicatur, 33; non secunda, 76.

Q. Carus, coniuratus, 32, 41.

Cyrenenses magni et opulenti, 268;
 eorum cum Poenis de finibus con-
 ditiones, 268.

Cyrus in Asia bella gerere primus
 coepit, 9.

D

Debar, interpres inter Bocchum et
 Syllam, 315, 328.

Damaspippus iugulatus, 87.

L. Domitii mores, 477.

L. Deuote patronus nobilitatis, 47a.

E

Elephanti quadraginta a Romanis interfecti, 235.

Epistola Adherbula, 185; Bomilearia, 258; Catilinae ad Catilinum, 56. Lentuli ad Catilinum, 70; Mithridatis ad Arsacem, 405; Pompeii ad senatum, 385; Scipionis ad Micipsam, 158.

Equites Romani Caesari gladio militauerunt 78.

Etruria dominatione Syllae inops reddita, 47.

Eumenes, 408.

Exercitus rom. Syllae indulgentia corruptus, 24.

F

Fabii Meximi et P. Scipionis apophthegma, 151.

Q. Fabius Sanga, Allobrogum patronus, 66.

M. Favonius, 478.

Fusdinus, 356.

Fulvia, Q. Carii sororem, 41.

A. Fulvius coniunctus a patre necari iussus, 64.

G

Gabinus Capito, consuetus, 3a.

Gallica gens bellicosa, 64; infestissima omni romano, 94.

Gauda, Mammiae nepos, 252.

Gracchus ab Opimio consule occisus, 173; Gracchi, plebem in libertatem vindicare conantes, occiduntur, 217.

C. Gracchi lex de vocandia ex quinque clauibus centurus, 475.

Graci fecundus, Galli gloria bellis ante Romanos fuisse, 97.

Gulussa et Manastabol fratres motu absumpti, 154.

II

Hannibal Romanos afflixit, 153.

Hercules in Hispania moritur, 176.

Hercules Libys, 291.

C. Herennius a Pompeio cum exercitu deletus, 387.

Hierusal Micipsa filius, 154; occiditur, 163; eius libri, 175.

I

Italicae vestitus ex bello civili, 163.

Ingratus Manastabulis filius ex concubina, 154; auxiliari exercitui praefectus, 155; a Scipione inuaditur, adoptatur a Micipsa, 158;

eius ira et insidiae in Hierusalem, 162; pugna Adherbalem vincit, 164; Romam venit, Baebium corripuit, 201, 202; Italia decedere iussus, 205, a Metello vincitur, 234; Bocchum regem ad bellum compellit, 270; eius exercitus a Mario frangitur, 314; proditor Romanus a Bocho, 332.

C. Iulius in Apulum a Catilina militat, 45.

L

Lacedaemonii in Graecia primi belligerant, 9.

M. Porcius Laeca, 31, 46.

Lentulus, 31, 54, 64, 67, 69, 72, 100.

M. Aemilius Lepidus cos. oratio contra Sullam, 349.

Lex frumentaria, 398; Gabinia, 419; Manilia, 211; Plautia, 51, Porcia, 85; pro debitoribus aduersus foeneratores, 54.

Locutus Macti trib. pleb. oratio ad plebem, 390.

Liguria eandem operam castellum capitur, 297, 300.

P. Lucullus tribunus plebis, 206.

M

- Mamilii** trib. pl. questio in eos, qui fuerant a Iugurtha corrupti, 211.
- Manastabal** et **Gulussa** fratres, morbo absumpti, 154.
- Manius** **Mancinus** trib. pleb. de Imperatore contra Iugurtham ad populum refert, 261.
- A. Manlius**, Marci legatus, 288.
- C. Manlius**, coniurat. particeps, 45.
- M. Manlius** male pugnat adversum Gallos, 332.
- T. Manli** **Torquati** in filium severitas, 95.
- Mapalia**, Numidarum aedificia, 178.
- Q. Marcus** Imperator ad urbem, triumphum petens, 49.
- Marius** **Metelli** legatus, 224; ei haeruspex felicia omnia portendit, 249; patriæ, natura, mores, 250; Gaudam adversus Metellum incendit, 253; a Metello dimittitur, 261; ipsi consulatus medduntur, 274; eius ad populum oratio, 276; eius in Africam expeditio, 283; castella Iugurthæ vi præmiisque tentat, 291; Capsum capit, 294; eius et Syllæ pugna cum Iugurtha et Boccho, 309; de Iugurtha triumphava, 333.
- Massinissa**, 153; **Massiva**, 203, **Massagradæ**, 325.
- Mauri** dicti qui antea **Medi**; eorum origo, 178.
- C. Memmius** trib. pl., 189; eius secundia, oratio ad populum, 193; rogatio, 201.
- Q. Metellus** consul, 218; in Numidiam ingressus exercitum romanum licentia corruptum ad militarem disciplinam revocat, 220; legatos Iugurthæ corrumpit, 223, eius innocentie, 222; pugna cum Iugurtha 227; Numidiæ oppida capit, 237, **Zamam** oppugnat, 241; et relinquit, 246, eius superbia, 251;

- Gaudæ** regies honores negat, 254; eius strategemata, **Thalam** capit, 263; mollities animi; 272; conspectum Marii fugit, 289; Romæ lassissimis animis excipitur, 290.
- Metellus** **Celer**, prætor, 50.
- Metellus** **Creticus** Imperator ad urbem, triumphum petens, 49.
- Micipes**, **Maulunus** filius, eius genus, filii, mors, 154, 161, et alio, 158 et 199.
- Mathridates**, 348, 405, 431, 436.
- C. Marcus** **Gallias** ulteriori præfectus, 67.

N

- Nabdala**, Iugurthæ struct. insidias, 257 et 299.
- Tib. Nero** sententia de coniuratis, 80.
- Numantia** deleta, 157.
- Numidarum** origo, situs, incrementum, 175, 178; eorum ingenium, 241; cibus et abstinentia, 292; finis fugatiq. a Romanis, 263.
- Numidiæ** pars speciosior **Adherbali** traditur, 174.
- Nosa**, **Nicomedia** uxor, 409.

O

- L. Opimius** a Iug. corruptus, 174. **G. Graccho** et **M. Fulvio Flacco** interfectis, consul acerbum victoriam nobilitatis in plebem exercet, 178, 195.
- Orbis** divisio, 174.

P

- L. Paullus** **Catilinam** lege **Phutia** interrogat, 51.
- Pereus**, **Philippi** filius, insomnia occusus, 408.
- Petreus**, **Antonii** legatus, 108.
- Phœcen** vivi terre obrati pro exp. Pœnorum, 270.
- Philippi** orat. contra **Lepidum**, 359.

Phoenices oppida multa in Africa condidere, 179.

Cn. Piso ab Hispanis occisus, 35.

C. Piso inimicus Caesaris, 77.

Pompeius Crasso iuvisus, 33; eius potentia formidolosa, 35; ipse et Crassus consules tribunitiis potestatem restituere, 61.

Q. Pompeius Rufus, praetor, 50.

C. Ponticus praetor, 70.

Pons Mulvius, 70.

L. Postumius, 478.

Ptolemaeus pretio diem proelii prolatat, 411.

Publipor, 383.

Punica fides, 326; Punicum bellum Romanos in officio retinuit, 313, 347; Punici liberi regis Hiempsalis, 175.

Q

Quaestores, 212.

R

Romae urbis origo et incrementa, 16; ibi omnia venalis, 157; venalis si emptorem iuenerit, 206.

Romanorum antiquorum mores et instituta, 16 et seqq.; eorum in edificando luxuries, 25; quam a maioribus desciverint, 93; eis omnia regna adversa, 271, 413; Romani exercitus prima corruptio, 24; romano imperio ad occasum ab ortu solis omnia parebant, 59.

Cn. Octavius Rufus, quaestor, 320.

M. Rutilius Metelli legatus, 131.

S

Sacer mosus, 347.

L. Saenius senator, 48.

M. Scaurus in senatu princeps, 187; quibus, 172.

P. Scipio, 151, 156, 157.

P. Scipionis Nasicae consuli Italia provincia obvenit, 190.

Seyrrus, sestorum passus, 356.

Sempronia coniurationis particeps, 43; D. Bruti uxor, 65.

Septimius Cameris in agrum Picenum a Catilina mittitur, 45.

Sextius quaestor, 191.

M. Silanus consul, 79.

L. Sittius historicus, 302.

P. Sittius Nucerninus, 39.

Spintheri Lentulo in custodiam traditus Lentulus, 74.

L. Statilius, 32, 74.

L. Sylla, quo pacto sibi exercitum fidum fecerit, 24; quum esset Marii quaestor, mores, ingenium, natura, 303; eloquentia, 315; magnanimitas, 322; colloquium habet cum Boccho, 327.

P. Sylla consul designatus, condemnatus ambitus, 33.

Syphax, 153, 167.

T

Tarquinius coniurationis index, 75.

Tarrula, sestorum passus, 356.

Cn. Terentius, senator, 74.

L. Torquatus, consul, 34.

Tribunus seditiones comp. agitant, 206.

Triginta Atheniensium Tyranni, 86.

Triumviri capitales, 100.

Trossi Romam condidere, 16.

Tullianum, locus in carcere, 100.

T. Turpilius Silanus, Vaccensibus praefectus, 254, 257.

V

P. Vmbrenus, 64.

Valentia a Pompeio deleta, 387.

L. Valerius Flaccus, 70.

L. Vargunteus eorum, 31.

T. Volturcius coniuratus, 70; ei ob detectam coniurationem praemia decernuntur, 78.

Volux Bocchi filius, 321, 324.

INDEX

VERBORVM

Paginarum numerus ad editionem Parisiensem refertur.
Vid. monitum Indici geographico praemisum.

A

Ad sociis accesserunt auxilia, 210.
Abdere arma, 208. Abditam partem, 36. Abditas regiones, 207. Abditas loca scrutari, 163.
Abducere magistratu, 74.
Abducere ceteros, 102. Abduxit Iugurtham in praetorium, 157.
Abesse procul, 291, 322. Absit nihil praeter duces, 362. Absumus procul, 316. Absert ab Roma, 65; — ab signis, 221; — a flumine, 20, 217; neque procul, 103. Abservant a periculis, 16; — ab fuga, 314. Absent a vobis animus, 39. Absit periculum et labos, 397. Absens consul factus, 333. In uno absentem statuisset, 385.
Abesse hostes insultos sinat, 243; — festinaret, 241; — victi, 269; — longius sinunt, 309; — Velocem iubet, 324. Abservat diversa, 289. Abservat praecepta luxuria, 44. Absolis haud repulsa, 329.

Abolere arma, 209, 235; — arcibus, 294.
Aboluerunt creditum, 44.
Abolere alia, 274; — de ullo negotio, 275; — pacem, 226. Aboluit nequidquam, 426. Aboluit Tigraem, 411. Aboluit omnia, 256. Aboluit alia, 370.
Aboluit cura familiari, 398. Absolvam paucis, de consuetudine, 13; — verum pauci, 62; — cetera paucissimis; 174.
Abstinentia cum innocente certabat, 99.
Abstinentia facta et dicta, 242. Abstinent armis (quos), 411. Abstinent tergis, 400.
Abstractus a bono in pravam, 191. Abstracta sunt omnia, 214.
Absumptis morbo fratribus, 154.
Abundum ingenium, 44.
Abundantia rerum, quas prima mortales ducunt, 213.
Abunde erunt commentus, 104. — Omnia abunde erant, 249 et alibi.

Aboti properabant, 26. *Abatitur* vestra concordia, 363.

Accedere cunctetur, 70; — ad urbem, 75. *Accedit* ostiliter, 181; — auxilium, 247; — placendi gratia, 259; — cum multitudine magna, 305; — iuermus, 332. *Accedebat* munificentis animi, 156; — plus sollicitudinis, 220. *Huc accedebat* quod, 24. *Accesserat* novus hostis, 273. *Accessere* Libyes Modus, 178. *Quo accedam?* 169. *Accedat* ad provinciam, 187. *Propius accessissent*, 243. *Accessurum* ad urbem, 54.

Accendi animum, 27; — hominum studia, 42. *Accendebat* animos militum, 109; — animum plebis, 193. *Accendebant* animum pollicitando, 157. *Accenderat*, vehementer castra Marium, 252. *Accendit* oratio, 83. *Accenderet* invidiam, 173. *Accenderet* cupidum pacis, 315. *Accendi* animum ad virtutem, 151. *Accenditur* animus, 37; — sili, 291. *Accensus* pollicitationibus, 181. *Accensus* lubricum, 44; — accensus studia Numidarum, 155; — accensus vehementer multitudo, 203. *Plebes accensus*, 251. *Accensus* esse contumelia, 273. *Accensi* ad dominationem, 197. *Accensus* discordia, 363.

Acceptio frumenti, 191.

Accersiri ex hibernis, 247.

Accidit quodcumque, 401. *Quod accidit*, 301. *Quae* occidere, 410. *Acciderant* de improvviso, 324. *Merito* occidet, quicquid eveniet, 86. *Acciderent* victis, 83. *Acciderit* casu an concordia, 268. *Acciderat* graviter, 290. *Accidisset* ex improvviso, 169.

Accipere iuvitus, 305; — signum, 306. *Accipit* iniuriam, 160; — aequo animo, 11. *Accipi*, 16; — te parvum, 158; — ex aliis, 286.

Accepti senatus de bello, 183; — homines venisse, 187; — ex nunciis, 222, — iubens, 320; — abesse, 291. *Accipimus* loquutum, 166; — profugos venisse, 267. *Accipitis* ab maioribus libertatem, 197. *Accipere* ex homines, 39; — milites, 314. *Acciperet* a legatis, 72; — fama, 158; — ex amicis, 120; mentionem, 209; — factum consulem, 272; — pelli, 314. *Acciperent* de ambobus, 261. *Accipiet* obnoxius, 406. *Accipe* pancia de republica, 329. *Accipite* otium, 357. *Accipere* munus foedera nova, 170. *Accipiascent* pecunias, 211. *Accipisse* impensam iniuriam, 199. *Dono* accipitur, 285, 424. *Acceptus* fuerat ei, 163. *Acceptum* popularibus hominum, 156. *Accepta* iniuria, 21; — fide, 70, 271; — mercede, 278. *Accepto* nuncio, 190; — nomine imperii, 386. *Acceptus* Mureto, 325. *Acceptum* in fidei, 408. *Acceptam* corruptis, 282. *Acceptis* vulneribus, 315. *Accipiendi* vera insolens, 430. *Accipiendis* beneficiis amicis parare, 17.

Accire fortissimum, 275. *Accitum* Syllam audierat, 325. *Accitabant*, 315.

Accursumus recepit, 174.

Accurrit auxilio, 314; — Maurus ad Syllam, 322.

Accusare senatum, 65; — molitiam et concordiam, 258. *Accusatur* naturae infirmitas, 147. *Accusantur* vestra comitia, 283.

Acerbam nequitiam demerere, 315. *Acerbissimas* solvunt poenas, 417. *Acerbus* otium, 214.

Acerbus olivae victos, 218.

Aces movetur, 235. *Aciem* implicare ac perturbare, 244; — invadunt, 313; — instrueret, 313. *In* primum aciem subiecit, 108. *In* acie prima versari, 109.

Aequarent amicos, 164.

Acri ingenio, 156. *Acrior inopia cibi*, 291. *Acerbum in eos*, quibus victis spolia maxime, 414.

Acrius iustare veterani, 109.

Acriore in priores, 205. *Actionibus obviam ierat*, 217.

Ad hoc, 175; — *Ad haec*, 55 et alibi.

Adaequaverit virtus famam, 251.

Adlere verba virtutem, 103, 288;

— *sudeciam*, 300. *Addidit multum animis*, 264. *Addidero sibi nomen*, 179. *Addiderat dignitatem severitas*; 98; — *savoreque*, 261. *Addiderant multum republicae*, 216. *Adderet maledicta*, 53; — *forniciosem*, 207. *Additis praesidiis*, 80; — *auxilio perfugis*, 240.

Adduceret copias, 305. *Adductus ad senatum*, 75; — *in spem*, 191, 206, 226. *Adducti in spem*, 65. *Adduci ad consilium*, 61. *Perforas victos adduci*, 248. *Adduci Romanum*, 333.

Adco id videbatur facere, 59. et alibi. *Id adeo experiri licet*, 328; — *in promptu esse* 329.

Adeptus est consulatum, 360. *Adepti sunt victoriam*, 24; — *otium*, 214. *Adeptus sim magistratus*, 150; — *foret ai consulatum*, 42. *Qui adepti fuerat victoriam*, 63. *Adepta libertate*, 18. *Adeptus retinere*, 314. *Adeptum praemia sceleris*, 180. *Adeptus gloriam dando*, . . . 98; — *victoriam laetant*, 211. *Adepti quae petebant*, 267.

Adesse praelio, 108; — *finem vitae*, 258; — *exitum*, 258; — *prognae*, 289; — *tempus praelii*, 305; — *multis in operibus*, 305; — *spod omnes*, 317; — *hostibus intelligitur*, 313. *Adsum tu consul*, 426. *Adest novus exercitus*, 367. *Adenat praemilio*, 277. *Aderat multitudo*, 203.

Nox aderat, 243. *Aderant intenti praecipientibus*, 298; — *adversum hostes*, 300. *Adfuit rex*, 262. *Adfuerant in pugna*, 313. *Adero in agmine*, 287. *Aderunt feroces ei*, etc. 92. *Adeste*, *Quirites*, 367. *Adiut sibi*, 319. *Adesset ei certa praesentia*, 322. *Si ademet testis sceleris*, 324. *Adessent vobis in bellis*, 169. *Ac si adessent hostes*, 222, 223. *Adfutura vindices*, 414.

Adfectare civitates foeminae, 254. *Quem (honorem) adfectabat*, 252.

Adferve iubet, 72.

Adfluit sunt qui insperetierant, 246.

Adgrasos Pisonem, 36.

Adhibentur interpretes, 328. *Adhibita amicis*, 331.

Adigere ad iustitiam, 40.

Adionare omnis sociis, 25. *Si adempta provincia alii traderetur*, 273.

Admittam argui, 364.

Adire licet, 169. *Adit propere*, 298.

Adesant ceteros, 66; — *reges*, 183.

Aditus ad consulem, 68. *Aditu difficilis*, 294; — *per angustum relicto*, 296.

Adiuvantia ignovisse sustulisse, 221.

Adiungere sibi viros 43; — *alienos ne malis*, 160. *Adiungit imperio orbes*; 164; — *sibi socium*, 237.

Adiuvarent pauci, 69. *Adiutum licentiam*, 326.

Administer consiliorum, 191. *Sic administris*, 262.

Administrare sive periculo, 297. *Administrabat per magistratus oppida*, 180. *Belli*, quod administrabat, 191. *Administrando de imperio*, 162. *Maiore cura administrari*, 277.

Admiranda est pravitas eorum, 148.

Admirusus imprudentia facinus, 236; — *facinus contra ius belli*, 294.

Admonuit tempus, 15; *locus eam rem*, 268; *res tanti viri*, 302. *Admonuit ab amicis*, 318.

Admoti exercitu, 363.
Adnotatus necem, 287. *Adnitate* tur civitas, 219. *Adnitate* Crasso, 38. *Adnotandum* est scribis 278.
Adolescenti quasi glutinose, 417. *Adolevit* republica, 83; res *Parasura*, 178; — ingenium, 250.
Adolescent egregius, 95. *Adolescentem* tantae gloriae, 399. *Adolescentes* homines, 62. *Adolescentior*, 338.
Adolescentia ignoscite, 95. *Ab adolescentia* prima, 385, 424.
Adolescentulo victus (ab), 78. *Adolescentuli* homines, 94.
Adoptatum in regnum, 184.
Adoptatione in regnum, 162.
Adpetebat familiaritates, 27.
Adscendere morum, 18.
Adsciuit homines dicitur, 43. *Se adscitum* socium, 73.
Adscit deatra *Adherbalem*, 161.
Adsequi idem nequiverint, 151. *Adsequeretur* regnum, 14.
Adstetit ipse propter *agulam*, 108.
Adstrictus studiis suorum, 248.
Adsumitur administret *consiliorum*, 191.
Aduba aetate, 28.
Adulterius clares paret, 163.
Adversatur *Vitiosa*, 279.
Advenit ubi periculum, 42, — dies, 332. *Adveniens*, 322. *Vltro advenit* amicitiam, 329.
Adventabat cum exercitu, 102; — *consiliorum* dies, 206; — lux, 309. *Adventabant* *Romani*, 190.
Adventus regis erat in ea parte, 243. *Ante adventum* lucis, 294. *In adventum* differant, 399. *De adventu* cognoverunt, 289, 306. *Adventu* cognito, 314. *De adventu* certior factus, 320.
Advocat eo secutum, 72. *Vos advocavi* quo monebam, 104. *Advocavit* concionem populi, 276. *Advocata* evocatione, 193, 202.

Advoluntur genus patrum, 440.
Adversum quem non leges valent, 266; — hostes adervant, 300; — eos quos vicerant, 322; — multitudinem bene pugnatum, 323; — nos *lubedinem* suavis, 327; — armatos, 329; — *Callosopugnatum*, 332.
Adversa fuit, 82. *Adversus* fuerat, 213; — quumquam erat, 275. *Adversum* quieti et otio, 254. *Adverso* partium viro, 218; — corpore cicatrices, 283. *In adverso* loco victor, 238. *Adversas* res erant, 262; — ipsae sibi regiae voluntates, 331. *Adversas* illa sunt, 104; — multa, 11; — facta sunt ex necessariis, 159. *Adversos* habeo, 91. *Adversas* res in orbe, 103. *Contra adversos* pugnant, 307. *Quis adversus* sunt reges, 271. *In adversa* mutantur, 320. *Adversa* certaminis, 391; — multa militiae, 422; — tolerare, 416. *Adversus* vulneribus considerant, 111; — cicatricibus, 432.
Adversus vos patriamque, 385.
Adversus animum, 297. *Adversite* animum, 395. *Adversaret* amicos populum, 329.
Adem *Concordiae*, 78. *In sedes* irrupere, 163. *Audibus* exornatis, 380.
Aedificant homines (quae), 103; — alia, 38. *Aedificatas* domos, 26.
Aedificiorum tectis (pro), 255. *Aedificia* incendit, 181. *Aedificiis* exornata erot, 174.
Aeger pedibus, 108, — ovaritis, 191; — consilii, 417.
Aegritudinem pati, 272.
Aemula imperii, 21. *Aemulus* facta consultiatque, 402. *Aemuli* suspecti sumus, 414. *Aemulos* illorum nos contemnit, 285.
Aequabili fama, 218. *Aequilibrium*, 235.

- Aequalis* facta omnium virtus, 289.
Aequalia his prope aetas, genus, 98.
Aequalis et aequa gignentium loca, 269.
Aequaliter distribuerat, 101, 253.
Aequitate se curabant, 20.
Aequum in locum ordines deducit, 106. *Aequum* carius divitiis, 172; — in locum deducit suos, 234.
Aequum conditionem, 270. *Aequo* gravior habere, 83; — animo pariter, 199; — iure agitur, 347.
Aequa namque discessisset, 65. *Aequaribus* locis sequeretur, 103.
Aerarium erat penes eodem, 215; — penes unum, 353; — expilari 195. *Aerarii* non peculatus factus est, 199. *Aerarium* occupare, 391. *Aerarii* vacuo praestare, 386.
Aerumnarum requiem, 85. *Aerumnas* deprecatur, 186. *Aerumnis* deformatus, 167.
Aes alseum, 27, 30, 68. *Aeris* alieni propter magnitudinem, 55. *Aes* alienum grande consilaverat, 43. *Aere* solutum est argentum, 55; — alimno oppressos, 64; — liberaret, 65.
Aetatis extremum erat, 293.
Aestuans aglaret, 297.
Aestumare ex commodo, 22. *Vitam* mortemque iuste, 10; aestumo restituta facta, 106, 328. *Aestumant* carum, 286. *Aestumata* defendit, 350. *Quamquam* aestumabat eadem, 323. *Quis* modus omnium aestimare libertatem, 398. *Ne* aestumarent sibi opus esse, 53. *Aestumantur* loco praedam, 361.
Aetas quaestui modum fuerat, 43. *Adolescentes* quibus aetas ferax, 62. *Aetatem* agunt, 83. *Aetas* genus aequalia, 98; — virtus, horrentur, 106; *Militia*, 287. *Aetati* concessum, 315; — mora propior, 425. *Aetatem* procul a rep. habendam, 12; — agere vendendo, 13; — sine casto agere, 63; — agunt regis victu, 60; — agunt per Iulium, 148; in libertate acturos, 240; — agebant procul ab imperio, 268; — agere per ignaviam, 276; — egi in optimis artibus, 278. *Contra* aetatem projectum ad... 385.
Aetate patres, 17; — extrema, 777. — confectus, 158; — anteibat, 358.
Aeternus salinus, 143. *Aeternam* sollicitudo, 199. *Aeterni* fierent gloria, 147; — forent, 287.
Aevi brevis natura, 145.
Affatus commentum parare, 219.
Affectabant dominationes, 348.
Afferre temeritatem, 156. *Altulerit* eundem, 104. *Litterae* adlatas, 258.
Adlatas litens, 48.
Afflicti oppremit, 169.
Affinitatem interveniunt, 309.
Afflicta esse mulieres, 51.
Afflicti equi, viii, 314. *Afflictae* res vident, 266.
Affluent domi divitiis, 59.
Ager frugum fertilis, 175; — in medio arenosus, 268; — latus pabuli, 277. *Agri* captivi custodem, 408. *Agrum* colendo, 12. *In agrum* Picenum dimisit, 45; — *Pistonemque* ceteros abducit, 102. — *In agro* Arzelano commoratus, 58; *Piccus* praesidebat, 103. *Agro* opulenter, 174. *In agro* toleraverat inopiam, 60. *Agri* expolles, 357. *Agro* spoliatus est, 497.
Agere aetatem sine metu, 63; — cuncta simul, 66; — aetatem in exilio, 105; — tempora in vendendo, 155; — praedas, 181, 221; — de praedationibus, 191; — vineas, 207; — pariter oppidani, 244; — inter invisos, 277, — loca, 305; — pro victoribus, 309; — soli in imperio, 347, — iure optimo, 350; — pacem, 405. *Agil* cuncta animus, 148; — trucescoris spe praedae, 155;

— gratia, 236. Morem hunc quem agitur, 395. Agebat incultus, 292; — apud primos, 314; — multum et familiariter, 325. Agebat praedus, 201. Hicem in castris egit, 387. Egrotus moribus, 346. Egerat multa cum singulis, 36. Atretilius ageris, 52. Agite, uti lubet, 367; uti monet ita, 425. Ut agas cum civibus, 324. Agam hoc ipsa vehicula, 39. Quid agam? 169. Agas per mollitiem, 284. Agat cum populo, 89; — transvorsas, 170; — talis factio, 391. Agant ita, 701; — senectutem, 286. Quibus minister egerit, 202. Agens gentibus in ore, 434. Agentes praedam, 290; — in cervicibus Italae hostes, 386. Agi nihil consilio, 233. Agitur haec in senata, 78. Agitantur incensum, 394. Acti belli reddenda ratio, 426. Acta testudine, 300. Acta fideliter, 259. Rebus ita actis, 70. Acti in crucem pars, 169. Agendum est, 351. Agendarum rerum, 318. Agendo prospera omnia cedunt, 95. Agor praecpta, 53. Agitur de vectigalibus, 90. Agendi initium, 40. Agendum percus, 293.

Aggerem iacere, 265, 207. Aggeribus importunus locus, 296.

Aggredi murum scalis, 241. Aggredi muros, 291. Aggreditur mutum, 243; — ceteros, 110; — expugnare oppidum, 183; — inconsultus, 204; — legatos, 223; — palantes, 238; — anxium, 253; — vincere naturam, 263; — castella, 289; — ad aliam rem, 296. Aggredimini audacius, 105. Aggrediuntur inermes, 254. Aggrediuntur pecuniam, 190. Aggredietur alius alium, 69. Aggressus est vincere beneficis, 158; — regem, 270; in timere, 290. *Agitare* ferocias, 42; — plus in dies, 43; — eadem, 103; — in-

cultius, 180. Haec agitare coepit, 204. Agitare pro castris, 243; — cunctis, 254; — praedidio, 284; — — pro muro dies noctesque, 301; — noctem apud equum, 309. Quo agitat stela, 362. Vix agitat malis fructibus, 388. Agitabat animo, 161, 249; — in potestatis eo modo, ut... 250; variis incertisque, 262. Agitamus pacem, 168. Agitabant imperium beneficis, 211; — gaudium, 75; — in propius mare, 178; — praedidum, 239. Agitari mente, 37. Agitare rem publicam, 61. Agitare praecpta parentis, 165. Agitavi nulla secum, 331. Agitanti multa nihil procedit, 46. — multa constabat, 97. Agitaturus pacem, 327. Agitatum equo fore, 347. Agitandi inops, 352. Agitando inuras, 272; — omnia, 67. Agitari coepta res, 189; — vento haurum aridum, 235. Id modo agitari an... 258. Agitabatur vita sine cupiditate, 91; — senatus, 14; — metu, 287; acditionibus, 206; — paucorum arbitrio, 214. Agitabantur laetitia, moeror, 111; — iudicio, 191. Agitandum nihil sibi statui, 211.

Agmen constituit, 229. Agmine quadrato incedere, 310; — tanto incedat, 356. In agmine multas 305. In agmine principes facili, 231.

Agreste genus hominum, 16.

Agitant metilo necatos, 87; — per ambrosios fieri, 312.

Alie unius equilibus esse (cum), 231.

Alacres animas videt, 40.

Alibet lingua perisio, 27; — malum publicum; 61. Aluit exercitum, 382. Aluntur acditionibus, 60; — exercitus, 425.

Alibi alios resistentes, 110.

Alena virtus regibus formidolosa, 18; — mens, 69; — a republica seu-

- tentia, 84. Nec aliena consilii, 65.
 Alienus aas, 27, 30. Alienus opis
 egens, 424. Alienum suis rationi-
 bus existimans, 102. Aliensam rem
 curare, 173. Alieno pro scelere,
 172. Alienas opes expectare, 105.
 Aliena cupere, 15; — tenet, 364;
 — iustitia imitarentur, 87; —
 prodegerat, 363. Alienis ex opi-
 bus pendet, 171.
Alienata urbs, 126. Alienatum su-
 apicione, 57. Alienati voluntate,
 154.
Alimenta servilia, 352.
Aliquando eguisse amicities, 328.
Aliquoties timor, 322.
Aliquid fecundum quod, 329.
Aliud caveri ab insidiis, 326, et
 alibi.
Alius alio reguli concessere, 162. Alla-
 mens est mihi, 89. Alium egostatis
 adducebat, 40; — alia clades op-
 pressit, 169. Alii corpus exerce-
 bant, 9. Partim consili sibi, alii,
 etc. 211. Alii... alii, 49, 242, 273.
 Alii... alii, 147. Alios... alios, 31,
 60. Alii fueri, 93. Quid in alios
 stantius, 85. Alii omnia sibi cum
 collega ratos, 219; — omnia prae-
 ter milites opportuna, 234. Hic et
 alia talia, 211. Alii alii locutus,
 83; — periculum faceremus, 54.
Altissimi ascendere, 300.
Altiter servilia, 264.
Alteri alteros vincere, 218; — apud
 alteros facundiam facere, 236; —
 alteros attriverunt, 268.
Altitudo ingemii incredibilis, 304. —
 In altitudinem aucta, 298.
Alnus puerum Arpens, 250.
Amare insuevit, 24. Quae simul ira
 fieri, 203. Amici res secundae la-
 sciviam, 213. Amant, potest, 286.
Amare, 170. Ambrosio cogere pro-
 ficiat, 275.
Ambitus causa delinqueret, 13; — con-
 summa exercebat, 22, — posuisset
 praemia, 93; — prava, 305. Per
 ambitionem deliquere, 94, — ac
 probos simulavere, 278. Per ambi-
 tionem consilia, 289. Ambitione
 corrupta aetas, 12; — praecipit,
 250. Ex ambitione mors, 387. Am-
 bitiosum foret, 252.
Ambus legibus interrogari, 33.
Ambus degressi; 327. Ambobus con-
 sulum vellet, 350, — idem polli-
 cetti, 33; Vir ambobus ex senten-
 tia, 328.
Amicitiā augere, 207.
Amicitia firma esse, 37; — sine bona
 permansit; 154; — privata, 170;
 — inter bonos amicitia, inter malos
 factio est, 177; — potestas esse in
 mentibus diversis, 199; facilius,
 304; — nulla opportunior, 316;
 — et foedus debentur; 321. Amici-
 tias egisse, 328. Amicitiam in-
 sistuit, 166; populi romani coleret,
 157; — sperare, 185, — rogatum,
 207, — petulum miserat, 270; —
 velle populi romani, 290; — ultra
 adventurum, 329; simulavit, 407;
 — cum gloriose ostendit, 408. In
 amicitiam recepti reges, 166. Quasi
 per amicitiam monere, 257. Amici-
 tiam vacuus, 81; — populi fretus,
 181. Ab amicitia repulsam, 183.
 Amicitia parabant beneficium, 17;
 — aestimare, 22.
Amiculo erat ei toga picta, 381.
Amicus Sullam rata, 319. Vos amici
 procul, 168. Amicorum fide, 43;
 praesidia habebat, 45; — negotia
 intentus, 99; — satis, 316. Ami-
 cos opprimit, 169; — quaerere,
 316; — trahant, excedant, 413.
 Per amicos, 211. Amicos adhibita,
 331. Ab amicis admonitus, 318.
 Cum paucis amicis procedit, 332.
 In amicos habere, 156, — habue-
 rat, 174. Quis amicitiam frater
 fratri, 160. Amicissimos ex amicis
 fecisti, 159.

Amittere vitam, 37; partem, 179. *Amit-
tit* nemo bonus libertatem nisi cum
amicis, 65. *Amisi* optimos mili-
tium, 412. *Amassati* cum anima fa-
gam, 177. *Amisimus* vern vocabula,
91. *Amiseret* agros, 47; — locos
montis, 305; — alia spe pacis,
254. *Amiserat* habitum pacem,
361. *Amisissae* anima, 110. *Amasso*
duces, 176; — patre, 158; — par-
trimonio, 54. *Amisissae* patrimonii,
60, bonis, 105; — amicis, 262.
Amisurus belli animum, 275.

Amor arbitria, 36.

Amplecti in dies, 156.

Ampleranum (quae), reliquere, 90.

Ampla haec, 398. In colle parum am-
plo locus erat, 308. *Amplae* saepe
Athensiensium res gestae, 19. *Am-
plius* animus, 46, 106; — speciem
mentis, 264; — spes, 322. *Am-
pliores* numerum efferebat, 321.
Ampliore (potestate) dignus, 250.
Amplius valuerunt armis, 329. Non
amplius mille equitibus, 321. *Atalibi*.
Amplius annos triginta, 109; non
amplius quadraginta, 242.

An tanderet, 357, et alibi. *Athenae*
an praesens, 224. *Frustra*, ut ob-
rem, 194. *Socrum* an esse, 268.

Anceps periculum, 108, — malum,
255. *Anceps* malo permotus, 47.

Angitur cupiditae, 363.

Angustiae loci, 106.

Angustum admodum iter, 296.

Anima quibus oneri fuit, 10. *Animum*
miseram, 38; — eripi, 85; — amit-
tatis multo, 106; — retinere, 198;
— si concesserim singulis, 424; —
volentem dedisse, 426. *Anima* frui,
10, — animae, 110.

Animadvertit quietis, 231. *Animul-*
vertebant verberibus, 88. *Ut ani-*
madvertatus, quareso, 387, 393.
Laetos animadvertentes, 245. *Ani-*
madvertebantur in eos verberibus,
85.

Animalia generis malefici, 175.

Animus insolens malarum artium, 12;
— requievit, 12; — vastus, 143; —
agitatione inopia rei familiaris, 14;
— audax, 14; — aberit, 38; fallit,
39; — crudelis, 51; — ferox, 162;
— verum providet, 81; — infir-
mior, 52; — liber in consulendo,
93; — si foret, 104; — aetas, hor-
tantur, 106; — dux atque impo-
rator vitae, 145; — ferox lenitur,
162; — cupidinis caecus, 187;
— ab ignavia corruptus, 194; —
ardebat persequi, 210; — haud
aetis moderatus, 217; — belli in-
gens, 249; — contemtor, 251;
— multitudinem distrabitur, 271;
— tolerare nequiverat, 289; —
erectus, 299; — flexus, 318; —
defuit negotio, 423. *Animi* im-
perio utimur, 8; — surgens via,
13; — nobilitate impulsus, 78;
mollis, 94; — virtutem, 96; —
par magnitudo, 98; — timor,
104, 242, — vis, 110; — fero-
ciam veluens, 111; — aetis bo-
nae, 190; — cupido hortabatur,
231. *Animi* (ex) sententia, 283.
Animi mansuetudo, 157; — cu-
pidinis laceratur, 363; — atrox,
375; — firmatus, 401; — in-
gens, 401. *Animum* a lubrico
continuit, 173; — intendit, 181,
219; — ania augere, 181; — plebis
accendebat, 193; illis mutatum,
228; — super fortunam gereret,
251; — advertere, 256; — salu-
gare, 257; — accendit, 271; —
bonum habetote, 286; — adroci-
tit, 297. *Apud* animum nihil ca-
rius habeo, 328. In animum in-
dexterat, 99. *Vit* animum fortem
gereret, 323. *Animo* sequo, 11;
— confirmato, 72; — audacia
iamat, 103; — forti sitis, 104;
— cum suo vivebat multa, 155;
— animo agitata aliter, 161;

- ea habere, quibus caperetur, 162; — invaserat regnum, 181; — valuisse, 162. Cum animo reputans facinus, 164. Animo aequo tolerantis, 196. — cupienti cibis salis festinatur, 252; — parum valido, 253; — volenti, 26; — ingenti, 303; — magis demisso fuit, 307; — hostili, 31; — feroci arget, 322; — varius, 331; — competere, 368; — uno pergentibus, 392; — inrecondo, 420; — salis compotem, 431. Haud alio animo expectabant, 61. Cum animo trahere, 297; — vulvere, 327. In animo habes vos, 185. Animo lubet, 328. Animi sugescunt, 203; — lentati, 226; — ignavi, 395. Animis res multum addidit, 264. Animos vis morbi invaserat, 59; — militum accendebat, 109; — molire, 202; — videt erectos, 288; tollere, 314; — evorteret, 329; — movent mandata, 364; — reficeret, 75. Animis obituatis, 59; — erectis, 256. — trahabant alia, 275; — lectissimis, 290. Tantis animis incedit, 356. Animis quantus verit, 394. Cum animis repulate, 278. In animis habetote, 426.
- Anus* legibus impedita, 357.
- Annus* in proximum consulatum petebat, 44. Annos amplius triginta, 109. Anus infirmum corpus, 17; confectum, 162; — proximus, 162, superioribus, 196.
- Annus* imperii, 17.
- Ante* Carthaginem deletam, 213; — coneduae, 323; — te cognitum, 328. Nocte ante diem decretum, 331. Paucis ante diebus, 73.
- Antea* nobilitas invidia aestuabat, 42, et alibi; — bene pugnatam, 323; — pacem conveniam frustra fuisse, 330.
- Antea* aperit luxu sumens etc., 26; — quae forent usui bello, 53; — noctem, 100; — tempus, 183. Autocaperet locum, 231.
- Anteferebant* vero pretium, 173. Anteferebat commodum, 174.
- Antichas* fidem prodiderat, 44.
- Anteibat* aetate, 358. Anteibat boni malos, 364. Anteiret omnes gloria, 155.
- Anteponebant* iniustae potentiae varam gloriam, 215.
- Antevenire* nobilitatem per virtutem, 152; — consilis, 290; — plerisque, 305. Antevenit exercitum, 226. Magis insuavis antevenit, 240.
- Anxius* metu et ira, 162. Eo magis anxius, quo clarior, 229. Anxius timore, 258; — trahere eam animo, 297; — animi, 405; — illis, 432. Anxium aggreditur, 253.
- Anxus* laturum, 273.
- Aperire* caput, 419. Aperit consulationem, 65. — rem omnem, 70. Aperirem naturam et mores, 98; — causam consilii, 104. Aperiret socios scelus, 202; — res, 202. Aperulae consilium, 41. Aperundum uer, 104. In aperto sunt, 153.
- Appellare* singulos, 31; — universos, 36; — benigne milites, 304. Vos ego appello, 90. Appellat non solvens, 109. Appellent locum, 175. Appellare semetipsum Numidas, 177. Appellaverant regnum, 409. Quos appellem? 169. An appellem matrem, 363. Quid ego me appellem, 409. Appelletis otium pro servitio, 325. Appellatur crudelitas, 84; — locus Tullianum, 100. Appellabantur patres etc., 17. Appellandi copas fuit, 184. Appellati cives, 348.
- Appetoverunt* societatem, 166. Appetens alieni animus, 14; — gloriae militaris, 156.
- Apprehensus* bustibus, 94.

Apprehendere consilium, 82. *Apprehaverunt* proscriptiōnes, 353.
Appulsi Vticam, 187.
Apus armis, 401.
Apud Numidas honoris deditur, 161; — vos oritur cura, 171; — plebem gravis invidia, 193; unum nihil carius habeo, 328; — me integra semper erit, 328.
Aquae quam plurimum, 263; — fons, 296. *Apud* aquam agitare noctem, 309. *Aqua* onerare se, 294. *Aquarum* penuria, 175.
Aquatum egressus, 297.
Aquilam propter aduultu, 108.
Aris consecraverit, 270; — pro aris cerere, 109.
Aris hominum (quo), 80.
Arbitrio amotis, 36.
Arbitror capessendum libertatem, 391. *Rursum* iugurtham arbitrati, 256.
Arbitratus cuius consideretur, 321.
Arbitrio paucorum agitabatur, 214.
Arbori inferendus ager, 175. *Arborum* humilitate occultati, 219.
Arduus conata loca, 227.
Arceis oppugnare, 240; — habent ex spoliis vestris, 391.
Arcessare integros, 210, — amulas, 210, 274; — praesidia, 219; — capitis, 262. *Arcessunt* ad bellum, 94. *Arcesserant* nos pecuniae, 201.
Arcessari proscriptos, 361. *Arcessitur* occultis, 327.
Ardebat animus persequi, 210. *Arserit* bello ex licentia, 394.
Arduoribus solis exorta loca 180.
Arduus non ullus locus erat, 18. *Arduum* videtur, 11.
Arenam ventus excitavit, 269.
Arenosus ager, 268. *Arenoso* humi, 227.
Argentum aere solutum, 55.
Aridus ager, 293.
Arctibus marum feriri, 265.
Arua parare, 43. *Ad arma* capion-

de multitudinem paraverat, 46.
Arma contra patriam cepisse, 54; — portari, 49, — militaria, 88; — averteris, 106; — sumentes, 182; — capere alii, 208; — decori esse, 286; — reficere, 254; — capla, 310; — cepisse, 317; — tegere, 307; — tentare, 322; — sumo, 328; — quumquam vobis iniuria, 359; — libertatis opprimundae, 361; — retinens, 365; — verbis tentabitur, 366; — ne praebetur, 297; — incumbere, 401; — hoc convertisse, 413; — habent in omnes, 414; — poscant, 425. *Por* arma eversum, 356. *Arma* texerint, 105. *Armorum* minor copla, 93; — opes, 412; — parata, 432. *Armis* patriam tegere, 17, — multitudinem exornat, 58; — omnia domata, 59, — consilia compleri, 83; — militibus instructa, 101; — quos cogere queas, 160; — retinendum esset regnum, 182; — obsessus, 185; tenet regnum, 186; abiectis, 209, 235; — muniti, 291, 321, — certare, 296; — legi libertatem, 289; — regem exorant, 290; eonstrata, 315; — sues tutus enim, 329; — valere, 329; — decoribus cultus, 384; — civilibus, 394; — abstinent, 411. *In* armis decoris lubidinem habuerant, 18. *Ab* armis discedant, 55; — discedere, 58. *In* armis forent, 60; — sunt praesidia, 85; — erat opes, 168; — omnia sita, 233; — opem habere, 262; — sunt, 364. *Cum* armis velitaribus missus, 321. *Armis* partum, 365.
Armare manus, 307. *Armati* copias, 163. *Vt* quemque armaverat casus, 101. *Armaverit* manus, 324. *Armata* plebes recessit, 55. *Armatus* hostis, 18. *Armata* plebes incedit montem, 347; — plebes recessit

- set, 390. *Armatus intentusque*, item coegit militem, 311. *Armatus* in primam aciem subducit, 108. *Armatus* eatis contra inuarias, 194; — *inermesque*, 301. *Armatus* dimittit, 94. *Adversum armatos*, 319. *Armatus* loca obsidere, 46. *Com armatis* milite, 47. *Arreptus* armis, 160.
- Arrexit* animos certamen, 63. Non paulum *arrexit* eos oratione, 176. *Arrexit* reliquias belli, 362.
- Arrogant* sibi ex aliena virtute, 182.
- Artificiosus* talis negotii, 104.
- Artificio* opus est, 184.
- Artes* bonae famam quaerit, 10. *Artes* summi ratiocine, 148; — animi et corporis bonae, 190; — praesumae 286. *Artium* malarum animos insolens, 113; — malarum mos, 213. *Artes* bonas dare, 146; — propter bonas, 119. *His* artibus, 20. *Artibus* melius imbutus, 26; — in bonis melius retinebat, 213; — suis tentari, 226, — huiusmodi petere, 276. In artibus optimis egi actatem, 278.
- Artis* locis (pro *artibus*), 412.
- Arte* colam (neque illos), 184; — modum statuere, 112; — aciem statuere, 234.
- Artus* signa collocat, 107. *Artis* sume ira, 256.
- Ascendere* navim, 187. *Vbi* ascenderis ad laevam tuo. *Ascendens* sepius, 300.
- Ascensus* paullo asperior, 300.
- Asper* locus, 18. *Aspera* res, 94; — rupes, 107; — bellis, 426. Nihil tam *asperum*, 65. In *aspero* negotio territus, 307. *Asperi*, incoliti *Gastuli*, etc., 175. *Aspera* evenerunt, 46. *Asperas* res, 21. Per *asperos* montes abducit, 102. *Aspere* aggredi, 291. *Asperis* bellis, 426. *Asperior* assecutus, 300; — fortuna,
425. *Asperius* obium, 114; — opinatione, 277.
- Asperitas* loci, 233. *Asperitatem* belli ostendere, 191. *Asperitate* locorum muniri, 291. In tanta *asperitate*, 255. *Asperitates* aspervādere, 263.
- Aspernabatur* animis, 12.
- Aspernabatur* verbo, 89.
- Assedit* Cato, 96. *Assideri* *Animum* undiebat, 405.
- Assiduis* bellis, 347.
- Assutus* ad cavendum, 44.
- Atrocitatem* facti sentiant, 189. *Atrocitate* sceleris invidiam lenire, 41; — rei, 314.
- Atrociter* agnabatur respublica, 216.
- Atrox* fuit bellum, 152; — animi, 375. *Atroci* in negotio, 48.
- Attendens* labuit, 97; — suorum res, 290.
- Attulerat* famam, 29, — opes, 113.
- Attulerent* alteri alteros, 268. *Attrita* est temeritas ducum, 286.
- Attentus* ageris, 92.
- Attus* in sollicitudine, 365. *Attus* in spe pacis, 327.
- Attigere* bellum, 210. *Attiguit* pars, 174. *Ne* attingat, 364.
- Attribuit* pecus omnes, 193.
- Autor* et socius, 193. *Auctorem* sequimini, 458, — fore tribunicias potestatis, 399.
- Auctoritas* senati maxima foret, 62; — quo maior sermoni inesset, 65; — ordinis, 358. *Auctoritatem* polleere audierat, 189.
- Audacia* pro pudore, 12, — in bello, 201; — malarum rerum, 91; — quanta inest animo, 103; — opus est, 105; — pro muro habetur, 106. Quanta *audacia* in exercitu fuisset, 110. *Audacia* intulerant, 163. *Audacia* plurimum inerat, 31; — virilis facienda, 43. *Non* audacia equare, 87. *Audaciam*

promissam, 54. In sudaciam lecti.
79.

Audax nominis, 14.

Audaces aggredimini, 105.

Audebat consilium petere (non),

250; — Sullae dominationem, 438.

Senatus non audebat abscdere, 173.

Ausi erat credere, 21. Nec audeam

petere societatem, 406. Quantum

vos eudentis, 354. Ausorem nihil

palam, 324. Nihil ausus, 333. Aus-

us liqui, 393. Audendo magni

facti, 414.

Audio illos nati, 170. Audiri praedi-

cationem, 76. Audierat acutus Syl-

lem, 325. Audienti molia, 97.

Audiri a suis, 243. Audiebatur de

oppugnatione, 183. Audita tole-

rare uquiverat, 289.

Auget exercitum, 53; — annum

ma, 181; — mentem, 207. Au-

gete ingenium fortibus, 367. Au-

xiam magnitudinem, 361. Augen-

dio republicae, 17. Auctum licen-

tiam popularis, 396. Augeri me-

lus, 297. Aucta sunt maxime,

347. Auctus erat ab eo genere,

289. Auctae erant hostium opes,

220. Aucta agris res eorum, 16;

— amescunt, 148; — in altitudi-

nem, 298. Aucto corpore, 376.

Augescunt animi, 203.

Aulus exornatis (per), 389.

Auribus collit limor ausui, 104; —

— competere, 368.

Auri opes, 412.

Auxiliantur mihi decreta, 185.

Auxiliosos equos dispectiverat, 224;

— milites mittere, 311. Auxilia-

ribus equibus attribuit, 293; —

enhortibus expleis, 289.

Auxilium frustra petiverit, 55; — pe-

tere, 166, 167; — potant in ele-

phantis, 435; ab iocanis pedibus

petere, 324. Auxiliu nihil esset,

65; — egeas, 171; — hunc egeas,

200. Auxilio esse pauci conciperunt,

16; — venturum laborantibus,

240; suis venisset, 272; — oc-

curret, 314; quid opus est, 367.

Auxilia parantur, 95; — peditum,

156; — paranda votis, 351; — in-

struebantur, 364. Auxiliorum spes,

425. Auxilia omnes portabant, 173;

— dirimitere, 157; — necessere,

210, 274; Auxiliu decorum, 423.

Avaritia pro obliquitate, 122; — si-

dem subvertit, 21; — vimos exer-

cebat, 22; — minime erat, 20; —

invast, 25. Avaritiae vis invaserat,

201. Pro his avaritiam habemus,

93. Ob avaritiam caesus, 426. Avar-

itia magistratum, 65. De ava-

ritia civium querat sum, 91. Avar-

ritia immani, 196; profunda, 271;

— caesi, 271. — corrupta erat, 348;

averso (ex), 394; — admittunt,

294.

Avida imperii natura mortalium, 155.

Avidus potentiae, 173; — consul

belli gerundi, 203; — gloriae, 250.

Avidam rerum novarum genus,

223. Avidi laudis erant, 19. Avid-

is rerum novarum, 179. Avidior

properuad; factus, 417. Pacis avi-

dissimus, 330.

Avidius fecerit, 354.

Avortere ab hostibus, 291; — pec-

dolum, 407. Avortoris armis, 106.

Avortitor statum, 314.

Avorum ingenium, 315.

B

Bellandi causa, 407.

Belliosa gens gallica, 64. Belliosis

Libyis, 179.

Belliscorum rerum insolita, 210.

Bellum fuit cum gentibus, 174; —

asperumum, 226; grave postum,

347; acris, 366; — transgressum,

388. Belli patiens juvenis, 18; —

coaditio, 39; facienda princeps,

43; — fuereat milium, 46; — ti-

mor insolitus, 52; cretum expro-

- clabant, 61; — studium, 66; —
— scire, 83; — gloria, 97; —
— fortissimum tentare, 103; — gerendi
avidus, 203; — conficiendi, 207;
rudis, 304; — acientes, 307; —
promptissimos delegerent, 377;
— recentia ira, 406; — florem for-
tium putes, 418; — ab aliis acti
ratio reidenda, 426. Ad belli
societatem impellat, 64. Propter
belli usum, 292. — Bellum acriter
moveri, 49; — patriae parare,
90; — fecit, 95; — novum exopta-
bat, 99; — pace nemo tulavit,
105; — inferendum, 179; — ge-
rere coepit, 181; — amare, ibid.;
— conficere, 206; — agitalurus,
327; — neque feci, 329; — posse
poni, 330; — irritare, 358; —
pati, 359; — ex bello serui, 362;
— sanctor, 366; — sumere, 407;
— prolatus, 411; — cepturus,
ibid.; — conficere per nauta cor-
pora, 413; — exspectare, 414. Ad
bellum maritimum, 62; — arces-
sunt, 94; — spes reparum illa-
cerat, 102; consil missus, 253;
— misit, 386. Bello clarum fieri,
111; — tentare, 16; — meliores
acquiritur, 163; — renovare, 206;
— proclari, 210; — multarum
rerum egent, 219; — melioribus,
228; — defensus, 330; — concor-
diam quaerit, 365; — tutatum
regnum, 412. De bello pacationes
fecerunt, 211. In bello audacia,
104; — bellis incerta rectigali,
425.
Bene pollicentur, 66; — atque de-
cor gesta republica, 313; — po-
gnatum, 323. Non bene consultis,
295.
Benefactor republicae, 11.
Beneficia ab aliis laudem quasque ma-
lebat, 20; — republicae procedunt,
277; — extollebant, 361.
Benefici immemorem, 200; — com-
monefacere, 228; — memor, 321.
Beneficio vestro maximo, 282; —
coerctum, 295. Beneficia in ple-
bem, 53; — debere, 166; — eripit,
167; — patri auxiliatur, 185; —
dones optimos, 197; — prestita
faciebant, 278; — dare per eo,
304. Beneficiis magis quam metu,
21; — magnus habebatur, 98; —
nequum vicum, 317.
Benivolentiae credebant (implicite),
319.
Benignitatem Sullae libens accepit,
320. In benignitate dona habebat-
ur, 319.
Benigne verba facit, 317; — habere,
331.
Bestis obiculi, 169.
Bonos imperatores, 17.
Bonus nemo tui cum via libertatem
amittit, 55; — case malebat quam
videri, 99; — consilio, 156; —
pecori ager, 175; — sequitur sit,
200. Quibus neque res, neque spes
bonus ulla, 39; — auxilia nobis
permanet, 154. Boni imperatoris
officia exercebatur, 110. Bonae
spei pleni, 331. Bonum et ius va-
lebat, 20; — habere vultum, 22;
— publicum simulantes, 62; — pu-
tabat maximum in celeritate, 69.
Supra bonum aliquod bonum, 272.
Pro bono ducitur, 348. Boni as-
pectiores quam mali, 18; Gulez-
que monere, 167; malos antehabent,
364. Bonorum (i. virorum) inopia,
289; — fortunae finis est, 148. —
Boni amiserat, 47; — patriae place-
raverat, 26; — omnia in spe ha-
beret, 52; — plura accepisset, 316;
— ingeni, 325. Bonus invidens,
59; — oportere plus gloriae quam
divitiarum, 286; — Bonos increpat,
40; — perditum esse, 200. Ad
minus bonos pervenit imperium,
86. Luxia bonos et malos, 87. Bo-

nō diligētiā, 348. Ex bonis orta
sunt mala exempla, 86.

Arēā spatio, 101.

Brōter pro se dixerūt, 329.

C

Cadavera hostilia volentes, 111; —
saluta, 405. *Cadaveribus constricta*
armis, 315.

Caecura in perniciem misericordia,
199. *Casurum precipitem*, 158.

Cacus cupidinis, 187, 206. *Cacum*
corpus ad hostes vertere, 324. *Cacci*
avaritia, 271.

Caedere maxima vi, 243. *Caeduntur*
inter potrosum inimicitias,
401. *Caecum ob oculos*, 426.

Caedis concors, 44. *Caedem parent*,
54; — portendunt omnes rerum
mutationes, 149; — fecisse, 197.
Ad caedem parati, 204. *Caedibus*
vastam urbem, 354.

Calamitas oppressisset remp. 63.

Calliditas abstinuit armis (quos),
411. *Calliditate factum*, 324.

Callidus leniuabat, 222. *Callidam*
exercitū fecundissimam, 424. Per calli-
dos homines exercitum tentabat
208.

Calonibus (cum), 361.

Calomais impediti se triumpharent,
49.

Calui ratos, 384.

Cannara insuper, 200.

Cunopis patentiibus, 324, 325.

Cannere (signa), 206, 301, 309.

Caperē ac dolis nequiti, 168; — ac-
mā, 208, 242, 310; — tēres, 256;
— cibum, 294; — Capiti mortales
pugnando, 191; — multa castra,
237; — consilium ex copia, 238.
Capitis consilium, 93. *Cepi* (bo-
nacem) per hanc, 281; — Caput
primo cura, 259. *Cepere locum*
edilicem, 242. *Ceperat insolentia*
plebea, 212, — quemque peri-
culum, 233, — formido, 310. Ne

quid detrimenti capiet, 368. Dum
caperent pecunias, 258. *Ceperit ur-*
bes natura munias, 19. Quid ob
benefacta cepisset? 360. *Cepisset*
privata arma, 361. *Cepisse consu-*
latum, 274. *Capi consilio per otium*,
264. *Capiboutur dolis*, 27. *Capere-*
tur per dolum, 162. *Capito amore*,
28; — pravis cupidinibus, 146.
Capitum pedibus, 203. *Capita urbe*,
90, 272. *Capitae pecuniae accesser-*
bunt, 201. *Capita signa militaria*,
310; omnia donat militibus, 289.
Capitis semmo hostibus, 309. *Cap-*
plendae reipublicae luhido, 14. Ad
capienda arma paraverat, 46. In
capendis magistratibus, 396.

Capessabant laborem, 352. *Capessente*
reipublicam, 90, 287. *Capessan-*
dam libertatem, 392.

Capitis accessere, 261. *Caput sperire*,
419. *Supra caput est dux hostium*,
94. *Capito cecnas pleroque*, 288;
pecunias solvit, 257.

Capitulum eorum condemnatis, 58;
— rerum manifestis, 96.

Capitaneae intercepta pro castris, 36.

Captivi agri custodem, 409. *Captivis*
eximel eorum libertatis, 350.

Carcerae alacritatis non possunt sim-
plices, 328. Est in carceris locus,
100.

Cerebat iudiciibus, 26. *Cerendum*
luzu, 363.

Cerminibus valum, 360.

Cera ferua, 175.

Carptum res gustas pericribere, 13.

Carus iusta plebi patribusque, 290;
— ob bona ingenii, 325. *Carum*
existimans, 159. Quod carum ae-
stimant, id faciunt, 286. *Cari mi-*
nime perfugae, 311. *Carior fides*
paucis quam pecunia, 174. *Carrus*
nihil habeo, 328.

Castella capit, 237; aggreditur, 289.

Castellanorum ille, 296.

Castra posita sunt, 264; — locata,

- 323; — *movere*, 102, 103, 222; — *invadunt milites*, 182; — *non esse illis*, 233; — *facebant duobus locis*, 239; — *metabatur*, 323. In castra contendit, 58. Castris positis, 295. De castris processerant, 111. Ex castris discesserat, 59. In castris militum discabant, 18; — *ignis fieri*, 322. Pro castris auxiliarios mittere, 321.
- Causis* quemque armaverat, 102; — *gravis in servitium ex regno*, 249. *Causae* miserati sunt, 83; — *laetandum puto*, 171; — *victoriae inventurum*, 188; — *dare fortunam praeceleri facioris*, 240; — *utrumque difficiliorum*, 306. *Causa* oblatum, 163; — *secundas ne acciderit*, 268. *Satis honestas pro meo causa spes*, 57.
- Cataphracti* equites, 416.
- Celeus* habiturum (in), 252.
- Ceteras* flagitiorum, 26.
- Catervatim* concurrunt, 366.
- Causa* vetus bellandi, 407. *Causas* nihil habere, 167. *Causam* miserorum suscepit, 57; — *consilii aperire*, 104; — *dicere inanes*, 257; — *audem belli habere*, 271. *Causa* distimulandi, etc. 52; — *temulij cohortes conscripserat*, 108; — *insolentiae cognita*, 42; — *fides*, 283; — *itineris perpetuitas*, 321; — *incognita*, 170; — *honoris procedit*, 332. *Causis* de multis praeceps scilicet, 60.
- Cavere* ab illis res monet, 90. *Caveret* ne sibi consolant Numidae, 247; *petere*, 251. *Ad cavendum* non deberent astutiae, 44. *Caveri* ab invicem, 326. *Cavendus* dolus est, 399.
- Cecidit* res opportuna, 36.
- Cedere* loco, 21; — *fortuna*, 56. *Cedunt* prospera omnia, 75. *Cedebant* loco ad faciliores vias, 435. *Cessere* prospero, 45. *Cesserat* secus bellum scutatus, 289. *Cessavit* melo, 204. *Cedebant* veluti inaequere, 208.
- Celata* per ignobilitatem, 432.
- Celebrare* in maius virtutem, 267. *Celebrant* res fortuna obcorantque, 19. *Celebravero* neque ramque publico, 266. *Celebrantur* facta, 19. *Celebratus* nocturnaque, 589; — *festusque dies*, 254. *Celebratum* maximum forum, 225.
- Celeberrimi* in mod. templi, 380.
- Celeritate* vitare, 264.
- Censeo* ne sanguinem vestrum praebitas, 397. *Censeat* patiamini potius, 366. *Censuit* pecunias publicandas, 92.
- Censores* senatu moverant, 41.
- Census* capite plerumque, 228.
- Centurio* primi pili, 208. *Centuriones* in primam aciem subducit, 109.
- Centurias* (per), 293.
- Ceram* in sese habere vim, 151.
- Cernere* ac contra latrones, 109. *Tam vero cerneres*, 110.
- Certamen* gloriae maximum erat, 189; — *velut irruerit animos*, 63; — *iniquum*, 237. *Certamina* suis fuit, 347; — *adversus*, 391. *Semper in certamine agit*, 346. *Post certamina* multa, 408.
- Certare* cetera, 155; — *armis*, 226; — *pro salute*, 333; — *manu*, 405. *Certamus* pro patria, 105. *Certabat* virtute cum sirenco, 99. *Certabant* de virtute, 20; — *quisque pro sua potentia*, 62. *Certantes* petere murum, 301. *Certatur* vi maxima, 109.
- Certa* si postea adestis, 322. *Pro certo* creditor, 28; — *habetis*, etc. 92. *Certior* sit, 272.
- Cetera* vita, 95. *Ceterum* exercitum in subsidio locat, 109. *Cetera* pluvia utebantur, 292. *Ceteri* obtundunt, 332; — *quod dolere solent*. ego laetior; 328. *Cetera* occulte loquuntur, 317.
- Ceterum* (adverb.), 33, 37, 80, 321,

Sas et alibi; — materno genere imper, 325; — De republica paucis accipe, 329; — dolo, an vero, 331; etc. etc.

Cervices (in) sublatum, 399. In cervicibus Italise agentes, 386.

Cibus erat caro ferina, 175; — erat adversum famem, 292.

Cicatrices adverso corpore, 283. Cicatricibus adversis, 432.

Cirater Kaleudas, 30; — deodolim pedes depressas, 100; — deum millium intervallo, 323.

Circum se amicorum praesidia habebat, 45. In Apuliam circumque loca, 49.

Circumdatus moenia vallo, 184. Circumdato exercitu, 187.

Circumare cum legatis, 222; — ipse vigilia, 312. Circumens equo, 109. Circumendo singulatum, 78.

Circumlevi superactis fluctibus, 324.

Circumsedit oppidum, 182.

Circumspicere omnia, 260.

Circumspicit diem bello, 362. Circumspicite, cui mandatis, 426.

Circumstidisse in patris sanguinem, 41.

Circumvenire insentes, 29; — quasi hostium multitudo, 106. Circumvenit moenia exercitu, 241; — vallo, 265. Circumveniebant disiectos, 233. Circumveniri innocentem, 88. Circumventus ab inimicis, 53; — his difficultatibus, 156.

Circumventum hominem neocantidibus, 40, — falsis criminibus, 55. Circumventi sumus, 95.

Circumventos iudicis se credere, 323. Ad circumvenandum populum, 397.

Citatis ventis per cava terrae, 428.

Citi speculatores, 313.

Civile praeda acerbius, 357. Civile bellum exoptabant, 30; — impertum, 284. Civilem ante vi-

ctoriam, 304. Civili sanguine alebat, 27; — sanguine infecta, 323.

Civita bella orta sunt, 347. Civiles ob discordias profugos, 267.

Civilibus armis dicta alio, 394.

Civis inquilinus, 53; — erat ex Latia, 257. Neque civis quinquem captes, 111. Civem non te patiantur, 165. Hostes, civis permixti, 233. Civium maior copia, 93; — causam communicantem cum servis, 102; — multitudinis factiones valere, 88; — virtutem patravisse, 97. Civis omnibus modis coëtere, 48. In civis ammadvertebant, 88. Cum civibus agas, 434.

Civitas aucto resp. 16.

Civitas quantum creverit, 18; — utebatur patrocinio, 66; — Rhodiorum, 81; — servitute oppressa, 87; — laxa correpta, 97. Civitatis lingua conversa communio, 268, — opes in illo sitae, 333. Civitatem invasere metas atque moeror, 210. Civitate impida, 212; — prohibenter 353.

Civitatium principibus notus, 64.

Civitates maritimas, 387.

Clades alia alium opprimit, 169.

Cladi sunt republicae, 226. Clade satutas, 351.

Clam secum profugeret, 322.

Clamor exortus est, 71. Clamorem tollere milites, 310; — hostilem accepit, 243. Clamore maximo concurrunt, 109.

Clandestinus consiliis, 418.

Claritudo summa paratur, 248. In tantum claritudinem pervenerat, 256.

Clarus mansuetudine et misericordia, 98; — tanto tam clarus erat, 251. Clari magis quam honesti, 187; — celsi per gentes, 350. Satis clara vobis sunt, 387. Clarus aliquid esset, 78. Clarissime ex gente, 102.

- Classo exui*, 411; — vehiculus com-
modus, 425. *Classes* fusae fuga-
toque, 268. *Ex classibus* milites
scribere, 288.
- Claudit res* ignorantis, 400 (*pro
claudunt*).
- Claudent portas*, 256. *Clausum aliud*
in pectore, 22. *Clausum sese* mon-
tibus, 103; — *fame et ferro tenet*,
209. *Clausi in tenebris*, 169.
- Claves* parci adulterinas, 163.
- Clementia* clari status, 349.
- Clientum* prosequi, 45. *Clientes*
fidos, 36.
- Clientelae* multae, 277.
- Conquantis* montibus, 38.
- Conluere* novi veteraque, 289. *Con-
luerat* vix inter saxa, 298. *Con-
luerit facile*, 16.
- Conspicant* dissimulantes, 73.
- Coelum* obscuratum, 206. *Ad coelum*
ferro, 295.
- Coenatos* esse milites, 322.
- Coepit* polliceri, 42; — silentium,
202; — inveni dissensio, 216;
— mare magnum esse, 277, — *ex
virtute* nobilitas, 281; — *haberi*
maior, 295. *Coepisti* (qua), perge,
366. *Coepere* se quisque extollere,
17. *Coepit* legere acta minorum,
277. *Coepit* fore bellum, 182.
- Coercebat* exercitum pudore, 312.
- Coërcitum* beneficio, 295.
- Cogere* armis amicos nequeas, 160;
— sub imperium, 179; — exer-
citum, 253; — secum proficisci,
275; — ad militiam, 277; — exer-
citum supplicio, 284. *Cogit* fa-
urum multitudinem, 270. *Item*
milites cogebat, 311. *Cogit in*
usam, 197. *Coëgero* uti deditio-
nem faceret, 294. *Qua* coëgerat
res, sedes habebant, 176. *Cogit*
armis, 364. *Neu* cogatus consulere,
387. *Vt* cogeret eos a sociis, 302.
Cogisset milites laborare, 220.
Cogitum potestas erat, 183. *Cogor*
esse oneri, 166. *Cogebatur* sequi,
238. *Conatus* rerum nequitiae,
226. *Conci* difficultate loci, 209.
- Cogitas* fac, 70.
- Cognitionem* intervenisse, 319.
- Cognatum* repetebant, 111. *Cogna-
torum* opes, 277.
- Cognomen* Africano ex virtute, 153.
- Cognoscere* quid hominibusque, 290.
- Cognoscit* mandata, 300. *Cognovi*
furtas fidosque, 36; *viri* mode-
stiam, 84. *Cognovit* ea parvi, 79;
— fieri, 103; — *ex literis*, 158;
— *opportunos*, 223; — *de casu*
Bomilcaris, 260; — *de societate*
regum, 272, — *quae egerat*, 300;
— *de adventu* hostium, 306. *Rem*,
uti acta, cognovit, 259. *Quae* co-
gnovit modo gloriosa, 290. *Co-
gnoverunt* de adventu, 289. *Co-
gnoveram* bella gesta, 97. *Cogno-
verat* infestum, 35; — *audaciam*,
54; — *esse loca arida*, 263. *Cogno-
veris* domos, 25. *Cognovetis* veram
(satisfactionem), 56. *Purro* qui
cognovissent inimicos, 112. *Quanta*
cognovissent signa, 74. *Cognatus*
pace, 180, — *ager* hostibus, 226.
- Cognita* re fides, 56; — *pernam*
amicitia, 170. *Cognitum* Romae,
189; — *experimentis*, 223; — *iter*
speculanti, 324. *Ante* cognitum,
328. *Sibi* cognitum per Dabareu,
330. *Cognito* iudicio, 72. *Cognita*
voluntate, 380. *Cognitis* institutis,
210, — *invidus*, 229. *Ad* cogni-
scendum illustria, 153. *Promissa*
eius cognitum sunt, 298.
- Cohors* praetoria eos disiecerat, 210.
- Cohortem* praetoriam induit, 110.
- Cohortes* compleret, 101; — *in fronte*
constituit, 107; — *veteranas* con-
scripserat, 108; — *incedere* iu-
bet, 109.
- Cohortari* universos, 36. *Cohorta-
tus* ut petitionem carere haberent,
40; — *milites*, 300.

Collegem fore sibi speraret, 40; — perpuleret, 44.
Colliburent (quae) victoribus, 83.
Colligere sarcinas, 306. *Collecta vasa*, 263; — secordia sunt, 308.
Collis oriebatur, 227. *Collem proximum occupare*, 209. *Advorso colle*, 234. *Colles duos propinquos*, 308.
Collocat signa in subdolo, 107; — legionario cohortes, 223; — pedites electos, 228; — exercitum in promissum, 246.
Colloquendo gratis, 247.
Colloquio diem deligeret, 326. *In colloquium de pace veniretur*, 330, 331. *In colloquio verba facit*, 209.
Coloniae patebant, 104; — veterum militum, 358. *Coloniis deducendis*, 217.
Colonia (ex) Sullanis, 47.
Colas exanguis, 28.
Codare artes eas, 286. *Nec colam illas arte (pro arte)*, 284. *Collis talem virum*, 160. *Coleret amicitiam populi romani*, 157. *Colendo agrum vitam agere*, 12. *Colabantur boni mores*, 20. *Colinae acies decuribus*, 384.
Cominus instare, 109.
Comitorum venit dies, 45. *Comitia impediēbat dissensio*, 206. *Comitiis habitis*, 42.
Commencularis te, 315. *Commaculatos satellites*, 355.
Commementum frequentiam, 225.
Commensus suprior spe, 264; — vehebatur, 425. *Commentum maturat portare*, 206. *Commensus abunde erant*, 104. *Commentibus paratis*, 191.
Commemorando ea animos accendebat, 109.
Commendo nunc Oréstidem, 57.
Commendationi meae fiduciam tribuit, 56.
Conversari arma, 254.

Commercia prohibebat lingua ignara, 177.
Committat scalae, 246. *Committat monet opes eas*, 247.
Commiserat facinora iudicium virilis, 43. *Committi posset praesidium*, 109.
Commodare signatiles falsos, 29.
Commodum regis famae saepe anteferebat, 174. *De comodo diasseret*, 315. *Ex comodo aestimare*, 22; — pugnam facere, 272.
Commonefacere beneficium, 258.
Commoratur paululum, 106.
Commori hostibus, 368.
Commotus ira, 52; — insolite re, 251.
Communicatio consilio, 34.
Communare suos locos, 254.
Communus finis haberetur, 268; — res gereretur, 326; — fastidia asperior, 425. *Communus cum dia*, 8. *Commune nobilitatis malum*, 251. *Communem omnium naturam exultare*, 280. *Communes hostes omnium*, 271. *De communibus negotiis consulere*, 321; — rebus disseruit, 329.
Commotus ordinibus, 279.
Commotio tanta incussit, 164.
Comparant delinimenta, 399. *Comparaverunt malum publicum*, 418. *Comparare me hominem novum*, 280. *Comparato exercitu*, 181. *Comparata sunt legibus*, 82. *Comparatis rebus*, 44.
Comperimus parum, dolo an vere, 331; — parum an caso ita eveniret, 255. *Comperio fuisse magnam viram*, 221. *Comperit de rebus actus*, 365. *Comperitum est periculo*, 9. *Comperitum foret*, 27; — scilicet habebat quo consilio, etc. 48; — de his locis narraverim, 174. *Comperit nobis est ea res*, 41; — sunt ubi ea Romae, 210.
Comperere animo, 368.
Complet cohortes, 101. *Complet lectu*

- omnia, 83. Complentur omnia
eade, 296.
- Complezu* (a) parentium divelli, 83.
- Composita* dicta cum factis, 226; —
— supplicia, 351. Compositas fe-
stas cohortes, 441. *Compositus* lus
rectius, 407. *Compositus* ex variis
gentibus exercitus, 176. *Compositum*
ex anima et corpore, 147. *Compositum*
foret bellum, 305. *Compositam* orationem,
282. *Composito* dolo, 330. *Composita* verba,
283. *Paratis* compositisque rebus,
219; — inter se rebus, 254; —
omnibus, 292. Ita compositis re-
bus, 240. *Componendi* belli licen-
tiam, 318.
- Comportare* frumentum, 225. *Domum*
comportant aurum, 266.
- Comptem* animo, 431.
- Compositae* miserati sunt, 83.
- Comprobato* iudicio, 78.
- Conari* (ne) quidem, 364. Neo co-
nabuntur, 399. *Conatus* est facere
deditionem, 222; — persequi in-
dicem, 259.
- Concedat* (non) tempus quieti, 246.
- Id* concedunt mihi, 282. *Con-
cessit* in ditionem, 37; — *heredes*
pater, 169. *Concessere* alius alio,
162; — in nomen imperatorum om-
nes victi, 179; — in ditionem,
391. *Concesserunt* in gratia eorum,
347. *Concederet* astati, 161, 338.
Si concesserim singulis animam,
424. *Concessissem* iniorum, 171.
- Concessione* revertere, 407.
- Considerant* adversis vulneribus, 111.
Nisi ac statim incidere, 315.
- Concomis* non ultra locum, 395. *Con-
cione* advocata, 103, 202; — ha-
bita, 67. *Concomibus* omnibus,
281.
- Concomantur* turbas, 394. *Concitus*
iniuria, 57. *Ad comitanda* servitio,
72.
- Conclamant*, 75.
- Concordia* maxima, 20; — et pax
disturbantur, 364. *Concordiae* quae
apes est? 199; — *specie*, 337; —
gratia, 368. *Concordium* ... decre-
verunt, 361; — bello quavis, 365.
Concordia crescunt res parvae, 160.
- Concordina* (e) ortus, 225, 154.
- Concupiscit* homo sapiens, 23.
- Concurrere* adversis equis, 244; —
corruptissimam, 362. *Concurrent* ca-
teratim equites, 306. *Concurrere*
ad eum copiae, 102. *Concur-
rentibus* auxilia gloria, 380. *Con-
currebat* utrumque, 235.
- Concursu* primo puls, 262.
- Concesserat* quod factum populares
contributione, 43.
- Condemnator* rerum capitalium, 28.
De condemnatione supplicium susce-
bant, 88.
- Condulere* alias urbes, 179; — *Romam*
Treni, 16. *Condita* potestatem
a maioribus, 326. *Condita* a Si-
donio oppidum, 267. *Conditor* peste
orbis terrarum, 413.
- Conditio* vitae futura, 37; — non est
ipso otio frui, 395. *Quae* conditio
belli foret, 39. *Conditionem* ac-
quam, 270. *Conditione* eadem,
270. *Per* conditiones, 247. *Condi-
tionibus* posse bellum poni, 330.
- Condonatum* malefacta, 91. *Condo-
nare* se vitamque reipublicam,
270. *Condonaretur* scelus, 189.
- Conducit* milites in usum, 233. *A*
conducta multitudo, 92.
- Confortissimi* obstitant, 208. *In*
confortissimos hostes, 110.
- Confortum* (non) sed divorsi, 222.
- Conficere* bellum 413. *Confecit* man-
data, 163. *Confecit* fure, 386.
Malta confecerat, 204. *Conficeretur*
exercitus ibi, 221. *Confectus*
morbo et aetate, 138. *Confectus*
auxis, 162. *Confecit* vulneribus,
245. *Confecit* bello, 82; — *provo-
lio*, 110.

Confidere parum Mario, 330. Quamquam consideret opibus, 173. *Conatus* his amicis, 30. *Confisi* diis importabilibus, 55; — se inviolatos fore, 188.

Confusus erat potentiori, 218.

Confirmare territas, 208. *Confirmavit* exercitum, 222. *Confirmavit* opes factionis, 54. *Confirmarent* societatem, 70. *Confirmaturum* labores illum diem, 228. *Confirmatos* ab omnibus, 201; — imperitis hostium, 309. *Confirmato* animo, 72.

Confiteri, 288. *Confessi* sint paravisse, 96. De *confessus*, 96.

Confiteretur eos alieum, 27. *Confiterentur* illi invicem, 78.

Confingere cum Antonio, 103.

Confluxerant Romam, 60.

Confodere Ciceronem, 47. *Confoditur* pugnant, 110.

Confusus ad vos, 166.

Conglobaverat (uti) fores, 306.

Congressi, seculi voluerat, 327.

Congressu (in), 244.

Conversat in vincula, 67.

Coniunxerat sibi multos, 157. Si quos coniunxerat locus, 307. *Coniunctam* nobis beneficia, 169. *Coniunctio* sanguinis, 160. *Coniuncto* amborum exercitu, 305. *Coniungendae* societatis, 273.

Coniurant inter se principes, 254.

Coniuravere pauci, 34; — cives, 94. De *coniuratis* decernere, 92.

Coniuratio valuisse, 33. *Coniurationis* populi, 43; — principes, 46, 67; — cives, 59; — opibus, 102. *Coniurationes* infestas, 83. *Extra* coniurationem fuere, 64. De *coniuratione* si quis indicavisset, 50; — dissimulare, 72.

Conquisit etc., 263.

Conscientia mentem vastabat, 28; — de culpa, 56; — delicti, 189. Ne quis in *conscientiam* duceret modestiam, 282. *Conscientia* scelerum,

15, 362. Ex *conscientia* diffidenti rebus suis, 207. *Conscientia* impediebat, 204. Ex mala *conscientia* digna timere, 248.

Conscire animus, 27; — scelus, 56.

Conscia caedis, 44. *Conscii* tanti facinora, 41; — coactionis, 59.

Conscripserat cohortes, 109.

Consecraverat aras fratribus, 270.

Conscitis subradicibus iuvantum, 103;

— utriusque exercitus, 182. *Con-*

sedere ellus, 309. *Consecerat* su-

perioribus locis, 233. *Consecderunt*

inter virgulas, 229. *Conscitis* II

millium intervallo, 323.

Consecravit omnia, 38.

Consecrarent manum, 228. *Consecquen-*

tes manus exercitus, 354. *Conse-*

crandi manum, 232.

Conservandas dignitatis spes, 57.

Considero (quoniam vos) milites, 106.

Considerate, 80. *Consideres* quid

postularet tuae rationes, 70.

Consilium non fuit, 98, 357; — cui-

us non frustra erat, 156; — pro-

rium, 187; — non est, 278; — ec-

terum est, 423; — neque satis ple-

cebat, 262. — *Consiliis* particeps,

39; — causam uti sperirem, 104;

— expers, 363; — dubius, 402; —

neget, 417. Nec *consilii* aliena, 65;

— satis mihi, 363. *Quidam* con-

silii caperent, 66. Neque *consilii*

egere, 87. *Consilium* caedis trans-

tulerant, 35; — diremit, 35; —

suum sperantes, 42; — novam ap-

probo, 82; — separatim capitis,

94. — habet, 247; — trahit ex co-

pis rerum, 308; — approbat, 322;

— publicum corruerunt, 361.

Consilio privato urbem lueri, 47.

Quo consilio, 70. *Consilio* pro-

videre, 292; — antebat, 358;

— meo usi sunt, 424; — caes

mentis caset, 76. *Ex* consilio uti

profugeret, 102. Nec *consilio* pal-

progem, 305. *Consilia* proderet,

44; — tota, 66; — exsecrari, 74; — verba accusantur, 183; — interuenire, 190; — speculatum, 325.
Consulis officium, 46, — nocturnus, 67; — claudens, 418.
Consulere pro opere, 396. *Consulenti* pro castris, 335.
Consitus ager arbutus, 335. *Consita* arbutus loca, 337.
Conspectu (e) nocturnus abbat, 355. In conspectu hostium, 310.
Conspiciantur, 219.
Conspici legatos, 65. *Conspici* quique properabat, 79.
Constabat mihi multa agisuli, 97. *Parum* constabat an, etc., 193.
Constantia huius laudatur, 98.
Constantius utque acquiescit, 9.
Constermentur equi, 370.
Constant bellum facere, 45; — octo cohortes in fronte, 107, — agmen, 229; — diem proximum, 229. *Constituit* iter ad oppidum, 272; — quae utilis via, 310. *Constituerant* mihi, etc., 67. *Constitutus* imperii finis, 162. *Constituta* nocte, 70.
Constructa omnia, 315.
Constructa moria, 23.
Conuoluit ordines habere, 270.
Conuenerit fieri in solennibus, 41. *Uti* conuenerat, 272. *Conuictam* a parentis duritiam, 312. *Conuicta* a lubricum animam contrahit, 173.
Conuicti ea equi Numiderum, 233.
Uti conuicta habere pericula, 278.
Conuictio velas, 42. *Ex* conuictudine, 259; — in naturam verbit, 273. *Pro* mea conuictudine, 57.
Conuict robustam agam, 39, — depugnatus, 80; — optatum factum rates, 100; — inuidiam timens, 210; — illa fretus, 292; — ex factore medes, 393, — ea adsum, 426. *Conuicta* clade, 351. *Per* conuictis ambitionem, 289. *Conuicti* insidias tendere, 46, — optumo, 68. *Se* consulens ipsum agendi factu-

rum, 40. *Consulem* factum accipit, 272, ducem sequimini, 358. *Pro* consule nunc est, 362. *Conuicti* declarantur, 42, 189; — dilectum habent, 58, — facti sunt, 279.
Consulem magna imperia, 336.
Consulere imperiam, 101. *Plerique* consularibus literas mittit, 55.
Consulatus illi petebatur, 253; — mandatur, 261. *Consulatum* petere, 40, 44, 250, 251 et alibi; — pollus credebant, 423 — gerebat, 203; — inter se per manus tradebat nobilitas, 250; — se ex vicia cepisse, 274; — adeptus ex rapinis, 360; — alterum petis, 365. *Consulatus* maiorum ostentare, 283.
Consulere manu militibus, 368; — de vita, 347. *Nen* consulere cogita mihi, 387. *Sibi* pro moribus consulunt, 242. *Consulit* senatum de foedere, 210. *Consulite* republicae, 426. *Consulatus* maioris civibus, 66; — famae, 82. *Consulere* arbi regnoque, 273. *Consuluerunt* male, 81. *Consulens* republicae, 61. *Consulens* magis dignitati quam irae, 202; — magna regno quam vadibus, 205. *Consulente* Cicero, 76. *Beue* consulendo, 95. *In* consulendo animus liber, 93. *Consuli* potest, 96; — potuit honestus, 303. *Consulatur* senatus, 172. *Consulatur* in eum grauius, 165; — de lugurtha, 187; — de negotiis, 391. *Consulens* senatus, 190. *Consulens* est de Rhodia, 82. *Amphobus* si consultum vellet, 330. *Consulto* non opus esse, 69; — non bene consulta in virtutem trahuntur, 295. *Velut* consulto alique opere, 296. *Consulto* agere, 245.
Consulens integra habere, 326.
Consulere quid statimur, 90. *Consulant* de rebus dubiis, 81. *Consulabant* republicae, 17.

Consultationibus prelatandis, 189.
Consultor tibi adsit, 319. *Consultor*em deum expectatis, 396. *Consultoribus* pessimis, 396. *Consultoribus* possumus, 252; — nosse esse, 359.
Consultu (ex) senati, 67.
Consumere, 25. *Consumsi* opes, 386; — rem familiarem, 388. *Consummari* fortuna belli, 367. *Consumtus* erat iam dies, 308. *Consumpta* multa oratione, 128.
Contactu procedere, 363.
Contagio invasit, 22.
Contemnit nos, 238. *Contemnunt* noxia moritatem, 180. Quasi *contemnunt* honores, 281. Tam *contemnunt* quam formidatus est, 357.
Contento imperio, 166. E *contento* metendum, 360.
Contemptor iacet animus, 257.
Contendere armis, 164. *Contendit* fallacias, 23; — in castra, 58; — Romanum, 164. *Contendit* cum maioribus probitate, 151. *Contendisse* peris manu, 57.
Contentionis modus, 62. Ex *contentione* oritur seditus, 56.
Conferre bonum olum, 12.
Confluentia lulido (pro), 10.
Confluere domos, 38; — magistratum ardebantur, 106.
Confluunt uoxum a consensu labidine, 173.
Contra luliditatem animi, 81; — rempublicam facturum, 89; — impotens, 95; — timorem animi, 180; — decus regium, 201; — belli faciem, 223. Quod *contra* est, 122.
Contra se talis erit, 110. *Contra* eo, 276.
Contrahit in unum dispersos, 309.
Contracte rube (a male), 354; — sunt dolo, 426.
Contraxerunt omnis Italia, 332.
Contraxerunt omnis vis, 332.

Sallust.

Contubernio patria libidem militabat, 251.
Contulerunt in loca, 293.
Contumeliam tibi impostare, 76. Ne sinat *contumeliam* remanere, 243.
Contumelia atrocem ingenuum, 273. *Contumeliarum* poenas, 253.
Contumelia conciliatus, 57; — effecere miserrimum, 409.
Contumeliosum in eos ferri, 253. — *Contumeliosa* dicta, 181.
Conturbare ordines, 232; — rem, 269. Ne *conturbaret* resp. 76. *Conturbatis* omnibus, 308.
Contusae erant opes, 220.
Convendi olia Romanos, 413.
Convenerit laborem visis, 286. *Convenerit* pax, 209. *Convenerunt* cetera, 69; — exarctas, 271. *Convenerit* in uno moerore, 16; — eo, 31; — in unum regali, 261. Vti *convenerat*, 220. *Convenerant* frequentes, 36. *Conveneret* legatos, 128. *Convenerit* videt, 36. *Convenerunt* omnia, 273. *Convenerunt* potius, 330.
Conventione in ea fuit Corvus, 41.
Conventum dimisit, 40. — *Conventum* memorari, 162. *Conventus* fieri, 40; — per omnes, 193.
Converti tibi imperium in dominationem, 17; — in regnum suum, 281. *Convertere* in vos vix castra, 391. Ne *converteret* praemia in pestem, 258. Hoc *convertit* arma, 413. *Convertit* lingua, 263. *Convertit* remanens natura, 463. *Convertit* in hoc ora, 277.
Convictus indicis, 27; — indicio, 96. *Convictos* facinora, 85.
Convivium exornat, 285. In *conviviis* secretatum agnos, 286.
Convocat in unum omnes, 32; — princeps cunctatione, 46.
Cooperatus flagitiis, 41. *Cooperatum* miseris, 168.
Coortis virtus, 269.

4

Copia (ea) nunquam fuit populo rom., 18; — erat vivere mollior, 33; — erat (latronum), 47, — memorandi, 81; — maior sociorum, etc., 93; — mutandi erat, 177; — appellandi fuit, 184; — non erat ferendi contra, 232; — et eadem illi fieret, 273. Copiam pugnandi, 234, 272; — societatis coniungendae, 273; — haberet lurgitiae, 329. Copia facta, 318. Ex omni copia, 101, 111. Ex copia rerum statuit, 211; — capit consilium, 238. Locis ex copia idoneis, 265. Ex copia tubicinium, 299; — rerum consilium trahit, 308; — necessarium, 318. Pro copia rei, 293. Copiae (id est opes), 75; — concurrerant, 102. Copias maximas fuderit, 19; — fusas, 110; — praecium generum parat, 226; — distribuere, 313. Parvis copiis bella gesta, 97. Copia hostium clausum, 103; — potens, 167. Pro copiis exercitum instruit, 107.

Cogum (nec) plenis pretis quam villicum habeo, 283.

Corum amicis, 158; — Asper, 327. **Corum** (absolute), 403.

Corus (ex) nitres fierent, 293; — ante Numidam, 299.

Cornifor (in) equitat. locat, 230.

Cornicines occiderunt, 370.

Coronam capiti imponebat, 380.

Corpus voluptati fuit, 19; — patiens inediae, 14; — annis infirmum, 17. Corporis magnus vi, 13; — — humani sanguinem, 40; — voluptates, 146; — artes bonae, 190; — voltu varius, 331; — ingenui, 416; — de honestamento fastidatus, 432. In corporis cultu, 75. Corpus liberos habere, 54. Corpus nudum ad hostes vertere, 324. Arma quis corpus tegitur, 106. Corpora tenebat locum, 110; — solu-

bi genus hominum, 175; — sancto, 326; — et lingua percitum, 379; — mulato, 390; — senecto, 405. Sine corpore ingenium nemo exercebat, 20. Corpore uti forent tota, 54. Corporibus anti, 245.

Corruptus fascibus, 34.

Corrigas delicta, 149. Corrupta fides temeritas, 302.

Corrumperet opportunitates, 69; — duces terrarum, 208; pabulum, 239. Corrupti igni oppida, 296. Dumtaxat et semet ipsi corrumperet, 266. Corruptum consilium, 362. Corruptum nomen Lēbyes, 178. Corrupterat lascivis milites, 211; — domus lag. 318. Corrupterent res familiares, 252. Corruptorum se suasque spes, 202. Corrumpebantur igni vinere, 296. Corruptus ab secordis animus, 194. Corrupta aetas stabilitas, 12; — praeda, 265; — luxu iuventus, 348. Ob rem corruptam, 269. Corrupta civitate (in), 26. Corrupti mores civitatis, 15, — superbia homines, 281. Corruptis plerisque, 191. Corrumperem se dedit inertiae, 155.

Crearetur (uti) in numero, 212. Crux pro iure vestro, 391.

Crebro impeto, 231. Crebris ignibus factis, 309. Quam creberrimos ignes fieri, 322.

Credere ostentat (s. esse) 224; — illi mentem divinam, 295; — virtuti suorum, 322; — loco, 51, 260. Quid creditis responsuros, 281. Credebat se posse, 43; — opportunum, 45. Credebatis mihi scire, 393. Credebant consilium polui, 42. Crederet fidei, 262. Ne ex crederet, 324. Crederent ne quid de se, 52. Credens optatum factum, etc. 53; — nihil infectum, 264. Credendo ea parum, 350. Falsum pro vero credi, 87. Creditur pro certo, 28. Creditum abutuerent, 44.

Credibilia nemini, 25.

Crescere contra potentem, 33; —
flammas, 151; — magis magisque,
255; — regnum, 167. *Crescunt*
parvae res concordia, 150. *Crevit*
pecuniae cupido, 21; — potentia
paucorum, 63, licentia, 87. *Cre-*
verat pop. rom. opibus, 82. *Malo*
resp. creverant, 87. *Quo fuga*. .
latus cresceret, 339. *Creverit ci-*
vitas, 18.

Criminari digressos ante tempus,
269. *Vt criminantur*, 396. *Crimi-*
nando secutum, 62.

Criminibus falsis circumventum, 55.

Criminose loqui, 152.

Cruco sparsa humus, 380. *

Crucem acti (in), 169.

Cruciatu virorum illustrium, 351.

Quis cruciatu satis est, 425. *Cruci-*
cistum non esse mortem, 85; —
deprece, 186.

Cruelis animus, 51. *Cruelis in ci-*
vibus facere, 24; — facinora, 96,
193. *Cruelior*, 351. *Cruelissimis*
parricidis, 95.

Crueliter victoriam exerceb., 62.

Cruelitatem edocuit, 21. *Crueli-*
tate foeneratorum, 54.

Cruentaverat glad. um, 314.

Cruentum bellu civile novum, 73.

Cruentum victoriam, 106. *

Cruore omnia compleri, 83.

Culpa (a), vacua, 27. *De culpa* con-

scientia, 56. *Ex culpa* gloriam in-

venit, 302.

Cultorem sui expectans, 415.

Cultus erat multus pueritiae filiorum,
263. *Ceteri cultus*, 26. *Cultu* regio
vitam agerent, 60; — corporis,
75; — eodem, quo liberos, 154;
— quam maxime miserabili, 201,
— corporis ornata egregio, 441.
De natura cultusque eius dicere,
302.

Cum animo suo, 155; — animo re-
pulsus, 164; — pretio, 289.

Cunctari cum acceper., 305. *Cuncta-*
minus expectantes, 94. *Ne cuncte-*
tur accedere, 70. *Ne cunctentur*.
164. *Illo cunctante*, 249. *Cunctanda*
patientia, etc., 355.

Cuncta iterare, 209; — non habe-
batur praesidia in uno, 400. *Cuncti*
edoctus, 330.

Cupere domum, agros, 23; — alienam,
25; — proficisci ad exercitum,
46; — novas res, 257. *Cupit* su-
stentare aces, 314. *Cupitum* in-
staurare rapinas, 367. *Cupiebat*
animus immoderata, 14.

Cupienti animo nihil satis festinat, 257.
Cupientissimus legis, 432.

Cupentissimus iude consuli factus,
274. *Cupienda* minime impetita,
148, — non omnibus omnia, 251.

Cupiditatem alium admonebat, 40.
Cupiditatis (in) ardens, 16.

Cupido honoris, 12; — gloriæ inveni-
erat, 18; — pecuniae, 21, somni,
26; — petendi oppidi, 292; —
profunda imperii, 407. *Cupidus*
humanae more, 297. *Cupidior*
caecus animas, 187, 207; — gra-
tari, 252. *Cupidioribus* pravis,
146; — flagrantibus, 363.

Cupidus incepta pulandi, 258; —
voluptatem, 303. *Cupida* rerum
novarum, 74. *Cupidum* pacis, 315.
Cupidior gloriæ, 303.

Cupidissime factum, 65.

Cura ingens et laetitia occupare,
71; rerum honorum, 147; — re-
rum humanarum, 170. — multa
inest imperio, 426. *Curae* similitu-
dine, 17; — ut haerent petitisso-
nem, 40; esse, 169; — neque
gaudio locum esse, 85; — se diis
esse rati, 264. *Cui* neque son curae,
289. *Curam* habere libertatis, 197;
— duplicat, 423; — eximat liber-
tatis, 350. *Cura* omissa, 359; —
familiar non absolvit, 398; —
maior, 402. *Cum cura* magna pa-

care, 153. Cum cura dicendum, 443. Curis vacans, nisi instantibus, 403. Sine cura seditionibus aluntur, 60.

Curare sociorum iniurias, 170; — in dextra... in sinistra parte, 168; — alienam rem, 271; — omnia, 277. *Curabat* is in ea parte, 245; — uti otros fierent, 293; — Ligurum cohortes, 311. *Curabant* se remque publicam, 20; — ultra morem mortaliū, 380. *Curata* multa eius docto, 432.

Curator negotiorum, 259. De republica cuius curator es, 329.

Curia (ex) se proripuit, 53.

Curia tendere, 294; — cartare, 155; — certabat, 432.

Custodem agri captivi, 408. Cum custodibus, 72.

Custodae cannae, 252. In custodiam traditi sunt, 79. In custodia tenebantur, 80. In custodia liberis, 74.

D

Damnatis exsilium permixtum, 88.

Damnus (sine) habetur egestas, 60.

Daman, decora, 198.

Dare occasionem, 102; — prohibita non potest fortius, 246; — frumentum, 223; — hostes victos, 244; — beneficia, 304; — poterat talia, 400. *Dat* negotium, 64; — signum tuba, 109. *Dant* iuvandū, 69; — servitium suum, etc.

350. *Dabit* operam, 87. *Dedit* se praetoribus, 71; — poenas, 87, 95. *Dona* dedit urbes regi, 154.

Dedit se correspondū iura, 155; — fines maioribus meis, 169; — locum introcundi, 209. — usum bene suadendi, 407. *Deditis* mihi patriam, 424. *Dederunt* poenas, 33; — se post fugam regis, 263; — vitam pacto, 408. *Denique* operam, 66, 368. *Dedisse* usum

dono, 426. *Dando* gloriam adeptus, 98; — perfecti, 174. *Non* datur bonus virtuti, 149. *Datur* utroque senatus, 165; — neutri stipendium, 387; — dono, 285, 424.

Datur dono magistratibus, 402. *Debuntur* foedus et amicitia, 322.

Datus est annuus sumtus, 386; — praeteps, 250. *Datem* provinciam, 272; — venum aut dona praedam, 354; — pacem intelligerem, 411. *Dato* signo, 182, 208, 241, 332. — non cupio, 362. *Data* fide, 271; — civitate, 353. *Daudis* beneficia amicitias parare, 17.

De castris processerant, 111; — improvisq, 47; — integro, 249. *De* culpa (pro culpa), 56.

Debere gratiam, 398. *Debrat* considerare, 405. *Debebat* pecuniam graudem, 78. *Deberem* gratiam homini privato, 308. *Vt* deberent illi plurimi, 305. *Deberi* beneficia, 166. *Deberetur* illi plurimum, 329. *Debitos* honores, 285.

Deceit Italia, 205. *Decessit* Romanam, 206; — mentibus formido, 213. *Decessent* invidia, 220. *Nu-*midia decederet, 209. *Decessisse* Africa, 184.

Decem in diebus praemis, 190; — diebus, 209. *Decimum* post diem redire, 327.

Decere illos pati laborem, 256. *Nec* decere a pedibus auxilium petere, 524. *Decet* ira esse vacans, 81; — minusne iacsi, 84; esse curae omnes iniurias, 169; — esse letiori, 194.

Decibat subvenire bonos, 287; — prohibere, 359; — victoribus, 371. *Decuit* aude minusne, 171.

Decernere novam poenae genus, 84; — supplicis dis, 239. *Decernit* (secutus), 59, 74, 76. *Decernunt* pauci feroces, 320. *Decrevi* actum procul habendum a republica, 12; — proponere satisfactum,

56; — aetatem agere, 150. Decrevit senatus, 48; — revorti domum, 157; — omnia pot, 181. Decrevistis haec sequi, 105. Decrevere ad hoc, 50; — pemsui, 359. Decreverunt legatos, 381. Decreverat supplicium, 80; — non egredi provinciis, 220; — senatus Numidium Metello, 249, 262; — supplementum, 275; — agere hibernas, 310. Decernite digna nomine, 367. Decerneret haud facile, 44. Decrevisse nihil, 317. Decernitur tempus ad utramque rem, 162. Decernuntur praemia, 58; — quas bello usui forent, 190. Decreta Mario provincia, 333. Decretum erat, 289; — diem colloquio, 331. Decretae provinciae futura consuehbus, 189. Inter haec decreta, 69. Decreta omnibus quas postulaverat, 276; — lebus non defuit, 423. *Decretum* fit senati, 96; — fit, 173; — feret, 187. Ex decreto senati, 190; — consilio, 248. Decreta rescindi, 162; — paralis, 365; — patrum exsequendo, 396. Decretis senati duobus, 59. *Decipi* cuius torpedinis erat? 398. *Declarant* pericula, 186. Declaratur per omnes tribus, 250. Declarantur consules, 42, 189; — consulti omnia, 71. *Decorabant* delubra pietate, 25. *Docus* ordinis interit, 367. Decore studium erat Calpurni, 99. Decori fuere, 179; — esse arma, 386. Nobilitas, quae ante decori, 261. Decus in dextris portare, 104; — gratificari potentiae, 150; — contra regum, 201, 260. Sine decore, 319. *Deleorevere* se flagitiis, 286. *Dedecus* minus est, 197. Per dedecus vitam amittere, 37. Dedecore aulicam quaesiverat, 210. Sine de-

decore mori non licet, 271; — agas cum civibus, 424. *Dedere* omnia praeter vitam, 226. Dedit me pro rep., 226. Deditisset se populo romano, 101. Deditus sumtui, 26. Dedita Cirta, 203. Dediti ventri, 20, 286; — corporis gaudiis, 248. Deditum venissent regum, 190. *Dedito* primum coepit, 248. Deditio-nis mors, 191; — signa, 223. Deditioem (in) acciperetur, 192; — polliceri, 206; — inceperat, 257; — uti facerent cogere, 294. Deditioe facta, 188; — omnia, 253; — in nova, 264. *Deditus* si est, 198. *Deditus* in carcerem, 100. — ordines in locum aequum, 106; — aciem in planum, 231. Deducebantur vigilae, 221. Deductus exercitus Numidia, 210; — ad Marum, 332. Deducta praesidia, 366. Deduce-dis colonia, 217. *Deesse* res familiarem, 38; — tempus tot vim, 145. Desunt bonae artes, 23. Desunt ad cavendum dolus, 44. Defuit frumentum, 412. Nec defuit negotio animus, 423. *Defectio* sociorum, 425. *Defendere* ius, 399. Defendit se a multitudine, 71. Defendebat praesentia, 348. Ab iniuria defendas, 57. Defendant ab avaritia, 228; — moenia, 240. Defenderet munitionem, 209. Defenderent iura populi, 62. Ad defendendum opes mittere, 92. Defendi in periculis, 359. Defenduntur occulte, 364. Quid defensum est a Pyrrho etc.? 351. Ad ea defendenda quae placept, 392. *Defensabant* moenia, 245; — alios ab hostibus, 307. Defensabantur moenia, 188. *Defensionem* parare, 56. *Defessus* malus, 171; bello, 330. Ne

- defessus alias eggrederetur, 288.
 Defessus et exanguibus, 64; —
 hostibus, 309.
Defecerat (ue), 233. Defecerat op-
 podium a rege, 240. Defecerant
 opes, 26; — ab se urbes, 253; —
 aut se, 246.
Defluere vires, ingenium, 147.
Deformatus acriminis, 167.
Degredi colle, 231. Degrediens mon-
 te, 229.
Degustarent (quom) 41.
Delirus, 11, 276.
Dehonestantur honorum, 356.
 Dehonestamento corporis, 432.
Dehortatur conbere, 185. Dehortan-
 tur nulla me aſſoluſ, 193.
Dei, 71, 180, 228, 229, etc.
Deinde, 164, 204, 210, 276, 294,
 322, 339, et alibi.
Delapsus habitis, 368.
Delegit ex copia, 299, 318. Delege-
 rant duo maxime impigros, 384.
 Deligaret ipse tempus, 326. De-
 lecti quibus etc., 17. Defecta ma-
 nu, 224. Delictos pedites, 228.
Delinquentia comparant, 399.
Delicta Numantia, 157. Delectam ante
 Carthagam, 213. Delicti dux cum
 orbe et exercitu, 387.
Deliberari non potest, 360.
Delictus cunctis, 51.
Delicti gratiam, 91, 321; — conscien-
 tia, 189. Delicto obnoxius, 93. Ex
 delicto fratris iridiam tuens, 210;
 — pro suo verba facit, 317. De-
 licta quae reprehenderis, 11; —
 pateſcerent, 201; — corrigas, 149;
 — occultas, 208. A delictis pro-
 hibendo, 222.
Delinquere mercede, 391. Deliquere
 iurandia, 83; — adoleſcentuli,
 94; — alii, 277.
Delubra decorabant, 25.
Dementia (en vero) est, 106. De-
 mentia extemae est, 110. Per

dementiam agere, 66. Au demen-
 tiam appellem, 264.

Demitte in pectus, 317. Demitte in
 eum locum, 101. Demissum vici-
 tiae simulacrum, 380. Demisso
 vultu, 52; — summo, 307. De-
 missi — vitam habent, 83.

Demus Graciae grave servitium, 410.
 Demiserat partem gloriae, 381. De-
 mures necessitudinem, 315. Si quid
 demitur incommodi, 425. Demto
 metis, 399.

Denegare (nihil), 99.

Denique, 172, 264, 328, 329, etc.

Depelle maxima vi, 242.

Deponi (bellum), 273.

Depravata gratia, 172.

Deprecor mortem, 186, 425. Depre-
 cati sunt errasse regem, 320.

Deprehendat comitatus, 70. Depre-
 hemat ex comitatuſque alii, 75. Du-
 plicetis tantis civibus, 71.

Deprehenduntur oere incerto, 371.

Depressus humi locus, 100.

Descendit verbum in pectus, 162.

Quon descendit, 232. Descendens
 videtur saepius, 300.

Descensus (qua illi) erat, 103.

Desensisset ira belli, 369.

Deserere me cuncta, 423. Deseram
 ea, 278. Deserat maturius tempus,
 218. Deserent rempublicum, 193.

— locum, 208. Deserta est a le-
 gatis, 71. Deserta planities, 227.

Desertum ab ea parte, 300. De-
 serto oppida, 296.

Desideranda (beneficia), 166.

Dedit pro labore, 10; — corrupta
 est civitas, 97.

Dignatus consul, 44, 80; — tri-
 bunus plebis, 189.

Denotare aegerrime bellum, 273.

Desideret oppugnatione, 189.

Despicunt (si me inro), 281. Despi-
 ciens ignobilitatem, 161. Despecti
 calis in mea iniuria, 167.

Devotus vobis dominos, 392.

Deterere a persequendo, 233. *Deterrentur* proelio, 309.

Detrahere ambitum a studio, 13.

Detrahi dignitatem ... mortem, 360.

Detrahere etiam honores res adversas, 236.

Detrimento, 48, 368. *Detrimento* (praedae magis quam), 73; — minore vinci, 237.

Deum consultatorem expectatis, 396.

Deo supplicabatur, 380. *Deorum*

auxilia, 95; *auxilia*, 422. *Nec deorum*

pudet, 365. *Dis* pepercit, 95,

— *Immortalibus* confisi, 56. *Deos* implere, 96.

Devictum bonum publicum, 187.

Dextera adsedit, 161; (ab), 107;

— (in) *Mulum* curare iubet, 108.

Dextra, sinistra, omnibus occisis,

314. *In dextris* decus portare, 104.

Dicere bene laud absurdum, 11; —

(neque) neque facere quidquam

pensi habebat, 42; iussus est, 73;

— do poena, 85; — ita solitos au-

diri, 151; — parum de Carthagine,

179; — piget, 194; — licet meemet

facto, 282, — causam, 257; —

paucis, 302. *Dicere* se venturum,

293; — se missum a consule, 327.

Dicebat literas sibi adlatas, 48. *Vt*

dixi, 100. *Haec* ubi dixit, 65, 106.

Dixerunt sententias, 83. *Dixere*

multi de ... 150. *Dixerat* se iturum,

80. *Qui* dixere esse res, 302. *Dicam*

quam paucissimis, 175. *Dicit* ali-

quis, 197. *Quum* diceret se indi-

caturum, 75. *Quae* se audisse di-

cere, 78. *Qui* dicebant fuisse,

323. *Dicendi* finem fecit, 89, 202.

Dicendum cum cura, 443. *Saepe*

dicendo, 200. *Dicturi* sumus de

rebus Sullae, 302. *Dici* aut *luci*,

221. *Dicitur* adcurasse, 43; — ha-

buisse verba, 158; — vis aquae

mixta caelo, 264. — secum agi-

visse, 331. *Dicebantur* habuisse, 108.

Dicantur, hoc modo diximus, 48;

— regis libri, 175. *Vt* dicatur me-

rito, 348. *Dictum* satis de Africa,

180. *Vt* dictum, *inermis* accedit

332. *Dictum* satis verborum, 400,

Dicta alia civilibus armis, 394; —

an facta ploris sint, 280; — mea

vero probat, 411. *Talibus* dictis,

272.

Dictare eo fecisse quod, etc. 413; —

seae consolatum cepisse, 274.

Diducta hostium manu, 183.

Dies, tempus, 86; — festus, 154,

— aut nox ulla quieta fuisse, 260;

— ubi advenit, 331. *Diei* extremum

erat, 182; — multum processerat,

233. *Dies* tertium constitunt, 254;

— praedicat, 263; — ipse deligeret,

326; — colloquio decretum, 331;

— eum et proximum coniectioni

erant, 322; — post decimum redire,

327. *Dies* constituto, 265; — po-

stero, 209, 330; — postero, 255;

loto, 300; — quinto, 301; —

vesper erat (pro die), 322. *In*

dies magis, 37, 401; — plura agi-

tare, 43; — mature literna, 262;

prolatans bellum, 411. *Dies* no-

ctesque festinare, 46; — paucos

commoratus, 58; — post paucos,

293. *Diebus* paucis, 73, 161, 185,

289, 325.

Differant vos, 399. *Dilato* tempore,

206. *Dilata* proelia, 411.

Difficilis edito, 294. *Difficile* est tem-

perare in potestatibus, 278; — ni-

hil tam esse, quin ..., 65. *Haec*

locus difficilem, 296. *Difficiles* lo-

cos, 289. *Difficiliorem* causam, 306.

Difficillimum inter mortales, 159.

Difficultate loci, 309. *Ex* difficultate

rerum, 103. *Contra* difficultates,

292.

Diffidentiam rei simulare, 245. *Dis-*

fidens futuri, 231.

Diffidere sibi patriaeque, 51 f. — suis

rebus, 222. *Ne* diffiderent, 206;

— armis, 231. *Diffidens* vitae, 717

- veteri exercitus, 219; — virtuti militum, 234. Diffidenti rebus suis ex conscientia, 201.
- Digna poena*, 82. Quid se dignum foret, 82. Quod dignum esset deo, 99. Dignus moribus exitus, 101; — fore se et illis, 183; — si quis vobis meque petiveris, 329. Digna memoria, 13. Ab dignis ad indignos transferor, 86.
- Dignitas vultus*, 82. Dignitatis conservandae spes, 37; — status obtinere, 57; — pristinae memor, 110. Dignitati parcite, 95; — quam iure magis consulens, 202; — sentis quascumque, 357. Dignitatem huius severitas addiderat, 98; — detraxi, 360. Dignitate ingenti, 424.
- Degradamur*, 184, 330. Digressi a parentibus, 178; — ambo in sua castra, 327. Digressos domo, 269.
- Dilabatur exercitus*, 176. Dilabuntur plerique, 102; — distans, 148, maxime res discordia, 160. Dilapsa erant invidis, 189. Dilabentur illa, 368.
- Dilectata respublica*, 214.
- Dilectus bonus*, 348.
- Dilectum habent consules*, 58.
- Diligenti praesenti*, 84.
- Dimittere auxilia*, 157. Dimittit potestis operam, 66. — domum Marium, 261; — eum ab armis, 435. Dimittebat domum illectos ad prodicionem, 226. Dimisit conventum, 40; alium alio, 45. Dimisere impunitos, 82. Quos dimiserat, 66. Dimittitis armatos, 94. Dimissum occupata, 351.
- Dimoveras a plebe*, 217.
- Direxit consilium*, 35; — utrumque praelium nox, 246.
- Diripiebant praedam imperatores*, 215. Diripere Bithyniam, 409.
- Diruunt nova*, 58.
- Discebat cum militum*, 18. Didici militando, quae illi licetis, 180;
- liberis graecis (noe), 284. Dilectat loqui, 314.
- Discordare ab armis*, 58, 183. Discendit in loca occulta, 240. Discendunt in duas partes, 163; — domum, 190; eo quo fert animus, 237; — profagi, 241. Discendit in sententiam senatus, 100; — ex coactione, 203. Discorsere Africa legati, 180; frustra, 188. Discesserat ex castris, 59; — victos, 78; — quique vulneris, 111. Si discessisset superior aut sequa manu, 63.
- Disceptare de controversiis*, 183.
- Discederet eorum fines*, 258.
- Dissensio plebis*, 347.
- Discordiae accensus*, 365. Discordia sua fuit, 347. Discordias exercebant, 20. Ob discordias civ., 267. Nec volens discordias, 396.
- Discordiam vulgus*, 254.
- Discrimen nullum inter bonos et malos*, 93.
- Discedat* (quos) cohors praetoria, 110. Disiectos circumveniri, 235.
- Disiungat*, etc., 296. Disiunctum ab imperio eorum, 490.
- Disparibus opibus*, 234.
- Dispersa via plebis*, 214.
- Disperit fautores*, 230; — portus tribunis, 243. Disperterat auxiliarios tribunis, 224.
- Dispositis praesidiis*, 79.
- Dissensio comitia impedit*, 206; — civilis, 216. In dissensione regum, 203. Dissensiones evocare, 346; — facere, 347.
- Dissentire ab malis moribus*, 12.
- Dissidere inlicita malorum*, 15; — de timore, 84; — de moribus civitatis, 218; — quae fecerit, 304; de se, 315. Dissiderunt de potestate, 84. Dissiderit de vita et morte, 92; — hoc modo, 276; — malis de pace, 329; huiusmodi verbis, 113. Dissiderent multa de... 161.
- Dissidendum mihi fuisse*, 390.

Dissidens ipsa moribus, 285.
Dissimulare de consuetudine, 72.
Dissimulantes congruunt, 73.
Dissimulandi causa, 52. Ad dissimulanda omnia paratus, 52.
Dissimulatur cuiuslibet rei, 14.
Dissolvere mala cuncta, 85. Dissolvit plerosque senectus, 175.
Distrahatur multil. animus, 272.
Distribuerat aequaliter, 101; — pecus exercitui, 193; — copias, 313.
Distribuerentur Capream etc. gladiatorum familiae, 50. Distribucdam ad pecuniam, 162.
Disturbantur pax, etc., 364.
Ditionem (in) contempsit, 37.
Dir, 8, 66, 331, et alibi; — multumque, 300.
Dirus, 63, 104.
Disturnitatem usus (ad), 384. Disturnitate belli, 252.
Disturno in bello, 268.
Diurna mercede, 361.
Divelli a parentum complexu, 83.
Diversus agitabatur, 187. Diversum ab ea fama quae, etc. 175. Diverso itinere, 92. Diversi (i. e. diversa sequendi), 9; — sociis, 37; — moribus, 98. Regem querere, 163; — alios alio quum maxime, 222; — agebant, 239; — abeunt, 289; redeunt, 313. Diversa inter se mala, 15. Diversas ab his literas, 56. Diversa itineribus, 78. Divorcos aliam ab alio, 223. Divorcos in mentibus, 199. Divorcissimus res, 281.
Diversius (paulo paulo), 110.
Dividit locus Aegyptum ab Africa, 179. Dividerent regnum, 173. Dividi thesauros placuerat, 162. Divisa praeda militibus, 294. Diviso regno, 180. Divisi frecto ab Hispania, 178.
Divina aut hominum, 352, 413.
Divisione (in) orbis terrae, 174.

Divitem, 410. Divites, 62. Divium dominorum munera, 400.
Divites occidi fuere, 21; — honori esse, 24; — iudicio furas, 26; — domi effluere, 59; pueris sanguine, 356. Divitiarum gloria, 8; — causa, 82, — avidus, 173; — cupido, 407. Divitias honestas, 19; — eas palabant, 191; — expicere lubricum, 38; — non petimus, 55; — laudamus, 53; — paupertas superaret, 97; — in dextris portare, 104; — queri, 289. Ob divitias (proscriptiones), 353. Ex divitis luxuria, 25. Divitis suos explevit, 87; — cum divite non certabat, 99; inclutus, 414.
Divoigavit fama, 193. Divoigatur fama tanti facinoris, 163.
Docere praemia, 31. Docet se praemissas etc., 46. Quem supra docuimus legatum, 212. Docerent sententiam de corde sentis, 164. Doctus ut erat, 163; — non multo optima, 284. Docta mulier literis, 43. Docti equites ab Iugurtha, 222; — quo modo verba facerent, 319. Docendum mihi fuisse, 390.
Docissimus crudelis, 303.
Doctioribus nihil profuerant, 284.
Documenta haec habeo, 21.
Dolere pro gloria imperii, 210; — quod ceteri solent, 328. Dolens eius casum, 65. Dolentia illio, 274. Dolendum casum, 171.
Dolere iniuriae, 47; — permotus, 181; impeditus, 273.
Dolus aut astutiae, 44; — tantus in Iugurtha, 224; — Numidarum, 236; — cavendus est, 399. Dolus Ciceroni enunciat, 47; — in praesens expectas, 414. Per dolum avertare, 407. Dolo obcurati, 229; — composito, 330; — nihil factum, 324; — an vere, 331. Si dolo haec contracta sunt, 425.

- Dolis* contendit, 23; — *espieban-*
tur, 27.
- Domi* suae 47; — *militiaeque*, 20,
48, 57, 165, 199; — *otium*, 59; —
voluptatibus *servitiis*, 94; — *in-*
dustria, 93; — *habuit cum*, 154;
— *facere* *dissensiones*, 347; — *nihil*
est, 365; — *mihi* *multa* *pericula*,
425; — *bellique* *impeditissimare-*
publica, 425. *Domum* se *proripuit*,
53. *Domo* *egressus*, 72; — *eius*
utebatur, 161; — *extorrem*, 168;
— *casal*, 169; — *proficiacerneret*,
268; — *digressus*, 269; — *procul*
ali, 413. *Domos* *continere*, 38.
- Dominari* *volunt*, 199. *Dominatur*
in *omni* *re* *fortuna*, 19; — *lu-*
brido, 81. *Dominatus* *est* *ad* *exi-*
tium *usque* *insentis*, 394. *Domi-*
nandi *habidinem*, 9; — *studio*
permota *plebes*, 55.
- Dominationis* *spes*, 33; — *eorum*
antecias, 198; — *certamen*, 213;
— *mercedem*, 350; — *retinen-*
dac, 332; — *socrum*, 395; —
finem *facturi*, 394. *Dominationem*
retinuerint, 401; — *accenas* (*ad*)
197; — *paucorum* *coocessere* (*in*),
391. *Dominatione* *Sullae* *amiserat*
agros, 47; — *pellere*, 391; — *cer-*
tatum *est* (*de*) 394. *Dominationes*
affectabant, 348.
- Domum* *eise*, 285. *Dominorum* *di-*
tium *munera*, 400. *Dominis* *iare*,
354. *Domus* *vobis* *destinatis*,
392; — *inatos* *volunt*, 414.
- Doduera* *omnia* *virtus*, 18. *Domiti*
pecoris, 263; *bello* *reges*, 21. *Do-*
mita *omnia* *armis*, 59.
- Dones* *meritos* *in* *praeliis*, 236; —
capis *militibus*, 289. *Donatum* *lu-*
gurtum *abduxit*, 157.
- Dono* *dignum*, 99; — *dedit* *regi*
urbis, 154; — *datur*, 285, 424;
— (*venum* *aut*) *datam*, 354; —
donatur *magistratibus*, 401; — *de-*
disse *animam*, 426. *Dono* *militar*,
283. *Donis* *corrumpit*, 305.
- Dormire* *primumque* *etc.*, 26. *Dor-*
miante *illo*, 259. *Dormientes* *in-*
terficere, 163.
- Dubitare* *an* *crederet*, 262. *Dubitabat*
nubere, 28. *Dubitare* *fortior* *an*
felicius *esset*, 304. *Dubitantibus*
ceteris, 46. *Dubitando* *et* *dies* *pro-*
latendo, 69.
- Dubitacionem* (*inter*), 193; — (*per*)
diebus *consumit*, 249.
- Dubium* *quidam* *etc.*, 219; — *con-*
silii, 402. *Dubium* *trahere* *belli*
atque *pacis* *rationes*, 305; — *ha-*
betis, 392. *Dubio* *atque* *haesitante*,
324; — *est* *libertas* (*in*), 91. *Du-*
bias *atque* *asperas* *res*, 21. *Dubia*
rebus, 63; — *de* *rebus* *consultant*,
81; — *hostibus* *inistere*, 233. *Du-*
bia *nisi*, 300; — *aut* *procul* *es-*
sent, 287.
- Ducere* *sibi* *quisque*, 214. *Ducit* *pro-*
falsis, 111; — *exercitum*, 368. *Du-*
cunt *quae* *prima*, 213. *Ducet*
non *minoris*, 201; — *usui* *fore*,
298; — (*proditis*, *quos*), 322.
Ducunt *hostilis*, 413. *Ducere* *vos*
in *locum* *afficiem*, 165. *Duceret*
modestiam *in* *consentiam*, 282.
Ducerent *sua* *necessaria* *post* *illius*
honorem, 261. *Duci* *pro* *malivo-*
lencia, 25. *Ducitur* *honori*, 161;
— *id* *flagitium* *militiae*, 237; —
— *levis* *ex* *necessitudo*, 271. *Duce-*
batur *pro* *bono*, 348. *Duxere* *per*
triumphum, 409.
- Ductare* *exercitum*, 257; — *per*
tramites, 207. *Ductabat* *magnum*
exercitum, 33; — *quos* *in* *exer-*
citum, 35. *Ductaverat*, 24.
- Ductu* *meo*, 385; — *eius*, 432.
- Dum* *haec* *geruntur*, 54, 201; — *in-*
coleme *facere*, 167; *sibi* *regnum*
pararet, 14; — *poenas* *pro* *civi-*
bis *inpercut*, 256.

Duo (pro *duos*), 190, 315. *Doos*, 308.
Duplicet curam, 413. *Duplicaverit* bellum, 427.
Duritiā voluptati habuisset, 312.
Dux hostium, 94. 387. *Duocem* itinertia periculique, 298; — et auctorem, 358. *Doce* multitudinē, 79; turmarum, 208. Ab *duobus* nostris male pugnatum; 332.

E

Ea res (pro *id*) 35 et alibi.
Edicere iussus quae secret, 75.
Edidit orationem scriptam, 52.
Edictis in immensum, 296, — et praecipis, 308. Ex editoribus locis, 309.
Edocet sententia de... 75; — eum, quae ageret, 228; — acta, 238; — quae responderentur, 327. Acta edocent, 236. Edocebat mala facinora, 29. Edocuit superbiam, 21. Edocuisset populum, 189.
Edoctus cuncta, 70; — a perfugis, 240; ab illo, 330.
Edocuit equites, 255.
Eduxerit gladium, 87.
Effemina virilem animum, 23.
Efflorens sese scelere, 168.
Effusa veluti parente, 97.
Efflicere memoriam longam, 8; — quod intenderat, 188. Brevis mandata efficit, 243. Efflicitis cetera impensu, 396. Effliciant iussa, 182.
Effliciebant numerum ampliorum, 321. Efflicet me ut... essem, 168; — ne metuendum, 360. Efflicere miserum servorum, 409. Effecerat, uti crederetur, 212. Effecerant plus timoris, 67. Se aliquid pretio effectuarum, 191. Effliciebatur similis, 27. Efflicis vis maxima utriusque, 294.
Effuso oculo, 432.
Effringere clausa, 163.

Effugi manus impias, 169. *Effugis* male, 65.
Effusum vulgum caedere, 256. *Effuso* exercitu praedari, 239. *Effusi* consedere, 309. *Effusas* hostes posse invadi, 289.
Effusus evanes, 321.
Eger neque fortunae, 146. *Munimento* egebat, 308. *Egere* neque consilii, neque vadecio, 87. *Haud egeat* auxilii, 200. *Egerum* beneficium, 106. *Eguisse* amicitiae, 308. *Egeat* rerum omnium, 169; — nullius rei idoneus, 241; — opis alienae, 424. *Egenti* multorum rerum bello, 219. *Egentis*, 54; — homines, 61. *Egentia* aquae, 291. *Egentissimus* quisque, 289.
Egestas facile habetur sine damno, 60; — frumenti, 104, — civium, 365. *Egestatis* alium admonerat, 49. *Egestatem* publice habemus, 93; — redditus, 387. *Egestate* novarum rerum cupidam, 47.
Ego, 38, 168, 169, 328 et alibi. *Egomel*, 287 et alibi.
Egredi provincia, 220; — silentio iubet, 323. *Egreditur* castris, 294. *Egrediuntur* curae, 172. *Egressus* est ad summum montem, 297. *Non egrediar* nomen, 329. *Ne egrediretur* quisquam ordine, 222. *Egrederentur* cum solus occurrat, 294. *Egredienti* ex senatu, 78. *Egressus* fines, 369. *Egressus* domo, 72; — equatum, 297; — extra vias, 300. *Egressi* oppido, 294; — scylla, 246.
Egregia fides, 56; — fama, 406. *Egregius* quomvis, 42; — adolescens, 95; — in aliis artibus, 272. *Egregium* facinus, 268. *Egregia* liberalitate, 78. *Egregiam* virtutem, 97. *Egregia* mercede, 356. *Egregio* cultu corporis ornata, 441. *Nemo tam egregius* factis erat, 251.
Egreus eius explorat, 204.

- Ereus* cum his finibus, 167. Electa est ex Africa illa pestis, 163.
- Elegantius saltare*, 43.
- Elephantos tenderent*, 201.
- Eloquentia*, aetas etc., 98.
- Eminentundo*, 78.
- Eminabant radices*, 300. Eminentibus saxis, 298.
- Enceus* sauciabantur, 232; — ter-
vere hostem, 301.
- Ensis incola*, 141. Ensis eminus
iaculis, 313.
- Emori per viciniam*, 37.
- Emorem* (si) invenirent, 206.
- Emunt torquata*, 38. Emi a paucis,
157. Emulo imperio, 362.
- Emulscere virtus posuit*, 99.
- Emulum*, 160. Eniteret esse nati
populo, 105. Enisum ita, ut... 183;
— sanna ope, 187.
- Enumerare plerumque*, 83. Quid enu-
merem proelia, 387.
- Enuntiat dolum*, 47.
- Epulas quæsitissimæ*, 381. Epulis
onerati, 266 — iucundiora, 286.
- Equestris proelio*, 244.
- Equitare*, 155.
- Equitatis magno* (cum), 302. Equi-
tatum omnem, 294. Equitatus ho-
stium, 224.
- Equites Mauri*, 323; — præmissi ex-
ploratum, 322. Equitum præsidio,
321. Per equites romanos, 216.
Cum equitibus corabat, 224, —
alae sinistrae, 231.
- Equo circumiens*, 109. Equi afflictii,
314; — consternantur, 370. Equo-
rum minor copia, 93. Equis remo-
tis, 106; — confectus, 313; — mi-
litaribus, 18.
- Erigere ad victoriam*, 184. Erectus
pallidum animus, 299.
- Eripere industriam*, 146; — poterat,
400. Eripiebant victis, 25. Eripunt
fratri vitam, 169; — præsidium
legis, 55. Eripite me ex manibus
impis, 187. Eripiantur per vim,
91. Animam eripi, 85. Eripitar li-
centia faciendi, 109. Eriperentur
e periculo, 75. Eriperetur victoria,
273. Erepta innotato vita, 171
— ex servitute, 74; — beneficia;
177. Ereptam civitatem, 71. Ere-
ptas pecunias, 199. Ereptis rebus
multis, 407. Ad eripiendam eum
solicitebant, 79. Ereptum eunt
præmia, 286.
- Errant procul*, 285. Errasse regem,
320. Errantem persequi, 315.
- Errata officitis superes*, 316.
- Eruditas idem*, 303.
- Erumpere portas*, 310. Erumpit inter
tela, 314. Erumperent ad Catili-
num, 69.
- Escenderat*, 298. Escenderent facilius,
300.
- Esse cum telo*, 46, — quem videri
malebat, 99; — datus in his locis,
104; — honori, 12; — gaudio,
158; — usus, 165; — ostent, 166,
— curæ, 169; — terrori, 194; —
invidiæ, 271; — decori, 286; —
in ea conuersatione, 73; — in prom-
ptu, 329; — supra gratiam, 205.
Id est regem esse, 199. Est ita
(non), 286; — pluris, 276. Est
(qua illi descensus), 103; — in-
genio impigro, 156; — in armis
opes, 168; — maiestatis populi ro-
mani, 167; — in invidia res, 187;
— in incerto, 208. Vti erat, rem
duntant, 322. Erant abunde omnia
mala, 39, — partium senati, 61;
— magno hortamento, 309. Fui ille
a pueritia, 278. Fuit magno vi cor-
poris, 13, — consilium (non), 98;
— non mihi in manu, 166; — id
frosro, 259. Fuere cives qui... 59,
— extra confutionem, 64; — ori-
ginibus præsidio, 179, — cuncta
probes in illo exercitu, 221; — qui
dicerent, 323. Fuert conservandæ
libertatis, 171 — prædæ, 40. Fue-
rant sub imperio, 163. Eri pene,

175. Pœrit mihi pretiam, 328. Sit presidio urbi Cicero, 58. An hæc hostium futura sint, 91. Quo sint in loco res nostræ, 104. Vt etiam ostentus scelerum, 186. Esset (quid boni, aut contra), 290. Si esset ita res, 93. Foret quæta respublica, 56; — maxima senati auctoritas, 62; — modo usui, 64; — iurgio lacessitas, 52. Forent quomodo res actas, 153 (hæc duo de tempore præterito); usui bello, 53; — sili inter se, 41; — in armis, 60. Fore in rem, 36; perdundas resp., 72; — gloriæ, 155; — munimento, 225, 306; — curæ senatus de cæteris, 188; ut illi plurimum deberetur, 329; — uti foedus fieret, 330.

Eveni, 38, 287.

Even nasci, 94; — ante, 185; — tum, 182, 250; — atque etiam, 283; — si accipit, 160.

Evadere inter virgulta, 233; — oppidum, 240. Evadunt adverso colle, 234. Evadere beneficia, 167.

Evenire mature, 153. Evenit longe aliter, 156; — ita, 279; — bene ex res, 295. Evenerat dissensio, 346. Evenerat Metello Numida, 218. Pax evenerat, 20. Evenerant aspera, 45. Quidquid eveniret, 86. Cuncta prospera eventura, 249.

Eventi expectationis, 220. Eventum belli, 61. De eventu, 239. Eventus malos habuit, 23.

Eversum profecti sunt, 316.

Evoat milites, 207. Evoatos centuriones in aciem subducit, 209.

Ex fuga retractus, 74; — improviso, 168; — difficultate rerum existens, 103; — opulentiâ invidia, 16; — lætitiâ, trætitiâ invari, 51; — miseriâ requievit, 12; — sociis prædator, 220; — voluntate usum, 44; — virtute cognomen datum, 153; — senici amicus amicus, 159; — copia rerum stant, 211;

— sententiâ ambobus vir, 328, etc. etc.

Exaequatus labos, 312. Exaequato periculo, 106.

Exaequanda sunt facta dictis, 21.

Exagitare plebem, 62; — vulgum, 261. Exagitabat conscius animus, 27; — quos illa questio, 203; — ingens copio consules, 249. Seditionibus temp. exagitaverant, 87. Exagitandi nobilitatem, 276. Exagitant formidine quasi vectordia, 280. Exagitatum rem vulgi rumoribus, 48. Exagitati conscientis, 362. Exagitando (lucunda magis quam) 75.

Exalto (in) aetatem agunt, 83.

Excæcerant proelio, 21.

Excitant unicos, 413.

Excider habituri suem, 411. Post excidium Carthagini, 347.

Excipitur lætissimis animis, 290.

Excisa oppeda, 387.

Excitare munitando, obtestando, 229. Non excitant pericula, 104. Excitavit ventas arenam, 269.

Excitus somno, 250. Excitit largitionibus, 61. Excitit mentem vastabat, 28. Excitit acuita, 310.

Exercitatus malis, 170. Exercitatum necat, 188; — magis honore Marci quam iustitia sua, 273.

Excubitus cohortes mittere, 312.

Exemplum infra scriptum, 56, 70; — ab dignis ad indignos transferatur, 86; — tradite, 357; — præbeo, 407. Hoc exemplo, 87. Mala exempla ex bonis orta sunt, 86. Exemplum maiorum, 350.

Exerere gratiam, 84; — similitudinem, 347. — plebem servili impetio, 347. Exercebat nemo ingenuum, 20; — animos ambitio, 22. Exercebant victoriam crudeliter, 62; — inimicitias cum illo, 77; — ingenium corpus, 9. Non exercui lætitudinem calidam, 424. Exerceat ibi inventum suum, 14; — sese græca

- facundia, 150. *Exercuerat* acerrime victoriam nobilitatis in plebem, 174. *Exercebat* ingenio, 150. *Exercita* asperere questio, 212. *Exercito* corpore frons, 159.
- Exercitator* in audaciam, 79
- Exercitus* hostium, 109; — laetum victoriam adeptus, 111; — ex variis gentibus compositus, 176; — laeta, imbellis, praedator, 220; — sciens locorum, 286; — traditur, 289; — et cum eo bellum transgredientur, 388; — in manu sit, 87. *Exercitum* parere, 48. — augere, 53; — exoptabat, 99; ex timore fortem, 103; — instruit, 106; legato permittit, 108; — castrum in subsecus locat, 109; — turbabat, 208; — cogere, 253; — cogere supplicio, 284; pudore coercere, 312; — habere sine frumento, 386; — proficisci (ad), 46; — locutus et luctus agitabantur (per), 111. *Exercitus* cum magno accessuum, 54; — cum magno bellum gerere, 283; — circumdato, 287; — intransito, 296; — composito in hibernis, 318; — prodito, 410; — restituta, 412. Cum exercitu persequi, 58; — supra caput est, 94; — advenabat, 102, — sese ostendit, 262, — optime merito, 386. In exercitu victore, 143. *Exercitus* hostium duo, 104; conveniunt in locum placitum, 271; — conserentes manus, 354; — occupavere, 391. *Exercituum* clade salatus, 351.
- Exiguitate* (propter exiguitatem), 398.
- Exiguit* vitam, 169. *Exiguerent* vitam boni honestique, 288. Videt aetatem exactam, 246. *Exacta* aetate, 155. *Exactis* rebus, 347.
- Existat* miseris curam, 350.
- Existimare* (si) vera vides, 406. *Existimo* memorabile, 13, — natam eam et commensam, 280. *Existimabam* eos suscipere multum laborem, 168. *Existimabant* haec ficta, 41, — verum, 75. *Existimante* facta ea dicta pluris sint, 280. *Existimabunt* profecto, 151. Ne quis existimet, 150. Quid existimetis de illo, 354. *Existimarem* regnum procuratorem meum, 105. Si existimaretis parum, 390. *Existimans*, 64, 92, 102 et alibi.
- Exitum* adesse, 158; — iocundum, 394. *Exitus* reip. probata, 317. *Exitus* honestus, 171. *Exitum* tantis malis sperarent, 65; — vitae moribus dignum, 101.
- Exoptant* sibi, 22; — nova, 60. *Exoptabat* bellum novum, 99.
- Exorno* convivium parum scilicet, 285. *Exornat* armis multitudinem, 58; — aciem, 234; — satis providenter, 293. *Exornata* aedificia, 174. *Exornatus* aedibus, 380.
- Exortus* est clamor, 71. *Exortum* repente gaudium, 336.
- Expedit* sese quisque, 321. *Expeditio* institum benevolae rei, 153. *Expedit* cetera res, 38. *Expeditus* sequeretur, 103. Cum expeditis in prima acie versari, 109; — cohortibus, 224, 231, 293, 318; — manipulis, 311.
- Expeditorem* (in) evocat, 207; — proficiscens, 319. *Expeditio*nes hibernas, 387.
- Expugnandum* 387; — aliquando, 90. *Expugnetur*, 259.
- Experimentum* cognitum, 223.
- Experiri* omnia, 45; — vim, 201; — fidem, 262; — gratiam, 317; — licet, 328. *Experiri* libertatem, 194. *Expertus* parum fidei misceri esse, 185, — fidem, 325.
- Expertus* consilio, 363. *Expertes* fama patriae, 54. *Expertibus* ceteris, 347.
- Expulsi* aerarium, 196.
- Explicanda* sunt pauca, 13.
- Explicuit* (sua divitiis), 87. *Explic-*

- veret minneribus, 181. Expletis legionibus, 189. Explendum animi cupidinem (ad), 155.
- Explicatur* pons, 427.
- Expugnare* lute omnia, 113; — linera regum, 190. Explorat cuncta, 104. Explorebant hostium iter, 311. Exploravissent rem, 136. Exploratum misi transfugas, 137; — equites praemissi, 312; — parum, 290. Explorato itinere, 126. Explorata sunt satis, 31. Exploretis rebus, 109; — omnibus, 192.
- Exponere* pancia, 174.
- Expugnare* armis, 184; — oppidam, 183; villas, 121.
- Expulsi* me regem, 166, 186. Expulere, 167. Expulerat quos domo flagitium, 60. Expulerit vi, 317. Expulsa agris plebes, 357.
- Expurgat* sese perum, 157. Expurgandi sui causa, 52.
- Exquirere* omnia, 16. Exquirebant duces multitudinum, 79. Exquireret sententiam, 330. Exquisitis sententis, 192.
- Exsanguis* colos, 19. Exsanguibus (defessa et), 64.
- Exsecrari* consilia, 74.
- Exsecrationem* (pust), 41.
- Exsequi* omnes res, 157. Exsequatur officia, 110. Quod idoneum videbatur, exsequantur, 88. Exsequereatur negotium, 68. Exsequendo imperia, 396.
- Exulium* permitti, 85; — proficisci (in), 56. In exilio aetatem agere, 105.
- Expectare* mortem, 65; — promissa, 118. Expecto alienas opes, 167. Quid expectas ab illis? 414. Expectat extremam necessitatem, 353. Expectatis deum consultorem, 396; — dum invadat urbem, 163. Expectant res diversissimas, 181. Expectabant eventum belli, 61. Expectare plura malo, 424. Expectantem nihil minus, quam vim, 168. Expectantes alios alium, 91; — principem, 356.
- Expoliari* domos, 83.
- Extinctor* stirpis, 167.
- Extinxit* ferro aut fuga multos, 117. Exstinguunt omnia, 414. Exstinguendi me lubido, 186. Extincta prope familia, 303; — praecidia omnia, 169.
- Extorui* turres, 184. In extorrendo mari, 38.
- Extul* patris, domo, 169.
- Extulare* barbari, 309.
- Extuperat* omnium ingenia, 82.
- Exurgitis* (ne nunc quidem), 194.
- Extenuata* acie, 128.
- Externis* (ab) arma verba in nos, 354; — rapta, 351.
- Extollere* se quisque coepere, 18; — verbis, 19; — memet, 150; — laudibus virtutem, 172. Extolliit hominem oratione, 153. Extollunt malos, 69; — oratione, 181, 319. Plebes extollebant novos, 153. Extollebant benefacta, 361.
- Extorqueret* imperium defessis, 64. Extorquerent iura alibi, 356.
- Extortae* pecuniae, 366.
- Extorrem* patrie, 168.
- Extremum* diei erat, 181; — ventis, 193. Extremam necessitatem expectat, 353. Extremum agmen, 131. In extremo aula resq., 91; — montis situm marem, 107. Extrema aetate, 77. Extremos locaverat tribunos, 311. Extrema expectari, 45. In extremis terris, 30.
- Extulerat* honore, 128.
- Extulerat* armis regem, 190. Extulit classe pulcherrimum, 411. Extulit imperio, 352. Extulit omnibus, 391.
- Extusa* solis ardoribus loca, 182.

F

Fabricatus scenis, 330.

Facere quem dicere quisque malebat, 20; — nec quidquam potius habebat, 42; — *versus*, 44; — bellum, 45; — more suo, 59; — plurimum, 155; — iniuriam, 160, 172; — — quolibet impune, 199; — iniuriae, 199; — deditionem, 202; — pugnam, 245, 272; — malitiam, 270; — proelia multa, 289; — verba, 311; — recte, 364; — recte gratias, 391. Bene facere, 278. Facio id parum, 283; — quod maiore fecere, 426. Facit verba, 202, 209; — finem vitae utilia, 159; copiam pugnandi, 272; — gratiam delicti, 302. Faciunt verba, 282; — plurimum timoris, 350; — optionem, 270. Faciebam gratuito beneficium, 278. Feci bellum, 309. Fecisti parem cum liberis, 167. Fecit decendi finem, 89, 202; — bellum patriae, 95; — praecleara facinora, 97; — praeclara scelera, 168; — finem cladis, 195; — finem pergentibus, 413. Feculis plura quas, 90. Fecere ubi annua imperia, 172; — facinora praesuma, 201; — tantum imperium, 89. Fecerat modum, 43; — insidias, 45. Fecerant nihil reliqui, 47; — magnifice iusta, 161; imperato, 267. Faciem iulium merendi, 13; — frustra an ob rem, 195; — laborem aliorum gloriam meam, 284. Faciant idem suis maioribus, 282. Faceret alioquin, 270. Faceret infantes, 83; — secum foredus, 209, saltem verba, 186; — hostilia, 304. Facereinus alius periculis, 54; — recte, 314. Fecerunt vias bonum, 426. Fecerunt avidus, 354; — quantus, 187. Fecerunt gratiam, 90. Fecissetatque plura, 184. Fecisset pacem de pace, 211. Fecisset vacuum domum, 28; — contra rempublicam, 79; — crispum blucum magnum ex parte, 93; — questionem, 197; — perperam, 100.

Factorem impetum, 69; — ex voluntate, 330. Faciendi impune, 199. Faciendo talia, 285. Factus facilis, 11. Fieri concensus, 49. — incensus, 83; — exercitum fortem ex timido, 103. Quae res fieri ariet, 203. Fieri fugam, 243; — (gerere quam) prius, 272; — per ambitionem, 312; — ignis, 322; — reliquum, 255; — victor, 415. Fit decretum, 153; — idem ceteris, 100. Eo fit, 94. Fuit illa adverte, 103. Fuit impetus, 94. Fieret foedus, 330. Fierent aeterni gloria, 147. Factus clarus, 98; — certior, 222, 309; — consul, 274; — solertissimus, 304. Factum conventum, 162; — ante proelium, 183; — neque volui bellum, 309; — nihil dolo, 324. Facta consuetudine, 502; — deditione, 168; — copia, 318. Factis ignibus crebris, 309. Faciendus metus, 352.

Facitiae multae merent, 44.

Facies praecleara, 147; — urbis insensata, 51; — foeda, 101; — insolita, 209; — negotii varia, 233; — locorum, 269. Faciem belli contris, 223; — eius ignorandibus, 250; — consuevit calculabat, 432. Facie decore, 155; — vestigi humani, 374.

Facile amicitia, 304. Facilia visu, 309. Facilius editus, 69. Ad facilliores actus, 435. Id foedus fuit, 270. Facillimum visu, 332.

Facile adduci, 64; — tantum bellum, 206, etc. etc.

Facilitas laudatur, 38.

Facinus memorabile, 13; — dum faceret, 19; — nullum, 27; — potratum fuerit, 35; — susceperat, 47; — emulare, 228; — miserabile, 236; — egregium, 258; — contra vias belli admissum, 294; — impellere (ad), 78. Facinorosi praecleari, 103; — merendi, 28; —

conci, 41; — tenui fama, 163; — magnitudine, 238. Facinore impio, 170. Facinorum observas, 26. Facinora audaces virilis, 43; — belli, 54, 75; — paravisse, 96; — egregia iugeni, 148; — rei militaris fecerat, 153; — crudelia, 193; — pessima, 201; — memorat, 202. Crudeles maiores quam facinora, 84.

Factio inter malos, 197; — notiorum, 395. Factionis opes, 54, — potulisse obriam ire, 194. Factioni resistere, 56. Factione pollebat nobilitas, 214; — ex mediis consul, 253; — neque cum factioso certabat, 99. Factiones valere, 82. Factiosum s. nati mos, 113.

Factiosus homo, 173. Factiosum nobilius, 266. Inter factiosos se egere, 277.

Factum optimum rotas, 100, 203, 324; — concusserat populares, 42. Factio opus esse, 69. Facta dicta exsequenda, 41; — celebrantur, 19; — vestras aeterno; 106; — sortis, 109, 282, 286, 277; — an dicta plura sint, 280; — consulesque, 402. Factis egregius, 251, 353. Pro factis poena, 82.

Facundia clara pollens, 193; — graeca, 250. Facundiae concessum, 315. Facundiam callidam, 424. Facundia Graecos fuisse ante Romanos, 37.

Facundus (Sylla), 304.

Fallacis concedit, 23.

Fallere oquebant, 240. Falli nisi me animus, 39. Cupis fallendi, 247. Fallendo magni facti, 414.

Falsum iudicium, 75; — pro vero credi, 87; — me non habuit res, 159. Falsa suspiciones, 57. Nae falsi sunt illi, 281. Falsos fieri subigit, 22. — testes, 29.

Fama haec volebat, 27; — quae divulgavit, 193; — talis erat de Cas-

sio, 201; — divulgator, 163; — male, 206; — egregia, 406; — erat, 410; — illa te sequitur, 414. Famae parceret, 43; — consolatio, 82; — pepercit, 95; — commodum conferret, 174. Famam quærere, 10; — bonam, 19; — striveret, 293; — laedere, 305; — tarpem mutare, 284. Fama experies, 54; — parva, 83; — acciperet, 158; — potens, 167; — quae plerumque obstat, 176; — praeclear esse, 239; — integra, 255; — cognitos, 275; — integer, 414. Famas peti; aequi boni, 421.

Fames machinata, 378. Fames operiri, 26; — redditus, 387; — (silversus) cibos, 192. Fames urget, 185; — clausum tenet, 209.

Familia prope extincta, 303. Familiae vetustatem, 249; — gladiatorum, 50. Familiarum filii, 69; — matres, 83.

Familiarum larem, 38; — hominum, 40; — rem, 388. Familiari amicitia, 157; — cura, 398. Familiores opes, 26; — Calpurnae, 27; — duo militi, 190; — res, 348. Ex familiarissimis, 308.

Familiaritates adpetebat, 27.

Familiariter agebat, 315.

Famosam largitionem videt, 173.

Fana expoliari, 83.

Fas (contra), 28.

Fatibus (cum) 58; — corruptis, 34.

Fateor me profectum, 386. Fateor eadem, 73.

Fatigari (quae studio) vos, 170. Fatigant amicos secundae res, 24. Se fatigando, 152. Fatigantem de perfectione, 260. Fatigari labore, 46; — dolis, 239. Fatigatos a fratre, 161; — saepius, 319. Fatigati supplicis regia, 254; — multo labore, 263; — diu multumque, 300.

Fatum (qui) foret, 73.

Faucibus urget, 96.

Faster addit, 329. *Festiva* legatione, 179. A *fructibus*, 187.
Festus aquos *homoque*, 277. *Favulus* inceptis, 33. — bello, 74.
Favorem addiderunt *humilitas*, 281; — *veniret* (10), 164.
Felicio in *fortior*, 304.
Felicitas (ob ea *acta*), 229.
Ferax *notione*, 22. *Feracem* *omnium*, 291; — *quod*, 381. *Ferax* *genus* *hominum*, 270.
Fere, 66, 110, 166 *etc.*
Ferumnus (2), 109.
Ferius *capo*, 175; — *curae*, 296.
Ferire *hostem*, 18, 110, 284; — *hominem* *et* *ferus*, 155. *Feriri* *murum* *scilicet*, 268. *Ferundi* *coque* *non* *erat*, 222.
Ferri *etc.*, 268.
Fervorem *actum* *refluens*, 117.
Ferus *antiquus*, 14, 163; — *actus*, 62; — *notus*, 59; — *pro* *sceleribus*, 170; — *instare*, 274. *Feroc* *animo* *negat*, 302. *Ferocis* *animos* *molli-* *verant*, 24; — *aderunt*, 92; — *so-* *ciedadis* *rebus*, 301; — *duces*, 309.
Fervens *agitare*, 42.
Ferre *ad* *coelum*, 236, 295. *Fert* *hu-* *bile*, 30. *Vit* *se* *ferunt*, 399. *Tulit* *opem*, 328. *Tulit* *fore*, 267. *Tulit* *rem* *seperare*, 278. *Si* *ferri* *an-* *ima*, 204. *Latarum* *aure*, 273.
Ferri *si* *and* *alio*, 9; — *ad* *coelum* *streptus* *armorum*, 245. *Forantur* *facti*, 19. *Latet* *sua* *studia* *ad* *compulsi*, 11.
Ferres *omni* *specie*, 416.
Ferre *infari*, 42; — *iter* *aperiun-* *dam*, 104; — *urgere*, 185; — *clau-* *sura*, 209; — *irradi*, 363.
Fertile *frugum* *agere*, 175.
Ferri *scribendo*, 336. *Ferri* *opere* *castrorum*, 235. *Ferri* *bellis*, 498.
Ferri *litteris* *nocturnis*, 323.
Ferunt *dies* *nocturnus*, 46; — *mo-* *di* *omnibus*, 210, 239; — *ad* *por-* *tas*, 256; — *omnes* *haec*, 265. *Fe-*

stinat *cunctis* *ad* *bellum*, 260. 14
festinabat *callidus*, 272. *Festine*,
317. *Festinet*, 279. *Festinant* *ab-* *ire*, 251, (10 *id*) 266. *Festinus*
tempus *anteceperit*, 183. *Festinando*,
87. *Festinator*, 252.
Festinas *cohortes*, 441.
Fideler *manere*, 267. *In* *amicis* *fi-* *deles* *erant*, 20. *Fidulissimus*, 291.
Fides *re* *cogita*, 55; — *patenda* *erat*,
166; — *carior* *quam* *posuile*, 274;
— *poter* *auctores* *esse*, 176; — *in*
manibus *sua*, 262; — *publica*,
96. *Fidei* *causa*, 191; — *tradi*, 57;
— *commodum* *erga* *anteferret*,
274; — *minus* *credere*, 262. *Fi-* *dem* *subvertit* *averilla*, 21; — *de* *hi*
si *que* *hominum*, 39; — *providera*,
44; — *sequi* (*per*) 189; — *verba*
facere, 186; — *omni* *interponit*,
201; — *publicam*, 202; — *nota-* *visant*, 240; — *novorum* *expe-* *ctari*, 262; — *consensu*, 388. *In*
fidem *acceptum*, 408. *Per* *fideri* —
violenti, 265. *Fido* *sus* *pecuniam*
sentiam, 43; — *dare*, 70, — *pu-* *blica* *interponit*, 201; — *dare* *et*
accepte, 271; — *nunci*, 314; —
poter, 326; — *fluxa* *esset*, 329;
— *populi* *romani*, 202.
Fidelium *tribuit*, 56; — *pari*, 356.
Fiducia *nimis*, 376.
Fidum *sibi* *facere*, 21; — *superius*,
325. *Quo* *fidei* *magis* *essent*, 41.
Fidi *interpretes*, 317. *Fiduciosus*
(duo *quum*), 316.
Figuram *viam* *in* *oculo* *habere*, 152.
Filio *Bocchi*, 271. *Filius* *capitis*, 57.
Filius *sonatoris*, 64; — *quum* *gen-* *it* *erit*, 409, — *testis* *adspexit*,
324; — *Filium* *metui* *iussit*, 25;
— *daxere* *per* *triumphum*, 409. *Fi-* *lii* *familiarum*, 69.
Fingere *primo*, 71, — *per* *verba*,
170. *Prout* *finxit* *perore*, 8. *Quae-* *cunque* *Sergi* *quoniam*, 221. *Flota*
docili, 11; — *existebant*, 42.

Plas lugulandi, 37; — bonorum fortiter, 148; — imperii et vitas idem, 164; — discordiarum, 347; — contumeliarum, 354. *Finem statuit*, 37; — dicendi fecit, 89, 203; — vitas fecit natura, 169; — imperii habuere, 180; — omnibus vultu statui natura, 353; — mali credebatur, 393; — domesticis facturi, 394; — volens, 397; — non aus excello habitare, 411. *Nec finem belli aliter esse*, 367. *Plas lugunne ingrediuntur*, 401. *Fines imperii constitit*, 161; — habet fretum maris, 174; — invadit, 181; — discerneret, 268; — armis tulit eum, 329; — egressa gens, 369. *Finibus tactus*, 167; — quis integrus, 305.

Firmus sub imper. cohere, 179. *Firma amicitia*, 37; — republica, 91. *Firmus regnum*, 160; — nil actis putat, 270. *Firmus cognoverat*, 333. *Firmiore*, 412. *Firmiora ad restitendum*, 252. *Firmioribus animis obvi*, 231. *Firmissumus contra periculum*, 190. *Genua ex copia firmisimum*, 240. *Firmat praesidium*, 184. *Firmatus animi*, 401.

Flagitiosus minus, 329. *Flagitiosior secunda*, 232. *Flagitiosissima facta erip*, 16. *Flagitiosissimum viro*, 199.

Flagitium redimeret, 27; — quos expulserat, 60; — tantum probarent, 193; — superaverit vesp et homines, 396. *Flagiti plena*, 209. *Flagitio pro alieno*, 172; — non movemini, 400. *Flagitiorum ceteros*, 26. *Flagitis coopertus*, 41; — se dedecorare, 286.

Flagraret ex aetate studium, 27. *Flagrantes inopia*, 362.

Flammam in pectore creascere, 151.

Flamma invadat, 363.

Flexere animum, 248. *Flexit ani-*

mo, 158. *Flexerunt legentium syrum*, 315. *Animum non flexit*, 261. *Flexus animus*, 312.

Florentes aetatem agere, 63; — et, 273. *Florentibus*, 407.

Flores trahunt aeream, 267. *Floresbus superactis*, 374.

Florentibus sch. supra votum, 424.

Flores non egredias, 399; — pro-munt (ad), 231; — nec erat, 248.

Flora fide usus, 329. *Fluxte res bona*, 320. *Fluxi aetate animus*, 27.

Focis (pro) ceteris, 109.

Focis facies, 101, 233; — fugi, 209; — fecinora, 24, 96; — huc, 92; — avertunt, 45; — illa vera, 106. *Fondem hominem*, 33.

Focis oculi, 29.

Focis perierunt (quam), 194.

Focidave lumen aures, 441. *Focidave*, 372.

Focis et amicis dabatur, 381; — feret ius populi, 330, — faceret, 209; — pectus muerat, 270; — potentibus, 321; — intervenire, 329; — alio adventorum, 329. *De focidave conculcat*, 210. *Focidave nova*, 170.

Focidave crudelitate, 54.

Focis coere, 347.

Fons aquae magnus, 308. *Fons eliquot*, 29; — aquarum corrumpere, 239.

Foris (cum opposito domi), 38, 93, 277.

Forma (genere atque), 43. *Formae gloria*, 2. *Præter formam*, 28.

Formido mentibus doctus, 213; — quasi recordis cepit, 310.

Formidat ausum, 37. *Formidinem incere*, 236; — addere rep, 207. *Formidat exagitari*, 260; — et, 237; — civitates adfectae, 234; — profugiant, 262; — quas mercatus sum, 354.

Formidolosa regibus virtus, 18; — potentia, 35, — loca, 90.

- Formidus* vincit clementiam, 100.
Fortasse interitum vitæ, 312.
Fortis omnia regere, 233; — uti talit, 267; — conglobaverat, 306.
Forte potius quam virtute, 143; — quam consilio melius gesta res, 296; — correpta temeritas, 301.
Fortè (nisi), 39, 150, 198.
Forti viro potiora, 391; — animo mitis, 104. *Fortem* ex timido fieri, 103; — animum gerere, 323.
Fortes facit etiam timidos necessitudo, 106. *Fortis* facta, 109, 282.
Fortior an felicitior, 304. *Fortunatus* quemque generosissimum, 280; — latissimum, 289. *Fortunatus* aliqui miserum, 258.
Fortitudo vocatur audacia, 91. *Fortitudinis* immoder. potens, 95.
Fortuna cum moribus limatur, 10; — in omni re dominatur, 19; — aeviro coepit, 21; — republi- cas, 56; — ei fama parca aut, 83; — cuius lobido gentilibus moderatur, 86; — petenda, 146; — imperio mutaretur, 170; — mihi oblectatur, 280; — delectatur acerbese, 185; — nunquam fuit super industriam, 304; — plerumque regit, 316; — belli, 351; — si virtutis invidetur, 106; — meliores sequitur, 368; — communis asperior, 425. *Fortunæ* cedere, 56; — violentiam, 97; — eget, 146; — maris et belli, 426. *Fortunam* tentare, 103, 156; — præter miserrandem, 167; — quam sepius minus experiretur, 249; — asperiretur, 297; — (ne super) animum gereret, 251. *Fortuna* in maxima, 83; — incolumem, 414; — (cum) cuncta me deservere, 423. *Fortunarum* misereri, 273. *Fortunas* in extremo sitas intelligit, 184. *Fortunas* experire, 54; — cæcus honestas, 171; — integer, 424.
Fortunatus salus mulier, 43.
Fortis rerum venturum, 225. *Fortis* propinqua domus, 65.
Præterea invideat cedere, 210.
Præter (ex) delicto, 210.
Prudent (per) ius fuit, 149. Sine fraude descendere ab armis, 58.
Frangere gulam laqueo, 101.
Frequens acutus, 76; — indicaverat, 79; — iussit Marium, 262. *Frequenter* Numidiam, 268. *Frequenter* coarctantur, 36; — cum signis inciderent, 322.
Frequentat domum, 27. *Frequentat* pastoribus, 227. *Frequentat* minus loca, 174.
Frequentiam negotiatorum, 225. *Frequentia* magna, 21.
Præstat cœci, 174.
Præstat multitudinem militum, 164; — amicis pop. rom., 181; — dñs comiti, 292; — opibus civitatis, 102. *Quia* facta nobilitas, 285. *Præstat* largitione legati, 172; — utique alteri, 179.
Frigus, opperiri, 26.
Fronte (in), 107, 109.
Fructus nullæ pars, 398. *Fructus* laboris, 57. *Fructib.* malis, 388.
Frugus fertilis ager, 175; — vacuus ager, 293.
Frua anima, 10; — otio, 395; — pace, 406. *Fruados* vos præbeatis, 391. *Fruamur* vita, 2.
Fruentaria lege, 398.
Fruentatorem missum, 240.
Fruentum publice datum, 221; — — comportare, 225; — deficit, 412. *Fruentum* egestas, 104; — acceptio, 191; — inopia tentatur, 292; — magna vis, 296. *Fruentum* sicut, 388; — decem dierum, 263; — eius, 386, 414.
Frustra facinus susceperat, 471; — petierat auxilium, 55; — erat consilium, 156; — an ob rem facinus, 104; — fuit en res, 262; — sperata etc, 276; — sunt illi, 278;

— agebantur vincae, 296; — fuisset
pacem, 330. Id frustra fuit, 259.
Nihil frustra vales, 328. Quocumque
frustra erat, 297.
Frustrantur appetitissimum, 398.
Frustrata spes Iugurtham, 313. Pencil
in ploribus frustali, 242.
Fuga atque Gemitu crederet, 239;
— impedita somno et metu, 310.
Fugae neque ullam apem, 103.
Fugam inter suorum, 212; —
post fordam, 218; — portendant,
149; — simulare, 170; — exo-
lium amisti, 171; — secunt,
235; — ad se versus fieri, 213;
expeditos (10), 103. *Fuga retrac-
tus* (22), 74, — multos extin-
xit, 217; — nemo regem sequi-
tur (ex), 237, — spes sita (10),
238; — semperne verubimur (10),
167; — salutem sperare (10),
105; — aberant paulum (ab),
314; — capi, 322; — ex rebus
suis diffidens, 263; — per mon-
tes, 425.
Fugati semisomnos, 182. *Fugati pri-
mo concorsu*, 262; — fugare,
310. *Fugatis* fusneque classes,
268. *Fugatis* equilibus, 314.
Fugare muera, 301; — alii, 243;
— neque aena capere, 310; —
— equi; 314. *Fugati* conspectum
Maris, 289. *Fugantes* videre capi,
289.
Fugare cum servis, 102.
Falmen se ostendit, 364.
Fundere, 301. *Fundunt semisomnos*,
182. *Fuderit* parva manu maximas
copias, 19. *Fudi* terra ducem, 411.
Fusi sagittaeque 310; — hostes un-
dique, 314; — hostes aculeis
suis, 385. *Fuso* sanguine ob reump,
386. *Fusa* nobilit 253.
Funditorum dispartit, 230. *Fundito-
rum* cum praesidio, 321. *Fundito-
ribus* curius terere, 301.
Furibundus tum ille, 53.

Furit totus, 351.
Furor non minuebatur, 43.
Furta belli (ad), 369.
Furor ad imperia nituntur, 152.
Furor aceris tota dactos, 435.
Furor sunt (opes Sullae), 355.

G

Ganone Iphide, 16. *Ganone*, ilud
Gaudere nimis imperio, 252.
Gaudium repente exoritur, 236; —
ingens ortum, 238; — agitabant,
74. *Gaudium* esse, 158. *Gaudis* agi-
tabatur, 111. *Gaudium* corporis
dedit, 148.
Generosissimum (fortunissimum quom-
que), 280.
Genus patriciae, 302. *Gentem* Gallo-
rum, 94; — (in) nomenque con-
cesserit, 179. *Ex gente* elicias
Cornelliorum, 101. *Gentium* iure,
397; — latrones, 414. *Per gentes*
clari, 350.
Genuit ex aere Adherbalem, 154.
Genuisse liberos, 150. *Gignen-
tium* auda loca, 269; — cuncta
natura fert (quo), 298. *Gigni* ex
se, 281. *Gignantur* bues arido,
227. *Gentis* perdendas pecuniae,
403; — his, 423. *Genti* ad sub-
vertenda, etc., 350. *Gentis* esse
qui, etc. 318.
Genus hominum agreste, 16; —
cuiusque modi 64, — humanum,
145; — hominum salubri corpora,
175; — ferum, 270; — mobile,
294. *Generis* cuiusque homines,
43, — memor, 120; — maledici
animalia, 175; — humiliter, 261.
Genere nobili ualens, 13; — di-
spari, 16; — materno impar, 161,
325; — potens, 167; — ab eo ce-
lebratus, 289. *Genera* hominum
(que) 150, — plura volucrum,
381. *Quantum* generum copias,
226.

Gerere bellum, 48, 51, 186, 261, 278; — in alienis, 238, — imperium, 276; — quem fieri, etc., 279. *Gerere consilium*, 263, — animum invicem, 219; — primo mediocriter, 291; — potestatem, 280; — animam, 229. *Gessit bellum cum...*, 152. *Gerere cuncta*, 201. *Gerere bellum uti volis*, 309. *Iuxta quam meque vosque*, 287. *Gerere rem accutume*, 243; — ne animum super fortunam, 251; — ac et exercitum more maiorum, 238; — ut esse victus, 237. *Qui gerere animum furem*, 313. *Gerere pacem an bellum*, 224. *Bellum gesturus*, 219; — geri, 262. *Gessit res gladiis*, 109; — dum ex res, 302. *Geruntur dum haec Romae*, 54, 101. *Geruntur res licentiae*, 326. *Ex res gestas*, 296. *Gesta bene*, 313, — bella parvis copiis, 97. *Gerendum bellum alio more*, 237. *Gerendi bel. evid.* 203. *Gladiatores familiae*, 50. *Gladium eduxerit*, 87; — sanguine oblitum, 314. *Gladio se defendit*, 71, — militarentur, 78. *Glande amicos pugnare*, 244. *Globo (ex) nobilitatis*, 279. *Gloria divitiarum fragilis*, 81 — par 11, — aequabatur, 25, 99; — in oculis sita, 38. *Glorias certamen*, 18, 3, 6; — cupido, 18; — militum appetens, 156; — aridus, 250, — cupido, 303; — partem demeruit, 381; — plus quam divitiarum, 286; — fore existimare, 155. *Gloriam quaerere*, 8; — bonus et ignavus exoptant, 22; — ingentem volebant, 19; — adeptus, 98; — petebat, 99; — (ad) virtutis via grassatur, 145; — meam laborum illorum faciem, 284; — ultro ventorem, 118. *Gloria sua domos decorabant*, 25; — belli; 97; — magne cepe-

rit oppidum, 292; — triumphavit, 333; — (pro) certare, 333; — stultus, 351; — magne concurrens, 389; — non movemini, 400; — cum magna fuerat tribuimus, 109; — (in) numeris facta, 354; — (pro) imperii dolere, 210; — (pro) certantibus, 302. *Gloriae triumphique penes eosd. erant*, 215.

Glorari licet vel ignavis, 236. *Gloriosa... polliceri coepit*, 42.

Gloriosus reliqua retinebat, 43. *Gloriosum nihil esse tutum*, 352; — satane, 406. *Gloriam modo cognovit*, 290.

Gratu pleno subducit, 309.

Gratae secundae, 250. *Graciae literis docta malit*, 43.

Grandis illex, 297. *Grande res alienum*, 43. *Grandem pecuniam*, 78.

Grassari cupidine atque ira, 222. *Grassatur ad gloriam*, 146.

Grata omnis etc., 371 — per ac si prope adraamur, 316. *Gratiae privatae avidissimas*, 424; — servitio, 94. *Gratiam aut inamicitiam exercere*, 84; — unibi fecissimus, 91; coartatis querere, 150; — vero auspicabant, 173; — honestatem experiri, 377; — delicti facit, 321; — redditum putaverit, 318; — deberem, 328; — ab eo peperisse, 301; — vestrarum rerum debere, 398. — In gratiam nobilitatis veniret, 164; — habituros, 339. *Supra gratiam invictam facti*, 205. *Gratia (uos)*, 37; — sublebantur, 175; — deprecati, ibid.; — (neque) neque pretio, 77; — privata devictus hominum puh., 187; — aut ape; 39; — aliquid effecturum, 191. — proci, 41; — cuius rei, 70; — apolandi, 111; — parandi iuribus, 197; — simulandi, 207; — hiemandi, 246; placandi, 259; —

negotii, 364; — *eo* (i. e. *obis rei senat*), 337, 370. *Cuius gratia*, 70. *Gratificari decus potentiam*, 150. *Gratia recte facere*, 391. *Gratuito malus*, 19; — *quae faciebam*, 178; — *bonus est*, 363. *Gratulator tibi pro amicitia*, 158. *Gratus quoniam esset nimis* (Falsus), 42. *Vix gratus satis videar*, 424. *Gratum in periculis fiduciam*, 56. *Gratis facere bella*, caedem, 14. *Gravis invidia*, 193; — *vix*, 379; — *per se senectus*, 423. *Grave nimis*, 83; — *bellum*, 347; — *pretium fructibus*, 388; — *servitium*, 410. *Graves minae*, 188; — *inimicitia*, 77; — *potum reddet*, 170; — *dedi*, 87. *Gravia et flagitia plena*, 109; — *illa*, *superba*, 381. *Quo gravior accederet*, 390. *Graviorem morte vitam*, 169. *Gravitas est verberari*, etc., 85; — *altum existimat*, 185. *Gravissimum belli iudicium*, 68. *Gravitate tuorum iniuria*, 388. *Graviter vulneratus*, 111. *Gravitas aequo habere*, 83; — *ne in eum contuleretur*, 165. *Gregarius miles*, 397. *Gregarius militibus*, 60, 107, 108. *Grave facto*, 79, 343. *Gulam irrlamenta*, 392. *Gulam laqueo frangere*, 101.

H

Habere cunum belli, 9, 371; — *ingenium in promptu*, 18; — *bonum magis vultum quam ingenium*, 21; — *honeste divitias*, 26; — *summum iudicium*, 48; — *pacem*, 51; — *liberum corpus*, 54; *vim in sese*, 151; — *in amicitia*, 156; — *ea modo animo*, 161; *apem in pecunia*, 164; — *me divitias in amicitia vestra*, 165; — *manifesta velle*, 103; — *nihil pensi*, 11, 315,

— *Marium post principia*, 131; — *benigne*, 331; — *neque quidquam nisi septem*, 413; — *utrumque possent*, 175. *Habere adversos*, 91; — *comptum*, 103; — *inocertum*, 304; — *vile*, 424; — *nihil carius apud animum*, 388. *Habere viros*, 158; *multa atque opportuna*, 317. *Habet* (id quod res), 85; — *eo ita res*, 283; — *cuncta animos*, 148. *Habemus luxuriam*, 93. *An habemus dubium*, 392. *Habere vitam in obscuro*, 83; — *ita ut mores*, 91, 237; — *res humi*, 136; — *pro munimento*, 196; — *quantum importunitatis*, 199; — *arcem ex apollis vestris*, 391; — *melius*, 391; — *in omnes animi*, 414. *Habebat arcem se pensandam*, 45; — *militis castris staltis*, 390. *Satis habebatis unumquemque retinere*, 198. *Habebant lubidinem in decore armis*, 16; — *sceler*, 176. *Habuit orationem*, 36, 52, 89, 103; — *haud oculum periculum*, 42; — *dolor animi*, 154; — *non res falsam ea res*, 159; — *quae res nos in bello*, 168; — *non pro panis hostibus*, 319. *Habere Romano Troloni*, 16; — *inturris sequo gravius*, 23; — *in iucerto*, 66; — *mature oppida*, 178; *finem imperii*, 180; — *parum suscepisse facilius*, 196; — *ubi adolescentiam*, 186. *Habuerat exercitum luxuriose*, 24; — *eum in amicitia*, 174; — *penale intentio*, 300. *Habebunt arius*, 395. *Habere pro certo*, 97; — *bonum saltem*, 186; — *in somis*, 426. *Habere caros*, 160. *Habere in amicos deos immortales*, 186. *Habebant dilectionem consules*, 58. *Habebant manifestos*, 46; — *quasi ea honori*, 196; — *eo modo imperis*, 397. *Habebant nihil causae*, 167. *Habere in spe*, 63; — *in potestate*, 330. *Habebamus tempus palcherro-*

INDEX

nam, 93. Habere autem equabili-
tas, 9; — quid opus, 39; — co-
rre petitionem, 40. Habuerint quo-
modo temp., 151 — initio Africam,
175. Habuissent non in comitia,
55. Habuisse verba, 158. Nec ha-
bituri finem, 421. Habituros in
gratiam, 329. Haberi probo pau-
peritas, 25; — coepit clarior, 295;
— silentium, 309. Habetur egestas
sine damno, 69; — audacia pro
muro, 106; — nec ipse animus,
148. Habentur (scuti plerique),
16. Habebatur magna, 98. Habe-
bentur levi imperio, 29; — dona
in benignitate, 319. Habebatur in
cautelis, 74; — vigilis, 51. Ha-
bitus ludicri, 203; — sine impe-
rio exercitus, 220. Habitus cretione,
40. Habet modesto imperio, 295;
— indigni republica, 351, — ad-
vocat vos delectos, 365. Habitus
quaestiones, 195. Habitus comitus,
42. Habendum arbitrium, etc., 12.
Habendus ipse per municip., 89;
— vos praebetur, 391.

Habitu (de natura et), 190.

Haceret in animo, 190.

Harnis lugaribus, 314.

Harnis, 249. Harnis, 73.

Harnis, 57.

Harnis virtus, 25.

Harnis exercitum, 237.

Harnis, alia ultra opem teli, 328.

Harnis, 158, — secundum, 252.

Harnis non relicta, 223.

Harnis humus omnia, 427.

Harnis, 310. Hibernia, 207, 318.

Harnis in provincia, 210. Hic-

mandi gratia, 246.

Harnis aqua, 207.

Harnis mari prohibebat, 412. Hic-

mem egi, 307. Harnis aspera, 207.

Harnis illam, 225. Ad harnis-

num ostentationem, 380.

Homo novus, 41; — militaris, 109.

Harnis non minor vanitas quam

audacia, 41; — patricio, 52; —
privato, 328. Harnis foedum,
35; — familiarem, 40; — maxi-
mis divitiis, 75; — acceptum po-
pulum, 166; — nobilem, 266;
— veteris prosapiae, 279. Harnis
adolescentuli, 34; — praepo-
siti, 279; — deosque testatur,
54; — equos, 61. Harnis vita
9; — genus, 51; — numero ex-
plere legiones, 101. Harnis
aut dicitur perperit, 56.

Honestas honore, 57.

Honestas exilis, 171. Honestas amici-

tia, 164. Honestas mortem, 423.

Supra honestum, 272. Bene hove-

stus, 157. Sub honesto nomine,

347. Honestus (clari magis quoniam),

157; — tui aut eo magis, 149.

Honestas spes, 57. Honestas sique

inhonestas, 49, 157; — videtur

cum petio, 283; — si flagitium

superaverit, 395. Honestas nomi-

nibus, 62.

Honestus habere divitias, 26. Hone-

stus finem vitae fecerit, 426.

Honestus me glorio, 159.

Honos non datur virtuti, 149. Hono-

ris cupido, 12; — avus 173;

— (plus periculi quoniam), 193; —

causas, 332. Honori esse, 24, —

ducitur, 16; — meo invidet,

281. Honores exoptant, 22; —

ammonem imponendis, 283; — post

illius, 261. Honor Maria crucia-

tum, 273; — exultat, 228. Ho-

nores domi instituit, 270. Hono-

rum dehonestamentum, 356. Ho-

nores vestros contumant, 281; —

debitos, 285. Honoribus eius ma-

ximis, 77; — supbia, 187. Labo-

rem cum honoribus, 352.

Horridum spectaculum, 314. Horri-

bili comito exati, 310.

Hortamento erant, 309.

Hortari videtur res ipsa, 15; —

alium alium, 15; — ut... 46; —

modum reliquum est, 390. Te hortatur, mentem in sententia, 365; — uti facias, 474. Hortatur unumquemque nominans, 109; — oppidanos, 240; — magna voce, 240; — castellum tentet, 298; — uti clam profugeret, 302. Hortatur animus, actus, 106. Hortatur quos spes dominationis, 13; — cupido animi (quo), 281. Hortatur milites his praeceptis, 284. Hostidhuter maxime, 406. Hostere nequidquam, quasm, etc. 104. Hostatus pauci milites, 231. Hortando ad virtutem erigere, 184.

Hospitem (pari) reperierant, 211.

Hostes humanas viduas, 353.

Hostile metus, 213. Hostile ne quid timeret, 290. Hostilem clamorem, 243; — metum effliciebant, 321. Non hostili animo, 327. Hostilia cadavera, 213; — portendant, 249; — memento, 269; — faceret, 324; — docent regna, 423.

Hostiliter loca accedit, 181.

Hostis formidolosa, 18; — iudicialis, 70; — si iuis fueris, 160; — fuit volus, 170; — bonorum, 365. Hostes ferire, 18, 170; — atque patricium vocare, 53; — pugnaverat (id), 95; — Romanos fore, 272. Hostes ab latere, 268; — suis acerbissimum, 335; — opportuni, 406. Hostium copias, 19; — dux, 94; — haec futura erant, 91; — morem cognovit, 156; — moenibus ducta, 188; — plenus est Macedonia, 425. Hostibus obstram ire, 16; — pro sociis stantur, 199; — arma averteris (ab), 106; — alios defensabant (ab), 307; — pro vasis non habuit, 319. (Saepe alibi hostes in omni casu.)

Huc accedebat, 24, 225; — praesidium imponit, 225; — missus est, 319. Haecine..., 167.

Humani testagii facis, 374; — in-

genis visio, 346. Humanae cupiditas more, 227. Humano cultu, 227. Humana et divina hostibus tracta, 296. Romanarum rerum memoriam, 209.

Humilis (cum) loca agere, 305.

Humilitas (generis) 261. Humilitate verborum occultati, 229.

Humus infecta sanguine, 315; — sparsa cruce, 380. Humi depressus, 100; — pabulans erat illis, 175; — arido atque areoso, 227. — requiescere, 284. Humo ventos excitavit aerem, 259.

I

Iactare eggerem, 264. Incit inter alias res, 162. Lacentes tela, 245.

Iaculari, equitare, 255.

Iaculis emissas, 323.

Ianus prohibuit, 47. Iustam Ciceronis obdiderat, 69.

Ianuaris kalendis, 333.

Id, 19 et passim. Ibi (i. e. in resp. numeribus), 11; — (in eisdem articulis), 286.

Id, passim. Id locorum (ad), 254; — (post), 260; utrumque de tempore.

Idcirco minus (neque) 223.

Idem (per) tempus, 332. Eodem capere, 197. Eodem (adv.verb.) regresans, 13; — accersit, 332.

Idonsum visum est, 302; — parum ratus, 261; — pueri ducem, 362.

Idoneos novis rebus, 64. Idonea aquae, 263. Idoneis locis, 265.

Exemplum ab idoneis ad non idoneos transferitur, 86. Nullius idoneae rei agens, 241.

Ignis, caput primo loco; — his secundo placet igitur? 89. Quid igitur censet? 197.

Ignarus loci, 163; — populi romani (praeter novam castra), 180; — belli (haud), 190; — humanum,

319. Ignare largitis molis, 319;
 — regis hostibus, 234; — viam-
 di, 297; — lingua, 177. Ignarus
 consilii, 33; — genus notitiae
 romani, 270; — scelus eorum
 (hanc), 410. Ignavi rerum huius,
 320. Imperium ad ignavia pervenit,
 86. Ignavi omnibus, 294.
Ignavia et luxuria, artes pessumae,
 285. Ignaviae adiumenta, 221; —
 luxuriaeque probra, 221; — volu-
 ptatem, 281; — te tradideris, 95.
 Ignaviam (per), 36; — (per lu-
 xum atque), 148; — ad vestram
 melius transire, 197; — (ad)
 nomina rerum motantes, 395. Ignav-
 ia immortalis aemo, 287; — (de)
 eorum questus, 46; — (magis
 merito, quam), 152.
Ignatus (honus et), 22. Ignaro (ex)
 strenuus fieri, 103, — etiam hunc
 bellum occipere, 273. Ignavi (boni
 atque), 242. Ignavissimi homines,
 25; — quisque, 398.
Igni acer vastatur, 239; — domum
 et semet corrumunt, 266; — ignis
 excerrimos fieri, 322.
Ignobilitatem ingrat. despicienda,
 161; — (per) celata, 432.
Ignominiae admonet, 40.
Ignorantia non claudit res, 400.
Ignorare, 413. Ignorantibus plerisque
 faciem, 250. Ignoratus Romanos
 aggredi ter, 238.
Ignoscere, 21; — hom. sceleratissim-
 is, 199. Ignoscendo gloriam ade-
 ptus, 98; — malis, 200; — ma-
 gitudinem auxisse, 361.
Ignoto mentis exili, 310.
Illecebris (usu atque), 27.
Illecebras inventalem, 29. Illecebras
 ad bellum, 102. Illeceus praemio,
 306. Illeceus ad proditorem, 225.
Illeceus ad Sullam mittit, 326.
Illeceus ad cognoscendum, 153. Il-
 leceus variorum crucialis, 356.
Imagines hae sunt mens, 283. Im-
 ginem multarum hominum, 299.
Imagines maiorum, 161; — non
 habeo, 282; — calcatae, 283;
 — reliquere, 285. Cum imagini-
 bus suis persequi. Serterium, 397.
Imbecilla astra, 12, — natura, 145.
Imbecillorum regnum, 160.
Imbellis, quietus, 181; — exercitus,
 220. Imbellis (strenus et), 256.
Imbuis melis artibus, 26. Imbula
 venenis, 23.
Imitari, quam invideri, 88. Imita-
 mini virtutes, 160. Imitantur
 aliena instituta, 27.
Immo quantum animi exarere,
 382. Immani avaritia, 197.
Immutatam poeliam, 351.
Immutata vita crepta est, 171.
Immutatum malitiam, 200.
Immutatum (in) edilis, 296.
Immutare pacem, 272. Immutaret
 mora tempus, 220. Immutatae ple-
 bis opes, 63. Memle mutata, 252.
 Immutatum ius libertatis, 61; —
 (id), 328.
Immutum a Cicero, 76.
Immo, 94, et alibi.
Immoderata fortitudinis, 95. Im-
 moderatae (incedunt), 76. Im-
 moderata exiebat, 14.
Immodicus animus, 428.
Immortales ignavia nemo factus, 287.
 Immortales ingenti facinora, 148.
 Immortalibus dia, 95.
Immunis apud Iugurth. civis, 291.
Immutatur fortuna, 10. Immutata
 resp., 15; — civitas, 22; — facies
 urbs, 51; — voluntate, 331.
Immutato corpore, 418.
Imper genere, 161. Fama imperi,
 242. Imperis magnitudinis, 267.
Imperatorem republicam, 31. Impe-
 ratur confodere, 47.
Imperabat a homo, 195; — con-
 scientiam, 204; comitia disceptatio,
 206; — rem metus, 268. Impedi-
 vit inceps, 410. Impeditus a tri-

busis 210. — manifeste, 243;
— dolore, 273. Impedim fuga
somno, 310. Impedito prospectu,
269. Impedit ne triumpharent,
49. Impeditos castris, 235. Impedi-
tissimae rep., 425.

Impedimento nullo fore, 306. *Impe-*
dimenta parabant, 211; — capti-
vosque locaverat, 272.

Impellere uti, etc., 77; — ad faci-
ones, 78. *Impellit animum*, 24; —
— spes pacis uti, etc., 253; —
— ministerium uti, etc., 163. *Impellit*
ad bellis societatem, 64. *Impulsi*
nobilitate animi, 78; — ira, 81.

Impendit quantum periculo, 47.
Impendit ubi necessitudo, 105.

Impensius modo, 226, 263.

Impetrare parat, 164; — non po-
terat, 308; — parati, 39. *Impetrat*
praetoribus, 70; — argenti pondo
cent., 248. *Impetrabat maiora*, 29.
Impetravit frumentum comportare,
225. *Impetravit leges ex libidine*,
366. *Secuti impetrabatur*, 235. *Quae*
impetrarentur facere, 223. *Impo-*
rente Didio, 432. *Impetrantium in*
gentem, etc., 179. *Impetrata factu-*
rum, 237; — fecerant, 267. *Ad*
impetrandum (passive) vocaretur,
248.

Impetrator, 54; — vitae animae, 145.
Impetratori (s. Metello), 261. *Impe-*
tratores Numidia posuisti, 180;
alium ubi quaerit, 279; — esse
(id est dominum, non), 285. *Impe-*
tratores omnium gentium, 198;
— ad urbem erant, 49; — bipos
alibi fecerat, 17. *Impetratores villae*,
97; — superbia, 127.

Impetare volentibus ... cunctis, 316.
Impetabat Maeria, 120. *Impeti-*
tentem cetera naturam, 264. *Impe-*
trandi libidinem, 271. *Impetri-*
tandum (serviandum aut) est, 362.

Impetius legati cogita, 207; — ho-
stium confirmata, 309.

Impetum his artibus retinetur, 9;

— transferitur ad optimum, 10;
— factum crudele, 22; — acque-
habat divitiae, 25; — summum
agilitas, 48; — iustitiam foris, 93;
— curas laesit valuit, 153. *Impetui*
notem, 17; — insignibus, 58, —
— cupido, 21; — fines, 162, 180; —
— nomine modo accepto, 325; —
— pro gloria dolere, 210. *Impetio*
nulli, 198; — summo multa cura
inest, 426. *Impetium legitimum*,
17; — agitabat, 22; — ubi
exultant, 22; — non petimus,
55; — exloqueretur, 64; — tan-
tum fecero, 89; — consulere,
201; — munici deprecor, 186, —
— observare, 270; — contra, 21; —
— ad subvertendum, 362. *Impetio*
utamor animi, 8; — uti, 25; —
— magno praedixi, 83; — concitare,
165; — neque cuiusquam regeban-
tur, 176; — soluto, 210, — le-
xiore, 252; — levi, 291; — mo-
desto habito, 295; — romani in-
digna, 381; — plurimum valuit,
346, — servili exercere, 347; —
— exulus, 352; — Micipsaes (sub),
163. *In imperio superbia*, 84; —
— fuit, 220, — soli agere, 347;
— tati eritis, 353. *Imperia annum*,
17; — inuata pati, 35; — utun-
tur (ad), 152; — in vos converte-
rete, 391; — magna illa consilium,
396; — gerunt, 397. *In imperiis*
pecunias acciperent, 211.

Impetrandum (ad), 167. *Ex impe-*
trato, 267. *Impetratis*, 320.

Impetui fuit, 94. *Impetum sustinui*,
387. *Impetui terrebat*, 203; —
— crebro, 231.

Impetante in parentem, 170.

Impiger homo, 173. *Impigro ingenio*,
156. *Impigrae linguae*, 395. *Duo*
maxime impigros, 184.

Impigre attendere, 299; — sola ac-
cio, 314.

- Impos* facinoræ, 170; — testamento, 409. *Impos* in hominibus, 84; — ex moribus eripete, 187.
- Implere* ora oculoque, 269.
- Implores* iudicis, 90; — deos, 95.
- Impolluta* anni divinis, 352.
- Imponit* penesidiam, 246. *Imponere* curam cepit, 380. *Imposuit* hoc, etc., 225. *Imposuit* basorem, 283. *Imponit* vires imponere, 86. *Imposuerat* quo penesidiam, 254; — ecclesiam servitium, 393. *Imponit* necessitudinem, 55. *Imponit* nomen, 150. *Imposuerat* invictam, 68. *Imponit* contumeliam, 76. *Imposuit* quasi nullo, 311. *Imposuit* legibus, 357.
- Impotentia* (quantum), 199.
- Importuna* locus aggeribus, 296. *Importunus* est, 149.
- Importunum* mare, 175.
- Impotens* (non potens), 391.
- Improbus*, 255. *Improbi* ora, 410. *Improbo* patibulo, 418. *Malus* improbius est, 100.
- Improvisus* gravior accideret, 290.
- Improvisum* malum, 294. *Improvis* metu, 306, — (de), 208, 47; — (ex), 168, 242.
- Imprudens* Tigris pro victoria ostentat, 412. *Imprudens* admissum facinus, 236.
- Impudentem* legationem, 173.
- Impudentia* victi, 203; — cuius munus, 202.
- Impudens* aulice, etc., 26.
- Impugnaret* regem, 191. *Impugnati* Cretenses, 411.
- Impulsu* cuius, etc., 257.
- Impune* quolibet faceret, 199; — acceptam facinoræ, 196; — iniuriam acceptam, 199.
- Impunitas* nocuerunt, 198. *Impunitatem* concederet, 247.
- Imponitur* diassere, 82. *Impositum* actus ut omittatur, 199.
- In amicitia* fidelis, 20. *In aribus* funda
- facinoræ* facere, 24. *In aribus* acervi misericordis, 92.
- Insuper* homo, 252; — cultoribus insula, 438. *Insuper* specie, 392.
- Insuper* agros invasit, 439.
- Insuper* paulatim, 109; — quadrato agmina, 310; — in perculos, 314. *Insuper* per ora vestra, 196. *Insuper* ambo inopia, 412. *Insuper* scire scire atque superbia, 214.
- Insuper* urbem, 43; — plebem, 62; — patriam, 94. *Insuper* audientia, 181. *Insuper* ad facinoræ, 26. *Insuper* Sciorum morando, 188. *Insuper* odio, 77. *Insuper* vivis, 301.
- Insuper* crudelis, 75; — rino reatungam, 53. *Insuper* perculat, 69, — orbem munitam (ab), 53. *Insuper* parare, 46; — fieri, 83. *Insuper* parata, 75.
- Insuper* (neque) neque consilium, 116, — pericere, 162; — contra suum, 187; — (ad) redire, 152. *Insuper* probabat, 59; — palatium, 102; — parare, 359; — impedivit, 410. *Insuper* favebat, 33.
- Insuper* agitabat, 252; — quoniam, quod, etc., 313. *Insuper* facere negotium, 233; — fortitudo, 442. *Insuper* vitæ, 322. *Insuper* habeo, 30; — quemobrem, 435. *Insuper* proelio, 232; — volis, 322; — onere, 371. *Insuper* habere, 66; — erat eventus, 233. *Insuper* pro certis, 33, 273; — bellis vedigalia, 425. *Insuper* sedibus, 16; — navibus onere torrum, 440.
- Insuper* in amicitiam eius, 27.
- Insuper* pulcherrimum locum, 36. *Insuper* bellum, 253. *Insuper* indignis, 425. *Insuper* deditorem, 257. *Insuper* pellere domesticum, 391. *Insuper* parare, 251. *Insuper*

incipit, 241. Inceptum bellum, 82.
Inciatant corrupti mores, 15. *Inciat* alioquo talium rerum, 254.
Incluta divitum regnum, 414.
Incongrua causa, 170; — quibus res erit, 383.
Incolere et mercari, 226.
Incolomes fuisse, 167; — sub iugum missum, 209; — transire, 324. *Incolonus* manent (si omnia quae amari), 169.
Inconmodi (si quid) demit, 425. *Incommodo* sine ullo, 295.
Inconscius agere, 66. *Inconsultis* paulo aggreditur, 304.
Incorrupti abusus, 148. *Incorruptos* reliquerit, 318.
Incredibile altitudo ingenii, 304. *Incredibile* memoria, 16, 18, 211. *Incredibilem* rem sati, 75.
Increpare merentes, 311. *Increpat* maledictus, 40. *Increpantes* alii alios, 56.
Instructum victoriam adeptus, 212. *Invenio* exercitum, 236.
Invenit foeda loci facies, 107.
Incultum genus hominum, 270. *Inculti* indoctique, 10; Libyes, 175.
Incolite loca, 92; — alia omnia, 291. *Incolita* moribus, 285.
Incultus agebat, 292.
Incomberens arce sua, 401.
Incurrit in hostes, 110; — ab latere, 314.
Incurvis lateribus, 178.
Inde usque ad nostram memoriam, 333.
Indignum (gloriosum an), 406.
Indignatum necare, 87.
Indignaretur de convectione, 50.
Indignam coelestium falsam, 75; — persequi consuevit, 259.
Indignum, 76, — profiteretur, 205. *Indignum* cognito, 72, — comprobato, 78; — convicto, 96, — regio, 201; — patefacto, 260.

Indidit nomina sceleris suo, 357. *Indidit* ex eo nomen, 267.
Indignus per se, 8. *Indigni* nullius, 328.
Indignabamur tacite, 196.
Indignus illo honore, 251. *Indignus* (non) videtur, 268; — aequa fecisse quam etc., 198. *Indigni* republica habiti, 361. *Indigna* imperio rom., 381; — incipit, 425. *Exemplum* ad indignum transferatur, 88.
Indomitus (iniquis atque), 346.
Inducent agitantur, 191; — postulabantur, 320. *Per inducent*, 82, 268.
Induct cohortem in medicos hostes, 111. *Induxerat* in animum, 99. *Inducti* premitto, 164.
Industria domi, 93; — maxime, 150. *Industrie* fructus, 57. *Industriam* deesse naturae, 145; — super fortis, 304. *Industria* contendere, 254; — vincit naturam, 264.
Industrios (primo) esse, 276.
Indutus patiens corpus, 14.
Inermis accedit, 332. *Inermis* armisque, 301; — cadant, 238. *Inermis* prae se mittere, 300; — vos relinquit, 366; — laetitia, 109. *Inermis* pedibus, 324.
Iners exercitus, 220.
Inertis animi, 94. *Inertis* nomen, 150. *Inertem* equum, 98.
Inest audacia animo, 103; — multa cum imperio, 426. *Inest* in suis recordis, 29; — plurimum potestatis, 31; — venustas, 41; — multus lepos, 44. *Inest* maiore auctoritas, 65.
Infectum (nihil iam), 254. *Infectio* negotio, 243. *Infectio* sanguinis humanus, 315. *Infectis* rebus, 190.
Infectum arduum agere, 185.
Inferat quo accedam? 169.
Inferri instare, addere, 222.
Inferos (apud) supplicia, 404.

- Infors* signa, 340. *Infra* suffragia
aethera, 438.
- Infusio* dis hominibusque, 28; —
potentiae nobilitat, 189; — iura
nobilitati, 274. *Infesta* ergi plebes,
222. *Infesto* exercitu, 223. *Infesti*
sunt dis, 95; — familiae nostrae,
269. *Infestus* ovationibus, 83. *In-*
fecta serpentibus loca, 291. *Infes-*
tus algis, 109. *Infestissimum*
gens Gellorum, 94.
- Infida* civitas, 82. *Infidum* genus ho-
minum, 255. *Infidus* iuris, 365. *In-*
gratus iudicio, 247.
- Infirmus* (etiam ab), 70.
- Infirmus* acceperit avaritia, 23.
- Infirmus* naturae, 147.
- Infirmum* aetate corpus, 171; — ex-
ercitum, 237. *Infirmus* sunt alio, 277.
- Infirmos* avaritia, 92. *Infirmos* avaritia
gessit, 255.
- Ingenium* sapientia validum, 17; —
virtute, 36; — boni obsequium, 44;
— uti animae erit, 228. *Ingenii*
opibus, 8; — solertia, 167; —
libertate, 198; — nobilitate, 210;
— multitudine, 304; — humani vitio,
345; — bono, 345; — egregie be-
nignitas, 148. *Ingenium* in promptu
habere, 181; — aetate sine corpore
exercebat, 20; — intendere, 81;
— inspicere vident, 148, — in-
tegrum, 251; — bonum, 253; —
avertum, 315; — augere fortitudo,
367, — non mutabunt, 423. *In-*
genio malo, 13; — quantum po-
tatem, 98; — acri et impio, 156;
— plecido, 181, avaro, 187; —
validus, 363; — mulierum, 353.
- Ingenia* magis scriptorem, 19; —
viam, 36; — omnium sapientia,
82; — validissimae, 318. *In magna*
civitate varia ingenia sunt, 87.
- Ingenia* sea alienum, 30; — cura, 71;
— clamor, 241; — cupidus, 249;
— belli omnino, ibi. — gaudium,
238; — metus, 254, 323; — vi-
- rum atque animi, 401. *Ingenium*
gloriam, 19, — virum, 253; —
multitudinem, 324. *Ingenii* virtute,
98; — avaritia, 303, — corpore,
431; — dignitate, 494. *Ingentes*
populi, 21; — solitudinem, 291; —
liberos, 426.
- Ingenius* civis, 112. *Ingenii* corpo-
ris, 426.
- Ingratus* (lepides, ignem), 246.
- Ingrato* labori, 61.
- Ingressus* est Numidiam, 191; —
magistratum, 218. *Ingressum*
eandem, 217.
- Inhonestus* iudicio, 110; — vendere
(honestus atque), 49, 271. *Inho-*
stus avaritia, 37.
- Inibus* (quam proclium), 104.
- Inimicitias* aculeare, 22; — ex-
ercitum cum illo, 77; — concipi ma-
ximam, 424. *Inimicitias* po-
tentiam, 401.
- Inimicorum* factioni resistere, 56. *Ab*
laupis circumveniens, 53.
- Iniquus* praetoris, 53. *Iniquitatem*
(propter) loci, 297.
- Iniquus* certamen, 237. *Quam* iniqui
sunt videtur tunc, 249.
- Initum* narrandi, 13; — agendi fa-
cultatem, 40, — belli qui facerent,
46; — initium bonorum fortunas
et corporis, 148; — rei expeditio,
153; — et finem non esse in vici-
tude potestate, 273; — magnam
cladis, 87. *Initio* profecti sunt, 64;
— concurrerunt ad eum, 102; —
belli, 270; — intruderat (quo),
315. *Ex* huius initus, 23.
- Invidia* in subegit, 84; — gravitate
tulit, 397. *Quia* primum iustitia quam
vita, certa esset, 351. *Invidia* li-
beritatem, 25; — dolore, 47; —
causa, 82, — memor populus, 321;
— vos pertimescit, 323; — con-
cessissimum, 171, — ita obviat,
272; opportunitas, 181. *Invidia*
facere, 25; 175; — dolere, 184;

- *impune accipere*, 199; — *in hoc more vincere*, 217; — *solvere*, 353; — *remittere*, 399. Per turrim partum, 365. *Inuria* accepta, 21, — in *mens* vos despecti, 167; — *validior*, 348; (*tuta ab*), 54; — (*defendat ab*), 57; — (*prohibet ab*), 323; — *pro eis*, 363. *In-furiæ* suæ (neque cuiquam) par-væ videntur, 83; — *validiorum*, 347; — *si non sunt auxili* haud opus, 200. *Inurias* sociorum om-ittere, 170; — *inimicis* persequi, 271; — *non vindicaturum*, 181; — *ultum non habet*, 398; — *ulti-tus*, 410. Ob *inurias*, 390. *Inu-ritus* conclusus, 57; — (*de socio-rum*), 90.
- Invisus* suo signis populi, 210.
- Inustus* supplicium, 77. *Inustus* imperia domitorum, 196. *Inustus* quaestiones, 197. *Inustus* Romanos esse, 271.
- Innocens* (cui) credebatur, 99. Cir-cumveniri *innocentes*, 88.
- Innocentia* pro *malivolentia*, 25. *In-nocentia* plus periculi quam ho-moria, 193; — *invidiant*, 281. *In-nocentia* spes latari, 277.
- Innoxius* publicæ cladis sunt, 286.
- Innoxii* ipsi (*passive*), 73. *Inno-xia* plures ades, 353. *Innoxiorum* præscriptiones, 343.
- Inopias* opulenti sunt, 55. *Inopiam* interverat, 60; — *inimici rei pa-tior*, 281; — *frumenti lenies*, 293. *Inopia* rei familiaris, 14; — *minus largiri poterat*, 42; *præcepit able-vari*, 44; — *cibi*, 291; — *urgenda* populus, 215; — *bonorum id factum*, 289; — *frumenti tenta-batur*, 292; — *segrantes*, 362; — (*neque copia*, neque), 23.
- Inops* aglandi populus rom., 352.
- Inquis* atque *indomitus*, 346.
- Inquilinus* civis M. Tullius, 53.
- Insuperabilis* est evasio, 28.
- Insuperabilem* moribus prohibuit, 181. *Insuper* turba cooperat, 232.
- Insuper* quas faceret consuli, 45; — *consuli procedebat* (neque), 53; — *parabantur*, 69. *Insuper* Cice-roni parabat, 44; — *tendere*, 46; — *consuli maturent*, 54; — *ante-venire*, 290; — *tendit*, 334; — (*per*), 70. *Insuper* locum tentare, 224; — *diu statuitur*, 258; — *opprimi*, 156; — *cognita*, 229; — *se circumventos credere*, 323; — *urbem tueri* (*ab*), 47, — *overi* (*ab*), 346; — *insuper* (*invidetur* (*ex*), 332.
- Insuperabilis* visa facillimum, 332.
- Insuperabilis* viles esse, 184.
- Insuperabilis* prelio perire, 204.
- Insuperabilis* imperis, 38. Per *insuperabilem* aedibus, 330.
- Insuperabilis* acinus malarum artium, 121; — *factus victoria*, 310; — *vere accipendi*, 430.
- Insuperabilis* cooperat plebem, 212; — *loci*, 233; — *sternis*, 300. *Inso-lentia* causa cognita, 42. Per *in-solentiam* extollere, 130.
- Insuperabile* per licentiam, 17.
- Insuperabilis* belli timor, 51. *Insuperabilis* pars rerum bellicarum, 210; — *facies*, 209. *Insuperabilis* servitil, 349. *Inso-lito* metu, 310; — *insultu*, 208.
- Insuperabile* res, 252, 264; — *respon-sibus*, 437.
- Insuperabilis* (neque) neque habere fa-ctum, 46; — *occidere*, 408.
- Insuperabilis* ad exitum, 374. *Insuperabilis*, sicuti sonus, 29.
- Insuperabilis* cominus acriter, 109; — *fe-rax et cultus*, 274; — *acutus*, 307.
- Insuperabilis* nox, 100. *Insuperabilis* no-ctis, 310. *Cedere instanti*, 206.
- Insuperabilis* incrudis, 367.
- Insuperabilis* duos legiones, 102; — *be-vedere*, 158; — *amicitiam*, 156; — *ita nos* *Minimissis*, 170. *Insuper-*

- trantur inter se res mutare, 178.
 Insuperare vitam, 52. Instaurat homines domi, 270.
 Instaurata morum, 165 — aliena imitantur, 87.
 Instruit exercitum, 107. Instruit (quae postquam), 208; — quomodo, 230. Instruebantur auxilia, 364.
 Instruitur eo modo, 264. Instruitur pro tempore, 262; — autemque, 235. Instruitur armis, 101. Instruitur ordinis, 106.
 Instrumens luxuriam, 43; — malitiae parare, 219.
 Inveniret (non largiri), 157. Invenit vinare, polare, 24.
 Intetur urum profugum, 238. Intactum nihil pati, 254; — bellum trahi, 274; — bello regnum, 412.
 Integer suffragis populi, 358; — fema et fortuna, 424. Integra semper gratia, 328. Integra fama, 255. Integer regno Tigrane, 413. Integer abeunt, 235. Integra pro sanguine accipere, 110; — licentiam procedere (ad), 363. Integra consilia habere, 306. Integer suis finibus, 365.
 Integritate vitae magnus, 28.
 Intellego (non invenio), 185. Intellego crescere hominem, 155. Intellegitur, quo in loco res nostrae sunt, 202. Intellegebat urbem moventem, 53. Regem ficti loquutum, 161. Intellexit eadem hunc maleque, 36. Intellexit solitudinem, 297. Intellexit spem frustra fuisse, 393. Intellegit se sustentatum, 368. Intellegret suum vitae sibi adesse, 158. Intellegret contumeliam, etc., 356. Intellegitur hosti adesse, 313. Intelleguntur vobis si pax et concordia, 367.
 Intempta nocte, 46, 63.
 Intensa eodem, 251. Intendit amicum in regnum Adherbalis, 181; — amicum ad bellum, 219; — locum capere, 296. Intenderat (quod) efferre, 188; — quocumque, 262; (quo profectus), 315. Intenderat officia, 154; — (quo ire), 305. Intenderat ingratum, 81.
 Intensus aliquo negotio, 102; — (conatus nihil scire), 30; — consilium modo, 293; — ipse seque prope, 294; — ipse, item miles creabat, 311. Quam intente fuerit plebs, 211. Intentum officis servilibus, 13; — alia negotia, 292. Intento exercitu, 223. Intenti festinare, etc., 16; — ut essent hostes, 46; — proliantibus aderant, 298. Intensus proelio, 264, 300. Intente mala, 364. Intensus omnibus proelio, 301. Exintente ad victoriam miti, 239.
 Inter tanta vita, 121; — hostium cedere, 111; — latitium plebis et suorum fugam, 212; — eos et Micropam flamen fuit, 393; — tela hostium erumpit, 314; — apulas, 254; — hanc negotia, 225; — eos moras, 226. Inter 40, 15, 41, 236, 254, 268, 308, etc.
 Intercessit tumultus, 393.
 Interdum, 22, 24, 189, 239, etc.
 Interia, 45, 109, 194, 215, etc.
 Intercessit plures eo proelio, 310.
 Intercessit (quod interius etc.), 90.
 Interficere consules, 34; — viros, 43; — dormientes, 163; — bonos et malos habidinos, 87. Interfici resistentes, 110. Interfecit negotiosos, 188. Interficere parentes, 69. Interfecit isdem viros, 155. Interfectum sua manu, 314. Interfecto suo propinquo, 158. Interfecti puberes, 294.
 Interit ab stirpe, 21; — datus ordialis, 307. Interere bestis aut ferro, 175. Interiturae vitae, 322.
 Interum, 190, 206, 238, etc.; — (et tamen), 210; — (tamen), 237.

Interus (ob) male, 411.
Interosonem (ad) 387.
Interueniens Daber, 328.
Interpellando, etc., 189.
Interponit eam fidem, 301. *Interposita* fide publica, 301.
Interpretas fidi adhibentur, 327.
Interpretatus nobis est, 175.
Interrogatus de itinere, 72. *Interrogati* legibus ambitus, 33.
Intervallum II millium, 294.
Interveniens focius, 329.
Intestabilisque (improbus), 255. *Intestabilis* meto vestro, 360.
Intestus bella, 12.
Intoleranda audacia, 168; — illi viris, 105. *Intolerandum* factum imperium, 22.
Intra septimum dies, 34; — moenia, 94; — Oceanum, 177.
Intrare (neque id) sinum, 329.
Introduit, 72; — milites, 163.
Introire ad Ciceronem, 47. *Introit* in tabernaculum, 259. *Introuendi* locum hostibus dedit, 309.
Inuenerat mai. imagines, 151.
Inuentum reipublicam, 366.
Inuitum scelus relinquendum, 323.
Inuili animam amittitis, 106; — obtruncati, 255. *Inuili* hostes abire, 143. *Inuitus* hostibus, 258.
Inuere, pollicere, etc., 215; — Romanos, 228; — hostes, 307.
Inuadi omnes metos, 163; — fines eius, 181; — castra, 243; — castra ex occulto, 243; — nostros castra ingens, 321. *Inuadunt* proficiscentem, 305; — agrum, 313. *Inuat* contagio, 22; — omnes tribus, 32; — illum lubido, 189.
Inuaserat lubido atque superbia, 10; — luxuria et auaritia, 25; — civitatem metus atque moeror, 210.
Inuaserat lubido, 14, 275; — animo regnum, 181; — via auaritia in animos, 301; — Marium cupido potitudo, 322; — via morbi solmo,

59. *Inuadat* ferro urbem, 363. *Inuaderet* metus reliquos populos, 205. *Inuadendi* locum quocire, 278. *Inuadi* posse hostes, 289. *Inuadit* ex insidiis audique, 332.
Inuent exitum vias, 204; — gloriam ex culpa, 302. *Inuenera* (quoniam fidem)? 160. *Inuenias* non aliud presentibus, 145; — meritis, 365. *Inuenient* emulorem, 206. *Inuentura* esse eorum victoriae, 188. *Inuentis* illi gloria operaque, 258.
Inuerecundo animo, 420.
Inuere nauium alyros, 177.
Inua a paludibus, 346.
Inuicem aduocam diuitias, 219. *Inuicti* ab hostibus, 198.
Inuidere (imitari, quam) bonis moribus, 88. *Inuident* bonis, 59; — honori meo, 281. *Si inuiderit* fortuna vestras victuri, 206.
Inuidia orta est ex opulencia, 16; — atque superbia posituere, 42; — diuina erat, 189; — graui, 193; — cum meta eum urgeat, 213; — decesserat, 290. *Inuidiae* esse impetui, 261; — fructusque mederi, 210. *Inuidiam* Ciceronis lenari, 41; — grauius belli impoueret, 68; — magnam confabuerant, 78; — vicisti gloria, 159; — accideret licentia, 173; — facti supra gloriam esse, 205; — iuuenis, 210; — atque post gloriam, 239; — inuidiam meam, etc., 316; — iocundare, 393. *Per inuidiam* scriptoribus, 432. *Inu* die nobilitas aestuabat, 42; — (res erat in), 187; — partium, 211.
Inuoluta fama, 218. *Inuolutam* fore fidem publicam, 202. *Inuolutos* se fore confusi, 188.
Inuas velis arma, 359.
Inuentant duos animas alius alium, 254.
Inuiterent ad cenam, 380.

Sallust.

Invenit dederat, 35; — *accipere*, 305.
Invento esse, 388.

Locum movere, 44. *Loca* aliquo seris agere, 305.

Ipsa cum talo esse, 46. *Ipsa* per se prohibita, 166, — *semet* praecipitavit, 215. *Ipsi* nosmet vindicamus, etc., 37.

Ira belli desenuisset, 369; — *re-*centis bello, 406, — *uti* monet, agite, 425; — *quae* fieri amat, 213. *Irae* consulatus, 82; — *con-*suleus, 202. *Iram* oppresserat, 259. *Ira* commotus, 51; — *im-*pulsus, 81; — *vacuus*, 81; — *gras-*sari, 258; *ira* lenita, 405.

Irascenda, 84; — *deliquere*, 83.

Iraam minime docet, 84. *Ira* infelicitate sunt, 98.

Ire obviam hostibus, 16; — *venam* omnia, 190, — *captum*, 355; — *primum* vis, 331; — *huc* et *illuc*, 400; — *pedites* quam *artissime*, 256; — *quo* *intulerunt*, 325. *Eant* ereptum praemia, 286, — *conmota*, 322. *Ibant* acciti, 315. *Iere* tardius, 258. *Ierit* praecipit arhana plebes, 60; — *adversum*, 314. *Ite* obviam *inlorae*, 172. *Eatus* contra *injurias* *ernati*, 194. *Eant* *praecipites*, 194. *Perditum* *irrit* se, etc., 59. *Ierit* *quantis* *anxia* *in* *Quintum*, 394. *Iase* *obviam* *accleri*, 184. *Itorum* *se* *pediborum* *sententiam*, 80, — *seu* *solum*, 324. *Euntes* *temere* *et* *ef-*fuse, 321. *Ium* *est* *obviam* *esper-*hiae, 152. *Eando* *obviam* *pericu-*lis, 156. *Eandem* *est* *obviam*, 351. *Iri* (*relictum*), 330.

Irritamenta *gulae*, 292.

Irrumpere *Carium*, 187. *Portam* *ir-*rumpent, 242. *Irrumpent* *ad* *seu*, 79. *Irrupere* *cuncti*, 209.

Ita *illi* *ianus* *prohibiti*, 47, — *suas* *villae* *pepercerunt*, 111; — *compo-*sito *dolo*, 230; — (*non* *est*), 286; — *in* *pax*, *uti* *in* *bello*, 9.

Ita... *quasi*, 281. *Sunt* *qui* *ita* *ducant*, 35. *Solitos* *ita* *dicere*, etc., 151.

Item (*i. e.* *similiter* *vel* *praeterea*), 46, 60, 67, 72, *et* *accep* *alibi*.

Iter *aliud* *alio* *natura* *ostendit*, 10; — *faciens*, 38; — *facere* *per* *com-*tes, 102; — *quis* *ubi* *cognovit*, 103; — *aperiendum* *ferro*, 104; — *speculanti* *cognitum*, 324; — *re-*moralura, 231; — *pergere*, 268; — *mores*, 269; *constituunt* *ad* *op-*pidum, 272; — *opportunus* *pa-*tefacti, 386, — *agustum* *admo-*dam, 296. *Itineris* *properandi* *causa*, 321. *Itinere* *diverso*, 92; — *quo* *pergebat*, 224; — *hostium* *explorato*, 226; — *transverso*, 227; — *nocturno*, 323; — *prope-*rato *redit*, 330; — *interrogatus* (*de*), 72; — *litteras* *mittit* (*ex*), 55; — *retractum* (*ex*), 64. *In* *iti-*nere *pecus* *distribuerat*, 293, — *mores*, 313; — *circumventi*, 319; — *seu* *ostendit*, 321. *Itinera* *ex-*plorat, 204; — *mutare* *in* *dies*, 262. *Itineribus* *magis*, 102, 240; — *diversis*, 78, — *avis*, 238.

Iudere *item* *alios*, 46. *Inbet* *venire* *reliques*, 72; — *vocari* *Lentulum*, 72; — *canere* *signa*, 106; — *co-*hortes *incedere*, 109; — *nunciare* *regi*, 223; — *egredi* *silentio*, 323; — *signa* *occulare*, 256, — *lervari* *fumenta* *sarcinis*, 263; — *ire* *lega-*tum, 293; — *milites* *cibum* *cap-*ere, 294; — *obediare* *portas*, 294; — *silentium* *haberi*, 309, — *castris* *abire*, 324, — *Sullam* *arcerunt*, 331. *fuisse* *filium* *necari*, 95; — *frequens* *Marium*, 252; — *ei* *po-*pulus *provinciam* *Numidium*, 274. *Inulatis* *me* *gerere* *bellum*, 278. *lassent* (*esse* *parva* *quae*), 70; — *plebes* *rogationem*, 211. *Nisi* *quem* *vos* *iurastis*, 168. *Inanus* *edicere*, 76; — *habebat*, 258; —

est respondere, 202. Vt inson-
nat, 248.
Auspidica epulis, 286.
Audent hostes acialis, 58. Quam
indicatus sit hostis, 70.
Audoum timentes, 271 — fugerit,
247, — animi mutare, 151; —
omnem penes se, 357. In iudicio
repetundarum, 77. Iudicia preces
paucos erant, 198; — cecitatem
nobis reliquere, 37; — frustra im-
plores, 90; — sibi met extorque-
rent, 356. Iudiciis convicti, 27;
— terrens, 63.
Auge aquas utebantur, 292.
Augurare iuuantis, 29. Fidis leguleudi
fuit, 87.
Auguri (miserint sub), 220; —
(incolones miserum sub), 209.
Aurgis laceris, 62. Iurgia extor-
eb., 20. Iurgis trahende tempus, 182.
Aur bonumque valebat, 207 — fasque,
28; — est consuli, 48; — libertatis,
61; — fuit per fraudem, 149; —
nullum, 193; — omnium penes
se, 357; — a maloribus relictum,
390; — non posse defendere, 399;
— contra et iniurias munitus, 209.
In ius atque ditacionem concessit,
37. Iuris parandi gratia, 157; —
omnis viroces, 390. Iure gentium,
184, 397; — factum, 196; — belli,
317; — modesto agitata, 347;
— optimo agere, 350; — exilis,
352; — domus, 354; — atque
id iure, 360; — pro vestro creas,
391; — ac me despiciunt, 281.
Iura penes paucos erant, 198; —
nature sunt vita et more, 424; —
populi defenderent, 62; — sibi
paravit, 347; — pacis, 353; —
sibi met extorquebant, 366; — belli
resecandi, 364; — quaedam resti-
tuit tribonis, 393.
Aurandum postulant, 69. Ad iuri-
randum quam adigeret, 40.
Ausu regis, 293; — senatus, 330.

Ausu effluunt, 185; — pro alia so-
lerratis, 396. Iusis, 198.
Ausita republica crevit, 22.
Ausum imperium, 93. Iustus domi-
nos, 414. Iusta fecerunt, 161.
Iuvat (id faciant quod), 286. Iustu-
rium id exercitum rotas, 221.
Quibus iustitibus agerit, 212.
Iuventus laboris patiens, 18; — ple-
ræque, 33; — cæropia, 348.
Iuxta ordinem, 101 — bonos et ma-
los interficere, 87; — necem in-
tellegitis, 104; — esse hostiliumque
vitas pepercerunt, 211; ac si, etc.,
222; — boni malique, 255; —
hiemem et amicitiam pati, 284; —
solum pauerat, 252.

L

Labefactatus (quibus), 357.
Laborare in animum induxerat, 99.
— coegisset militas, 220. Labo-
rantibus euenire, 109.
Labos non insolitus, 18; — absit,
397. Non labos decretis deficit,
423. Laboris patiens, 18; — fra-
cis, 57. Labori ingento, 61; —
meo invidiant, 281. Laborem re-
liquum pati, 256; — viris conve-
nire, 286; — illorum gloriam
meam non faciam, 284. Labore
resp. crevit, 21; — fatigari, 46;
— multo, 156, 263; — et cæta
laugudo, 233; — parvo, 415. La-
bores ingentes, 426. Laborum pa-
tiens, 175, 190. Labores tolerave-
runt, 21; — per tot uil quæsitum,
366; — tot suscepissent, 385. La-
boribus multis consumitis, 297;
— plurima, 283, — meis tui essent,
411.
Laceraverat bene patriæ, 26. Quam
lacerent me maledictis, 282. Lacer-
ari rempublicam, 361. Laceratis
capitino, 363.

- Laceraverunt bello*, 410. *Laceratus* iugio, 52.
- Lacrimas* tenere, 272.
- Lacrimans* obsecrat, 243; — obtestatur, 259; — ore, 324.
- Lacis* vescantur, 292.
- Lactare* singulos, universos, 274; — me nulla potest oratio, 283; — famam consules, 308.
- Lactari* ex populo, 87; — equum barbare, 309. Ego lactor quod ceteri dolere solent, 328. *Lactabatur* civitatem periculis ereptam, 71, de honestamento corporis, 432. *Lactati* ex perfidia, 256. *Lactandum* canem, 271.
- Lactitia*, meior agitabantur, 111; — magis nobis est, 315. *Lactitiae* fuerat, 87; — stellas pennis dedit, 87. *Lactitium* agitabant, 74; — ioter plenis, 212. *Lactum* ex summa, 51; — clamor permatos, 245.
- Lactis* decreverat, 275; — ager publici, 377; — quibus rebus sagaribus, 255; — in castra venit, 310. *Civitas* lacte agere, 239. *Lactam* victoriam, 212. *Lacti* pacem agitabamus, 168; — erant penalis, 235. Illi poriter lacti, 331. *Lacturum* animis excipitur, 290.
- Lacum* ubi ascenderis (ad), 100.
- Lacros* perturbant, 101.
- Languere* si vos viderint, 92. *Languentibus* aliis, 69.
- Languis* nihil neq. remissi, 236. *Languidos* secordesque, 393. *Languidis* labere et aestu, 233.
- Laniata* navigia, 417.
- Lapideis* fornicibus victa, 100.
- Lapidibus* corrupebantur, 296.
- Laqueo* gulam fregere, 101.
- Larem* familiarum, 38.
- Largiri* minus poterat, 42; — bona aliena, 91; — me iussuere, 157. Ne largiantur nostrum sanguinem, 92. *Largiendo* iocundare, 62; — nihil, 58; — quaecumque possint parere, 164.
- Largitio*, 22; — igitur multis, 319. *Largitionem* famosam, 273. *Largitionis* freti, 272. *Largitionibus* exactis inventis, 61; — temp. laoceri, 361.
- Largitor* rerum multarum, 304.
- Largus* suo usi, 30.
- Lascivus* atque superbus incensare, 214; — quos corruerat, 211. *Lascivum* (Iudumel), 254. *Ex summa* lurtibus atque lascivis, 51.
- Lasciviam* opprim, 28; — militum tentaturos, 231.
- Late* valuit imperium, 153. *Latine* aciem porrigit, 234; — cresceret faga atque formida, 239.
- Latius* literis docta mulier, 43.
- Latitudinem* declivem, 275.
- Latro* erat *Lepidus*, 361. *Latrones* cuiusque generis, 47; — gratum 414; — merces, 109. *A latronibus* circumventi, 349.
- Latrocinio* pugas similis, 307.
- Latris* in utrumque, 224. *Ab latere* hostes, 168; — invenit, 314; — castella hanc protul, 277. *In latere* dextro, 330; — vegetigilio, 362. *Lateribus* incervis, 178; — ceteros aggreditur (ex), 110.
- Laudare* nominans unumquemq., 40; — merentes, 311. *Laudat* universos in concione, 236. *Laudant* contentum, 96. *Laudamus* divites, 93. *Laudavit* nemo bonus, etc., 28. *Laudando* studium meum, 150. *Laudabatur* fertilitas, 98. *Laudatum* magnifice, 157.
- Laudis* avidi, 12. *Laudibus* extollere vicinam, 172.
- Laudare* imperio habere, 252.
- Laxius* licentiusque futuros, 289.
- Lazar* sibi nobiles, 190. *Lagantur* in Africam, 183, 187.
- Legatione* princeps, 273. *Legatione*

Sallus segotia, 318. In legationibus, 311.
Legatus cum gloria fuerat, 109. Legato exercitus permissus, 108. Legatum Mamilium, 188. Legationes, 306. Legatus a Boccho veniunt, 314. Legatus mittit, 164; — supplicantes misilare, 207; — supplicia mittere, 206; — decreverunt, 360; — institutio senatus, 386. Legatis animus amplior, 66.
Legem multa, 96. Legere acta maiorum, 279. Legandi studio, 297. Lectos in auleam, 79; — constitutiones, 107.
Legiones scriberantur, 53; — duna instituit, 101; — expleverat, 101; — transvectas, 191; — utrumque fuisse, 208. Legionibus cum tribus praesidebat, 102; — cum magnas contendisse, 97.
Legionarias cohortes collocat, 233. Legitimus intra dies, 34. Legitimum imperium, 17.
Lenae inopiam frumenti, 293. Lenorant atrocitatem facta, 183. Leniti invidiam, 41. Lenitur animus ferax, 163. Lenita ira, 405. Leniunda tanta via hominis, 75.
Leniter promissit se facturum, 329. Lenius agere, 245.
Lepos multus inerat, 44.
Levare manu timidos, 300. Levare iubet iumenta sarcinis, 263.
Levis necessitudo, 271. Levi imperio, 291; — munimentis, 294. Levis praedia, 289, — tela, 321.
Levis (quo) streperent, 300.
Lex (non), verum libido, 195. Legis praesidium, 55. Legem timere, 85. Lege Plautia interrogata, 51, — ut, 54; neque regerantur, 196; — frumentaria, 398. Leges penae unum, 353, — ex libidine imponentur, 366. Legum et libertatis subvertendas, 363. Legibus umbrae, 31.

Libet animus, 13; — in consulendo, 93. Libera ab auctoribus suffragia, 395. Liberum corpus habere, 54; — genus hominum, 16. Libero impunitatem decrevera, 50. Otum parum libero, 302. Libera solus omnium Cretenses, 410. In liberis custodius, 74.
Liberale pecuniae, 19; — ex sociorum fortuna, 91.
Liberaltate egregia, 78.
Liberaltate, 24, 319.
Liberaret vero alieno, 65.
Libertas per tuos rogatus, 67; — parvos numerari, 51; — meliores amissio, 160, — quam optumose se voluisse, 281. Liberta pro suis cernere, 109; — fortunata salis mulier, 43.
Libertas periculosas potius quieto certilo, 357; — in dubio est, 90; — (en illa, illa quam saepe optatis), 38. Libertatis nos immunitatem, 61; — curam haberet, 197; — eorum eximii miseria, 350; — subvertendas, 363; — memores, 395; — vindicta, 399; — in certamine, 346. Libertati timore, 220; — telum paratum, 394. Libertatem arma tegere, 16; — servo decrevere, 60; — nemo bonus nisi cum anima amittit, 55; — et imperium extorqueret (qui plus posset), 64; — in dextris portare, 104; — gratificari potentiae, 150; — experiri, 194; — retinendam per manus, 199; — in libidinem vertere, 214; — armis legi, 289; — capessendam, 391; — quavis modis aestuare, 398; — repetiverit, 401; — pauci volunt, 414; — vindictam (nosmet ipsi); 37. Libertate adepti, 18; — a repellenda, 361, — certum (pro), 105, — (otum cum), 359.
Liberti Lentuli, 78. Per libertos suos, 79. Cum libertis, 108.

Liberant (sicuti regi), 309.
Locustia alius alia, 83, — minima in maxima fortuna, 84; — polluta, 173; — necis et vitæ, 353; — — faciundi, 199; — pœlletum crevit, 87. *Locustaria* insularis, 21; — (insolens per), 17; — componendi belli, 318; — ætærum, 362, — æctum prosperis, 396. *Locustia* cœrendum, 363; — arma civilia arere (ex), 396.
Locutus futuro, 289; — quo res gereretur, 326.
Locre coivis etiam ignavo, 173. *Licet* fieri clorum, 10; — cognoscere, 57; — adire, 169; — curare, 170; — mori, 171; — dicere, 282; — per illam, 317; — ire captum, 355; — ire hoc et illuc, 400; — ne sperare quidem mortem, 423; — experiri, 398; — frui pace, 406. *Licet* bonis divitias habere, 26. *Licui* ætatem in exilio agere, 105; — lege uti, 54. *Locutæ* pacem agere, 406. *Licet* ab armis discedere, 58; — si per Marium, 318. *Licuerit* manere in regno, 170.
Lector proximus legationis, 161.
Leges plerique vasa, 261.
Lenora pluvius, 207.
Lunum lucius trahunt, 267.
Lingua periculo alebat, 27; — ignora, 177; — civilis conversio, 268. *Lingua* impigra, 395. *Lingua* moderari, 272. *Lingua* dissimili, 16; — promptus habere (in), 22; — barbara, 178; — promptus quæsi manu, 270; — competere, 368; — periculum, 379; — nec satis competentem, 431.
Litteræ recitatas, 285; — missas de Metello, 261. *Litteræ* nomine Castilione redditæ, 56; — græcæ, 284; — sit certior (per), 272; — petivit (per), 321. *Litteræ* græcæ atq. latine, 437; — per-

lectæ, 74; — interrogatæ (de), 72. *Quæ* illa littera, ego militando didici, 280.

Lex præstat enim militibus, 221.

Locare alios super vallum, 312. *Locat* in fronte... in subsidia, 109; — in cornibus equitum, 231. *Locaverat* stipendium, 293; — tribunos, 311; — ibi prædam, 272. *Post* ubi locata castra, 322. *In* proximo locati fuerunt, 243.

Locupletem præda, 275. *Locupletum* prescriptionem polliceri, 39. *Via* locupletissimus quisque, 348.

Lone asper aut arduus, 18; — peccato si esset, 95; — est in carcere, 100; — neque teget, 105; — eam rem admonuit, 268; — advocatus, 234; — importunus, 296; — opportunus, 294; — esset receptus suis, 308. *Loc* ignarus, 163; — opportunitate, 207, 226; — natura, 219; — difficultate, 303; — inquietum, 297; — (ad id), 71, 264; — (porta), 315. *Locum* arqum, 106; — superiorem, 228; — tumulosum, 294; — castris antecaperet, 231; — quem quisque cepit, 110; — uti desererent, 208; — hostibus introduendi dedit, 209; ambobus placitum, 211; — prædici, 263; — quætere invadendi, 278; — ipse deligeret, 326; — concionia, 395; — neque caræ, neque gaudium, 85; — (affinitas in), 165. *Loco* neque satis credere, 51, 260; — eodem, 21; — in quo res sint, 104; — amissio, 234; — suo pugnam facere, 246; — montes urbes, ibid.; — (pro), 107, 221, 241; — haud obscuro natus, 41; — neque alio dicturi sumus, 302. *Loca* propinqua, 162; — abdita, 163; azusta, etc., 180; — saluta... monita, 237; — occulta, 240; — acquies, etc., 269; —

scis, 318; — opulenta, 137; — sua defendere, 238; — amoena, voluptaria, 24; — opportuna, 45; — levis, iucunda, etc., 92. Ad id locorum, 250; — post id locorum, 260. Locia editoribus, 309; — maxime idoneis, 265; — in alienis bellum gerere, 238.

Longam memoriam, 8.

Longe diversas literas, 56; — a scis, 211; — ab eo Ruteni 224, — a flumina, 256, — aliter ac... 256; — maxima virtus, 158. Longius ab incepto traheret, 19. — tueri non poterat, 47.

• *Loquentis setis*, 14.

Loqui minimum de se, 155, — criminose et magnifice, 252. Se loquentum paucis, 327. Loquulus patris verba hominandi, 315. Loquulum ficta regem, 161.

Lubet vivere, 171; — consilieri, 285; — quidquid animo, 328. Vti lubet, 187, 367. Vti lubebat cuiq., 221. Lubet attendere, 97. Lubens accipit, 310.

Lubido pro continentia, 10; — stupri, 16; — victorum fert (quae), 39; — atque luxuria nihil reliquu decerant, 47; — dominatur, 81; — extinguendi uis inuast illum, 185; — eundo cum Mario, 275; — fortune, 86; — periculosa, 150. Vti cuiusque erat, 183. Lubidus paruit, 81; — obscuros, 23; — non erat cibus, 292. Lubidinem habebant in arma, 18, — ausu, 81; — imperitandi, 271; — suauis aduersum nos, 329. Lubidus vincere diuitias, 38; — sic accense, 44, — perniciosus uisus, 146; — a consuetudine animum continet, 173; — diuersus agitabatur, 187. Ex lubidine victoria uis uoluntas, 217; — fortune res celebrat, 19; — plenus, 212, —

impersant leges, 366. Lubulinibus haud facile carcebat, 26.

Labyrintha... interficere, 87.

Luctuosam victoriam, 106.

Luctus atque gaudis agitabantur, 111, — ciuium, 365. Luctu atque corde complectitur omnia, 296. In luctu atque muneris, 85.

Luculentam opationem habuit, 52.

Ludibrio fuisse diuitiae, 26; — saecris alienae superbiae, 37; — habetis populus, 203.

Ludificare consulem, 206. Ludificati praeflo incerto, 222.

Ludum et lasciuiam, etc., 254.

Lumen posteris gloriae manerem, 282, Lumen obsento, 182.

Lux adueculabat, 309. Ante lucis aduentum, 294.

Luxum agnosce aetatem (per), 148.

Luxu antecapere, 26, — corruptis ciuitas, 971, — iuuentus, 348; — carendum uidet, 363.

Luxuria atque auaritia, 15; — ex diuitiis inuast, 25; — et ignarus, artes pessumae, 286. Luxuriae instrumenta, 43; — probra, 221, — non erat cibus, 292, — aetas modum non fecerat, 43. Luxuriam habemus, 93. Luxuria praecurpa oberrat, 44. De luxuria ciuium questus sum, 91.

Luxurioso otio esse, 303.

Luxuriosae exercitum habuerat, 24.

M

Machinamentum periculum, 35.

Machinata fames (passio), 378. Cum machinato strepitu, 380. Machinatum (inditum), 76.

Machinationibus importun, 296.

Machinas expugnare urbem, 183.

Magus magisque, 153, 285; — magis in dies, 156; — pudens, 204, — ultimus (cor-

poria serrata), 8; — caliditate
lugaribus (pro potius), 394.
Magistratus iurani specie, 391; —
Magistratum continuare, 206; —
ingressus, 218. Magistratus abdicatus,
74; — ab eo aliam post alium
sibi populi, 250. Magistratus mi-
nister, 51; — erant penes eodem,
225; — tenere, 63. Magistratum
superbia, 53; — viris, 97. Ma-
gistratibus domo dantur agrestes,
404; — (privatus et in), 424.
Magnifica civitas, 82. Magnificum
imperium, 91; — logurtham ex
Auli concordia, 238. Magnifici in
supplicia drotum, 20; — per ora
incidunt, 106. Magnifico res ge-
stae, 19. Magnifica belli spolia, 38;
— pro se dicitur, 276.
Magnifici vivere, 33; — miserati
sunt, 93; — iusta fecerant, 104;
— laudatum, 157.
Magnitudo acclens, 82; — animi
per, 28. Magnitudinem (post)
nomine reo, 153; — regis extol-
lant, 312. Magnitudine periculi,
78; — pecuniae, 121; — impores,
267; — res parum comperit (pro),
41.
Magnus virtute, 28; — beneficia
Caesar habebatur, 98. Magna cla-
des, 63; — pars 96, 249; — lac-
titia, 315. Magnam pecuniam, 306.
Magnam et aliam bellum, 263; —
equidem, 29; — et late valuit
imperium, 153; — mare cepit
esse, 157. Magna aut virtute, 170;
— et opulenti fuerit, 268; — facit
videndo, 414. Magna ingenia, 19;
— alia tua ut omittam, 159.
Mares populi romani, 157; —
constituentis gratia, 197.
Maior virtus atque sapientia, 89;
— auctoritas sermoni innoxet, 63;
— et elenor haberi, 245. Maiora
cura, 277, 401. Neque manus
aliud invenias, 145; — quid-

quam, 183. Maiores enim, 187.
Maius imperabat, 225; — aggredi
191. Maioribus adstricto, 258.
Maiores (adst.), 54, 283, 392,
426, etc. Maiorum senes, 54, 202;
— ob beneficia, 188; — monu-
menta, 169; — facta fortis; 277;
— mores praecipitanti, 348; —
exemplis optimis, 350; — nomini,
357; — per gloriam, 418. Apud
maiores, 25. Maioribus idem fa-
ciant, 281; — conditam (?), 306;
ius relicum (?), 290.
Maledicere Romanis, 301.
Maledicta quam adderet, 53. Male-
dicta bonis interpretat, 40. Quam
maledictis me laerent, 282.
Malefacta condonabam, 91.
Malefasse impune, 157. Malefa-
cium studiis, 428. Nec ad male-
faciendum, etc., 424.
Malefici generis animalis, 173.
Malefici immoventis, 202.
Mali (sa) (virtute, non), 183.
Malivolentia dicta putant, 11. Pro
malivolentia duci innocentes, 25.
Male pugnatum; 238, 332; —
consulatum (qui), 81.
Malle omnia, quam vici abire, 169;
— esse principem, 392. Male do-
cere, 81. Maluit utrumque, 350.
Malebat quousque facere quam di-
cere, 20; — esse vir bonos quam
videri, 99. Malebant agnoscere,
27; — bellum quam pacem, 33.
Neu malis prolatum tuam perni-
cium, 415. Malit sanguinem meum
quam omnia, 185. Malles pacem
quam bellum, 315. Præmia an
cruciatum mallet, 258. Maluerat
meum... ex se signi, 281.
Malum id adeo revererat in civilia-
tem, 61; — publicum eos elebat,
61; — impropiam, 294. Superbia
consequens nobilitatis meum, 221.
Mali finem credebatur, 392. Malo
incipit permolus, 47; — seipso-

- huc creverant, 87; — (purpure usque quous), 313. Mala illa peribatur (eos), 217; — effugiat, 65; — cuncta dissolvere, 85; — secunda tabus crisi *avida*, 347; — omne abunde eruit, 39; — mea cum tuis bonis misceri, 406; — interna, 411; plura expectarem, 424. Malarum omnium materies, 21. Malis exercitatus, 170; — defensus, 172.
- Malus* gratuito erat, 30; — improbius fit, 200. Mala ambitio, 13; — res, 38; — fama, 204. Malum post pugnam, 240. Malo ingenio, 13; — more, 217. Mala ex conculentia, 248; — facinora, 29; — excupia, 86. Malarum artium, 13; — rerum audacia, 21. Malos exolunt qui nullae opes, 59; — iniuria et bonos, 87; — eventus *habuit*, 53. Mala moribus, 12; — venena, 23; — perniciis in altero, 98; — quoscendo, 200; — fructibus via aptat, 388.
- Mandati* Cethegi, 13. Mandatur consulatus nova homini, 261. Mandata dei verbis, 70; confecti, 163; brevi efficit, 243; — patefaciunt, 319; — Lepida, 364. Cum mandatis mittit, 54.
- Manere* in regno, 170; — su fugere totius foret, 108; — aequabilem, 235. Manent sine tumultu, 241. Manere boni fidelesque, 267. Manens in sententia, 365. Nisi manent plebes agris expulsa, 357. Manerent incolonia, 169. Mardentes in loco, 313.
- Manifestus* tanti sceleris, 205. Manifesta habere, 202. Manifestos uti habeant, 66. De manifestis rerum capitulum, 26.
- Maopules* 230; — circumiens, 228. Manquulis expedita, 311.
- Manusculum* varet in mactant, 24.
- Manusculum* nomenat 91. Manusculum clarus facius, 92.
- Manus*, quos alebat sanguine, 27. Manum consecrant, 818. Manus parva, 19, 97; — cum mox se venturum, 163; — cum praedatoria, 181; — hostium delicta, 188; — delecta funditorum, 224; — levare timidos, 300; — consilium militibus, 307; — sua interfectum, 344; — vindicandum tantum scelus, 323; — salutem quaesiverat, 210; — peti procerum (sec), 305; — evolare, 426; — ipsa tenens, 72; — aqua si disculasset, 63; — promissos, 69, 156; — significare, 245. In manu est victoria, 37; — non fuit mihi, 166; — cui sit exercitus, 87; — in vestram alium, 194. Manuum mercede toleraverit iniquam, 60. Manus conserentes, 364. — impia via cingi, 169; — qui armaverit, 324. In manus si qui venerat, 313. Per manus libertatem retinendam, 199. Manibus creantia, 106; — frustra fassent (on), 36; — utae res fidesque (in), 261; — expectat victoria (ex), 293.
- Mapalis*..... aedificia agrestium, 176.
- Mare* saevum, importosum, 175; — magnum coepit esse, 269. Mari atque terra, 97; — nostro; 172. eam classe, 411; — prohibebat hiems, 412; — in extruendo, 38; — secunda, 179; — procul a, 202.
- Maria* constructa, 25; — molesque palacii, 421 — (trus), 381.
- Maritimum* bellum, 62. Maritima in ora, 179. Maritimas civitates, 387. In maritima oppida, 320.
- Materes* omnium malorum, 21.
- Materno* genere impar, 161, 325.
- Matura* sunt omnia, 187.
- Maturat* patiarc, 205. Malavere

- iter pergere, 168. Maturat petarqui, 68. *Maturat* insidias consuli, 54. *Maturat* signum dare, 35. *Maturat* facinora, 18. *Maturandum* putabam, 161. *Maturantes* reolunt, 183.
- Mature* facta opus est, 8; — mandata exequitur, 204. — satis petiturum, 251. — adeo id posse evocare, 253. *Maturus* tempus, quam res, deserat, 218.
- Maximus* rex in hac terra, 328. *Maximus* concordia, 10. *Maximus* in apem adducta, 191. In *maximo* metu, 324. *Maximus* certamen, 18. *Maximi* et clari estis, 350. *Maximus* documenta, 21. Pro *maximo* Atheniensium facta celebrantur, 19.
- Maxime* negotiosas, 20; — ultis, 56; — si fecit amicus, 104; — talis, 168. *Maxime* (pro *imprimis*), 27, 183, 210; (cum opposito, *secundum se*), 156. *Maxime*, ... aut, ... denique, 359. *Multum* maxime, 68, 155. *Quom* maxime, 66, 240.
- Me* *Dius* fidus, 56; — hercule, 95. *Mement* extollere, 150.
- Medea*, fratrem invidiae, 220.
- Mediocres* animus (non), 157. *Mediocris* castello satrapens, 298. *Mediocres* etiam viros, 155. *Mediocris* gerebat, 291.
- Medus* foret ex tribus, 161. *Media* resp., 214; — plumbis deserta, 227. — ex factione consul, 393. *Medios* in hostes cohortem inducit, 110; — disiecerat, 110. Per *media* castra transire, 321.
- Mediores* bello, 163; — liberos summas quam genuas, 160.
- Memineris* postrema mortales, 84. *Memineris* te virum, 20. *Memineris* vos divitias, etc., 104.
- Memor* generis, 110; — beneficii et iniustiae, 221. *Memorem* rerum hu-
- memorem*, 209. *Memores* rapinarum, 50; victoriarum, 60; — pristinæ victoris, 105; — nominis romani, 240; — libertatis, 326.
- Memorare* egregium facinus, 108. *Memorat* facinora, 202. *Memorant* id factum, etc., 289. *Memorari* conventum factum, 192. *Memoravimus* de salute (cuius), 190. *Vix* de virtute *memores*, 11. *Memorandi* capta, 82. *Memorando* facta fortis, 283. *Quae* *memorantur* de inferis, 29. *Memorabatur* conditor Hercules, 191. *Memorata* supplicia apud inferos, 414. *Memorata* incredibile, 16, 18, 221.
- Memoria* rerum gestarum, 150, 151; — illa apud vos avi mei, 187. *Memoriam* sui prosecutus reliquere, 285; — nostra quam maxime longam, 8; — usque ad nostram, 333; pro hominum, 351. *Memoria* quæque digna videbuntur, 13; — nostra novissimo, 54; — inter duo fuere, 28.
- Mens* aliena, 54; — mihi illa, 89. *Mentem* exclaim, 28; — diuinam exerece illi, 295. *Menie* mutata, 74. — paulum immutata, 212. In mentibus divortis, 190.
- Mentis* caset tantum rom, 76.
- Merenti* causas et equos, 27. — pontem in dies, 221. — conseruerant, 225. *Merentas* sum illa formidine, 353. *Mercatis* commessibus (*passive*), 412.
- Mercos* magna videbatur, 39; — magis in spe victoriæ, 66. *Mercedes* dant servitium suum, 350; — scelerum, 353; — pacis, 308. *Mercorde* egregia, 355. — summet sanguinis, 352. — diurno, 361. — delinquere, 321.
- Mérito* necatos siebant, 87. *Non* ex merito, sed quasi debi tos, 285. *Ob* merita, 158, 318. *Vt* merita invenias, 366.

Morueret (quom), 321. *Morventra* laudare, increpare, 321. *Morsio* optime exercitio, 186. *Morsio* su proelia docti, 320.

Motabatur castra, 323.

Motus pericula sui motu, 51.

Motus iuxta cives, hostes, 269; — nihil nisi turpem famam, 284; — invadum, 323. *Motuebat* (quem) plurimam, 182. *Motuit* ex illis periculum, 92; — otium, 263. *Motuerunt* pomas ab hostibus, 268. *Motus* magis quam metus, 268. *Motus* periculosus portuum invidia, 212; — nihil hostis, 294. *Motus* or, etc., 247. *Se motuendum* efficit, 360.

Motus habendus sui faciendus, 359; — te subegi, 82; — invadit omnes, 163; — invaderet populos reliquos, 205; — hostilis, 213; — ingens, 323; — ceperit ex aliorum calamitate, 287. *Motum* simulare, 206; — hostilem efficerent, 321; — pro nobis suscipere, 327; — detrahi illi, 262; — vici, 321. *Motu* periculi, 162; — suo pericula motu, 51; — ferre, 87; — causam, 104; — divortio agitabatur, 182; — remoto, 289; — demito, 359; — improbus, 255; — insolito impedit fuga, 310; — panson remoto, 347; — vestro pator, 350; — graviter servilis, 221; — patet repelentes, 361; — novum, 303; — magis quam aequo et bono, 364; — resistit, 323. *A metu* liber, 212; — Cum metu invadit, 203. *In metu* maximo, 324. *Sine metu*, 63, 322. *Metu* coarctum, 295. *Quo metu* Italia contemneret, 333. *Partem* vi, alia metu, 291.

Miles gregarius, 297. *Militis* strenui, 120. *Militis* sui ultimam, 38. *Milites* fugaverunt, 182; — modesto imperio haberi, 295; — acerbis,

222; — benignis appellare, 324. *Militem* suum accendebat, 209; — optumum amari, 412; — paratu, 432. *Militibus* novis, 387; — belli prudentibus, 413.

Militabat contubernio patris, 211.

Militando dader, 289.

Militaris res, 8; — homo, 109; — actus, 287. *Militare* videri, 321.

Militari more, 221. *Militares* homines, 70. *Militaria* dona, 283;

— arma capta, 310; — arma atque tela, 282; — lucere, 270. *Militari-*

bus arma instructa, 101.

Militis neque plebs volente palaber-

tur, 275. *Militas* praedam fac-

torum, 277; — instrumenta, 219; —

flagitum, 272; — magna accensio,

249; — patiens actus, 250; — co-

gestos, 275; — multa advena, 422.

Militarum (domi), 20, 48, 165.

Militatio usu in castra ducebat, 18;

— toleraret, 347.

Mile (cum) non amplius equitibus,

321; — passum, 216. *Milis* Ju-

centis, 248. *Milium* daum, 294.

Mine graves, 188.

Minari tardum ferro, 42; — cer-

vum milibus, 321.

Ministrum esse oblatum, 163. *Mini-*

stri regis, 182. *Quibus* ministris

egent, 202.

Minister (rursus alius, post alius),

234. *Minister* gladio, 78.

Minore res gestae quam fama foran-

tur, 12. *Non minus* ducebat, 221.

Minore in regno, 85. *Minores*

magistratus, 21. *Minimus* ex illis,

161. *Minus* avacitas, 20.

Minus neque opus, neque inopia,

23. *Neque* minuebatur furor, 43;

— cupidus, 181.

Minus flagitiosum, 329; — valere,

62. *Quanto* minus, etc., 323.

Mirari vasa caelata, 25; — salis ve-

ques, 350; — eodivum, 221. *Quo*

modus mirandum, 61.

Miserius vestitus collis, 327.

Miscere omnia coepit, 241 — omnia atropala, 163. *Miscere* mihi per concubas, 177. *Neu misceret res florentes cum perditis*, 273. *Miscendo* optimum compendamo, 315. *Misceri* omnia ceruere, 21 — mea mala cum tuis bonis, 406. *Picem sulphure mixtam*, 242.

Misero subvenit, 171. *Miseram* vitam, 375 — animam, 38. *Miserorum* cuiusdam suscepi, 57, — civium bone, 354. *Miseris* perlagium, 28. *Miserorum* servorum, 409. *Miserum* morte, 386.

Miserabile facies negotii, 233. *Miserabile* imperium populi rom. mihi vitium, 58, — lacus, 136. *Miserabili* cultu, 201.

Miserum parva liberis, 31. *Miseram* tem fortunas suas, 247. *Miseri* sunt casum reip., 83. *Miserando* casum suum, 185. *Miserandam* fortunam, 167.

Miserationem (in) vestient, 351.

Miseri sicuti quaque potest, 170; — fortunarum iuguribus, 273. *Vil miseretur* sui, 65. *Miseris* plebis romane, 54.

Miserne fuere et oneri, 11. *In miseriam* vertit mansuetudo, 24. *Misericordiarum* eo venturus eram, 166; — merum poenae reddet, 170. *Miseris* in hac provincia sua, 170. *Miseris* remedium, 63; — cooperatum, 168. *In miseris* atque luctu, 85; — in hac consola nos decessore, 433.

Misericordes sicut in fasibus, 22.

Misericordia, etc., 241 — facies clara, 28. *Misericordiam* quicumque nominat, 21, — experiri, 201. *Misericordia* vacuos, 81; — in perniciem casura, 193; — ne hospitibus eo periculo, 255.

Missionem ab Metello rogat, 281.

Misere supplicantes legatos, 107.

Mithradaticum bellum, 62.

Mitere supplices legatos, 126; — pila ardentia, 242; — certatum saxa, etc. 255; — pons se lueros, 300. *Mitto* ad vos aratum, 185. *Mittit* legatos Romanos, 163; — equitatum ad castra, 243, — litteras per homines fideles, 258; — legatos, postulatam, 273; — nuncios, 304; nunciatum, 315. *Mittit* legatos quatuor de iuriis, 181; — cognitam promissam eius, 225. *Mitere* munera magna, 164. *Mittit* auxilia peditem, 166; — quam saltemos, 315. *Mittit* sub iugum victos, 228. *Mittit* legatos de omnibus rebus, 184; — sub iugum incolantur, 207. *Mittendo* legatos fessos, 386. *Mittendum* in Africanam exercitum, 187. *Mittitur* a consule in oppidum, 191. *Mittit* ea curat reip., 323; — cum praesidio, 321. *Mittit* coele vis aquae dicitur, 264.

Mobile genus hominum, 245. *Mobile ingenio*, 223. *Mobiles* et Onxos res laucane, 320; — equos volutales, 331.

Modestate ingenui ... mores, 299; — tanta sese agunt Numidae, 241.

Moderari linguam, 225. *Moderatur* gentibus, 85. *Moderabitur* quis? 87. *Moderatus* head satis animus fuit, 217. *Moderati* mihi habere, 22. *Moderatum* inter ambitionem aevitiamque, 121. *Moderata* magna studia partium, quam, etc., 261.

Moderator gentium, 352.

Modestus (neque), neque modus, 62. *Modestus* sese parare, 27; — studium, 22. *Modestum* (neque modum neque) habere, 23; — viri cognovi, 84; — ne quis in consensum duceret, 182.

Modesto sermone uti, 44; — imperio habiti, 225. *Cum modesto*, padere certabat, 29.

Modeste placideque, 113. *Modestia* sume parendo, 156.

Modicus (domi), 249. *Modica* insula, 428. *Modica* esse, 276.

Modice pro se dixerunt, 329.

Modus quous aestimare, 398.

Modo quoniam fuerit quod, 64. Ea modo animo habere, 152. *Modo* id agitari, 258. *Impensius modo*, 228, 263. *Ad urbem modo*, modo in Galliam, 102. *Citus modo*, modo tardos incensus, 29. *Modo*. ... interdum, 218.

Modus (neque) contentione erat, 62. *Modi* cuiusque generis hominum, 64. Cuiusqueque modi sint, 97. *Modum* quaestui aetas fecerat, 43; — statusque, 222. *In modum* templi, 380; — urbium, 25. *Modo* non habebat imperis, 347; — eodem supplicium sumum, 101; — hoc respondetur, 321; — omni, 253; — quo proficisci usqueverim, 104; — uti modestique, 215. *Modis* omnibus, 44, 48.

Moenia defensionabantur, 188; (intra) apprehensit hostibus, 94; — vallo circumdatur, 184; — circumvenit, 263; — in eam convenire, 16. *Moenibus* recipi, 190; — haud longe (e), 292; — muniti, 291; — sustentantur, 302.

Morror, locos agitantur, 111; — etque melius invasere, 210.

Moribus abire e conspectu, 225.

Morbi molli simul, 46; — ex quibus caperetur, 182.

Molli vel proci sermonis uti, 44. *Molles* aetate animi, 27.

Mollire animas, 202. *Molliviscant* feroces animas loca suavia, 24.

Mollier vivere, 33; aegritudinem pati, 272.

Mollitas animi, 94; — decretorum, 260. *Mollitiem* viri, 258; — quam tunc agas (per), 284.

Momere ne, etc., 221. *Momento* per hanc

dextram, 159; — hortorque, 199; — uti istud facias, 444. *Moneo* res cavere, 201; — tempus propere illo, 179; — atque obtestatur formas, 228. *Vti* morat ira, 425. *Moneat* secreto, 157. *Movere* se, ut-, 215. *Quo* monerem pauca res advocavi, 104. *Monitus* ab eodem, uti, etc., 322.

Monstrum officii sonat, 272.

Mons (neque) neque lumen erat, 288; — saxosa, 256. *Ad montem* summum, 297. *Montem* aeternum incedit, 347. *Montium* sub radicibus, 103. *Montes* subvires, 25; — polliceri, 421; — inter sinistros, 107; — per asperos, 102. *Montibus* consequendis, 382; — iter claudunt, 102.

Monumenta hostilia maiorem, 169.

Mors cumitiorum, 220. *Mores* canas facere, 206. *Mors* belli modo, modo pacis, 206; — deditious, 101; — sua, 71, 72, 248. *Inter* eas mors, 226, 228. *Moras* agitando, 272.

Morari iter, 269; — nec praeda quemquam, 302; — quae in posse videntur, 408. *Moraturus* amplius agnoscere, 225. *Moratu* in obsequio, 412. *Morsu* amplius, 188. *Moratus* quatrindus, 236; — neque amplius una die, 254. *Moratu* in itinere, 212.

Morbus haud superat quemquam, 175. *Tanta* morbi vis, 52. *Morbus* abominis, 154; — confectus, 158; — austeritatis vitae, 222.

Mori sine dedecore, 171; — per virtutem, 263. *Moriturum* torpiter, 426. *Mortuo* Sulla, 393; — quae poena; 424.

Mors prohibetur, 398; — et vita naturae iure sunt, 424; — propior aetati, 424. *Mortis* metu, 209. *Mortem* non cruciatum esse; — 85; — non deprecor, 186; — vin-

- discordiam censebat, 122; — sperare hostem, 423. Mortis poenas dedit, 95; — mactatum omnium, fecit, 389. Ne simplicia quidem morte moriebatur, 429.
- Mortalem* (magis quam) timere, 225. Mortalis (multi), 10, — plerique, 84. Inter mortales, 8 (vid. p. 317). Mortalium sicuti plerumque habentur, 16; — (in natura), 148; — ultra morem, 380. Pro mortalibus *matrem* facit, 147.
- Mor* erat quibus omnia reddere, 49.
- 271; — illius gentis est, 155; — partem populatum .. malarum artium, 213. Morem Graeciae imitatur, 82; — hostium ubi cognovit, 136; — imperatoris sequi, 201; — ostendendum quem *agitur*, 393; — suum sequi, non *ita*, 412.
- Comes* morem maiorum, 24. *Mor* alius alia viventes, 16; — immutato, 17; — romano, 48; — maiorum, 54, 202; — suo facere, 59; — vicorum pagantes, 106; — regio, 161; — bono .. malo, 217; — regum, 252; — militari, 221; — militum, 239; — nullo proelio, 305; — humanae cupiditas, 197; — sui latro, 308; — pecorum, 391; — hostium, 409; — suorum *ipsi* principes cani, 194. Ex aliorum more, 246. *Mores* corrupti moriebantur, 15; — boni colebantur, 20; — mali stimulebant, 34; — maiorum principales, 348; — sui solam (ostensionem) exprimebat, 283; — esse vix cognovi, 84; — et naturam *speciem*, 98. *Morum* civitatis pie piget, 152. *Moribus* melis homines, 61; — moneus novis rebus, 54; — divorsi, 98; — bonis an malis vivamus, 91; — dignum exitum, 101; — (natura aut), 103; — (neque) neque lege regerantur, 176; — incultis morum, 285; — ipsa dissimilia, 285; — optime agit, 346. Quis autem omnia haec moribus...? 151. De moribus hominis excludenda poena, 13; — civitatis tempus ulmoneri, 15.
- Motus* erat in Gallia, 66; — motus sedere, 202.
- Movere* quiete, 39; — incum, 44; — castra, 102, 222; — quam accendere omnia malebat, 203. *Movetur* aemulos emulata, 364. Eadem illa movebat Catil. animus, 11. Sicuti aemulata movebatur, 223. *Moveri* bellum in Apulia, 49; — corripit clementia, 218. Non *moveant* gloria, 400.
- Mulento* forde corpore, 390.
- Mulieres* ac virile accis, 380. *Mulier* ingenua, 353. *Mulierum* pati, 26. *Mulieribus* supplicis, 92.
- Mulier* astis fortunata, 13. *Mulieris* nociles, 163. *Mulieres* quibus bellum timor incultus, 51.
- Multitudo* cetera censebantur, 68; — quae in concione aderat, 203; — vehementer accensa, 203; — hostium ne circumvenire quent, 106. Vos, multitudo praebetis habundos, 391. *Multitudinem* manuum duc gratia, 173. *Multitudinem* ceterum, 18. *Multitudinem* ingentem, 384; — superaret paucitas, 97; — pugno prohibere, 412. *Multitudinem* ceterum sectionem valuerunt, 88; — militum fretas, 164; — se defendat (8), 71; — cum magna accedit 305; — ex tanta, 54; — minus poterat (in), 214. *Multitudinem* ducis, 22.
- Multas* ipse pugnare, 110; — et familiariter agebat, 325; — animo volvere, 327. *Multo* maxime, 38. *Multas* atque ferox instare, 274; — — adesse in operibus, 205; — puritatis cultus, 263. *Multum* laborum suscipere, 168. *Multa* oratione comamta, 188. *Multa* vasiq; erant loci, 168. *Mulli* .. pars, 313. Ob scilla ingenti boni carae, 323.

Multa tempestatibus, 325; — orantibus, 326; — disserui, 329.
Munditas mulieribus conuenit, 288.
Munditia urbana, 288.
Munera magna misere, 164; — dictum dominorum, 400. Muneribus motum gradem pecuniam debebat, 78; — quos expleverat, 182; — magnis, 270.
Munia vestra (i. e. labores), 308.
Municipa petebant, 104; — distribuerentur (in), 50; — habendos (per), 89.
Munificentia animi, 157; — magnus Caesar, 98; — vinct, 229.
Munificus nemo petebatur, 319.
Munimentum castrorum, 243; — leui, 294; — sibi fore noctem rati, 306; — paucis egebat, 308; — habent (pro), 197; — ne foret aduersarius, 232. Munimenta regni, 155.
 In munimentis locare, 212.
Munire valla et fossa, 222. Munire castra, 221. Non satis muniverat timor animi, 242. Neque muniebantur, 222. Munitis castris ipsis et inferioris, 202. Munium loco et operibus oppidum, 264; — laudis diuinitatem, 292. Muniam urbem ab incendio, 23. Munio agmina incendere, 223. Munio aduersum hostes, 292; — aduersum tela hostium, 322. Munios asperitudo locorum, 264. Munia vicia et natura oppidis, 282; — temere, 237; — fore quas deliquisset, 190. Munitia castris 272.
Munitiones per hostium, 185.
Murus ascendere, 18; — ascendere..., 241. Pro muro audacia habetur, 206; — agitare; 301.
Munus, 300. Munusculis, 303.
Mutare res inter se, 178; — locum, 202; — cum mercatoribus, 221; — timere praefectosque, 252; — iuncta pro certis, 273; — pacem et bellum solitas, 290. Nusus id

unire melius ait, 270. Mutabant mihi opes, non legem secundum res, 423. Nemo mutavit pacem bellum, 105. Mutatis cuncta praesenti ignavia, 400. Mutaret vitam diuinam mercede, 361. Mutavissent fidem, 241. Mutavit animi iudicium, 150. Mutari omnia cetera, 2. Mutatur facies locorum, 267. Mutatur in aduersa, 320. Mutabatur mentis anxi, 209. Mutaretur imperio fortuna, 170. Mutantes nomina rerum, 355. Mutatum illis ducem, non animum, 228. Mutata mente, 74; — quia non omnia vult, 325.
Mutationes terrae omnia, 142.
Mulum non reddere, 305;

N

Nas ista ... vertit, 94; — ille poetas reddet, 170; — illi soli sunt, 281.
Nati aequum potestatem, 62.
Natavit quae audierat, 45.
Nationes ferre, 21. Cum nationibus, populis, etc., 407.
Natura viles fovei facit, 159; — perniciosa serpentibus, 291; — rerum conversas, 364; — quae fecit caecis gigantibus, 258. Naturae infirmitas, 147; — concussit, 169.
Naturam corporis, animi, 147; — vertit (in), 275; — et mores aperitum, 98; — ipsum vincere, 263; — suum et communem rationi, 280. Natura mutatis urbem, 19; — ferus, 59; 161; — quanta audacia animo iurat, 103; — loci obcurat, 229; — pari, 267; — — parum mutata, 289. De naturae cuiusque dicere, 302.
Natus sum ex ul, etc., 180; — umbilico genere, 12; — haud obscuro loco, 41; — aequos circiter viginti, 27; — *Aspini*, 252. Quodcumque

- salutem ferret, 293. Nati imperio
quarites, 196.
Naufragus amisi, etc., 422.
Navi imperata fecerunt, 267.
Navegant quae boves, 79.
Nevim accendere, 187. *Nevitus* in
Africam transiit, 176; — ve-
misae accipimus, 267.
Ne (pro *ne*), 24.
Necare iudicantem, 87. *Necat* ex-
cruciatum, 188; — fusti soete du-
ctos, 433. *Ipse* necaverat percosque,
262. *Casum* ferro necaverat, 217.
Necari iussit parens, 64; — filium
iussit, 95. *Necati* sunt in carcere,
125. Gravior est verberari, quam
necari, 85. *Necatio* ultio, 28. *No-*
citas alter eorum, 169.
Nec (de) iudicium egerat, 247.
Necessarius ad suos Roman scribant,
253. *Necessarii* sua post horum
filios duceret, 282. *Necessarii*
cum aia accedit, 332.
Necessario copias parat, 182.
Necesse est probare, 43.
Necessitatem extremam, 353. *Neces-*
sitatibus cogitis, 287.
Necessitudo maxima invenit, 31; —
hortabatur, 33; — timidos facit
fortes, 106; — ea levis decider,
272; — non eadem impendet, 102.
Necessitudinem neve imponitis ut,
etc. 55; — acerbam demeret, 313.
Ad necessitudinem rei, 189. *Nec-*
essitudine rerum coactos, 226.
Necessitudinis omnibus circum-
ventum, 49.
Necum opportunus feret, 232.
Nefanda stupra fecerunt, 28; — quae
nequissimi, 350.
Nefario consilio, 96. *Nefaria* multa
faciunt, 22.
Negat se peritescere, 322; — *Vitum-*
que negavit, 233. *Cavere* petere
quod negaretur, 222.
Negitare (rex primo), 223.
Neglegentiam opal. tolerabat, 91.
Neglegere deos, 21; — amo, 72. *Vbi*
negleges, etc., 200. *Negligentiam*
senati decreta, 211.
Negotatores interficit, 188.
Negotium in Gallia, 64.
Negotii participem, 191; — talis ar-
tifices, 204; — causa prosperare,
264; — quantum sustineam, 277.
Negotio ei diem consistit, 299;
— non defuit animas, 423; — quod
in atroci solet, 48; — in minore,
81; — in tali, 324; — infecto,
319; — (periculo atque), 2. *Ne-*
gotium dei Vmbro, 64; — suam
quaque exsequeretur, 68; — ma-
ximam imposuit, 182. *Negotia*
lenta quae res sustinuerat, 97; —
publica, 282; — ad simulanda,
304; — inter haec, 225. *Negotiis*
amicorum intellus, 97; — nun-
quam remota voluptas (ab) 303;
— de eamponibus consulerat,
32; — abusit (ex) 273; — quae
negotio exercebant, 130.
Negotium maximum, 20.
Nemo bonus, 55; — omnium, 272.
Neque res, neque spes, 32.
Nequeo, 426. *Nequeunt* impellere,
78. *Nequibat* adesse proelio, 108.
Nequirere profiteri, 34; — factum
resistere, 56. *Nequirias* aliter ca-
veri, 306; — pati, 318. *Nequitur*
aleuci (quidquam), 195.
Nequidquam implorare, 95; — hor-
tere, 104; — perdit, 262.
Necum quae torpida, 400.
Nem quibus largiri inaneeretur, 157;
— non vere contentus videret, 171;
— legatum Ithartus pertimesce-
ret, 316.
Nem impositis necessitudinem, 55;
— edicto crearet, 56.
Nihil reliqui facere, 24; — reliquum
ferri, 362; — penam habere, 25; —
auxiliu in eo esse, 69; — largiendo,
98; — causas haberem, 167; —

dolo factam, 314; — carius habeo, 318; — frastus volas, 318.
Nihil antiquus, 12, 29; — aegritudo, 264; — habentur (pro), 199.
Nimium fiducia, 376; — animi, 403.
 Quid uenia opes, 425.
Nisi foret ebrietas, 42; — forte non animus tollit, 39; — improbas videtur, 265 (vid. p. 540); quod, 303; — lamen, 185, 313. *Ni* (pro nisi), 19, 36, etc.
Nisi quae dubia videbantur, 300.
Nisi summa opo, 7; — frustra, 250; — maxima opo ne, etc., 170; — acerrime, 244; — corporibus, 156; — contra verum, 205; — modo, ut statim occidere, 318.
Nititur vera via, 22; — irrumpere, 188; — ad imperia furiam, 152.
Nitetur contra eos dubitas, 62.
Nitetur ne gravior in eum consuleretur, 165; — gratia, etc., 172.
Nituntur summa opo pro libertate, 197. *Nisus* tamis modo, modo, etc., 227.
Nobilis homo, 172; — fuit Sullae gentis patriciae, 302. *Nobilem* hominem, 266. *Nobili* virgine, 28; — muliere, 42. *Nobiles* (uiri et quo), 157; — atque ignobiles, 37.
Nobilibus paucia, 196. *Nobilissimum* civis, 24.
Nobilitas iudicio aestuabat, 42; — factore pollebat, 214; — veriere dignitatem in iudicium, 214; — noxia, 216; — consulatum inter se per manus tradebat, 250; — imperatione esse iudicio, 261; — plerumque, 62; — omnis, 308; — argerrime salis, 278; — non hereditate relicta, 283; — nova est munda, 182; — coepit ex virtute, 182. *Nobilitas* potentiae infestus, 182; — crudelis facinore, 193; — ex illo globo, 273. *Nobilitatem* acceptam corrumptam, 281; — per virtutem auferuntur, 121. *Nobili-*

tate animi, 18; — uini pericula, 201; — sua, 213; — reperti sunt (ea), 212; — uolenti (ab), 254.
Nocturnos homines, 196.
Nocturno iurare fecimus, 203. *Nocturnas* consilias, 67.
Nostra proficerebantur, 302; — requiescere, 260; — perfigit ex opusculo, 261. *Die* nocturnae, 208, 260.
Notis offendere (quos), 277. *Notis* existimare, 221; — pati, 167.
Notos imperii regum habebant, 177; — familiae reuerentiam, 152; — ex re iudicium, 267. *Notum* latet homines, 211; — romani ingenuitatem, 153; — ignarum, 270.
Nomini maiorum satis querendum, 377. *Nomen* iustitiae ingenuum habet, 136. *Per* nomen latinum, 216; — militem, 391. *Nomine* Messiae, 203; — Capae, 191; — digna decernit, 367; — impari accepto, 386; — ab latine accersere uulga, 210; — hoc sequutus uis, etc., 52; — sub honesto, 347.
Nomina rerum mouentes, 394. *Nominibus* meis ... alienis, 571; — honestas agitare rempublicam, 62.
Nominat socios, 66; — quidquam mansuetudinem, 91. *Nominavit* ubi Crassum, 75. *Nominosa* uocemque, 40, 109. *Vit* saluo nominantur, 77.
Nonnulli facta existimabant, 41. *Nonnullos* ex Sullae colonia, 47.
Nostra memoria, 87. *Nostra* in exercitu, 252. *Nostris* ingens metus inuadit, 313. *Ab* nostris ducibus tale pugnatum, 312.
Novandi ipse oblate, 63. *Ne* quid noueretur, 100.
Novus (omnium quos) maximus rex, 318. *Noverat* facta fortis, 109. *Novum* caucis mortales, 82. *Quod* et nullus erat, 71. *Facile* uolus, 250.

Sallust.

Novitates meae continentant, 280.

Novitate sceleris in periculis, 13.

Novus homo, 42; — hostia accensae, 272; — nemo tam clarus

251. *Novi nobilitas*, 282. *Novum*

exemplum, 86; — res hominem

comparat, 282. — bellum ex-

optabat, 92. *Novi in deditione*,

264. *Novi in consilio*, 16. *Novi*

hostias, 151; — milites, 282.

Novae res satis placebant, 255.

Foderis nova, 170. *Novarum re-*

rum capidum plebem 47; — ad-

iduum, 122. *Novas tabulas*, 39.

Novi exoptat, 12. *Novus rebus*

idoneos, 64; — studere, 266.

Novissimi (consilii) participes;

259.

Novissimum Nomentia rediens, 159;

— quos lures habuerant, 120.

Nax atque paxida, 209. *Neque dies*

sot nox ulla quiescere speret, 260.

Noctis plerumque, 182, 309. *No-*

ctem autem capere, 100; — istam

istam facio, 294; — agitare,

309; — pro se rati, 308. *Noctis*

intempesta, 66, 53; — prosum,

66; — constata, 70; — ob-

scuro, 236; — ex introire, 47,

— ea quae prosum facit, 331.

Noctes diesque festinare, 46.

Noxae esse convulsionibus, 359. *No-*

xarum metu, 363.

Noxia nobilitas, 216. *Noxium*

fecit, 391. *In noxas vindictam*,

129.

Nubere dubitabat, 15. *Nupter*

Inguethae filia Bocchi, 272.

Nudum praesidium, 290.

Nudum corpus ad hostes vortere,

396. *Nuda gignunt loca*, 269.

Nuda pedibus et capite, 252.

Nullus indigni, 328. *Nulli eorum*

verum, 48 (v. p. 523). *Nulli*

sunt paucissimis presentibus, 377.

Alia fuisse quam nulla sunt, 23.

Numeret in gloria, 264.

Numerus ampliorum vero, 321. *Num-*

ero ex suo nulli, 54; — homi-

num legiones expleverat, 102;

— ex eo, qui parati erant, 204;

— in eo creverat, 212; — prio-

res, 232; — plures, 307; — qua-

draginta, 232; — aliquoties, 262;

— maiore, 289.

Nunciare regi, 223. *Nunciat rem*

quietam, 322. *Nunciabant alii*

portenta, 49. *Nunciis verbis po-*

puli roboris, 233. *Nunciabatur pax*

verbis, 226. *Nunciabatur mino-*

res graves, 188. *Nunciolum est vim*

mibi parari, 57; — Inguetham

adduci, 333. *Nunciolum militis*,

322.

Nunciis in castra pervenit, 102.

Nunciis fide, 314. *Nuncio accepto*,

190. *Nuncios militis contra postu-*

lata Bocchi, 274; — Per nuncios

declaratur, 271; — crebat, 22.

Ex nunciis cognovit, 300.

Nuptus societas, 28.

Nutu decorum portendi, 295.

O

Ob ea, 210. *Ob quae praedicabat*,

326. *Ob vestram societatem*, 169.

Ob ea feliciter acta, 239. *Ob merita*

carus, 158. *Ob temp.*, 320. *Fractus*,

an ob rem faciam, 194.

Obediens iussis, 198. *Obedientes illis*

viros, 192. *Obedientia sunt*

minia, 170; — ventri, 2.

Obedire periculis, 156; — recon-

dam, 301. *Obedit possessionem*

ex bonis proscripserunt, 334. *Ob-*

stanter illis probre, 280.

Obedit bestis pars, 169.

Obliti sceleris, de poena, etc., 84.

Oblitus sanguine gladium, 314.

Oblivione delictis, libidinis, 23;

— societatem accepit, 406. *Ob-*

noxia nisi facit, 42. *Oblivioni ple-*

rique Crasso, 75. *Obliviosa faceret*.

Obnoxila iniuncta, 194; — amni-
bus aliis, 417.
Obnoxcant vivi, 270.
Obnoxat cunctas res fortuna, 19.
Obnoxat natura loci, 229. Obnoxi-
ratam quibus coelum, 208.
Obnoxio (in) vitam habent, 83; —
etiam lupi homine, 182.
Obnoxio et animalioribus, 352. Ob-
noxat eum per amicitiam, 243.
Obnoxat a Numidia, 187.
Obnoxat (per) ostionis, 379.
Obnoxat talem virum, 160. Obnoxi-
are ordines, 233; — signs, 233;
— imperium, 270.
Obnoxio multi mortales dediti, 237.
Obnoxio loca opportuna armatis,
46; — portas, 224. Obnoxio me
clausum, 180. Obnoxio pontem,
71. Obnoxio iannam, 62. Obnoxio
aut Asia, 409. Obnoxio amix,
185. Obnoxio turrim, 318.
Obnoxio (moranti in), 412.
Obnoxio veteri vita eorum, 95. Nec
ebant.... quoniam, 413. Obnoxio
duo exercitus hostium, 104. Sa-
perbia obnoxio, 87. Obnoxio
conferuntur, 308.
Obnoxio omnia, 59.
Obnoxio omnes, 53.
Obnoxio sunt secundae res, 357.
Obnoxio per hanc dextram, 159. To
obnoxio atq. senatorem, 55. Ob-
noxio de salute sua, 71; — mu-
ximum forem, 324. Monet atq.
obnoxio, 128. Obnoxio, ibi.
Obnoxio quae plerumque fama, 175;
— nulla per socia, 271. Obnoxio
solus regnum, 151. Obnoxio al-
tium dignitas, 57. Obnoxio
Hispania, 34.
Obnoxio alios, 307. Obnoxio
eos inter epulas, 254. Obnoxio
ceteri, 332.
Obnoxio (quantum res), 98. Obnoxi-
um eius ministrum, 163.
Obnoxio Stipionis Italia, 190.

Obnoxio ire hostibus, 16. 307; —
sunt est superbia, 152; — peri-
culis mundo, 136; — iure sceleris,
184; — iure iustitiae, 172; — iure
actionis politiae, 184; — iure
actionibus Graecorum, 112; —
procedunt instructi intentique,
225; — illis et praesidio missum,
322.
Obnoxio armis, 188; — procedit,
182, 332. Obnoxio fuerant hostibus,
232; — inter se fuissent, 288.
Obnoxio occidit, 370.
Obnoxio ire socedus, 402.
Obnoxio dare pugna, 128. Per
obnoxio talis fecit, 82.
Obnoxio (ad) solis, 50. Vili enim
obnoxio solis egredientur, 294.
Obnoxio incognita, 408. Occidi fa-
cientes, 189. Occidit est iter fa-
cients, 33. Occidit pedis, 314.
Super occidit corpora vadere,
301. Occidit amas, 314.
Occidit omnia ora, 148. Occidit
quique strepitum, 112. Occi-
dendum cubus esse, 120. Occi-
duntur facile speres, 156.
Occidit suam ipso scelere, 42;
— signa, 256. Occidit non vitiis,
172; — se iugatio, 153. Occidit
humilitate arborea, 272.
Occidit ut ad se veniat, 47. Occi-
dit laud habet periculum, 42;
— est nemini, 185. Occidit incipit
suo, 293. In occidit patitur nec
homo nec male, 182. Occidit pe-
cunia patet, 332. Occidit
delicia fore, 208.
Occidit Sulla arceatur, 307; —
praesidia habet, 45; — cetera
loquuntur, 307; — quae tenta-
verit, 45; — profugeret, 102; —
parari... consili, 96; — maxime,
204. Occidit paulo, 32. Quoniam
occidit potest, 294.
Occidit montem, 232; — colles,
308. Occupavit vos loquendo, 400.

- Occupare simul cura atq. laetitia, 21; — locos pressuros, 177; — *republicum*, 196; — *Aventinum* per sectionem, 197; — *acdes patris romane plebs*, 333.
- Occurrentes alios interficere, 163.
- Inter occurrentes ea agere, 277.
- Oculo eff. m., 437. Oculi foedi, 29.
- Oculos implere, 259.
- Odore eodem, 197; — ait turbas, 366; — (neque studere, neque), 84. Odit bellum, 363. Odere velle, 60.
- Odium querere, 150. Odio aurum rerum, 80; — incensus, 77; — vacuos, 81; — potentiae nobilitatis, 193.
- Odor, 220. Odore, 101.
- Offendere (quos) nolis, 277. Offensum tibi Marius, 260.
- Offensas (in quo) minimum, 376.
- Offensa (scuta), 300.
- Officere se quid possit, 393. Officit auribus timor animi, 104.
- Officiunt ubi illa, 81; — nihil, 266. Officeret hostium illiceri, 234.
- In egestatis ipse sibi officerent, 243.
- Officiis monitorem, 279. Officio et fide parvulus amari, 160. Officia militis exsequebant, 170; — intendebant, 264. Officiis servilibus, 13; — errata enperes, 317.
- Oleastro se mitella, 227.
- Omittere vetera, 318. Omitto haec, 24; — id, 329. Omittunt pila, 109. Omittunt tua egregia, 159.
- Omittere indeceptum, 297. Ne omittatis impositum, 199. Omnia deditio, 233; — cura, 359.
- Omisso veteri consilio, 258. Omnia delicta, 51. Omittendum morum quae agitur, 325.
- Omnino cuncta plebes, 59.
- Omnem flaba, 333. Omnem equitatem, 294; — rem, 259. Omne pecus, 223. Ex omni copia, 101. Omnis homines, 7. Neque omnium quisquam discebat, 19. Omnis virtus domesticat, 18; — circumspectare, 160; — nolle quam vici abire, 269; — consilia integra habere, 326; — ex voluntate se facturum, 330. Vnum ex omnibus, 257.
- Onerare se et iumenta aq., 284.
- Onerat promissa ministrum, 163; — naves commestis, 288. Onerati vino et epulis, 263.
- Onera quibus anima foit, 101; — facere divitias, 21; — eas cogor, 265; — sunt nobis, 388. Onera feneratoris oppressa, 247; — incerto, 374; — turrium incert. navib. 440.
- Onustum (in) pveda agrum, 289.
- Operae pretium est, 25. Operam pollicitus, 46; — darent, 48. Opera aha... ralus opus esse, 259.
- Opifere, 78, 261.
- Opinionem (contra) ingertur, 264.
- Opinionem experius est, 377.
- Opus quid haberent, 39. Opus tali, 328. Ope summa, 7, 62; — maxima aiti, 170. Opes (quis) nullae, 391; — plebis imminutas, 62; — maiores, 66; — nobilitatis, 391; — factionis, 54, 103; — aliena etapeclare, 101; — cognatorum et affinis, 277; — eius ex patre penderent, 314; — civitatis in illa sitae, 334; — facere privatas, 357; — quaerendo, 361; — massa consumui, 386; — cognas esse tibi, 415; — non ingenium etc., 423. Opibus ingenii... vicium, 84; — pro curaque, 54; — valent, 89; — ex parvis tantum imperium fecere, 89; — consuetudinis fretus, 102; — ex alienis pendet, 171; — quam consideret, 273.
- Optulati sunt maiores incipere, 55.
- Operare rescindi consula, 162; — bonis plus gloria, etc., 286.

Opperriri famem, sitim, 263; — iubet exercitum, 238. *Opperritur* praesidia ex urbe, 103. *Opperritur* reges, 272; — ibi cum copiis, 294; — ibidem, 313. *Opperritur* fortissimam, 287.
Oppidum, 244, 264, 294.
Oppidum circumscidit, 181; — magnum ei opulentum, 163. *Oppida* mature habere, 178; — per magistratus administrant, 180. Non per oppida egi hunc, 387.
Opportunitas auae aetatis, 155. *Opportunitate* loci, 207; — ergo talis consilia (ex), 264. *Opportunitates* loci alii patenter, 225; — contempere, 69.
Opportunus maioris, 181; — locus, 294; — usus, 308. *Opportus* res occidit, 36; — videbatur, 78. Nisi opportuni hostes, 406. *Opportunos* postquam cognovit legatos, 213. *Opportus* Catilinae, 30; — locus, 46, 68; — (multa atque) habes, 317. *Opportus* locis arma parare, 43. *Opportunitate* fugae collis, 233; amicitia nulla, 316. *Opportunus* iter, 385. *Opportunissimus* homini potentiam quaerenti, etc., 289. *Opportunissimum* rem incerto bello, 278. *Opportunissimae* aduers. 30, 290.
Oppressit alium alia clades, 169; — auscos torpore, 367. *Oppresserat* rem, 259. Si oppresseris Romanos, 406. *Oppresserat* rempublicam, 53. *Oppresserat* latrones gentium, 414. *Oppressit* posse humanum videt 158. *Oppressa* acervitate civitas, 81; — formos onere plebs, 347. *Oppressa* aere alieno, 64. *Oppressis* nobis, 412. *Opprimendas* res, 30; — libertatis habet exercitum, 360.
Oppugnare statuit arcem, 210; — omnibus locis, 244. Ad oppugnan-

dum egredietur, 243. *Oppugnatus* Pisu in iudicio, 77.
Optabile (quod) florentibus, 407.
Optare, ne attingat, 364. *Optatis* pacem magis quam defroctis, 360. Nec optatis quicquam parens liberis, etc., 287. *Optatis* (libertas quae saepe), 38. *Optaverant* otium, 214. *Optandae* alii divitiar, 21. *Optandae* gloriar atque alii optanda bonis, 251.
Optorem facit, 270.
Optimus quisque fecere quam dicere malebat, 203; — cadere aut sauciari, 297. *Optimus* cuique lateris militis, 551; — consuli, 68. *Optimum* quicquam (imperium transferitur ad), 103; — factum rates, 100, 103; — factum videt, 314. *Mollo* optimus resp., 284.
Opulentiam privalem habemus, 233; — pacis quaeritis, 426.
Opulens et magna civitas, 256.
Opulenter me colam (aeque), 284.
Opulentum armis virisque, 241. *Opulenti* cati, 170; — Cyrenenses facere, 268. *Opulentis* cum regibus bello gesta, 27. *Opulentior* (qui) est, 160; — agros, 68. *Opulenti* Vti quisque opulentissimos, 272. *Opulentissimum* loca, 237.
Optis est consilio. . . . meliore facto 8; — est incipio, 38; — esse perdita resp., 53; — quid facto esset, 71; — est audacia, 106; — nihil vi, nihil occasione, 194; est illis arboribus, 284; — quae erant bello, 274; — quid decreta, 267; — et administratos latari, 265. *Opere* velat atque consilio praecipe, 296; — consulere (pro), 296. *Munitum* operib. oppid., 264.
Orare pacem, 226; — ne crederet, 314. *Oratum* ad vos millo, 185. *Oro* vos atq. cunctos, 360. *Orabat* familiam per paucos, 79. *Oramus*

atq. etc., 205. Multis orandibus, 328. Orator ad belli ancti, 405. Orator ascendit, 83; — nulla laedere potest, 283. Oratorem habuit, 26; — luculentum, 32; — huiusmodi, 103; — perscribere, 198; — abunde faciundum illis fore, 282. Oratio peroratus, 80; — multa composita, 188; — accendit ausum; 271; — pleraque maiores exoluit, 282; — turpis loca legant, 284. Orator praemicus ab leg., 325. Oris terrarum peste conditus, 413. Per orbem terrarum, 19. Orbes fecere, 307. Orbis senatorii, 31, 320; — frequentia magis, 72. Multi ordinis vestris, 195. Ordine (recte atque), 21; — equestri, 32; — in hoc, 21; — nulla composita, 313. Ordinum equitum corruptissimum, 362. Ordines instructos dedit, 106; — conturbare, 232; — observare, 233; — resistit, 233; — habere consuevit, 270. Ordines composita, 220; — permitti (sine), 307. Oris compit dissensio civilis, 216; — aucta ex rebus secundis mala, 247. Oritur clamor ingens, 241. Oriantur quasi collis, 227. Oriatur cum rerum humanarum, 170. Oritur quoque seditio, 155, 260. Orta est invidia ex opulentia, 16. Ortus est longe saevior Catulus, 393. Orta sunt omnia mala exempla ex bonis, 85; — sunt bella civilia, 347. Ortus ex concubina, 134. Orum Romae ingens gaudium, 232; — ex familia, ut etc., 52. Orta cursum occidunt, 148. Oris improbi, 410. Ore parum libera loquutus, 302. In ore vestro regi, 424; — genibus agens, 434. Ora (per) vestra incidant, 106; — mea, in hoc converso, 277. Oratorum multae caui, 322.

Oris (ab) solis, 52, 174. Cum ortu solis castra molebatur, 313. Ostendere asportatum belli, 191; — faciliorem mobilitatis, 193; — virtutem, 243. Ostendit iter natura, 10; — esse cum exercitu, 262; — se sola virtus, 284. Ostendunt esse speculatores, 323. Ostendam rationem quae... 65. Ostentare penem, 184; — eam ipsam aliis, 228; imagines, 283. Ostentant amicitiam (colos), 408. Ostentabat ludum et lasciviam, 254; — cominus faciem, 427. Ostentantes triumphos, 196. Ostentatus virtutem, 156. Ostentatur servitii pretium, 398. Ostentationem histrionum, 380.

Ovis bonum, 12; — oneri fuit, 21; — atque divites affluere, 59; urbanum, 61; — asperitas fuit, 216; — cum libertate, 362; — pro servitio, 295; — praebere voluptatibus, 50. Per ovium, 22, 204. Otio laetiorum, 303. In otio vivere, 33.

P

Pabulum homi erit, 175. Pabuli lectus ager, 377. Pabulo magis quem arva student, 292. Pacatus (ex) praedae agebant, 202. Pacificant (loquuntur), 254. Pacantur ab eo vitam, 188. Pactione provinciae perpulserat, 44. Pactiones fecerant, 211. Sine ulla pactione sepe tradere, 247. De pactionibus agere, 191. Pacto vitam dederant, 408. Palam imperaverat, 131; — iubet, 213; — nihil ausurum, 324. Palant, 176, 222, 238, 254. Paludem fecerat placitum, 207. In paludes relegati, 256. A palodibus intra, 346. Pacem in dies mercari, 221. Par gloria, 11; — animi magnitudo,

98; — gratia, 316; — conditio, 387; — simulque ceteris, 27; — uti fuerat, 210. Pareus cum liberis fecit, 107; — armis se exornabat, 181; — singulos gerunt, 238. Peri tractu mors, 227; — erant periculo, 242; — natura, 267. Pares sunt fama et fortuna, 83; — ipsi, opibus disparibus certabant, 234.

Parus (*absolutus*), 16, 244, 265; — arma per Italiam, 43; — in-
cendia, 46; — exercitum, 48, —
defensionem, 56; — iuro (uni-
co), 160; — ea quibus caperetur,
162; — largiendo quaecumque
posuit, 164; — regnum, 241 —
arma, tela, equos, 219; — cunctis
cum rugos cura, 253; — bellum,
264, 277; — quae max usui forent,
294; — ulius, 275. Parit impe-
rare Numidiae, 184; — copias,
181, 236; — magna mercede tri-
butum, 202. Paratis legatus et
decreta, 286. Parabat iugum Ci-
ceroni, 44; — profectus, 72; —
armis contendere, 164. Parabant
amicitia beneficia, 17, — inter-
ficere, 31; — impedimenta ro-
gationi, 211. Parari exercitum,
286. Paravit sibi tribunos et alia
iura, 342. Paravere patriae bellum,
90; — suffragia liberi ab auctoribus,
238. Paraverat equos, 210.
Parate velia petrocina, 36. Pa-
ret clava adulterinas, 162; —
pretio insidiatare, 204. Paruit
caudem, etc., 26. Pararet regnum
sibi, 14. Paravisset sacra (quae),
259; — vinices, 290. *Parat* vno
nunciatum est, 27; — neque quid-
quam potest, 290. Paratus elasto-
do, 148. Paratur auxilia, 25. Pa-
rabetur, 47; — metens quod, 218.
Parabant praecula, 51; — in-
solidae, 69; — sola oia, 212. Pa-
rundi iura graia, 27. Non pa-

rendo auxilia velis, 352. Paratos
ad dissimulando omnia, 52; —
adversum omnes, 933. Paratum
sive fecere, 225; — n Scilla servi-
tium, 290; — libertati telum a
maioribus, 324. Parato animo sitis,
101; — exercita, 190. Parati as-
pice, 38; — insentique ut essent
hostari, 46; — vere servi, 156; —
ad caedes, 204; — insentique
essent Romanos invadere, 238; —
pro tempore, 262. Paratos esse
tubet, 294. Paratis inter haec atq.
decreta, 69; — oia quae iussit,
70; — bene aliena prodegerint,
253. Paratis magnis copis, 67;
— incoactus, 25; — comitabi-
bus, 191; — cunctis rebus, 219;
— rebus pro tempore, 241.

Paratio regni, 195.

Paratu militum et armorum, 620.

Parvere neque animal neq. mode-
stias sonat, 275 — acrois, 277.
Parvum parva acclerata, 95. Pe-
percerat iuxta sive hostiumque
vinae, 211. Parcite disputati Len-
tuli, 95. Parceret minus pronis
su famas, 43. Sibi pepercerant in
praelo (quanto minus), 222.

Parvi domi, 20.

Parva necari iussit, 64; — nec
quisquam liberi optavit, 287.
Ex parvulo tuo accepi, 286. Pa-
rentes quosque proscripti, 61; —
militem arduis pellebantur, 215.
Parentum a complexu, 83. Pa-
trium parcosq. armis legere,
17. Patriam... parentem vi regere,
149.

Parere tubet Ligari, 296. Paruit
usu (utro simul et ludibrio), 82.
Parent omnia virtuti, in. Parentes
abunde habemus, 316. Parendo
modestissime, 136.

Parat fiduciam, 286. Ea quae pepe-
rere maiores, 260. Pepererat quos
quies disterna, 52. Peperisse (no-

hilitatem), 282; — gratiam ab eo, 362. Partiantur officio stanti, 160. Partium imperium, 93 — armis, 365. Partes sanguine derivas, 356. Pars (bona) via reformus, 82, — similiter, 197. Partes muniant locum, 100. Partes omnes vides sunt, 271; — cum acta solis, 323; — cum filia heredeum, 158, — su et hostes advenit, 223; — oppidani agere, 244; — pisi valens, 319; — illi laeti, 332. Parricida vestri sum, 423. Parricidam vocare, 53. Parricidae, 27. Parricidas crudelissimos, 98. Parricidio suo (selesti et), 357. Pars... alii, 2, 164, 241. Alii... pars, 62, 172, 27, 111, 232, etc. Ant... nol... pars, 307 (saepa apum, alii... alii, ut, 49, 242, 245 etc.) Magna pars senatus, 95; — Gaetulorum, 180. Parsi libertatem, pars magna iustos dominos volunt, 414. Pars illi, qui... anteferebant, 173, — magna voluntati, 243; — in crucem acti, pars bestia obiecti, 169; — dolere..., pars timere libertatem, 110. — quarta, 101; — maxima ex nobilitate, 62; — civium extra moenia, 184; — acie dubitavit, 273; — nulla fructus est, 398. Parti turpissimum corpora dediti, 286. Partem in lertium posuere Africanum, 174; — in alteram transductus est, 161; — Numidiae susum factam, 317; — quam peteret adventuram, 319; — aliquantulum gloriae dimiserat, 381; — sumtuus via sustingit, 425. Parte vix decima die reliqua, 305; — ab alio alius, 313; — in altera erat res alienum, 66; — in dextera, 108; — qua excederet, 298. Partium iurisdia, 117 — popularium mox, 213; — studium, 218; — senatus, 61. Partes

in duas discedunt, 183; — in duas causas abstracta sunt, 214. A partibus reipublicae liber natus, 12. Partibus tanta inbulo (in), 222; — simul ab omnib., 307.

Particeps consilii, 40; — consilium occisum, nisi convulsus, 259. Participem regni fecisti, 187; — negotii accipiat, 191.

Partem concum alii, alii..., 111. Partim... alios, 180, 181; — vi, alia voluntate, 163; — vi, alia metu, 191; — probare, alia absumere, 274. Partim (pro nomine) exquirebant, 79.

Partuerant inter se provincias, 218 (Cort. legit paruerant).

Parte similiter, 197.

Parum sapientiae, 14; — est impune male fecisse, 192; — habuere etc., 196; — dicere (silere melius pato quam), 179; — placebat, 284; id facio, 283, — considerare, 330; — conserimus, 331; — constabat, 193; — exploratum, 190; — cognovi, 168; — sin id procedat, 223; — esse exporget, 257; — tota per se probata, 168; — idoneum ratos, 252.

Parva res (iam), 328. Parva manu, 19, 27; — (ex) temp. magnam, 93. Parvo labore, 413. Parvi tui pendere, 25; — pendebat, 91.

Patefacere socleri coeperunt, 116. Regi patefacit, 319. Patefaciant mundata, 319. Patefaci iter, 386. Patefecerat coniurationem, 52. Pateferant delicta, 201. Patefacisse occultae pectoris, 332. Patefactam coniurationem, 102. Patefacio iudicio, 220.

Pater ortus et concubina, 325. Patrum appellabantur, 17; — concepti, 81, etc. Patrum decreta, 296. A patribus armata plebs accessit, 55; — discessit, 327.

Petere solent in bello audacia, 104.

Patebant maria, 21. *Patebant* manicipia, 104. *Patens* satus medicis castris mons, 196. *Patebant* campis, 314, 321.

Pateris (sagp. circumlatae in), 41.

Peto muliebria, 26; — imperia infusa, 36; — quae victoribus collibassent, 83; — nolite, 167, 173; — omnia decrevit, 181; — nihil intactum, 224; — acgritudinem cumu mulier, 273; — iusta hiemem et aestatem, 284; — nihil remissum, 290; — priorem, 305; — otium, 232; — quietem, 315; — acquiescere, 318; — bellum, et pacem praestare, 359. *Petor* loquiam huius rei, 282. *Petit* nec bona, nec mala in occulto esse, 281. *Non* te petentes civem leges etc., 365. *Patiebatur* dolos nihil languidi, 226. *Patiebamur* uerba omnis iure, 168. *Patiemini* (quoniam) resp. tolerantem, 366. *Patiemini* potius censeat, quam facere possitis, 366. *Pater* vos corrigi, 25; — neque animo, 190. *Si* pateretur ea, 290. *Si* paterentur opportunitates loci, 223. *Patiens* corpus inedia, algore etc., 14; — laboris simul et belli, 18; — laborum, 173, 190; — nec laboris, neque periculi, 220; — aetate militiae, 250.

Patiemini vestra, 193.

Patruvit tantum rem, 225. *Si* patruvissent incerta, 108. *Patruviss* cuncta virtutem paucorum, 97. *Patruvendi* belli, 263, 290. *Ad* ea patruvenda, 212. *Patruviam* foret facinus, 35; — et coemptum uno die bellum, 182. *Patruvis* consiliis, 164.

Patrius sibi que diligere, 51; — plerique expertes, 54; — bellum fecit, 23. *Patriam* incrodere, 247; — pateribusque armis tegere, 17; — aut

parentes vi regere, 169; — in dextris portare, 104; — nihil dedisse, 224; — adveare et deos petentes, 383. *Patria* extorrem, 263; — exant, 169; — certamen pro, 205; — cernere pro, 109. *Sine* patria, sine parentibus, 413. *Patricius*, 101. *Patricius* gentis, 302. *Patricio* homini, 22.

Patrimonio amicum corpus liberum habere, 54. *Patrimonia*, 60.

Patrium regnum, 409, 412. *Patrius* odes plebis, 333. *Patria* bonus, 26.

Patrocinio utebatur, 86; — suscepit malorum, 76. *Patrocinia* sibi querendo, 361; — patrocinis profitorum vobis parare, 367.

Pauci ex amicis, 16; — in pleribus minus frustrati, 243; — integri, magno pars, 240. *Paucorum* in eis atque rationem, 37; — potentia crevit, 43; — civium virtutem, 27; — asperitatis, 193; — arbitrio, 214. *Paucis* carior fides quam pecunia, 174; — pagatur et vincitur, 401. *Pauca* milites hortatus, 23; — monumento exibat, 308; — verba loquutas, 315. *Paucia* uti vera absolvas, 82; — strenuis bene pagatus, 323; — accipe de republicis, 319. *Cum* paucis, 110, 321. *Paucis* diebus inus efficiunt, 183; — proficiunt, 210; — peritiam, 365; — post moritur, 161; — ante, 73. *Paucis* in tempestatibus, 304. *Paucioribus* militibus, 387. *Paucissima* absolvas, 174; — dicam, 173; — praestantibus, 327.

Paucitas superaret multitudinem, 97. *Paulatim* licentia crevit, 87; — incredere, 109; — tentando, 223.

Paulisper ludium uocem, 107; — moestas e conspectu abiit, 255.

Paula post, 42, 206; — ante, 73; — occidit, 33, — asperior aetate, 300.

Paululum languere, 221 — ubi occidit, 100; — etiam apertus, 111; — modo remiserant, 145; — modo prorsus, 228.
Paulum procurrunt, 226; — erectus animus, 229; — immanitate mente, 222.
Paupe probro haberi, 151 — divitias superaret, 97.
Pavore cunctis muliere, 51.
Pavoris omni strepitu, 160.
Pavuli profugiant, 319.
Pax ubi eveniret, 20; — convenit, 209; — verbum nunciabatur, 226; — disturbatur, 364. *Pax* recuperanda, 191; — capidum, 315; — apud Romanos attinuisse, 327; — sors repelo, 253, — apertio, 357; — mercedem, 408; — epulentiam queritis, 426; — atque belli rationes trahere, 101. *Paxem* habere, 421 — laeti agitantur, 108; — ad bellum gerens, 224; — orare, 226; — immolare, 272; — si ratum vellet, 330, — praestare, 359; — conventum, 330, — optatis, magna quam defenditis, 360; — decreverant, 361; — repulantes, 361; — quanto avidius peteritis, 366; — agere, 405; — ad bellum agiturus foret, 327; — ad accumulandam utilitatem, 330. *Pace* clarum fieri licet, 11, — bellum nemo nisi victor mutavit, 105; — frui perpetuus, 406. De pace, ut bello pactantes facere, 211; — disceat, 329; — in colloquium veniretur, 331. In pace, 82, 363. *Pacea*, bella, p-flos paucos erant, 198.
Pacandi causa, 22.
Pacato si locus esset, 95.
Pectus occultis patefecisse, 331. In pectus altius descendit, 162; — demittit; 312. In pectore classem habere, 21; — crescere flammam, 121.
Peculatus aereus factus, 119.
Pecuniae libertas, 12; — capido,

21; — studium, 23; — magnitudine, 191; — largitor, 303; — an famae manus parceret, 63; — servitio, 91. *Pecuniam* trahunt, venant, 38, — simulam mutuum, 43; — ad distribuendam, 463; — magnam auferat, 305; — sumpsit, 328. *Pecunia* auferat praecipitem eorum, 158, — aggradiantur omnes mortales, 190; — tentare, 191; — corruptum, 203; — rura veliunt, 424; — extoleret, 228. *Pecunias* creptas sociis, 192; — capite eos arceabant, 201; — extorreo, 360. *Pecuniarum* repetendarum, 34. *Publicandas* pecunias, 82.
Pecoris domiti, 263; — pabulo studeat, 292. *Pecori* bonus ager, 175. Sicuti pecora trucidemini, 106. *Pecorum* sors, 391.
Peditum cum praesidio mittes, 321.
Pecor an ignavus sit, 360; — atque instestabilior acta vestro, 220.
Pellere agro, 247; — dominations, 391. *Pelli* (quos) acciperat, 316. *Pelluntur* sedibus parentes, etc. 223. *Pulu* loca cedere, 21; — fatigatus, 262.
Pendere vos parvi, 25; — stipendia, 37; — retribui, 126. *Pendere* volentes poenas, 266. *Pensi* neque quidquam habebat, 14, 42; — nihil atque moderati habere, 25; — nihil neque asseti, 213; — si quidquam solvet, 95.
Pendet ex populus alienis potestas, 171. *Penderent* opes ex patre, 324.
Penes vos esse imperium, 165; — auctores fides erit, 175; — eos gloriam divitiis erant, 191, — paucos potes, bella erant, 188.
Pentantur (nisi) munia, 328.
Pentura equarum caelo terraque, 175; — liberorum, 184, — rerum necessariorum, 184.
Per Italiam, 43; — municipia, 292

— montes, 102j — media castra, 324j — illa tempora, 62j — idem tempus, 332j — virtutem... latrocinia, 152j — connubis, 177j — amicos, 211j — debarem, 338j — litera, 372j — scelus, 167j — magistratus, 180j — dedecora, 60j — dementia, 46j — occasum, 82j — dubitationem, 249j — ora videri, 191j — ollum, 169j — ambitionem, 25j, 178j, 289j — regni fidem, 152j — amicitiam, 243j, 251j.

Periculis corpore et lingua, 379.

Periculis paucis de ..., 65.

Periculis supra hominem, etc., 272j — magnitudinis factoris, 258j — clade, 220. *Periculis ex nobilitate, 216j — non nobilitate, 201.* *Periculis tumultu insulso, 208j — metu repentino, 242j — ex insolita, 254.* *In periculis incidere, 314.* *Periculis omnibus caeda, 699* metu ceteris, 212.

Periculis metu ceteri, 16.

Periculis republica opus esse, 53. *Periculis nequidquam procedenda, 249.* *Periculis pecuniae gentis, 403j — republicae, 72.* *Periculis cum bonis, 92j — iuvent utrumq., 59.*

Periculis cum Galba, 346.

Periculis ea in domum... 65j — consul Lentulum, 72j — ad studium sui regis proximos, 279.

Periculis alibi etc., 10.

Periculis imperis iunctis, 196. *Periculis rogatione, 201.*

Periculis inceptum statuit, 162. *Periculis dando uti ..., 174.*

Periculis testis, 304j — repertores, 408. *Periculis pro armis uti, 246j — spe omnia (in), 330.*

Periculis minime cari, 211. *Periculis vendere, 201.*

Periculis (quo) ignarus laet, 163.

Periculis miseris, 98j — sibi non esse intelligunt, 234j.

Pergere ad in vastum exercitum, 256j — iter motura esse, 268j — modo adversum hostes, 262. *Pergit ad oppidum, 243j — fratrius ad flumen, 274j — ad alia oppida, 292j — ad locum, 292j — eo nocte, 240.* *Pergit (qua), 181j — (itineris quo), 274.* *Pergit uti coepisti, 317j — quae coepisti, 366.* *Pergit propertiam, 158.* *Pergit domum, 70.* *Pergitibus autem uno, 392j — ad occidentem, 413.*

Periculosa libertas, 352. *Periculosum ducere, 262.* *Periculosa (multum), 147.*

Periculum accipere, 208j — ubi advenit, 42j — ubi quemq. cepit, 233j — maximum, his qui maxime, 106j — et labos abis, 392. *Periculi societatem, 76j — ducem, 298j — quantum impendit, 47j — plus quam haec, 193j — patiens, 220.* *Periculum resp., 42j — quo faceremus alius, 54j — ex filio metuit, 92j — timens, 210.* *Periculo exequato, 106j — suo curare alium suum, 173j — com ingenti, 296j — in tali, 69j — oculos fore (in), 256j — sine tuo, 413.* *Periculis exoptam esse, 21j — etiam meos videant, 282.* *Periculis varietate propulerant, 17j — toleraverant, 22j — vix habere, 296j — suo metu metiri, 41j — considero, 90j — consilia habere, 278j — in maxima venerit, 96j — tot suscipiam, 282.* *Periculis in talia, 350j — quae plerumque quiescit, 283.*

Periculis ad furia belli, 359.

Periculis stolidiorum non, 404.

Periculis. ut, 154j — quam, 126.

Periculis virtute Metelli, 258. *Periculis foede, inulti, 191.* *Verbum multum petulantem, 206.*

Periculis tanta multitudine in leg., 224.

- Perisno* quos lingua albat, 27; — aut per fidem violati, 363.
- Perlegit* epistolam, 252. *Perlectis* litteris, 74.
- Permanere* in suis rebus, 158. *Permanuit* nobis amicitia, 154.
- Permiscuit* comata contentio, 152.
- Clamor permixtus* hostatione, 245.
- Permixtum* vino sanguinem, 40. *Permixti* lites cum militibus, 221; — cum his velites, 224; — hostes, cives, 233; — pedites, equites, 307.
- Permitti* exercitum legato, 108; — licentiam, 319. *Permittitur* magistratui potestas, 48. *Permutari* coniuges et liberos, 367.
- Permutum* ut uti ..., 50; — demonia exalium, 88.
- Permutis* terrae (quasi), 216.
- Permovit* (quem non), 83. *Permotus* oratione, 80; — male amipili, 471; — vehementer negotio, 155; — gratia, 158. *Permuta* plebes studio domandi, 55; — superbia magistratum, 55; — quibus rebus civitas, 81. *Permutans* dolorem, 181.
- Permutis* malis, 98. *Perniciem* machinabatur, 35; — casore in, 192.
- Permutosa* natura serpentium, 291.
- Perniciolor* alius an..., 224.
- Perperam* quam recte fecimus, 290.
- Perperam* ea mala, 316. *Perperam* movet imperis, 36.
- Perpetua* pace frui, 406.
- Perpedit*, 207. *Perpulerat*, 45.
- Perperare* orationem, 193. *Perperat* plantam castelli, 298.
- Persequi* (cum opposito ignorare), 21; — cum exercitu, 58. *Persequere* tunc cetera, 90. *Persequi* Iugurtham, 210; — postquam indocum, 259; — te errantem, 315. *Persequere* iniurias, 171. *Persequantur* reliquias exalium, 397. *Persequutus* est res, 302.
- Perseus* multa pollicendo, 223; — populo, 200; — ei timide, 201.
- Perseus* est res iniurias, 393.
- Perterritus* ceteris, 46.
- Pertransire* ac negat, 322. *Pertransire* languis, 393; — sublitum in cervicem suam, 399.
- Pertransit* (quo) illa oratio, 83. *Pertransiens* in immensum collis, 227; — in oppidum pona, 427.
- Pertransunt* (peiusper terribi), 243.
- Pertransitus* interficit, 110. *Pertransit* bandam republicam, 34.
- Pertransit* imperium ad minus bonos, 86; — in plantam, 255; — in oppidum, 315. *Pertransit* ad Thalem, 254. *Pertransit* in claritudinem, 156. *Pertransit* in senatum, etc., 157; — *Pertransit* in republicam, 198. *Pertransit* in regnum adoptione, 162. *Pertransit* quo ire intenderat, 325.
- Per*. *Perdix* utrum, 80; — *perger*, 108; — captum, 403; — ab incertis exalium petere, 324.
- Perdix* mala, 15. *Perdix* artes, 284. *Perdix* consiliorum, 200.
- Perdix* (quam quisque) fecit, 197.
- Perdix* (civitates), 218. *Perdix* (quasi incertum), 143.
- Perdix* (quasi incertum), 22.
- Perdix* (si certa) incertum, 322. *Perdix* conditos orbis terrarum, 412.
- Petere* consulatum, 34, 40, 250; — a vobis auxilium, 166, 167; — supra quam ego sum, 185; — murum, 302; — auxilium ab incertis pedibus, 324. *Non petimus* imperium, 55. *Petunt* alius... periculosum, 147. *Petebat* (is quem), 181; — quo minus gloriam, 22. *Petebat* petrium regnum, 409. *Petebat* potestas, 253. *Petebat* aequus viros quem petebatur, 44. *Quam petebat* vitam ipsi liberique, 227. *Petebat* vitam ipsi liberique, 227. *Petebat* conditionem aliam, 270; — quam

- praemia, 32. Quanto petieritis pa-
cerem evaditis, 266. Petentibus im-
perium, 176; — foedas, 321. Pe-
tendi consulatum magna spes, 30.
Petere a nobis ad societatem, 413.
Petenda siles, 166. Petitione mise-
rat, 271.
Petilio, 45. Petitionem curae habe-
rent, 40. Ex petitione pontific, 77.
Petulantia (qui) praevaluit, 60.
Phalaris, militaris datus, 283.
Picta topa, 281. Pictas tabulas, 24.
Pictae delubra decorabant, 23.
Pigeat illa dicere, 123; — me civita-
tis morum, 152; — recte facere,
364. Pigeat magis an podet, 304.
Pisces conitunt, 109; — mittere, 212.
Primi pili croturus, 208.
Faum, tutum, gloriosum, 406.
Placere sibi illa et alia, 211; — illi
res suas satis, 251; — ait, 364.
Placuit ita vobis, 322; — quocum-
que ire, 104; — igitur? 82. Pla-
cuit (quibus illa), 364; — liber-
tas et vera, 362. Placuit patrum
eas dicere, 284. Placebant sun-
cuque, 9; — omnia res novae, 215.
Placuit ceteris parari, 258; (non)
reicere, 281. Placere ea pleris-
que, 320. Placuerat dividi thesau-
ros, 162. Si placeat, 318. Vitam
hoc placuisset, 316. Locum pla-
citem embabas, 271.
Placide verba facit, 307. Placidus
plebem tractarent, 63.
Planities (oti) erat, 107; — liosa,
207. Planitiem inter ceteram, 296;
— castelli perier, 298.
Pluvium (ia) aciem deducit, 231.
Pluvius cuncta, 52; — urbana, 60;
— infesta regi, 201; — oppressa,
347; — expulsa agris, 317; — pro
victis est, 401. Pluvius opes inimi-
cos, 62; — tribuit, 323. Ple-
bem sollicitare, 47; — exagitare,
63; — solutare, 150; — extorcere
- servili imperio, 347; — insolentia
caperat, 212.
Plena hospitum Macedonia, 425. Pleno
gradu, 309. Pleni bonae spei, 331.
Flagitii facta, 209; — hominum
tuguria, 223.
Plerumque sociis processit, 182,
327. Plerumque nobilitas, 42; —
pars, 179; — mortalium, 16. (Fre-
quenter, *plerumque*, — rursus, etc.)
Plerumque (adverb.), 48, 218.
Plurimum audacie, 31; — debere-
tur, 322; — posse ingenium, 2.
(Freq., *Plurima*, — tu, — me, —
mus).
Plus timoris quam potentiae, 217.
Pluris pretii, 285; — est res, 277.
Multo plura, 316.
Pluvia magis ut milites, 284.
Poenae (quae) mortuo, 424. Poenae
novum genus, 84; — cuncta exi-
tas fuit, 256. De poena dicere,
85. Poenas dedit, 87, 95; — im-
pletatis reddet, 120; — poenae con-
tumeliarum, 253; — caperet,
256; — domi inveniunt, 262; —
solvent, 416.
Poenae neque eos, aut podet, 196.
Nunc id poenitendum est, 283.
Pollere auctoritatem, 182. Pollibat
factione nobilitas, 214. Pollens vi-
ribus, 154; — satis res eorum,
16; — potensque, 160; — fa-
cundia, 193.
Polluari tabulas novas, 322; — maris
montesque, 45; — additionem,
206; — pacem, 226. Pollucetur se
venturum, 70; — se dicere, 298.
Pollucetur bene, 66. Pollucetur opo-
rum, 46. Pollucit omnia Sulla,
312. Pollucendo multa, 44, 223.
Pollutatio accendebant, 157.
*Pollutatio*ibus aggreditor, 246.
Polluere sacra profanare, 24; —
omnia, 215. Pollui consulatum,
42. Polluta licentia, 173. Polluta
habebatur (homo novus), 251.

Pondere gratia, 292. Argenti pondo ducata milia imperat, 248.

Ponere vigiliis, 232. Posuit praemia, 38. Posuisti imperatorem, 185. Posuere in partem bellum, 124. Posuerit neu verba aule facta, 172. Post bellum posui, 330. Positum est bellum, 347. Positus castris, 294.

Pontificatus petitione, 77.

Populares scelus, 403 — coniurationis, 42. Populatus scriptum latuissimum, 156; — aus carui, 257. Populatum virtute crederet, 263; — animos adverteret, 329; — partium, 213. Populares res indicabat, 243.

Populus romanus, 19, 321, 346. Populi sine iusu, 48; — romani imperium, 58; — iura, 62. Cum populo agit, 82. Populi ingentes, nationes ferre, 21.

Porrigitatem, 234. Porrectum transverso litere collem, 228.

Portus (urbis), 255. Portarum (durum), 163. Portus (castrorum), 311.

Portare pecuniam, 43; — patriam in dextris, 104; — romanicum, 223. Portabant auxilia, 17. Portaret stipendium, 320. Portaret opes, 210; — cibum miles, 222. Portarent quam plurimum aquae, 263. Portari arma, 42; — vires, 263.

Portationibus armorum, 67.

Portendunt cedere, 149. Portendi regem, 73; — castra, 295.

Portentis nunciabant, 49.

Portuissae pars Numidiae, 174.

Poscunt frumentum, 425. Poscent Mariam imperatorem, 253. Res uti posceret, 258.

Poste ingensum plerimum, 91 — servatis sollicitare, 43; — versas facere, 44. — amplius ira, quam — 256. Potest (quia plus), 160; —

(quam maximas copias), 226. Poterat minus in multitudine, 214; — urbem iacti, 47. Potentis alacritas opes expectare, 105. Potare (quantum), 12. Posse memorare etc., 19; — quantum ingenio, 28. Qui plus posset, 61. Quibus rebus posset, 54.

Possessiones, 253; — possessionibus, 52.

Possidere loca, 178. Possidet libido, 81; — ambitio praemia, 93. Possederat partem Numidiae, 226. Possesse Africae pars, 172.

Post dominationem Sullae, 141 — magnitudinem oculis rem, 153; — paucos dies, 293; — eas loca, 109; — eos, Aethiopes res, 180; — gloriam, invictum equi, 239. Post (dante), 12, 43, et al. Post posito, 87, 219, et al.; — ad locorum, 260. Paucis diebus post, 161. Post diem quatuor, quam, 315.

Postea quatuor, 23; — loci, 215.

Postera die, 255. Postero die, 209.

Posterius gloria maiorem lumen est, 182. Posterioris aliquando, 259. Posterius gerere quam fieri, 272.

Postulare iudicium et superbia, 42.

Postquam, 40, 45, 327, 333 et al.

Postremo, 46, 52, 332, et alibi.

Postremo flagitiosorum, 360, — servorum, 410. Postremum aciem, 313. Ad postremum usque, 360. Postremos caedere, 232. Postrema meminere plerique, 84.

Potulare voce supplicii, 523 — videtur res, 174. Postulant iugurandum, 69; — ali referatur, 75. Postulabat (quae) supplicium, 100. Quid posuissent tunc retores, 70. Postulabantur inducere, 320. Contra postulo Bocchi, 273. Postulatum mitti legatos, 273.

Potere inaservit, 24. Potent, 286.

Potens pollensque, 146; — rex, 167.

— in aetate, 173. Potentes domi.

- 157; — pauci, 347; — inter potentiam inimicitiae, 401. Potentiori confinis, 215.
Potentia aequabatur divitiis, 25; — formidolosa, 35; — paucorum crevit, 63; — illius legeret reliquos, 26; — somnia, 75; — pro sua certabant, 82. *Potentiae* insulas anteponebant *horum*, 215. *Potentiam* querenti opportunus amicus, 289; — crescere (contra), 33.
Potestas maxima permittitur, 48; — tribuenda restituta, 63; — congrui, 188; — vides utriusque, 171. Nec potestatem amplius faciendam, 76. In potestate hostium, 264, 330; — eiusdem non autem et finem esse, 273. In potestatibus, 250; — temperare, 278.
Potior bello (amictus), 273. *Potiores* specie quam usu, 174. *Potiores* bono divitiae, 157. *Potiores* omnia fide, 188; — omnia bello daceret, 249. *Potissimus*, 300.
Potius, 323. *Potissimum*, 167, 169. *Potiri* urbis, 73. *Potiretur* imperii, 157; — *Adherbati*, 188; — agro, 238. *Potius* oppidi, 163; — multis locis, 296. *Potiti* (cum duplici usu), 282. *Potissimè* eius cupidus, 242.
Pro se innocens mittere, 370.
Prosumus iudes portabant, 181.
Proximi sunt proxima terrae, 267.
Præbere scorta, 27; — otium, 90. *Præbeo* spectaculum, 17; — exemplum, 407. Vos *præbetis* habendos, 397. Quae locos *præbebat*, 255. Ne *præbeatis* sanguinem vestrum, 397. *Præbita* affatus, 228.
Præcepit luxuriam abicere, 44; — agere, 53; — ierit, 60; — usura ad...; 155; — ambicione datus est, 250; — minus, 246; — (ediles et), 308. *Præcipitem* castrorum, 158. *Præcipitem* eant, 144.
Præcepto (ex), 46. *Præcepta* agerem, 255; — militaria legere, 279. His *præceptis* hostibus, 284. *Præcepit* legatis, 66. *Præcepit* ut..., 163. *Præceptum* ob erat, 327.
Præcipiente semetipsa avaritia, 215. *Præcipitarentur* scopis vallum, 243. *Præcipitatus* ex ergo, 171. *Præcipitanti* moras, 348.
Præcium utrumque iter, 266.
Præclarus sceleribus, 170. *Præclara* facies, 147. *Præclarum* munusculum, 285. *Præclari* bello, 210. *Præclaros* viros, 151. *Præclarior* vita, 282. *Præclarior* (quod) est, 282.
Præda castrorum, 209; — ipse hostium, 220; — civitas avaritia, 357; — corrupta, 253; — neque quousque morari, 302. *Prædas* magna quæm detrimentis, 74; — fuerat, 233; — habent, 196; — locos ostenduntur, 361. *Prædam* velleris fecit regnum, 168; — eas turbat, 237; — (petitis ad), 413; — *Cimbriam*, 354. *Præda* onustum agrum, 289; — fore labores (pro), 237. *Prædas* agere, 181; — bellis diripiebant, 225.
Prædari sibi, 294. Se *prædabundum* se venturum dicit, 293.
Prædator ex totius exercitus, 220. *Prædatoria* cum manu, 181.
Prædictet vera necesse est, 283. *Prædicantem* audiri, 75.
Prædicat diem locumque, 253. In vivo et *prædicante* suo, 328.
Præfati imperio magno, 83.
Præfati ab duce, 297.
Præerat provinciae, 67; — militibus, 252. *Præerant* centuriis, 299. *Præerant* vigiliis, 52.
Præfuit Numidia Iugurtham, 156; — elephantis Bomilcareis, 228.
Præfatus, 109. *Præfectum* oppidi, 254. *Præfectus* cohortium, 224.
Prægressus Ligne, 300.
Præhensor (dum) equites, 313. *Præhensibus* aderant, 298.

Prædium exornatis possed, 109; — nos inceptum, 182; — incipitur, 262. *Prædii* faciendi tempus, 305. *Prælio* adesse, 106. *Prælium* removere, 233; — facere, 239; — in manibus facere, 241; — inhibere, 104. *Prælio* exornessent, 21; — primo superius, 63, — confecto, 110; — strenue, 156; — incerto, 232, — certaturo, 272; — detestantur, 309. In *prælio*, 211, 206, 287. *Prævia* levis, 289; — dilata, 412. *Prævenit* legalium, 231. *Præventus*, 215. *Prævenimus* exploratum, 220. *Prævenimus* verba decedere, 30. *Præmio* iuductus, 52, — illicius, 205. *Præmis* ex victoribus posuit, 38; — quæ armis petent, 32; — certe, 68; — victus, 93, 111; — sceleris, 180; — olentando, 254; — honorum, 286, — turbarum, 253; — penes paucos, 356; — trinitis, 360; — malos sequuntur, 363. *Præpediebat* arceia, 190. *Præposteri* homines, 279. *Prærupti* montis extremo, 207. *Præsens* an abiens, 224. In *præsens*, 12, 414. *Præscit* diligenter, 84; — consilio, 191; — ignavis, 400. Eo *præsente*, 65. *Præsentia* defendebat, 348. Ex *præsentibus*, 298. *Præsentimus* eius timens, 51. *Præsertim* (quoniam), 148, 191. *Præstulabat* in agro *Præno*, 207. *Præstules* pluit, ante domum, 390. *Præstuli* casus, 78; — spes, 103; — satis in senectute, 104. *Præstulo* adant, 277; — citi uris, 58, — minime, 322; — satis quæsitum, 357. *Præstidum* legis testatorem, 55; — imponerat, 254; — militari, 266. *Præstidum* montem occupat, 232; — erant (in), 242; — amissus (cum), 321. *Præstidie*

præstidantur, 51; — sicut in senectute, 85; — oppertus, 104; — regni non sunt liberum, 160; — generis extincta, 169; — fore in senectute, 170; — accrescere, 219; — agitare, 284; — deducta, 366; — habebat, 400. *Præstidus* dispositus, 72, 190; — additis, 80; — firmat, 184; — nudatum, 290.

Præstidius neque quidquam, 145. *Præstidus* salubribus, 71 — pacem, 359; — vitem auxilii, 386. *Præstidus* suorum, 371 — multo, 200. Maxime *præstidant* probro, 60. *Præstiti* (quod in familiis motus fuit), 102.

Præsto foreat (locum ubi), 281.

Præter fugam, 210; — remum capitalium condempnatis, 58.

Præterea, 47, 60, 328, 329; — (pro alio temporibus), 36.

Prætergressam agnes, 232.

Præterire silentio, 98. *Præterit* neque me, 322. *Præteritendum*, pote, 130.

Præter, 109. *Præteris* laqueis, 35. Pro *præteris* in castris relictam, 206. Per *præteris* si idem, 100.

Præteris cohortes dissociat, 110.

Prætoriam (abduxit in), 157.

Prætorum utrum labori, 62. *Prætoris* in magistratibus, 356.

Prætoris quæ præstaret, 252.

Prætor ambicio, 205. *Prætorum* consilium, 187; — abstractum (in), 191. *Prætor* ingenuo, 12. *Prætor* ne inciperet, 251.

Prætoris eorum admiranda, 148.

Prætoris (neque), neque pectus, 77.

Prætor me (servasse), 171.

Prætor (operis) est, 25; — mihi farni, 328; — grave fructibus, 388; — servitii, 398. *Prætoris* pretis cognom, quam villicam, 282. *Prætoris* vero calcitrabant, 173. *Prætoris* (neque) potuerit, 77; — rempabili. *Prætor* soliti, 72; — aliquid effu-

clarum, 191; — inadiutores parare, 204; — bellum prolatum, 41; — cui omnia honesta videntur (cum), 289.
Primordio (s) initium, 346.
Primus regniis sententiam, 79; — loquitur, 209, 213; *Primus* praefectus, 63.
Primus vigilia, 313; — ubi adulescentia, 424; *Primus* insecutio evenerit, 346. *Primos* suos, 235; — agebat (apud), 316; *Primo* quae ducunt mortales, 213; — habere, 274; — quae docentur, 266. In primis poenantes cadunt, 110; — laes suocorem, 329.
Primo communis, 187; — negligere, 329; — catina, post, etc, 235.
Primus inveni, 24; — omnium, 60; — (ubi) spes oblate, 63; (iam), 28; — (tum), 152.
Princeps belli facundus, 43; — legationis, 173; — in senatu, 187.
Principem apud illos fore, 33; — exspectantes, 354. *Principes* comitatus, 46; 67; — in agmine facti, 221. *Principibus* civitatum totius, 64.
Principes (=), 44, 312, 316, 413.
Prin principia, 231. *Principia* transverosa, 235.
Prior actus, 152. Nec priorem pati consilio, 305. In priore pugna, 312. *Priores* numero, 232. *Prins* re utque usu, 280.
Priscae virtutis memores, 105, 109; — dignitatis memos, 110.
Privatam mentis, 170. *Privat* gratiae, 424. *Privato* homine, 308; — consilio, 47, 368. *Privatas* opes, 307.
Privatis legionibus, 61; — negotiis, 71.
Privatum aere alieno oppressum, 64; — habemus opulentiam, 93; — eadem interponit, 202.
Privatus fructus laboris, 47.
Privatum adrita actus, 28.
Pro sua magnitudine, 62; — suis civi-

bus, 256; — gloria imperii dolere, 210; — honore ... accenderat, 252.
Pro solis decet, 10; — maximo celebrantur, 19. *Pro* amicitia nostris, 158; — bene (neque) factorem, 184; — meo casu, 57. *Pro* labore, deus, 10; — mortilibus aeternis, 147; — iugis habuere, 177; — arma uti perfidia eorum, 246. *Pro* praefectore, 206. *Pro* castris, 235, 243; — lectis arduiorum, 259; — opere consistere, 296; — concione, 157; — consilio, 190.
Pro deum atque hominum fidem, 27.
Probat partum, 274. *Probat* aera mea dicta, 411. *Probat* incepta, 69. *Probat* negotium, 193. *Probat* inhaerentia maxima, 357. *Probat* ab optimo, 183. *Probat* res, 314; — conditione, 270.
Probi multi, 352. *Probus* (id est castus), 43. *Probus* se simulare, 276. *Probo* instituta, 87.
Probitas parum per se tuta, 160. *Probitatem* subvertit avaritia, 21; — nec dare potest fortuna, 146.
Probi gratia, 41. *Probre* haberi paupertas, 25; — qui praestabant, 60. *Proben* ignaviae luxuriaeque, 221; — obviabant, 280.
Proceri senione ali, 44.
Procedere paulatim, 231; — tempus, 274; — cuncta Maro, 253; — contactu, 363. *Procedit* etiam multo agitant, 46; — illud aera, 188; — in Numidiam, 203; — ad castra, 234; — in tumulum, 332. *Procedunt* tardius, 162; — obrium, 235; — seip. benefactis, 277. *Belium* armis parum procedebat, 246. *Procedebat* inadias consili, 53. *Proceras* libertas, 152. *Procerat* eo recedat, 153. *Procerat* multum dies, 233. *Procerat* ad mare, 179; — vnum, 302. *Sin* parum procedat, 204; 223. *Procedent* vi corporis, 2. *Procerat* eo, 182.

- Proci* a republica, 110; — (hæd) ab oppido, 190; — abesse, 322; — inter se erant, 236; — errant, 283.
- Proderet* aliena, 323.
- Prodere* camp., 197. *Prodiderat* sœpe fides, 44. *Vi prodere* consilia, 44. *Prodita* auctoritas, proditum imperium, 199. *Proditio* conspectus, 410. *Se proditus* cred., 323.
- Proditionem* timebat, 264.
- Proditor* nostri, 305.
- Prodigia*, 49. *Ex prodigiis*, 73.
- Proditio* legationis, 202.
- Profecto* fortuna dominatur, 19; — magis clades, 63, etc.
- Profectus* ad exortum, 46; — in casillum, 96. *Profectus* ex urbe, 70; — ad Thalam, 264. *Profectus* ad hibernas, 319. *Profectus* est in castra, 54. *Profecti* sunt eversione, etc., 356. *Profectus* ad Romanam supplices, 55. *Profectus* in expeditionem, 319. *Profectus* in hibernas, 305. *Profectum* auxilio vigibus, 414; — ad hoc bellum, 386. (sæpe alibi, ad verbum per omnia tempora).
- Profrari* inter legitimos divs, 36.
- Profrator* iudicium, 205.
- Profrigus* Maris, 314.
- Profructus* (nil) doctoribus, 284.
- Profructus* nihil petunt, 147.
- Profrugit* ex proelio, 164; — Circam, 182; — nocta, 264. *Profrugeret* ex urbe, 79. *Profrugerat* ad Romanam, 265. *Profrugeret* in Galliam, 192; — nocta, 322.
- Profrugus*, 203. *Profrugus*, 207.
- Profrunda* avocata, 271; — capido asperit, 407.
- Profrudent* divitias, 38.
- Profrus* sui, appetitus alieni, 14.
- Profrus* amicum Lepid., 361.
- Profrus* iocundus, 167. *Profrus* Marium ab iurata, 323. *Profrus* angustiae loci ne, 106. *Profrus* ab commercio, 177; — prospectum, 235; — mari, hibernas, 413. *Profrus* fugam portat, 255. *Profrus* moribus insequentes, 182. *Profrus* pugna multitudinem, 412. *Profrus* a se ab iure gentium, 184. *Profrus* ita a delictis, 222. *Profrus* data *civitate*, 353. *Profrus* erat petere, 26. *Profrus* ianna, 47.
- Profrus* agere, 249; — quini, 152.
- Profrus* sunt in musina, 170.
- Profrus* periculis, 445. *Profrus* bellum, 411. *Profrus* dies, 69. *Profrus* non profuturum, 381. *Profrus* consulationibus, 183; — adituosibus, 265.
- Profrus* præclara Brutorum etc., 25 o.
- Profrus* divina, humana, 25.
- Profrus* se facturum, 330. *Profrus* promittit, 321. *Profrus* legationem expectare, 225; — cognitum *moribus*, 3. *Profrus* consuetudine, 163; — moribus perducit, 270.
- Profrus* manu, 69, 156. *Profrus* audaciam, 54. *Profrus* habere in lingua, 22. *Profrus* lingua quam manu, 220. *Profrus* a defensione, 353. *Profrus* bellum, 377.
- Profrus* (in) habere, 18; — esse, 322.
- Profrus* rationem, 211.
- Profrus* pacem, 21 — modo flex, 228. *Profrus* omnia profrus esse virtuti, 333. *Profrus* id promissum, 270.
- Profrus* (in) habere, 26.
- Profrus* summa cepere, 246.
- Profrus* esse occisurum, 54.
- Profrus* alio, 172; — alia, 207; — se simulabat, 264. *Profrus* conspici, 19. *Profrus* abuti, 225. *Profrus* amice capiunt, 225. *Profrus* itinera, 321; — avidior, 417. *Profrus* itinere, 322. *Profrus* auctum localium, 396. *Profrus* operandum, 96.

Propensio ex lasia, 206.
Propensius pergeret, 158; — quam
 res multum reddere, 303.
Propere, 47, 71, 103, et sibi.
Properqua foci domus, 55. *Properqui*
 genere, 160. *Properque* thesauria
 loca, 163; — oppida (praeter),
 292. *Properique* actus oppressit,
 169; — euter se colla, 308.
Propior adus aetati, 435; — montem,
 238. *Propius* virtutem, 251; —
 mare, 178; — accessissent, 242.
Proposere satisfactionem, 60. *Propo-*
neret quae conditio belli, 39.
Propter ingratitudinem aetis alieni,
 56; — equum adiecit, 108.
Propulerant pericula virtute, 17.
Propulsare, 233. *Propulsarent*, 236.
Proptus multas lepos iocret, 44; —
 neque dicere, neque facere, 42.
Proptus se ex curia domum, 53.
Proptus veteris hominem, 279.
Proscripti (quorum) parentes, 61.
 Ex proscriptorum bonis, 354.
Proscriptio innoxiorum, 303.
Prospiciant (praetium), 245.
Prospicit quo facilius foret, 290.
Prosperu salis res a, 16; creantes,
 249; — omnia cedunt, 95.
Prosper neque crescere inuidio, 48.
Provenire tibi magna ingenia, 19.
Providere omnia, 110; — omnia, 169.
 — consilio satis non poterit, 292.
Providet verum animas, 81. *Pro-*
videtis ne accidat, 90. *Providet*
 tibi, etc., 274. *Providens* satis,
 190. *Providendum* est vobis, 82.
Provis ante omnia, 228.
Providenter (satis) exorat, 293.
Provincia Numidia ipse evenit,
 204; — Gallia decreta, 333. *Pro-*
vinciae pacis, 44; — praeterat,
 67. *Provinciam* Numidiam inuit
 et populos, 274. *Provincias* hi te-
 nere, 63; — inter se partiverunt,
 218; — occupare, 391, — dono
 datur (in), 401.

Proximus licet lig, 162; — mure,
 301. *Proximam* hostes latus, 230;
 — dign, 299, 303; — gollum,
 209. *Proximam* equum oppido,
 283. *Proxima* nocte, 294. *Pro-*
xima Colinas, 27. *Proxima* latus
 iuvetia, 207. *Proxima* nostro
 mei locus, 177; — eius coeterni,
 303. *Proxima* aqua, 151; — die-
 bus dactem, 190.
Prudent amorem, 362. *Prudentes*
 cum imperitis, 208. *Prudentibus*
 belli militibus, 403. *Prudentibus*
 omnia quisque, 19.
Prudenter res attendere, 290.
Pudere elegantes quoniam, 43.
Pudere interfici iubet, 237.
Pudenter pecunias coeant, 92.
Pudens fides data, 75; — fide dicere,
 73. *Pudens* malum, 61, 264;
 — bonum, 62. *Pudens* caesem mi-
 serorum insonat, 57. *Publica* ne-
 gotia, 251. *Publicis* legationibus,
 61.
Publice (privatum et), 24; — privo-
 tumque, 64; — opulentiam, privo-
 tum opulentiam habemus, 92.
Pudet recte facere, 164; — te neque
 decorum, neque hominem, 303; —
 usque eos, 196, 339. *Pudent* ma-
 gis an piget discere, 304.
Pudicus peperit, 95. *Pudicitiam*
 in propatulo habere, 25; — parum
 honeste habuisse, 27.
Pudorem, pudicitiam ... promiscua
 habere, 25; — atterunt, 291 —
 tyrannidis (per), 331. *Pudore* cum
 modesta creabat, 29; — exercitia-
 bus coequebat, 212.
Pueri (mulieres et), 301, 255.
Pueritia (ita a) fci, 278. *Pueritiam*
 omnem Arpinus altus, 220.
Pugna latrocino similia, 307. *Pugnam*
 fecit in porta, 240; — ex condita
 facere, 240; — post malam, 242.
Pugna prohibere, 412.
Pugnare pro potentia paucorum, 103

— multum, 110; — lapidibus, 241; — frustra, 316. Pugnaverunt mole, 315; — in hostem, 21. Pugnales more virorum, 106; — cadunt, 110. Pugnandi occasionem dare, 102; — copiam fieri, 129. Pugnando quas urbes cepit, 123; — quam cepit locum, 110. Pugnatum pueri, 401. Pugnatum male praefectum, 338; — mole ab ducibus nostris, 332; — bene adversum multitudinem, 323.

Pulchrum est bene scire, 22. Pulcherrimum temp. habere, 33. Pulcherrima (et) pestima, 15; — classe, 411. Pulcherrimum facinus, 36.

Pulsus (iusta) solis aestivi, 442.

Pulverem reliquant nobis, 286.

Puncta fide Rem. attinuisse, 316.

Putare maximam gloriam in maximo imperio, 9. *Puto* praeteritum, 150; — curam laetandum, 171; — melius, 170; — dictum abunde, 288. Putant quae prima mortales, 59; — arse clariore, 282. Putabat bonum maximum in celeritate, 69; — vitare posse celeritate praedictionem, 264. Putabant esse divites, tam bonae famae, 19; — in eo praesentum, 35. Putaveris nunquam redditam gratiam, 328. Putabatur nemo mun., 319.

Q

Qua vox coeperat, 170. Omnia, qua visus erat, 315.

Quadrato oculus incedere, 310.

Quarere gloriam, 81; — odium se fugando, 150; — convivia gratiam, 150; — diversis regem, 153; — tempus pugnae, 133; — locum incedendi, 173; — dolorem, 167. Queris concordiam bello, 363. Querit famam, 10. Queritis pa-

cis opulentiam, 426. Querchant quid fieri possit, 81; — neque saltem, 292. Quaesivi quae laboribus, 283. Quaesiverit salutem dedecore, 210. Quaesit sibi imperitorem, 279. Quaesimus quoniam modo, etc., 55. Quaesit triumphos, 337. Quaesit potuliam, 189. Quaesendo sibi spes, 301. Quaesit gloriam, 189; — ut possit exire, 281. Quaesit in eos, 211. Quaesita quae iam erunt, 199; — vobis est salus, 281. Nil quaesitum est propter tyrannum, 316. Nulla quaesitum erat homini mortem, 319. Quaesitum se venisse ab eo, scilicet, 317.

Quaestiones epulae, 381.

Quaestiones tres rogantur, 212.

Quaeso (quae illa) anxietas, 203; — exercita spero, 212. Quaestiones habitas sunt in plebem, 195; — iniustas fecisse, 192. Quaestionibus et iudicio Iugurthae vindicandum, 198.

Quaestor pro praefecto, 35.

Quaestor deducit, 16; — modum fecerat aetas, 43; — sunt honesta atque inhonesta, 197.

Quam foede, quamque inulti perierint, 194. Post dies XL quam eo ventum erat, 265. Specie, quam oru, patiore, 174. Esse, quam videtur, bonus melior, 99. Gerere, quam fieri, posterius, 279. Tam ... quam, 312. Melius ... quam, 316 (conf. *Nocem*). Quam plures (pro complures), 35. Quam optumes, 281. Quam primus, 103. Quam venturum potero, 35.

Quariorum, 55, 85, 287, 330.

Quamvis eadem sustinebat, 323.

Quando placet, 323; — licet, 317.

Quantum tanta, 103. Quantum cladem, 104. Quam fecerit, 286.

Quanto tanto, 92, 323. Tanta cura, quanto studio, 147. Quantum polvere verbum extollere, 193.

- impotentia habent, 199; — brevis crevent, 18.
- Quapropter vos moueo, 104.
- Quare vana hic consilia, 98.
- Quasi vero..., 92; — honoris causa, 333. Quasi datus militem, 232.
- Quotiduo moratus in castris, 236.
- Quasi (ne), 106. Quiverunt (neque depelli), 242. Quisiam (neque remanere), 244.
- Queri de avaritia, 55; — quod iniuriam facere non visset, 172. Queror precum iudicium, 353. Querelatur de ignavia, 69. Quotus sum de laetitia civium, 91; — sum ille in senatu, 186. Quereret de actionibus, 68. Quotum de iniuria misit legatos, 181.
- Qui (quomodo) convenit, 83.
- Quia provenire magna ingens, 19. Eo facillius, quia..., 92.
- Quamvis rempublicam agitavero, 62. Quotumque idem credat, 64.
- Quidam Numida, 323; — Ligus, 397.
- Quidam esset (inerti), 229.
- Quidquid autem habet ultra, 318.
- Quis diuturnus, 51; — cum libertate, 353; — in conditionibus, 353. Quietem puta, 315. Quicquid sedendi amicus, 28.
- Quiescebat (in lecto), 259. Si omnino quiescebat, 395.
- Quotus (neque interea), 44, 233. Quiesce resp., 56; — numquam esset familia, 167; — neque dies aut non ulla fuere, 260. Quietam rem nascant, 323. — velita temp., 359. Quiesce servitio, 357. Quiesce morere, 39.
- Quis igitur expergiscimini, 38; — ergo id faciunt, 286. Quis — exorqueret, 64; — aperirem, 98. (utroq. loc. et non). Nemo iam cletus, quia... indignus habetur, 251. Non quis solvere possem, 57.
- Quingentum decreta, 163.
- Quippe qui... intraverat, 181; — quis hostis nullus, 158, — cui, 25, 190; — etiam, 192; — properabant, 28; — nobis minor cupis sociorum, civium, etc., 92.
- Quis (post et et non, pro aliquo), 50; et alibi; — (pro quis vel quibus), 321, et saepe alibi.
- Quisquam (ne ordine egredere), 222.
- Quisquam (hond sont), 97; — amantem, 59; — hominem, 262, 19 utroque loco periphrasem negus, et similiter passim.
- Quisque prudentissimus maxime negotiosus erat, 19; — sibi talia sperabant, 60; — pro sua potentia certabant, 62. Vt quisque, 101, 188, et alibi.
- Quod semelipsum percipitur, 215; — vites, 218.
- Quo minus victoria ulterius, 209.
- Quo minus... eo magis, 98. Quo pauca morerem, 104. Quo audacius aggrediamur, 105; — licentius res gereretur, 320. Non quo sibi consensu esset, 56. Quoque modo res actae, 193. Quo praestidium imponeretur, 318.
- Quocumque locum optatum haberet, 329; — arena parum procedebat, 245.
- Quoque modo potero, 246.
- Quotidiano uso, 27, 75.
- Quoque tandem patremini, 37.
- Quous modo, 102, 204, 218.
- Quum dissentirem, 12; — vos considero, 106. Quam... tam..., 247, 252.

R

- Radium contactu procedere, 363. Radium contracta toleravimus, 354.
- Radium (si quas) eminebat, 300.
- Sub radicibus montium, 103.
- Rapere omnes, 23; — privatim ac

publicor, 24; — trahere, 214. Rapi-
chast ad inceperat aelus, 187.
Rapi virgines, 83. Quasi rapta ab
extrius, 351.
Raptores memores, 30; — spes,
222. Rapius polliceri, 29. Ex ma-
gno rapinus, 47.
Ratio reddenda fortunae, 126. *Rationem*
calculandam, 65. *Rationes belli*
et pacis dulcium trahere, 305. Ra-
tionibus omnia alicui, 102.
Ratus, 156, 219, et saepe alibi. Ra-
tus pacem an vellet, 330. Rata ef-
ficilis imperis consilium, 395.
Rebatur omnia potiora, 188.
Rebrevis belli ira, 405.
Receptus (ac) adversarius foret, 232.
— ubi sua locus esset, 308.
Receperant sese in uocem, 232. Re-
cepi Asiam, 410. Recepi quoniam so-
cratissimae, 174; — et in loq-
monita, 243. Si receperitis vestra,
392. Recipi moribus legatos, 190.
Recepta in unicitum, 153. Re-
cepta armis republica, 23. — op-
pida quod non memora, 387. Ad re-
cipiendos libertatem, 358.
Receat licet in senatu, 48. 16.
Rector generis hum. animus, 148.
Recuprandus pax, 197.
Recurare servitutem, 198.
Reddit poenae, 170. Quasi reddide-
ris primum consulatam, 365. Reddi-
tus cupit, 364. Redditum gratiam,
328. Pro quo redditis egestatem,
387. Reddenda ratio, 428.
Redundat belli moram, 191. Redi-
met flagitum aut laesus, 27.
Redire post ducimus diem, 307.
Redeo ad inceperat, 152. Redens
ad regem, 320. Reditarum victo-
rem domum, 375. Rediens Na-
mantia, 152. Reduentes div., 313.
Redim Cinnam in urbem, 367.
Refere esse ad senatum, 48; — quod
placet fieri, 79. — eo magis uo-
lus timere, 92. Referunt caput eius

ad Iugurtham, 263. Retalerant sic-
ciu contumeliosa, 181. Retulisse
illorum magis quam sua, 309. Vti
referatur de ea re, 76. Referendum
censuerat, 80.
Reficere arma, tela, 254. Reficit cum
eius assucio, 226. Quo reficeret
animos, 75.
Refutant ritum post reges, 436.
Regere vi patriam, 149; — fore om-
nia, 233. Regit fortuna plerumque,
317. Regis bene urbem, 359. Re-
gimur moribus, 196. Regitur
victute, 145. Neque reguntur ma-
gis quam reputant casus, 149.
Regius domum, 266. Regis vici,
60; — more, 347. Regio superbiac
bono, 222; — voluntas, 332.
Regionem appellaverat, 409.
Regio hostibus ignara, 234. Regionum
scenitissimae, 311. Regiones abdi-
tus, 207; — in has, 268.
Regnum portendi, 73; — ubi para-
ret, 14; — illi venturum, 158; —
querere, 186; — armis tenet, 188;
patrium petiverat, 409; — intactum
bello, 412. In regnum pervenisse
adaptante, 162; — patrium re-
gredi, 412. Regio patrio expolit
me, 186; — Tigris inleget, 413.
Regna caesa bellis, 425; — quis
omnis adversa sunt, 271; — omnia
subvertendo, 412. — maxime ho-
stibus ducunt, 413. Regna et tetrar-
chis dimittunt, 410.
Regredi in colles, 239. Regreditur
eodem, 298. Regressus eodem, 23.
Regula convenire, 181. A regula fi-
dium conventum, 161.
Regula in paludes, 358.
Religiosa, plura est, 264.
Religiosum mortales, 25.
Relinque signa, 217; — si haec vol-
ta, 105. Reliquit pater nos duos
fratres, 169. Reliquere repulsa,
37; — maiores illis quam heredes,
265. Reliquerat primum, 151; —

quos intorquet, 318; — pen pene-
tore, 319. Relinquemus rem in
curio, 36. Relinquam consulem
victurum hostibus, 106. Quoniam
relinqueret compulsi, 15. Relictus
erat Romanus, 302. Relictum iri in
hostium potestate, 330. Relinquen-
dam erat regnum, 382; — tantum
scelus inultum, 323. Relicta qui-
bus anima, 159. Relictum ut videt
cum pacia, 110; — ut a consoci-
bus, 399. Relicta addit per ang.,
196. Quoniam relictus, 394.

Reliqua belli arrecta, 113.

*Reliquum nihil fieri, 265; — est hoc
tari, 390. Reliqui nihil facere, 24.
Quid habemus, 381; — nihil sit vi-
ctus, 90; — estne aliud, 393. Be-
lique dignitate, 97. Reliquum la-
borem, 116. Reliqui vos estis, 388.
In reliquum, 117. Reliquos abdu-
cit, 103. Reliquos transigit, 195; —
ne, quidem habet, 322.*

Remanet aeterna sollicitudo, 199.

Remedium nostrum, 63.

*Remittere tela omnes cunctas, 247; —
hostium, 349; — nihil haberi,
308. Neque remittit explorare,
234. Remanet pagani, 245. Re-
manet nihil pati, 290. Remissa
qui in praesentia erant, 242. Miam
remissaque amicitia, 274.*

*Remota sunt limes nos alij. prae-
da, 209; — voluptas ab negotiis,
303. Remoratur iter animi, 231.*

*Removetur omnia, 286. Remoto metu
Punico, 347; — la procul, 421.
Remota omnium equis, 306; —
omnis, 331.*

*Removere praedium, 233. Removetur
nom., 159. Remor. bello, 206.*

*Repete gloriam, 42; — occurrit,
322. quidam exortum, 236.*

Repetens lege frumentaria, 398.

Repetens cohesit inter saxa, 297.

Reperit (ubi neq.) epistolam, 259.

Reperiebant amicum, hospitem,

*111. Reperitur si digna poena,
82; — Hiempsal, 163. Reperitur
inter hostium cadavera, 111. Vbi
aspecti sunt ex nobilitate, 215.*

Reperitur peribit, 408.

*Reperitur ipse ab ulla, 305. Repeto
res, 347; — inen pacis, 353. Ra-
petit humores quasi debitos, 285.
Repetitur paucis supra, 153. Quam
repetitur libertatem, 401. A
repetenda libertate, 251. Repetun-
dum pecuniarum reus, 34; — in
subdicio, 77.*

Reperitendus (quasi) delicta, 11.

Reperitibus servitio, 102.

Reperitibus Numidia, 196.

Reperit partem auxilii decorum, 422.

*Haud repulsum ab his, 399. Repul-
sum ab amicitia, 318.*

Reperit nobis reliquere, 37.

*Reputo meum sententiam, 90. Repu-
tata etiamq. etiam, 283; — cum
animi, 276. Reputaret cum animi
suis, 258; — animi ipse, 262.
Reputat cum animi facinus, 264.
Reputando, 145.*

*Requiescere nocti, 280; — huius,
284. Requiescit ubi animas et mi-
serias, 12.*

Requiescit pacis, militibus, 441.

*Requiescit acuminem, 86; in copia-
tis, 309. Requies (genetiv.) 370.*

*Requiescere coepit, 64. Requiescit lega-
tus, 64.*

*Res eorum moribus, agris acta,
16. Mula res, 38. Res tam sicut,
83. Res populi cavere, 90; — est
aspetu, 94; — quoniam oblectat,
283; — gestit gladius, 109; — po-
stulare videtur, 174, erat in in-
vidia, 187. En res multum animis
addidit, 164. Res ita se habet, 389;
— tantis viri advenit, 308. Res
romana, 346; — sua permissa,
394; — id enim, 425-16 quod res
habet, 82. Res communis, 306. Rei
cunctilibet susceptor, 141 — mili-*

tares facinore, 153. Rem ad senatum refert, 48; — tantum mentitus esset, 76. Vix rem sese habere putat, 175. Rem gereret acerrime, 243. — quietam nunciant, 322. Nunc ad rem redeo, 170. In rem fere, 36. Frustra eni ob rem, 194. Re in oculis dominatur fortuna, 19. Ex se acutissime, 22; — cognita fides, 56. In re tali, 103. Pro re alij loco, 231. Qua re intelligitur, 313. Rex humanae, 9; — gestat Atheniensium, 19; — bellum, 210; — familiares, 252; — secundae amat (que), 213. — erant adversae, 262. Quo in loco res gestae sunt, 104. Res plus valet quam verba, 387; — parum prosperae, 406. Resum in magna copia, 10; — novarum, 47, 59, 102, 172; — eorum mali, 48; — capitulum condonatus, 58; — suorum odii, 60; — ex diffugulate, 203; — bonarum cura, 167; — publicarum cura, 148; — mutationes, 149; — gestarum memoria, 150; — honestarum egrus, 169; — humanorum, 170, 209; — hellicorum, 210; — venarum forum, 225; — nomina mutantes, 395. Ex copia rerum, 211. Rebus novis, 64; — suis, 174. Res gestas per se habere, 13; — dubias alij sapere, 212; — sique pericula, 90; — inter alias locat, 162; — respecto, 397. Rebus omnibus exploratis, 209; — in *delictis*, 214; — multis eventis, 407; — de communibus disseruit, 322. Quid rebus cognitis, 321.

Resandi decreta oportere, 102; — iura belli, 364.

Resistere factioni, 56; — rogationi, 217; — ibi, 233; — ciuitati, 243. *Resistens* hunc timidi, 109. *Resistentis* interest, 220. *Resistentibus* collegis, 206. Ad resistendum

firmiores, 412. Neque resisti potest, 255.

Respondere ea tactus, 208.

Respondere (si iam) velit, 280.

Respondent precia, 172. *Respondit* benignè, 161. *Respondissent* haruspices, 73. Quid responderis creditis, 281. Hoc modo respondetur, 321.

Respublica ne quid detrimenti caperet, 48; — quicquid foret, 361; — adolevit, 89; — vastaretur, 127; — venalis fuit, 199. *Respublicae* periculis, 13; — augendae, 17; — magnitudine, 51; — male creverant, 87; — bene facere, 11; — iusta se sibi consuluisse, 61; — addiderant malum, 216; — se vitamque custodiuerunt, 270. *Respublicae* conturbari, 61; — agitare, 62; — truciare, 86; — magisterant, 87; — aruis inagras fecisse, 93; — occupare, 196; — produdere, 197. *Respublicae* impedimentum, 415.

Restinguere incendium ruina, 58.

Restituere sua plebi, 196. *Restituit* ordines, 233; — iura tribunali, 393. *Restituta* legis praesidium, 56. *Restituta* est tribunici potestas, 61. *Restituta* exercitu, 412.

Reticere, 42, 282. *Reticeat*, 202.

Retinere quae complexum, 90; — coniunctis sanguine, 160; — victorias adeptum, 314; — hostem ab incepto, 232; — solet temperatas, 258. Vos retinet interitus, 366. Bene parva vix retinemus, 89. *Retinebat* nostros loci asperitas, 233; — reliqua gloriatus, 432. *Retineas* arma, 365. *Retinuerunt* dominationem, 401. *Retinens* in volto ferociam, 111. *Retinetur* imperium, 9. *Retinendum* arma regnum, 182. *Retinendae* dominationis, 352. *Retinendum* in vinculis, 76. *Retinendam* per viros libertatem, 199.

Retructantes et constantes, 36a.

Retractus ex fuga, 74. *Retractus ex itinere*, 64.

Reus repetundarum pecuniarum, 34. *Fit reus*, 205.

Reverenti periculo excesserunt, 22.

Reverteret id malum in civitatem, 62. *Reverti domum decrevit*, 157.

In castra revertitur, 243.

Rex maximus in hac terra, 328. *Regis Antiochi spoliis*, 410. *Regem arma quoniam munificentiis viciis, minus sagittasum*, 329. — id est esse, impune quolibet fecere, 199. *Ex rege miserum servorum effecere*, 409. *Reges* (id nomen imperii primum fuit), 2. *Regibus boni sunt suspiciones*, 18; — cum opulentia h. gesta, 27. — exactis, 347.

Rogant uti commemorat, 109. *Rogantur tres quaestores*, 212. *Rogatus per liberos*, 57; — sententiam a consule, 80; — populus a tribuno, 261. *Rogatum amicitiam miserunt*, 267. *Ad rogandos magistratus*, 192.

Rogatione impedimenta parabant, 211. *Rogationem ad populum promulgat*, 211; — iussit, 212. *Rogatione perlata*, 201.

Rogitare (absolute positum), 52.

Romani si auxilia non venisset, 372. *Romanos commones omnium hostes*, 222.

Rudes autra et ignarus, 324. *Rudes cum melioribus bello*, 228.

Ruina incendium ratiugum, 53.

Rumor clementis erat, 123. *Ex rumoribus et latitudine plebis*, 212. *Rumoribus vulgi rem exagitata*, 48.

Rupes aspera, 107.

Rursum, 256. *Rursum*, 46 et alibi.

S

Sacerdotia polliceri, 39.

Sacra profanare, polluere, 24.

Sacerdotes, parricidae, etc., 27.

Saepe antea, 323. *Saepe*, 44, 372. *Quam saepius*, 142. *Saepe uenire*, 92.

Saepe fortuna, 213 — *cepit ventis mare*, 267.

Saevis praeteris, 543 — *belli*, 83; — *tempestis*, 201 — *hostium*, 126. *Saevis oppressa*, 347.

Saevis iste Romulus, 351. *Saevis mare*, 175. *Saevis imperii perpetuas*, 36; — *omnia pollicetur*, 168. *Saevis octus est*, 323. *Ad bellum saevissimum*, 386. *Saevis omnes inter hostes*, 382.

Sagittari, 322. *Sagittarios*, 230.

Salteret ad duritiam usque, 384. *Saluta cadaver*, 403.

Saluosa (per) loca, 207.

Salutare elegatius, etc., 43.

Salubri corpore genus hom., 175.

Salus totius quaerita, 388. *Solutem in fuga sperare*, 105; — *dedecore quaesiverat*, 210. *De salute oblatatus*, 71. *Pro salute cum Gallis certare*, 353.

Solutus plebem, 150.

Solus non aliter eritis, 313.

Somnus vir, 328. *Nihil sauci habere*, 215. *Apud sanctos viros*, 381.

Sanguis sui mercede, 357. *Sanguinem vici permixtum*, 40; — *mostrum viti*, 55; — *vestrum se praebuit*, 397. *Sanguis civilis elebat*, 27; — *verabundum* (in), 167; — *oblitum gladium*, 343; — *infectum humus*, 315; — *supplicium foedare*, 222.

Sapientia ingenium validum, 17. *Sapientium animos fatigant*, 24.

Sarcina levare iubet isemite, 263.

Satelles (Sullae), 350; — *pauci*, 353; — *praeter commaculatos*, 355.

Satis facta (ex inopia), 388. *Satietas dominationis tenet*, 158.

Sotis loquentiae, 14; — armorum et virorum, 296; — credere victis, 398; — matre, 221; — providens, 190; — superque, 204.
Satisfactionem propendere, 36.
Satus (hunc mare vini), 217.
Saturus (quasi per), 191.
Saxaria alteri altera, 244. *Saxari* epulum quingens, 297. *Saxatibus* — *tar* emissis, 232.
Saxis (pro) integr. *scissare*, 110.
Saxa rugulata *lucis* trahant, 202; — *inter*, 297; — *volvere* in pro-
 nomos, 242. *Saxis* modo *emitten-*
tibus, 298.
Saxus (erat) mons, 226.
Scalia aggredi, 241; — egressi, 246.
Sceleratus homo, 165. *Sceleratus*
hostes, 406. *Sceleratus* hominibus
 ignoscere, 199.
Sceleratum evertit, 393. *Scelotes*
hom., 87. *Scelotes* aptis, 28.
Scelus, 82; — *latus*, 323. *Sceleris*
 novitate *memorable* facinus, 121;
 — *soi* populares, 40; — *per* im-
 mantiam, 352. *Sceleri* obstat *vita*
cetera, 95. *Per scelus* *ammum*,
 25. *Ob scelus* *cicuum*, 426. *Scelus*
pro *alicui*, 172; — *quorum* *cunctis*
graverat, 201; — *meo* *viri* *asp-*
plius, 424. *In scelere* *deprehensis*,
 71; — *spem* *omnis*, 350. *Scelerum*
conscientia, 15; — *finis* *ut*, 354;
 — *lucum*, 362. *Scelera* in *pa-*
te *ostendit*, 202; — *paucorum*
patet, 210; — *avidis* *negat*
(oh) 203; — *suimet* *ocultare*,
 42. *Sceleribus* *ferox*, 120; — *pra-*
mis *tribuitis*, 360.
Scelus *fabricatis*, 380.
Scelus (*iram*), 82; — *non* *iram*
illam. . . , 151; — (*cul*) *placuit*,
 312; — *patet*, 331.
Scire (*nihil* *amplius*), 73. *Scio* (*cer-*
to), 158; — *ego* *plurimae*. . . ,
 27. *Tute* *scis*, 312. *Scire* *con-*
tendisse, 92. *Quae* *scire* *valere*,

75. *Scios* *locorum* *exercitus*, 286.
Me *sciente*, 328. *Scientia* *locorum*
erant, 306; — *belli*, 309. *Scien-*
tissimam *regionem*, 311.
Scarta *praebere*, 27.
Scrivere *res* *gestas* *arduum*, 11; —
supplementum *exercitus*, 210; —
militis, 288. *Scriptura* *facta* *ali-*
orum, 11. *Scripturam* *herodem*, 232.
Scribi *aspere* *in* *Metellum*, 253.
Scripturas *sum* *bellum*, 152. *Scri-*
bitur *quidam*, 190. *Scribere* *leges*,
 12. *Scriptum* *erat* *in* *li-*
tera, 481; — *infra* *exemplum*, 36.
 70. *Scriptam* *orationem* *edidit*, 22.
Scrimam *cum* *literis*, 72.
Scriptorem *verum*, 11. *Scriptorum*
magna *ingenia*, 19; — *per* *invi-*
dium *celata*, 432.
Scrutari *laes* *abulit*, 163.
Secdit *in* *abulit* *partem*, 36. *Sec-*
cessit *plebes* *a* *patribus*, 55.
Secessionem (*per*) *Arventum* *oc-*
cupare, 197; — (*non* *arma*, *neq.*)
 377. *Secessione* *nihil* *arma*, 194.
Secordia *horum* *flagitiorum*, 282;
Lentuli, 164. *Secordine* *aliquis* *ig-*
navie *te* *tradidit*, 95. *Per* *secor-*
diam *ubi* *vires* *deflueret*, 166. *Sec-*
ordia *etq.* *lucida* *torpescere*, 110;
 — *vires* *abulit*, 363.
Secore (*nec*) *victoria* *factus*, 310.
Secrete *transigit* *reliqua*, 192.
Secundam *heredem*, 252. *Secundo*
mari, 172. *Secunda* *oratio*, 253.
Secundae *res*, 24, 423; — *mir-*
ae *vitis* *obtulit*, 342. *Secunda*
sunt *omnia*, 170. *Secundis* *ex* *re-*
bus *feroces*, 301.
Secundum *ea* (*oppos.* *maxime*),
 166.
Secus *procedit*, 128; — *neque* *his*
aliquis *alio* *armis*, 321. *difficilem*
(hand); 296.
Secus (*viris* *no* *muliebre*), 380.
Sed (*pro* *translitione*), 12, 43 *et*
pass.

Solare mntes, 200. Seduri uenere, 28; — casu flammam, 131.

Serice uae cuique, 351; — habebant, 276; — patria plebis, 362.

Sedibus sperita, 25.

Seditio (aeve) orisales, 56. Seditioibus alentos, 60; — temp. exagimuerat, 87; — turbata sunt omnia, 359; — prolatandis, 362.

Seditio ego, 353. Seditioem volgus, 254. Seditioem magistratus vulgus exagimare, 361.

Serius sit homini ubi neplagus, 200.

Serius nihilo bellum paruo, 244.

Serius iuxta pueret, 202.

Seruosus fugat, 172.

Semper, 18, 56, 328, et alibi.

Senior in senatu, etc., 48. Seniores ex multis gregibus, 60.

Senatus decreta, 48; — frequens, 76; — atq. P. R. uero foedes ferret, 320. Senatus decreta missi, 49;

— specie, 61; — auctoritas prodita, 199; — decreta, 212; — factiones, 213; — auctoritas, 217; — periticia, 61. Senatus in fuisse maceratum ut, etc., 55; — oblectatur, 55; — criminando, 62; — de facere consulebat, 200. Per senatum, 48.

Senatu mouent, 41; — pelare (ab), 35; — littera uocant (in), 48, 56.

Seruat plerumque diuinit, 178; — per se grauis, 42. Senectutem agat uia habere noloque, 216.

Senesceromina 204. Senesceromina uia, 248; — uia, 398. Senectio corpore, 405.

Sententia liberato haec erat, 158; — candelis, 64. Sententiam laudat, 76; — rogatus, 804 — regia sui exquiret, 330; — itatem (in), 80; — Catonis decessit (in), 100. Ex sententia inleuit, 208; — anile, 283; — (ex eius),

333; — (manens in), 165. Vir ex sententia ambobus, 328. Sententia diserunt, 83; — nonnullorum mecum repulo, 20. Sententia exquirit, 192.

Sententiam in amentum, 57. Resentit contra temp., 45.

Sententia (in) sententiant, 60.

Sententia ab ope, 257.

Sententia consilium capitis, 93.

Sentia (vel) ferro, 322.

Sententia infecta sanguine, 353.

Sentia, fugere, etc., 314; — per colles, 239; — aqua, 279; — ipse intus, 224; — haec decreuit, 105; — inuidiam post glo-

riam, 239; Sequitur fortuna meliorem, 368. Sequimur inertiam, 93.

Sequitur consilium ducem, 358.

Sequuntur omni natura alia iudicia, 477. Malos pugnare, 363.

Sequitur potestas, 25; — gloria, 99. Sequulus sum apen

setia homines, 574; — consilia, 361. Sequatur te illa fama, 414.

Expeditis sequetur, 103. Ne

sequeretur exercitum linde, 221.

Sequasi morem imperatoris, 201; —

— Romanum non me sed morem

suum, 412.

Seria et uia agere, 305.

Sermoni inuasi auctoritas, 65. Ser-

monis uti modesto, 44. Sermodibus

quos habere solius, 73.

Seruit tumultum ex tumultu, 363.

Seruido belli ex bello, 414.

Seruire republi, 95. Seruare

quam eam ciuis inquitibus, 53.

Seruire bellum, 49. Seruili impe-

ria, 347. Ne seruilia quid. aff-

mentis, 392. Seruilibus offic. in-

tentum, 13.

Seruire magis parati quam imperare,

39. Seruit pecunias aut priuileg.

94. Seruandum esse intelligitis,

199; — aut imperitandum, 352.

Seruitum a Sulla paratum, 392. Ser-

- viliū gravioris metū, 361; — insolitum, 349; — pretium, 398. Servitium canari militibus, 301; — aciesum imposuerat, 393; — grave demul, 410. Servitio corporis, 8; — quicquid potior periculosam libertas, 357; — otium accipere (cum), 357. Servitū urbani sollicitudine, 43; — repudiet, 70; — Romanorum allicere, 354; — ad concitanda, 72.
- Servitū tolerat, 196; — recurre, 198. Servitū arepta (ex), 74; — opprimit, 87.
- Servum miles ne haberet, 312. Servi aere parati, 196. Servo praemium decrevere, ut etc., 50. Servorum penam, 355; — postremo, 410. Cum servis fugitivis, 102.
- Sestercentum decrevere, 50.
- Severitas, 98. Severitas, 99.
- Severior paulo fuit (poena), 84.
- Si modo, 65. Quod si, 63, 106, 197. Si... sit, 82, 104, 158. Si (non antecedit), 104, 113, 163.
- Sim... ut, 44; — existens, 168, — habere Rom., 333. Sicut possent, 145.
- Sinister cum pauci, 361.
- Singulatores falsi, 29.
- Signatum (insinandum), 69.
- Significare matu, 145. Significabant idem omnes, 313.
- Signum dare, 33. Ex signo, 88. Signo dato, 182, 212. Signo, tabula picta insinari, 14; — quom cognovissent, 74; — cauere lobet, 106; — cauere a tergo, 301; — reliqua in subsidio collocat, 102; — relinquere, 21; — observare, 233; — sequi, 270. Cum signis infestis concurrunt, 100. Siue a perisisti, 307.
- Silentium ubi coepit, 307; — maximum ubi haberi, 309. Silentio vitam ne traherent, 71; — praeterire, 98; — egredi, 323.
- Silere de Carthago melius puto, 179. Silere de utraque, 10.
- Silvas (in) relegati, 356.
- Similis pugna latrocinio, 307.
- Similitudine curae patres, 19.
- Simpli (ut) morte morieb, 420.
- Simul, alienum existens, 100; — certior factus, 223; — occire, etc., 233; — (malum multa), 46.
- Simul cum moribus, 10. Cum animo simul, 55. Simul et invisum, et offensum, 160. Simul tentandi gratia, ut..., 225. Simul, quod ara alienum..., 301; — confusum..., 33; — quia boni..., 35. Simul (pro ubi primum), 18.
- Simulacrum victoriae, 380.
- Simulare legem, 170; — metum, 210. Simulabat se propere, 264.
- Simulacrum se probos, 278. Simulant studium occurrere, 66. Id simul laetant..., 298. Simulacrum haec videtur, 170. Simulacrum hominum publicum, 62; — sanctum, 407. Simulandi gratia, 307. Ad simulandam pacem, 330. Ad simulandam negotia, 304. Simulato testamento, 403.
- Simulator ac dissimulator, 14.
- Simulatas exercebant, 10.
- Sistere (neq.) praedari milites, 204.
- Sistere torpescere ingenium, 148.
- Sistere neq. ingredit, intrare, 229.
- Singuli cives, 400. Singulos appellare, 311; — modo, n. uterem, 274.
- Singulatum circumdando, 78; — si parem disserere, 218.
- Sinistras alas, 211. In sinistra parte, 108. Inter sinistras mentes, 107.
- Sinus duo sunt in Africa extrema, 267. In sinu urbis sunt hostes, 96.
- Sium opperiri, 26; — (adversum) albas, 298. Siti ne consuecitur, 231; — accendatur, 291.

Sito vis in animo, 8; — in externa resp., 31. Id autem in manu, 124.
Situm apem in fide P. R., 202.
Situs inter duas Syrias, 267; — haud dissimiliter, 292. *Situe* in illo opes civitatis, 333. *Sita* in oculis libertas etc., 38. *Res* fidesque in manibus sitae, 161.
Situm Afr. exponere paucis, 175.
Societatem confirmarent, 70; — peters, 406; — (peters ul), 413; — belli, 64; — periculi, 76. *Societates* acciperemus, 170.
Socias periculi, 287. Se socium adactum, 73. Pro sociis nulla obtinet, 271. *Socii* (Cathilina), 102. *Sociorum* maior copia, 93; — defectione, 425. *Socii* a auxiliis perturbant, 12. *Socius* atq. civis colligere, 40. — Italicos, 211. (v. p. 555); — acclerus, 202; — insidiosum, 259. *Sociis* (ex Latino et a), 302.
Socordes languidusque, 393.
Soles (id quod) in tali re, 49, 172; — quod ambitio preest, 305, — (ut plurimq.), 254. Quod solent ceteri dolere, 328. Vt solent, 378. *Solitum* arduum, 73, — multum cum somno velare, 337. *Soliti* vexare temp., 72. *Solitos* ita dicere, 152.
Solu ortu (ab), 59; — (cum), 323.
Solitudinem intellexit, 297. *Solitudines* pargere (in), 262; — ingentes, 291; — magnas, 270.
Solemnibus (in) sacris, 41.
Sollertius ingenii accedebat, 15.
Sollertissimus factus est, 204.
Sollicitus de belli eventu, 239. *Solliciti* erant patres, 193. *Sollicitus* armis Hispaniae, 362.
Sollicitare urbem servitio, 43; — plebem, 42. *Sollicitabant* opifices, 78. *Sollicitatam* vacitatem, 58.
Sollicitudo aeterna remanebit, 199.

Plus sollicitudinis accedebat quon, etc., 220. In sollicitudine altitudo nos, 365.
Solus et omn. egens, 182. *Soli* innocentes, 391. *Sola* (loca), 313. *Solem* esse cum Solis iturum, 324.
Solvere infantes, 353; — esse alienum, 57. *Solvit* poenas capite, 257. *Solutum* est argentum aere, 562; — (liberum atq.), 16. *Soluta* via plebis, 212. *Soluta* imperio, 210; — prelio, 354.
Somni capula, 26. *Somno* dediti mortales, 10; — capti, 302.
Sonus ignota exitu, 310.
Sonus secuti monentes, 29.
Sorbens illata naufragia, 438.
Sordidum me sicut, 283.
Speros aut lanceas, 101.
Speros croco humas, 380.
Sperio (eo), 100; — brevi, 202, 282; — milium quinquag., 163.
Species cuius rei, 191. *Specie* *semel*, 62; — concordiae et pacis, 357; — iuxta magistratus, 392; — una ager, 268; — oculi ferres equites, 416.
Speciosum horribile, 314.
Speciosum (salis) est, 392. *Spectata* virtus fidesque, 26.
Speculatores citi sese intendunt, 313. Ex speculatoribus sibi cognitum, 322.
Speculatum subdole consilia, 325. Cui speculanti iter cognitum, 324.
Sperare salutem in fuga, 105; — unicuique, 185; — mortem honestam, 423. Vt spero, 39. *Sperabant* (sibi talis) ex victoria, 60. *Speraret* fore sibi collegam, 40. *Sperarent* castrum (quem), 65. *Sperata* frustra ea res, 275.
Spes oblata, 61; — rapinarum, 193; — me victoriae tract, 106; — omnis in armis, 168, — ut acclere, 350; — in fuga, 238, — lugurth. fre-

stata, 343; — *superior*, 38; — *neque bona uila*, 39; — *amplior*, 322; — *longa auxiliorum*, 436. *Spei* bonae plenae, 331. *Spem* in maiorem adducit, 191; — in arduo habere, 152; — *frustra* fuisse, 393; — in sese habere, 244; — *bonam ex vobis*, 391. *Spe magna civium*, 129; — *amplior communis*, 264; — *temeraria frustratur*, 398. A *spe* liber sumus, 13. In *spe* habet, 52. *Hoc in spe*, 386. Pro *spe* incerta, 56. *Spei* operis ad patre pendere, 324; — *sans corruptorem*, 301; — (*opes et*) *privatas consumit*, 386. *Sperans* (passivum), 111. *Spoliare* delicta, 24. *Spoliatus* agro, 407; — *armis virisque*, 248. *Spolium regis Aesim*, 410. *Spolia belli* magnifica, 38; — *corpore* consolatur ex vietiis, 274. Ex *spoliis* vestris habent arcem, 391. *Sponsione* faciunt, 168. *Statim*, 328, 324, 331, 336, et alibi. *Statim* res gratas perscribere, 13; — *certissima adversa potiore esse quam...*, 391. *Statuit* dum multitudine, 58; — *nil sibi optandum*, 111. *Statueret* arte scire, 234. *Vti statueret*, 291. *Facem statueret*, 87. *Quam statuis de Lentulo*, 91. *Quid statuimus in illos*, 90. *Statuimus modum*, 200. *Statum dignitatis obliuimus*, 67. De *statu civitatis*, 65. *Simulabant* mali mores, 34. *Stipendarum* catervas, 25. *Stipendia* pendere, 37. *Stipendiam* postularat, 320; — *abi decuerat*, 293. *Stipendia* nullius honorum, 279. *Sine stipendio* exercitum habere, 386. *Stipendium* succandis, 250; — *emeritis*, 273. *Stirps* (ab) *Interit Carthage*, 21. *Strenuus* paelio, 156. *Strenuum* ex

ignoro fieri, 103. *Cum strenuo* virtute certabat, 30. *Strenui et imbelles*, 255. *Paucis strennis bene pugnatum*, 323. *Strenuissimus* quisque occiderat, 111. *Strepere* vocibus, 309. *Strepentis* officium (*letius*), 300. *Strepitu* omnia mittere, 163; — *omni* pavescere, 260. *Studere* moris rebus, 166. *Neq. studere* aeq. odire, 84. *Student* omnia autem, 60; — *magis pabulo* potius quam arvo, 299. *Studium* habet pecuniae, 23; — *flagrabit*, 27; — *confusionis*, 66; — *modestas* erit Catoni, 39; — *in temp.*, 78; — *resp.*, 193; — *metum* laudando, 150; — *et be-* *signitatem* Sullae habens accepit, 310; — *qui perducit* (ad), 270; — *mentium* (per), 438. *Studio* dominandi, 55; — *movens* rem, 59; — *maiores* quam consilio, 386. *Studia* hominum res accedit, 42; — *nostra* sequuntur naturam animi alia, alia corporis, 147; — *in lugurtham* accersit, 155; — *volgi* amissurus, 275; — *partium*, 261. *Studia* civilia, 113. *Stultus* luctitiae poemae dedit, 87. *Stultus* (quia) videbatur, 273. *Stupri* libido, 26; — *vetus* consuetudo, 40. *Stupro* corpora, 43. *Stupra* nefanda fecerat, 28. *Suadet* pacem, 266. *Suadent* Adherbelli, 188. *Suadens* motum pro nobis, 227. *Suadendi* bene, 407. *Sed* ratio mentium, 103; — *impetio*, 163; — *ingurtha*, 280; — *sole*, 178. *Subdola* sapientia, 207. *Subdole* spectulum, 325. *Subditi* in primum scium, 108; — *in colles* emulor, 309. *Suberat* regnum intactum, 412. *Subegit* nationes, 9. *Subegit* tu Ja

- parthos, 187. — uenies obuiam ire, 194. Subegit filios suos, 22; — te iniuria, 84. Subacti vi populi, 21.
- Suberexit aliquis*, 395.
- Sublato auctore*, 42.
- Sublevando gloriam adeptus*, 98.
- Sublato* (10) sigas collocat, 107. In subaudiis exercitum locat, 109. Triumphus subaudiis, 330.
- Subvenire eum*, 533. Nisi subvenitis, 388. Subvenite misero, 171. Subvenientes avertere, 407. Subveniente auxilio, 320. Subveniendus Adiabab, 172, 187. Priusquam subveniretur, 238.
- Subvertit fidemavaritia*, 21. Subvertissent decretum, 193. Subvertendis omnia regna, 412. Subvertendas libertates, 363. Subversos montes, 25. Subversis vias, 301.
- Subvertit acta testantur*, 300.
- Subcurrere laborantibus*, 110.
- Suble praenuntius peribant*, 101.
- Subdorem reliquunt nobis*, 286.
- Subito orti ex secunda relius*, 347.
- Subdole* (sanguis), 241.
- Subfragatione honestissima*, 253.
- Subfrage libera paravere*, 395.
- Sumere de condemnatis supplicium*. 83. Sumere arma, tela ab Samuitibus, 38. — bellum cum rege, 627.
- Summe arma, viros*, 318. Sumat innotentem officii, 279. Summate liberos, 160. Summate arma, 182.
- Summi facile omne bellum*, 273.
- Summam mutuum pecuniam*, 43.
- Summae audaciae*, 34. Per summam eccliam, 25. Summa ope nitentur nobilitas, 62; — cum largitudinis vitam agere, 105. Summo viro, 183; — imperio multa cura, 416.
- Summos hostes*, 386.
- Sumus* (vix) annus datus est, 386.
- Summi deditus*, 26; — parcere, 27; — ouerique, 388. Summum partem vix sustinent, 415. Sum-
- tus ingentes luleraverant, 46.
- Sum loco pugnam facere*, 246. Sum loco defendere, 238.
- Super Numidiam*, 180; — eadem precipitaretur, 243; — corpora videre, 301; — cepit positum ep. 259; — fortunam, 259.
- Superare illis divitias*, 38. Superat haud saepe quemquam mortuus, 175. Superant (cum) virtus et gloria, 251. Superaverant (quae) Iugurthae, 258. Quo superari eruta officia, 317. Superet in omnia studium reipubl., 193. Superant multitudinem paucitas, 99. Postquam superatus est, 172.
- Superbis superis*, 38. — facinora, 193; — ille exultantes, 382.
- Superbia atque crudelitas*, 84; — abque iustitia perficere, 421. — atque lascivia incessere, 214. Superbiae reges, 259; — nobilitatis obtrivum est, 152. Superbiam educant, 21; — cum vertebant (in), 273. Superbis atque ditiore canones, 51; — corrupti, 281.
- Superbum homines*, 285.
- Superior dicebat*, 63. Superiore anno, 388. Superioribus locis, 133, — dices, 293.
- Superius lectibus*, 374.
- Supersteterat* (qui) scilicet, 246.
- Supervacuus est discedere*, 84; — illis pugnare, 105.
- Supervadere omnes asperitates*, 263.
- Suppetebat causa peccandi*, 29.
- Supplementum scribere exercitui*, 210; — postulare regionibus, 274; — decreverat, 275.
- Supplicanti die Mario*, 249. Supplicantes legatos, 207. Supplicabatur venienti, 380.
- Supplicis voce*, 52. Supplices, modicos eius, 276. — manus, 51; — — legatos, 226. Supplicium sanguine, 343.
- Suppliciter deorum* (12), 20; — con-

licibus, 35; — regis fatigati, 254.
Supplicium summum, 383; — summum de ceteris, 102; — summi de hoste, 200. *Supplicio* cogere exercitum, 284. *Supplicia* componit in post-futuros, 351.
Supra ea, 11; — quam cuique credibile est, 14; — quam ego ideo, 185; — caput est dux hostium, 34; — hocum aliquo honestum, 272; — repetitum peccata, 153.
Suscipere laborem, 168. *Suscepi* causam misericordiam, 57; — inimicitias meximas, 414. *Susceperunt* frustra facinus, 47. *Vt* suscipiat bellum, 270. *Suscepit* malorum patrociniis, 75.
Suspensus regis et eum suspiciens, 257; — componere, 415. *Ne* suspectum esse super tali acclere habere, 259. *Suspectiores* regibus boni, 18.
Supervener (nihil) dant, 69.
Suspensions falsa alienatum, 57.
Sustentare suos caput, 314. *Sustentat* resp. vitiis magistratum, 97. *Sustentabant* vires hostium, 307. *Sustentatum* curia, 306. *Milites* ab rege sustentati, 241.
Sustinet (quos terra), 165. *Sustulit* impetum victoria, 387. *Quantum* sustineas negotia, 277. *Sustinuerat* quae res tanta negotia, 57.

T

Tiberuaculum (introti in), 259.
Tobes (veluti), 59, 201.
Tobescere regnum nolito poli, 172.
Tobulas pactas, 24; — novae, 39.
Tocatus ipso, 331.
Tocis indignabamini, 196.
Tocda multas pueri, 242.
Tocles (me) civitatis morum, 152.
Toclo meum advocorump, 249.
Tolens virum (te), 315; — bonorum utemo homis vult, 426. *Quando*

talis es, 365. *Tale* facinus, 19.
Tali in re, 49; — in die, 253, — in tempore, 75. *Alia* tales, 215.
Haec atque talia, 251. *Talium* rerum studio, 254. *Talibus* vira, 18.
Tam maxime talis est, (quam quisque pessime fecit), 197; — acceptum popularibus, 156; — libertatis curiam haberetis, quoniam, 197.
Tamen erat maiestatis ..., 167. *Neque* tamen, 44, 102, 310.
Tametsi (eum indicat), 12, 39, 209, et alibi. (*Cort. tamen est*).
Tantum Maurus promisit, 331.
Tanto tutiores, quanto..., 313.
Tantum illud veretur, 270. *Tantummodo* adhibetur..., 327.
Tanta in leg. dolos, 211, 224. *Tanta* si cura ... esset, quanto studio ..., 147. *Tanta* (indio) reprehensio, 18, 39, 201, 212, 241, et alibi.
Tantum vim, 151; — rem, 255.
Tanti civibus, 71.
Tardius praedio excomerant, 21.
Tardius incessus (Calliciae), 19.
Tecta (per) omnium vuebatur, 380.
Tegere arces patriam, 17; — cor-pora, 313; — semel, 245. *Tegere*bat corpore locum, 110. *Neque* tegit locus quisquam quoniam arma non texerial, 105. *Vt* legant turpia facta, 284. *Quo* tegeret facilius reliquos, 76. *Tegi* arum libertatum, 289. *Tegitur* (arum) corpus, 106. *Tecti* simul ab omnibus partibus, 307.
Tecta incurvis lateribus mapalia, 178.
Telum libertatis paratum, 394. *Com* telo esse, 46. *Tela* tentare, 322; — videri erumpit, 314. *Arma* atque tela militaria, 88. *Telis* constricta, 315. *Cum* telis ad sese intromperent, 79.
Timere nequid de se P. C. crederent, 52; — et excederet, 198; — et effuso emitta, 321.
Timoribus correctis, 302. *Timoristation*

ex audacia siftere anhel, 156; —
fortunam declinando (in), 380.
Temeritate docem, 286.
Temperare in potestatibus difficile,
278. Temperavit victorias, 24.
Tempestas solet retinere, 168. Tem-
pestas (ea), 40, 43, 193, 201,
203, 206, 293, 410; — (qua),
268. Alia in tempestate, vadosa,
267. Pauci molis tempestates, 268.
Tempestatibus mollis, 325; —
mollis et sanguis, 36; — in paucis
(i. e. brevis), 304.
Templa in modum celebrari, 380.
Templa deorum visitare, 25.
Tempus, dicta, fortius, 86; — quam
res, maliora deserat, 218; —
visum aggredi manere, 291; — uti
monebat, 79; — penam secunda
aduen, 305; — trahendo iurgis,
189; — spes deligeret, 328. Ad
tempus non venit, 258. Tempus
(ad hoc), 316; — apud, 289; —
in, 394; — per id, 332. Tempore
constituto, 331; — eodem tolerare
inopiam et laborem, 284; — (pro),
231, 262; — (adfore in), 240.
Tempore per illa, 62; — agere,
156. Iisdem temporibus, 84, 64;
— alio bellis, 312.
Temere insidias conari, 46; — ma-
nus ad coelum, 51; — magna vi,
110; — curam, 294.
Temeris terribilis facies, 201; —
causam fore difficiliorem (in), 306;
— visu facili (ex), 309.
Tenere (hi) magistratum, 63; — ne-
que lacrimas, 272. Tenebre apud
victorias, 106; — quoniam latido
inhonesti, 150, — armis regnum,
186; — clausum cum exercitu, 209;
— alium, 364. Tenuit cetera loca,
180. Tenuis manu, 72. Teneat ar-
mas obsequens, 185. Tentabat ac-
tes ambicione corrupta, 12. Tene-
bantur in custodia, 30.
Tenero bello, 16; — alios, 31; —

fortunam, 156; — per vim aut du-
lam, 184; — pecunia, 191, — lo-
cum insidias, 224; — a sinistra ac
dextera, 232; — postremum, 239;
— arma atque tela, 320. Tentabat
exercitum per homines collidos,
208. Tentebat arma verbera, 366.
Tentet castellum, 278. Tententem
laetudinem militem, 231. Ten-
tas omnia, 298; — huc atque illa,
363. Tentantes agros, 277. Ten-
tandi gratia, 215. Tentando pu-
erum persuaderi, 223. Tentari se
suis artibus animadvertit, 226.
Tentabatur inopia frumenti, 291.
Tentati animi populearum, 226.
Tentatum bellum agros caueat,
181.

Tenuimus spe frontem, 378.

Tergo (s) caecere signa, 301; — circa
currerent, 307; — venturum, 312.
De tergo atque vix comedere, 347.
Super tergo gladii et scutis, 299.
Tergis abstinere, 400.

Terna (mari atque), 377; — in luc-
tuum rex, 328. Tentes perhibito,
216. Terrarum per orbem, 79.

Terrere ceteros iudicia, 63; — metu,
87; hostem tormentis, 208. Ter-
rebat natura mastekum, 297; —
clamore, ralla, impetu, 203. Ne
terrebat Leotulus, alii deprehendi,
75. Data vos a repetenda libertate
terrebat, 351. Terribis confi-
mare, 208.

Terribilis facies (loci), 101.

Terrori maximo capto, 156. Terro-
rem hostibus agere, 182. Terrorem
exercitus, 207.

Testamento instituit heredem, 158.

Testamento impio simulato, 409.

Tentari deos, 258. Testantur deos
ele, 54. Testamentum Creteusis, 410.
Tutus sceleris aduersus, 324. Testes
falsos comasodare, 29.

Tutidine acta, 300.

Tetrarchis disunctum, 410.

Sollust.

- Thesauri**, 207, 296. *Thesauri* dis-
cidi placuerat, 162.
- Thure** applicabatur (Metello),
380.
- Tinere legem** in minore negotio, 86;
— populum rem., 164, — liber-
tati, 210, — magis quam moria-
lem, 295. *Timent* (his metuumum
periculum, qui maxime), 106.
Timent prodicionem, 184; — iram
senis, 187. *Tinere* ut quid ho-
stis, 290. *Timent* presentiam eius,
52; — iridium ac deinde pericu-
lum, 210. *Timentes* iudicium, 27.
- Timor**, 71. *Ex timore* forem fieri,
103. *Nam timore* illi resistent,
109. *Timor* vocatur, 96; — facit
fortes necessitudo, 106. *Timoris*
virtutem si verba addiderent, 238.
- Timor** animi auribus officit, 104; —
impediret, 204; — aliquoties,
322. *Timoris* plurimum facient,
350; — plus quam periculum, 67.
Timorem ex providentia, 156; —
animi (contra), 180. *Timore* socii
anxius, 258.
- Tiga** picia erat ei, 381.
- Togatorum** multitudo, 182.
- Tolerare** iniuriam, 184; — inopiam
et laborem, 284; — audita nequi-
tatem, 289. *Toleratis* aequo animo...,
196. *Tolerabat* neglectum opus-
culum, 91. *Toleravi* alia, 422. *To-
leraverat* inopes modicum mar-
cedis, 60. *Toleraverat* asperam res,
21; — iugentes somnos, 43. *Tole-
rata* adversa, 426. *Toleraret* tri-
butum... militum, 347. *Saepe to-
leravimus* fortunae violentiam, 97.
Tolerabatur facinus, 292. *Tole-
randa* victis, 365.
- Tollere** ad coelum, 74; — clamorem,
310; — animos barbari, 314. *Su-
stulisse* adiumenta ignavis, 222.
— sublatam in cervicem suam, 399.
- Tonitruum** strepitu, 380.
- Torpedo** oppressit animos, 367; —
occupavit vos, 400. *Cuius* torpe-
dinis erat decipi, 398.
- Torpescere** inculta et secordia, 148.
Torpescerent ne manus, 29.
- Torrentis** modo, 348.
- Totus** somni pertimescere, 322.
- Tractabant** inter se modeste rempub.,
213. *Tractarent* plebem placidius,
63.
- Tracta** pari, 227; — pedis (in vicem),
339.
- Tradere** fidei, 37. *Trado* vobis re-
gnum, 160. *Se tradunt* praetori-
bus, 71. *Tradebat* consilium per
munus nobilitas, 250. *Tradite* exem-
plum, 357. *Tradideret* Iugurtham
Romanis, 327. *Tradidit* te igna-
viam, 95. *Tradidit* Iugurtham pars
Numidiae, 174; — ei exercitus,
222, 289; — vinctus Iugurtham,
332. *Quae* mihi tradita est libertas,
194. *Tradideretur* alii quoque Mario
provincia, 273. *Tradidit* hominibus
omnia, 196. *Traditi* in custodiam,
79.
- Trahere** (capere), 23; — omnia,
206; — ubi quisque corpis, 214;
— cum animo, 297; — dubium ra-
tiones belli, 305. *Trahit* consilium
ex copia rerum, 308. *Trahunt*, ve-
rant pecuniam, 38. *Tractus* ar-
sum et saxa, 267. *Traherent* ani-
mus alia huiusmodi, 276. *Trahant*
inopes potentesque, 413. *Traheret*
nos res longias ab incipio, 19.
Trahendo tempus, 189. *Trahi*
bellum, 184, 274. *Traherantur*
ipsi, 87; — in virtutem non bene
consulta, 295. *Tractum* bellum,
206.
- Transire** (per), 102, 226.
- Transducere** in partem alteram, 162.
- Transenna** demissum, 380.
- Transferunt** culpam ad negotia, 147.
Transalere metum a scelere suo ad
ignaviam vestram, 197. *Transle-
vant* consilium caedis, 35. *Trans-*

- ferre imperium ad optatum, 10;*
 — exemplum..., 86.
Transfugerent (uli), 308.
Transgredientur in Italiam, 388.
Transiit reliqua secreta, 192. Trans-
egre vitam, 10.
Transire per iudicia castra, 314. Trans-
eat vitam, 7.
Transvecte navibus, 177. Transvectas
legiones in Africam, 191.
Transversos agri, 155. Transversis
stanceribus, 222; — principis, 231;
— praefixis, 231.
Trepula de belli eventu, 239; etiam
tum civitate, 212. Trepidare res,
254. Trepidare omnes, 306.
Trepidare, festinare, 51; — omni-
bis locis, 208; — ad arcem, 255.
Trepidat, festinat, 279.
Tribus fiduciam iam fides, 56.
Tribunatum mil taceat prebit, 250.
Tribunus potestas restituta, 61.
Tribunus militum magis gloria fuit,
432. Tribuit plebis, 353. Tri-
buitus militares, 254.
Tribus per omnia, 250.
Tributum tolerare, 347.
Triplici fluctu, 440.
Triti tua omnes invasit, 51.
Triti frustes humano, 421.
Triumpharent magna gloria, 333.
Triumphos non possum ostentare,
283; — quaeant, 347.
Triumvirum colonis deducendis, 217.
Triumvires (capitales), 100.
Truocemini sicuti peccata, 106.
Tu, possum. Tute, 284, 317.
Tua magna et egregia, 159.
Tuba signum dat, 102.
Tudicinas legionum, 309.
Tueri urbem ab insidiis, 47. Tules
sum fines meos, 329. Tuta sunt pe-
des magis quam arma, 263.
Tugurio se occultavit, 163. Tugurio
plebs hominum, 223.
Tullianam locum in carcere, 100.
Tum primum, 152; — domum, 222.
Tumultuosi in locum perreant, 294.
Tumultus intercessit, 353. Tumulti
causa, 108. Tumultum facere, 250;
— ex tumultu verunt, 362. Tu-
multo omnes mittere, 163; — per-
cubui inasolito, 208. Sive tumultu
71.
Tumulus (procedit in), 332.
Turba elidunt, 60. Turbae plurimae
causae sunt, 347; — mihi concitant-
ur, 394. Turbarum praemia, 353.
Turbas odisse ait, 366.
Turbamento max. probat, 357.
Turbato seditionibus ocnia, 359.
Turpem... invadunt, 313.
Turpis ancilla, 356. Turpes facinus,
284. Turpi fuga, 322. Turpis facta,
284. Turpissimae pari corpora
dedit, 285. Turpissimi viri, 285.
Turpitudinem (per) abuli, 26. Tur-
pitudine cum somnia, 105.
Turris regionem, 318. Torres extant,
184. Turribus oppidum expugnare,
182; — imposita, 265; — impur-
tatus loca, 296.
Tutari opus et administrare, 265. Non
tutabantur ante moenibus, 301. Tu-
tata sunt velocitas et regio, 234.
Ob totandos suos, 291. In totan-
das pericula, 350.
Tutus adhuc ferit, 351; — iam ma-
xime quom possum fecit, 253.
Tutum vult pati, 250; — nec se
putet aliter, 350; — nec se, nec
quemquam suum, 354. Tuta aut
honesti, 149. Tuta consilia, 60.
Tutes maxime ex omnibus, 168.
Tutor gravitate iuvantia, 395. Tu-
tus imperitare volentibus, 316.
Tuto tutores fore, 323. Tutissi-
mam, tutissimam quemque,
289.
Tutus ut abivis essem, 168.
Tyrannidem L. Sulla, 310.
Tyrannum (propter), nihil quae-
situm, 356.

V

Vacans a culpa, 275; — *frugem*, 293; — *curis*, 403. *Vacuum nuptile domum*, 28; — *templegium*, 94. *Vacuum animo*, 234; — *sui exercere*, 347. *Vacuos odio*, 81.

Vadere super corpora, 301.

Vades, 205. *Vaditibus data*, 247.

Vadon (*opposit. alia*), 259.

Vagari passim cum turmo, 308. *Vagabundus sedibus incertus*, 16.

Vagi, palantes, 176.

Valat animus, 38; — *ingenium*, 81.

Valent opibus, 79; — *plus res quam verba*, 387; — *in universos*, 395. *Valeret ius bonorumque*, 20; — *sano*, 27. *Valuit lute imperium*, 153; — *plurimum res roca*, 346.

Valuere factures, 88. *Valent ne plus apud vos scelus*, 82. *Quid valent bello*, 317. *Valeret ita*, 95; — *resp.*, 37. *Valuisset coarctatio*, 33.

Valuissent acutius arma, 329. *Valuisse aulico*, 162. *Valens erat oppidum*, 292.

Validus ingenio, 155, 369. *Validum asperitatis ingenium*, 17. *Petum valido aulico*, 253. *Validior inopia*, 348. *Validiorum inopia*, 347; — *sunt cetera*, 392. *Non validissimus ego*, 407. *Validissima ingenia*, 318.

Vallem (super) in munimentis locare, 312. *Circumvenit vallo*, 265.

Vanitas huic laetant, 41. *Valitate cognita legati*, 207.

Vana consilium, 92. *Vana ingenia*, 36. *Pro vasis hostibus*, 319.

Variis perexercitum agitantur, 111.

Varus animus, 14; — *incertusque agitabat*, 262; — *volto corporis inque animo*, 331. *Varia victoria*, 157; — *facies negotii*, 233; — *certamus*, 408; — *(multa et) ingenia*, 27. *Vario bello*, 219. *Varis praecis*, 412.

Vani caelata, 24; — *ligna*, 263.

Vastare urbes, 181; — *omnia*, 215; — *agros*, 221. *Vastabat mentem concussio*, 28. *Vastavit ad in*

ternacionem, 387. *Agri igni magis quam praeda vastabatur*, 239. *Vastaretur respublica*, 197.

Vastitas Italiae, 153.

Vastus mons ab natura, 227. *Vastans urbem foga*, 354. *Vastii loci*, 268.

Vasta alia omnia, 291. *Vastus circum omnibus locus*, 412.

Vbi (i. e. quum), 22, 210, 256, etc.

Vbi gentium, 237. *Vbi (i. e. apud quos) illi volunt*, 37. *Quid ubique opus haberent*, 39. *Quem ubique opportunum*, 45.

Recordia in facie ierant, 29; — *(quasi) formido ceparat*, 310. *Ex recordia processit*, 153. *Recordiam oblectare*, 301.

Rectigal pendere, 196. *De rectigalibus non agitur*, 90.

Rectigales esse reges, 37. *In rectigalium letare*, 392.

Reget alterum alterius auxilio, 8.

Rehebatur commotus, 425.

Rehens, manu promptus, 69. *Rehentes cepae voluntates*, 331.

Rehensiter permotus, 155. *Rehensiter sibi animum accendi*, 157.

Rei adungere viros vel interficere, 43. *Vel modesto, vel molli, vel proci sermone uti*, 44.

Rehensiter (cum) armis, 321.

Rehens permixti cum equit., 224.

Rele idem atque nolle, 36; — *de se discedere*, 315. *Quis vult eadem?* 355. *Vti vultis bellum gerite*, 329.

Volunt pasci libertatem, 414. *Voluit gloriari, divitias*, 19. *Neque voluit factum bellum*, 329. *Si vobis vera exstimate*, 406. *Vellam (manum) quietam respublicam*, 329. *Si vellet ambobus consulere*, 330. *Veluisse se liberos quam opta-*

- mos, 281. Nec volens discordia, 297. Nisi volens pariter, 319. Volens animo acceperant, 261; — etque plebs militis putabatur, 275. Volentem dedidit animam, 416. Volentes prepedere poenas, 266. Volens plebi facturus, 415. Volentibus dñs, 170; — labas militibus reser, 322; — inquirere, 316; Volis principem esse, 399.
- Velox* genus hominum, 175. Velocitatem pedes, 294.
- Veldi* effecto parente, 95.
- Venalis* republica, 199. Urbem venalem, 206. Venalia omnia habere, 21; — Romae omnia esse, 157, 180. Venaleum rerum forum, 225.
- Venando* (in) tempore agere, 155.
- Vendere* honesta atque inhonesta, 49, 274; — perfugas, 201.
- Veneris* militis iubula, 23.
- Venire* iubet, 72. Venit in senatum, 52; — in provinciam, 188; — in castra, 191; — res ad certamen, 164. Veniunt in Africam legati, 183. Venimus (sc. narrando), 268. Venire ad id loci, 71. Veniunt in manus, 323; — quas tibi duobus praelius, 318. Veniret in favorem, 164. Venerit in manus pericula, 96. Si venisset auxilio suis, 272. Venissent deductum regnum, 190. Venissae contra incipit suum, 187; — navibus profugas, 267; — se quocumque ab eo, 327. Venturus erum eo munerarum, 166. Venturum esse manus commodum, 151; — illi regnum, 158; — in manus existimans, 297. Venienti supplicabatur, 280. Veniret in colloquium, 330. Ventum est eo inde, etc., 109; — ab eo, 80; — propius, 225; — ad id loci, 284.
- Venditi* mortales dedit, 10. Vestire latus palcia lacuaverat, 16.
- Ventus* cohortus, 209. Vento gli-
- scanti, 388. Ventis aevire, 267 — mutatur (cum), 267.
- Venus* ire omnia, 190.
- Venundare* omnes, 294.
- Verberari*, quoque necari gravius, 85.
- Verberibus* animalvertebant, 88.
- Verbo* assentiebantur, 89. Verborum satis dictum, 400. Verba huiusmodi loquutus, 801 — 10 hoc ordine fecit, 91; — non addere virtutem, 101; habuisse, 158; — me fingere, 170; — fecit in colloquio, 209; — mea non sunt composita, 283. Verbis extolleret, 195 — arma tentabatur, 366; — dat mandata, 70; — regia petivere, 315.
- Vere* an dolo, 331. Non vere contentius videret, 171.
- Vereor* illud, 170; — ne capias lol 354. Veritus ne licentia accenderet invidiam, 173; — ex suis tempore nec, 221. Veriti, ne victor, viclosque aggrederetur, 268.
- Vero* (adv.), passim. Ea vero praecorps ierat, 60; — demeruit est, 106. Quasi vero, 92. Immo vero, 94. Tum vero, 110, 323.
- Versari* in prima acie, 109. Versabatur in sanguine, 167.
- Versus* facere posse, 44.
- Versus* (in Galliam), 102.
- Verrere* libertatem in libidinem, 214; — nudum corpus ad hostes, 324. Veriti in naturam bene facere, 278. Vertissimum, 297. Vertunt plerumque ex ira in misericordiam secundu-
dae res, 351. Vortebant alii rem in superbiam, 273. Vertit in miseriam mansuetudo, 94. Versa in noxam arma, 324.
- Vero* providet animus, 81. Vero gratiam anteferebant, 173; — numerum ampliore, 221; — (et labidens magis quam ex), 19. A vero bonique impediatur, 193. Vera praecis absolam, 62; — si

aperiret, 302; — si superaverit Bagpitiom, 395; — existimare, 406.
Veræ claves, 163.
Perum (sed), 84, 96, 148, 152; — enim vero, 37.
Vescantur lacte, 295. *Vescenibus insolita*, 437. *Vescendi causa omnia exquirere*, 26.
Vesper (iam die) erat, 134.
Vestigi humani facie, 374.
Vestitus collis olivastro, 217.
Vestitus maioris, 54.
Veterani pristinæ virtutis memores, 109. *Veteranus cohortes*, 108.
Vetus nobilitas, 277; — causas bel-landi, 407. — certamen, 63. *Vetres prospice hominem*, 279; — victoriæ, 30. *Veteri exercitui diffidens*, 219. *Veterum perfidia*, 162. *Vetera odore*, 59, — omittere, 308. *Apud veteres et sanctos viros*, 381.
Vetustatem familiae, 149. *Vetustate si quæ radices eminebant*, 300.
Vexare triumph., 79. *Vexant pecuniam*, 33. *Vexabat invidia*, 12. *Vexabant luxuria*, etc., 15.
Vix vera militat, 22; — eadem ag- gressus legatos, 174.
Vigilantem arma exornat, 58.
Victor lubricus, 249, — haud do- bilis, 313; — exercitus, 356; — feri, 15; (nemo nisi), pace bel- lum instavit, 105. *Victoris impetum sustinuit*, 387. *Pro victoribus agere*, 309.
Victoria fuit variis, 152; — iam pars arperetur, 275. *Victoriæ memoris*, 60; — cupiditæ, 217; — temperarent, 24. *Victoriam adepti omni*, 24; — crudeliter exercebant, 62; — cunctis hostibus reliquatis, 106; — neque laetum adeptus, 211; — nobilitatis in plebem exer- cereat, 174; — retinere adeptam, 314. *Victoria nobilitas ex lubricitate*, 217; — nec secors factus,

310. *Pro victoria ostentant impre- dent*. *Tigranis*, 412.
Vixit regio aciem agerent, 60.
Fidolios vix corum... 95.
Videre fugientes capi, 289. *Videt animos omnium alacres*, 40; — sese classam, 103; — opprimi non posse hominem, 156; — sese adeptum præmia acclens, 180; — arreptos plebis animos, 288; — ca- rendam luxu, 383, — se relicto, 110. *Videham indignos honore honestos*, 57. *Vidistis hostias hu- manas*, 353; — quævis amicus ferit, 394. *Videte nunc quam im- qui sint*, 282. *Videam (utinam) simulentem eadem*, 170. *Si vos langere videriat*, 92. *Qui visum procesterant*, 301. *Videri solum indicium*, 76; — optimum factum, 324. *Videtur hosti res ipsa*, 15; *mibi contra ea*, 276. *Volentur par- vae iniuriæ*, 83; — cupunda mi- nime imperia, etc., 149. *Videba- tur pollens res eorum*, 16; — ma- gna merces movere quæta, 39; — quoniam stultitiae, 273. *Videban- tur foeda viros*, 105. *Vix est po- tior*, etc., 357. *Vixum est mihi imperium miserabile*, 59, — est idoneum, 302. *Vidæe ne meliores commiserit liberos*, 160; — *vix satis gratus*, 424. *Videretur illorum magis virtutis*, quam sua, 329. *Postq. visum tempus*, 294. *Quæ via utilis*, 330. *Visu facillimum tumultum*, 332; — *facilis ex tene- bus*, 309.
Viget ætas, 38. *Vigebant modestia largitio, avaritia*, 12.
Vigilare in animum induxerat, 99, — festinare, 46. *Vigilando, agendo prospera omnia cedent*, 95.
Vigilia... signa canere, 309.
Vigilia prima egredi iubet, 323. *Vigiliae corporis patiens*, 14; — *Ro- mae haberentur*, 51. *Vigiliae ere-*

- bras ponere, 322; — ipse circumire, 312. Ad vigilas nullus admittit, 305. Vigils neq., neq. quietibus animis sedari, 28, — urbem mansam, 53.
- Viles* paucis omnes sunt, 271. Villa habere pericula, 29.
- Villas* in urbium modum, 25.
- Vincere* divites ludi az, 36; — beneficiis aggressus est, 258; — malo more iulariam, 217; — naturam aggreditur, 263. Vincit melum apes, 391. Si vincimus, omnia tuta erunt, 104. Vici scribere supplicia, 424. Vicisti gloria novitiam, 159.
- Vici* fortuna re publica, 66; — in senatu pars illa, 173; — in avido ingenio pravam consilium, 187; — impudentis, 203. Vicerat iudicium naturam Metellus, 264. Nisi viceritis, habebunt artus, 395. Vici regem armis quam munificentia timos Jugurtham, 329; — illos minores detrimentis, quam suos vincere, 237. Vincitur paucis 401. Victus ab adolefcentulo, 78; — ex periculo profugit, 164, — cum rep. simul, 424. Numquam victum beneficiis P. R., 317. Victi bello reges, 166; — abire, 209. Victos acerbius ulcisci, 218. Victus nihil sit reliquus, 50. Pro victis est plures, 401.
- Vinebant* laqueis, 300. Vincia formicibus lapideis camera, 111. Vincit iugurtha traditur, 332.
- Vincta* (12) consecrat, 67. In vinctis retinendum, 76.
- Vindicare* plebem in libertatem, 216. Vindicamus vocant in libertatem, 37. Vindicatum manu interitus suos, 181. Prohibendo magis quam vindicando, 222. Ad vindicandum hortari, 193. Vindicari licet interdum, 22. Vindicatum est in eos, 21; — in noxus, 179. Vindicandum manu, 323. Vindicandam Hiempalia mortem censebat, 172. Vindicandum in eos, non manu neq. vi, 197.
- Vindoes* adulteri, 414; — paravisset aut iuris tribunos, 390.
- Vineas* festina agebantur, 296. Vineas agere, 207, 261. Vineis oppidum expugnare, 182.
- Vino* sanguis permentis, 401; — coarctis, 266; — adreclitio, 222.
- Violenti* per fides, 365.
- Violenter* questio exercita, 212.
- Violentum* fortunae toleravimus, 27.
- Violentia* feneratorum, 54.
- Viri* egregius in aliis artibus, 272; — acer, 189, — sanctus, 328. Clarissimi viri consules, 85. Viri satis fortunati mulier, 43. Virum te memineris 70; — ingentem, 253, — talem, 315, 332. Si viri esse velitis, 65. Equi, viri officia, 314. Turpissimi viri, 236. Virorum illustrium cruciatus, 353; — optes magnas, 412; — more purgentis, 106. Viri triginta impuere, 86, — eorum adiungere sibi, 43; — sepius peleret, 44. Viri illa foeda, 105; — laborem convenire, 266; — parum munita, 289. Ex viris sanctis accipi, 285.
- Virgulta* inter considerant, 209.
- Virile* secus, 380; — ingenium, 38. Virilis audacia facinora, 43. Virilem animam effeminat, 22. Ne ad virilia illa vocem, 395.
- Virilium*... commoveretur, 228.
- Virtus* clara potiusque habetur, 8; — aliena regibus formidolosa, 18; — omnia damnavit, 18; — habescere, 25, — spectata, 36; — avus hortatur, 106; — se totum ostendit, 284; — omnium aequalis facta, 289; — ubi posset enlescere, 99, — militum erat Metello, 234. Virtutis praemia, 93, — priusquam memores, 105, 109, 228.

Virtuti omnia parent, 10. — vestire si fortuna invident, 106; — aurum satis credere, 325; — tunc proinde omnia esse, 333. Virtutem animi, 96; — egregiam civitatem, 97; — in ipso maximum esse, 157; — laudibus extollere, 172; — non reliquere maiores, 285; — nihil profuerunt (ad), 284; — trahebatur (in), 295; — nobilitatem anteverire (per), 252; — mori (per), 353. Virtute animi, 8, 9; — magnus, 98; — ingenti duo viri facere, 98; — cum strenuo certabat, 99; — viri permotus, 158; — cois multo disere (de), 150; nobilitas coepit (ex), 181.

Vis omnia in animo, etc., 8; — morbi sapia, 39; — tanta hominis, 73; — quanta animi fatmet in exercitu Catillaus, 110, lugubres subigit, 185; — gratias et pecunias, 189; — avaritiæ tanta invaserat, 201; — plebis soluta, 214; — aquas missa caelo, 254; — (serpentium) acrior inopia cibi, 291; — maxime utrum effecta, 294; — magna framenti, 298; — magna sociorum, 323; — tribumies, 394. Ad omnia vis controuersiarum, 383. Vis mihi parati nunciatum est, 67; — tantam in animo habere, 151; — expetiri, 201, 317; — hostiam sustentabant, 307; — magnam pulveris animadvertunt, 235. Per vim ereptas pecunias, 199. Vi magna corporis et animi, 13; — subacti populi, 21; — aggrederetur, 68; — maxuma certatur, 209; — cadere, 243; — magna tendere, 110; — regere patriam, 194; — aut dolis, 189; — quanta iussit, 211; — summa intendit, 296. Vire corporis, an... 8. Sine vi hostium, 412. Vires ubi defloresce, 146; — seno-

scunt, 398. Virium opibus quærens, 8; — ingens, 401.

Vivere templum deorum, 55. Vivere visens domum est, 163. Vivere regis precium, 246. Ignare vivendi, 297. Vischatur per vias, 380.

Vita brevis est, 8; — agitatur, 9; — cetera, 95; — illorum præclatior, 282; — moresque, 283; — et eorum naturæ iura sunt, 424. Prius iunioris, quam vita, certa esset, 351. Vitæ dux animus, 145; — necque potestas, 171; — integritate, 98; — furm facit mihi notum, 159; — exitum, 107; — necque civium licentia, 353; — sunt iuxta hostiumque pepercerant, 121. Vitam mortemque iuxta aestimo, 107; — habent in obnoxa, 83; — eripuit fratres, 169; — gratulatus morte expont, 169; — seq. condonare teipsum, 290; — dedecant pacto, 408. De vite atq. longo consuleto, 347.

Vitæduus, 207, 314; — di, 245.

Vitæ celeritate proditionem, 264.

Vitis ingenti humani, 346. Vitis magistratum sustentabat, 97. Vitis oblectus more sunt, 357; — nostris molinam, 414.

Vivere in domum mihi videtur, 10; — molliter, 33; — habet, 191. Vivamus bonis an malis floribus, 91. Quasi vixerat bonis, 181. Videntes alia alio more, 15.

Vivus (quam) habuerat herozem retineas, 111. Quia viro mihi satis est cruciatus, 424. Ibi vires obnoventur, 292.

Vivens victos acerbus, 118; — uxoritur, 195. Vires iunioris, 410.

Vitæ sanguinem nostrum, 55. Vitæ tre mioris festinat, 255; — iunioris non horbor, 396.

Vita in apud vos memoria, 187.

Vitra (non quid), 352.

Vitæ alius opem tuli, 328; — ad-

- venterem amicitiam, 319; — nobis societas oneriq. sunt (v. nol.), 337; — ventrem rerum gratiam debere, 398.
- Vinquam si peperit*, 95.
- Vna* (i. e. *unus*), 270, 330.
- Vnde* (ex quo loco), 39; — (a quo) saluam decessit, 171.
- Vndique* mansunt parietes, 100; — ex insidiis invaditur, 332.
- Vniversas* (oppos. *angulus*), 36.
- Vna... alter*, 104. In unam militum conducit, 233; — cogit multitudinem, 270. *Vna* aqua utebantur, 392. *Vnae* sceleris, 248. *Vna* in uocina convenire, 16.
- Vocanda* vera amicitia, 31.
- Vocant* timidos 96. Ne vocem ad virilis, 395. Vocari ad se iubet, 72. Timidum vocatur, 248.
- Voce* impleri, 52; — utebantur, 172. Vocibus strepere, 309.
- Volare* utriusque tela, 245.
- Volgi* rumoribus rem exagitatum, 48. Volgiem exagitare, 161.
- Volveribus* adversis, 111; — acceptis, 315; — (haec sunt praemia pro), 328.
- Volta* demisso, 52; — incerto accursit, 322; — corp. varius, 331. In volta ferociam retineat, 111.
- Volucrum* plura genero, 381.
- Voluntate* eius adgressos, 36; — (parva vi, alias), 163; — alienata; 255; — immutata, 331; — cognita, 380; — (usum ex), 44; — (oculus factum ex Sullae), 330. Voluntates regiae saepe sibi adversas, 331.
- Voluntarius* (ut quisq.) venit, 101.
- Voluptaria* loca molliuerant, 24.
- Voluptas* quibus corpus fuit, 10; — habuisset, 313. Voluptatem ignaviae, 281. Voluptatem cupidus, 303. Voluptatis oīam praebere, 90; — servilis, 94. Ad voluptates corporis possum datus est, 146.
- Volvere* multum cum amico 200, 317; — saxa in praesum, 242. Volvere multa secum, 53. Volventes hostilia cadavera, 112. Volventibus illis haec, 60.
- Fortis* motus turbatum, 443.
- Votus* non decum auxilia pariter, 95; — usq. paranda, 351. Supra votum flentibus verbis, 434.
- Votum* me pro republica, 416.
- Vrbana* plebes, 60; — servilis, 43. Verbum oīum, 61.
- Vrbes* immutata facies, 51; — Romae civis iniquitas, 53; — potiri, 73. Ad urbem erant imperatores, 49. Vrbs capta, 270. Vrbes vastare, 181.
- Vrget* sanctibus, 95. Vrgent hostes vi maiore, 241. Vrgent iurgia, 203. Vrgetur populus militis, 215. Vrgetur ferro, 185.
- Vrget* ad nostram memoriam, 333. Vrgetur eo utq., 78.
- Vrget* quae ferunt bello, 53, 190; — incipit, 207; — parit, 81; — esse populo romano, 165; — opportunitas, 308. Quae usui fore docebat, 298. Vsum dedit bene audendi, 407. Propter usum belli, 292. Vso in castris militum discere, 185; — quotidiano, 27; — et re prius est, 280. Ad usum distantiam, 325.
- Vrgetque... exercebat*, 77. Vtrique imperatores..., 49; — victoriam exercebat, 62. Vtrique senatus datur, 165.
- Vti* (pro ut) passim. Vti quisque obvia, 188; — quisque praesum, 301. In pace ita, ut in bello, 19.
- Vti* perfidia pro armis, 246; — sermone modesto, 44; — lege, 54. Vtatur imperio animi, 8. Vtatur sociis veluti hostibus, 199. Vtatur me imperatore, 38. Vtatur patrocinio civitas, 66; — eius dūmo, 162. Vti sunt linguas... con-

- alio, 424. Viree quidquid antea
 habet, 308. Vicentur victoria,
 209. Vvorum se ex volucula, 44.
 Vvum honoribus maximo, 77, —
 libidine perniciosa, 146; — saxa
 fide, 339. Vei suo largius, 30.
 Vitandua in cunctis, 82.
Vile imperium, 284. Vitios sibi lo-
 eos amiserat, 305. Quae utilia via
 constituent, 330. Vitibus alia
 natus emori, 288.
Vivam emori, 171; — plebisset,
 316. Quod utrumque, 179.
Vvique (i. e. atque ut), 175.
Vvique qui acquiescet, 103.
Vvires licent ex coria, 293.
Vviresque aggradiat, 110.
Vvagus finis, 37; — Numida-
 ram, 254; — amst finis, 431.
Vvulnera per tot nil quiescit, 356.
Vvulneratus quiaq. ducassent, 111.
Vvulva magis quam logeniam bonum
 habere, 12.
Vvires pluribus habet, 271

TABVLA

REKVM QVAE IN HOC VOLVME CONTINENTVR.

E ditoris Parisiensis Praefatio	Pag. v
Vita C. Crispi Sallustii.	xii
Testimonia veterum.	xxiii
Notitia litteraria ex J. A. Fabricio.	xxix
Elenchus editionum	xxxvi
Catilineae argumenta singulorum capitum.	3
Bellum Catilinarium.	9
Idem ex L. A. Flori libro iv.	117
L. Catilineae vita ante coniurationem.	120
Series rerum et temporum, etc., seu Fasti con- iurationis.	129
Jugurthae argumenta singulorum capitum.	139
Bellum Jugurthinum.	151
Idem ex L. A. Flori libro iii.	336
Fasti historiae Numidicae.	539
C. C. Sallustii Historiarum fragmenta.	347
Fragmentorum liber primus.	ii.
liber secundus.	375
liber tertius.	383
liber quartus.	405
liber quintus.	419
Fragmenta incertorum librorum.	420
Fragmenta ex Muratorio decerpta.	452
Ex Livianis supplementis Freinsheimii.	456
C. C. Sallustii ad Caesarem Epistola prima.	461
Epistola secunda.	482
Declamatio in M. Tullium Ciceronem.	494

Declamatio in Sallustium.	Pag. 497
Julii Exsuperantii opusculum de Marii, Lepidi ac Sertorii bellis civilibus.	505
Variae lectiones et additamenta.	515
Index geographicus.	3
Index historicus.	23
Index verborum.	28

*Ex variantibus Lectionibus nonnulla esse emendanda nobis com-
pertum est. Deles adeo, si lubet, notam Kunhardti pag. 11,
n.º 4, textus subiectam, quippe vitiosam. Praeterea pag. 87 versu
penult. vulgatam lectionem praesertim a sententia Cl. Editoris
restitues; nam eam omnes codd. Parinenses et Cortiani exhib-
ent. Pag. 88, dextro latere, fere in fine, pro Vossius
legendum Wessius vel Wasse. Pag. 463, in paucis exempla-
ribus legendum indigna virtute tua cogites; male namque re-
ponebamus cogitas. Cetera quae P. Cl. addenda vel corrigenda
ad calcem voluminis monuerat, omnia correximus vel addi-
dimus. TYP.*

005787398

